UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

ŠESTI MEĐUNARODNI INTERDISCIPLINARNI SIMPOZIJUM

SUSRET KULTURA

Zbornik radova

Knjiga II

Novi Sad
2013

Izdavač

Univerzitet u Novom Sadu,
Filozofski fakultet
www.ff.uns.ac.rs

Urednica Zbornika

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš

Izvršni odbor Skupa

Prof. dr Ljiljana Subotić
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Prof. dr Vera Vasić
Prof. dr Ljiljana Pešikan Ljuštanović
Prof. dr Srđan Šljukić
Prof. dr Kornelija Farago
Prof. dr Bojana Stojanović Pantović
Prof. dr Biljana Šimunović Bešlin
Prof. dr Marija Stefanović
Prof. dr Olivera Knežević Florić
Doc. dr Ivana Đurić Paunović
Doc. dr Sabina Halupka Rešetar
Prof. dr Slobodan Pavlović
Prof. dr Nebojša Majstorović
Doc. dr Christian Eccher
Mr Jelena Kleut
Ma Maja Bjelica
Ljiljana Siriški
Kristina Ivšić
Maja Hovanjski
Igor Lekić
Gabriel Radatović

Organizacioni odbor Skupa

Prof. dr Ljiljana Subotić
Prof. dr Vladislava Gordić Petković
Prof. dr Željko Kaluđerović

Prof. dr Julijana Beli Genc
Prof. dr Iren Lanc
Prof. dr Dejan Mikavica
Prof. dr Miodrag Radović
Prof. dr Dubravka Valić Nedeljković
Prof. dr Svetlana Kostović
Prof. dr Ivan Jerković
Prof. dr Snežana Gudurić
Prof. dr Laura Spariosu
Prof. dr Julijan Tamaš
Prof. dr Dušanka Mirić
Prof. dr Mihal Harpanj
Prof. dr Srđan Šljukić
Prof. dr Jasmina Grković Mejdžor
Prof. dr Ljiljana Pešikan Ljuštanović

Programski odbor Skupa

Prof. dr Ljiljana Subotić
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Prof. dr Biljana Šimunović Bešlin
Svetlana Tolstoj, akademik, Rusija
Prof. dr Ana Krečmer, Univerzitet u Beču, Austria
Prof. dr Sofija Vrcelj, Univerzitet u Rijeci, Hrvatska
Prof. dr Zvonko Kovač, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska
Prof. dr Neven Hrvatić, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska
Prof. dr Ala Tatarenko, Nacionalni univerzitet *Ivan Franko* u Lalovu, Ukrajina
Prof. dr Mihal Babiak, Univerzitet *Komnenski* u Bratislavi, Slovačka

Priprema elektronskog izdanja i redizajn korica

Igor Lekić

Volonteri

1. Svetlana Vasilić
2. Jovana Žarković
3. Draško Bojić
4. Izabela Kertes
5. Una Šijačić
6. Kornelija Žižakov
7. Kristina Janošević
8. Dragana Bubulj
9. Ana Milićević
10. Dejan Vicai
11. Ana Rockov
12. Zorica Puškar
13. Olivera Korpaš
14. Miloš Milankov
15. Ana Bujaković
16. Tatjana Vukadinović
17. Marina Amidžić
18. Stevanka Čakmak
19. Bojana Dobran
20. Marija Savić
21. Anja Adžić
22. Ana Laganin
23. Ana Bosnić
24. Bojan Azap
25. Sonja Damjanić
26. Beata Csaki
27. Jasna Cvijanović
28. Fedora Bradas
29. Jelena Denda
30. Snežana Vuletić
31. Mirjana Sekicki
32. Milica Mutić
33. Miljan Valjarević
34. Nataša Dragičević
35. Sanja Imrić
36. Mirko Kovačević
37. Jelena Jovičić
38. Tatjana Kankaraš
39. Aleksandra Kekic
40. Parkic Nebojsa
41. Tijana Stanojev

Svi radovi objavljeni u Zborniku radova sa *Šestog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma Susret Kultura* anonimno su recenzirani i dobili su po dve pozitivne recenzije.

VI

SUSRETI KULTURA, ETIKA I DRUŠTVO

Katalin Hegedűs
Visoka tehnička škola strukovnih studija
Subotica

UDC 1 Erasmus:27-284
Pregledni rad

KARAKTERISTIKA ERAZMIJANSKE TOLERANCIJE

APSTRAKT

Erazmo (1465-1536) i njegovi savremenici humanisti zastupali su ideju fleksibilnosti hrišćanske istine, kao suštinski princip. Što je karakteristika miroljubivog stava Erazma u vreme sve veće verske polarizacije, koja je inspirisala ideju „erazmijanske tolerancije". Za Erazma *tolerancija* znači odbir manjeg zla. On je pridavao veliki značaj verskoj neutralnosti. Branio je versku slobodu, istupavši podjednako protiv katolika i protiv protestanata. On se izdigao iznad religioznih sukoba i želeo je da krene nekim svojim „trećim putem", putem tolerancije. Cilj ovakve tolerancije je obnova hrišćanske crkve. Tokom svog rada, na ovom polju formulirao je i granice tolerancije: jer ona po njegovom shvatanju niti je besciljna niti je proizvoljna, niti je bezgranična.

Ključne reči: hrišćanska istina, verska neutralnost, obnova crkve, granice tolerancije

Doba renesanse po većini istoričara proteže se od Filipa Lepog do Anrija IV. Pojam renesanse je označavao mladost, dinamičnost, volju za obnovom. Mada su se humanisti i učenjaci tog doba ponovo okrenuli književnosti i umetnosti drevnosti, moramo imati u vidu, da povratak drevnosti nije ni u čemu doprineo izumevanju štamparstva i mehaničkog sata, usavršavanju artiljerije, dvostrukog knjigovodstva ili menice, niti organizovanju bankarskih vašara. Renesansa je naročito bila tehnički napredak; ona je čoveku Zapada dala više vlasti nad bolje upoznanim svetom. Naučila ga je da se služi vatrenim oružjem, da prolaženje vremena prati pomoću motora, da štampa, da svakodnevno koristi menicu i pomorsko osiguranje. Istovremeno – uz materijalni napredak išao je i duhovni – započelo je oslobađanje jedinke, izdvojeći je iz srednjovekovne anonimnosti i kolektivnih stega. Renesansa je takođe bila i otkriće deteta, porodice u užem smislu reči, braka i supruge.

Filozofija se odvaja od teologije, znanost od religije. Novovekovna filozofija se obraća stvarima ovog sveta radi spoznaje prirode, pa se oslanja na razum, iskustvo, opažanje, istraživanje, eksperiment, indukciju, ali i na matematičku spoznaju.

Čitava Evropa je bila dinamična. Međutim u ovo doba se širila uprkos novim izumima

i napretka nauke, opskuratizam – masovno se pojavljuju alhemičari, astrolozi, veštice i njihovi gonitelji. U doba renesanse je otpočelo ukrcavanje crnaca za odlazak u Novi svet, a u Evropi se širio jaz između bogatih i siromašnih. Novi bogataši su hitali da pređu u plemićki sloj, koji se tako povećavao i obnavljao. Ova pojava je zapadnoj civilizaciji nametnuo izvesnu estetiku i aristokratski ukus, čije je naličje bilo prezir prema manuelnom radu (Delimo 2007:56).

Hrišćanstvo se tada suočilo sa novim složenim mentalitetom, što su ga činili strah od prokletstva, potreba za ličnom pobožnošću, težnja ka svetovnoj kulturi i želja da se život i lepota uklope u religiju. Hrišćanstvo nije više nužno značilo asketizam. Laicizacija i humanizacija religije u XV veku nisu predstavljale dehristijanizaciju.

> *„Sveopšta promena snažnijeg, urbanizovanijeg, obrazovanijeg, svetovnijeg društva zahvatila je duboko u samu religiju, religiju koja je upravljala celokupnim svakodnevnim životom i dopirala do svačijeg srca. Usled zastrašujućih kuga, stalnih ratova i užasnih građanskih sukoba, u zapadnoj i srednjoj Evropi, potresenoj naglim preokretima ekonomske konjunkture, činilo se da je Hristova Crkva skrenula ka ponoru. U XVI veku se povratila, ali je u isto vreme doživela rascep, pa je na videlo izašao sablažnjivi prizor mržnje između njene dece."* (Delimo 2007:131)

Crkva je u XIV i XV veku pokazivala, na svim razinama, sasvim vidljive mane. Došlo je čak i do raskola, koji će potrajati 39 godina. Katolička Evropa se podelila na dva dela: Francuska, Škotska, Kastilija, Aragonija i Napuljska kraljevina izjasnili su se za papu, Francuza Klementa VII, ostale zemlje opredelile su se za Italijana Urbana VI. Dvojica papa i dva kardinalska zbora, uzajamno su se ekskomunicirali i nastojali da odvrate zemlje i kraljevine od pokoravanja protivničkoj strani. Vremenom, pošto su zapali u koloplet, protivničke pape i njihovi naslednici shvatili su, da je jedini način da se raskolu učini kraj, njihovo odricanje od prestola. Međutim ipak volja nije bila dovoljno jaka, pa je 1409. na Koncilu u Pizi Benedikt XIII i Grugur XII oglašeni su jereticima i svrgnuti. Izabran je novi papa, Aleksandar V, koji je umro već sledeće godine, pa ga je zamenio Jovan XXIII. Sada ih je bilo trojica, pošto nijedan od dvojice svrgnutih nije prihvatio da se odrekne prestola. Tek godine 1417. izborom Martina V. u Konstanci, katolički svet je povratio svoje jedinstvo (Pierrad 1987:147).

Ovaj koncil nije samo doveo kraj raskolu, već je osudio i husitska učenja, i izrazio je želju da se »reformišu glava i udovi Crkve«. Najveći uspeh koncila je bio da je papa

proglašen potčinjenim koncilu. Volja za obnovom dolazila je poglavito odozdo. Skupština u Bazelu (1431-1449) privukla je relativno malo crkvenih velikodostojnika, ali oko četiri stotine univerzitetskih profesora. Međutim ni ovaj, ni sledeće crkveni sabori nisu uspeli da reformišu Crkvu, ali više od toga nisu postigli ni pape, koji su vladali između 1450. i Luterove pobune (Franzen 1998:261).

> *„Godine 1434. pisao je Eugen IV ocima bazelskog koncila: »Nema nijednog zdravog dela na telu Crkve, od pete do glave.« Pedeset godina kasnije, jedan crkveni govornik na skupštini državnih staleža u Turu nije bio manje pesimističan: »Svako zna, izjavio je on, da više nema rada, pobožnosti, ni verske stege, i da u čitavom sveštenstvu (ima) previše nereda, na veliku štetu čitavog hrišćanstva.«“* (Delimo 2007:136)

Sveukupno možemo zaključiti, da je glavna slabost crkve počivala u odveć slabom verskom obrazovanju i nedovoljnoj učenosti župnika, često nesposobnih da efikasno podele svetotajstva i valjano izlože jevanđeosku poruku.

Mnogi učenjaci, a pre svega humanisti neprekidno su kritikovali Crkvu. Piko de La Mirandola i Erazmo žigosali su život po manastirima. Takođe je Erazmo već u njegovim ranim delima sa oštrim sarkazmom opisivao stanje katoličke crkve (Enchridion militis christiani, 1503; Laus stultitiae, 1509). U tim i njima sličnim spisima, je često reč o sirovim i svadljivim sveštenicima, uz to i naložnicima. Po Erazmu, oni su sasvim neuki i bedni, naročito po selima, mnogi i ne prebivaju u svojim parohijama, već službu vrše župski administratori. Sveštenik, pak, često mora da radi da bi preživeo; ponekad prodaje svetotajstva. A biskupi sve više zaboravljaju da njihovo ime *»znači rad, budnost, brižnost«*. U Pohvali ludosti Erazmo je žestoko i ironično šibao pape, kardinale, biskupe i kaluđere, što su svojim ponašanjem izdali jevanđeosku poruku, ali odbijao je raskid sa Rimom. Humanisti su zahtevali reformaciju crkve, međutim u okvirima postojeće katoličke crkve. Do svog ekskomuniciranja, ni sam Martin Luter nije nameravao napustiti katoličku crkvu. Međutim Luterove teze, a samim tim i novi rascep u hrišćanstvu, su se širili zaprepašćujućom brzinom. Čitav jedan deo Nemačke izjasnio se za njega: humanisti, kao Melanhton, koji je postao njegov učenik, umetnici poput Direra, Kranaha, Holbajna, sitno plemstvo, na čelu sa Francom fon Zikingenom i Ulrihom fon Hutenom, gradska buržoazija i kneževi. Počev od 1531., poveo se rat, sa različitim uspehom, između luteranske Šmalkaldenske lige i trupa i saveznika Karla V. 1555. godine prihvaćena je verska podela Nemačke. Ali reformacija nije stala na području Nemačke. Čitava Skandinavija prešla je na protestantsku

stranu. Verski nemir bio je snažan u Holandiji i na današnjoj teritoriji Švajcarske; i engleski kralj, Henri VII, na nagovaranje Tomasa Kromvela, je raskinuo sa Rimom.

> „*U Sevilji i Valjadolidu, a još više u Napulju, u krugu oko Huana de Valdesa, i u Ferari, na dvoru Renea od Francuske, Luterovo učenje uživalo je naklonost. U češkoj, gde je teren bio pripremio Jan Hus, u Moravskoj, a naročito u Mađarskoj i u Transilvaniji, za reformaciju su pridobijeni široki slojevi stanovništva. Najzad, oko 1555. luteranizam je pridobio brojne pristalice u Gornjoj i Donjoj Austriji, u Stiriji, Karintiji i Karnioli, u Poznaniji i Litvaniji.”* (Delimo 2007:140)

Počev od 1560., širenje protestantizma postalo je sporije no u doba Lutera, pošto je katolički otpor ojačao.

Obe reformacije – protestantska i katolička – bile su naročito sticanje svesti o tome zlu na koje je ukazao Luter i napor da se odgovori na religioznu žeđ vernika. One su konačno bile dva vida istoga kretanja.

Unutar Katoličke crkve, nakon koncila u Triru, vernici su zauzimali sve veće mesto. Sveštenici i laici postali su povezani, sveštenici su učestvovali u životu pobožnih udruženja. Sve ređe su koristili latinski jezik, tako približivši samu Bibliju i Hristovo učenje svakom sloju društva. Uspon laičkog elementa objašnjava interes koji je Katolička crkva, posredstvom jezuita, oratorijaca, Por-Rojala, ursulinki i pripadnika Reda pohođenja, poklanjala obrazovanju. „*Najzad, čitava teologija jezuita i njihova kazuistika, kojoj se previše rugalo, bila je usmerena ka razumevanju jednog sveta koji je svakim danom davao sve više mesta svetovnim delatnostima*.” (Delimo 2007:155)

Opseg tolerancije odnosno intolerancije je u određenim istorijskim periodima determinirao tok istorije. Intolerancija se, takođe, tokom istorije, pokazala u određenim istorijskim i geografskim okolnostima smrtonosnim faktorom.

UNESCO je dao najsveobuhvatniju definiciju pojma tolerancije po kojoj tolerancija je poštovanje, prihvatanje i uvažavanje bogatstva različitosti u našim svetskim kulturama, naša forma izražavanja i način da budemo ljudi. To nije samo moralna dužnost, to je takođe politički i zakonit zahtev. Tolerancija ne znači tolerisanje socijalnih nepravdi ili odbacivanje ili slabljenje tuđih uverenja. To bi značilo smrtonosnu toleranciju.

Tolerancija je takođe i podnošenje neprevazilaznih razlika po pitanju vere ili osnovnih ubeđenja. Suprotnost tolerancija može biti ne samo intolerancija već i indiferencija.

Pitanje tolerancije, po prvi put je postao izrazito aktualan u XVI veku za vreme verskih nemira i ratova. U to doba pod tolerancijom se podrazumevalo trpeljivost prema drugim konfesijama. Tokom ovog XVI veka su se razvile ideje o razdvajanju katoličkog autoriteta

i individualne religioznosti.

U ovom radu se nećemo baviti Erasmovom tolerancijom prema ne hrišćanima, zapravo pre svega prema Jevrejima i Muslimanima.

Erazmo Roterdamski je zastupao stav, da različite konfesije moraju svoja ubeđenja svesti na minimum, ograničiti ih na stavove, koje se zasnivaju na Bibliji. U uvodu njegovog prevoda Novog Zaveta (1516) je razradio svoju hrišćansku filozofiju (Philosophia Christi) koja počiva na „besedi na gori". Hteo je da jednostavan i skroman duh jevanđelja bude osnova katoličke religije, a pri tom da se ukinu nepotrebne i beznačajne tradicije. Zastupao je stav da sve naopake formalnosti treba ukinuti a da pri tome bit hrišćanske vere ostane netaknut.

Erazmo nije izmislio niti zastupao modernu toleranciju. „Tolerare" i „talorantia" po njemu su značili strpljenje prema greškama i nesavršenstvu novorođenih konfesija i religijskih struja, zarad sačuvanja hrišćanskog jedinstva. Njegov ideal nije bio miran suživot različitih pozicija po pitanju vere, već ponovo uspostavljanje jedinstva. Najznačajnije je njegovo zalaganje za određeno teološko raznolikost: osnovna učenja su ista, ali ima mogućnosti za zastupanje raznih teoloških finesa. Osudio je dogmatični relativizam i skepticizam. Glasno i u više navrata je osudio nasilan progon jeretika. Po pitanjima religije ne sme se koristiti nikakvo oružje sem reči. Pošto na ovom svetu u svim stvarima samo Bog ima pravo rasuđivati, treba podnositi svakakve vernike i verske struje, ako oni nisu počinili neki zločin. Tako Erazmo se nije suprotstavljao kažnjavanju anabaptista i pobunjenih seljaka (Blattner 1985: 45).

Njegova „tolerancija" počela se razvijati, kad mu se 1519. obratio Jan Šlehta (1466-1525) iz Bohemije (Böhmen, današnja Češka). Šlechta je izvestio o tri različite verske grupacije u svojoj zemlji: katolici, utrakvisti[1] i Bohemska Braća. U svom odgovoru Erazmo (1. novembra) izražava svoju želju da se nađe neko, ko će od ova tri napraviti jednu crkvu. Po njemu nijedna grupacija ne sme biti kažnjena ili zabranjena, dok oni sami ne postanu agresivni. Neslaganje po nekim pitanjima sa katoličkom crkvom, samo po sebi ne sme da da ovlašćenje državi da nasilnički postupa (Walter 2007:105-126). Kao metodu za ponovo uspostavljanje jedinstva (ne tolerisanja) Erazmo predlaže da se „partije" zbliže. Nesuglasice ne sme biti po pitanjima sakramenata, nego samo u vezi različitih rituala, mada bi bilo poželjno postići neku vrstu jednakosti unutar crkve. U toj novoj, sjedinjenoj crkvi smeju biti samo te stvari definisane, koje se nalaze u Bibliji, zapravo koje su obavezne po svakog hrišćanina. Erazmova kratka formulacija hrišćanstva:

„Bog milosrdno sve poklanja ljudima, preko svog jedino rođenog sina, Isusa

1 *Utrakvistička (Husitska) crkva — ovoj crkvi pripada većina stanovnika Češke, bazira se na propovedima Jana Husa*

Krista. On je temelje svake nade. Hristovom smrću smo svi mi spašeni, krštenjem se uvodimo u njegovo Telo, da bi smo se odrekli svih ovozemaljskih čežnji, i živelo po Njegovom učenju. Ne bi smo nikome loše radili, nego stekli zasluge, i da bi smo hrabro podneli sve prepreke u našim životima u nadi za drugozemaljskom nagradom. (tolerisali).“ (Walter 2007:108)

Na kraju Erazmo još jednom naglašava, da sva dobrota, što ljudi čine od, Boga dolazi. Prihvatanje ove kratke formule je za svakog obavezno, radi spasenja. Uz ovu formulu vere u Sveto Trojstvo i u već razrađenu Kristologiju isto obavezna za sve konfesije. Što se Euharistije tiče, treba svaki krist da je prima čista srca, kao znak i fota Božje ljubavi prema čoveku, i kao znak jedinstva među hrišćanima. Pojedinosti transubstancijacije nisu potrebne široj javnosti. Vernici takođe ne treba da se bave detaljnim proučavanjem u vezi verovanja u vaskrsenje. Erazmo je takođe poručio, da zloupotreba vlasti od strane kraljeva, ali i od strane pape ne pomaže stvaranje jedinstva hrišćana. Cilj Erazma nije bio, da se stvori miran suživot konfesija, nego da stvori jednu jedinstvenu crkvu, a dok se radi na tom jedinstvu, mora se tolerisati raznolikost. Teologija, koja prevazilazi učenja Biblije, vodi do suvišnih konflikata. Zato ne podržava skolastiku, koja pokušava da objasni, koje stvari su nepotrebne za vaskrsenje hrišćana. Teološke rasprave su suvišne, i otpomažu od žive vere. Uprkos svemu Erazmo ne želi stvoriti crkvu, koja nema dogme, već želi dogmatske definicije da svede na minimum. U pismu kardinalu Lorenzu Campeggi (1471-1539) 1530 godine, Erazmo podseća na situaciju crkve u kasnoj antici, gde su se razne hrišćanske grupacije međusobno sukobljavale, a car je stao na kraj tome bez krvoprolića, tako što je olavabio stroge propise, pri čemu se zadržao na osnovnim dogmama (Walter 2007:108).

Erasmov novi, osobeni pristup toleranciji najbolje možemo pratiti za vreme Johana III. I njegovog sina Vilhelma V. (1539-1592), vladara Nadvojvodstva Donje Rajne. Oni se nisu kolebali između katoličke i evangelističke strane, nego su nedvosmisleno zahtevali reformisanje politike katoličanstva, sa tim, da se omogući praktikovanje i drugih veroispovesti. Takav svoj pristup u potpunosti su usvojili od Erasma. Dvorski savetnici Konrad Heresbah i Johan fon Vlaten bili su Erasmovi učenici, i zahvaljujući njegovoj preporuci dobili su tako visoka mesta na dvoru. Njih dvojica redovno su se dopisivali sa Erasmom, a ovaj je jednom za svoj savet čak dobio 30 guldena od nadvojvode (Warthuysen 2000:79).

Cilj takozvanog „trećeg puta“ tolerancije bio je da sačuva mir u Nadvojvodstvu i spreči krvoprolića. To što se u Donjoj Rajni mogla razviti reformacija, a da pri tome državna vera ostane katoličanstvo, jeste jedna istorijska posebnost. Bile su dozvoljene propovedi na narodnom jeziku i ispovedanje na oba načina. Zažmurilo se i na ženidbu popova i na neke

manje izmene u liturgiji …

Cilj svega toga, a takođe i Erasmov, bio je da se zadrži jedinstvo crkve, ali ono ipak nije ostvareno. Ni jedna od suprotstavljenih strana nije htela da tolerantno „proguta“ promene. Sve to međutim nije mnogo štetilo novoj politici tolerancije, čiji su sledbenici pokušali da u jednom mračnom periodu krvavih ratova pronađu treći put. Postigli su da u Donjoj Rajni nije bilo brda leševa, da slobodni mislioci nisu morali da beže, kao u ostalim delovima Evrope. Ta je oblast dosta dugo živela pod uticajem Erasmove duhovnosti.

Po Leopoldu fon Ranke (Ranke 1926:113) VI vek nije samo vek verske reformacije i rascepa zapadne crkve, već je i rascepa cele nacije. Isti stav zastupa i Teodor Šider (Schieder 1952:596): „*pokret reformatora nije vodilo samo do stvaranja novih crkava i konfesija, nego je stvorio osnovu raznolikosti i na političkoj sceni*“. Konflikt nije nastao samo između sveštenika, već je rascepao do tada funkcionalno političko jedinstvo. Tokom srednjeg veka, pripadanje katoličkoj ckrvi značilo je i garantovalo je osnovnu sigurnost. Raskolom crkve, raspala se je i ova sigurnost. Većina mislilaca toga doba doživela je ovaj gubitak kao pretnju. Naročito je bila teška situacija u Nemačkoj. U drugim velikim silama, kao što su Engleska i Francuska, uspeli su da progone „verske manjine“ iz političkog života, ili su ih držali pod kontrolom. U Nemačkom Carstvu međutim od 1526. godine, od Sabora u Speyeru trebalo je rešiti miran suživot različitih konfesija.

Upravo pošto su bili prisiljeni na suživot, pojam tolerancije je dospeo u centar pažnje svih slojeva Nemačkog Carstva. Nastanak različitih konfesija doživeli su kao nužno zlo, pošto su vremenom, smirenih strasti, uvideli da su izgubili do tada postojeću „Concordiu“ (jedinstvo). Učenjaci, plemići i vodeći „političari“ počeli su da tragaju za načinom, kako bi mogli ponovo uspostaviti to jedinstvo (Erazmo, Juan Luis Vives, itd.). Erazmo je na brzinu bacio na papir svoja crkveno-politička ubeđenja u spisu „De sarcienda ecclesiae concordia“ (1533. „Von der Kirchen lieblicher Verainigung“). Ovo delo je u potpunosti posvetio ujedinjenju katoličke crkve. Postavio je temelje takozvane „posredničke teologije“, koja je pre svega u katoličkom „taboru“ našao svoje pristalice (Witzel, Pflug, Cassander), ali je bilo i puno protestanata, koji su je prihvatili (Melanchton, Butzer); (Franzen 1998:263).

Erazmova ljubav prema miru je osudila je onog ko je iz inata sprečio svaku mogućnost ponovnog ujedinjenja hrišćanskih konfesija, bio on katolik ili protestant. Jedni nisu trpeli novine, drugi nisu podnosili ništa „staro“. Inat i radikalizam se suprotstavljaju duhu jevanđelja, i hrišćanskoj ljubavi. Erazmo, veran humanističkoj tradiciji, pozivao je sve, da se koncentrišu na stvari koje spajaju različite konfesije, a ne na stvari koje ih dele. Ovaj njegov poziv protivio se doktrinarskoj drskosti reformatora, kao i kontradiktornoj dijalektici katolika. Ako bi se izvor teologije očistilo od intelektualizma, tada bi se moglo

postići ponovno sjedinjenje hrišćana. Od isto tako velikog značaja je i Erazmov poziv, da se hrišćanstvo više ne smatra samo kao prazna religija, već kao etos koji se živi.

Erazmovo međureligijsko posredovanje i danas zaokuplja pažnju. Neki (F. Heer)[2] u njemu vide takozvanu „treću silu“ i žale što je njegova ideja o hrišćanskoj toleranciji doživela pad. Drugi (J. Lortz)[3] mu zameraju što je olavabio teološke pozicije i sa svojim dvosmislenim predlozima naneo nepovratne štete Katoličkoj Crkvi pre svega na polju dogmatike. Neki drugi (K.A. Meissinger)[4] pak smatraju da je „stari“ Erazmo bio na pravom putu ka ostvarivanju hrišćanskog jedinstva. Jedna značajna grupa, na čelu sa Oelrichom, dokazala je da „stari“ Erazmo, hrišćanski humanist, nije bio ni skeptičan protivnik dogmi, ni slobodan mislilac, već je bio duboko religiozan, koji je bio privržen otkrivanju i bio veran teolog Katoličke Crkve.

LITERATURA

Blattner, Jürgen (1985). *Toleranz als Strukturprinzip*. Freiburg: Herder.

Delimo, Žan (2007). *Civilizacija Renesanse*. Preveo s francuskog; Zoran Stojanović. Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića.

Franzen,August (1998). *Kis Egyháztörténet.* Szeged: Agapé.

Pierrard,Pierre (1987). *A Katolikus Egyház Története*.

Schieder, Theodor (1952). *Kirchenspaltungen und Kirchenunionspläne und ihre Rückwirkungen auf die politische Geschichte Europas*. in.:GWU, 591-605.

Ranke, Leopold von (1926). *Deutsche Gecshichte im Zeitalter der Reformation*. München: Historisch-kritische Ausgabe, hesg.v. Paul Joachimsen, Bd.2.

Walter, Peter (2007). *Humanismus, Toleranz und individuelle Religionsfreiheit. Erasmus und sein Umkreis*. Augsburg: In: Heinz Schilling (Hrsg.:): Der Augsburger Religionsfrieden 1555: Wissenschaftliches Symposium aus Anlass des 450. Jahrestages des Friedensschlusses, Augsburg 21. bis 25. September 2005. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007, S. 105-126.

Warthuysen, Günther (2000). *Erasmus von Rotterdam und sein Einfluss auf die Herzogtum Kleve zur Zeit der Reformation*. Wesel: Mitteilungen der Historischen Vereinigung Wesel.

2 *Dr. Friedrich Heer (1916-1983), austrijski kulturolog, pisac, publicista. Polje istraživanja: kulturna istorija zapadnog hrišćanstva.*

3 *Dr. Joseph Lortz (1887-1975), crkveni istoričar, katolički sveštenik, priznati istraživač reformacije.*

4 Dr. Karl August Meissinger (1883-1950), nemački istoričar, pisac, luteranski sveštenik, priznati istraživač reformacije.

Katalin Hegedűs

THE CHARACTERISTICS OF ERASMIAN TOLERANCE

Summary

Erasmus (1465-1536) and his fellow humanists defended the idea of the flexibility of Christian truth as a matter of principle. It is the appeasing attitude of Erasmus in an age of growing religious polarization which has inspired the notion of "Erasmian tolerance." For Erasmus *tolerantia* was a choice of the lesser of two evils. He gave great significance to religious neutrality. He defended religious freedom, speaking out against Catholics as well as Protestants. He rose above religious conflicts and wanted to move in a separate direction, on his own "third path," the path of tolerance. The aim of such tolerance is the renewal of the Christian Church. During his active life in this field he formulated the limits of tolerance, as well: because tolerance, according to his understanding, is not aimless, neither arbitrary nor indefinite.

Ljubinko Pušić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 316.728
originalni naučni rad

(S)UDARI RURALNOG I URBANOG

APSTRAKT

Jedno od trajnih pitanja kulturnog ne-sporazumevanja je ono koje se odnosi na relacije seosko-gradsko. Ovaj dualizam, koji prožima sve sadržaje društvenog života u svim vremenima i na svim prostorima, moguće je posmatrati na veoma mnogo različitih načina. Međuprostor u kome se najčešće kreću naučna interesovanja za ovu temu omeđen je istorijski, ideološki i kulturno-genetički a ishodišta se po pravilu grupišu oko dve zablude. Prve, da se društveni fenomeni ontoloških različitosti mogu jednostavno objasniti stereotipima, odnosno dihotomijama. To je put koji najčešće vodi u apologije. Druge, da se ključ za razumevanje ne-sporazumevanja nalazi u ispraznosti postmodernog multikulturalizma. U radu se odnos seoskog i gradskog promišlja kroz procese globalizacije i društvene tranzicije koji dovode do poseljačenja srpskih gradova i pervertirane građanske kulture.

Ključne reči: grad, selo, kultura, globalizacija, tranzicija, Srbija

Živeći u vremenu koje bi mnogi rado da vide kao postmoderno, razgrađuju se (i) okviri u veoma dugom periodu građenih obrazaca posmatranja društvenih fenomena. U društvenim i humanističkim naukama gotovo da nema slobodne problemske niše koja nije opervažena idejama da sve može da se analizira u „nekom novom ključu“ koji dobija značenja neke vrste naučnog kalauza. Predmetni, metodološki i u krajnjem epistemološki instrumenti kao da su zastareli, ali ne u smislu da su postali staromodni, već pre neprikladni za objašnjenje recentnih pojava i fenomena. Nadalje, ovo je vreme u kome u se mnoge dugotrajuće podele između naučnih oblasti i disciplina (u)kidaju. Tačnije rečeno, one se preklapaju i dojučerašnja multidisciplinarnost i interdisciplinarnost postaje transdisciplinarnost. Svaka nauka ulazi u polje neke druge, ali ne obavezno kontaktne ili komplementarne naučne discipline. Danas se čini tako običnim, možda čak i naivnim, podsećanje na hermenautuku spo-razumevanja matematike i filozofije ili poetike i matematike, na primer. Kada je I. Volerstin pisao o potrebi sporazumevanja unutar društvenih nauka i kada je njihovo otvaranje video kao jedinu mogućnost da razumeju i objasne svet velikih promena a istovremeno da opstanu u

okvirima svojih interesovanja, nije ni mogao da sluti da će početak 21. veka doneti takva ubrzanja, sa jedne strane, partikularizme sa druge strane i uopštavanja (globalizovanja) sa treće strane (Volerstin, 1997).

Zajednička kontekstualna ravan svim ovim domišljanjima i promišljanjima nalazi se tamo gde su se ovakve i slične raspravne nalazile i pre više od dva milenijuma – u raspolućenosti sveta na gradska i seoska društva. U sudaru dva tipa kulture: ruralne i urbane.

Kada se društvene pojave posmatraju u globalnom ključu (koji je često sasvim neodgovarajući za mnoge fine analize, pogotovo kada je predmet rasprave na lokalnom nivou), tada se kulturni kontest s mnogo razloga i najčešće istura ispred političkog i ekonomskog. To ne mora obavezno da znači i analitičko poniranje u neku vrstu fetiš lokalizma u kojem se učini da je mikro svet (lokalni ili nacionalni) neuporediv sa drugim kulturnim svetovima.

Razumevanje sveta kome pripadamo sastavljeno je od dualizama i reklo bi se da u tome nema ničeg iznenađujućeg. Oduvek se najjednostavniji način za razumevanje društvenih pojava i materijalne stvarnosti svodio na poređenja. Nekad je to sasvim jednostavno crno-belo viđenje sveta a nekad je reč o višestrukim paradigmama koje je moguće klasifikovati. Nabrajanje ovih dualizama gotovo da nema smisla jer je od njih sastavljena celina društvenog života. Dovoljno je samo slediti osnovnu podelu na dobro i ono koje (ili što) nije dobro, odnosno ono što je loše ili se bar veruje da je takvo.

Idući tim putem vrlo lako dolazi se do apologetskog pogleda na stvari, što stvara određenu vrstu magle u kojoj se skrivaju mnoge nenaučnosti. Tim putem, međutim, prošle su mnoge ideje o oblicima društvene organizacije i uz pomoć njih uobličili su se mnogi stavovi koji uticali na sisteme vrednosti. Ko još danas nije podložan utiscima kako se u seoskoj sredini odvija život koji se na mnogo načina razlikuje od gradskog načina života. Britanski sociolog Dž. Šort pokušao je da sistematizuje one načine viđenja grada koji su bitni za njegovo sociološko razumevanje (Short, 1996). U prvi plan izbija činjenica o tome da je grad određen višeslojnim značenjima koja prevazilaze uvrežene predstave o njegovom prostorno- fizičkom entitetu ili o mestu gde se odvija rutinska svakodnevica. Kao paradigme uzimaju se ona značenja koja su vremenom postala okoštale mitske ili simboličke predstave i pokazuje kako je njihova nespretna ili pak spekulativna upotreba, plodno tlo za razne pokušaje racionalizacija koje, opet, mogu da prerastu u svojevrsne apologije. Šort navodi da se uglavnom kruti ali delotvorni mitovi javljaju u dva oblika: kao pro-gradski i anti-gradski, odnosno anti-seoski i pro-seoski. Osnovni elementi anti-urbanih apologija su sledeći: Grad kao neprirodna sredina uvek je na gubitku u poređenju

sa neurbanim ili prirodnim područjima u njegovom okruženju; Anonimnost koju grad nudi svojim stanovnicima predstavlja suprotnost prisnim zajednicama u selu ili malom gradu; Grad je mesto greha, bolesti i moralnog propadanja; Grad je pretnja društvenom redu (poretku). Očevidno je da svi ovi elementi predstavljaju oslonac za građenje apologijskih stavova o ukupnoj društvenoj nepodobnosti za gradoživljenje (Pušić, 1998).

Sasvim je prirodno da se kroz sopstveno iskustvo formira slika o kvalitetu života u određenoj ekolološkoj sredini. Takve predstave, koje su najčešće sastavljene od fragmenata koji čine svakodnevni život, ponekad dobijaju i obličje celine, odnosno nekog sistema, s obzirom da u sebi sadrže vrednosne predstave. One čak mogu da predstavljaju iskaze kolektivnog iskustva i kao takvima ne može im se ništa prigovoriti. Ta iskustva neobično su važna; zapravo, ona su jedino važna kada je u pitanju samovrednovanje sopstvenog položaja u odnosu na mesto na kome se provodi život. Ono što ovakve predstave bitno razlikuje proizilazi iz nužnosti kuturno-genetičkih obeležja društava. Postupci poređenja ili uopštavanja čini se da ponekad nemaju smisla. Kulturno-genetička matrica je ta uz pomoć koje se ispisuju osobenosti i to predstavlja svojevrsni ključ za razumevanje ne samo ovog već i mnogih drugih ako ne i svih činilaca društvenog života. Nerazumevanje ovog principa koji ispisuje život a nauka ne uspeva da konstruiše kao društvenu realnost, stvara čitav zbunovnik pojmova i vrednosti.

Dihotomije o kvalitetu života u seoskim i gradskim sredinama mnogobrojne su i nalaze se u gotovo svakom pokušaju poređenja. Mi ovom metodu ne prilazimo kao fetišu u smislu da bez njega nije moguće razumevanje kvaliteta jednog ili drugog oblika življenja, ali ga i ne odbacujemo. Sociologija nema razloga da odbacuje ovaj način pogleda na kvalitet društvenog života, s obzirom da su instrumenti kojima se služi i sama istraživačka praksa pokazali da se spretnim analizama itekako zgodno mogu objasniti pojedini uzroci narušenog kvaliteta ili pak trasiranje puta ka boljem načinu života. Jedan od možda najinstruktivnijih socioloških pogleda na razlikovanje kvaliteta života na selu i u gradu nastao je krajem sedamdesetih godina prošlog veka. „Suprotnosti između grada i sela su klasična tema za raspravu. Za geografa, ekonomistu, sociologa, definicija ovih dvaju svetova kao i njihovo poređenje, postavljaju neprekidno nove tehničke probleme: globalna društveno-ekonomska evolucija istovremeno transformiše i „ruralne“ i „urbane“ činioce kao i njihove uzajamne odnose. Nasuprot ovim variacijama društvene stvarnosti ideološke predstave izgledaju začuđujiće stabilne. Od starog veka pa do naših dana nailazimo na obilje tragova jedne manihejske vizije urbanih i ruralnih oblika društvenog života, čijim se atributima smatraju sreća pojedinaca, javni moral i politički integritet; istini za volju, oni se vezuju prevashodno za ruralni svet“ (Rejmon, 1977: 147). Pogled o kome je reč ima tri

tačke oslonca: ekonomsku, moralnu i psihološku. Sva od njih predstavljena je repertoarom stavova i modelima mišljenja koji imaju značenja snažnih stereotipa. Međutim, ništa nije pogrešnije nego verovanje o srećnom selu i nesrećnom gradu.

Izbor teme koja je pred nama dobar je primer za nužnu upitanost sociologije: kad je jedan predmet, fenomen ili proces dovoljno opšti da bi njime moglo da se analitički upravlja a kad je neophodno da se sa nivoa opštosti pažnja usmeri ka „lokalnom“, te da se u tim okvirima i razmerama potraže konkretni odgovori. Na kraju prošlog i tokom svih godina trajućeg veka, društvena stvarnost u Srbiji dovoljno puta je pokazala kako se neka opšta pravila funkcionisanja savremenih društava na ovim prostorima poništavaju i uzimaju neki svoj, iracionalan smer. To su ona pitanja o razlozima neprekidnog odlaganja boljeg života, pitanja koja već treća generacija na ovim prostorima postavlja, ne nalazeći odgovor. Sam vrtlog generalnog nesporazuma unutar društvene misli sastavljen je, dakle, od “tradicionalne” i “moderne” suprotstavljenosti ruralnog i urbanog u nas. Ova generalna podeljenost nije mimoišla ni sociološko razumevanje društvenog sveta. To naprosto nije moguće već i zbog jednostavne činjenice da se naša sociološka misao u jednom dugom periodu oblikovala uglavnom sred mentalnog ruralnog ambijenta (Pušić, 2000). Ono što je pak nophodno da se sociološki valjano promisli jeste trajući disbalans između tradicionalnih i novostvorenih vrednosti.

Pa kakav je to grad u Srbiji koji toliko odudara od predstave o „novoj urbanoj Evropi“? Gradovi u Srbiji danas petrifikovani su u odnosu na procese koji uobličavaju svet; pre svega one koji imaju obeležja globlizacije. Budući da Srbija sama ne pripada onom krugu država koje imaju uticaja na procese globalizacije, to se suočava sa zahtevima koje takvi megaprocesi postavljaju. Takva pozicija određuje i stepen njene perifernosti. Kako su u celokupnom procesu globalizacije gradovi ti koji odražavaju relevantnost države u međunarodnom poretku moći, značenja i simbola, prirodno je da se sa njihovog lica čita rečena perifernost.

Slika o tome kakav je odnos između ruralne i urbane komponente srpskog društva gotovo da se nije promenila u poslednjih dvadesetak godina. Od vremena društvene kalvarije nastale sa raspadom zajedničke države, počela su da se ispoljavaju i mnoga druga lica nekonsolidovanog društva. Jedno od njih bilo je intenzivno sudaranje dva tipa društva: ruralnog i urbanog. Ova dva lika srpskog društva nikad se nisu odavala sklad u funkcionisanju. Tradicionalno i moderno ovde su se oduvek doživljavali poput pitanja života i smrti; gradsko je uvek optuživano za poništavanje tradicionalnog a seosko je uvek posmatrano kao ono koje vuče unazad. Od samog početka nacionalne države, sve sa preskocima, pa do najnovijeg, gotovo prisilnog novog početka krajem minulog veka,

između ova dva lika zapravo nije bilo dijaloga. Celokupna društvena konstrukcija počivala je na nedosledno definisanim premisama tradicionalnog seljačkog društva, sa jedne strane, i na krhkoj osnovi građanskog društva, sa druge strane. Takav „odnos snaga“ obeležavao je celokupnu društvenu stvarnost sve do Drugog svetskog rata, da bi se u patvorenom obliku nastavio i nakon toga, u partijskoj državi, kakva je danas na delu.

Upravo takav društveni okvir unutar kog nije bilo mesta za ideje građanskog društva, uticale su na to da skoro pola veka između rečena dva lika nije bilo dijaloga, ali i na to da se znatno snažnije ispolji poseljačenje gradova nego urbanizovanje sela. Društveni bilans takvog odnosa snaga, kao ni mnogi drugi bilansi, nikad nije sačinjen. Po svojoj prirodi država nije bila zainteresovana za to a misaone radionice društvenih nauka stidljivo su odgovarale na izazove društva. Sve negde do sredine sedamdesetih godina prošlog veka i sociologija je, samo sporadično i najčešće post festum, reagovala na društvene poremećaje izazvane ne-sporazumevanjem tradicionalnog i modernog. Tek sa pojavom sociologa sa primarnim urbanim iskustvom, koji su analizama društvenog života pristupali nedogmatski i neopterećeni idejama o gradu kao „proizvođaču“ problema, preplitanja činjenica o urbanim i ruralnim obeležjima društva mogla su da budu valjano analizirana. Međutim, i u tim prvim pokušajima primarna pažnja obraćana je na statističke podatke i zaključke koji su se iz toga mogli izvući. Najpre se učinilo da se iz podataka o preraspodeli stanovništva između gradskih i seoskih naselja može naslutiti kako se radi u ubrzanom putu u urbano društvo. Poznato je da je urbanizacija u Srbiji bila usmeravana u skladu sa generalnom idejom o razvoju industrijskog društva, te da su gradovi viđeni kao središta industrijske proizvodnje. Na taj način mnigracije su bile usmeravane ka gradovima, ali nisu bile i kontrolisane. To je značilo i ubrzani populacioni rast gotovo svih gradova. Samim tim, pored stalno nedostajućeg stambenog prostora, masovne izgradnje kolektivnog stanovanja, neprekidne dogradnje i konstantno manjkave komunalne infrastruktute i socijalne suprastrukture, kao da se negde zagubilo pitanje o tome ko su ljudi koji su tako masovno hrupili u gradove. Istovremeno, kao prirodna posledica nejasne državne strategije o društvenom razvoju, javile su se i deformacije u prostornom razmeštaju stanovništva i otpočeo je proces depopulacije iz mnogih ruralnih područja u Srbiji. Ovi nekontrolisani tokovi stanovništva tokom vremena prizveli su niz društvenih problema koji se na mnoge načine i danas manifestuju. Sledeći korak iza sociološkog pogleda na društvene probleme kroz zakon velikih brojeva bio je usmeren na kvalitativne analize i, konačno, na kvalitet svakidašnjeg života. Tek na ovom nivou prepoznala su se istinska značenja „proizvodnje“ urbane kulture.

Kada je o izgradnji urbanih vrednosti reč, tada postoje bar dva moguća pristupa

u odnosu na dominantne uticaje. U prvom slučaju smatra se da je neurbano najčešće i violentno, otporno i prodorno, te da zbog toga uspeva da se nametne i da pervertira neke zatečene vrednosti ili čak da uspostavi neke sasvim nove. Sa druge strane, smatra se da je urbano to koje ima sposobnost apsorpcije uticaja koji dolaze sa strane, odnosno da je urbani metabolizam toliko snažan da je u stanju da reaguje na svaki pokušaj menjanja već uspostavljenih urbanih standarda. U svakom slučaju, reč je o uticajima u pravcu seosko – gradsko a ne obrnuto.

U takvim okolnostima gradovi u Srbiji postali su u velikoj meri poseljačeni. Nema u ovome nikakve pejorativnosti već je reč o sadržajima svakodnevnog života. Kako je dobro poznato da se urbano gradi, održava i brani na tri načina – kulturom, prostorom i jezikom – jasno je da ni naši gradovi nisu drugačije oblikovani i u minulom vremenu preoblikovan. Ne tako retko može se čuti kako živimo u vremenu pobrkanih vrednosti. Ova sintagma se koristi za svako ono vreme u kome nastupa ciklus snažnih društvenih konverzija a što u svakodnevnom životu dovodi do mnogih situacionih konfuzija. Nije ovo naše vreme ništa specifičnije od sličnih društvenih prelomnica koje su ispisivale istoriju civilizacije. U, kako bi to Fernan Brodel rekao, stvarnostima koje dugo traju, prirodna je cikličnost okolnosti prilikom kojih dolazi do prekompozicije pravaca i oblika društvenog razvoja. Današnje promene važne su zbog toga što se tiču naših stvarnosti i što obeležavaju vreme čiji smo savremenici. Oduvek su gradska društva predstavljala lakmus tih promena (Pušić, 2009).

Kultura današnje Srbije je kultura siromaštva. Samim tim i urbana kultura biva takvom. Ako je kulturna komponenta urbanih društava od suštinskog značaja za njihovu perspektivnost, tada ne može biti drugačijeg zaključka sem da je društveni oporavak moguć prvenstveno kroz kanale kojima se rasprostire kultura.

Kad se danas kaže kako se društvo u kojem živimo raspada, tad se to najpre ili u svakom slučaju najjasnije vidi u urbanim sredinama. Urbani prostor i urbana kultura, dakle fizički i duhovni prostori (ukoliko ih je uopšte moguće razdvojiti) pružaju sliku takvog stanja. Pogledamo li šta se, kako i koliko u našim gradovima u poslednjih davdesetak godina gradilo, odmah sve biva jasnije.

Svojevrsna anarhičnost koja obeležava društvenu stvarnost tokom devedesetih, proizvela je, kao prirodnu posledicu, isti takav odnos u prostoru i prema prostoru. U takvim okolnostima se sasvim jasno pokazalo do koje mere je istinita trvdnja da je grad najreprezentativniji otisak društva u prostoru. Posmatrajući iz ugla kvaliteta življenja i urbanosti naselja, najteža rezultanta dramatičnih tokova u poslednjoj deceniji 20. veka u Srbiji je poništavanje urbanističke norme, kao temeljnog instrumenta izgradnje, uređenja i korišćenja naselja“ (Petovar, 2005: 725). Odnos prema prostoru, dakle, prva je i najvažnija

naznaka nepostojanja civilizovanog ponašanja u društvu. Realna fiktivnost institucija koje su po prirodi stvari bile i još uvek jesu zadužene za „institucionalnu proizvodnju prostora“ i očuvanje instituta javnog interesa (planiranje, projektovanje i upravljanje gradom), prvi je korak ka poništavanju modernog urbanog društva. Autarhičnost institucionalnog odnosa prema prostoru i isti takav odnos korisnika prostora, vraćaju društvo u predmodernu zajednicu. Dakle, ono što predstavlja postignuće modernih društava sa urbanim preferencijama, odnos prema javnom interesu, u našim gradovima vraćen je na ruralni početak, onaj u kome svako brine samo o svom pojedinačnom interesu. Jasno je da sebična društva ne mogu biti ni moderna ni urbana.

Kako tvrdimo da je najnovije urušavanje naših gradova nastalo dekonstrukcijom urbane kulture, to bi značilo da je ona, makar kao tanka skrama i kako-tako, postojala do početka devedesetih godina prošlog veka. Činjenica da je u periodu nakon Drugog svetskog rata građanska kultura kod nas bila marginalizovana i ideološki neprihvatljiva, naprosto je omogućila da se u okolnostima istovremenog odvijanja vihora tranzicije i ratova na kraju ovog veka ona gotovo potpuno zatomi. Danas su mnogi spremni da u zanosu građanskog sentimenta vide u srpskim gradovima ono što ustvari ne postoji, a to je autentična urbana kultura. Kao zalog tome iz sećanja se izvlače fragmenti o načinu života u gradovima i najčešće sve se svodi na svojevrsni paseizam. To nikako ne pomaže da se odgovori na pitanja o tome da li danas, u kom obliku i sa kakvim manifestacijama se ispoljava građansko društvo u urbanim sredinama.

Predlažem da se za proveru ideje o tome da se kod nas seosko približilo gradskom na najmanju moguću razdaljinu u proteklom veku i kao takvo pervertiralo i nastanilo u gradu, sociološki promisle sledeće ideje: (1) Gradovi u Srbiji ostali su bez kolektivnog identiteta, (2) Gradovi u Srbiji ostali su bez svesti o značaju lokalne zajednice, (3) Gradovi u Srbiji nisu pronašli svoju meru kosmopolitizma i (4) Gradovi u Srbiji nisu uspeli da budu deo „umrežene urbane Evrope“. Dodatno, ali neodvojovo od ove ideje je i njeno proveravanje u tri smera. Prvi, koliko je ovakvo moguće stanje povratak društva u zejdnicu? Drugi, koliko je ovakvo moguće stanje zaštita tradicionalnih vrednosti? Treći, koliko ovakvo moguće stanje predstavlja dugotrajno izmeštanje Srbije na periferiju neminovno globalizujućeg društva? Ili je u sva tri slučaja samo reč o mitovima?

LITERATURA

Bek, Urlih (2001). Rizično društvo. Beograd: Filip Višnjić.

Mamford, Luis (2010). Kultura gradova. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Petovar, Ksenija (2005). „Urbanizacija bez urbanosti − bilans rasta gradova u Srbiji“, Sociologija sela, 43, (169 (3), str. 725-749.

Pušić, Ljubinko (1998). “Apologije seoskog i gradskog”. Zbornik Matice srpske za društvene nauke. Br. 104-105. 201-209.

Pušić, Ljubinko (2000). “Srbija između ruralnog i urbanog društva: jedan pogled”. Sociologija. Vol. XLII. No 3. 437-450.

Pušić, Ljubinko (2003). „Urbana kultura: kultura dijaloga“, u: Urbana kultura: osnova održive multikulturalnosti, ur. Lj. Pušić. (Filozofski fakultet i Specijalističke Akademske Studije. Novi Sad): 9-27.

Pušić, Ljubinko (2009). Grad bez lica. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Rejmon, Mari-Ženevjev (1977). „Ideologije stanovanja i suprotnosti grad-selo“. Kultura. 39. 147-170.

Short, J. R. (1996). The Urban Order. Oxford. Blackwell Publishers. 414-416.

Volerstin, Imanuel i dr. (1997). Kako otvoriti društvene nauke. Podgorica: CID.

Ljubinko Pušić

COLLISIONS OF URBAN AND RURAL

Summary

On of the enduring issues of the cultural non-mutual understanding is one that relates to rural-urban relations. This dualism, that pervades all the components of social life in all times and in the all areas, can be observed in many different ways. Gap within which most scientific interests in this topic lie is delimited historically, ideologically, culturally and genetically, while the conclusions are generally grouped around two mistakes. First, that social phenomena of ontological differences are easily explained by stereotypes and dichotomies. This is the way that most often leads to apology. Second, that the key to understanding the non-agreeing lies in the futility if postmodern multiculturalism. In this paper, the relation of rural and urban reflects through the processes of globalization and

social transition that lead to the ruralization od Serbian towns and the perverted bourgeois culture.

Papp Árpád
Szabadkai Városi Múzeum

UDC 323(497.113)
originalni naučni rad

A POLITIKAI ELIT TÉRHASZNÁLATI GYAKORLATA AZ EZREDFORDULÓ VÉGI SZABADKÁN

APSTRAKT

A tanulmány a szabadkai polgármesteri bálak térhasználati gyakorlatát vizsgálja. A három kiválasztott bál három helyszínt és időpontot – valamint két polgármestert – jelent. Célunk a gyakorlat általános vonásainak megragadása volt. Annak ellenére, hogy egy „szervezett" térhasználattal állunk szemben, semmiképp sem szabad kizárni a bálaknak a hagyományokban gyökerező pszeudo-spontán előzményeit, mint a kulturális kódok egyik lehetséges átörökítő rendszerét. Esetünkben a „polgár"-mesteri bálak és a lakodalmak feltűnő azonossága figyelemreméltó.

Kulcsszavak: polgármesteri bál, térhasználat, politikai elit, kulturális földrajz, kulturális antropológia, ezredforduló

KIINDULÓPONT ÉS FOGALMI MEGHATÁROZÁS

Általános szóhasználatban a köznapi tér fogalma alatt azt a két – de valójában három – dimenziós kiterjedést értjük, amiben élünk, tartózkodunk vagy amit magunk elé tudunk képzelni, ezzel együtt leképezésre is alkalmas. Politikai térként – a politika fogalmának minden esetlen körbejárását mellőzve – azt a teret értjük, amit a politika azáltal használ, hogy saját jelenlétével, szimbolikájával, üzenetével, tartalmával „felruház" és a maga céljaira fordítja: ilyen értelemben ez nem csak két vagy több (leginkább hatalom és ellenzék fogalmakkal jellemzett) politikai opció között megfigyelhető - fizikai fogalmak mentén definiálva – erőtér, hanem minden olyan térhasználati gyakorlat, aminek politikai üzenete van vagy lehet. Miután a politika nem önmagában és legfőképpen nem önmagáért létező „életmód", nem választható el az emberi térhasználat más technikáitól sem. Éppen ezért vizsgálható a néprajz és kulturális antropológia vagy a vidékünkön jóformán ismeretlen kulturális földrajz módszereivel és fogalmi rendszerén belül. Egyszersmind az emberi viselkedés és szabályszerűségek egyik színtere, aminek külső megnyilvánulása a tulajdonképpeni politikai térhasználat, belső mozgatórugója pedig a hatalom fenntartása és

megtartása a nyilvánosság eszközeivel.

Nem tűnhet áttörésnek az a megállapítás, hogy a politikai elit térbirtoklási és térhasználati gyakorlatának bizonyos technikái – függetlenül annak helyi vagy mondjuk országos jellegétől – egyidősek a társadalmak, megint mások a nemzetállam és nemzeti szimbólumok kialakulásával: az előbbi esetében gondoljunk csak a korai hagyományos térbirtoklási és térfoglalási, ezt követően pedig a térelnevezési gyakorlatra, amikor a hódítók (lett légyen az Árpád fejedelem vagy valamelyik vezére, illetve az Izabella spanyol királynő nevében a felfedezett új földrészt elkeresztelő Kolumbusz Kristóf) illetve törzsek, törzsszövetségek szálláshelyének elnevezésére. A szálláshely lett az ott lakókról elnevezve (pl. Campus Cumanorum a 16. századi térképeken), vagy végső soron az ország (állam)nevek az ott lakókkal lényegében a térhasználat/birtoklás és térbejelölés különböző szintjeinek aktív vagy passzív szereplői. A felülcímkézés más – kisebb léptékű, helyi – személyre szabott gyakorlatát a fenti példákhoz hasonlóan ebbe a csoportba sorolhatjuk: a korai példáktól elindulva a közösség (törzs, falu, nagycsalád) elöljárójának sátra vagy lakóhelye van a legjobb, legszárazabb, központi helyen, vagy a térbejelölés későbbi elvei alapján a városok nevének megváltoztatása, a városokban településeken található utcák átnevezése, a tereken és utcákon felavatott vagy lerombolt szobrok, köztéri emlékművek mind-mind a térbejelölés külön-külön tárgyalható megjelenési formái.

A DOLGOZAT CÉLJA

A viszonylag nagyszámú és kiterjedt „tartós” térbirtoklással a térbirtoklás puszta tényén kívül hasonlóságot nem mutató térhasználat „puha” kiragadott példája képezi tanulmányunk tulajdonképpeni tárgyát. A fogalmi rendszer behatárolása során olyan példák kerültek felsorolásra, melyek egy ünnepi eseménynél – amely esemény a néhány órástól a többnaposig terjedhet – lényegesen hosszabb ideig határozzák meg a tér bizonyos sajátosságait. Ezek pontos elemző leírása nem képezi a tulajdonképpeni dolgozat tárgyát, ehelyett az ünnepi esemény vagy rendezvény térhasználati sajátosságainak megragadására teszünk kísérletet és a hatalmi politikai elit szemével való látásra törekszünk. A mindenkori (esetünkben ezredforduló környéki szabadkai) politikai elit térhasználati gyakorlatának sajátosságai azért érdemelnek külön figyelmet, mert a politikai elit közösségi ünnepek ceremoniális részében elfoglalt helye és szerepe jól dokumentált. Hasonló technikával elemezhető a nyilvános tér ünnepi használata során megállapítható szabályszerűségek halmaza, amely írott szabályok (protokoll) és íratlan szabályok (szokások, hagyományok) illetve az azokból levonható következtetések és párhuzamok segítségével világítja meg a térhasználat ezen igen szembeötlő részét. A tanulmányunk szempontjából kiemelten

vizsgált szabadkai politikai elit térbirtoklási gyakorlata – a bármely közösség gyakorlatához hasonlóan – lehet szabályozott (protokolláris), amihez a hivatalos közigazgatási események (ülések), ünnepi események (városnap, egyéb városi ünnepek, pl. „Dužijanca„), valamint a hivatalos térhez kapcsolódó események (pl. hangverseny) során megfigyelhető térhasználati gyakorlat sorolandó az egyik oldalról, míg a nem szabályozott (affiniális) térhasználatra az általunk is elemzés tárgyává tett polgármesteri bálak és egyéb mulatságok szolgáltatnak bőséges példával. Éppen ezért a politikai elit viselkedésének diakron vizsgálatát végezzük el a polgármesteri bálak példáján. Meg kell jegyeznünk, hogy nem minden polgármesteri bálat veszünk górcső alá, csupán az 1997 és 2011 között több helyszínen tartottak közül hármat (2006-2008-2010): ez véletlenül két polgármestert és három helyszínt jelent, aminek segítségével a bálak ülésrendjének egyes sajátosságaira hívjuk fel az olvasó figyelmét.

A MÓDSZER ÉS AZ ELŐZMÉNYEK

A térhasználat kérdéseinek tanulmányozása meglehetősen rövid múltra tekint vissza és nem tud maga mögött évszázados eredményeket, hacsak a nacionalizmus és identitás kérdéseinek tanulmányozását, megválaszolását nem tekintjük közvetlen előzményének. A közép-európai térségtől eltérően a tengerentúli és nyugat-európai egyetemek, folyóiratok tekintélyes része ismeri és kutatja a kulturális jelenségek földrajzi törvényszerűségeit az erre keretet biztosító Cultural Geography viszonylag szabadon értelmezhető módszerei között, míg a hagyományos értelemben néprajzi kartográfia fellegvárainak számító Közép-Európa a viszonylag új megközelítési mód és módszer tekintetében más utat járt be: az lehet a benyomásunk, hogy a zömében a múlt század kilencvenes éveiben megerősödő, a nacionalizmus-elméletek és a városantropológia mentén magát definiáló Cultural Geography fogalmával szemben a saját hagyományokkal rendelkező, hagyományos kulturális elemeket – ezen belül a hagyományos, elsősorban falusi társadalom kulturális jelenségeit – feldolgozó szemlélet rögzült. Annak ellenére, hogy a politika ilyen jellegű térhasználati gyakorlata szerves részévé – sőt rendezőelvévé – vált a térhasználatnak, mi több, annak túldimenzionált jellegéből fakadóan ezt érzékeli a mindennapi ember is, a gyakorlat leírása nem vált sem az antropológia, sem pedig az etnológia és etológia legdivatosabb tárgyává a Kárpát-medencében. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a térhasználati és térbirtoklási gyakorlat leírására tett első magyar kísérletek a csikszeredai Kulturális Antropológiai Műhelyhez kapcsolhatóak és elsősorban az állami-hivatalos és a helyi-regionális elit közötti kötélhúzás leírását végezték el, miközben a többségi-kisebbségi térbirtoklási/térbejelölési gyakorlat számos példáját sorakoztatták fel és az eközben kialakuló diskurzus rögzítését tekintették feladatuknak. Ennek értelmében az

ünnepek leírására, a román – erdélyi magyar relációban folytatott gyakorlat bemutatására, az emlékművek állítási és eltávolítási gyakorlatára sorolnak fel számos példát, hogy ez az (állam)hatalom és (magyar nemzetiség) többség diskurzusaként értelmezett folyamat részeként kerüljön bemutatásra. Jelen elemzésünket Edward T. Hall[1] magyar nyelven is olvasható, etológiát és inerperszonális relációkat rokonító könyvének gondolatai ihlették. A szerző az általa használt proxemika (távolság/közelség) kifejezéssel leírt jelenség alapján kultúra sokszínűségére, a térhasználat kulturális eltéréseire mutat rá úgy, hogy ennek párhuzamait (és tanulságait) az etológiában véli felfedezni, nem kis sikerrel: ez pedig a viselkedésünkben mélyen gyökerező kódokra utal. Miután a hatalmi struktúra viselkedése – térhasználati gyakorlata – nem változott lényegét tekintve számottevően az évszázadok alatt, úgy a mai affiniális elven működő alkalami térhasználat – ebben az esetben a polgármesteri bálak – esetében a térhasználati elvek és azok mozgatórugói jelentik számunkra a kutatás célját.

AZ ESETTANULMÁNY KERETE: A SZABADKAI POLGÁRMESTERI BÁLAK TÖRTÉNELMI BEÁGYAZOTTSÁGA

A második világháború utáni egypártrendszer névleg szakított minden olyan szokással és rendezvénnyel, amely ideológiai szempontból nem illeszkedett bele a maga által kreált rendszerbe: ennek (is) tulajdonítható, hogy a város életében "polgári allűrnek" nevezhető rendezvények a politikai válság legsötétebb időszakában, mintegy látványos válaszként és ellenállásként fogalmazódtak meg. Az 1996-os évben lett hivatalos városnappá szeptember 1., emlékeztetve a Mária Terézia által városnak adományozott Szabad Királyi Város státusra (1779. szeptember 1.), szemben az 1944. október 10-ei nappal. A városnapi ünnepség keretében már nem Októberi-, hanem Pro Urbe- és Díszpolgári díjjal jutalmazták az arra érdemesülteket. Ez évtől került sor az újévi hangversenyre és a farsangi időszakban rendezték meg először a polgármesteri bált. A három – a város életét kétségtelenül meghatározó – esemény a város lakossága és tágabb értelemben a politikum számára is a korábbi ideológiával, illetve az országos szinten hatalmon lévő politikai kurzussal való szakítás jeleként lett értelmezve, de talán ennél is fontosabb az, hogy a "polgári értéket" valló Európa irányába tett félreérthetetlen – és számtalanszor hangoztatott – gesztusként is megjelent. A rendezvényeken való megjelenés egyszerre jelentett politikai állásfoglalást és társadalmi hovatartozást is.

A hivatalosnak tekintett rendezvények "protokolláris ülésrendje" ezzel párhuzamosan – a korábbi évekhez hasonló módon – a hatalmi-társadalmi pozíció mentén került

1 Hall, T.E. 1980.

definiálásra, egyszersmind a társadalmi státus határozta meg azt, hogy többek között az újonnan bevezetett rendezvényeken ki hova (ker)ül. Amíg az első polgármesteri bál csak a legszükségesebb külsőségek mentén került megrendezésre és a barátkozás volt az elsődleges célja, addig – az évek múlásával – a jelenlétnek és/vagy távolmaradásnak "üzenete" lett: egyszerre integrálta a hatalom és pártpreferencia mentén is jól definiálható személyeket, illetve lehetőséget teremtett a közösséghez tartozás nyilvános, de diszkrét vállalására. Más szavakkal: bizonyos esetben – az uralkodó ideológiától és az egyén pártpreferenciájától függetlenül – "illett" ott lenni. Ennek értelmében a polgármesteri bálak is alkalmat szolgáltattak a "hatalom" és az "egyén" közötti távolság demonstrálására és felmérésére.

Tekintettel arra, hogy a polgármesteri bálak alapvetően nem különböznek más, "majdnem spontánul szerveződő" közösségi rendezvényektől, úgy vélhetnénk, az egymás mellé ülők baráti, rokoni, vagy szakmai rendezőelvek mentén választják ki asztaltársaságukat, ami lényegében helytálló feltételezés és ezt az ülésrend is igazolja. Természetesen az ülésrend más feltételezéseket is igazol. Talán éppen ezért tanulságos azt a szabályszerűséget kutatni, ami a helyszínektől függetlenül a helyi hatalmi struktúra első emberéhez való közelség mentén definiálja az egyént. Nem lenne ildomos azt állítani, hogy a polgármesteri bálon kizárólag hatalomra és pozícióra törő személyek vannak jelen, ezért a következő distinkciót tesszük: a három mellékelt ábrán azokat a személyeket jelöljük meg, akik az adott pillanatban a hatalmi struktúra részesei. Külön jelet kap a polgármester (király), a korábbi rendszerben még fennálló többes hatalmi rendszerben fontos szerepet játszó Végrehajtó Bizottság tagjai (később ezt a szerepet a Városi Tanács veszi át) a királynő jele alatt, a közvállalatok vezetői (futó) és a Közigazgatási Hivatal felelős beosztottjai, mint a hatalmi szervezet királytól távolabb álló figurái (ló). A korábbi jelöléstől eltérő rendszerben kapnak jelet a VIP-vendégek – nagykövetek, konzulok, a tartományi és köztársasági hatalmi szervek reprezentánsai – akik a hatalmi struktúra rendszerében helyet foglalók vendégeiként vesznek részt a rendezvényen (sokágú csillag). A három kiválasztott és szimbólumokkal leegyszerűsített alaprajz és ülésrend legtömegesebb jele a bástya, amely a hatalmi struktúrának névleg politikán kívül eső részét jelenti: jelenlétük utalásként is értelmezhető, és a politikai és gazdasági elit közös szerepvállalásának egyik jele.

A 2006-ban a Népkörben megrendezett Polgármesteri Bál központi asztalánál is a polgármester és kiemelt vendégei foglaltak helyet a kísérőikkel. Az est házigazdája ellenőrzéssel, rálátással bírt a két bejáratra és a pódiumon helyet foglaló zenekarra ugyanúgy, mint ahogy a vendégek mindegyikét is láthatta. A teremben elfoglalt helyek alapján a következők ötlenek szembe: a terem bal alsó negyedében foglalt helyet a közvállalatok

vezetőinek kétharmada, a jobb alsó negyedben a gazdasági elit háromnegyede, míg a terem felső traktusában a politikai elit és kiemelt vendégeik kaptak helyet. Átmeneti zónákat alkottak azok az asztalok, amelyek esetében a politikai vagy/és gazdasági funkciók szabályszerűségeit felülírták a korábbi szakmai/rokoni/baráti kapcsolatok, amelyek az érintett évben a „vegyes" asztalok sorát adták az ábra alsó felében.

2008-ban az újonnan felavatott Galleria szállodában került megrendezésre a Bál. Minthogy a kerek asztalok körül meghatározott számú vendég foglalhatott helyet a korábbi hosszanti elrendezés helyett, a két évvel korábbi térhasználat néhány sajátossága ezúttal is szembeötlő volt: a gazdasági elit és a közvállalatok vezetői a zenekar két oldalán helyezkedtek el, szemben a polgármesterrel, a polgármester körül pedig a Városi Tanács, a hozzá közel álló közvállalati vezetők és a gazdasági élet képviselői ültek. A terem „polgármesteri" fele, azon belül is a polgármester asztalának közvetlen környezete vegyes képet mutatott, de az itt felállított három asztalnál ült a notabilitások egyharmada. A polgármester ebben az esetben a zenekarral szemben, a kommunikációs útvonalak kereszteződésénél ült.

2010-ben a palicsi Kisvendéglőben megrendezésre kerülő a bálon a hagyományosan stratégiai fontosságú helyen, a bejárati ajtóval szemben állt a polgármester asztala, ahol közvetlen környezetében helyezkedtek el kiemelt vendégei, tőle balra pedig közvetlen munkatársai. A bejárati ajtótól jobbra figyelhető meg a vállalkozók tömbje (a jelenlévő vállakozók több mint fele), a zenekar és a polgármester közötti térben pedig a vállalkozók és a közvállalatok vezetőinek további csoportja: úgy tűnhet, a politikai elit „körbebástyázta" magát. A terem másik részében a gazdasági-politikai elit már korántsem ennyire koncentrált, ami a terem ezen részének reprezentativitás tekintetében másodlagos jellegét húzza alá. A terem ebben az esetben is – miként a két évvel korábbi példában is – „billen".

A három bemutatott példa közös sajátosságai eképpen foglalhatók össze: a polgármester közvetlen környezetében a kiemelt vendégek, illetve a politikai/gazdasági elit helyezkedett el. A gazdasági elit és a választott/kinevezett gazdasági elit (közvállalatok vezetői) affiniális kapcsolatban állnak, ezért koherens közeget alkotnak: a kép további árnyalását a pártpreferencia mentén történő elemzés tenné lehetővé, ehelyütt csupán arra van lehetőség, hogy az ülésrend alapján azt feltételezzük, hogy pártkoalíciók esetén a partnerek külön-külön klasztert alkotnak, de az ilyen fürtösödés etnikai jegyeket is hordoz.

Amellett, hogy valamilyen szabályszerűséget és rendszert igyekszünk megállapítani a polgármesteri bálak ülésrendjében, a lehetséges olvasatok egyikét az ötletadó Hall-i értelmezésben már működő és kellő mennyiségű példával is alátámasztott egyedek közötti távolság kategóriái sugalják: a szerző által megállapított és leírt bizalmas, személyes,

társasági és nyilvános távolság[2] elfogadása és a bálak térhasználata során is bizonyítást nyerő alkalmazhatósága után is ott motoszkálhat a gyanú, ami alapján a három kiragadott bál példája további értelmezést hordozhat. Éppen ezért – a fenti kategóriák újbóli átbeszélése helyett – a bálak láttatási szándéka mellett egy másik igényt, a szórakozás és beszélgetés irántit helyezzük előtérbe. Nem kell túlzottan bizonygatni, hogy az egy asztalnál tartózkodás alkalmat teremt a beszélgetés diszkrétebb, halkabb, visszafogottabb módjára. Ebben az esetben a bizalmas és személyes távolság az azonos asztalnál ülők számára jelenti a valóságot, amibe az esetek többségébe a kiemelt vendégek jelenléte – és bizalmas körben tartózkodása – további fontos ténynek számít. A „vezérkar" – a politikai megállapodások eredményeként vezető szerepet betöltők csoportja – inkább önmagát legitimálja helyfoglalásával, de ezt szolgálja a társasági távolságon belül tartózkodása is: ennek a jelenségnek egyik olvasata az egy csoportba tartozás nyilvános vállalása, esetleg valamilyen látens félelem megléte. Úgy vélhetjük, hogy a többi, térhasználat során világosan felismerhető csoportot is hasonló elvek tartanak össze. A Hall-i négyes kategória negyedik tagját, a nyilvánosság távolságát a bálakon rögzített és többször sugárzott felvételek biztosítják, amivel valójában kizárják a nyilvánosságot és azt passzív szemlélővé silányítják.

A leírás végén joggal vetődik fel a kérdés arra vonatkozóan, hogy mennyire jogos és hasznos dolog a jelenkori jelenségeket antropológiai vagy néprajzi módszerekkel vizsgálni. A válasz felettébb egyszerű: miután a kultúra megnyilvánulásai a fent érintett esetekben csak nyúlfarknyi mennyiségben tanult, sokkal inkább hagyományozott normák és kódok mentén érvényesülnek, úgy nem csak az ezredforduló utáni eseményekben fedezhetjük fel a korábbi hagyományok – például a lakodalmi ülésrend – továbbélését: a lakodalom meg nem kerülhető személyei között a mindent eldöntő násznagy alakja ugyanannyira fontos, mint a polgármesteré a bálban. Az estek többségében ő vagy közeli hozzátartozója (igen gyakran a feleség) dönti el a legfontosabb személyek ülőhelyét a maga fontosságának legitimizálása okán is, míg a többi vendég – a központi asztaltól mért „fontossági" távolság függvényében már korántsem a szabályozott rend túsza. A lakodalmak első embere emellett nem csak a zenekar, de a násznép „karmestere" is.[3]

A ma helyi szinten még korszerűnek számító módszerek alkalmazásával tett megállapítások és a több évszázaddal korábbi leírások újraelemzésével megállapítható egybevágóságok is újabb gondolatok megfogalmazására ösztönözhetnek.

2 Hall. E.T. 1980. 160-180.

3 Nem tértünk ki külön a hagyományos lakodalmak „protokollfőnökének" a vőfélynek a szerepére, de fontossága egyértelmű: miként a lakodalmakban, úgy a polgármesteri bálakban is ő felel az est sikeréért. Ezúton mondok köszönetet Horváth László „Laca" úrnak a szíves eligazításokért az adott témában.

IRODALOM

Bodó Julianna – Bíró Zoltán (2000) „Szimbolikus térfoglalási eljárások”. In*: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* Helyzet Könyvek. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csikszereda. Bodó Julianna (szerk.) 9-43.

Bodó Julianna (2000) *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* Csikszereda. Helyzet Könyvek. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja.

Edward T. Hall (1987*) Rejtett dimenziók*. Gondolat. Budapest.

Arpad Papp

THE POLITICAL ELITE'S SPATIAL USE PRACTICES IN SUBOTICA AT THE END OF THE MILLENNIUM

Summary

This study examines the spatial use of Subotica Mayor Balls' practices. The three selected balls are on three different locations and held in three different times, with two mayors. Our goal is to capture the features of the general practices. Despite the fact that we talk about a “structured” spatial usage, the in the balls' pseudo-spontaneous origins rooted in tradition should not be ruled out as a possible inheriting system of cultural codes. In our case, the alikeness of the mayor-master balls to weddings is quite remarkable.

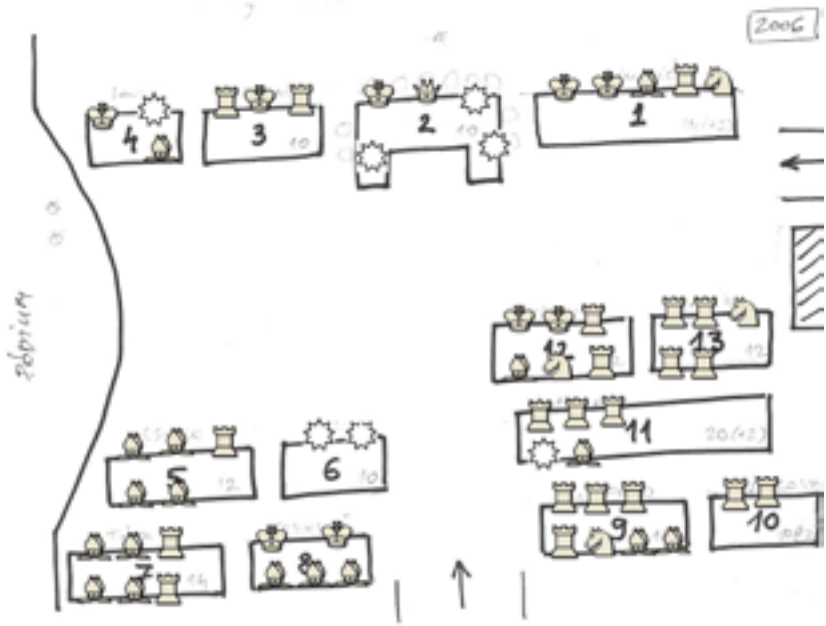
2006
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

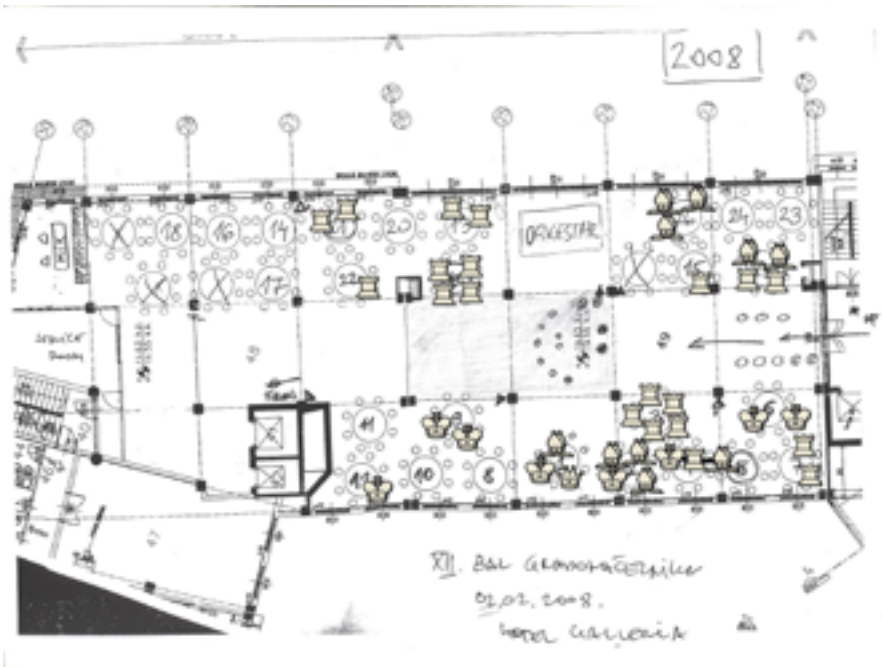
2008
ORKESTAR
XII. BAL
01.02.2008.

14. GRADONAČELNIKOV
BAL
13. 02. 2010.
Raspored stolova
TV

VII

PREVOĐENJE KAO ODRAZ KULTURNIH VEZA

Predrag Novakov
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 81'255.2
stručni rad

KULTUROLOŠKA KOMPONENTA U PREVODU: „ODOMAĆIVANJE" ILI OBJAŠNJAVANJE[1]

APSTRAKT

U složenom procesu prevođenja kulturološka komponenta može biti presudna za uspešnost prevoda, posebno ako tekst koji se prevodi sadrži znatan broj pojmova povezanih za određenu kulturu, grupu ili organizaciju. U tom slučaju prevodilac treba da odluči na koji način će obraditi te kulturološke elemente: može pokušati da ih odomaći, što, naravno, uglavnom nije moguće, ili da ih prevede uz moguća objašnjenja u fusnotama. Da bi se ilustrovali takvi prevodilački procesi, navode se relevantni primeri iz savremenog popularnog romana američkog autora Dena Brauna *Izgubljeni simbol* (Dan Brown, *The Lost Symbol,* 2009), koji obuhvata oko 500 strana engleskog teksta, pri čemu je u prevod uneseno 128 prevodilačkih fusnota. Naime, u ovom romanu postoji veliki broj upućivanja kako na termine iz oblasti ezoterije, tako i na specifičnu arhitekturu grada Vašingtona i savremene tehnološke proizvode. U radu se komentarišu tipični primeri i moguća prevodilačka rešenja.

Ključne reči: engleski jezik, kulturološka komponenta, odomaćivanje, prevodiočeve fusnote, prevođenje, srpski jezik.

1. UVOD

Nije potrebno posebno naglašavati kompleksnost prevodilačkog procesa koji podrazumeva nekoliko vrsta kompetencije (Hlebec 2009, Novakov 2008), od kojih su glavne lingvistička i ekstralingvistička. Ekstralingvistička komponenta, koja se i sama sastoji od nekoliko potkomponenti, obuhvata i vanjezičko, enciklopedijsko znanje, kao i kulturološku kompetenciju, odnosno upoznatost sa široko shvaćenim pojmom kulture (Koković 1997), povezanim sa jezikom originalnog teksta i ciljnim jezikom prevoda. Ovom prilikom zadržaćemo se na pojedinim komponentama tako shvaćene kulture koje mogu predstavljati prevodilačke probleme, odnosno na strategijama da se ti problemi reše. Naime, dobro je

1 Ovaj rad je napisan u okviru naučnog projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (broj projekta 178002).

poznato da u takvim slučajevima prevodilac može da pribegne ‚odomaćivanju'' izvornog teksta, ali to nije uvek moguće, odnosno moguće je samo ako postoji kulturološki pojam u ciljnom jeziku koji odgovara pojmu iz izvornog jezika. Ukoliko takav pojam ne postoji, može se pribeći dodatnim objašnjenjima u fusnotama ili pojednostavljivanju.

Naravno, zadatak prevodioca je da prenese na ciljni jezik sve (ili sve moguće) slojeve značenja originala, uključujući i karakteristike stila i kulturološke konotacije. Opseg tih kulturoloških konotacija može da varira u zavisnosti od teksta koji se prevodi, odnosno od samog kulturološkog „inputa'' koji taj tekst podrazumeva. Kulturološki „autput'' u prevodu trebalo bi da prati izvorni tekst, ali se pri tom, kao što je poznato, u izvornom tekstu javljaju i mesta na kojima prevodilac mora da odluči da li je ciljnom čitaocu prevoda potrebno više ili manje eksplicitno pojasniti one specifične komponente kulture koje izvorni čitalac prepoznaje bez dodatnih objašnjenja. Dakle, potreba za eksplicitnim ili implicitnim objašnjavanjem pojedinih kulturoloških elemenata u prevodu zavisi od sadržaja samog izvornog teksta, ali i od procene prevodioca, odnosno postupka koju prevodilac odabere; kao što je već pomenuto, ti postupci mogu podrazumevati odomaćivanje ili objašnjavanje.

Konačno, u uvodnom delu treba konstatovati i da opseg kulturoloških elemenata koje u prevodu eventualno treba pojasniti ne mora direktno biti povezan sa književnim žanrom ili podžanrom, ali se može proučavati u okviru određenog žanra. Ovom prilikom koncentrisaćemo se na savremeni roman čije prevođenje, kada se radi o kulturološkim komponentama, može biti izazov za prevodioca bez obzira na tip romana koji se prevodi. Imajući u vidu činjenicu da bi proučavanje i upoređivanje prevodilačkih postupaka u različitim tipovima književnog teksta bilo poželjno, ali da bi prevazišlo obim ovog rada, u ovom radu analiziraće se prevodilački postupci primenjeni prilikom prevoda jednog savremenog popularnog romana. Ti postupci, s jedne strane, dobro ilustruju kulturološke probleme sa kojima se prevodilac suočava i načine kako se ti problemi mogu rešiti; s druge strane, za sveobuhvatnija uopštavanja bilo bi potrebno proučiti i postupke drugih prevodilaca iz drugih vrsta tekstova, što iz navedenih razloga treba da bude predmet daljih proučavanja u drugim radovima. Dakle, cilj ovog rada je da se prikažu i prokomentarišu prevodilačka rešenja u jednom konkretnom tipu romana, uz nameru da se ukaže na značaj kulturološke komponente i na vrste primenjenih strategija.

1.1. Korpus

Da bi se ilustrovale pomenute kulturološke komponente u prevođenju odabran je popularni roman američkog autora Dena Brauna *The Lost Symbol* objavljen 2009. godine koji obuhvata 509 strana teksta, odnosno njegov prevod na srpski jezik *Izgubljeni simbol*

(takođe objavljen 2009. godine, prevodioci Radmila B. Šević i Aljoša Molnar). Ovaj roman odabran je kako zbog savremenog engleskog jezika (američke varijante), tako i zbog velikog broja kulturoloških pojmova koji se odnose na ezoterična učenja, tajna društva, arhitekturu, geografske lokacije u gradu Vašingtonu i istorijske podatke. Naime, radnja romana se dešava u gradu Vašingtonu i autor pominje imena konkretnih lokacija (ulica, zgrada, trgova), a tokom razvoja radnje navode se brojna imena naučnika i umetnika koja uglavnom nisu poznata prosečnom čitaocu. Osim toga, ovaj roman je odabran i zbog pouzdanog prevoda na srpski i činjenice da su prevodioci očito bili svesni kulturološke kompleksnosti ovog teksta, jer su u srpski prevod uneli 128 prevodilačkih fusnota, mada u orginalnom engleskom tekstu nema nijedne autorove fusnote. Međutim, može se pretpostaviti da pojedini pojmovi iz tog romana koji se u ovom radu svrstavaju u kulturološke ili podrazumevaju vanjezičko znanje nisu poznati ni prosečnom izvornom engleskom/američkom čitaocu; dakle, postavlja se pitanje da li i u kojoj meri treba te pojmove objašnjavati srpskom čitaocu ili ga treba postaviti u istu ili sličnu poziciju u kojoj je izvorni čitalac – dozvoliti mu da sam odluči da li želi da potraži dodatne podatke o imenima i pojmovima koji se pominju u romanu.

U ovom radu će se, stoga, navesti odabrani primeri iz Braunovog romana (onim redom kojim se javljaju u izvornom tekstu) i prokomentarisati strategije prevodilaca koji su želeli da čitaocu što više približe mesto događanja i ostale podatke koji se navode u ovom romanu.

2. KULTUROLOŠKE KOMPONENTE U PREVODU – PRIMERI

Primeri koji su odbrani iz pomenutog romana Dena Brauna ne objašnjavaju se u samom engleskom tekstu, a ne može se očekivati da prosečan srpski čitalac poznaje sve podatke iz teksta koji mogu biti bitni za potpuno razumevanje toka radnje i asocijacija. Počećemo sa sledećom grupom primera (kao što je uobičajeno, broj u zagradi iza primera označava broj strane na kojoj se primer nalazi, a izraz koji se analizira je podvučen):

1) a) From the Nubian priests of 2000 B.C., to the tattooed acolytes of the Cybele cult of ancient Rome, to the *moko* scars of the modern Maori… (10)
   b) Počev od nubijskih sveštenika izbrazdanih lica 2000 godina pre Hrista, preko tetoviranih akolita u hramovima Kibele u Starom Rimu, sve do današnjih Maora sa duboko urezanim *moko* šarama… (21)
2) a) … his left leg spiraled and his right vertically striated. *Boaz and Jachin*. (11)
   b) … na levoj nozi spiralno, a na desnoj vertikalno, *Boaz i Jahin*. (22) FUSNOTA: Dva bronzana stuba na tremu Solomovog hrama. (prim.prev.)
3) a) ''Quite simply, the cornerstone was set at that date and time because, among other things, the auspicious Caput Draconis was in Virgo." (29)

b) „Sasvim jednostavno, kamen temeljac položen je tog dana i u to vreme zato što je, između ostalog, Zmajeva glava tada bila u Devici.” (38)
FUSNOTA: Izraz „Zmajeva glava” – *caput draconis* – u astrologiji i astronomiji odnosi se na ulazni položaj mesečeve orbite u preseku sa nevidljivim delom Meseca. (prim.prev.)

4) a) ‘’He is in the Araf.” (37)
b) „Nalazi se u Arafu.” (44)
FUSNOTA: Araf – kod muslimana podzemlje, prebivalište mrtvih, ili ničija zemlja između raja i pakla. (prim.prev.)

5) a) The library was a small reading room – two Morris chairs, a wooden table… (57)
b) Biblioteka je bila smeštena u maloj čitaonici – dve moris fotelje, drveni sto… (59)

Izraz *moko scars* iz primera (1a) odnosi se na specifične tetovaže kod Maora; pošto je iz konteksta jasno da se radi o vrsti tetovaže, o ovom slučaju nije bilo potrebe za fusnotom ili opisom u samom prevodu. Međutim, imena iz primera (2a) su iz ezoterične tradicije i važni su za praćenje radnje i razumevanje konteksta u kojem radnja započinje; prevodioci su, čini se opravdano, dodali kratko objašnje u fusnoti. Slično su postupili i u primeru (3b): u fusnoti je objašnjen latinski izraz iz astrologije koji ukazuje na povoljne okolnosti da se nešto uradi, na primer položi kamen temeljac. I uz naredni primer (4a) prevodioci su uneli fusnotu, jer se iz samog teksta ne moze zaključiti šta je *Araf.* U poslednjoj rečenici iz ove gtupe (5a) izraz na koji treba obratiti pažnju je *Morris chair*; radi se o vrsti starih fotelja koje je izrađivalo preduzeće Viljema Morisa u drugoj polovini 19. veka. U ovom slučaju fusnota nije bila potrebna jer je objašnjenje ugrađeno u prevod pomoću reči *fotelja*.

Naredni primeri takođe su vrlo ilustativni:

6) a) …titles like the *Kybalion*, the *Zohar*, … (57)
b) …naslove poput *Kibaliona*, *Zohara*… (59)
FUSNOTA: *Kybalion*, deo hermetičke filozofije iz 1908. godine; *Zohar*, smatra se najvažnijim delom *Kabale*. (prim.prev.)

7) a)Iwrotedownthetailnumberoftheplanesent,soifyoucalltheFAAandtrackthe–’’(67)
b) Zabeležio sam broj aviona koji je poslao po mene, pa biste možda, ako pozovete Saveznu avionsku administraciju mogli da…” (67)

8) a) Then watch ESPN, Langdon thought… (87)
b) Onda gledaj malo ESPN, pomisli Langdon… (84)
FUSNOTA: Najveća američka sportska televizija. (prim.prev.)

9) a) …and a large bowl of Pirate’s Booty. (117)

b) … i velikom činijom „Pajrats butija." (110)

10) a) The massive room looked as if a mad scientist had taken over a Walmart and packed every aisle, and shelf with specimen jars of all shapes and sizes. (151)
b) Ogromna prostorija izgledala je kao da je neki ludi naučnik preoteo Volmart i svaku policu ispunio uzorcima svih oblika i veličina. (139)
FUSNOTA: Lanac američkih prodavnica robe široke potrošnje. (prim.prev).

Uz prvi primer iz ove grupe (6a) uneta je fusnota kojom se objašnjava kulturološki okvir imena iz teksta, što je možda bilo nepotrebno, jer nepoznavanje tih imena ne onemogućava čitaoca da prati radnju. U primeru (7b) u prevodu je dat pun naziv institucije, a ne samo akronim FAA (*Federal Aviation Association;* bolji prevod bi bio *Savezna uprava za vazduhoplovni saobraćaj*), pa su prevodioci iskoristili strategiju objašnjavanja u samom tekstu. U primeru (8b) akronim je objašnjen u fusnoti bez navođenja punog naziva (ESPN - *Entertaintment and Sports Programming Network*). Konačno, u rečenicama (9a) i (10a) srpski čitalac se sreće sa nazivima koji zaista spadaju u američku popularnu kulturu: prvi naziv (*Pirate's Booty*) nije objašnjen, samo je transkribovan, dok je naziv *Walmart* objašnjen u fusnoti; mada nije bitan za razumevanje radnje, već samo dodaje priči „lokalnu boju", mozda je trebalo objasniti da je *Pajrats buti* vrsta grickalice od pirinča i kukuruza (a ne, na primer, kokice).

Sledeća grupa primera takođe ukazuje na specifične prevodilačke probleme:

11) a) The resulting gas, conveniently, was even more flammable that the liquid. *Remember the Hindenburg*. (209)
b) Tako nastaje gas koji je, baš zgodno, još eksplozivniji nego tečnost. *Seti se Hindenburga*. (184)
FUSNOTA: Čuveni transatlantski cepelin koji se zapalio i eksplodirao prilikom spuštanja 1937. godine… (prim.prev.)

12) a) Sato arrived at First Street just as a black Escalade SUV with dark windows roared across the double yellow … (249) …. ''Send him in. He's in the SUV." (342)
b) Sato je stigla do Prve ulice baš kad je crno terensko vozilo sa zatamnjenim staklima, *kadilak eskalejd*, prešlo preko dvostruke linije… (216) … „Dovedite ga. U vozilu je." (288)

13) a) Sato lit a cigarette, took a long drag, and gazed down at the Ziploc bag of Bellamy's items. (250)
b) Sato pripali cigaretu, duboko povuče dim i zagleda se u vrećicu sa

Belamijevim stvarima. (216)

14) a) His team was about to board the modified Sikorsky UH-60 helicopter to head northwest… (279)
b) Njegov tim se spremao da se ukrca u modifikovnu verziju helikoptera Sikorski UH-60 kako bi se uputio… (240)

15) a) ‘’As for the rest of my inside information’’, Sato said, ‘’the Patriot Act gives me the right to place a wiretap… (298)
b) „Što se tiče ostalih informacija‘’, nastavi Sato, „na osnovu Patriotskog zakona imam prava da postavim prislušni uređaj… ‘’ (256)
FUSNOTA: Ovaj zakon donet je samo šest nedelja posle terorističkog napada 11. septembra 2001. godine. Omogućava lakši pristup obaveštajnim podacima o potencijalnim pretnjama za bezbednost nacije. (prim.prev.)

Prvi primer (11a) zahteva izvesno istorijsko znanje o sudbini cepelina Hindenburga; prevodilačka fusnota u ovom slučaju je, čini se, opravdana jer se bez tog objašnjenja ne bi moglo shvatiti upozorenje u tekstu. Prevod (12b) je primer opisnog prevoda, odnosno objašnjenja ugrađenog u sam tekst: prvo je dodat opis, a zatim je naveden prevod: *terensko vozilo sa zatamnjenim staklima, kadilak eskalejd*. Inace, akronim SUV označava prva slova izraza *Sport Utility Vehicle,* odnosno veće terensko vozilo nalik džipu; zanimljivo je da se kasnije u tekstu romana na to vozilo upućuje samo akronimom SUV, a da su prevodioci u tom slučaju upotrebili samo opštu imenicu *vozilo,* što predstavlja pojednostavljenje izvornog teksta. Pojednostavljenje postoji i u prevodu primera (13a): *Ziploc bag* je prevedeno samo kao vrećica mada se radi o vrećici koja se na vrhu zatvara zipom; prevodioci su, verovatno, smatrali da bi detaljniji prevod nepotrebno opteretio prevedeni tekst, a ne bi doprineo boljem razumevanju izvornog teksta. Engleska rečenica (14a) ilustruje upotrebu savremenih tehničkih termina kojom se doprinosi uverljivosti i realističnosti naracije: pošto se i u engleskom tekstu navodi da je reč o helikopteru Sikorsky UH-60, prevod nije predstavljao problem; međutim, postavlja se pitanje da li čitalac srpskog prevoda zna performanse tog helikoptera, pošto će one biti važne u samom raspletu romana i da li bi te performanse trebalo obrazložiti u opisnom prevodu ili fusnoti. Relevantni termin iz primera (15a) protumačen je u fusnoti, pa tako čitalac prevoda saznaje da *Patriot Act* zakonski akt kojim se zbog bezbednosnih razloga dozvoljava pristup obaveštajnim podacima.

Još nekoliko tipičnih primera:

16) a) …with Solomon’s Marquis Jet card. (299)

b) … i Solomonove Markiz džet kartice. (257)
FUSNOTA: Privatna kompanija Marquis Jet nudi mogućnost vlasnicima njihove karte da jednom uplatom omoguće sebi 25 časova leta na privatnim mlaznim avionima. (prim.prev.)

17) a) Dozens of great scientists were members – John Dee, Elias Ashmole, Robert Fludd- (320)
b) Među članovima bilo je desetine velikih naučnika – Džon Di, Ilajas Ešmol, Robert Flad- (272)
FUSNOTA: John Dee (1572-1608. ili 1609) bio je poznati matematičar, astronom, astrolog, okulist …; Elias Ashmole (1617-1692) proslavljeni engleski antikvar, političar, astrolog i alhemičar; Robert Fludd (1574-1647) poznati engleski fizičar, astrolog i mistik. (prim.prev.)

18) a) Feeling like novice sous chef taking orders from Daniel Boulud… (332)
b) Osećajući se kao kuvar početnik koji prima uputstva od Danijela Buluda… (282)
FUSNOTA: Daniel Boulud (1955), slavni francuski kuvar i restorater (prim.prev.).

19) a) *A Mercedes?... A Hummer? ...A Tesla Roadster*? (362)
b) *Merecedes… hamer… tesla rodster*? (297)

20) a) *He is in purgatory…Hamistagan*. (416)
b) *On je u čistilištu…Hamistaganu*. (349)

Ovi primeri ukazuju na već pomenute prevodilačke probleme i prevodilačke strategije. Termin iz oblasti poslovanja u primeru (16a), koji je verovatno poznat prosečnom američkom čitaocu, u prevodu je transkribovan; mada se iz transkribovanog naziva može shvatiti da se radi o članskoj kartici koja nudi finansijske pogodnosti, prevodioci su dodali i fusnotu u kojoj se te pogodnosti specifikuju. Ta dodatna informacija je svakako korisna, ali je pitanje da li je i neophodna čitaocu za praćenje radnje. Slično je i sa fusnotom u primeru (17a): u njoj se navode osnovni podaci o nekoliko imena koja se javljaju u tekstu; pojašnjenje je, opet, svakako korisno, ali se u engleskom tekstu naznačava da su to imena naučnika, pa se stiče utisak da je ova fusnota suvišna, jer čitalac (ukoliko to želi) može sam potražiti podatke o tim naučnicima. Nasuprot tome, fusnota koja objašnjava ime iz primera (18a) čini se opravdanom, jer pomaže čitaocu da stekne pravu sliku o tome kako se jedan od junaka osećao – kao podređeni pred iskusnim i poznatim rukovodiocem. Nazivi automobila iz primera (19a) nisu propraćeni fusnotom, jer je iz konteksta jasno da se radi o automobilima: hamer je vrsta terenskog vozila, tesla roudster sportsko vozilo sa baterijom za električni pogon. Ipak, da bi se stekao pravi utisak o razmišljanju glavnog junaka, bitno

je znati koji su to tipovi koji se obično ne nalaze zajedno parkirani na jednom mestu, što navodi junaka na sumnju da nešto nije u redu. Konačno, ni uz primer (20a) nije dodata fusnota, što je savim opravdano jer se u tekstu naznačava da se radi o vrsti čistilišta; naime, Hamistagan je termin iz teksta u zaratustrinoj tradiciji iz 9. veka koji označava mesto gde duše umrlih odlaze i gde čekaju sudnji dan.

Poslednja grupa primera još jednom ukazuje na temine iz oblasti tehnike i ezoterične tradicije, odnosno na pojmove povezane sa tom tradicijom:

21) a)…cellularmodems,SATphones,superphones,ande–mail-equippedPDAs…(440)
b) …modemi u mobilnim telefonima, SAT telefoni, pametni telefoni, i palm-top računari sa mogućnošću pristupa Internetu. (367)

22) a) … and it looks like you've equipped with EMP. (440) …Electro-magnetic-pulse or EMP guns… (440)
b) ..vidim da u opremi imate i EMP. (367) … Elektromagnetne impulsne puške … (367)

23) a) The *Pistis Sophia* describes universal consciouosness. (498)
b) *Pistis Sofija* opisuje univerzalnu svest. (414)
FUSNOTA: *Pistis Sophia* – važan gnostički tekst napisan, kako se veruje, još u drugom veku (prim.prev.).

24) a) … Philosopher's Stone, ambrosia, dew, *ojas*, soma. (500)
b) Kamen mudrosti, ambroziju, rosu, odžas, somu. (415)
FUSNOTA: Ojas – sanskritska reč koja nači *snaga, jakost, krepost*; soma – ili haoma ritualno piće rane indo-iranske kulture i kasnije… (prim.prev.).

Kao i u nekoliko prethodnih primera, i u primerima (21a) i (22a) navode se termini iz savremene tehnike – ovom prilikom telefonije i naoružanja. Prevodioci su pružili vrlo dobra rešenja za te izraze: tako je izraz *cellular modems* predveden opisno kao *modemi u mobilnim telefonima*, *superphones* kao pametni telefoni, a *e–mail-equipped PDA* kao *palm-top računari sa mogućnošću pristupa Internetu*; u ovom poslednjem slučaju dat je duži opisni prevod koji predstavlja potpuno objašnjenje za srpskog čitaoca, bez korišćenja akronima PDA koji u stvari predstavlja prva slova fraze *Personal Digital Assistant* i ne bi bio razumljiv kada bi se doslovno preveo. U ovom slučaju objašnjenje je ugrađeno u tekst prevoda i nije korišćena fusnota. U engleskim rečenicama (22a) prvo se koristi akronim *EMP*, a zatim malo dalje u tekstu, na istoj strani, pun naziv iza kojeg sledi akronim u premodifkaciji imenice *guns* - *Electro-magnetic-pulse or EMP guns,* tako da izvorni čitalac prilikom druge pojave ovog akronima može da ga razume čak i ako ne zna celu frazu

umesto koje taj akronim stoji. U srpskom prevodu takođe se prvo navodi samo akronim, a zatim pun naziv bez akronima, što je sasvim opravdano. Primer (23a) sadrži fusnotu u kojoj se objašnjava naslov *Pistis Sophia;* pošto se iz samog engleskog originala može razumeti da se radi o duhovnom tekstu, što je dovoljno za razumevanje piščeve namere, ova fusnota je možda nepotrebna – trebalo je prepustiti čitaocu prevoda da sam potraži više informacija o tom naslovu ukoliko to želi. S druge strane, fusnota uz poslednji primer (24a) čini se opravdanom, jer transkribovani nazivi *odžas* i *soma* verovatno nisu poznati prosečnom čitaocu.

3. ZAKLJUČAK

U ovom radu ukazano je na značaj kulturološke komponente u procesu prevođenja, pri čemu je ta komponenta povezana sa široko shvaćenim pojmom kulture kao skupa aktivnosti, običaja, znanja, tradicije date grupe ljudi. Prema tome, kulturološki elementi povezani su sa vanjezičkim elementima u prevođenju, na primer sa pojmovima iz oblasti istorije, tehnike i slično. Kao što je već napomenuto, među faktore koji mogu uticati na odnos prema tim elementima tokom prevođenja s jedne strane spada sama priroda kulturoloških elemenata, odnosno činjenica da li oni spadaju u opšte pojmove poznate prosečnom čitaocu ili ne, a s druge procena prevodioca i strategije koje on ili ona koristi. Jasno je da kompleksan odnos prema kulturološkim elementima u prevodu, značajan i za prevodilačku praksu i za teoriju prevođenja, zahteva istraživanje većeg obima. Naime, svakako bi, s jedne strane, trebalo proučiti veći broj primera iz različith vrsta prevedenih tekstova, a s druge i reakciju čitalaca, odnosno njihovu procenu pojedinih prevodilačkih strategija - u kojoj meri pojedina rešenja doprinose boljoj recepciji prevoda i koja je prava mera prevodilačkih pojašnjenja. Imajući u vidu prostor koji obim ovog rada podrazumeva, ovom prilikom proučeni su relevantni primeri iz jedne vrste književnog teksta (savremenog popularnog romana) u nameri da se sagleda jedan deo ove kompleksne tematike; taj prikaz bi, naravno, u kasnijim izučavanjima trebalo da bude dopunjen primerima koji ilustruju rešenja iz drugih tipova prevedenog teksta.

Da bi se naglasila važnost ovih elemenata za uspešan prevod izdvojeni su relevantni primeri iz aktuelnog bestselera Dena Brauna *The Lost Symbol,* odnosno njihovi ekvivalenti iz srpskog prevoda tog romana. Ovaj roman odabran je kako zbog savremenog engleskog jezika, tako i zbog velikog broja upućivanja na konkretne lokacije, imena naučnika i umetnika, najnovije tehnološke proizvode, pa je pružio dobru osnovu za proučavanje prevodilačkih strategija prilikom rešavanja takvih prevodilačkih problema, pre svega strategija odomaćivanja i objašnjavanja. Kao što je poznato, odomaćivanje podrazumeva

pronalaženje adekvatnih kulturoloških elemenata iz ciljnog jezika (L2) koji odgovaraju elementima iz izvornog jezika (L1), ukoliko takvi elementi postoje. S druge strane, objašnjavanje podrazumeva dodatne informacije koje prevodilac unosi u prevod na L2, smatrajući da su one bitne za potpuno razumevanje poruke iz L1. Pri tome treba naći pravu meru, jer objašnjenja ponekad mogu da opterete prevod i čak ometaju čitaoca nepotrebno mu skrećući pažnju na pojedine detalje. Naravno, procena prave mere i granice do koje prevodilac treba da interveniše obično je subjektivna, a za nju, verovatno, nije ni moguće odrediti potpuno objektivna merila.

Kada se radi o kulturološkim komponentama u navedenim ilustrativnim primerima iz prevoda romana *Izgubljeni simbol* može se zapaziti da, kao što je i očekivano, preovlađuju tri glavna prevodilačka postupka: prevod bez dodatnog objašnjavanja, objašnjenje u okviru prevedene sintagme i objašnjenje u fusnotama. Dakle, objašnjavanje je u znatnoj meri korišćeno kao strategija, dok je odomaćivanje, čini se sasvim opravdano, izostalo. Naime, savremeni tekst uz znatan broj navođenja konkretnih modela mobilnih telefona, automobila, oružja s jedne strane nije ni pružao priliku za navođenje kulturoloških parnjaka u jeziku L2, a s druge nije bilo potrebe ni da se u tekst unesu specifični kulturološki izrazi koji bi odražavali „kolorit"ciljnog jezika L2.

Ako se usredsredimo na tri pomenuta korišćena postupka, može se konstatovati da je prvi postupak (prevod bez objašnjenja) primenjen kada je procenjeno da čitaocu nije potrebno dodatno objašnjavati dati pojam ili naziv, kao u primeru 5b (*dve moris fotelje*). Preostala dva postupka, koja podrazumevaju objašnjavanje, korišćena su u znatnoj meri, posebno objašnjenje u fusnotama. Prvi od ta dva postupka, „ugrađivanje" objašnjenja u prevodnu sintagmu, korišćen je vrlo znalački tako da ne opterećuje tekst, na primer: *duboko urezanim moko šarama* (1b), *Saveznu avionsku administraciju* (7b, umesto izvornog akronima *FAA*), *terensko vozilo sa zatamnjenim staklima, kadilak eskalejd* (12b, umesto engleskog naziva *Escalade SUV*), *palm-top računari* (21b, umesto akronima *PDA*). Kao što se može zaključiti iz primera navedenih u drugom odeljku ovog rada, drugi postupak, objašnjenje u fusnotama, primenjivan je relativno često da bi se dodali podaci o imenima ljudi koja se pominju u tekstu (17b i drugi primeri), o pojmovima iz oblasti religije, filozofije, astrologije i drugih oblasti (2b, 3b, 4b, 6b, 24b i drugi primeri) ili o pojmovima iz savremenog američkog života (10b, 15b, 16b).

Kao što je već naznačeno, ovaj rad komentarisao je primere i prevodilačke postupke primenjene u jednom tipu književnog teksta, savremenom popularnom romanu, da bi proučio odnos prema kulturološkim elementima u izvornom tekstu, odnosno njihovo odomaćivanje ili objašnjavanje u prevodu. Imajući u vidu i činjenicu da bi za sveobuhvatnije

sagledavanje tog odnosa trebalo proučiti i druge tipove teksta (kako književnih, tako i neknjiževnih), može se konstatovati da u prevodu proučavanog romana - iz navedenih opravdanih razloga - preovlađuje postupak objašnjavanja, dok je odomaćivanje izostalo. Pomenuto sveobuhvatnije proučavanje moglo bi da pokaže da li takva tendencija postoji i u drugim vrstama teksta, kao i da li postoji povezanost između vrste teksta koji treba prevesti i prevodilačkih postupaka kada se radi o elementima kulture.

LITERATURA

Braun, Den (2009). *Izgubljeni symbol.* Novi Sad: Solaris.
Brown, Dan (2009). *The Lost Symbol.* London: Bantam Press.
Hlebec, Bors (2009). *Opšta načela prevođenja*, Beograd: Beogradska knjiga.
Koković, Dragan (1997). *Pukotine kulture.* Beograd: Prosveta.
Novakov, Predrag (2008). *Anglističke teme.* Novi Sad: Futura publikacije.

Predrag Novakov

CULTURAL COMPONENT IN TRANSLATION: ''DOMESTICATION'' OR EXPLANATION

Summary

In the complex process of translating, cultural component can be decisive for a successful translation, particularly if the text to be translated contains a significant number of notions related to a specific culture, group or organization. In that case, the translator should decide how to process these culturological elements: he/she can try to domesticate them, which is usually not possible, or to translate them with possible explanations in footnotes. To illustrate such translational processes, the paper presents relevant examples from a popular contemporary novel *The Lost Symbol* (2009) by an American writer Dan Brown including about 500 pages in which the translators, inserted 128 footnotes. Namely, this novel contains a large number of references to esotheric notions, as well as to the specific architecture of Washington, D.C. and contemporary technological products. The paper provides comments about typical examples and possible translational solutions.

Nikolina Zobenica
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.112.2'04.09=163.41
stručni rad

KULTUROLOŠKI ASPEKT PREVOĐENJA VOLFRAMOVOG *PARCIFALA* NA SRPSKI JEZIK

APSTRAKT

Književno prevođenje je poseban vid susreta kultura, jer kad se prevodi književno delo, prenosi se i deo kulture kojem to delo pripada. Otuda je prevod svakog književnog teksta izazov, ali kad je reč o srednjovekovnoj literaturi, prevodilački zadatak je daleko kompleksniji. *Parcifal,* roman o Gralu Volframa fon Ešenbaha [Wolfram von Eschenbach: *Parzival*], izuzetno je delo nemačke i svetske književnosti, ali je već za savremenike bilo teško za razumevanje. Tokom vremena izvorni tekst se još više udaljio od čitalaca: ne samo da svet Artura i Grala pripada dalekoj, zagonetnoj prošlosti, nego se i jezik u toj meri izmenio, da je roman već u nekoliko navrata preveden i na savremeni nemački jezik. Prevođenje *Parcifala* na strani jezik podrazumeva da prevodilac treba da poznaje ne samo nemački jezik, kako savremeni, tako i srednjovekovni, već i srednjovekovnu evropsku kulturu na razmeđi između Istoka i Zapada. U ovom radu će se porediti odabrani odlomci originalnog teksta (iz I. i V. knjige) sa prevodima na savremeni nemački i srpski jezik, sa ciljem da se ukaže na ključnu ulogu kulture prilikom prevođenja književnog teksta.

Ključne reči: Parcifal, srednjovekovna književnost i kultura, književno prevođenje i kultura.

Pojam „kultura" je veoma širok, on se ne odnosi samo na književnost, pozorište, muziku i slično, već i na norme i konvencije koje karakterišu ponašanje nekog društva ili grupe. Kultura je sklop društvenih iskustava, misaonih struktura i postupaka. Ona je proizvod naše okoline, potreba koje u njoj nastaju, načina na koji se odnosimo prema tim potrebama i izražavamo se o njima. Kolektiv ili društvo u kojem živimo utiče na naš odnos prema stvarnosti. Međutim, iako je kulturno znanje specifično za zajednicu kojoj čovek pripada, ono može i da se usvaja, svet može da se posmatra i iz perspektive drugih kultura (Kadrić; Kaindl; Kaiser-Cooke 2010: 27-29, 33), kroz prizmu prevodilačkog rada.

Jezik je deo kulture. Reči ne postoje u praznom prostoru. Da bi (o)živele, potreban im je vazduh njihove okoline, inače umiru. Kontekst, odnosno kultura i situacija u kojoj jezik egzistira, manifestuju se u njemu, tako da se prilikom procesa prevođenja ne prenose

samo reči, već i kultura (Kußmaul 2007: 41-42). Semantička interpretacija jednog teksta nije samo semantička reprezentacija, jer značenje ne potiče samo od reči, već i poznavanja konteksta: leksičkog i ontološkog, poznavanja sveta i konkretne situacije (Bos 2005: 43, 49). Značenje reči nastaje u korelaciji iskustva stvarnosti, kulturne interpretacije te stvarnosti i jezičkih sredstava kojima se ta interpretacija izražava. Ako prevodilac poznaje stvarnost, koja se odslikava u jeziku, on može da odredi na koji njen segment se odnosi pojam iskazan datom leksičkom jedinicom, jer učenjem drugog jezika usvaja se ne samo drugačiji način *označavanja* različitih segmenata stvarnosti, već i drugačija *interpretacija* tih segmenata stvarnosti. Prevodilac je u mogućnosti da poredi dve kulture i dva jezika upravo na osnovu svog iskustva sa onim segmentom stvarnosti koji je predmet teksta. Prevod je kulturni transfer i bez poznavanja kulture profesionalno prevođenje nije moguće, jer je jezik uvek izraz kulture. Pri tome prevodilac treba tačno da zna koje viđenje sveta može, treba i hoće da izrazi sredstvima određenog jezika. Dakle, on mora da donese odluke, da odabere interpretaciju teksta koji prevodi i način na koji će tu interpretaciju preneti (Kadrić; Kaindl; Kaiser-Cooke 2010: 34-43).

Da bi tekst mogao da se prevede, on prvo mora da bude razumljiv samom prevodiocu, odnosno, mora da ima smisla, i prevodilac mora da bude u mogućnosti da ga dešifruje na odgovarajući način. Pošto je svaki tekst nov i jedinstven, prevodilac sa svakim prevodom stiče nova znanja o segmentu stvarnosti kojem tekst pripada, ali u informacije sadržane u njemu uključeni su i podaci o okolini koji nisu uvek dovoljno jasni i tek treba da se rastumače. Prevodilac treba da prepozna presupozicije izvornog teksta, da ih razjasni sebi, a zatim ih uporedi sa kulturnim znanjem recipijenata teksta na ciljnom jeziku. Prilikom prevođenja treba da to kulturno znanje izrazi tako da bude jasno i onima koji raspolažu drugačijim znanjem o svetu (Kadrić; Kaindl; Kaiser-Cooke 2010: 129-144).

Taj zadatak nije nimalo lak ako su razlike između dve kulture velike, jer što komunikativni odnosi između dve zajednice više odudaraju, to je veći izazov za prevodioca koji mora da premosti taj jaz. Približavanje dve kulture može da se odvija u oba pravca, stoga postoje dve vrste prevoda. Kod adaptivnog prevoda elementi polaznog teksta zamenjuju se elementima ciljne kulture i na taj način se izvorni tekst asimilira u kontekst kulture ciljnog jezika. Transferni prevod pokušava da elemente specifične za kulturu polaznog jezika prenese kao takve i u tekst na ciljnom jeziku, što je naročito teško onda kada su kulturne razlike u toj meri velike, da je potrebno da se prvo kod čitalaca stvore preduslovi za razumevanje kulture, a zatim i samog teksta. Iz tog razloga je adaptivni prevod češći i uobičajeniji, jer olakšava integraciju stranog teksta i književnosti u novu kulturu. Bez obzira na razlike između polazne i ciljne kulture, mogućnost njihovog približavanja uvek

postoji, jer svaki tekst je u osnovi prevodiv: praksa pokazuje da se ne može govoriti o apsolutnoj, već samo o relativnoj (ne)prevodivosti. Jezik, na kraju krajeva, ne služi samo za označavanje vanjezičkog sveta, već ima i metajezičku funkciju, može da govori o jeziku i stoga se kod prevođenja mogu koristiti i komentari kao deo prevodilačkog postupka, bilo u fusnotama, primedbama, predgovorima i pogovorima, dodacima i slično. Ako pojedine reči i nisu prevodive, ne znači da je to slučaj i sa tekstom u celosti (Koller 2004: 59-60, 165, 173, 177).

Izazov je daleko veći ako tekst pripada i drugoj kulturi i drugom vremenu. Kod prevođenja nekog savremenog književnog dela, prevodilac može s većom ili manjom lakoćom da stvori sliku o kulturi iz koje original potiče, ali kada udaljenost nije samo geografska, već mora da se premosti i vremenski jaz, onda zadatak prevođenja nije nimalo lak. U tom slučaju ne postoje samo jezičke dileme (upotreba modernih reči ili arhaizama, reči i izraza koji se i danas koriste, ali u drugom značenju i kontekstu), već i tehnički i predmetni problemi, jer teško je preneti nazive za radnje i stvari koje više ne postoje. Kad se radi o dve forme istog jezika, premošćavanje te kulturne udaljenosti daleko je lakše nego kad postoji i vremenska i prostorna, dakle dvostruka stranost (Batts 1993: 647-654). Međutim, čak i kad postoji samo vremenska distanca, čitanje originala je u velikoj meri otežano, uprkos činjenici da se radi o u osnovi istom jeziku i istoj kulturi.

Parcifal, Volframov roman o Gralu iz 13. veka, i savremenoj nemačkoj kulturi je u toj meri postao stran, da je već više puta (najmanje trinaest) preveden sa srednjevisokonemačkog na novovisokonemački jezik (up. Spiewok 1998: 703; Bumke 2004: 261).[1] U svakom pogledu prevođenje ovog romana predstavlja izazov, počev od njegovog obima (24 812 stihova), preko jezika i stila, do sadržine. *Parcifal* je roman o Arturu i Gralu, on povezuje Istok i Zapad srednjovekovne Evrope u kontekstu krstaških ratova. Kultura koja je predočena jeste dvorska kultura i upravo njeno prenošenje predstavlja znatnu teškoću, pošto je ona danas prisutna samo u tragovima. Prilikom procesa prevođenja prevodilac (up. Kühn 2006: 431-433) mora da konsultuje i literaturu i stručnjake za srednji vek, kako bi se upoznao sa realijama karakterističnim za to vreme, kao što su, na primer, oružje i način borbe, tkanine i odevni predmeti, hrana i vina, lov, gradnja brodova i medicina. Isto tako, prevodilac *Parcifala* mora da posveti veliku pažnju i imenima.

Geografski prostor predočen u ovom romanu obuhvata područje od zapada Evrope, do Istoka, odnosno srednje Azije (Indija). Da bi se na adekvatan način preneli nazivi zemalja i mesta, potrebno je da prevodilac poznaje ne samo srednjovekovnu geografiju, već i kulturu,

1 Osim toga, preveden je i na engleski [Arthur T. Hatto, 1980] i francuski jezik [Danielle Buschinger, 1989-1990] (Bumke 2004: 260-261), a prema najavi beogradskog izdavača Metaphysica očekuje se i prevod Aleksandra Dramićanina na srpski jezik.

odnosno književnost. Kralj Artur vlada zemljom koja se kod Volframa naziva „Britanje“, ali to nije ni Britanija, ni Bretanja, već obuhvata oboje, a Arturov dvor je u Nantu, u zapadnoj Francuskoj. Imajući to u vidu, prevodilac ne sme da prilagođava Volframov naziv imenima već postojećih područja, već može samo da transkribuje originalni naziv ili stvori slivnicu „Britani“ (up. Kühn 2006: 435). Kod geografskih naziva sa Orijenta ponekada je odmah jasno o kojim zemljama i gradovima se radi: „Arabiji“, „Persiji“, „Damasku“, „Vavilonu“, „Alepu“, a ponekada prevodilac mora da istražuje: iza „Baldac“ se krije Bagdad, a „Marroch“ je, u stvari, Maroko (I, 6-16).

Kao i u drugim dvorskim romanima i ovde vitezovi napuštaju Arturov dvor u potrazi za „âventiure“. Na prvi pogled se čini da ne postoji prevodilački problem i da ova francuska reč može bez teškoća da se prevede na nemački („Abenteuer“) i srpski jezik („avantura“). Međutim, u srednjem veku, reč „âventiure“ imala je daleko više značenja nego danas i odnosila se na „slučaj, sudbinu, događaj“. Kada naoružani riter ide „u potragu za avanturom“ to znači da traži borbu kako bi stekao slavu i društveni ugled, odnosno da bi se dokazao i potvrdio kao vitez. Međutim, „âventiure“ podrazumeva i „događaj vredan pripovedanja“, pa reč dobija i značenje (književni) „izvor“ („Quelle“), da bi se na kraju u *Parcifalu* pojavila Dama Avantura („Frau *âventiure*“), s kojom pripovedač vodi fiktivan razgovor (Ehrismann 1995: 22-26). U skladu s tim trebalo bi da varira i prevod reči „âventiure“ u romanu, kako na novovisokonemački, tako i na srpski jezik, a prevodilac mora dobro da poznaje ovaj aspekt viteške kulture.

Osnovna riterska delatnost je borba. Kad je reč o oružju i načinu borbe, interesantna je srednjovekovna reč za koplje, „sper“ (III, 158, 5), koja se ponekad prenosi kao „Speer“ (Wolfram 2003). Međutim, u srednjem veku bile su u upotrebi dve vrste koplja, kratko i dugo, koja su se različito koristila u borbi: kratko koplje je bilo lagano i tanko i bacalo se na protivnika, dok je dugo koplje bilo teže i njime se protivnik izbacivao iz sedla. U *Parcifalu* se prikazuje borba dugim kopljima, tako da je adekvatan prevod na nemački, u stvari, „Lanze“ („dugo koplje“), a ne „Speer“ („kratko koplje“) (Kühn 2006: 433). U srpskoj književnosti borba kopljima se ne vezuje za dvor i turnire, već za junačku poeziju, u kojoj se kratka, lagana koplja bacaju na protivnika. Upravo zato je potrebno da se u prevodu ta razlika naglasi ubacivanjem prideva „dugo“, kako bi prevod bio precizniji, da bi se ostvarila semantička adekvatnost i kako se ne bi aktivirale pogrešne predstave.[2]

Sastavni deo dvorskog života i dvorskih svečanosti su turniri. „Turnei“ prevashodno

2 U filmovima o srednjem veku uvek se prikazuje borba dugim kopljima na turnirima, tako da je moguće i da će određeni broj čitalaca stvoriti sliku borbe na osnovu scena iz filmova. Međutim, ekranizacije su daleko od vernog prikaza srednjeg veka i često otežavaju pravo razumevanje starijih književnih tekstova, jer stvaraju pogrešne predstave kod gledalaca (Batts 1993: 647).

ima karakter zabavne igre, bez političkih ili teritorijalnih pretenzija i predstavlja civilizovanu formu muškog (plemićkog) potvrđivanja, ratničku igru u mirna vremena. Dve vrste borbe koje se uglavnom pominju u sklopu turnira, ali i van njega, jesu „tjost(ieren)“ kao „viteški dvoboj“, izolovana borba dva ritera dugačkim kopljem ili mačem, i „bûhurt, bûhurdiern“, borba u grupama (Ehrismann 1995: 216-222). Savremenog ekvivalenta nema, kako u nemačkom, tako ni u srpskom jeziku, tako da prevodilac mora da nađe neko drugo adekvatno rešenje, kao što je opis ili parafraza (na primer, „viteška igra“, „dvoboj kopljima“, „nadmetanje između grupa jahača“) ili da koristi „turnir“ kao hiperonim.

Način ophođenja, između ostalog i pozdravljanja, deo je kulture. U srednjevisokonemačkom postojala je reč „urloup“, iz koje su se razvile današnje reči „Urlaub“ i „Erlaubnis“ (Pfeifer 1997: 294, 1492), u značenju „odmor“ i „dozvola“. Međutim, u srednjem veku ona je podrazumevala i „dozvolu“ i „pozdrav, rastanak“ (Lexer 1992: 472; Hennig 2007: 389). U nekim slučajevima, na primer, u stihu „mit urloube se fuoren dan“ (V, 243, 7), nije sasvim jasno u kom značenju se reč koristi: da li su se sluge udaljile iz sobe uz pozdrav (za laku noć) (Wolfram 1998; 2003) ili sa Parcifalovom dozvolom (Wolfram 2006)? Na osnovu konteksta i poznavanja srednjovekovne kulture, prevodilac otkriva smisao, tumači ovu rečenicu, a zatim je i prevodi. Pošto u srednjem veku sluge mogu da se udalje samo uz dopuštenje plemića, nameće se zaključak da reč „urloup“ u ovom kontekstu ipak znači „dozvola“.

Način ophođenja pokazatelj je (dobrog) vaspitanja, što je jedna od vrednosti dvorskog sveta, u koje, između ostalih, spadaju „zuht“ i „hôher muot“, kao deo „viteškog sistema vrlina“ („ritterliches Tugendsystem“). Srednjovekovna reč „zuht“ ostala je sačuvana i u savremenom nemačkom („Zucht“), ali raspon njenih značenja se u velikoj meri suzio i semantika srednjovekovne i savremene varijante reči se samo delimično poklapa. U romanu o Gralu ova vrlina se često pominje i svaki put različito prevodi, na primer, kao „lepo vaspitanje“, „kurtoazija“, „forme dvorskog vaspitanja“, ali i „plemenitost“, „velikodušnost“. Prevodilac mora dobro da poznaje dvorski način života, kako bi u odgovarajućoj situaciji upotrebio adekvatno značenje reči i tačno procenio da li se „zuht“ odnosi samo na lepo ponašanje ili na karakternu osobinu ritera.

„Hôher muot“ može da se prevede kao „radosno uzvišeno osećanje, velikodušnost, plemenitost“, ali i „bahatost, oholost“ (Lexer 1992: 146). „Hôher muot“ odnosi se na društveno definisano uzvišeno životno osećanje viteza, njegov životni stav (Ehrismann 1995: 245-246). Kralj Anfortas je „an hôhem muote lam“, što nemački prevodioci različito prenose: „povijen od bola“ ili da je izgubio „vladarsku ponositu vedrinu“ ili je njegova „životna radost“ klonula. Međutim, već u srednjem veku se kod fraze „hôher muot“ pored

svetovnog pojavljuje i duhovno značenje, kao „oholost“, odnosno „superbia“. Anfortas je Kralj Grala i njemu je (od Boga) zabranjena svetovna ljubav. Kad se oglušio o tu zabranu, u jednoj avanturi je ranjen otrovnom strelom u prepone i od tada ima teškoće sa hodanjem, postao je „la(h)m“. Ako se polazi od ovog religioznog značenja reči, tumačenje se razlikuje, a samim time i prevod, jer to onda znači da kod Anfortasa ne slabi „hôher muot“, već je „Hochmut“ razlog njegove hromosti, odnosno fizičkog slabljenja, stoga bi alternativan prevod mogao da glasi: „hrom zbog svoje oholosti“. Da bi razlikovao ovakve finese u značenjima, prevodilac bi trebalo da poznaje sistem duhovnih i viteških vrlina u srednjem veku.

Prevodilac mora da poznaje niz drugih segmenata dvorske kulture, kako bi uspešno izvršio kompleksan zadatak prevođenja. Namenske prostorije i nameštaj u srednjovekovnim građevinama danas više ne postoje. Tako se „kemenate“ (V, 240, 25), soba sa kaminom, najčešće namenjena za spavanje, prevodi na nemački kao „sporedna soba“ („andschließendes Gemach“, „Nebenraum“ – Wolfram 1998; 2006), pa se njeno karakteristično semantičko obeležje gubi u prevodu. Isti slučaj je i sa krevetom na kojem leži Titurel („spannbett“), koji nije ni „ležaj za odmaranje“ („Ruhelager“ – Wolfram 1998) niti su to „nosila“ („Tragbett“: Wolfram 2006), već vrsta kreveta na razvlačenje.

Kod prevođenja reči iz domena hrane i pića često ne postoje ekvivalenti. Vino koje se pije u Zamku Grala je dudovo vino, vino od grožđa i „sinopel“ (V, 239, 1), vrsta crnog začinjenog vina. Objašnjenje za „sinopel“ neće se naći u rečnicima savremenog, već srednjovekovnog nemačkog jezika, jer je vino, zajedno sa svojim nazivom „sinopel“ ili „siropel“, preuzeto iz francuskog u srednjem veku (Lexer 1992: 196, Hennig 2007: 294). U Zamku Grala služi se i „agraz“ (V, 238, 27), odnosno „voćni umakac“ („Obsttunken“ – Wolfram 1998) ili „voćni sos“ („Obstbrühe“ – Wolfram 2006). „Agraz“ je, u stvari, vrsta zelenog sosa iz Provanse i Navare, spravljenog od nezrelog grožđa, koji se koristio za kiseljenje pre nego što je limun donesen u Evropu, a danas je u nekim krajevima sveta poznat kao „verjus“ (Lexer 1992: 2; Hennig 2007: 6; Verjus 2006; Verjus 2011).

Otmeni plemići u srednjem veku uglavnom su nosili skupe tkanine i krzna sa Istoka, koji su u Evropi predstavljali retkost i privilegiju aristokratije. Parcifal tako na poklon dobija ogrtač od „pfelle von Arabi“ (V, 228, 8) fine, skupocene svilene tkanine (Lexer 1992: 159) iz Arabije, a Anfortas nosi „zobelîn“ (V, 231, 3), samurovinu, odnosno krzno od samura, male grabežljive životinje koja uglavnom živi u Sibiru. Naziv ovog krzna je uvrežen u srpskom jeziku i ne predstavlja teškoću kod prevođenja, ali različiti nazivi i vrste svilenih tkanina u srednjem veku danas ne postoje, tako da je parafraza najbolje rešenje.

Ukoliko nema formalnih ekvivalenata za takve nazive u srpskom jeziku, to ne

znači da tekst nije prevodiv. Postoje načini da se uspostavi prevodivost, da se ostvari funkcionalna ekvivalencija[3], da se premosti praznina: stranim rečima, pozajmljenicama ili prevedenicama, neologizmima i pomeranjima u značenjima sličnih, već postojećih jezičkih izraza, njihovom adaptacijom ili parafrazama, komentarima i definicijama (Koller 2004: 185, 233-234). Odabir adekvatnog rešenja prilikom prevođenja u velikoj meri zavisi i od kulturnog znanja prevodioca, ne samo njegove jezičke kompetencije. Naročito zato što su sociokulturna značenja specifična za neku kulturu, zemlju, socijalnu grupu ili religioznu zajednicu uglavnom samo implicitno data u tekstu i podrazumevaju se kod čitalaca originala (Koller 2004: 290). Prevodilac mora prvo da ih prepozna, a zatim da se potrudi da ih prenese prilikom prevođenja, a da ne naruši integritet teksta. Međutim, postoje slučajevi kada sociokulturna značenja mogu da se prenesu jedino u komentarima (Stolze 2008: 118), na primer, kad su razlike između kultura zaista velike, kao što je slučaj sa srednjovekovnom nemačkom i savremenom srpskom kulturom. Iako prevazilaze granice reprodukcije teksta (kako se prevođenje obično definiše), komentari su uglavnom prihvatljivi, jer se ne radi o produkciji neprekidnog toka teksta, već o punktualnim intervencijama na tekstu (Koller 2004: 193). Bez obzira na to za koje rešenje se prevodilac odluči, adekvatno prevođenje i pisanje komentara od njega iziskuje široko poznavanje kulture polaznog i ciljnog jezika, zasnovano na opštem obrazovanju, ali i na iscrpnom istraživačkom radu. Budući da je ključni cilj književnog prevođenja ipak prenošenje kulture, odnosno pokušaj da se dve kulture približe i međusobno bolje razumeju, uspešnost ovog značajnog poduhvata zavisi od prevodioca i njegovog celokupnog prevodilačkog rada, ne samo u domenu jezika, već i u domenu kulture.

LITERATURA

Primarna literatura

Wolfram von Eschenbach (1998): *Parzival.* Übersetzung und Nachwort von Wolfgang Spiewok. Stuttgart: Reclam.

Wolfram von Eschenbach (2003): *Parzival: Studienausgabe.* Übersetzung von Peter Knecht. Mit Einführungen von Bernd Schirok. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

Wolfram von Eschenbach (2006): *Parzival.* Nach der Ausgabe Karl Lachmanns revidiert

3 Funkcionalna ekvivalencija podrazumeva ne samo prenošenje forme i sadržine poruke, već teži potpunoj prirodnosti izraza teksta prevoda, koji će ostvariti istu funkciju i imati isto dejstvo kao i original. Prevodilac polazi od formalne ekvivalencije, a ukoliko značenje ostaje nejasno ili višeznačno, pribegava funkcionalnoj ekvivalenciji (Koller 2004: 192).

und kommentiert von Eberhard Nellmann. Übertragen von Dieter Kühn. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag.

Sekundarna literatura

Batts, Michael Stanley (1993). „Doppelte Fremdheit? Moderne Übersetzungen eines mittelalterlichen Textes“, in *Übersetzen, verstehen, Brücken bauen: Geisteswissenschaftliches und literarisches Übersetzen im internationalen Kulturaustausch,* Bd 8/II, hrsg. v. Armin Paul Frank, Kurt Jürgen Maaß, Fritz Paul, Horst Turk (Berlin: Erich Schmidt Verlag): 647-654.

Bos, Johan (2005). „Towards Wide-Coverage Semantic Interpretation“. *Proceedings of Sixth International Workshop on Computational Semantics IWCS.* 6: 42-53.

Bumke, Joachim (2004). *Wolfram von Eschenbach.* Stuttgart; Weimar: Metzler.

Ehrismann, Otfrid (1995). *Ehre und Mut, Aventiure und Minne: Höfische Wortgeschichten aus dem Mittelalter.* München: C.H.Beck Verlag.

Hennig, Beate (2007). *Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Kadrić, Mira; Kaindl, Klaus; Kaiser-Cooke, Michèle (2010). *Translatorische Methodik.* Wien: facultas.

Koller, Werner (2004). *Einführung in die Übersetzungswissenschaft.* Wiebelsheim: Quelle & Meyer Verlag.

Kühn, Dieter (2006). „Zur Übertragung“, in Wolfram von Eschenbach: *Parzival,* hrsg. v. Eberharad Nellman (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag): 431-442.

Kußmaul, Paul (2007). *Verstehen und Übersetzen.* Tübingen: Narr Verlag.

Lexer, Matthias (1992). *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch.* Mit den Nachträgen von Ulrich Pretzel. Stuttgart: Hirzel.

Pfeifer, Wolfgang (1997). *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen.* München: dtv.

Spiewok, Wolfgang (1998). „Zu dieser Ausgabe. Nachwort“, in Wolfgang von Eschenbach: *Parzival* (Stuttgart: Reclam): 674-703.

Stolze, Radegundis (2008). *Übersetzungstheorie: Eine Einführung.* Tübingen: Narr.

„Verjus (Agrest)“ (2006). URL: http://www.foodnews.ch/x-plainmefood/30_produkte/Verjus.html (30.11.2011).

„Verjus“ (2011). URL: http://www.bodegasochoa.com/weitere-produkte/agraz-verjus-de.html (30.11.2011).

Nikolina Zobenica

CULTURAL ASPECT OF TRANSLATING WOLFRAM'S *PARZIVAL* INTO SERBIAN LANGUAGE

Summary

Literary translation is a specific form of a cultural encounter, because when translating a literary work, a part of the culture to which the work belongs is being conveyed as well. It is a challenge to translate any literary text, but translating the mediaeval literature makes the task much more complex. *Parzival,* the novel about the Holy Grail by Wolfram von Eschenbach, is an exceptional work of the German and the world literature, but it was already for the contemporaries difficult to understand. In the course of time the original text has become even more distant from its readers, so that the novel has been translated into modern German several times. Translating *Parzival* into a foreign language requires from the translator the knowledge not only of German language, both modern and mediaeval, but also of the European mediaeval culture at the crossroads between East and West. In this paper, there shall be compared the chosen passages of the original text with the translations into modern German and Serbian language, with the aim to point at the key role of culture in translating a literary text.

Biljana Radić Bojanić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 811.111'25
originalni naučni rad

PREVOĐENJE KAO STRATEGIJA ZA UČENJE METAFORIČKOG VOKABULARA U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA[1]

APSTRAKT

Metaforički vokabular engleskog jezika učenicima često predstavlja problem i u produktivnim i u receptivnim jezičkim veštinama. Moguć način prevazilaženja ove situacije jeste svesno razvijanje strategija za učenje, koje doprinose boljem razumevanju i produkciji, ali i dovode do autonomije učenika u korišćenju metaforičkih izraza u engleskom jeziku. Jedna od često korišćenih strategija za razumevanje metaforičkog vokabulara jeste prevođenje, koje ima i dobre i loše strane. Iako može da posluži kao prvi korak u razumevanju metaforičnosti vokabulara engleskog jezika, prevođenje nikako ne treba da bude i završni mentalni proces obrade materijala na engleskom jeziku, prvenstveno zbog međujezičkih i međukulturnih razlika. Rad se zasniva na jednogodišnjem istraživanju sprovedenom na Odseku za anglistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu tokom koga su studenti engleskog jezika intervjuisani da bi se utvrdilo kako i u kojoj meri koriste prevođenje kao strategiju za razumevanje metaforičkog vokabulara.

Ključne reči: pojmovna metafora, strategije za učenje stranog jezika, strategija prevođenja, kvalitativno istraživanje.

1. UVOD

Metafora je prvi put je definisana iz kognitivnog ugla u knjizi Lakoffa i Johnsona *Metaphors We Live By* (1980) i predstavlja prekretnicu u jezičkom istraživanju i analizi, pošto se ne smatra više stilskom figurom, nego jednom od najosnovnijih konceptualnih pojava zbog koje mišljenje i jezik jesu metaforičke prirode, „budući da se pojmovi o kojima je reč ne mogu razumeti na doslovan način. ... Tako je metafora pre svega stvar mišljenja i delovanja, a tek sekundarno stvar jezika – odakle i termin 'pojmovna metafora'." (Klikovac 2000: 34). Metafora je mehanizam na osnovu kojeg jedan pojam razumemo

1 Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta br. 178002 „Jezici i kulture u vremenu i prostoru" koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

pomoću nekog drugog, iskustveno bližeg pojma, pri čemu su iskustveno bliži pojmovi veoma često konkretni, a iskustveno dalji pojmovi apstraktni.

Sama teorija pojmovne metafore veoma je složena, a metafora kao njen osnovni konstrukt sastoji se od nekoliko suštinskih pojmova: izvorni domen (eng. *source domain*) konkretniji, iskustveno bliži i često povezan sa fizičkim iskustvom, a ciljni domen (eng. *target domain*) je iskustveno dalji i apstraktniji. Povezivanje određenog izvornog domena sa određenim ciljnim domenom motivisano je iskustvom, tj. utelovljenim iskustvom. Sve metafore se realizuju kroz metaforičke jezičke izraze (eng. *metaphorical linguistic expressions*), koje Kövecses (2002: 4) definiše kao reči ili druge jezičke izraze koji potiču iz jezika ili terminologije konkretnijeg pojmovnog domena, tj. iz izvornog domena. Veza između izvornog i ciljnog domena uspostavlja se nizom preslikavanja (eng. *mapping*) različitih aspekata oba domena.

2. POJMOVNA METAFORA U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Poput drugih teorijskih lingvističkih konstrukta, i pojmovna metafora se pokazala korisnom u domenu nastave stranog jezika, što je među prvima uočila Lazar (1996), koja kaže da su prenesena značenja svakako neizbežan i sastavni deo leksikona izvornih govornika, zbog čega su oni sposobni da razumeju i proizvedu prenesena značenja reči. Ukoliko je osnovni pojmovni sistem čoveka metaforičan po svojoj prirodi, ona zaključuje se da su prenesena značenja neizbežan elemenat koji učenici stranog jezika svakako moraju da savladaju. Pošto je grupisanje jedinica vokabulara u leksičke skupove ustanovljena procedura u nastavi vokabulara, postavlja se pitanje da li bi se uspeh u učenju i usvajanju vokabulara povećao ako bi učenici učili vokabular i po metaforičkim skupovima. Ono što je značajno i kod leksičkih i kod metaforičkih skupova jeste sistematizacija jedinica vokabulara i uvođenje smislenih mreža odnosa koje učenicima neizmerno pomažu da ogromnu količinu novih reči i značenja koja treba da savladaju u stranom jeziku smeste u neki okvir koji ukazuje na strukturu sličnu strukturi mentalnog leksikona govornika maternjeg jezika. Same pojmovne metafore u učionici mogu da budu višestruko korisne, pa tako Littlemore (2001) tvrdi da se uvođenjem metafora obogaćuje jezička produkcija i ukupno poboljšava komunikativna kompetencija tako što učenici počinju da bolje razumevaju metaforičke izraze.

Pošto učenici nemaju kompetenciju izvornog govornika stranog jezika, neće uvek moći da obrade prenesena značenja na isti način kao izvorni govornici; ponekad će imati koristi od analitičkog, ispitivačkog pristupa, koji Littlemore i Low (2006: 3 i dalje) nazivaju metaforičko razmišljanje (eng. *figurative thinking*). Oni ga definišu kao proces postavljanja

pitanja koji se zasniva na pretpostavci da nepoznata fraza možda ima preneseno značenje, ili koji istražuje kakve su implikacije u upotrebi metaforičkog izraza. Kad neizvorni govornici naiđu na izraze čija značenja ne znaju, ili izraze koje nemaju u sopstvenom maternjem jeziku, oni moraju da ih analiziraju pažljivije, a često se desi i da uspore prilikom čitanja teksta koji sadrži ovakve fraze. Ovo se dešava jer učenici pokušavaju da analiziraju pojedinačne elemente u izrazu, ili zato što sebi postavljaju niz pitanja koja će ih možda dovesti do pravog značenja (Littlemore i Low 2006: 4). No, prilikom opisa i analize ovakvog procesa mora se uzeti u obzir da celo značenje izraza ne može uvek da se utvrdi na osnovu konteksta, da kontekst može da isključi neka moguća značenja, ali u osnovi i čitalac i pisac opet moraju da odluče da li su preostala značenja relevantna. Osim toga, veći deo procesa je odlučivanja podsvestan, te mu je stoga teško prići i analizirati ga.

Littlemore i Low (2006: 24–25) detaljnije opisuju pristup koji se oslanja na indukciju polazeći od činjenice da, barem što se tiče jednostavnijih prenosa značenja, prosta pitanja vezana za izgled, funkciju, položaj, itd. mogu učenicima da pomognu u velikoj meri da odgonetnu prenesena značenja reči i izraza kojima barataju. S druge strane, neki izrazi će i dalje ostati nepoznati, često zato što učenici ne znaju osnovno značenje reči, ili zato što je izvorni pojam arhaičan ili uskostručan. Sam proces postavljanja pitanja podrazumeva jasna i direktna pitanja o osnovnom značenju reči, te učenike može makar delimično da usmeri u pravom smeru. Ova pitanja takođe mogu da pokrenu i dublje razumevanje i obradu informacija, pri čemu se učenici aktivno bave datom temom, postavljaju pitanja vezana za nju i smisleno je povezuju sa drugim temama. Ovakav pristup je neophodan ukoliko učenik želi da konsoliduje i integriše značenje reči u postojeće znanje, a, uopšteno govoreći, učenje je uspešnije i bolje kada se podaci obrađuju na takav način. Rečju, opisani proces postavljanja pitanja i traženja odgovora pomaže učenicima da dekodiraju novo značenje na osnovu postojećeg znanja, što može da postane deo njihove strateške kompetencije.

3. STRATEGIJA PREVOĐENJA

Pošto ovaj rad ispituje upotrebu strategije prevođenja kada se studenti hvataju u koštac sa metaforičkim vokabularom, kao i kako se njihova kreativnost i fleksibilnost vremenom menjaju i razvijaju, potrebno je ukratko definisati i ilustrovati ovu strategiju, pogotovo zato što ona može da skriva zamke zbog međujezičkih i međukulturnih razlika, te studenti mogu da pogrešno protumače značenje metaforičkih izraza.

Nakon dva opsežna istraživanja upotrebe strategija kod učenika kojima je engleski jezik drugi jezik i učenika kojima je engleski jezik strani, O'Malley i Chamot (1990: 120, 126), između ostalog, u oba slučaja utvrđuju postojanje i upotrebu strategije prevođenja, koji oni

definišu kao „upotrebu maternjeg jezika kao osnovu za razumevanje i/ili produkciju stranog jezika“. Potom ovu definiciju dopunjuju opisom ove strategije tako što kažu da se „ideje iz jednog jezika iskazuju u drugom jeziku relativno doslovno“. Oxford (1990: 84–85) malo detaljnije opisuje ovu strategiju i kaže da je ona korisna u početnim fazama učenja stranog jezika, ali da se mora pažljivo upotrebljavati, pošto doslovno prevođenje može da dovede do pogrešnog razumevanja materijala na stranom jeziku. Osim toga, neprestana upotreba ove strategije usporava učenike, jer oni suviše vremena potroše na stalno prebacivanje s jednog jezika na drugi, a pritom ne postižu svoj konačni cilj, a to je razumevanje stranog jezika ili govorena ili pisana produkcija na stranom jeziku.

4. ISTRAŽIVANJE

4.1. Metodologija

S obzirom na to da je cilj ovog rada prvenstveno bio da se ustanovi način i opseg korišćenja strategije prevođenja, prava saznanja o tome nisu mogla da se dobiju isključivo statističkim podacima. Osim toga što prosta identifikacija pojave ne govori mnogo o razvoju i upotrebi strategija za metaforički vokabular, ni sam ljudski pojmovni sistem svakako ne može da se ispita prostim testiranjem i bodovanjem, niti se njegov razvoj i promene mogu uvideti samo spoljašnjim posmatranjem bez učestvovanja. Stoga se rad i njegovi zaključci oslanjaju na kvalitativnu istraživačku paradigmu i naturalističko istraživanje, a korišćeni metod u istraživanju je intervju sa ispitanicima. Tipovi kvalitativnih intervjua mogu da se kreću od nestrukturisanih do veoma strukturisanih, ali svima im je zajedničko to što su otvorenog tipa, pošto učesnici mogu da odgovaraju na način na koji žele i da govore onoliko koliko žele.

Samo istraživanje je trajalo jednu školsku godinu tokom koje je grupa od 20 studenata prve godine na Odseku za engleski jezik i književnost pohađala časove Objedinjenih jezičkih veština 1 i 2 tokom koje je bila izložena strukturisanom metaforičkom inputu. Ovako organizovana nastava podrazumevala je da su studenti, pored materijala i udžbenika predviđenih planom i programom za taj predmet, sa autorkom radili niz vežbi zasnovanih na pojmovnim metaforama (čitanje tekstova sa metaforičkim izrazima, popunjavanje praznina, povezivanje značenja i izraza, itd.) čiji je cilj bio razvijanje sposobnosti za razumevanje metaforičkih značenja. Radi utvrđivanja napretka i ispitivanja koje su sve strategije studenti koristili, studenti su testirani i intervjuisani tri puta: jednom pre početka nastave, jednom na kraju prvog semestra i jednom na kraju drugog semestra, tj. na kraju školske godine.

U sve tri faze istraživanja testovi koje su studenti radili bili su zasnovani na tekstovima preuzetim iz Lazar (2003: 9, 14, 21, 36, 72, 83, 97). Pomenuti tekstovi i zadaci koji su na osnovu njih formulisani zasnovani su na nekolikim metaforama koje su mahom univerzalne i zajedničke su za engleski i srpski jezik, a u pitanju su metafore ŽIVOT JE PUTOVANJE, LJUDSKO TELO JE PEJZAŽ, EMOCIJE SU TEMPERATURA, ORGANIZACIJA JE MAŠINA, i ŽIVOT JE IGRA. Sve pomenute metafore realizuju se u engleskom i srpskom jeziku kroz metaforičke izraze koji su ponekad slični, a ponekad i različiti u oba jezika. Pitanja koja je autorka postavljala ispitanicima tokom intervjua odnosila su se na postupke koje su primenjivali tokom izrade zadataka na testu i mahom su bila generičke prirode (npr. Kako si uradio ovaj zadatak? Kako si došao do rešenja? Da li je ovo značenje povezano sa onim? itd.) da bi se izbegla sugestivnost koja bi mogla da utiče na odgovore, a samim tim i na rezultate istraživanja.

4.2. Analiza materijala i diskusija

4.2.1. Prvi intervju – početak prvog semestra

Da bi se ustanovila homogenost uzorka na početku istraživanja, što ujedno daje osnove za validnost konačnih rezultata, sa studentima-dobrovoljcima (N=10) urađeni su intervjui nakon izrade prvog testa. U skladu sa iskustvom da se učenici u školama malo ili nikako podučavaju upotrebi strategija za učenje jezika, bilo je za očekivati da analiza intervjua neće dati rezultate koji će ukazivati na velik uspeh u ovoj oblasti. Isto tako, u skladu sa ranijim iskustvima vezanim za principe nastave stranog jezika u mnogim srednjim školama, očekivalo se da će studenti koristiti strategiju prevođenja pošto još uvek ima nastavnika koji strani jezik podučavaju pomoću gramatičko-prevodnog metoda. Tako su tokom analiziranih intervjua neki studenti otvoreno rekli da su prevodili u situaciji kada im neka značenja nisu bila poznata, dok su drugi implicitno naveli prevođenje kao korišćenu strategiju (1).

(1)

Student 3: Pa, kad sam onako prvi put bacila pogled mislila sam da neću imati pojma, onako, ovaj, kako da ga uradim. Ovaj, na kraju sam skontala da su mi u stvari neke stvari poznate, ono što mi nije bilo poznato, recimo da sam prevodila bukvalno, pa ono šta ja mislim da bi moglo da znači. Pa sam ga tako i objašnjavala.

Student 7: Pa mislim da sam formulisanje odgovora, ne svih, ali nekih, prvo formulišem dakle odgovor, na srpskom ili neku reč, baš, pošto trenutno ne mogu da se setim, i onda napišem to na engleskom. Ne kod svih pitanja,

nego kod pojedinih pitanja.
Student 6: Stavila sam *cold smile*, ja mislim. Ne, ne, nisam. *Icy smile* kao ledeni osmeh, dakle, neljubazan osmeh, ne mogu da kažem neprijateljski ali...

Student 10: *Cold look*. Hladan pogled. Pogled pun mržnje, neke zavisti.

Ono što je zapaženo prilikom analize prvog intervjua je činjenica da su studenti ovu strategiju koristili na vrlo ograničen način i reči često doslovno prevodili reči čija su značenja analizirali. Drugim rečima, nije uočeno da su se oslanjali na širi kontekst zadatka, niti da su tu strategiju kombinovali na bilo kakav način sa drugim strategijama. Iz ovoga je jasno da njihova prvobitna reakcija upotrebe prevođenja odražava gramatičko-prevodni metod iz srednje škole, kao i da sem toga, nemaju drugog iskustva sa prevođenjem.

4.2.2. Drugi intervju – kraj prvog semestra

Drugi intervju sa 10 studenata usledio je nakon jednog semestra nastave tokom koga su studenti tokom redovnih časova jezičkih veština bili izložena strukturisanom metaforičkom inputu koji je za cilj imao razvoj njihove sposobnosti da razumeju i koriste metaforički sadržaj na engleskom jeziku. Ujedno su kao deo pomenutog inputa učili načine na koje se mogu izboriti sa metaforičkim značenjem u engleskom jeziku, tj. razvijana je njihova strateška kompetencija. Na kraju ove faze studenti su uradili test sličan inicijalnom i odmah za njim i intervju koji je trebalo da pokaže da li se javljaju razlike u strateškoj kompetenciji u odnosu na početak semestra.

Ako se rezultati analize drugog intervjua porede sa prvim, mogu se uočiti neke razlike. Naime, prilikom analize intervjua primećeno je da većina studenata grupe koriste strategije analize izraza i prevođenja zajedno. Razlog za ovo verovatno leži u samoj prirodi strategije analize izraza, koja podrazumeva da učenik razlaže novu reč, izraz, rečenicu ili čak paragraf na delove da bi mogao da ih razume (Oxford 1990: 83), a prilikom tog razlaganja oseća da je najprirodnije da ključne komponente prevede na maternji jezik, čime misli da sebi olakšava proces razumevanja. Jasno je da strategiju prevođenja treba koristiti pažljivo, jer u njoj leže mnoge zamke, naročito na višim nivoima učenja stranog jezika kad se stepen idiomatičnosti jezika povećava, ali i sâmo prevođenje može da bude od pomoći ako je učenik svestan tih zamki i koristi ga samo kao prvi stepenik u procesu razumevanja komponenti stranog jezika. Tako se u drugom primeru vidi se da je studentkinja svesna potencijalnog problema koji bi nastao ukoliko bi se fraza *pump money into a project*

prevela bukvalno, tako da se u nastavku svog objašnjenja ograđuje od toga.

(2)

Student 3: *Then suddenly, one day and without any warning, we were told that we had to*… E sad nisam sigurna, ja mislim da to nisam sigurna ni kad sam radila test, *to pump*. Jel' tako?

Autorka: Jeste.

S3-E2: *Pump* znači kao uložiti, kao gurati, je l' tako?

Autorka: Je l' to povezano sa samom onom pumpom?

S3-E2: Pa, nije mislim. Ovde je u prenesenom značenju, ali ima smisla. Jer su oni, bukvalno gurnuli kao, napumpali novac u projekat, ovaj ali naravno mi to ne bismo tako preveli. Može i tako da se razume.

Takođe je uočeno da studenti sada ovu strategiju koriste opreznije, sa više svesti o zamkama direktnog prevođenja metafore, kao i da su veštiji u kombinovanju nekoliko različitih strategija sa prevođenjem, pa se tako ponekad oslanjaju na svoje znanje o svetu i koriste vanjezičke signale da bi elaborirali značenje fraze koju prvobitno prevode, kao što se vidi u (3).

(3)

Student 8: *He is playing for high stakes*. Pa ti bih ja prevela nekako za sve ili ništa. Ovaj, znači, on hoće ili da bude najbolji, u slučaju ovoga. Konkretno u ovom slučaju, znači, on hoće da bude taj reporter vrhovni, najbolji koji će izveštavati najbolje stvari. To je definitivno u Britaniji Vimbldon između ostalog, u tenisu. I hoće to. Neće da bude neki osrednji tamo. E to bi bio on.

Analiza intervjua na kraju prvog semestra ukazuje da je napredak u upotrebi strategije prevođenja evidentan. Naime, studenti su počeli da samostalno i oprezno upotrebljavaju ovu strategiju, što je pokazatelj uspešne internalizacije nakon jednog semestra nastave, čime su došli korak bliže autonomiji u učenju stranog jezika i uspešnom, samostalnom delovanju prilikom korišćenja metaforičkog vokabulara.

4.2.3. Treća faza istraživanja

Nakon dva semestra nastave tokom kojih su studenti pohađali časove na jezičkih veština obogaćenih vežbama za razumevanje i upotrebu metaforičkog vokabulara, sproveden je treći i konačni test u ovom istraživanju, nakon čega je intervjuisano 9 studenata. Analizom materijala iz intervjua može se nepobitno utvrditi da oni i dalje pokazuju napredak:

strategiju prevođenja su koristili upošljavajući više vrsta znanja i povezujući različite sadržaje na različite načine, kao i u kombinaciji sa drugim strategijama.

Tako se strategija prevođenja opet koristila naporedo sa strategijom analize izraza, i to iz istih razloga koji su već navedeni: prilikom analize izraza studenti ključne komponente prvo prevedu na srpski, na taj način sebi olakšavajući proces razumevanja, a onda prevedeni izraz analiziraju. Drugim rečima, prevođenje niko od studenata ne koristi kao samostalnu strategiju, očigledno pošto su svesni zamki koje takav pristup krije. Tako u (4) studentkinja prevodi *whiter than white*, što joj ujedno služi i kao analiza, jer na osnovu toga dolazi do gotovo sinonimnih značenja „neprikosnoveno, bez greške".

(4)
Student 9: *The behaviour of players in the national football team should be whiter than*, tu ne znam. Tu nisam ništa stavila. *Whiter than white* možda?
Autorka: Da.
S9-E3: Belje od bele. Znači, mora da bude baš neprikosnoveno. Baš onako, da bude super njihovo ponašanje. Baš ono bez, bez greške.

Konačna analiza primera iz intervjua otkriva da su ispitanici primenjivali dva glavna postupka prilikom upotrebe strategije prevođenja u procesu razumevanja metaforičkog vokabulara: (1) površinski, tj. neke metaforičke izraze su prevodili „reč za reč," tj. pomoću identične reči u srpskom jeziku; (2) dubinski, tj. neke druge metaforičke izraze su prevodili rečima koje su adekvatne datom kontekstu po značenju, kolokacijskom potencijalu, konotacijama, itd.

Prvi postupak jedino može biti adekvatan i može dati zadovoljavajuće rezultate kada dva jezika, u ovom slučaju engleski i srpski, dele ne samo metafore nego i metaforičke izraze, npr. *cold look* ↔ *hladan pogled*. Jasno je da ovaj postupak nikako nije adekvatan ukoliko se iste metafore u dva jezika realizuju na različite načine, tj. kroz različite metaforičke izraze, kao što je slučaj sa metaforom ORGANIZACIJA JE MAŠINA, gde student vrlo oprezno pristupa izrazu *pump money into a project* i odmah glagol *pump* prevodi kao *ulagati*. U intervjuima na kraju prvog i drugog semestra nastave primetan je porast opreza u korišćenju strategije prevođenja, što se vidi u tome da se studenti usredsređuju na širi kontekst u kome se metaforički izraz javlja, da se oslanjaju na svoje enciklopedijsko znanje i znanje o svetu, što su sve mehanizmi koji sprečavaju greške do kojih može da dođe upotrebom prevodilačkog postupka „reč za reč."

5. ZAKLJUČAK

Način na koji se koristi strategija prevođenja otkriva dosta o znanju, veštinama i kompetencijama studenata, pošto njihova upotreba ukazuje, ne samo na znanje i maternjeg i stranog jezika, nego i na određeno iskustvo koje leži iza više od decenije učenja stranog jezika. U većini slučajeva studenti pokazuju svest o međujezičkim razlikama i sposobnost da uoče zamke koje se kriju u naizgled sličnim strukturama, pa, zahvaljujući i jezičkom znanju i iskustvu u upotrebi jezika, tim područjima koračaju polako uz razmišljanje i razmatranje međujezičkih razlika. Kako vreme prolazi, sve je uočljivija činjenica da studenti samostalno koriste strategiju prevođenja, kao i da su prilikom upotrebe oprezni, ali i kreativni. Drugim rečima, iako su svesni zamki u koje ih može odvesti direktno prevođenje sa jednog jezika na drugi, oni taj problem rešavaju tako što nepoznatom značenju prilaze iz nekoliko različitih uglova putem nekolikih strategija, što ih naposletku najčešće dovodi do tačnog rešenja.

LITERATURA

Klikovac, Duška. (2000). *Semantika predloga*. Beograd: Filološki fakultet.

Kövecses, Zoltán. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Lakoff, George and Mark Johnson. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago, London: University of Chicago Press.

Lazar, Gillian. (1996). "Using Figurative Language to Expand Students' Vocabulary". *ELT* Journal 50/1: 43–51.

Lazar, Gillian. (2003). *Meanings and Metaphors*. Cambridge: Cambridge University Press.

Littlemore, J. (2001a). "Metaphoric Intelligence and Foreign Language Learning*". Humanizing language teaching 3.2.* Skinuto sa sajta 20. 7. 2006. http://www.hltmag.co.uk/mar01/mart1.htm

Littlemore, Jeannette and Graham Low. (2006). *Figurative Thinking and Foreign Language Learning*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

O'Malley, J. Micahel and Anna Uhl Chamot. (1990). *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oxford, Rebecca. (1990). *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*. New York: Newbury House/Harper & Row.

Biljana Radić Bojanić

TRANSLATION AS A METAPHORICAL EFL VOCABULARY LEARNING STRATEGY

Summary

Metaphorical vocabulary of the English language is often a problem for EFL students both in receptive and productive skills. One possible way of overcoming this difficulty is conscious development of learning strategies, which aid comprehension and production and leads to the autonomy of students in the domain of the use of metaphorical expressions in the English language. One of the most frequently used strategies is translation, which has both positive and negative sides. Although it can be a useful first step in the comprehension of metaphorical vocabulary, translation should in no case be the final mental process because of crosslinguistic and crosscultural differences. The paper is based on a one-year researchconducted at the Department of English at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, during which English language students were interviewed in order to determine in how and to what extent they use translation as a strategy in understanding metaphorical EFL vocabulary.

Соња Веселиновић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 81'27
оригинални научни рад

ПРЕВЕДЕНА КЊИЖЕВНОСТ И ЦИЉНА КУЛТУРА – ПРЕПЛЕТЕНЕ ПОЕТИКЕ[1]

АПСТРАКТ

У проучавању превођења одавно је прихваћена теза да преведена књижевност утиче на развој циљне књижевности, када је реч о поетичким тенденцијама, стилским иновацијама или пак критичарским праксама. У оквиру теорије полисистема израелских теоретичара превођења Итамара Евен-Зохара и Гидеона Турија предмет проучавања постао је систем циљне културе, као и преводилачке норме и стратегије, начин на који оне настају и како функционишу. Разумевање и тумачење изворног текста мора да укључује поетичке импликације изворне традиције, али његова артикулација на циљном језику подразумева поетичку интеракцију. Преведена дела улазе у систем циљне књижевности, а нека од њих заузимају и централна места у том систему, у складу са рецепцијом. У овом раду направићемо преглед важних теза у оквиру датог приступа и укратко анализирати пример рецепције Томаса Стернса Елиота у систему савремене српске књижевности.

Кључне речи: теорија превођења, полисистем, књижевни систем, центар, периферија, репертоар, норме, еквиваленција

Последњих деценија XX века теорија превођења све више се оријентисала ка дескриптивном приступу, ма колико да су издиференциране основне поставке различитих теоретичара. Међу значајним радовима раних 70-их година истакнуо се текст „Назив и природа студија превођења“ („The Name and Nature of Translation Studies“) Џејмса С. Холмса (Holmes, 1924-1986), у којем је овај чувени холандски изучавалац превођења скренуо пажњу на потребу за прецизнијим дефинисањем и усклађивањем назива и циљева науке о превођењу. Он је указао на актуелност термина „translation studies“, односно студије превођења, с обзиром на два могућна задатка ове, како он тврди, емпиријске дисциплине: 1. да опише феномене превођења

1 Рад је припремљен у оквиру пројекта 178005 Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

и превода онако каквима се они показују у домену нашег искуства, и 2. да утврди опште принципе на основу којих се ови феномени могу објаснити и предвидети (Holmes 2000: 176). У том смислу, два усмерења студија превођења могу се назвати дескриптивним студијама превођења и теоријским студијама превођења, док, надаље, дескриптивне студије превођења могу бити оријентисане на производ (product-oriented DTS), на функцију (function-oriented DTS) и на процес (process-oriented DTS). Оријентисаност на функцију особито је приметна у методима који се првенствено баве циљним системом и циљним текстовима, јер она подразумева опис функционисања превода у реципијентској културној и друштвеној ситуацији, дакле опис контекста. Како Холмс тврди, ова област проучавања, која прати „који су текстови преведени (или нису преведени, што је често исто толико важно) у дато време на датом месту, и који утицаји су се испољили као последица тога“ (Holmes 2000: 177), није привлачила толико пажње као друге две, мада је било и спорадичних доприноса теми.

Управо у наредном периоду, израелска школа превођења продубила је одређене увиде холандских и белгијских проучавалаца попут Лефевра (Lefevere), Холмса и Ван дер Брука (van den Broeck) и направила значајан помак у том смислу. Едвин Генцлер (Gentzler) сматра да су сродна усмерења ових двеју школа проузроковали слични услови културног развоја: Холандија и Белгија су на „интелектуалном раскршћу Европе“, а израелски теоретичари се налазе не само на „раскршћу Русије и Запада, већ и западних култура и култура „трећег света“ (Gentzler 1990: 197). Други симпозијум из студија превођења са темом „Теорија превођења и међукултурне релације“ (Translation Theory and Intercultural Relations) одржан је на универзитету у Тел Авиву у марту 1978, а Итамар Евен-Зохар (Even-Zohar, 1939) и Гидеон Тури (Toury) представили су свој приступ усредсређен на циљни текст и систем циљне књижевности. Евен-Зохар је дотад објавио већ низ радова који се баве појмом полисистема и разрађују ову теорију, а управо наредне године, 1979, у часопису *Poetics Today* (1-2, Autumn, 287-310) објављена је студија *Теорија полисистема* (*Polysystem Theory*), која ће своју коначну верзију доживети 1990. и бити објављена у целини у посебном броју истог часописа. У овом делу, насловљеном *Студије полисистема* (*Polysystem Studies*), које сабира Евен-Зохаров дугогодишњи рад на проучавању превођења, предочава се његова теорија полисистема, која за своју основу узима неке од значајних идеја руског формализма, односно динамичког функционализма Тињанова, Ејхенбаума, Јакобсона и Богатирјева.

Евен-Зохару је блиско сагледавање семиотичких појава у оквиру система,

али критикује свођење структуралистичких изучавања на теорије статичких, синхронијских система. Сврха полисистема јесте да предочи „концепцију система као динамичног и хетерогеног насупрот синхронијском приступу. На тај начин, он истиче многострукост укрштања, а стога и сложенију структурисаност“ (Even-Zohar 1990: 12). Истовремена хетерогеност и функционалност дају се објаснити постојањем хијерархизованих система унутар полисистема, што подразумева сталну борбу између различитих слојева. Када неки слој превлада над другим, долази до промене на дијахронијској оси. Делују центрипеталне и центрифугалне силе, а појаве се крећу између периферије и центра, односно, између периферија и центара полисистема. Своју анализу слојевитости полисистема Евен-Зохар умногоме заснива на истраживањима Шкловског, особито кад је реч о опозицији између канонизоване и неканонизоване књижевности и културе уопште. Идеологију званичне културе представљају канонска дела, али канонски репертоар једног система после извесног времена почиње да стагнира, тако да изазов, суревњивост, борба за место чинилаца са маргине омогућава еволуцију система, што је и једини начин да тај систем опстане. Један од кључних фактора система јесте репертоар, који представља „скуп закона и елемената (појединачних, повезаних елемената или, пак, читавих модела) који управљају продукцијом текста“ (Even-Zohar 1990: 17). Одређени текст може ући у канон као готов производ и бити прихваћен на тај начин, као „свети текст“ дате књижевности, али се он може установити и као модел, као стваралачки принцип кроз репертоар система и то је, онда, динамичка каноничност. Евен-Зохар подробније анализира књижевни систем, књижевни живот и развија шему књижевног система по узору на Јакобсонову шему комуникације (institution [context], repertoire [code], producer [addresser], consumer [addressee], market [contact/channel], product [message]).

Кључно поглавље за проблематику овде разматрану јесте „Положај преводне књижевности унутар књижевног полисистема“ („The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem“), које је први пут објављено 1978. у зборнику *Књижевност и превођење* (*Literature and Translation*: *New Perspectives in Literary Studies*), а иначе је једини досад преведени текст Евен-Зохара на српски језик. Текст је 2007. године превела Славица Милетић за часопис *Мостови*, који издаје Удружење књижевних преводилаца Србије. У њему Евен-Зохар сагледава преведену књижевност као посебан књижевни систем у оквиру књижевног полисистема и указује на два вида повезивања појединачних превода у систем. Преведена дела су повезана: „а) начином на који је циљна књижевност изабрала изворни текст јер је принцип избора увек повезан са одговарајућим домаћим системом циљне књижевности (да то

кажемо најопрезније); и б) начином на који преведена дела усвајају одређене норме, понашања и стратегије (укратко, њиховом употребом књижевног репертоара) који проистичу из њихових односа с другим повезаним системима“ (Евен-Зохар 2007: 5). Преведена књижевност може имати и сопствени репертоар, а њен централни или периферни положај у полисистему зависи од тога да ли је њен репертоар иновативан или конзервативан, односно да ли се таквим чини у контексту датог полисистема.

Централни положај у полисистему преведена књижевност може заузети у случајевима када је књижевност млада, још у зачетку, затим, када је периферна или слаба, и у време преокрета, криза или вакуума у датој књижевности. У прва два случаја, преведена књижевност надомешћује недостатке у жанровском систему, у књижевним активностима и у репертоару циљне књижевности. Дата циљна књижевност налази се на периферији својеврсног макрополисистема, на пример, европске књижевности. Трећи случај може се односити и на доминантније књижевне системе, али се дешава у тренутку када се његов репертоар исцрпљује, а канон окоштава. Наравно, имајући у виду да је систем преведене књижевности раслојен, неки њени слојеви, обично они који долазе из велике изворне књижевности, могу заузети централно место, а они други периферно, а од тог положаја зависи и утицај који ће он имати на преводилачке норме, понашања и политику. Централни положај преведене књижевности може условити преводиочеву инвентивност и слободу да прошири моделе циљне књижевности, односно да наруши конвенције, што се приближава одавно познатој концепцији богаћења циљног језика и књижевности.

У духу свог дескриптивног приступа, Гидеон Тури већ дуго проучава природу и улогу норми у превођењу. Превод сагледава у оквиру два система норми, тако да на његову вредност утичу два главна елемента: „1. чињеница да је он текст на одређеном језику, и стога заузима неко место, или попуњава процеп, у одговарајућој култури, или у неком њеном делу; и 2. он у том језику/култури ствара представу о другом, претходно постојећем тексту на неком другом језику, који припада некој другој култури и заузима одређено место у њој“ (Toury 1995: 54). Тури се бавио и појмом еквиваленције и настојао да га усклади са приступом који је оријентисан на циљни текст. Преведен текст улази у други лингвистички систем, али и други књижевни систем, тако да превод који не заузима никакву позицију у циљном књижевном систему не може бити сматран књижевним преводом, будући да не представља књижевни текст у секундарном модулативном систему. Тури модификује Кетфордову дефиницију еквиваленције, уводећи питање релевантности одређених особина (еквиваленција подразумева да се „изворни текст и циљни текст (или јединица)

доводе у везу са (бар неким) истим релевантним особинама“ (Toury 1981: 12)). Под тим се подразумева да су те особине релевантне за нешто или да су релевантне са одређеног становишта, а опозиција релевантно-ирелевантно, наглашава Тури, није бинарна, већ поларна, тако да су особине мање или више релевантне и може се говорити о хијерархији релевантности. У том смислу, хијерархија није статична, већ динамичка. Посматрана из перспективе изворног, полазног текста, ова еквиваленција представља захтев, претпоставља могућност размене између оригинала и превода, и напокон, она је теоријски појам; посматрана из перспективе циљног текста, она је емпиријска чињеница, стваран, реализован однос који се може проучавати, дескриптиван појам.

Тури на овај начин предочава предности приступа оријентисаног на циљни текст, будући да је познато колико сложена могу бити теоријска разматрања проблема еквиваленције. Предмет проучавања приступа оријентисаног на циљни текст јесу конкретни текстови у свом окружењу, у циљном књижевном полисистему. Ти текстови настају зато да би одговорили на одређене потребе циљне културе и никада јој не могу бити у потпуности страни, у сваком свом аспекту, јер се у том случају не би ни остварили практични услови неопходни за превођење. Иновативност датог текста у релацији је са отвореношћу циљне културе, са њеном вољом да прихвати или да одбаци, преобликује стране елементе. Једнако много о одређеном културном и књижевном систему говори оно што је у њему било могућно преводити и оно што се није преводило. Преводилачка политика једне културе у одређеном периоду одражава Туријеве „прелиминарне норме“ (preliminary norms), оне које одређују избор дела за превођење и генералне преводилачке стратегије на нивоу полисистема. Рецептивна моћ националног књижевног система говори о том систему колико и његова продуктивна моћ. Исто тако, читав скуп пратећих текстова потпомаже живот превода, било да је то предговор/поговор који га контекстуализује, било да је критичкоесејистички текст који стиже као реакција на појаву превода, а нарочито цитирање превода у другим текстовима, чиме му се директно признаје статус књижевног текста. Иницијалне преводилачке норме (initial norms) јесу оне којима је вођен сам преводилац и одражавају његов однос према изворној и према циљној култури. Операционе норме (operational norms), напослетку, управљају самим преводилачким процесом, то су конкретне одлуке и компромиси.

Преведено дело подразумева извесну отвореност и ниво развоја дате књижевности у смислу поетике, жанра, стилских и језичких иновација, као и способност преводиоца да му пронађе или створи место и контекст. Хибридна структура превода

узрокована је управо местимичним проклизавањима преводиоца са познатог терена, пробијањем ограничења која су увек ризична по статус текста у циљној култури. Својом теоријом Тури је умногоме допунио и прилагодио Евен-Зохарову прилично круту, систематичну поставку. С друге стране, својим проблематизовањем појма литерарности текста у циљној култури – иначе, доста критикованим (уп. Gentzler 1990: 259-270) – доводи у везу своју теорију превођења са теоријом читаочевог одговора, теоријом рецепције, теоријом скопоса немачког лингвисте и проучаваоца превођења Ханса Вермера (Vermeer) и Катарине Рајс (Reiss), али и студијама културе (уп. Aveling 2006: 15). На тај начин, Тури је ојачао везе студија превођења са другим дисциплинама у оквиру друштвених наука, потиснувши делимично толико наглашену релацију са лингвистиком. Његов приступ дао је и конкретне бројне резултате у његовим анализама и, модификован, у анализама других проучавалаца попут Теа Херманса, Хозеа Ламбера, Лоренса Венутија и других.

Уколико посматрамо уплив преведене књижевности као целине у полисистему српске књижевности, јасно ћемо сагледати како се наша књижевност током историје прилагођава моделима позајмљеним из доминантнијих књижевних полисистема. Убрзан развој српске књижевности у XIX веку дугује доста преводној књижевности. Културно-политичке релације директно утичу на прелиминарне норме једног доба, на преводилачке стратегије његових културних посленика. Покушаћемо, за пример, да скицирамо пут рецепције дела Томаса Стернса Елиота. Енглеска књижевност није била у видокругу српских књижевника колико руска, француска или немачка, и њена рецепција је у извесном смислу закаснела, док су поједина дела до домаћих аутора стигла преко немачких превода. До Другог светског рата, у периодици постоје нека начелна схватања о модерној енглеској и америчкој поезији. Међу најзанимљиве спадају дописи компаратисте и писца Илије М. Петровића (1895-1942) у часопису *Нова Европа* у периоду 1921-1930, писани у Америци, који пружају живописну слику о Америци, као и преглед младе америчке и енглеске лирике (Уп. Видаковић-Петров 2010), које аутор процењује као демократске, експресивне и материјалистичке. Елиот није међу ауторима превођеним на српски или хрватски језик пре Другог светског рата, мада се његово име помиње у већини текстова који дају преглед енглеске и америчке поезије, али са све више негативних конотација, што се више укључује идеолошко становиште, па је тако велики песник, критичар и драматург виђен као ларпурлартиста (*Наша стварност*, 15-16, 1938). Важним преседаном у рецепцији Елиотовог дела може се сматрати текст „Дело Т. С. Елиота“ Станислава Винавера, објављен у *Књижевним новинама* (28. VIII 1951, III, 35) 1951. године. Као што пише

Симха Кабиљо Шутић:

> Иако ће Винавер тада отворено указати на то да европска левица напада Т. С. Елиота због његовог конзерватизма и елитизма, да критичари његовог песничког дела осуђују с једне стране његову херметичност, а с друге стране његову колоквијалност, (...) у Елиоту пре свега открива великог реформатора енглеске поезије који, руковођен страхом од „језичке искрењености“ матерњег језика, покушава да и цело дотадашње англо-америчко песничко стваралаштво и сву велику поезију човечанства претвори у своју „радну сировину“ да би, будно ослушкујући књижевне изразе кроз векове, уобличио нову синтезу, нов израз, нов језик. Оцењујући да критичкоесејистичко дело Т. С. Елиота стоји у директној корелацији са његовом песничком праксом, Винавер ће исказати своје мишљење да срж Елиотове доктрине лежи у „интегралности“, у спознаји да се у великом песнику данашњице стиче цело песничко искуство прошлости, несводљиво на утврђене обрасце, односно да је песник „сам живот и животворни наставак целокупне поезије човечанства“. Уврстивши тако Т. С. Елиота у круг својих омиљених писаца, Винавер ће се у текстовима које ће објавити до своје смрти често позивати на његове ставове и идеје.
>
> (Кабиљо Шутић 2011: 46-47)

Управо у време након објављивања овог текста Елиот је почео да се преводи. Елиот је у послератној српској књижевности прихваћен подједнако као песник и као критичар и есејиста, у почетку су преводиоци чак и давали предност његовом критичкоесејистичком доприносу. Први значајнији избор из Елиотовог песништва на српском језику налазимо у Бркићевој и Павловићевој *Антологији савремене енглеске поезије* из 1957, где његове песме преводе Миодраг Павловић, Исидора Секулић и Светозар Бркић, а у предговору Бркић пише о Елиоту као о аутору који се јавио као изграђена песничка личност развијеног сензибилитета и интересовања. Бркић наводи неколико одломака из есеја „Традиција и индивидуални таленат“, те кроз њих тумачи Елиотово схватање класицизма, стваралачке дисциплине и песничког става. Прво целовито издање Елиотове поезије на овим просторима, *Изабране пјесме*, појавило се у Сарајеву, у преводу Антуна Шољана, Ивана Сламнига и Томислава Ладана 1962. Следеће године појављује се прво засебно издање Елиота у Србији, *Т. С. Елиот: Изабрани текстови*, његови есеји у издању Просвете и преводу Милице Михајловић, са прекретничким предговором Јована Христића. Христић представља

Елиота као критичара и анализира однос између његових критичких ставова и његове поетике. Поредећи га са Валеријем, он указује на то да су критички текстови француског аутора очигледно текстови песника, док је Елиот подједнако убедљив и успешан и као критичар и као песник. Христић је већ 1961. у *Летопису Матице српске* објавио свој превод *Пусте земље*.

Елиот је шездесетих и седамдесетих година изузетно присутан на нашој књижевној сцени: 1966. преведена је драма *Породични скуп* (превод: Љ. Бауер-Протић и Божидар Тимотијевић, Багдала, Крушевац) и објављено двојезично издање *Четири квартета* (превод С. Бркић, Просвета, Београд); 1977. објављене су *Изабране песме* које је приредио Мирко Магарашевић (превод: И. Секулић, С. Бркић, М. Павловић, Ј. Христић, Д. Албахари, Р. Ливада, М. Магарашевић; Рад, Београд), а 1978. *Изабране песме* приредио је и превео Иван В. Лалић (БИГЗ, Београд). На српском језику, дакле, шездесетих су објављене три Елиотове књиге, седамдесетих две, док је осамдесетих и деведесетих објављена по једна књига – *Пуста земља* у преводу Јована Христића у засебној књизи (с предговором М. Павловића; Просвета, Ниш), поводом стогодишњице Елиотовог рођења, 1988; и сакупљене Елиотове *Песме* на српском језику, које је издала Српска књижевна задруга и приредио Ј. Христић 1998. године, чиме су највеће државне издавачке куће, осим Нолит-а, одиграле важну улогу у приближавању енглеског песника домаћој публици. Бркић, Павловић и Христић најзаслужнији су за интензивну рецепцију Елиотовог дела у српској књижевности, док им се у „другом таласу“ придружују Иван В. Лалић и Мирко Магарашевић. Захваљујући њиховом превођењу и проучавању, а нарочито услед примене његових стваралачких поступака и критичких идеја у сопственим делима, може се рећи да Елиот у полисистему српске књижевности у послератно време, нарочито шездесетих година, заузима централну позицију и функционише као модел. То је, свакако, време вакума у српској књижевности и, према Евен-Зохару, погодна прилика да преведена књижевност донесе инвентивне тенденције.

Поменути песници и преводиоци заузимају се за интелектуалну и ерудитску поезију, за брижљив однос према облику и интонацији, као и за критичку свест. Дискурзивно богатство Елиотових дела упутило је наше песнике на говорни језик и његове могућности, на нове тематске сфере блиске савременом човеку и на комбинације свакодневног говора и захтевне метрике. Павловићева рана поезија изазива Винаверову критику, он поставља питање да ли је Павловић тек имитатор Елиота или је, као што тврди Зоран Мишић, он „збиља велики, збиља наш Елиот“ (Кабиљо Шутић 2011: 47). Тиме се Елиот заиста види као узорна фигура, мада његов

репертоар очигледно још није тако једноставно применити, а да се он притом осећа као део домаће културе. Неоавангардне тенденције 1970-их у српској књижевности активирају другачију традицију и потискују Елиотов модел у полисистему српске књижевности. Међутим, иако потиснут ка маргини, Елиот остаје присутан у остварењима поменутих песника који настављају да делују и да се поетички преображавају у складу са захтевима времена. Уплив постмодернистичке поетике враћа у оптицај одређене Паундове и Елиотове поступке, као што је то случај и са специфичном обрадом урбане тематике, све чешће у српској поезији. На почетку XXI века, интересовање за Елиота је сужено, а однос српске књижевне јавности према Елиоту прилично некреативан. Она га више подразумева као нешто давно потврђено, на шта се спорадично може позвати, но што гледа на његово дело као на инспирацију, подстрек или предмет проучавања. Она га више помиње, него што га чита. Врло често се у критичким, па и научним радовима, аутори позивају на Елиотове тезе о традицији чисто ради илустрације онога чиме се баве, без удубљивања у његове понекад прилично амбивалентне ставове. Сада су већ они песници којима је Елиотово дело представљало модел, а пре свих Лалић, Христић и Павловић, део канона српске књижевности и њихови поетички поступци представљају модел појединим младим песницима. Поменути песници поставили су, по угледу на Елиота, високе захтеве поетском изразу, а високо су вреднована и њихова критичкоесејистичка дела, без којих се поједини елементи наше традиције можда никада не би сагледали као канонски. У односу на неке друге, мало млађе енглеске песнике, који нису прочитани и превођени на српски језик у одговарајућој мери у другој половини XX века (Дилан Томас, Филип Ларкин, Тед Хјуз), а за које се можда тек сада буде шира интересовања, у овом тренутку Елиотово преведено дело је и у оквиру српског књижевног полисистема конзервативно. То би можда променио неки савремен превод или актуелна студија, али чини се да је Елиот постао, пре свега, функционалан елемент полисистема преведене књижевности који ће омогућити континуитет у даљем превођењу енглеске поезије на српски језик.

ЛИТЕРАТУРА

Aveling, Harry (2006). „Two Approaches to the Positioning of Translated Texts: A Comparative Study of Itamar Even-Zohar's Polysystem Studies and Gideon Toury's Descriptive Translation Studies and Beyond". *Kritika Kultura*. Ateneo de Manila

University, No. 6, November: 6-25.

Bassnett, Susan (2002). Translation Studies. London and New York: Routledge.

Видаковић-Петров, Кринка (2010). „Прилози И. М. Петровића у Новој Европи: Америка и наши у Америци“. *Нова Европа 1920-1941*, ур. Недић, Марко и Матовић, Весна. Београд: Институт за књижевност и уметност: 341-364.

Gentzler, Edwin (1990). Contemporary Translation Theory. UMI.

Detoni-Dujmić, Dunja (1976). „Engleska i američka poezija XX stoljeća u hrvatskim i srpskim prijevodima s posebnim obzirom na T. S. Eliota“, doktorska disertacija. Zagreb.

Even-Zohar, Itamar (1979). “Polysystem Theory”. *Poetics Today* 1 (1-2, Autumn). 287-310.

Even-Zohar, Itamar (1990). *Polysystem Studies*. [= *Poetics Today* 11:1]. Durham: Duke University Press. A special issue of *Poetics Today*.

Even-Zohar, Itamar and Toury, Gideon (1981). „Introduction“. *Translation Theory and Intercultural Relations”*, eds. Even-Zohar, Itamar and Toury, Gideon [A special issue of *Poetics Today*], II, 4: v-xi.

Евен-Зохар, Итамар (2007). „Положај преводне књижевности унутар књижевног полисистема“. *Мостови* 139/140: 5-10.

Кабиљо Шутић, Симха (2011). *Укрштаји. Српско-енглеске књижевне везе.* Београд: Завод за уџбенике.

Toury, Gideon (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.

Toury, Gideon (1981). „Translated Literature - System, Norm, Performance: Toward a TT-Oriented Approach to Literary Translation”. *Translation Theory and Intercultural Relations*, eds. Itamar Even-Zohar, Gideon Toury, Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics: 9-27.

Holmes, James S. (2000). „The Name and Nature of Translation Studies“. *The Translation Studies Reader*, ed. Lawrence Venuti. New York and London: Routledge: 172-185.

Sonja Veselinović

TRANSLATED LITERATURE AND TARGET CULTURE – INTERTWINED POETICS

Summary

When it comes to poetic movements, stylistic innovations or critical practices, translation studies widely accept the idea that translated literature affects the target culture's development. The polysystem theory, developed by Israeli theorists Itamar Even-Zohar and Gideon Toury, focuses mainly on the target culture's system, translation norms and strategies, and their formation and operation. Comprehension and interpretation of a source text includes the source tradition's poetic implications, but its articulation in the target language involves poetic interaction. The translated work enters the target literature's system, and sometimes even takes centre stage there, depending on reception. This paper offers an overview of the important notions of the polysystem theory, along with an analysis of certain poetic impacts of modern English poetry on the system of contemporary Serbian literature.

Igor Grbić
Juraj Dobrila University of Pula
Department of Humanities

UDC 81`255:316.72
originalni naučni rad

TRANSLATION VS. CISLATION: SHOULD THE READER BE PAMPERED OR CHALLENGED?

ABSTRACT

Should one, along with the language, also translate the specifics of its culture into the supposed equivalents of the target culture? Or should the reader, ignorant of the source language, be given the opportunity to taste at least its culture? Should the target language imitate the grammatical and idiomatic specifics of the source language? Or should the translation be smooth, with all linguistic strangeness domesticated? Trying to contribute to one of the most troubled topics in translation studies, the paper introduces the term *cislation*, in order to clearly distinguish its strategies and purpose from common *translation*. The latter literally means carrying to the other side, implying a process by which the source text is taken thither, to the target reader. Based on the opposite meanings of the Latin prefixes, cislation would rather denote taking the target reader hither, (in)to the source text. Examples are used in the paper to discourage ready-made solutions to the problem.

Key words: translation, cislation, source culture, target culture, cultural specifics, domestication, foreignization, negotiation.

One of the most heated topics in translation studies, although largely neglected as such in translation practice, can be reduced to the following question: should a translation adapt the source text to the cultural ambience of the target reader, or should it make the target reader adapt to the environment of the source text? The awareness of the problem goes long before the still very recent appearance of translation studies and is actually as old as reflecting on translation itself. We find it expressed as early as in Dryden and Hookham Frere, in England, and in Herder, Goethe, Schleiermacher and Humboldt, in Germany. In his 1813 text *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens (On the Different Methods of Translation), this seminal work in translation studies,* Friedrich Schleiermacher vividly puts it in a language typical of an age not yet affected by the belief that academic pronouncements have to be totally divorced from literary ones in order to sound learned enough: “Entweder der Übersetzer lässt den Schriftsteller möglichst in Ruhe, und bewegt den Leser ihm entgegen; oder er lässt den leser möglichst in Ruhe und bewegt den

Schriftsteller ihm entgegen" (Schleiermacher 1838: 218).[1] While Schleiermacher tends to be in favour of the former, only seven years later John Hookham Frere criticized Thomas Mitchell's translations of Aristophanes' *The Acharnians* and *The Knights* by affirming that

> the language of translation ought, we think, as far as possible, to be a pure, impalpable and invisible element, the medium of thought and feeling, and nothing more; it ought never to attract attention to itself; hence all phrases that are remarkable in themselves, either as old or new; all importations from foreign languages and quotations, are as far as possible to be avoided [...] (Frere 1820: 481)

Twenty years away, prefacing his own translations of Aristophanes, Frere elaborates his point by introducing a more complex distinction between the *spirited* and the *faithful* translator. The first one substitutes a modern register for an ancient one, believing this to be the only way to make an old text alive in the present, but also risking confusion in his reader as to the proper circumstances of the text. The second takes his job to consist of respectfully reiterating every single detail of the original, even if it means encumbering the translation with countless explanatory notes (Frere 1992).

Among recent developments in translation studies there are a number of binary terms trying to express, from various angles, the two paths open to every translator that has to weigh between the world of the distant original and the one familiar to his own readership. Georges Mounin parallels the procedures to two types of glass: in *clear-glass* translations the peculiarities of the original language and culture have been erased and the translation reads so natural as if the text had originally been written in the target language; *coloured-glass* translations prefer adhering to the specific structures of the original, not allowing the reader to forget he is reading a text alien to his own culture (Mounin 1955). Eugene A. Nida speaks of *formal equivalence*, the natural equivalent the nearest to the form and the contents of the source text, and *dynamic equivalence*, based on the principle of producing an equivalent effect on the target reader (Nida 1964). Then there are *target-oriented* and *source-oriented* translations, *substitution* and *transcription*, *foreignizing* and *domesticating* - all of them varying the one basic question: the evident, semantic, function of translation apart, what is its proper cultural function?

My favourite of the pairs so far proposed is Herder's play with the accent in the German compound *Übersetzung*. If stressed on the prefix, "over, across", it means translating so as to merge as far as possible with the original. If stressed on the verb, it means a re-creation

1 "Either the translator leaves the writer in peace, as much as possible, and moves the reader towards him, or he leaves the reader in peace, as much as possible, and moves the writer towards him."

in the target language. These terms derive from a perspective centred on the target reader and his text. My proposal happens to be very similar, but it rather starts from the point of view of the source text and its author. I would retain the term *translation* and take its literal meaning of "carrying over" as denoting carrying the text to the other side, thither, to the reader of the translation and his particular world (that is, I take *trans* in the exactly opposite sense than Herder's *über*). By using the opposite Latin prefix I suggest the term *cislation*, meaning carrying the reader - not the text - hither, *cis*, into the world inhabited by the particular work in question.

Amidst the ongoing war between translators and cislators I would generally side with the latter. I understand culture primarily as a grand symphony perpetually created by the various instruments of the whole of mankind, and only very secondarily as separate contributions of separate nations. I do not think art is here to indulge and pamper us even deeper into our expectations and likes, but rather to educate, ennoble and amplify us into a universe that will also be populated with a sublime multitude of our former dislikes. In the process, cutting a source text down to the target reader's stature will not do. Let the target reader rather grow up to fit the *texture* of the source *text*! Antoine Berman rightly stresses the *ethical* dimension involved, opposing *la visée réductrice de la culture*, the reductive intention of culture, reducing everything to its own norms and values, to *la visée éthique du traduire*, the ethical intention of the translation job itself, aimed at edifying the target readership (Berman 1984). Whenever possible, one should stay clear from such ethnocentric policy and translate only the language, not its culture. That is, one should try to *cis*late.

Alas, it will not always be possible. Even worse, it will always be irreparably subjective. The more sensitive the translator - in the widest imaginable meaning of the word - the better will he be able to recognize what must, can or must not be modified in producing a translation.[2] It is what Umberto Eco calls *negotiation*. Negotiation between the source and the target, between two languages, between two cultures. What should be maintained, in order to expand the target reader's horizon, and what should be definitely adapted, because a literal rendering does nothing but confound.[3] I agree with Eco that the German translator of his *The Name of the Rose*, when coming to Adso's dream in which appears a quote from the *Carta Capuana*, the foundational text of literary Italian, could have replaced it by a quote

2 Having brought to notice the important distinction between translation and cislation, for practical reasons further in the text I use the former in its loose, customary meaning, explicitly signalling when I take it in my particular meaning.

3 Just as, in literary criticism, Jauss' reception theory talks of the reader's *horizon of expectation*, and of the need of constantly betraying it only in order to expand it, so should translation studies (and practice!) remain on guard against narrowing the source horizon in order to suit it to the habits of the target reader's eyes.

from *Merseburger Zaubersprüche*, the oldest document of the German language, but only because Adso is German so he, too, and not only the imagined German reader, might well be familiar with the text (Eco 2006: 100). The *communicative* effect (palpably alluding to the origins in a given context) should here be considered more important than the *semantic* effect (staying true to the original letter).[4] Much less, however, can I sympathize with Eco sanctioning the decision of his Russian translator to substitute Old Slavic for Latin in the same novel, on the grounds that Latin does not evoke for a Russian reader the religious atmosphere of the Middle Ages (ibid: 184-185). Not only is every sensitive Russian reader thus deprived of a large-scale chance to go back in time, into a history different than his own, by different means than his own, but such domestication must have provoked many collateral changes (to cushion the original change into the overall design of the book), changes that inevitably come close to a serious rewriting of the novel.

There is no end to ever new nuances of the already complex phenomenon here examined and a translator professing his creed in one of the two methods will in no time find himself resorting to the other, if only he is worth his job and able to judge the shift necessary. A few examples to illustrate the proposition. It seems sound negotiation to translate Anglo-Saxon feet and pounds in an average American movie into metres and kilograms. One can safely argue that in such a source text the kind of measuring is only very insignificantly felt as a part of the original context, and then, the irreversibility of a film makes it indispensable for a non-Anglo-Saxon viewer to quickly assimilate the given weight or distance.[5] However, a character from an Elizabethan play using the same non-Anglo-Saxon measures will sound ludicrous to most spectators. Finally, to use them in translating the physical properties of Noah's Ark or Moses' Ark of the Covenant would simply amount to bad taste: neither metres nor feet here, cubits only. As for exemplifying going against one's own policy, though I myself generally prefer cislation to translation I cannot but agree with the widely accepted habit of rendering *hamsa* in Western tongues. *Hamsa* pervades classical Sanskrit literature, arousing intricate reverberations in the Indian reader. Although, strictly speaking,

4 No wonder, the above distinction, introduced by Peter Newmark (Newmark 1981), normally assigns the form-centred semantic method to translating literature, leaving the recipient-centred communicative method rather for scientific and informative writing. The example with the *Carta Capuana* once again shows that, either in literature or literary translation, no strict rule will do that could be readily applied to a set of circumstances. A footnote explaining the preserved term to the German reader would certainly have been one of the possibilities, another translator's *choice*. More about footnotes further in this text.

5 Just as one has chosen metres over feet, believing to have happily settled the matter, one could still, incredibly enough, blunder into a mistranslated number! If a film character expresses the exasperate wish to get away from everybody, to a place with no one around within a radius of a hundred miles, it is undoubtedly wrong to be semantically correct, translate the distance into one hundred and sixty kilometres – a practice not unheard of! – and thus miss the communicative charge of the statement, expressing simply a great distance by means of a round, almost proverbial number. True, the exact number is awkwardly far away from a similar round number in the non-Anglo-Saxon metric system, but the translator will nevertheless have to chose between one and two hundred.

this is a kind of goose, it is generally translated as *swan*. In the West, the goose triggers off a completely wrong set of associations, probably unsurmountable. The swan renders the status of the *hamsa* and is close enough ornithologically anyway. To substitute the rose for the lotus would be quite a different thing, and older translators definitely did wrong when they used to translate Homer's *enórkhes*, billy-goat, as ram, lamb or bull, taking these to be more suitable as sacrificial animals: their readers should have been taken out of their, Christian, imagination, and introduced into that of the archaic Greeks (we find the ram even in the prestigious last-century Loeb Classical Library; see Chapter 7 in Lefevere 1992). Not even the Bible has been spared: if the "holy kiss" recommended to the believers in the Epistle to the Romans 16:16 as a sign of their unique kinship is changed to a "hearty handshake", the former offending our present-day morality, what is to be changed is rather our morality, not the holy kiss (the translation is J. B. Philips'; see Bassnett 2002: 34-35).

My sympathies for cislation start rapidly slackening when it begins to affect even the most formal characteristics of the original language itself. The desire to foreignize the target language by making it wear the garb of the source language - initiated by Schleiermacher and Hölderlin's "Greecification" of German in their renderings of Plato and Sophocles respecitvely - has led some to retain the syntax and many other grammatical features of the original, not infrequently on the premise that every single language conditions a different mode of thinking. The target reader would thus be stimulated to rearrange his thinking and imagining processes, opening up to new ways of conceiving reality. The idea is commonly known as Whorf or Sapir-Whorf hypothesis, but it is found already in Leibniz, at least.[6] It is very doubtful, however, whether such an enterprise, however noble its intentions in themselves, can be achieved by enforcing such a way, in passing, and at the cost of the literary quality and the very authenticity of the target language. Learning foreign languages will further the cause more to the point. Much too often do I find Mallarmé's literal renderings of his beloved Poe - with adverbs before verbs, adjectives before nouns and actives turned passive, all against common French practice and in imitation of common English usage - resulting only in bad French and, even worse, bad poetry. Occasional and carefully weighed touches of linguistic foreignization degenerate into monstruosities when promoted to a sweeping rule.

The opposite practice, when translation virtually squeezes any cislation out of the picture, produces what we should properly call *adaptations*, very much like what we see in theatre, with plays domesticating and modernizing the constituents of the original in the belief they might thus better reach the average spectator here and now. In seventeenth-century France

6 The hypothesis can be found throughout the writings of Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf (see Sapir 1983 and Whorf 1956), but was neither articulated by them jointly, nor termed as such by any of the two.

it was a matter of common practice to Gallicize Greek classics even in furniture and clothes. Nor is this specific to the West. China traditionally preferred interpretative translation that domesticated to the extent of utter substitution for the original. As late as last century, Lin Shu, not familiar with any of the Western languages, would "translate" by having a book read or recounted to him. In this way he produced one hundred and seventy-one versions of great Western works, brimming with characters in long silk robes, waving fans and writing with wolf's hair brushes! Still, many a literary historian has praised his extraordinary feeling for the spirit of the original (Baković 2002: 5). What should be discouraged in such practices is generally calling them translations: they remain legitimate as adaptations, remakes, and as "translations" only for especially targeted consumers, among whom the communicative aspect is judged to be more important than the semantic.

For anything between the two extremes, almost two hundred years ago Wilhelm von Humboldt offered a very simple golden rule regarding the right measure in the matter. He distinguished *Fremdheit*, strangeness, when one finds the translation to be incomprehensible, *as if it were mistaken*, from *Das Fremde*, the strange, an unusual way of presenting something the reader might, however, *eventually recognize* (Humboldt 1816). Of course, it is the latter kind of estrangement - very close, in fact, to the literary phenomenon termed in the same way by the Russian formalists - that is to be saved.

True, as much as footnotes might seem to offer a happy means to come out with both form and content redeemed and thus resolve obscurities born from cislation, this is not so. Not only do they disrupt the reading, but, even more importantly, notes Levy, a semantic unit, which is an organic component of the text, is thus taken out of its borders and smuggled into the editorial apparatus of the book (Levy 1982: 117). But so can building the necessary explanations into the text itself easily develop into hypertranslation and forgery, or else they can turn the author or his characters into artificially explicit commentators of their own background. A good option is an exhaustive preface absorbing the reader into the source world so as to reduce footnotes to a minimum. Ultimately, a reader genuinely desirous of entering another world might be attracted by the wish to give a *strange* text a second and a third read, thus gradually dispensing with footnotes. Again, a sensitive translator will often enough be able to decide what looks more natural and/or correct in a given situation: a footnote, or an intervention into the body of the text.

Even people with a classical education can be heard dismissing translation as mechanical work, unlike the truly creative work of writing with no template whatsoever. This is obviously to ignore what translation is about. Here I presented only one of its problems, one of those that have to do with choosing, always choosing, since translation

is not a rule-friendly act. Just like any art. And whether both translators and their readers will generally prefer choosing translation or cislation (to use once again the former in my present meaning) is only secondarily a matter of the art; it first of all has to do with whether one understands one's own neighbourhood, or else the world, as one's truly meant home. And if it is the latter, it automatically follows that "[p]our comprendre l'autre, il ne faut pas se l'annexer, mais devenir son hôte"[7] (Steiner 1998: 416). In which case there is one guiding thought not to be forgotten: we read in order to change, not to remain what we are. And no change is painless. Which is why foreign literature should always be at least given the chance to become our second home, by remaining foreign.[8]

BIBLIOGRAPHY

Baković, Zorana (2002). "Trenutak kada prestaje zvuk", Foreword to Oboljeli konj: pjesme razdbolja Tang, trans. Z. Malić. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu and Sekcija za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva: 5-19.

Bassnett, Susan (2002). Translation Studies. London, New York: Routledge.

Berman, Antoine (1984). L'épreuve de l'étranger. Paris: Gallimard.

Eco, Umberto (2006). Otprilike isto: iskustva prevođenja. Trans. N. Raspudić. Zagreb: Algoritam.

Frere, John Hookham (1820). Review of Thomas Mitchell's translation of The Comedies of Aristophanes. Quarterly Review. 23 (July 1820): 474-505.

Frere, John Hookham (1992). "John Hookham Frere: from the preface to his translation of Aristophanes", in *Translation/History/Culture. A Sourcebook*, ed. A. Lefevere (London, New York: Routledge): 40-42.

Humboldt, Wilhelm von (1816). "Einleitung zu *Agamemnon*", in *Aeschylos Agamemnon metrisch übersetzt* (Leipzig: Fleischer): i-xxxvii.

Lefevere, André (1992). *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London, New York: Routledge.

7 "[I]n order to understand the other, one should not annex it to oneself, but become its guest."

8 To stress it once again: my strong plea for cislation should be taken as a rule of thumb. I am well aware of such circumstances that may rather require translation. This is a subject I am about to tackle in another article. Here I can only point at the importance of understanding what a target text is intended to become, and for whom. Versions meant as popular, introductory, for children etc. definitely welcome a greater degree of translation. This is much the same as the difference between *transliteration* and *transcription* in writing words from other languages/alphabets: transliteration does homage to the source language and carefully reproduces all of its nuances, inventing new solutions in the target alphabet whenever it is lacking the idiosyncrasies of the original; transcription levels any peculiarities it comes across in the source language, reducing them to the most similar adequates in the target alphabet.

Levy, Jiři (1982). *Umjetnost prevođenja*. Trans. B. L. Dabić. Sarajevo: Svjetlost.

Mounin, Georges (1955). *Les belles infidèles*. Paris: Cahiers du Sud.

Newmark, Peter (1981). *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon Press.

Nida, Eugene Albert (1964). *Toward a Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden: Brill.

Sapir, Edward (1983). *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality*, ed. D. G. Mandelbaum. Berkeley: University of California Press.

Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst (1838). Sämmitliche Werke. Dritte Abteilung: Zur Philosophie, Zweiter Band. Berlin: Reimer.

Steiner, George (1998). *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford: Oxford University Press.

Whorf, Benjamin Lee (1956). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, ed. J. B. Carroll. Cambridge: MIT Press.

Igor Grbić

TRANSLACIJA NASUPROT CISLACIJI: TREBA LI ČITATELJA MAZITI ILI IZAZVATI?

Rezime

Treba li, zajedno s jezikom, prevoditi i osebujnosti njegove kulture, na pretpostavljene ekvivalente ciljne kulture? Ili bi čitatelju, neupućenom u jezik izvornika, trebalo pružiti priliku da okusi onda bar njegovu kulturu? Treba li ciljni jezik oponašati gramatičke i idiomatske osebujnosti izvornog jezika? Ili bi prijevod trebao biti gladak, takav u kojem je svaka jezična neobičnost odomaćena? U nastojanju da pridonese jednoj od najspornijih traduktoloških tema članak uvodi pojam *cislacije*, ne bi li njegova strateška načela i smisao jasno razlučio od uobičajene *translacije*. Potonji pojam doslovno znači odnošenje/odvođenje na drugu stranu, čime se podrazumijeva proces kojim se izvorni tekst *od*nosi k ciljnom čitatelju. S obzirom na suprotstavljena značenja upotrijebljenih latinskih prefiksa, cislacija označava pak proces kojim se ciljni čitatelj *do*vodi, k izvornom tekstu, ili čak u njega. Ponuđeni primjeri upotrijebljeni su kako bi obeshrabrili unaprijed zgotovljena rješenja na taj problem.

Diana Prodanović Stankić
University of Novi Sad
Faculty of Philosphy

UDC 7.097:81'42
originalni naučni rad

TRANSLATING VERBAL HUMOUR AND CULTURAL ELEMENTS IN SITCOMS: A CORPUS-BASED ANALYSIS

ABSTRACT

The main idea behind this article is to investigate the methods translators use for translating verbal humour and cultural elements and suggest techniques that could be employed in this challenging task. The analysis is based on the British television series *Only Fools and Horses,* translated in Serbian as *Mućke*. The corpus used in the analysis consists of a selected number of Serbian subtitles. Since humour is closely connected with both language and culture, translating it represents a serious challenge for the translator. The results of the analysis indicate that this demanding task is not fruitless, if approached systematically.

Key words: verbally expressed humour, culture, translation, source language, target language

1. INTRODUCTION

We live in a globalized world where translations are a cultural fact of life. This fact becomes even more obvious in reference to mass media, since the overwhelming majority of entertainment programmes is imported from the English-speaking countries, in particular the USA. In this respect, Serbia does not differ from other European countries: the most popular are television situation comedies, especially those that are based on universal situations and stereotypes that can be recognized and, for that matter, laughed at, all over the world. As Chiaro (1992: 11) has rightly observed, in order to understand the intended humour, sender and recipient need to have shared sociocultural knowledge. However, many a time the intended humorous effect gets lost in the translation, failing to reach the recipient.

Undoubtedly, translating verbally expressed humour (VEH) is one of the most challenging tasks, since humour is a prime example of the interaction between language and culture. As Antonopoulou (2004: 224) has it, humor translation is particularly sensitive to the fact that the perception of humor depends directly both on its cultural specificity (in the sense of what is humorous inside a certain culture) and on the recipient's understanding

of the relevant connotations of a linguistic element. The main objective of this article is to explore the techniques used for rendering the humorous effect in translating sitcoms. For that purpose, we analyzed a selected number of subtitled episodes of the famous British sitcom *Only Fools and Horses*, written by John Sullivan and broadcast on BBC from 1981 to 2003. The series was chosen due to its immense popularity both in the UK and Serbia. This is not surprising since the creator of this sitcom masterfully combined various techniques to create humour: sterotypical characters, comic plot, unlikely, yet real-life situations, playing with language, use of different registers and slang, allusions to culture-related concepts, and all this combined with extremely skilful performing of the cast.

2. VERBALLY EXPRESSED HUMOUR

Firstly, it must be stressed that the focus of this analysis is on verbally expressed humour, i.e. humour that is conveyed by the means of language. There is no absolute agreement among humour researchers on how to define humour. Attardo (1994: 7) proposes a broad understanding of this concept; hence, humour is used as an umbrella term that covers different forms such as wit, ridicule, fun, mock, sarcasm, pun, irony, tease, practical joke, etc. In the same vein, it is quite difficult to define what is humorous on screen. So as not to be guided by personal sense of humour, we selected examples for the corpus relying on a slightly modified Raskin's (1985: 99) influential premise that verbal humour occurs when one single verbal script contains two separate semantic scripts, which both oppose and overlap each other. Although his definition focuses solely on semantic features of a given example, in our analysis we included the pragmatic dimension as well.

However, in order to deal with this complex phenomenon in a more precise way, we shall follow the classification of humorous examples offered by Schmitz (2002: 95). Thus, we divided all humour from the corpus into three categories:

1) universal humour (based on characters, situations, non-verbal elements, slapstick),
2) culture-based humour (based on specific elements relevant to a linguistic community or on reference to specific people), and
3) linguistic humour (based on language or paralinguistic elements).

It goes without saying that universal humour is the easiest to translate, since it does not depend on language, in most cases, but rather on non-verbal elements. As such, it can be understood and appreciated by anyone, regardless of their age, sex or ethnic background. On the other hand, culture- and language-based humour are more difficult to translate because besides the knowledge of the source and target language, one has to be familiar with the cultural models and practices closely connected to the given language. Still, it

seems that nowadays producers and scriptwriters are well aware of the difficulties related to translating humour, hence most of the comedies, sitcoms and other humorous forms are in fact based on universal humor that is funny almost in any culture.

3. TRANSLATING VERBAL HUMOUR

What makes the task of translating humour notoriously difficult is the fact that apart from trying to transfer formal, semantic and pragmatic aspects of the Source Language (SL), one needs to keep the same perlocutionary effect in the Target Language (TL). Ideally, humour in SL and TL should be based on the same principles and mechanisms. For example a pun in SL should be rendered as a pun in TL as well. Moreover, taking care of preferred forms of humour among the speakers of TL can enhance the humorous effect.

Chiaro (2005: 135) notes that humour translation challenges basic tenets of translation theory, those of equivalence and (un)translatability. Following the strategies for translating concepts and terms related to culture, suggested by Baker (1992), some authors offer specific techniques that can be used to tackle this complex issue. Zabalbeascoa (1996: 244) states that, in certain cases "the original jokes will have to be rendered as jokes that work as such which means that entirely different jokes may have to be substituted for the original ones." Laurian (1992: 114) argues that some jokes are impossible to translate and it is, therefore, "necessary to change the reality of that which the text refers to in the original language" in order to produce a humorous effect in the target language. For Laurian (1992: 114) humor that is based on phonetics, phonology or morphological ambiguity seems to be most difficult to translate.

Though the above-mentioned techniques sound quite fine in theory, yet in practice they might not be easily applicable. It is important to highlight the fact that audio-visual translation is quite specific, so it is not always possible to change the reality or replace the joke because the replacement or change might be oddly contrasted with the visual message.

Basically, traditional translation theory focuses on standard techniques such as minimum change in the target text, substituting the original form of humour with a functional equivalent in TL, or *explic(it)ation* (Katan 1996: 131), i.e. adding information to fill the cultural gap between the source and target language. However, humour theorists disapprove of processes such as *explic(it)ation* since explaining any mechanism involved in the humorous effect of the text results in the distraction of it (Attardo 1994: 289).

Translating verbal humour on screen is made more complicated by the media itself. Film or television subtitling represents a specific kind of audio-visual translation, limited by the medium in which it functions. Being constrained by space and time, translators need

to select the content they are going to offer the viewers. SL linguistic material is translated into TL subtitles which are broadcast simultaneously with the program. On the one hand, the viewer can see the image and hear what is going on, and, on the other, he can read the captions. In most instances verbal and non-verbal elements of humour are inextricably interwoven, which makes the task of translating even more difficult.

4. HUMOUR IN THE CORPUS

The results of a small-scale analysis of Serbian subtitles of the widely popular British sitcom *Only Fools and Horses* show, as predicted, that the translator had less problems with universal humour, yet he or she encountered some difficulties with more complex instances of humour. This is not surprising, however, it seems that in these cases the translator missed to recognize the intended humorous effect, or they failed to render it in TL. This was evident in situations where humour was related to some linguistic or cultural intricacies. To illustrate this point, we will show some examples related to culture-based humour:

> (The police inspector Roy Slater, who used to live in the same neigbourhood and went to the same school with Del Boy, interrogates Del about who has stolen some microwave ovens)
>
> Roy: What's Boycie's address?
>
> Del: "You'll recognize Boycie's house, it's the one with the Jolly Roger flying from the chimney! ha, ha, ha" (in the Serbian translation the house is referred to as the one with a flying saucer in front of it: "*to je ona (kuća) sa letećim tanjirom napolju"*)

In the next scene, a reference is made to playing pirates; namely, Del used to be Long John Silver and he and Boycie always made Roy walk the plank. Yet, this reference is completely lost in Serbian, because the translator chose to substitute the culture-related term (the name of the flag) with a phrase that has nothing to do with the whole situation.

Similarly, when it comes to humour based on language, the translator tends to translate idiomatic expressions literally, as in the following example:

> (Del tries to explain to Rodney that Roy Slater, the police inspector, is mean and spiteful and that he has many informants in their neighbourhood.)
>
> Rodney: "Has he got few grasses? (*Ima li par travčica?)*
>
> Del: "He ain't got few grasses, he has a whole lawn!" (*Nema par travčica, ima ceo travnjak*!)

Using the colloquial metaphoric expression 'grass' to denote an informant, Del creates

humour by the means of exaggeration that is lost in the Serbian translation, because the translator has used the literal meaning of the lexeme 'grass'.

In the same way, humour is lost when the translator keeps the loan word in the translation, which does not mean anything in Serbian:

Roy: "Is this your grandad?" (*Je li ovo tvoj deda*?)

Del: "No, it's the au-pair!" (*Ne, to je au-pair*!).

In many cases puns are omitted, though they represent a highly sophisticated form of wordplay, as in the scene when the police inspector interrogates Uncle Albert about the suspect:

Roy: "What about his ethnic group?" (*Kakve je etničke pripadnosti*?)

Uncle Albert: "No, I didn't notice anyone with him" (*Niko nije bio sa njim.*)

Also, it is interesting to note how the translator used explic(it)ation so as to keep both meanings associated with the following pun:

Roy Slater to Boyce (referring to his wife's bad reputation): "Give my love to Marlene! Everyone else used to! Ha ha ha ha (*pozdravi (izjavi ljubav) Marlin! i svi ostali su!)*

It is obvious that the translator tried to keep the pun by explaining it to the viewers. To be fair, the translator did not have many options at his or her disposal. On the one hand, the pun is followed by the speaker's laughter, so it cannot be omitted, and on the other, it is hard to find a similar expression in Serbian that could be played with in a similar manner. However, from the perspective of a viewer it seems that the humorous effect is lost when humour is written down and the viewer does not participate in the process of resolving the incongruity.

5. DISCUSSION

It does not bear repeating that translating humour is a highly demanding task, even more so in a contextually bound medium such as subtitling. However, in order to deal with this problem in a more successful way, translators should be aware of the perlocutionary effect of a given utterance in the first place. The results of this analysis indicate that in many examples the translator did not recognize the intended humour.

Instead of claiming that verbal humour is untranslatable, we should rather try to approach the task from a different angle. The first stage in this process should involve recognition. After recognizing the intended humour in the given form, the translator can focus on the next stage that involves understanding. By 'understanding' we imply the ability to notice the relations or principles on which the given form of humour is based. In

other words, translators should try to see whether the given form is related to playing with the form, meaning, culture etc. Identifying and classifying the given form of humour can help in the next stage, which is translating.

Hence, the process of translation is preceded by recognition and understanding, which facilitate the process of reconstructing the given expression and finding the appropriate equivalent in TL. Of course, this leads us to the question of choosing the most appropriate translation strategy. Although this choice is closely dependent on the specific item that needs to be translated, there some guidelines that can be observed.

Humour that is too culture or language specific should be altered to the extent that it is understandable to the target audience and that its main function is preserved. Yet, any alteration runs the risk of disrupting the fusion of the verbal and visual code. Therefore one has to be careful to strike a balance between the said and the shown.

In addition to this, apart from having extensive knowledge of both the SL and TL, and the respective cultural models, a translator should be aware of the preferences for specific humorous forms of the target audience. Using mechanisms of humour and humours forms that are preferred by the speakers of a language will certainly enhance the intended effect and affect the appreciation of the viewers in a positive way.

6. CONCLUDING REMARKS

In this paper we tried to explore different methods translators use for translating verbally expressed humour. We analyzed Serbian subtitles of the widely popular English sitcom. In many examples it became evident that the translator failed to recognize the intended humorous effect, and later on this led to a problematic translation. In some instances the text given in subtitles did not match the situation shown on- screen. Rather than claiming that humour is untranslatable, we should suggest some methods that can be used.

So far, translation theory has dealt mainly with translating cultural concepts and terms, yet translating humour is a rather neglected field. More often than not, the suggested techniques do not work in practice, in particular when it comes to subtitling. This challenging task cannot be tackled unless approached systematically. If the translator recognizes the perlocutionary effect of the given utterance, he or she can understand it better and then proceed to translating it in TL. Furthermore, the process of translating should imply understanding and reconstructing the principles on which a given instance of humour is based.

Besides having extensive knowledge of both SL and TL and the respective cultures, the translator should possess knowledge of preferred mechanism and forms of humour that are

part of the cultural models of both SL and TL. This specific knowledge can facilitate the process of rendering humour from the SL into the TL and at the same time it can affect the humorous effect in a positive manner.

REFERENCES

Antonopoulou, Eleni. (2004). "Humour theory and translation research: Proper names in humorous discourse". *Humor* 17-3: 219-255.

Attardo, Salvatore (1994). *Linguistic Theories of Humor*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.

Baker, Mona (1997). *In Other Words*. London/New York: Routladge

Chiaro, Delia (1992). *The Language of Jokes*. London/New York: Routladge

Katan, David (1996). *Translating Cultures. An Introduction for Translators, interpreters and Mediators*. Manchester: St. Jerome Publishing.

Laurian, Anne-Marie (1992). "Possible-impossible translation of jokes". *Humor.* 5:1-2. 111-128.

Raskin, Victor (1985). *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel.

Schmitz, John Roger (2002). "Humor as a pedagogical tool in foreign language and translation courses". *Humor* 15-1: 89-113.

Zabalbeascoa, Patrick (1996). "Translating jokes for dubbed television situation comedies". *The Translator* 2 (2): 235-257.

Only Fools and Horses, 5th episode of series 3 May the Force be with you J. Sullivan (screened in 1983)

Diana Prodanović Stankić

TRANSLATING VERBAL HUMOUR AND CULTURAL ELEMENTS IN SITCOMS: A CORPUS-BASED ANALYSIS

Summary

This paper is based on a small-scale analysis of the Serbian subtitles of the British sitcom *Only Fools and Horses*. The main objective of the analysis was to explore the

techniques translators use for translating verbal humour and cultural elements and suggest some methods that could be employed in this process. Since verbally expressed humour is closely connected with both language and culture, translating it represents a serious challenge for the translator. The results of the analysis indicate that this demanding task is not fruitless, if approached systematically.

Borislava Eraković
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 81`255.4:82-93
originalni naučni rad

PREVOĐENJE KNJIGA ZA DECU: PROBLEM STRATEGIJE

APSTRAKT

Težnja ka ostvarivanju fluentnog standardnog književnog izraza, o kojoj u ovom radu govorimo kao o strategiji standardizacije, u prevodima registarski/idiolekatski raznovrsnih dela onemogućava realizaciju njihove stilske specifičnosti. Analizom relevantnih primera iz prevoda romana za decu *Winnie the Pooh* A.A. Milna (*Vini Pu*) pokazujemo kako od sedam načela tekstualnosti Bogranda i Dreslera (De Beaugrande i Dressler 1981), zahvaljujući strategiji standardizacije ostaju zadovoljena samo dva: kohezija i koherencija, dok ostali kriterijumi - informativnost, intencionalnost, situativnost, a donekle i prihvatljivost i intertekstualnost – ostaju neostvareni. Ti aspekti tekstualnosti su ono što tekst čini relevantnim u određenom kontekstu, pa njihova nedefinisanost dovodi u pitanje mogućnost prevoda da zauzme svoje mesto u ciljnoj kulturi kao relevantno književno delo.

Ključne reči: prevođenje knjiga za decu sa engleskog na srpski, prevodilačka strategija, načela tekstualnosti

Funkcionalni pristup prevođenju podrazumeva da se osobine prevoda usklađuju sa skoposom (*σκοπός,* gr. svrha, cilj) koji on ima u ciljnoj kulturi. Nastanak prevoda bi trebalo da je motivisan potrebom kulture za određenim sadržajima. U slučaju knjiga za decu, očigledni motivi su nedovoljan broj naslova u domaćoj književosti određenog žanra i popularnost ekranizovanih dečijih likova u crtanim filmovima. Na slučaj prevođenja klasika A.A. Milna, romana o *Viniju zvanom Pu*, vrednom delu iz svetske baštine književnosti za decu predškolskog i ranog školskog uzrasta, uticala su oba navedena motiva.

Bitni elementi konteksta za našu analizu ovog prevoda su sledeći: prevod datira iz 2006, delo je prevodioca sa bogatim prevodilačkim iskustvom i nespornom kvalifikacijom. Takođe, to nije prva verzija teksta istog prevodioca, već revidirana, jer je isto delo pod nazivom *Vini zvani Pu* objavljeno još 1966. godine. Iako su neki elementi strategije standardizacije prisutni i u tom izdanju prevoda, nama je posebno interesantan revidirani prevod iz 2006, jer su u protekloj deceniji Diznijevi crtani filmovi o Viniju Puu počeli da

se prikazuju i u Srbiji. Kako nam nije cilj kritika prevodioca, već strategije za koju ima puno primera u našoj prevodilačkoj praksi, nećemo navoditi podatke ni o izdavaču ni o prevodiocu.

Prevod svoju ulogu može da ostvari ukoliko i izdavač i prevodilac imaju jasan motiv za uvođenje nekog dela u ciljnu kulturu. Univerzalno važeći zahtev za prirodnošću teksta prevoda, kao odraz očekivanja da dobar prevod treba deluje kao da je napisan na ciljnom jeziku, utiče ne samo na književni izraz prevodioca, već i na odluke koje donosi u pogledu primene dijapazona prevodilačkih tehnika od doslovnosti do parafraziranja segmenata originalnog teksta.

Mogući pristup konkretizovanju te prirodnosti nudi lingvistika teksta, kroz načela ili standarde tekstualnosti koje su formulisali Bogrande i Dresler (1981) kao pojmove kohezije, koherencije, intencionalnosti, prihvatljivosti, informativnosti, situativnosti i intertekstualnosti. Prema ovim načelima, formulacija prevoda treba da bude takva da se njime ostvaruje nekakav cilj (intencionalnost), da je prevod sa stanovišta čitaoca komunikacijski relevantan (prihvatljivost), da pored očekivanih, nudi i neke neočekivane elemente (informativnost), da odgovara kontekstu i komunikacijskoj situaciji (situativnost), da ispunjava ključna očekivanja za određeni tip teksta (intertekstualnost). Ograničavajući faktor u realizaciji ciljnog teksta Kristijana Nord, nemačka teoretičarka prevođenja, formuliše kao princip lojalnosti prema autoru izvornika "bar u onim slučajevima kada se pošiljalac izvornog teksta potpisuje i kao pošiljalac ciljnog" (Nord 2005:32). Drugim rečima, kada postoji kompatibilnost ciljeva izvornog i ciljnog teksta, prevodilac ne može izneveriti intencije izvornika. Takva kompatibilnost je tipična za prevode književnih tekstova.

Prevod romana *Vini Pu* je lektorski dobro „pročišćen" tekst, bez grešaka u denotaciji, unutarjezički koherentan. Kada se, međutim, analiziraju stilizacije govora glavnih likova, primetno je da se ona svodi na standardizaciju ili izražajnu nivelaciju, uobičavanje, prevođenje idiosinkratičnih glasova u standardni jezički izraz. Sudeći po dosledno sprovedenim rešenjima u čitavom tekstu, radi se o svesno odabranoj globalnoj strategiji, koja se ne može klasifikovati kao greška u prevodu. Kako takav pristup nije redak u novijim književnim prevodima na srpski, važno je analizirati efekte takve strategije sa stanovišta uloge koju bi prevod mogao da ima u ciljnoj književnosti i kulturi, a koja se, zahvaljujući takvom pristupu, ne ostvaruje.

Pomenuta četiri načela tekstualnosti, situativnost, informativnost, intencionalnost i prihvatljivost u tesnoj su međubosnoj vezi, jer, npr. količina i tip informacija utiču na situativnost teksta, a ova opet na ostvarenost čitalačkih intencija, i tako u krug. Granice

između ovih načela su uslovne. U analizi načina na koji prevodi značajnih dela dečje književnosti krše pomenuta načela tekstualnosti, pratimo interpretaciju prevodne tekstualnosti nemačkih teoretičara prevođenja, Nojberta i Šriva (Neubert i Shreve 1992).

SITUATIVNOST: DA LI SU PRIMALAC PREVODA I ORIGINALA U ISTOJ SITUACIJI?

Ciljna grupa je veoma važan faktor koji određuje situativnost teksta ili prilagođenost ciljnoj situaciji. U slučaju romana *Winnie-the-Pooh*/*Vini Pu*, čitalačka publika i na engleskom i na srpskom na uzrastu je kada deca savladavaju jezik i osnovne pojmove iz sveta koji ih okružuje. Predškolsko dete o neživim stvarima govori kao kao da su žive, pripisuje stvarima odlike ljudi i tumači stvari i pojave onim što neposredno vidi. A.A. Miln, kao pažljiv posmatrač deteta, njegovog ponašanja, mišljenja i govora, učinio je da svi likovi u romanima *Winnie-the-Pooh* imaju i imitiraju karakteristične dečje odlike, pa je dečji aspekt[1] u ovim romanima i verodostojan i uverljiv. Kako veoma slična situativnost izvornika i prevoda određuje sadržaje koji moraju biti preneti (Neubert i Shreve 1992:89), jasno je da to u ovom slučaju nije samo gola fabula, već i specifičnost jezičkog izraza, kao u sledećem primeru. U epizodi iz romana, meda Pu ne razume formalni jezik koji koristi Sova, najobrazovaniji stanovnik Stoletne šume posle Kristofera Robina, pa ponavlja ono što misli da je čuo:

> *"Well," said Owl, "the* customary procedure *in such a case is as follows."*
> *"What does* Crustimoney Proseedcake *mean?" said Pooh. "For I am a* B*ear of* V*ery* L*ittle Brain, and long words* B*other me."*
> *"It means* T*hing to* D*o."*

Duhovitost ove razmene počiva na asocijaciji na čestu pojavu u razgovoru između odraslih i dece, i to upravo u besmislici koju Pu izgovara, a koja prema svojoj fonetskoj realizaciji veoma liči na ono što je Sova rekla. Duge reči, pre nego što ih usvoje, deca izgovaraju "otrpilike", kao, npr, kada bade-mantil ispadne mande-maltil. Ono što je Pu izgovorio sastavljeno je od reči imaju neki značenje, ali njihov spoj nije logičan (kora+pare+nastavi+kolač). Doslovan prevod stoga nije mogao biti prevodilački izbor, ako se želela očuvati fonetska veza između Puovog odgovora i Sovinog izraza. U objavljenom prevodu iz 2006,[2] problem je rešen potpunom izmenom smisla Puovog odgovora, koji je

1 Dečji aspekt se u teoriji dečje književnosti definiše kao prepoznatljiva umetnička slika koja je prihvatljiva za decu i koja sadrži dečji ugao gledanja i vrednosni sistem. (N. Vuković 1996: 27).

2 U prevodu iz 1966. priroda Sovinog i Puovog nesporazuma očuvana je na sledeći način:

sasvim logičan, tako da je asocijacija na interakciju odraslih i dece ispuštena:

> *"Znaš,* uobičajena procedura *u takvim slučajevima je sledeća."*
> *"Šta znači* uobičajena procedura*?", upitao je Pu. "Jer ja sam medved s veoma malo mozga i smetaju mi dugačke reči, a ti sem toga govoriš kroz nos, pa te slabo razumem."*
> *"To znači:ono što treba da se učini."*

Parafraziranjem su u ovom slučaju ispušteni elementi komike i dečje perspektive. Puov odgovor je logičan, racionalan odgovor odrasle osobe. Drugačije rešenje, međutim, bilo je moguće kao, npr. *Šta ti znači to ubi-čaj-na-pa-se-duri? Ja sam meda s veoma malo mozga i smetaju mi dugački izrazi.*

INFORMATIVNOST – KOJI SADRŽAJI?

Ciljna situacija određuje koliko informativan sadržaj nekog teksta treba da bude. U ciljnoj situaciji prevoda, kao i izvornika, nalaze se predškolskog uzrasta kom neko stariji čita, ili dete ranog školskog uzrasta koje je ovladalo čitanjem. U ovom romanu dobar deo sadržaja je jezička igra, bez koje likovi gube važnu dimenziju koja omogućava identifikaciju deteta sa likovima u knjizi. Bez idiosinkratičnog izraza, Medved je spor, Iar turoban, Zeka namrgođen, a njihove priče, kao ona o medvedu koji je jeo previše meda pa nije mogao da izađe iz rupe, ili o magarcu koji je izgubio rep, gube na slojevitosti. Primer za to imamo u sledećoj konverzaciji Iara i Pua:

> *"And* how *are you?" said Winnie–the-Pooh.*
> *Eeyore shook his head* from side to side.
> *"Not very* how*", he said. "I don't seem to have felt at all* how *for a long time."*

Priloška fraza *from side to side* asocira na tipičnu preopširnost deteta koje nešto opisuje. Smer kretanja glave obilčno se podrazumeva u glagolu *shook/odmahnuti glavom*, pa je *form side to side* nepotrebno, stoga ga čitalac engleskog teksta doživljava markiranim i nestandardnim. Izostavljanjem te fraze u prevodu dobili smo standardni, idiomatični izraz: *Iar je mahnuo glavom.* Besmislenost Iarovog ponavljanja upitne reči *how* u odgovoru, takođe je u prevodu „ispravljena": *„Zdravo! A kako si ti?" rekao je Vini Pu. „Moglo bi se*

---

*Znaš – rekla je Sova - **uobičajena procedura** u takvim slučajevima je sledeća.*
*- Šta ti znači to **uvijena cedulja**? – upitaoje Pu. –Znaš ja sam Medved sa vrlo malo mozga i smetaju mi strane reči.*

reći nikako*", odgovorio je. „Već dugo se osećam* tako nekako – baš nikako.*"*

Kulturološki orijentisani teoretičari prevođenja (Venutti 1995, Prasad 2002:53, Arrojo 2002:148,), koji su zagovornici potuđivanja kao globalne strategije u književnom prevođenju, ističu doslovan prevod kao veoma korisnu tehniku, čija je funkcija upravo da naruši fluentnost, "prirodnost", usklađenost sa ciljnim očekivanjima u tekstu prevoda, otkrije ono što je kvalitativino drugačije. Iako ovde nije reč o kulturnoj različitosti, i u slučaju romana o Viniju Puu reč je o potuđivanju jezika dece u odnosu na jezik odraslih.

U navedenom primeru, doslovniji prevod mogao bi govor družine Kristofera Robina učiniti drugačijim od govora odraslih: *Ni kao kako. Već dugo sam ni kao kako, čini mi se.*

Jedno sredstvo onebičavanja govora u izvorniku, jesu velika slova na neočekivanim mestima. Ona imaju svoju intonacijsku ulogu, da pokažu naglašenost nekih reči ili sporost u govoru kao u sledećem primeru:

> *"That Accounts for a Good Deal," said Eeyore gloomily. "It Explains Everything. No Wonder".*
> *"You must have left it somewhere," said Winnie the Pooh.*
> *"Somebody must have taken it," said Eeyore. "How Like Them," he added, after a long silence.*

Standardnim pravopisom i taj sadržaj se briše:

> *«To objašnjava prilično mnogo», rekao je Iar sumorno. «To objašnjava sve. Nije ni čudo.» «Mora da si ga ostavio negde», rekao je Vini Pu.*
> *«Neko mora da ga je uzeo», rekao je Iar.*
> *«Takvi su oni», dodao je posle duže stanke.*

INTENCIONALNOST: ZAŠTO JE TEKST RELEVANTAN?

U okviru načela intencionalnosti fokus je na relevantnosti ciljnog teksta za ciljnog čitaoca. Nojbert i Šriv (1992:70-72) govore o intencijama autora teksta ili pisca kao produktivnim intencijama, ali i čitalačkim intencijama, koje se razaznaju na osnovu manifestnih obrazaca jezičkih signala u tekstu. Produktivne intencije su prolazne, aktuelne samo dok traje pisanje, i nisu sasvim dokučive. Ove druge, čitalačke intencije, tiču se važnosti koju čitalac pridaje informacijama u tekstu i one su aktuelne u trenutku prevođenja.

Pogledajmo sledeći primer:

"rWhy, what's happened to your tail?" he said in surprise.
"What has happened to it?" said Eeyore.
"It isn't there*!"*
"Are you sure?"
"Well, either a tail is there or it isn't there. *You can't make a mistake about it, and yours* isn't there!"
"Then what is?"
"Nothing."

Da li je ponavljanje pomoćnog glagola i deikse (*is there, isn't there, isn't there*) bitna informacija za čitaoca? Ukoliko se tekst čita sa stanovišta relevantnosti za utvrđenu ciljnu čitalačku grupu, onda se ovde prepoznaje asocijacija na ograničen broj struktura u dečjem govoru koje se zato što ih ima malo, često ponavljaju (naš prevod):

«Ej, šta ti je bilo s repom?», upita iznenađeno.
«Što, šta se dogodilo?» reče Iar.
«Nije tu!»
«Jesi siguran?»
«Pa, il' je tu il' nije tu. Tu nema greške, a tvoj nije tu!»
« A šta je onda tu?»
«Ništa».

U objavljenom prevodu ponavljanje je izbegnuto, pa zaključujemo da nije prepoznato kao relevantna informacija:

«Slušaj, šta se dogodilo s tvojim repom?», upitao je iznenađeno.
«Pa, šta se dogodilo?» rekao je Iar.
«Nema ga!»
«Jesi li siguran?»
«Znaš, neko ili ima rep ili ga nema. To se bar jasno vidi, a tvoj rep nije na mestu», zaključio je Pu.
«A šta je na njegovom mestu?»
«Ništa».

"Fonetski" pravopis je još jedan izvor komičnog efekta koji asocira na probleme sa

opismenjavanjem dece predškolskog i ranog školskog uzrasta. Mudra Sova ima sledeći natpis iznad ulaza u svoju rupu na drvetu, koji je napisao šestogodišnji ili sedmogodišnji Kristofer Robin:

Ples ring if an rnser is reqird
Ples cnoke if an rnser is nor requid.

U rečima *ples* i *rnser*, imitira se greška do koje dolazi zbog načina na koji se na engleskom izgovaraju slova E /i/ i R /a:/ i izgovora vokala *ea* /i/ u reči *please* /pliz/, odnosno *a* /a:/ u reči *answer*, dok su *cnoke* i *requid* pogrešno spelovane reči *knock* i *required*, što su sve tipične greške detata koje uči da piše na engleskom. U prevodu je očuvano mnogo manje tipičnih grešaka dece koja savladavaju pisani srpski:

Molm zvoni akoželiš odgovor
Molm kucaj ako neželiš odgovor

Ovde su mogućnosti bile raznolike, od mešanja ćirilice i latinice, od okretanja smera slova, npr:

Молим zвоні ако ттяебаш одговоя
Молим zвоні ако нетяебаш одговоя

PRIHVATLJIVOST – DA LI SE PRIHVATLJIVOST TEKSTA DEFINIŠE NA ISTI NAČIN U IZVORNOJ I CILJNOJ KULTURI?

Izvorna i ciljna kultura mogu imati različite standarde za prihvatljivost nekog teksta. Karakterističan slučaj različitih standarda u ovom pogledu nekada je bila, a ponegde i danas jeste, tretiranje vuglarnog leksičkog sloja u izvorniku koji se u ciljnom tekstu ublažava. Šta je prihvatljivo, zavisi od procene relevantnosti informacija koje su sadržane u izvorniku. S obzirom na funkcionalno polazište naše analize prevoda *Vinija Pua*, rekli bismo da uočena strategija nivelacije jezičkog izraza ne prenosi bitan elemenat sadržaja.

INTERTEKSTUALNOST – PARALELNI TEKSTOVI KAO MOGUĆI UZORI

Paraleni tekstovi su oni tekstovi u dva jezika koji dele istu situaciju i imaju sličan sadržaj. Intertekstualne uzore za rešavanje imena glavnih junaka možemo naći u crtanim filmovima za decu. Ako se setimo likova kao što su Duško Dugouško, Brzi Gonzales, Patak Dača i

drugih sličnih dečijih junaka, vidimo da najuspešnija imena i idiomatična i semantična. Glavni likovi u izvornom tekstu zovu se *Winnie-the-Pooh*, *Bear*, *Rabbit*, *Eeyore, Owl, Piglet, Tigger*, *Heffalump*, *Kanga* i *Roo*, a u prevodu *Vini Pu*, *Medved, Zekhop, Iar, Sova, Praslin, Tigar, Slongeg, Kengu* i *Ru.* Ovi junaci imaju ista imena i u sinhronizovanim Diznijevim crtanim filmovima o Viniju Puu. Engleska imena *Bear*, *Rabbit*, *Owl* i *Piglet* su semantična, *Eeyore* je onomatopejsko, *Tigger* je nastao pravopisnom greškom, *Heffalump* je tipično dečija transformacija reči *elephant*, dok su *Kanga* i *Roo* dva dela jednog imena: *Kangaroo*. Sva ova imena imaju neko značenje. U prevodu su sa stanovišta izgovora i idiomatičnosti, stoga posledično i uverljivosti problematična imena *Zekhop*, *Slongeg*. *Zekhop* i Slongeg su teški za izgovaranje (za razliku od *Zeke* i npr. *Soona*). *Tigger* je pravopisna greška (trebalo bi *Tiger*), koja se može preneti i u srpski već pomenutim mešanjem ćirlice i latinice i nepravilnim oblikom padeža, pa dobiti *Тигар, Тигара* umesto *Tigra*. *Kengu* i *Ru* su u prevodu izgubili značenje, a mogli su ga zadržati po istom principu po kom su formirani i na engleskom: *Kengu* i *Rica*.

Na kraju, dosta nam o promeni strategije govori i rešenje imena glavnog junaka u verziji prevoda iz 1966. i 2006. *Winnie-the-Pooh* je 1966. bio *Vini zvani Pu*, a 2006. *Vini Pu*. Sledeći odlomak objašnjava smisao člana the u imenu:

> *When I first heard his name, I said, just as you are going to say, „But I thought he was a boy?"*
> *„So did I," said Christopher Robin.*
> *„Then you can't call him Winnie?"*
> *„I don't."*
> *„But you said –„*
> *„He's Winnie –ther-Pooh. Don't you know what 'ther' means?"*
> *„Ah, yes, now I do," I said quickly; and I hope you do too, because it's all the explanation you are going to get. (1-2)*

Prevod iz 1966:

> *Kad sam prvi put čuo to ime, rekao sam, kao što ćeš i ti reći:*
> – *A ja sam mislio da je to dečak?*
> – *I ja sam tako mislio – rekao je Kristofer Robin.*
> – *E kad je tako, ne možeš ga zvati Vini.*
> – *I ne zovem ga.*

– *Ali ti si rekao...*
– *On je Vini zvani Pu. Zar ne znaš šta „zvani“ znači?*
– *Aha, sad znam, - odgovorio sam brzo – a nadam se da ćeš i ti reći isto, jer to je jedino objašnjenje koje ćeš dobiti.*

Prevod iz 2006:

Kada sam prvi put čuo njegovo ime, rekao sam, kao što ćete i vi reći: „A ja sam mislio da je to dečak?“
„I ja sam tako mislio“, reče Kristofer Robin.
„Onda ga ne možeš zvati Vini“.
„I ne zovem ga.“
„Ali ti si rekao ...“
„On se zove Vini Pu. Zar nisi čuo ono Pu?“
„Aha, sad razumem“, brzo sam odgovorio; a nadam se da ćete i vi reći isto, jer to je jedino objašnjenje koje ćete dobiti.

„The“ u imenu se može shvatiti kao asocijacija na likove u bajkama poput *Richard the Lion Heart* ili prosto kao signal da je reč o jednom jedinom i posebnom, ne bilo kom liku s imenom Vini. U verziji iz 2006. u kojoj je taj sloj izostavljen, poruka je redukovana na najlogičniju i jednoznačniju interpretaciju, koja zapravo u ovom segmentu narušava i koherentnost dijaloga – iz poslednje rečenice vidi se da ni naratoru nije jasno Kristoferovo objašnjenje, kao što verovatno neće biti jasno ni čitaocu, što je u suprotnosti sa prethodnim logičnim i nedvosmislenim objašnjenjem u prevodu iz 2006.

Elementi intertekstualnosti kao asocijacije na određeni žanr, vrstu teksta, u ovom slučaju su tipične strukture u dečjem govoru koje svako prepoznaje. Npr. naslov 4. poglavlja *Where Iar loses his tail, and Pooh finds one*, u prevodu iz 1966. prenet je na sledeći način: *U kojoj Iar izgubi rep, a Pu ga nađe,* što po strukturi podseća na uobičajenu strukturu u dečijem pozivu na igru: *Ajde ja se kao sakrijem a ti ne možeš da me nađeš*. U u prevodu iz 2006. u prevodu su upotrebljeni glagoli nesvršenog vida: *U kojoj Iar gubi svoj rep, a Pu ga nalazi,* pa se asocijacija na dečju igru gubi.

UMESTO ZAKLJUČKA

Uzimajući u obzir postojanje prevoda iz 1966, u kom su asocijacije na dečju vizuru u brojnim primerima prisutne, zanimljivo je pitanje uslovljenosti strategije registarske

nivelacije u kasnijem prevodu. Ukoliko je pojednostavljivanje teksta bilo motivisano željom da se Vini Pu učini razumljivijim generacijama dece za koju se misli da „ne čitaju knjige“ već radije gledaju crtaće, cilj je verovatno postignut, ali uz teške gubitke – junak je na putu od originala do prevoda izgubio najjače adute: maštu i humor.

LITERATURA

Arrojo, Rosemary (2002). „Interpretation and possessive love: Hélène Cixous, Clarice Lispector and the ambivalence of fidelity“, in *Post-colonial Translation*, eds. S. Bassnett and H. Trivedi (London and New York: Routledge): 141-161.

Beaugrande Robert-Alain i Dressler, Wolfgang (1981). *Introduction to Text Linguistics.* Retrieved February 10th, 2012, URL:
<http://beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm>.

Neubert, Albert i Shreve, Gregory M. (1992). *Translation As Text*. **Kent**: Kent State University Press.

Nord, Christiane (1991, 2005). *Text Analysis in Translation,* Amsterdam: Rodopi.

Prasad, G.J.V. (2002). „The strange case of the Indian English novel*“,*in *Post-colonial Translation*, eds. S. Bassnett and H. Trivedi (London and New York: Routledge): 41-57.

Venutti, Lawrence (1995). *The Translator's Invisibility,* London and New York: Routledge.

Vuković, Novo (1996). *Uvod u književnost za djecu i omladinu*. Podgorica: Unireks.

Borislava Eraković

TRANSLATING BOOKS FOR CHILDREN: THE PROBLEM OF STRATEGY

Summary

The choice of global strategy in translation pertains to the basic decision of the translator to domesticate or foreignize (Venutti 1995) the source text, and this decision naturally informs the translator's later selection of local strategies/techniques in the translation. This paper will demonstrate that the generally present “normalizing” strategy that seems to

constitute the norm in Serbian translations of children's books too often results in fluent, standard register in works that are in this regard very diversified. Such is the case with Serbian translation of *Winnie the Pooh* by A.A.Milne, which we analyze to show how this strategy leaves unaccomplished four out of seven Beaugrande & Dressler's (1981) criteria of textuality: informativity, intentionality, situationality, acceptability and intertextuality. This paper will therefore advocate that a global foreignizing strategy and a more literal approach may be more effective in transferring different registers of a literary work to the target culture.

Aleksandar Kavgić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 811.163.41'373.45
stručni rad

NEOLOGIZMI I NOVIJI KOLOKVIJALIZMI U SERIJI *PRIJATELJI* I POSTUPCI NJIHOVOG PREVOĐENJA NA SRPSKI – ANALIZA PARALELNOG KORPUSA[1]

APSTRAKT

Ovo kvantitativno istraživanje bazirano na paralelnom englesko-srpskom korpusu titlova serije *Prijatelji* imalo je dva osnovna cilja. S obzirom na to da je serija Prijatelji snimana između 1994. i 2004. godine – dakle, u vreme nastanka brojnih neologizama i novih kolokvijalizama prouzrokovanih ekspanzijom interneta i novih komunikacionih tehnologija – prvi cilj istraživanja bio je da se utvrdi frekvencija pojavljivanja neologizama i novih kolokvijalizama u seriji kako bi se ustanovilo da li dijalozi realno oslikavaju leksičke promene koje su se u to vreme odvijale u svakodnevnom govoru američkog varijeteta engleskog jezika. Dodatni cilj o okviru ovog dela istraživanja bio je da se utvrdi vremenski raspon između pojave neologizma u medijskom diskursu i kodifikacije neologizma u rečnicima. Drugi cilj istraživanja bio je da se utvrdi koji prevodni postupci su upotrebljeni pri prevođenju ovih reči i izraza na srpski jezik. Istraživanje je pokazalo da, pri prevođenju neologizama, prevodioci kao prevodni postupak najčešće koriste funkcijsku aproksimaciju i direktno prevođenje, ali je upotreba očiglednih anglicizama takođe veoma zastupljena. Takođe je ustanovljeno da veoma često, u skoro petini slučajeva, pri prevođenju neologizama dolazi do greške u prevodu ili se neologizam uopšte ne prevodi.

Ključne reči: paralelni korpus, serija *Prijatelji*, neologizmi, prevodni postupci, prevođenje, srpski jezik.

1. UVOD: CILJEVI, TEORIJSKE NAPOMENE I METODOLOGIJA

1.1. CILJEVI

Primarni cilj bio je da se izvrši analiza vrste prevodnih postupaka upotrebljenih za prevod neologizama, kao reči koje uprkos visokoj frekvenciji više godina od svog nastanka ne mogu da se pronađu u rečnicima. Drugim rečima, primarni cilj bio je da se utvrdi koji

1 Rad je napisan u okviru projekta 178002 „Jezici i kulture u vremenu i prostoru" koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

prevodni postupci su upotrebljeni pri prevođenju ovih engleskih reči i izraza na srpski jezik, posebno imajući na umu da u tim slučajevima prevodioci ne mogu da koriste rečnike za pronalaženje prevodnih ekvivalenata. Ideja za ovu vrstu istraživanja nastala je sasvim slučajno tokom pripreme nastavnih materijala za vežbe iz vokabulara, kada je tokom pretrage novih odrednica u elektronskom rečniku *Oxford English Dictionary* uočeno je da od trenutka kada se čak i veoma česta nova reč, tj. neologizam, pojavi u medijima ili u filmovima i serijama postoji višegodišnje kašnjenje u zvaničnoj kodifikacije neologizma u vidu uvođenja nove odrednice u rečnik.

Kao korpus za istraživanje odabrana je serija *Prijatelji.* Ova serija predstavlja dobar izbor za istraživanje prevoda neologizama zbog dve podjednako važne karakteristike: istorijskog perioda kada je nastala i vrste dijaloga koje sadrži.

Naime, desetogodišnji period između 1994. i 2004. godine, kada je serija snimana, jeste period naglog razvoja informatičkih i komunikacionih tehnologija koje su dovele da nastanka brojnih neologizama u engleskom jeziku. Ovaj period se takođe najvećim delom podudara sa periodom kada je Srbija bila izolovana od međunarodne zajednice, te su u nju tehnološke, komunikacione i civilizacijske inovacije stizale sa zakašnjenjem. Sa tačke gledišta prevodilačkih studija, ovakav splet okolnosti nudi jedinstvenu mogućnost da se utvrdi način na koji se nove reči, odnosno neologizmi koji opisuju nove predmete i koncepte uvode u jezik, tj. na koji način se tokom prevođenja popunjavaju leksičke praznine u jeziku primaocu.

Kada je reč o vrsti dijaloga u seriji, skoro svi dijalozi odvijaju se u neformalnom okruženju uz upotrebu kolokvijalnog jezika, a jedno od osnovnih distinktivnih obeležja kolokvijalnog jezika jeste upravo povećana frekvencija upotrebe neologizama.

Koncepcija istraživanja je međutim uticala da se formuliše i sekundarni cilj: da se utvrdi da li frekvencija pojavljivanja neologizama i novih kolokvijalizama u seriji realno oslikava leksičke inovacije koje kontinuirano nastaju u svakodnevnom govoru. Sekundarni cilj istraživanja, iako naizgled potpuno nepovezan sa primarnim, formulisan je tokom istraživanja literature u pripremnoj fazi istraživanja kada je utvrđeno da postoji veoma detaljna korpusnolingvistička studija koja poredi seriju *Prijatelji* i svakodnevnu govornu komunikaciju (Quaglio 2009). Zaključak studije jeste da su dijalozi u seriji *Prijatelji* u većini aspekata identični ili veoma slični uobičajenoj spontanoj govornoj komunikaciji, a da jedina veća razlika postoji u stepenu neformalnosti, jer dijalozi iz serije Prijatelji imaju veći stepen neformalnosti nego spontana govora komunikacija (Quaglio 2009: 108). No, iako je u studiji kao stepen neformalnosti korišćena i frekvencija jezičkih inovacija, ona je posmatrana samo u domenu gramatičkih, ali ne i u domenu leksičkih inovacija

(Quaglio 2009: 107-109). U tom pogledu, sekundarni cilj ovog istraživanja predstavlja skroman doprinos upotpunjavanju opšte slike o jezičkim karakteristikama dijaloga iz serije *Prijatelji*.

1.2. TEORIJSKE NAPOMENE

Na ovom mestu, neophodno je napomenuti da termin *neologizam* nije lako definisati. U ovom istraživanju pod terminom *neologizam* misli se na leksičke i sintaksičke (tj. frazne) inovacije koje nisu u potpunosti ustaljene i prihvaćene u jeziku. Ova definicija neologizma skoro u potpunosti odgovara Prćićevoj definiciji *uvezenih neologizama*, kao jednog od proizvoda pozajmljivanja leksike (Prćić 2005: 124). Kriterijumi za identifikaciju neologizama mogu da se nađu npr. kod Sorniga (Sornig 1981: 22) koji navodi tri ključna distinktivna obeležja neologizma. Prema Soringu, osnovno obeležje neologizma jeste njegovo nepostojanje u rečnicima, no prema ovom autoru podjednako važno obeležje neologizama jeste da kod primaoca poruke izazivaju iznenađenje, što Soring naziva *umetničkom kamuflažom*, ali da je njihovo značenje takvo da ga izvorni govornik datog jezika može protumačiti u datom kontekstu, o čemu Soring govori kao o procesu *kreativnog pogađanja* (Sornig 1981: 22-23).

S obzirom na to da je veoma teško kvantifikovati stepen iznenađenja govornika i razumljivost neologizma u datom kontekstu, u ovom radu kao jedini parametar za identifikaciju neologizma uzeto je postojanje, odnosno, nepostojanje date reči ili izraza u elektronskom rečniku *Oxford English Dictionary* (OED) za određenu godinu. Ovo se može nazvati *leksikografskim* postupkom identifikacije neologizama (Fischer 1998: 3).

Konačno, ovaj rad se ne bavi analizom motivacije za stvaranje i institucionalizaciju neologizama, s obzirom na to da takva tema zahteva mnogo šire istraživanje. Kada je reč o nastanku neologizama, u radu se pretpostavlja da neologizmi predstavljaju jedan od temelja procesa jezičke promene, jer osim što služe verbalizaciji novih predmeta, ideja i koncepata, takođe funkcionišu i kao stilsko izražajno sredstvo, a psihološka i stilistička potreba govornika da se razlikuje od ostatka jezičke zajednice i da se distancira od jezičkih konvencija (a oba cilja se lako postižu kreativnom upotrebom tvorbenih postupaka i stvaranjem neologizama) može da se smatra temeljem jezičke varijacije i promena u jeziku (Fischer 1998: 7-8).

1.3. METODOLOGIJA

Istraživanje koristi metodologiju korpusne lingvistike. Imajući u vidu specifičnost istraživanja, postupci obrade i analize korpusa morali su da budu prilagođeni posebno

za ovo istraživanje, pa ono može da posluži kao studija slučaja za slična istraživanja na drugim korpusima.

Najveći početni problem u istraživanju bilo je pronalaženje i datiranje neologizama. Datiranje neologizama bilo je neophodno kako bi se izbeglo istraživanje neologizama koji u vreme emitovanja serije to više nisu bili. Usled već pomenutog višegodišnjeg razmaka između prvog pojavljivanja neologizma i njegove zvanične kodifikacije u rečniku, odlučeno je da se ne istražuju neologizmi koji se u rečnicima pojavljuju pre 1997. godine, odnosno 3 godine nakon početka emitovanja serije.

Kao izvor neologizama korišćeni su rečnik OED (sa svim dopunama objavljenim do 2011. godine) i javno dostupne liste neologizama iz projekta APRIL (Analysis and Prediction of Innovation in the Lexicon) Univerziteta u Bermingamu.

Ukupan broj neologizama pronađen u ova dva izvora je 26.098, pri čemu je važno napomenuti da su iz spiska neologizama izbačena nova značenja već postojećih reči (npr. *monkey* u značenju *monkey bars*), izuzev u slučajevima kada su ta nova značenja veoma česta u savremenom životu (kao npr. *text* (imenica i glagol.), *cell*, *site*, *net*, *web*, *wireless*, *mobile* (imenica) i sl.). Broj neologizama po kalendarskoj godini unošenja u rečnik OED prikazan je u tabeli 1.

Godina	Broj neologizama
1997.	**65**
1998.	67
1999.	**72**
2000.	623
2001.	**1710**
2002.	2524
2003.	**3852**
2004.	2305
2005.	**2199**
2006.	2635
2007.	**2065**
2008.	2693
2009.	**1766**
2010.	2953
2011.	**569**

Tabela 1: Broj neologizama po kalendarskoj godini unošenja u rečnik OED.

Korpus na kojem je bazirano istraživanje sastojao se od titlova za sve emitovane epizode serije *Prijatelji*, pri čemu je engleski deo korpusa imao 891.151 reči, srpski deo 787.200 reči, a ukupan broj reči u korpusu bio je 1.678.351. Paralelizacija korpusa obavljena je u

programu WinAlign.

Korpus je najvećim delom analiziran u programu CATMA, no korišćeni je i program ParaConc. Naime, pošto CATMA ne podržava rad sa paralelnim korpusima, prvo je u programu CATMA obavljena pretraga za neologizmima u engleskom delu korpusa, a potom su pronađeni neologizmi analizirani u programu za rad sa paralelnim korpusima ParaConc: za svaki neologizam pronađen u engleskom delu korpusa, pronađeni su svi prevodi u srpskom delu korpusa, koji su potom klasifikovani prema tipu prevodilačkog postupka.

Anotacija prevoda prema prevodnim postupcima bazirana je na klasifikaciji prevodnih postupaka iz Prćić 2005, odnosno sadrži oznake za *direktno prevođenje* (D), koje podrazumeva direktno prevođenje doslovnog ili metaforičnog značenja monomorfemskih ili polimorfemskih reči iz L1 u L2 (npr. *mouse* = miš), *strukturno prevođenje* ili *kalk* (K), koje podrazumeva doslovno prevođenje svakog pojedinačnog elementa polimorfemske reči iz L1 upotrebom odgovarajućih elemenata iz L2 (npr. *PRINTER* = štampač) i *funkcijsku aproksimaciju* (F) koja označava prevođenje značenja određenog izraza iz L1 upotrebom leksičkih sredstava raspoloživih u L2, a u cilju što vernijeg prenošenja funkcije i reference izraza iz L1 (npr. *FSB* (*front-side bus*) = sabirnica). S obzirom na to da je istraživanje fokusirano na neologizme, anotaciona shema je bila proširena sa još dva leksička oblika kojima može da se popunjava leksička praznina, a za koje se očekivalo da će biti česti: *sirovi anglicizam* (S), tj. prenošenje leksema iz engleskog u sprski bez ikakve adaptacije na nivou ortografije, morfologije ili morfosintakse (npr. e-mail) i *očigledni anglicizam* (O), tj. leksički element koji je u većoj ili manjoj meri integrisan u sistem srpskog jezika – na nivou ortografije, fonologije, morfologije, semantike i pragmatike (npr. skener). Konačno, uvedena je i šesta oznaka – (P) – za pogrešno prevedene neologizme i previde (tj. neologizme koji, slučajno ili namerno, nisu prevedeni).

Najveći problem u analizi korpusa bili su sintagmatski neologizmi (npr. imeničke sintagme) i klauzalni neologizmi, pošto je bilo neophodno pretražiti korpus za sve morfološki moguće oblike. Na primer, za klauzalni neologizam *do you think one can handle it*, bilo je potrebno pretražiti korpus za sve oblike subjekta zavisne klauze („do you think she/he/it/they can handle it“), dok je za sintagmatski neologizam, tj. imeničku sintagmu, *chick flick* bilo potrebno pretražiti korpus i za oblik fraze u pluralu. Sve ove pretrage bilo je neophodno obaviti ručno, jer programi za rad sa korpusima ne podržavaju funkcije za pronalaženje svih oblika reči, koje su dostupne u nekim programima za obradu teksta.

2. REZULTATI ANALIZE KORPUSA

Analizom korpusa pronađeno je ukupno 366 neologizama. Imajući u vidu podatak da je ukupno snimljeno 236 epizoda serije *Prijatelji*, to znači da u proseku postoji 1,42 neologizma po epizodi, ili skoro 3 neologizma na svake 2 epizode, dok apsolutna frekvencija pojavljivanja neologizama iznosi 410 pojavljivanja u milion reči. S obzirom na to da tokom proučavanja postojeće literature sa ovakvom ili sličnom tematikom nije pronađena nijedna referenca koja bi ponudila eksplicitnu frekvenciju pojavljivanja neologizama u svakodnevnom neformalnom govoru[2], nemoguće je dati poređenje dijaloga u *Prijateljima* i svakodnevnog neformalnog govora iz perspektive učestalosti leksičkih inovacija. No, ako se učestalost pojavljivanja neologizama uporedi sa frekvencijom sintaksičkih inovacija u svakodnevnom govornom jeziku od oko 40 pojavljivanja na milion reči (Quaglio 2009: 116), moguće je pretpostaviti da je učestalost njihovog pojavljivanja prilično visoka. Tabela 2 prikazuje broj pronađenih neologizama prema godini kada je neologizam unesen u rečnik OED.

Godina	**1997**	1998	**1999**	2000	**2001**	2002	**2003**	2004	**2005**	2006	**2007**	2008	**2009**	2010	**2011**
Broj neologizama	**65**	67	**72**	623	**1710**	2524	**3852**	2305	**2199**	2635	**2065**	2693	**1766**	2953	569
Broj neologizama pronađenih u seriji	**0**	0	**0**	4	**33**	52	**53**	44	**38**	37	**47**	22	**15**	16	**5**

Tabela 2: Broj neologizama pronađenih u seriji *Prijatelji,* prema kalendarskoj godini unošenja u rečnik OED.

2 Autor je uspeo da pronađe samo kvalitativne procene o frekvenciji neologizama u svakodnevnom neformalnom govoru po kojima je njihova frekvencija visoka (npr. Crystal 2005: 225)

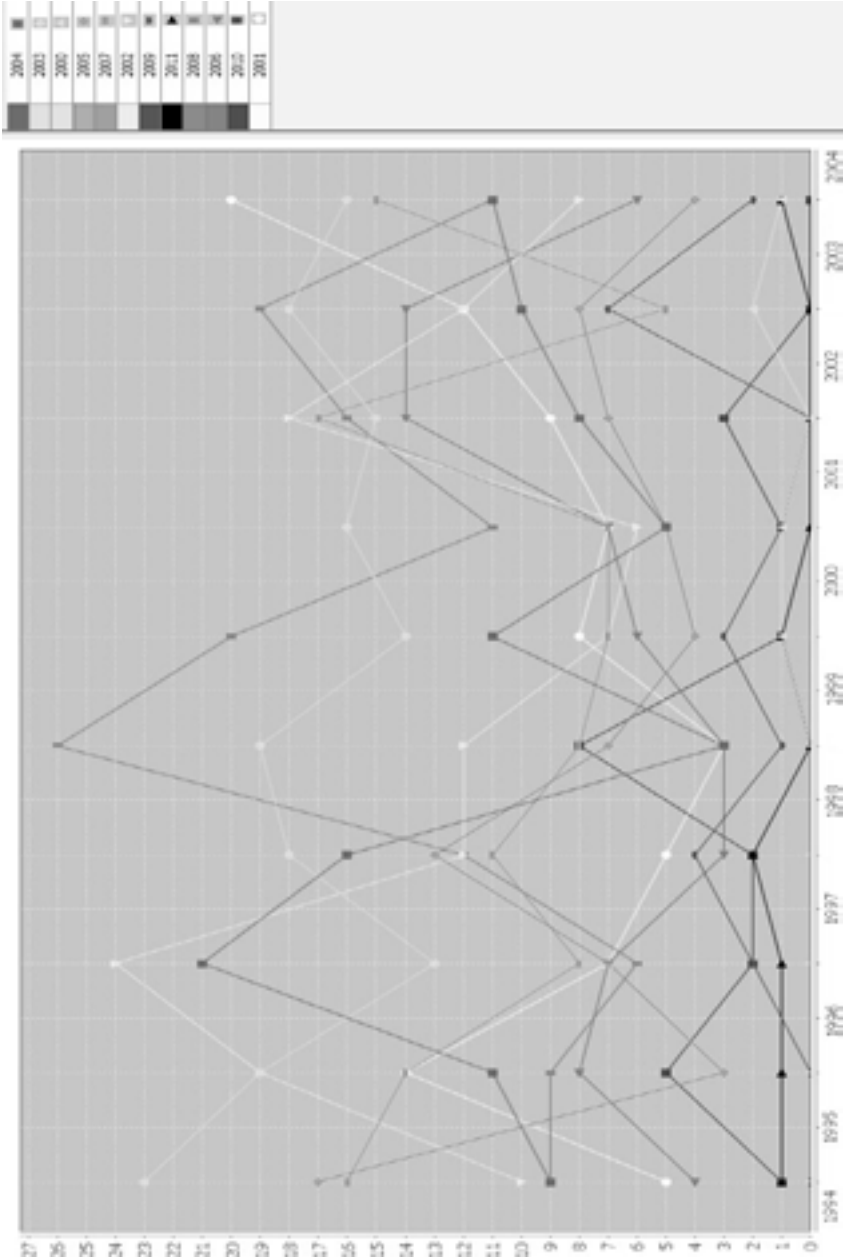

Grafikon 1: Vremenska distribucija pojavljivanja neologizama tokom emitovanja serije (1994-2004). Vertikalna osa označava učestalost neologizama, a horizontalna godinu pojavljivanja.

Vremenska distribucija pojavljivanja neologizama tokom emitovanja serije data je u Grafikonu 1. Najvažniji zaključak koji može da se izvuče iz ovog grafikona jeste da rečnici (u ovom slučaju *OED*) neologizme ne obrađuju uvek istom brzinom, jer se neki pojavljuju u rečniku nakon svega par godina od prvog pojavljivanja u seriji *Prijatelji* (npr. *gangster rap*), a neki tek nakon skoro čitave decenije (npr. *tinfoil hat*).

Kao što je već opisano u metodološkom poglavlju, za sve pronađene engleske neologizme pretragom paralelnog korpusa pronađeni su prevodni ekvivalenti na srpskom, koji su potom označeni u skladu sa anotacionom shemom prevodnih postupaka, koja je takođe prikazana u drugom poglavlju (D – direktno prevođenje, K – kalk, F – funkcijska aproksimacija, S – sirovi anglicizam, O – očigledni anglicizam i P – pogrešan prevod neologizma ili neprevedeni neologizam). U Tabeli 3 dat je pojednostavljeni[3] primer rezultata anotacije pronađenih neologizama prema prevodnom postupku upotrebljenom za prevod na srpski, pri čemu kolona „F“ označava frekvenciju pojavljivanja u korpusu, a kolona „PP“ označava prevodni postupak (u skladu sa anotacionom shemom predstavljenom u prethodnoj rečenici).

Neologizam	F	Reprezentativni primer	Prevod(i)	PP
new man	1	I know. He's a **new man**.	*On je **nov čovek.***	D
ob/gyn	2	… to see my **ob-gyn** today.	*...kod **ginekologa.***	F
outside the box	1	Think **outside the box**!	*Razmišljaj **van okvira**!*	F
power tie	1	And a **power tie**? -No, pretty!	***Kravata**?*	F / P
Prozac	1	...like Santa Claus on **Prozac**.	*...koji pije **Prozak***	O
quality time	3	A little **quality time** with me.	***Druženje sa sobom**.*	P
e-mail	8	I have **e-mail** I can't get.	***email**, **e-mail**, **mejl**, **mail** (u korpusu je registrovano četiri različita prevoda)*	S / O
e-crap	1	...you'd buy some kind of **e-crap** from?	*...neko **internet đubre**?*	F
cyber-	1	How's your date with **cyber-chick**?	*...sa **sajber-curom**?*	D
control freak	2	... incredibly anal and an unbelievable **control freak**.	*...volim da **imam kontrolu.***	F
Decaf	6	...which pot is **decaf** and which is regular.	*...**bez kofeina**...*	F
smiley face	1	...then I drew a little **smiley face.**	*...nacrtao **smeška**.*	K
manny	1	You got a "**manny**"?	*Imate **mušku dadilju**?*	F
Manhattan	2	...with a Manhattan in my hand...	*...**menhetn koktel**...*	F

3 Ovaj prikaz je pojednostavljen, jer je u korpusu svaki prevod, u slučajevima kada se neologizam javlja više puta, označen odgovarajućom oznakom. Ovo je urađeno jer neki neologizmi nisu bili konzistentno prevođeni, kao npr. *e-mail*, koji se javlja i kao očigledni anglicizam „mejl“ i kao sirovi anglicizam „e-mail“.

anger management	1	...they teach you that in anger management?	*...to su naučio na kursu iz* ***kontrole besa****?*	D
website	3	...our new alumni website...	*... **vebsajt** za fakultet...*	O
web site	2	It's a **web site**.	*To je **veb sajt**.*	O
make-out	1	That is your **make-out** buddy.	*To je tvoj **ortak**.*	P
hood	1	...out of the man's **hood**.	*...iz **kapuljače**.*	P
kiss and tell	3	I don't **kiss and tell**.	***Ne pričam o tome.***	F / P
loose cannon	1	...because you're a **loose cannon.**	*...jer si **lak na obaraču**.*	P

Tabela 3: Primer rezultata anotacije pronađenih neologizama prema prevodnom postupku upotrebljenom za prevod na srpski. D – direktno prevođenje, K – kalk, F – funkcijska aproksimacija, S – sirovi anglicizam, O – očigledni anglicizam i P – pogrešan prevod neologizma ili neprevedeni neologizam.

Prevodioci su za prevod neologizama uglavnom koristili funkcijsku aproksimaciju (40,91%), više nego dvaput ređe su kao prevode za neologizme uvodili očigledne anglicizme (18,18%), a nešto ređe od toga bilo je direktno prevođenje (13,64%). Strukturno prevođenje i sirovi anglicizmi bili su prilično retki (4,55% u oba slučaja), ali je broj pogrešnih prevoda ili neprevedenih neologizama bio nezanemarivo visok (18,18%). Ovi rezultati grafički su prikazani u Grafikonu 2.

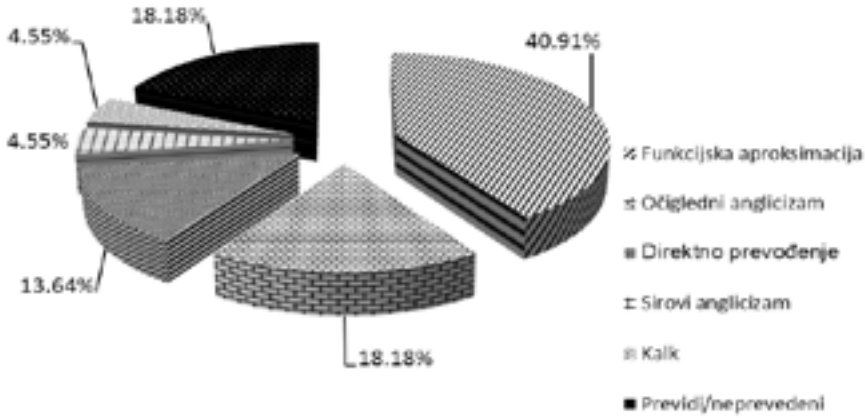

Grafikon 2: Učestalost prevodnih postupaka u prevođenju engleskih neologizama na srpski u seriji *Prijatelji*.

3. ZAKLJUČCI

Probno istraživanje opisano u ovom radu pokazalo je da se neologizmi u seriji *Prijatelji* javljaju sa učestalošću od 440 neologizama na milion reči, a da su najčešći prevodni postupci funkcijska aprokismacija (40,91%), uvođenje sirovog anglicizma (18,18%) i direktno prevođenje (13,64%), pri čemu je visoka frekvencija neprevedenih i pogrešno prevedenih neologizama (18,18%). U svetlu rezultata slične studije (Kavgić i Panić-Kavgić 2011), gde je analizom prevodnih postupaka za računarske termine utvrđeno da se engleska računarska terminologija na srpski najčešće prenosi kao sirovi ili očigledni anglicizam, čini se da prevodioci prevodima neologizama opšteg, tj. neterminološkog, tipa posvećuju veću pažnju, odnosno da nastoje da značenje neologizma učine jasnim i transparentnim govornicima srpskog, što nije moguće postići uvođenjem sirovih ili očiglednih anglicizama (Panić 2006).

LITERATURA

Crystal, David (2005). „Investigating Nonceness: Lexical Innovation and Lexicographic Coverage“, u *Manuscript, narrative, lexicon: essays on literary and cultural transmission in honor of Whitney F. Bolton*, ed. R. Boenig & K. Davis (Oxford: Bucknell University Press): 218-231.

Fischer, Roswitha (1998). *Lexical change in present-day English: a corpus based study of the motivation, institutionalization, and productivity of creative neologisms*. Tübungen: Gunter Narr Verlag.

Kavgić, Aleksandar, Panić-Kavgić, Olga (2011). „Computer-Related Terminology in Serbian: a Diachronic Analysis of Borrowing Trends, Translation and Adaptation Strategies”, u *English Studies Today: Views and Voices, Selected papers from the First International Conference on English Studies English Language and Anglophone Literatures Today (ELALT),* ed. I. Đurić Paunović & M. Marković (Novi Sad: Faculty of Philosophy): 109-123.

Panić, Olga (2006). *Koliko razumemo novije anglicizme.* Novi Sad: Zmaj.

Prćić, Tvrtko (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

Quaglio, Paulo (2009). *Television dialogue: the sitcom Friends vs. natural conversation*. Amsterdam: Benjamins.

Simpson, John (1999). „The Oxford English Dictionary” Retrieved 7th November 2011, URL: <http://www.oed.com/>.

Sornig, Karl (1981). *Lexical innovation: a study of slang, colloquialisms, and casual speech*. Amsterdam: Benjamins.

Aleksandar Kavgić

NEOLOGISMS AND RECENT COLLOQUIALISMS IN *FRIENDS* AND PROCEDURES APPLIED IN THEIR TRANSLATION INTO SERBIAN – PARALLEL-CORPUS ANALYSIS

Summary

This quantitative linguistic research is based on a parallel English-Serbian corpus consisting of subtitles from the American sitcom *Friends* as a source of naturalistic colloquial language use. The research had two primary goals. Having in mind that *Friends* was produced from 1994 to 2004, exactly in the period when many neologisms and colloquialisms were created in English under the influence of the Internet and new communication technologies, the first goal of the research was to determine to what extent the frequency of those words in the sitcom corresponded to the lexical changes that were then taking place in the every-day speech of the American variety of the English language. The second goal was to determine which translation procedures were used in translations of those words into Serbian. The research has found 366 neologisms in 236 episodes of *Friends* and has shown that in translating neologisms Serbian translators primarily use functional approximation and direct translation as their translation procedures of choice. Additionally, the analysis shows that almost 20% of neologisms are either mistranslated or omitted.

Olga Panić Kavgić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 791:811.111'255
stručni rad

NASLOVI FILMSKIH NASTAVAKA NA ENGLESKOM JEZIKU I NJIHOVI PREVODI NA SRPSKI[1]

APSTRAKT

Rad se bavi fenomenom davanja naslova filmskim nastavcima (eng. *sequels*) na engleskom jeziku, kao i različitim aspektima njihovog prevođenja na druge jezike, pre svega na srpski. Istraživanje čiji su rezultati predstavljeni u ovom radu zasniva se na korpusu od približno petsto naslova dugometražnih igranih i animiranih filmova sa engleskog govornog područja i njihovih prevoda na srpski jezik. Kriterijum za odabir filmova bio je da izabrana dela imaju nastavke ili da sama predstavljaju nastavke već snimljenih ostvarenja (na primer, film *Ocean's Eleven – Igraj svoju igru* i njegova dva nastavka *Ocean's Twelve – Ponovo u igri* i *Ocean's Thirteen – Igra se nastavlja* ili, pak, *Dumb & Dumber – Glupan i tupan* i njegov prednastavak *Dumb and Dumberer: When Harry Met Lloyd – Gluplji i tuplji: kad je Hari sreo Lojda*). Cilj rada jeste da ukaže na nekoliko jasno uočljivih strategija davanja naslova filmskim nastavcima, na preovlađujuće prevodne postupke prilikom njihovog prenošenja na srpski jezik, kao i na terminološke probleme koji se tiču klasifikovanja i imenovanja različitih podvrsta filmskih nastavaka.

Ključne reči: filmski nastavak, filmski naslov, strategija davanja naslova, ponavljanje naslova, numerisanje, podnaslov, igra rečima, prevodni postupak, kontekstualna reformulacija, direktno prevođenje

1. UVOD

Filmski nastavci su u svetu filmske umetnosti i industrije višestruko kritikovana ostvarenja koja retko prevazilaze ili bar dostižu kvalitet i popularnost prethodno snimljenog filma, uz relativno malobrojne uspešne izuzetke (*The Godfather: Part II*, *Toy*

1 Ovaj rad sadrži analizu rezultata istraživanja izloženih u vidu usmenog saopštenja pod istim naslovom na *Šestom međunarodnom interdisciplinarnom simpozijumu „Susreti kultura"*, održanom na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 1. decembra 2011. godine. Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije br. 178002 „Jezici i kulture u vremenu i prostoru", koji se na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu realizuje pod rukovodstvom prof. dr Snežane Gudurić.

Story 3, *Terminator 2: Judgment Day*, *The Dark Knight* ili, pak, *Christmas Vacation*). Najčešći uzroci neuspeha i slabijeg kvaliteta naknadno snimljenog ostvarenja jesu, kao prvo, činjenica da je primarni cilj nastavka, pre svega, potencijalna finansijska dobit koja se temelji na umetničkom i/ili finansijskom uspehu prethodno prikazanog filma, i to po pravilu uz znatno manja uložena sredstva i, kao drugo, namera autora da radnju prvobitnog filmskog dela nastavi ili dopuni po svaku cenu, neretko zanemarujući verodostojnost, ubedljivost, pa čak i samu logičku utemeljenost filmske priče. Tako se često nailazi na stavove poput ocene da nastavci kao rezultat daju „hitoidne filmske serijale" (Bazdulj 2011: 54), te da su uglavnom orijentisani ka mlađoj publici ili gledaocima željnim isprazne i umetnički bezvredne zabave. Činjenica je da je upravo 2011. bila godina tokom koje je prikazano do sada „najviše filmskih nastavaka u istoriji sedme umetnosti, čak 28" (Jević 2011: 58), te da su oni u najvećem broju zaista i bili usmereni ka mlađoj publici koja je navikla na određene filmske likove i spremna je da ih gleda u ostvarenjima koja ih prikazuju u novim situacijama, bez obzira na njihov realan kvalitet i umetničke domete. Po rečima već spomenutog filmskog kritičara, „kao da je filmska industrija otkupila ekskluzivna prava na distribuciju detinjstva, a taj proizvod neće prestati da se prodaje dok god je dece" (Jević 2011: 58). Jezička analiza ovakvih naslova – naslova dugometražnih animiranih filmova, njihovih nastavaka i prevoda na srpski – ponuđena je u Panić Kavgić (2011a).

Jedan od najvažnijih ciljeva ovog rada jeste da, uprkos navedenim osobinama filmskih nastavaka, pokaže da njihovi naslovi predstavljaju vredan i podsticajan materijal za lingvističko istraživanje, i to na svim nivoima jezičke analize. Kao što je istaknuto u Panić Kavgić (2010: 86), „problemom prevođenja filmskih naslova u poslednjih dvadesetak godina u lingvističkim krugovima ozbiljnije su se bavili skoro isključivo kineski autori", dok su takva istraživanja u Evropi veoma malobrojna (Videti Kálmán 1993a, 1993b, Panić Kavgić 2009, 2010, 2011a, 2011b, Schnetzer 2003, Steinsaltz 2000). Ovom prilikom biće razmotreno nekoliko novih aspekata koji se tiču jezičkog proučavanja opisanog fenomena: terminološki problemi na srpskom jeziku koji nastaju prilikom kategorisanja filmskih nastavaka, prevodni postupci koji se primenjuju u procesu prevođenja naslova nastavaka sa engleskog jezika na srpski, kao i klasifikacija, opis i analiza strategija davanja naslova filmskim nastavcima na engleskom jeziku.

Korpus za ovo istraživanje čini 500 naslova dugometražnih igranih i animiranih filmova i njihovih nastavaka na engleskom jeziku, kao i njihovih prevoda na srpski, i to naslova ostvarenja takozvane A filmske produkcije sa engleskog govornog područja (SAD, Velika Britanija, Australija, Novi Zeland, Kanada, Južnoafrička Republika). Izvori za prikupljanje korpusa bili su filmski, TV i video časopisi (*Yu video*, *Video radio-TV revija*, *SateliTV Video*

– *film, video reporter* i *Total film*), štampani i elektronski katalozi i vebsajtovi domaćih filmskih distributerskih kuća (*Tuck Vision*, *First Production*, *Pro Vision*, *"M" Export-Import*, *Millennium film*, *VANS*, *DEXIN*, *Delta*, *Jugoslavija film*, *Marsoni*, *Vidcom*), kao i Internet Movie Database – najveća filmska baza dostupna na internetu (www.imdb.com).

2. KATEGORIZACIJA FILMSKIH NASTAVAKA I NOVA TERMINOLOGIJA NA SRPSKOM JEZIKU

Filmske nastavke moguće je grupisati u sledećih deset kategorija, na osnovu prirode njihove veze s prethodno snimljenim ostvarenjem:

- **Nastavak** (eng. *sequel*) – delo u kom se nastavlja i/ili dopunjuje priča započeta u prethodnom ostvarenju. Ova kategorija može se sagledati kroz prizmu hiponimije (smisaonog odnosa uključenosti smisla[2]) jer istovremeno predstavlja i hiperonim i kohiponim za druge vrste nastavaka koje će biti opisane u daljem tekstu. Primeri: *Toy Story* (Priča o igračkama), ***Toy Story 2*** **(Priča o igračkama 2)**, ***Toy Story 3*** **(Priča o igračkama 3)**; *Open Season* (Sezona lova), ***Open Season 2*** **(Sezona lova 2)**, ***Open Season 3*** **(Sezona lova 3)**.
- **Prednastavak** (eng. *prequel*)[3] – prema Croninu (2009: 108), nastavak (često u vidu trilogije) u kom događaji hronološki prethode događajima u prethodno snimljenom ostvarenju: *Psycho* (Psiho), *Psycho II* (Psiho II), *Psycho III* (Psiho III), ***Psycho IV: The Beginning*** **(Psiho IV – početak)**; *The Silence of the Lambs* (Kad jaganjci utihnu), *Hannibal* (Hanibal), ***Red Dragon*** **(Crveni zmaj)**, ***Hannibal Rising*** **(Uzdizanje Hanibala)**; *Star Wars* (Ratovi zvezda), *Star Wars: Episode V – The Empire Strikes Back* (Ratovi zvezda – imperija uzvraća udarac), *Star Wars: Episode VI – Return of the Jedi* (Ratovi zvezda – povratak Džedaja), trilogija: ***Star Wars: Episode I – The Phantom Menace*** **(Ratovi zvezda – fantomska pretnja)**, ***Star Wars: Episode II – Attack of the Clones*** **(Ratovi zvezda – napad klonova)**, ***Star Wars: Episode III – Revenge of the Sith*** **(Ratovi zvezda – osveta Sita)**.
- **Međunastavak** (eng. *interquel*) – nastavak u kom su prikazani događaji koji se, hronološki, odvijaju u intervalu između filmskih priča u dva prethodno snimljena ostvarenja: *Star Wars Episode II – Attack of the Clones* (Ratovi zvezda – napad klonova), ***Star Wars: the Clone Wars*** **(Ratovi zvezda – rat klonova)**, *Star Wars Episode III – Revenge of the*

2 Smisaoni odnos hiponimije detaljno objašnjava Prćić (1997: 95-97).

3 Prevodi termina *sequel* i *prequel* – 'nastavak' i 'prednastavak' – jedini su u literaturi pronađeni prevodni ekvivalenti naziva pojedinih kategorija filmskih nastavaka na srpskom jeziku; ostali termini predstavljaju ovde prvi put predložene autorkine prevode naziva preostalih kategorija za koje u engleskom jeziku postoje već ustaljeni termini. Videti tekstove *Film series*, *Informal sequel*, *Prequel*, *Sequel* i *Trilogy* na vebsajtu en.wikipedia.org.

Sith (Ratovi zvezda – osveta Sita).

- **Unutarnastavak** (eng. *midquel*) – delo u kom su prikazani događaji koji se, hronološki, odvijaju u intervalu između dva segmenta filmske priče unutar jednog prethodnog ostvarenja: *Bambi* (Bambi), ***Bambi II*** **(Bambi II)**.
- **Paralelni nastavak** (eng. *parallel*) – nastavak u kom su prikazani događaji već viđeni u prethodnom filmu, ali ovog puta iz perspektive sporednih likova, što baca potpuno novo svetlo na već ispričanu priču: *The Lion King* (Kralj lav), *The Lion King 2: Simba's Pride* (Kralj lav 2), ***The Lion King 1½*** **(Kralj lav 3)**.
- **Asocijativni nastavak** (eng. *spin-off / sidequel*) – film koji ima isti makrokontekst filmske radnje i opštu atmosferu sličnu već snimljenom delu, koji kod gledaoca treba da izazove asocijaciju na polazno ostvarenje, bez obzira na činjenicu da su radnje, pa i glavni likovi, u dva filma delimično ili potpuno različiti: *My Big Fat Greek Wedding* (Moja velika mrsna pravoslavna svadba), ***My Life in Ruins*** **(Moja velika grčka avantura)**.
- **Komplementarni nastavak** (eng. *companion piece*) – film snimljen kao delo komplementarno drugom ostvarenju, koje se može posmatrati kao nezavisno od njega, ali, ako ga gledalac pogleda nakon što je već upoznat sa komplementarnim ostvarenjem, očekuje se da razvije svest o tematskoj i idejnoj povezanosti dva filma: *Ten Minutes Older: the Trumpet* (Deset minuta stariji: truba), ***Ten Minutes Older: the Cello*** **(Deset minuta stariji: violina)**.
- **Samostalni / nezavisni nastavak** (eng. *stand-alone sequel*) – radnja dela odvija se u okv iru univerzuma događaja i likova prethodnog ostvarenja, ali njeno poznavanje ne predstavlja nužan preduslov za razumevanje toka nove filmske priče, te se ovakav film praktično može smatrati samostalnim delom: *Home Alone* (Sam u kući), *Home Alone 2: Lost in New York* (Sam u kući 2), ***Home Alone 3*** **(Sam u kući 3)**, *Home Alone 4* (Sam u kući 4).
- **Nezvanični nastavak** (eng. *informal / unauthorized / unofficial sequel*) – filmski nastavak koji je delo drugog autora, snimljen bez zvaničnog odobrenja i saglasnosti autora prethodnog ostvarenja: *The Wizard of Oz* (Čarobnjak iz Oza), ***Return to Oz*** **(Povratak u Oz)**.
- **Dvostruki nastavak** (eng. *double sequel*)[4] – delo koje istovremeno predstavlja nastavak u okviru **dva** filmska serijala: ***Freddy vs. Jason*** **(Fredi protiv Džejsona)** – nastavak u okviru serijala započetog filmom *A Nightmare on Elm Street* (Strava u ulici brestova), ali i *Friday the 13th* (Petak trinaesti); ***AVP: Alien vs. Predator*** **(Osmi putnik protiv predatora)** – nastavak u okviru serijala započetog filmom *Alien* (Osmi putnik), ali

4 Pojam i termin *double sequel*, kao i njegov prevod 'dvostruki nastavak', nisu pronađeni u filmskoj i lingvističkoj literaturi, te predstavljaju autorkin doprinos klasifikaciji filmskih nastavaka.

i *Predator* (Predator).

3. PREVODNI POSTUPCI PRILIKOM PREVOĐENJA NASLOVA FILMSKIH NASTAVAKA

Dva najčešće primenjivana prevodna postupka prilikom prevođenja naslova filmskih nastavaka sa engleskog jezika na srpski jesu direktno prevođenje i kontekstualna reformulacija. Pod direktnim prevođenjem podrazumeva se doslovno prenošenje sadržine i forme jednočlanog naslova (*Speed* kao *Brzina*, *Cars* kao *Automobili*) ili višečlanog – sintagmatskog ili rečeničnog – naslova (*Men in Black* kao *Ljudi u crnom*, *I Know What You Did Last Summer* kao *Znam šta ste radili prošlog leta*) sa jednog jezika na drugi, po principu reč za reč, pri čemu može doći do određenih strukturnih promena uslovljenih morfosintaksičkim pravilima jezika na koji se prevodi (*The Blair Witch Project – Projekat: veštica iz Blera*).

S druge strane, suština postupka koji je prvi put nazvan **kontekstualnom reformulacijom**[5] u Panić Kavgić (2010), a koji Xiuquan (2007) zove kontekstualnom adaptacijom, „jeste da se filmskom delu u ciljnom jeziku daje sadržinski i/ili strukturno nov naslov, koji se delimično ili u potpunosti razlikuje od izvornog, a koji je u skladu sa jezičkim i vanjezičkim kontekstom u kom dati prevod nastaje“ (Panić Kavgić 2011b: 136), kao što je, na primer, slučaj sa naslovima *American Pie* (*Mangupi overavaju maturu*), *Happy Feet* (*Ples malog pingvina*) ili, pak, *Jaws* (*Ajkula*). Dalja klasifikacija ovog prevodnog postupka na potpunu i delimičnu, te asocijativnu, dopunsku i unutarjezičku kontekstualnu reformulaciju ponuđena je u Panić Kavgić (2011b: 138-141) i ovde neće biti detaljnije razmatrana.

4. NAJČEŠĆE STRATEGIJE DAVANJA NASLOVA FILMSKIM NASTAVCIMA

- Ponavljanje naslova uz numerisanje arapskim ili rimskim ciframa: *Scary Movie* (Mrak film), *Scary Movie **2***[6] (Mrak film **2**), *Scary Movie **3*** (Mrak film **3**), *Scary Movie **4*** (Mrak film **4**); *Young Guns* (Mladi revolveraši), *Young Guns **II*** (Mladi revolveraši **II**); *The Hangover* (Mamurluk u Vegasu), *The Hangover **Part II*** (Mamurluk u Bangkoku).
- Delimično ili potpuno ponavljanje naslova uz poigravanje numerisanjem, često putem homonimije, koja se u prevodu skoro nikad ne može uspešno preneti na ciljni

5 Termin ‘kontekstualna reformulacija’ dat je prema predlogu T. Prćića, u privatnom razgovoru.

6 U primerima koji slede, kako u izvornom obliku naslova na engleskom jeziku koji je dat u kurzivu, tako i u prevodu na srpski koji je naveden u zagradi (a nastao je bilo opisanim postupkom direktnog prevođenja ili kontekstualne reformulacije), posebno će biti istaknuti oni delovi koji ukazuju na primenu i ispoljavanje razmatrane strategije davanja naslova filmskim nastavcima.

jezik: *Teen Wolf* (Mladi vukodlak), *Teen Wolf* ***Too*** (Mladi vukodlak 2); *Hoodwinked!* (Ko je smestio Crvenkapi?), *Hoodwinked* ***Too****! Hood VS. Evil* (Ko je smestio Crvenkapi? 2); *Madagascar* (Madagaskar), *Madagascar: Escape* ***2*** *Africa* (Madagaskar 2); *Fletch* (Fleč) *Fletch Lives* (Fleč 2), *Fletch* ***Won*** (naslov još nije preveden, pošto je snimanje filma u toku); *Shrek* (Šrek), *Shrek 2* (Šrek 2), *Shrek* ***the Third*** (Šrek 3); *Cube* (Kocka), *Cube²: Hypercube* (Kocka 2: hiperkocka), *Cube* ***Zero*** (Kocka: početak); *The Naked Gun: From the Files of Police Squad!* (Goli pištolj), *The Naked Gun* ***2½****: The Smell of Fear* (Goli pištolj **2½**), *Naked Gun* ***33 1/3****: The Final Insult* (Goli pištolj **33 1/3**).

- Delimično ponavljanje naslova uz poigravanje menjanjem broja koji je deo prvobitnog naslova: ***101*** *Dalmatians* (**101** dalmatinac), ***102*** *Dalmatians* (**102** dalmatinca); *The Whole* ***Nine*** *Yards* (Ubica mekog srca), *The Whole* ***Ten*** *Yards* (Povratak ubice mekog srca); *Ocean's* ***Eleven*** (Igraj svoju igru), *Ocean's* ***Twelve*** (Ponovo u igri), *Ocean's* ***Thirteen*** (Igra se nastavlja).
- Naslov nastavka koji sadrži igru rečima: *Alvin and the Chipmunks* (Alvin i veverice), *Alvin and the Chipmunks:* ***The Squeakquel***[7] (Alvin i veverice 2), *Alvin and the Chipmunks:* ***Chip-Wrecked*** (Alvin i veverice 3: urnebesni brodolom); *Dumb & Dumber* (Glupan i tupan), *Dumb and Dumber****er****:* ***When Harry Met Lloyd*** (Gluplji i tuplji: **kad je Hari sreo Lojda**); *Legally Blonde* (**Prav(n)a** plavuša), *Legally Blonde 2: Red, White &* ***Blonde*** (Još uvek plavuša).
- Ponavljanje ključnih reči uz dodavanje i naknadno variranje drugog dela naslova: ***Indiana Jones and*** *the Raiders of the Lost Ark*[8] (**Indijana Džons i** otimači izgubljenog kovčega), ***Indiana Jones and*** *the Temple of Doom* (**Indijana Džons i** ukleti hram), ***Indiana Jones and*** *the Last Crusade* (**Indijana Džons i** poslednji krstaški pohod), ***Indiana Jones and*** *the Kingdom of the Crystal Skull* (**Indijana Džons i** kraljevstvo kristalne lobanje); ***Pirates of the Caribbean:*** *The Curse of the Black Pearl* (**Pirati sa Kariba:** prokletstvo Crnog bisera), ***Pirates of the Caribbean:*** *Dead Man's Chest* (**Pirati sa Kariba:** tajna škrinje), ***Pirates of the Caribbean:*** *At World's End* (**Pirati sa Kariba:** na kraju sveta), ***Pirates of the Caribbean:*** *On Stranger Tides* (**Pirati sa Kariba:** na čudnim plimama).
- Ponavljanje ključnih reči uz numerisanje i dodavanje podnaslova: ***Police Academy*** (Policijska akademija), ***Police Academy 2:*** *Their First Assignment* (Policijska akademija 2), ***Police Academy 3:*** *Back in Training* (Policijska akademija 3), ***Police Academy 4:***

7 Detaljnija analiza ovde navedenih dvoznačnih naslova koji sadrže igru rečima, kako u jezičkom pogledu, tako i po pitanju razjašnjenja detalja filmske priče na kojima je utemeljena dvoznačnost naslova, data je u Panić Kavgić (2009, 2011a).

8 Izvorni naslov prvog filma u serijalu o Indijani Džonsu bio je samo *Raiders of the Lost Ark*, da bi početni deo *Indiana Jones and* bio dodat tek u kasnijim video-izdanjima, nakon velikog uspeha naredna dva filma.

Citizens on Patrol (Policijska akademija 4), ***Police Academy 5:*** *Assignment: Miami Beach* (Policijska akademija 5), ***Police Academy 6:*** *City Under Siege* (Policijska akademija 6), ***Police Academy:*** *Mission to Moscow* (Policijska akademija 7).

- Ponavljanje ključnih reči i/ili matrice prethodnog naslova: ***Meet*** *the Parents* (Njeni roditelji), ***Meet*** *the Fockers* (Upoznajte Fokerove), *Little* ***Fockers*** (Mali Fokerovi); ***Honey, I Shrunk*** *the* ***Kids*** (**Draga**, **smanjio** sam **decu**), ***Honey, I*** *Blew Up the* ***Kid*** (**Draga**, uvećao sam **dete**), ***Honey,*** *We* ***Shrunk*** *Ourselves* (**Draga**, **smanjili** smo sebe); *Bruce* ***Almighty*** (**Svemogući** Brus), *Evan* ***Almighty*** (**Svemogući** Evan); *Analyze* ***This*** (**Mafijaš** na terapiji), *Analyze* ***That*** (**Mafijaš** pod stresom); ***Before Sun****rise* (**Pre** svanuća), ***Before Sun****set* (**Pre** sumraka); *East Is East* (Istok je istočno), *West Is West* (Zapad je zapadno).
- Davanje novog, potpuno različitog naslova – najređe primenjivana strategija: *Romancing the Stone* (Lov na zeleni dijamant), ***The Jewel of the Nile*** (**Dragulj sa Nila**); *The Fugitive* (Begunac), ***U.S. Marshals*** (Lovci na begunce); *Kiss the Girls* (Poljubi devojke), ***Along Came a Spider*** (**U paukovoj mreži**).
- Strategija „Stalone", nazvana po američkom glumcu Silvesteru Staloneu, koji je vrlo često glumio u ovakvim filmskim serijalima, a koja podrazumeva da jedan od kasnijih nastavaka dobija naslov koji bi inače bio prikladniji za prvi film u nizu – ime protagoniste, ili, pak, glavne teme filma koja je već obrađivana u prethodnim delovima serijala: *First Blood* (Rambo), *Rambo: First Blood Part II* (Rambo II), *Rambo III* (Rambo III), ***Rambo*** (Rambo IV); *Rocky* (Roki), *Rocky II* (Roki II), *Rocky III* (Roki III), *Rocky IV* (Roki IV), *Rocky V* (Roki V), ***Rocky Balboa*** (**Roki Balboa**); *Final Destination* (Poslednja ekskurzija – konačno odredište), *Final Destination 2* (Poslednja ekskurzija 2 – smrt ne možeš dvaput prevariti), *Final Destination 3* (Poslednja ekskurzija 3), ***The Final Destination*** (Poslednja ekskurzija 4), *Final Destination 5* (Poslednja ekskurzija 5).
- Kombinovanje navedenih strategija: *The Fast and the Furious* (Paklene ulice), poigravanje numerisanjem: *2 Fast 2 Furious* (Paklene ulice 2), ponavljanje ključnih reči uz dodavanje drugog dela naslova: *The Fast and the Furious: Tokyo Drift* (Paklene ulice 3: trka kroz Tokio), strategija „Stalone": *Fast & Furious* (Paklene ulice 4), ponavljanje ključne reči i igra rečima: *Fast Five* (Paklene ulice 5).

5. ZAKLJUČAK

U ovom radu utvrđena je kategorizacija filmskih nastavaka, pri čemu je uvedena nova terminologija na srpskom jeziku, ustanovljena su i definisana dva primarna prevodna postupka prilikom prevođenja naslova filmskih nastavaka (direktno prevođenje i kontekstualna reformulacija) i ponuđena je podela na deset strategija davanja naslova

filmskim nastavcima. Na osnovu mnoštva primera polaznih naslova na engleskom jeziku i njihovih prevodnih ekvivalenata na srpskom, a kroz navedena tri aspekta koja su opisana i analizirana na temelju odabranog korpusa, s pravom je moguće potvrditi početnu postavku iznesenu u uvodnom odeljku ovog rada – naslovi filmskih nastavaka predstavljaju inspirativno i do sada slabo istraženo polje lingvističkih istraživanja, koje je na ovom mestu, zbog prostornih i tematskih ograničenja, predstavljeno samo u najosnovnijim crtama.

LITERATURA

Bazdulj, Muharem (2011). „Poluozbiljne ljubavi“. *Vreme*. 1076: 54-55.

Cronin, Michael (2009). *Translation Goes to the Movies*. London, New York: Routledge.

Jević, Ivan (2011). „Kinematografija ostatka sveta“. *Vreme*. 1095-1096: 58-61.

Kálmán, Eszter (1993a). „Ahová lépek szörny terem, avagy a filmcímek stilisztikumáról“. Retrieved 25th January 2012, URL:
<http://ebooks.gutenberg.us/Wordtheque/hu/AAACYR.TXT>

Kálmán, Eszter (1993b). „Az angol nyelvből fordított filmcímek nyelvészeti vizsgálata“. Retrieved 25th January 2012, URL:
<http://ebooks.gutenberg.us/Wordtheque/hu/AAACYQ.TXT>

Panić Kavgić, Olga (2009). „Problemi u prevođenju dvosmislenih filmskih naslova sa engleskog jezika na srpski”. *Treći međunarodni kongres primenjene lingvistike*, 29. 10. – 2. 11. 2009. Filozofski fakultet, Novi Sad. (usmeno izlaganje)

Panić Kavgić, Olga (2010). „Filmski naslovi i njihovi prevodi: šta se promenilo u poslednjih trideset godina?“, u *Jezik, književnost, promene – jezička istraživanja*, ur. B. Mišić-Ilić i V. Lopičić (Niš: Filozofski fakultet u Nišu): 83-96.

Panić Kavgić, Olga (2011a). „Prevođenje naslova dugometražnih crtanih filmova“. *Međunarodni kongres „Translation and Interpreting as Intercultural Mediation“*, 9. 6. – 11. 6. 2011. Institut za strane jezike, Podgorica. (usmeno izlaganje)

Panić Kavgić, Olga (2011b). „Kontekstualna reformulacija kao prevodni postupak prilikom prevođenja filmskih naslova“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.* 36/1: 135-149.

Prćić, Tvrtko (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Schnetzer, Michaela (2003). “The Translation of Film Titles in Switzerland“. Članak je pronađen na veb adresi koja više nije u funkciji.

Steinsaltz, David (2000). "What's German for G.I. Joe?: How film titles travel". Retrieved 8th October 2011, URL: http://www.steinsaltz.me.uk/papers/film.pdf

Xiuquan, Wang (2007). „Application of Contextual Adaptation in Film Title Translation". Retrieved 1st May 2011, URL: <http://www.docin.com/p-177039153.html>

Internet Movie Database. URL: <http://www.imdb.com/>

Wikipedia – the Free Encyclopedia. URL: <en.wikipedia.org>

Olga Panić Kavgić

TITLES OF FILM SEQUELS IN ENGLISH AND THEIR TRANSLATIONS INTO SERBIAN

Summary

The introductory section of the paper introduces the phenomenon of film sequels from the point of view of their second-rate status in the world of art and entertainment. However, it also sheds light on another, less conspicuous phenomenon, which is well worth analyzing from a linguistic viewpoint – the process of giving titles to film sequels, including various strategies, translation procedures and terminological difficulties in categorizing the numerous kinds of sequels that are described in this paper.

The central parts of the paper deal with the phenomenon of giving titles to film sequels in English, as well as with various aspects of their translation into Serbian. The results of the research are based on a list of approximately 500 titles of feature-length films from English-speaking countries and their translations into Serbian. The list of titles has been compiled so as to contain films that were subsequently followed by sequels, as well as the sequels themselves (for example, the film *Ocean's Eleven*, translated into Serbian as *Igraj svoju igru* and its two sequels *Ocean's Twelve – Ponovo u igri* and *Ocean's Thirteen – Igra se nastavlja* or, for instance, *Dumb & Dumber – Glupan i tupan* and its prequel *Dumb and Dumberer: When Harry Met Lloyd – Gluplji i tuplji: kad je Hari sreo Lojda*).

These sections shed light on the ten most common tendencies when it comes to giving titles to film sequels, the two most frequent translation procedures applied when rendering them into Serbian – direct translation and contextual reformulation, as well as on the terminological, conceptual and translation problems concerning the processes of classifying, naming and defining different subcategories of film sequels, such as: sequels

(being both the hyperonym for and a co-hyponym of the other categories), prequels, interquels, midquels, parallels, spin-offs / sidequels, companion pieces, stand-alone sequels, informal / unauthorized / unofficial sequels and the newly introduced category of double sequels.

The concluding remarks round up the discussion previously supported by numerous examples of titles of film sequels and their translations into Serbian and they stress the importance of this topic, establishing it as a relevant and inspiring field for further linguistic research.

Adam Svetlik
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.162.4-3=163.41
originalni naučni rad

SAVREMENA SLOVAČKA PROZA U SRPSKOM PREVODU

APSTRAKT

Prevodi slovačke proze na srpski jezik, koji su štampani u prvoj dekadi 21. veka u potpunosti oslikavaju situaciju u slovačkoj književnosti sa kraja 20. i početka 21. veka. Romani i pripovetke autora poput Rudolfa Slobode, Pavla Vilikovskog, Dušana Dušeka, Dušana Mitanu i Juraja Šebestu, u prevodu Mihala Harpanja i Zdenke Valent-Belić svojim kvalitetom, ali i poetikom reprezentuju modernističko-postmoderne turbulencije u slovačkoj prozi ovog razdoblja, koje su u velikoj meri podudaraju i sa procesima u savremenoj srpskoj književnosti. Upravo ova kompatibilnost je preporuka za srpskog čitaoca, koji će u ispričanim pričama, pokrenutim pitanjima ili skiciranim odgovorima slovačkih autora prepoznati slične narativne strukture i u prozama savremenih srpskih prozaika.

Klučne reči: *slovačka književnost, srpska književnost, prevod, prva dekada 21. veka, poetika, kontakti*

Uzajamni prevodi srpske i slovačke književnosti imaju dugu tradiciju, koja se rodila i dugo vreme razvijala u kontekstu ideje slovenske uzajamnosti. Ovu teoriju o bliskosti i uzajamnoj povezanosti slovenskih naroda su početkom 19. veka definisali, a kasnije i praktično razradili slovački književnici Jan Kolar i Pavel Jozef Šafarik. „Slovačku inicijativu“ kod ideje slovenske uzajamnosti treba sagledavati pre svega iz perspektive slovačkog narodnog preporoda iz prve polovine 19. veka, odnosno ondašnje borbe Slovaka za svoj (književni) jezik, nacionalni identitet, teritorijalnu autonomiju a kasnije i nacionalnu državu. U ovom nastojanju Slovaka je srpski nacionalni preporod, u ono vreme već uspešno realizovan, doživljavan kao svojvrsni uzor i model. Upravo iz tog razloga, srpski motivi i prevodi srpske književnosti, naročito narodne, dominirali su slovačkim književnim romantizmom, a delimično i realizmom. Na drugoj strani, školovanje praktično svih značajnih srpskih književnika iz druge polovine 20. veka u školama u Slovačkoj i uticaj slovačkih predavača i studenata na njihovo obrazovanje, ali i dolazak slovačkih profesora u srpske gimanzije u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima, bili su značajan

faktor u formiranju i razvijanju srpske književnosti i kulture 19. veka.

Posle raspada Austrougarske monarhije i nastanka novih država, pre svega Kraljevine SHS i Čehoslovačke, u kojima su južni i zapadni Sloveni mogli u velikoj meri ostvarivati svoje nacionalne interese, ideja slovenske uzajamnosti poprima neke druge karakteristike, funkcije i oblike praktičnog ispoljavnja, od kojih je sigurno i danas najznačajnije uzajamno prevođenje književnih dela, koje stoga nema samo funkciju prezentovanja književnog stvaralaštva jednog naroda čitaocima drugog naroda, već predstavlja i izraz direktnog jezičkog, književnog i kulturnog kontakta dva naroda. Istorija uzajmnog slovačko-srpskog prevođenja, duga više od dva veka, imala je svoje uzlazne i silazne periode proistekle ne samo iz književne, već vrlo često i iz društveno-političke situacije, u kakvoj su se u pojedinim istorijskim razdobljima nalazila ova dva naroda. Najdrastičnije se to ispoljilo 50. godinama prošlog veka, kada je politika, bolje reći totalitarna komunistička ideologija u potpunosti blokirala slovačko-srpske kontakte, koji su se u ono vreme održali praktično samo posredno, preko književnog stvaralaštva Slovaka u Vojvodini i njihovog uključivanja u nešto, što se onda zvalo jugoslovenski književni kontekst. Na sreću ovaj prekid je trajao relativno kratko, i 60. godinama 20. veka književni kontakti, pre svega srpsko-slovačko uzajamno prevođenje književnih dela, su nastavljeni a postepeno su dobijali i sistematski karakter. Medjutim početkom 90. godina prošlog veka, za vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji, ovaj uzlazni trend je ponovo zaustavljen - prevodilo se doduše i dalje, no stiče se utisak da je to bio više rezultat individualnih inicijativa pojedinih autora i prevodioca, nego što je to bila promišljena strategija nacionalnih književnosti. Krajem 20. i početkom 21. veka situacija uzajamnog prevođenja se ponovo poboljšala, naročito što se tiče prevoda slovačke književnosti na srpski jezik. U ovom periodu je u Srbiji prevedeno više od dvadeset knjiga slovačkih autora, što je više prevoda nego što je objavljeno u predhodnih pet posleratnih decenija zajedno.[1] Razloge za ovakav svojevrstan bum prevedene slovačke književnosti u Srbiji očigledno ne treba tražiti u nekakvoj izuzetnoj književnoj vrednosti ili pak čitalačkoj atraktivnosti prevedenih slovačkih književnih tekstova, zasigurno ne ni u povećanom čitalačkom apetitu srpskih čitalaca, koji su u većini, kao uostalom i svuda u svetu, najviše zainteresovani za populističke književne žanrove velikih svetskih književnosti. Iako veoma značajno, čini mi se da ovaj put nije bilo presudno ni (ponovo) obnovljeno osećanje bliskosti dva naroda, proizašlo u velikoj meri – slično recimo kao i na početku 19. veku – iz analogne političke situacije,

1 U ovom periodu je na srpski jezik je prevedeno samo nekoliko knjiga slovačkih autora (Peter Jilemnicki, Ladislav Mnjačko, Dominik Tatarka, Milan Rufus....) i nešto veći broj pojedinačnih tekstova u srpskim književnim časopisima. Utisak nedovoljne prisutnosti slovačke književnosti u srpskom književnom kontekstu, ne mogu ublažiti ni nešto brojniji hrvatski prevodi, koji su se u ona „jugoslovenska“ vremena doživljavali kao komplementarni sa srpskim prevodima.

u kakvoj su se u ovom razdoblju dva naroda našla. U ovom slučaju je po meni ipak bila najvažnija promišljena kulturna strategija, pre svega Slovačke države, koja logistički podržava i finansijski stimuliše prevođenje slovačke književnosti u celom svetu, pa i u Srbiji. Mislim tu konkretno na slovački državni fond Slolia, koji potpomaže prevođenje slovačke književnosti i to na taj način, što finansira prevođenje, autorska prava, a ponekad i deo štampanja prevedenog dela. Ovaj fond je formiran 1996 godine i za poslednjih 15 godina je pomogao prevođenje preko 300 književnih dela slovačkih autora, medju kojima i preko dvadeset prevoda na srpski jezik. Drugi značajan faktor, koji je u velikoj meri uticao na kvantitet, ali i kvalitet prevedenih slovačkih književnih tekstova, su zasigurno sami prevodioci, praktično u svim slučajevima „bilingvalni" vojvođanski Slovaci (Mihal Harpaň, Zdenka Valent Belić, Martin Prebudjila, Vićazoslav Hronjec, Vjerka Hrubik...); njihova jezička i književna kompetencija, proizašla iz bilingvalne životne, a u većini slučajeva i biliterarne stvaralačke situacije, kao i njihova značajna, može se čak reći i presudna inicijativno-posrednička uloga kod prevođenja, doprineli su, takođe, ovom uspešnom slovačkom prevodilačkom projektu.

Ne ulazeći ovaj put u jezičku stručnost prevodioca, odnosno u kvalitet njihovih prevoda, zadržao bih se prvenstveno na njihovoj književnoj, pre svega književnoistorijskoj kompetenciji, koju, možda, najbolje ilustruje spisak prevedenih književnih dela, ili još bolje, spisak autora ovih dela, jer prevedena dela autora poput Jana Hrušovskog, Leopolda Lahole, Rudolfa Slobode, Dušana Mitane, Jana Ondruša, Ivana Štrpke, Dušana Dušeka, Pavla Vilikovskog, Vićazoslava Hronjeca, Petra Pišćanka, Tomaša Horvata, Vladimira Bale, Daniela Heviera, Juraja Šebeste i Monike Kompanjikove sačinjavaju reprezentativan pregled ili presek književnog stvaralaštva Slovaka, nastalog sem jednog izuzetka[2], u drugoj polovini 20. veka. Što se tiče žanra prevedenih dela, očigledan prioritet je dat proznim ostvarenjima, pripovetkama a naročito romanima. Ova činjenica se može protumačiti ponajpre jednostavnijim prevođenjem proznih žanrova, zatim i samim književnim afinitetom prevodioca, ali i ne manje značajnom većom čitalačkom atraktivnošću i popularnošću proze, naročito romana. Iako je generacijski raspon prevođenih autora relativno velik[3], najviše prevedenih dela je ipak nastalo za poslednjih dvadeset godina, dakle posle tzv. plišane revolucije. Za ovaj period je u slovačkoj književnosti karakteristično odsustvo ideološke kontrole, ali i svojevrsni postmoderni pluralizam, proizveden ne samo paralelnim stvaranjem nekoliko generacija pisaca, već i nekoliko poetoloških književnih

2 Radi se o prevodu ekspresionističke proze Jana Hrušovskog *Slučaj poručnika Zeborna*, koju je autor napisao početkom dvadesetih godina 20. veka.

3 Najstariji Jan Hrušovski je rođen 1892, dok je najmlađa Monika Komapnikova rođena 87 godna kasnije – 1979 godine.

modela: socrealistički, modernistički, postmoderni i post-postmoderni.

Dominantno mesto u ovakvom poetološkom šarenilu savremene slovačke književnosti zauzima zasigurno prozno stvaralaštvo Pavla Vilikovskog (1941), koji je u ovim prevodima zastupljen sa tri svoja prozna ostvarenja: novelom *Konj na spratu, slepac u gradu*, pripovetkama *Surovi mašinovodja* i romanom *Poslednji konj Pompeja.* Pavel Vilikovski je svoje prve pripovetke počeo objavljivati krajem 60. godina prošlog veka, kasnije, 70. i početkom 80. godina, u razdoblju ideologijom forsirane tzv. normalizacije i konsolidacije, Vilikovski nije objavljivao, da bi se u slovačku književost ponovo, može se slobodno reći trijumfalno vratio 90. godina, sa, za tadašnju situaciju u slovačkoj književnosti, veoma inovativnim postmodernim pripovetkama i romanima, u kojima je kroz ironijsko-groteskne priče, često intertekstualnog karaktera, vrlo oštro i nemilosrdno kritikovao različite društvene, pre svega ideološke deformacije.

Drugi po broju prevedenih proza, ali u neku ruku i po značaju kakav ima u savremenoj slovačkoj književnoti je Dušan Mitana (1946), srpskom čitaocu predstavljen sa dva romana: *Patagonija* i *Kraj igre*. I Mitana, slično kao i Vilikovski, je u slovačku književnost „ušao“ u tzv. zlatnim 60. godinama prošlog veka, sa veoma zanimljivo ispričanim, pritom žanrovski „čistim“ pripovetkama, u kojima se oseća uticaj slovačkog majstora kratke priče Franćišeka Švantnera, ali i južnoameričkog magijskog realizma. Za kasnije Mitanovo stvaralaštvo karakterističan je vrlo snažan uticaj književne postmoderne, što se recimo u njegovom prevedenom romanu *Kraj igre* najviše ispoljava u posezanju za populističkim kriminalističkim žanrom kao okvirom priče, u koji autor veoma suptilno ubacuje i „dublje“, elitističke sadržaje i značenja.

Treći, slobodno se možem reći već klasik slovačke književnosti, Rudolf Sloboda (1938-1995), je u ovoj svojevrsnoj antologiji savremene slovačke proze predstavljen romanom *Razum*, koji je u nekim anketama proglašavan čak i za najbolji slovački roman svih vremena. Slobodovo prozno stvaralaštvo, označavano nekad i kao permanentna beletrizacija autobiografije, imalo je presudan uticaj na celokupnu slovačku književnost u drugoj polovini 20. veka, naročito kroz model glavnog lika, društvenog autsajdera, ali i kroz doslednu individualizaciju i subjektivizaciju naracije.

Pored ova tri verovatno najznačajnija slovačka prozna pisca u drugoj polovini 20. veka, na srpski su prevedena i dela mlađih pripovedača, čije stvaralštvo nastaje u potpunosti u posttotalitarnom društvu, što u mnogo čemu određuje ne samu njegovu poetiku, koja ipak u većini slučajevima ne prelazi postmoderni okvir, već pre svega njegovu tematiku i problematiku, crpljenu iz nove društvene situacije. Ovo se naročito odnosi na veoma zanimljivo i sugestivno predstavljeno slovačko postotalitarno društveno prestrukturiranje

u romanu *Rivers of Babilon* autora Petra Pišćanka, ali recimo i na prevode proza mlađih autora poput Monike Kompanjikove, Vadimira Bale, Tomaša Horvata, Mihala Hvoreckog...

Ono što je u ovom kontekstu takođe zanimljivo i značajno jeste pitanje srpske recepcije ovakve slovačke književnosti, odnosno pitanje koliko su teme, problemi, ali i celokupna atmosfera u ovim proznim ostvarenjima mlađih slovačkih autora bliska srpskom čitaocu, njegovoj životnoj filozofiji i celokupnom senzibilitetu. Na drugoj strani, sa tim u vezi, bilo bi zanimljivo i poređnje proza ovih slovačkih autora sa proznim stvaralaštvom savremenih srpskih pisaca poput recimo Vladimira Tasića, Gorana Petrovića, Marka Vidojkovića.... Naravno, neka kompleksnija komparativna analiza, koja bi adekvatno odgovorila na ova pitanja prevazilazi okvire ovog mog teksta, no ipak, i na osnovu nepotpunog poređenja mogu da tvrdim, da su situacije u savremenom proznom stvaralaštvu ova dva naroda u najmanju ruku kompatibilne, što se može tumačiti jednako globalnom nivelacijskom tendencijom u savremenim književnim procesima, ali i sličnom društvenom i životnom situcijom slovačkog i srpskog pisca, odnosno čitaoca na početku 21. veka.

Adam Svetlik

CONTEMPORARY SLOVAK PROSE IN SERBIAN TRANSLATION

Summary

The translation of Slovak prose into Serbian, which was published in the first decade of the 21st century, fully reflects the situation in the Slovak literature at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The novels and short stories of authors such as Rudolf Sloboda, Pavel Vilikovsky, Dušan Dušek, Dušan Mitana and Juraj Šebesta, translated by Michal Harpaň and Zdenka Valent-Belić, both in quality and in poetics represent the modern-postmodern turbulences in the Slovak prose of this period, which to a great extent coincide with the processes in the contemporary Serbian literature. This precise compatibility is a recommendation for the Serbian reader who will recognize similar narrative structures in the stories, issues and sketched answers of Slovak authors and will be able to identify them in the prose of contemporary Serbian writers as well.

Katja Radoš-Perković
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Republika Hrvatska

UDC 821.131.1(=163.42)

originalni naučni rad

KULTURA PROSTORA U PRIJEVODU. TOPONIMI U HRVATSKIM ADAPTACIJAMA GOLDONIJEVIH KOMEDIJA

APSTRAKT

U hrvatskim prijevodima Goldonijevih komedija namijenjenima pozornici uočljiv je trend adaptacije, odnosno lokalizacije u neki domaći prostor. Takva prijevodna strategija osobito je zanimljiva kada se radi o kulturospecifičnim elementima koji, bilo u izvorniku ili u adaptaciji, legitimiraju vrijeme, prostor, društveni status i običaje, poput antroponima, toponima, poslovičnih frazema i kulturoloških referenci. Na primjerima nekoliko scenski vrlo uspješnih naslova, poput *Kafetarije, Ribarskih svađa i Gostioničarke Mirandoline,* rad će prikazati novonastale identitetske implikacije proizišle iz slobodne interpretacije izvornih toponima, ali i dodavanja toponimskih elemenata na mjestima gdje ih izvornik ne sadrži.[1]

Ključne riječi: Goldoni, lokalizacija, toponimi, identitet, trivijalizacija.

UVOD

Komedije talijanskoga autora Carla Goldonija sustavno su uprizoravane na hrvatskim pozornicama još od sredine XIX. stoljeća i prve, među kasnije brojnim adaptacijama, *Anice krčmarice* Matije Gršković iz 1862.[2] Unatoč gotovo podjednakom broju neadaptiranih prijevoda, većina je adaptacija postigla zavidan scenski uspjeh dijelom zahvaljujući upravo spomenutoj strategiji prilagodbe građe, odnosno lokalizaciji na određeni domaći prostor. Nov identitetski sloj koji nalazimo u adaptiranom kazališnom tekstu[3] gradi se na više kulturospecifičnih tvorbenih čimbenika, među kojima su nedvojbeno najvažniji

1 Članak je dio istraživanja o hrvatskim prijevodima Carla Goldonija za doktorski rad pod naslovom *Promišljanje o identitetima u hrvatskim prijevodima Goldonijevih komedija,* obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u srpnju 2011., pod mentorstvom dr. sc. Sanje Roić, red. prof. i dr. sc. Ive Grgić Maroević, doc.

2 Popis uprizorenih naslova dostupan je u izdanju *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.,* knjiga prva.

3 Valja naglasiti da su svi analizirani tekstovi osim *Kafetarije,* neobjavljeni radni kazališni tekstovi.

različiti oblici frazema, poput primjerice poslovica ili pseudo-poslovičnih izraza, psovki ili poštapalica. U slučaju Goldonijevih djela, važnu ulogu zauzimaju i prijevodi-adaptacije antroponima i hipokoristika, dok će se ovaj članak posebno osvrnuti na lokalizaciju izvornih prostornih odrednica, odnosno na prijevode i adaptacije toponima, kao i na specifičnu strategiju dodavanja toponimskih referenci na mjestima u komedijama gdje ih u izvorniku ne nalazimo.

U analizi će kronološkim redom, s obzirom na godinu uprizorenja, biti predstavljene sljedeće adaptacije: *Ribarske svađe, Kafetarija, Moskar, Gostioničarka* i *Grubijani.*

RIBARSKE SVAĐE (LE BARUFFE CHIOZZOTTE)

Ribarske svađe ubrajaju se među najpoznatije naslove poslijeratne jugoslavenske teatrologije. Pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća prisutne su na repertoarima većine kazališta hrvatsko-srpskoga govornog područja bivše države, i, iako nešto rjeđe, kontinuirano se pojavljuju sve do prvoga desetljeća ovoga. Adaptacija na srednje-dalmatinsku čakavštinu djelo je poznatoga operetnog skladatelja Ive Tijardovića i jedina je među analiziranima koja se u jezično gotovo nepromijenjenom obliku koristi još uvijek.[4] Premijerno je izvedena u ožujku 1947. u kazalištu Marina Držića u Dubrovniku u režiji Miše Račića, dok je najpoznatija postava iz sezone 1956./57. u režiji Bojana Stupice, koja je gostovala i na Venecijanskom bijenalu na kojem se obilježavala 250. godišnjica komediografova rođenja. Stupica je prethodno, 1946. u Ljubljani režirao slovensku varijantu teksta pod naslovom *Primorske zdrahe* (prijevod Mirka Rupela), a 1948. u Beogradu Tijardovićevu. U hrvatskoj kazališno-prijevodnoj baštini sačuvan je još i prijevod Anđelka Štimca iz 1960. (adaptacija na primorsku čakavštinu) korišten, međutim, samo još jednom 1998. godine.

Izvorno mjesto radnje Goldonijeve komedije talijanski je gradić Chioggia, nedaleko Venecije, i već nam naslov izvornika donosi deriviranu toponimsku referencu u obliku pridjeva *chiozzotte.* Tijardovićeva adaptacija uopćava mjesto radnje na vrlo neodređen i širok geografski pojam Primorja. Radi se dakle o ribarskom gradiću, nipošto selu, koji bi se eventualno u lokalnoj inačici moglo identificirati s, primjerice, Trogirom. Tijardovićev odabire jezičnu varijantu naslova na standardnom hrvatskom jeziku, odbacuje (razumljivo) usku talijansku topografsku odrednicu Chiogge i zamjenjuje je posve ne-geografskim pridjevom „ribarske“. Pridjev donosi nove konotativne vrijednosti u socijalnom pogledu jer anticipira društveni sloj agenata, te na određeni način ograničava prostorni dijapazon djela na obalno područje, pod uvjetom da se isključi semantička mogućnost kontinentalnih

4 Posljednja hrvatska premijera nešto skraćenoga teksta bila je u kolovozu 2009. na 55. Splitskom ljetu u režiji Vinka Brešana.

ribara.

Osim toga, implicira i anticipira potencijalno svađanje među ribarima, što je semantičko zakidanje naslova, jer svađu započinju i njome dominiraju ženski likovi. Istovremeno upućuje i na pogrešne uže prostorne odrednice, jer se komedija odvija isključivo na kopnu, a ne, kako bi se iz naslova moglo iščitati, primjerice na brodu, ili na moru. U ostatku hrvatske adaptacije posve su izbjegnute sve izvorne onomastičke reference. Radni tekst kazališta Gavella iz 1996. redatelja Joška Juvančića donosi ipak jedan onomastičko-geografski dodatak, koji se provodi na dva mjesta u komediji. U I,3 kada Krište/Toffolo govori o svojoj budućnosti i spominje barku, koju će dobiti na dar od kuma, u Tijardovićev prijevod dopisan je dodatak u vidu imena i prezimena kuma, te porijekla (Stipan Makarulić s Korčule), koji će se još koristiti i u prizoru Krištinoga razgovora s pomoćnikom kancelara (II,1), kada se i on deklarira Korčulaninom.

U ovoj se adaptaciji legitimacija identiteta u puno većoj mjeri postiže antroponimskim rješenjima i kulturospecifičnim frazemima.

KAFETARIJA (LA BOTTEGA DEL CAFFÈ)

U hrvatskoj goldonističkoj baštini pronalazimo čak četiri varijante ove komedije. Prvu, iz 1950.,[5] na standardnom jeziku, prevoditeljice Jerke Belan, koja nije nikada uprizorena, zatim drugu, antologijsku adaptaciju na dubrovački dijalekt i lokalizaciju u grad Dubrovnik iz 1978.,[6] uglednoga talijanista Frana Čale, pa dvije adaptacije nastale na temelju spomenutih prijevoda, onu Davora Žagara iz 1996. za kazalište u Zadru[7] i onu Josipa Brusića i Eleonore Sokolić iz 2008. za amatersko kazalište u Krasici (*Butiga od kafa*). Tablica u nastavku prikazuje na koji su se način toponimi izvornika prilagodili prostorima lokalizacija. Budući da izvorna komedija obiluje toponimskim referencama, osobito onima koje se odnose na porijeklo pojedinih likova, adaptacije su morale pronaći domaće adekvate koji bi imali slične konotacije. Tako, primjerice, putnica i njezin suprug dolaze izdaleka, iz Pijemonta, ili preciznije iz Torina, koji u hrvatskim adaptacijama postaje Zagreb (u Čalinoj), odličan odabir jer zadržava elemente udaljenosti i velegrada, ili Sinj (u Žagarovoj), grad koji je identitetski blizak, ali geografski nedovoljno velik i udaljen, te Bater (kod Brusić/Sokolić), posve neadekvatan odabir u prijenosu izvornih konotacija, ali snažni autoidentifikacijski element za publiku. U karakterizaciji lika supruga (Leandra, lažnoga grofa) koji se u izvorniku deklarira stanovnikom Torina, u svim adaptacijama događa se

5 Tiskano izdanje nakladnika Zora iz Zagreba.

6 Praizvedenu na Dubrovačkim ljetnim igrama pod naslovom *Kafetarija*, objavljenu iste godine kao poseban broj časopisa „Dubrovnik“ a zatim uvrštenu u zbirku Goldonijevih djela *Sedam komedija.*

7 Pod sličnim naslovom *Kafeterija*.

značajna promjena. Naime, istinita tvrdnja o porijeklu iz izvornika u adaptacijama postaje lažna, te ga adaptatori smještaju u uži prostor komedije, Čale u dubrovačku gradsku četvrt Ploče, Žagar u zadarsku gradsku četvrt Arbanasi, Brusić i Sokolić u bakarsku gradsku četvrt Gornja Zagrada. Ovim rješenjima uvelike je kompromitirana karakterizacija lika kojemu je za uspješno provođenje prijevare temeljene na lažnome identitetu nužno potrebna prostorna distanca jer onemogućuje provjeru podataka i raskrinkavanje koje će potaknuti tek dolazak supruge u Veneciju. Na njezin dolazak nadovezuje se kleveta o tome tko je ona i čime se bavi. Klevetnik (Don Marzio) tvrdi da dolazi iz Milana i da je prostitutka. U Čalinoj adaptaciji (rješenje koje preuzimaju i Brusić i Sokolić) putnica je neodređeno „iz Bosne", pa, iako za odvijanje komedije ovaj geografski odabir interpretacije tuđine nema drugih reperkusija, zanimljivo je uočiti logičan povijesno uvjetovani odabir veze Dubrovnik-Bosna kao pandana za vezu Venecija-Milano.[8]

Ipak, najveća potencijalna opasnost za uprizorenje komedije, koja proizlazi iz toponimskih rješenja, skriva se u porijeklu glavnoga lika, klevetnika Don Marzija. U izvorniku klevetnik je plemić porijeklom iz Napulja, što je u skladu s Goldonijevom umjerenošću u reformatorskoj društvenoj kritici u kojoj negativce iz sloja plemstva uvijek izmješta iz Venecije, na taj način diplomatski izbjegavajući negativnu autoidentifikaciju.[9] U svim analiziranim adaptacijama klevetnik je domaći, stanovnik neke od poznatih gradskih četvrti (kod Žagara je udaljenost minimalna jer ga smješta u Sutomišnicu na otoku Ugljanu), čime se pogrešno povećava moguća vjerodostojnost njegovih kleveta koja bi trebala, međutim, ostati nedvojbeno sporna.

Među ostalim toponimskim rješenjima predstavljenima u tablici osobito je zanimljiva Žagarova lokalizacija izvorne brodske linije Fusina-Ferrara. Dok su ostali adaptatori izbjegli ovu referencu, u zadarskoj verziji nalazimo rutu Silba-Sutomišnica, što geografski gledano, zapravo i nije daleki put (riječ je o mjestima u blizini Zadra) i izvedbeno je nelogičan, jer je Silba udaljenija od Zadra, a Sutomišnica, mjesto na Ugljanu, bliža. Ono što je, međutim, izrazito uvjerljivo jest stilska dimenzija prijevoda ovoga detalja, koja u paru Silba

Sutomišnica prenosi aliterativna svojstva para Fusina-Ferrara. Posljednji redak u tablici donosi prijevodne dodatke prisutne samo adaptacijama, čija je svrha dodatno legitimiranje odabranoga domaćeg prostora radnje i stvaranje snažnije identitetske veze lokalne publike

8 Taj bi se odnos moglo istražiti politički i sociološki, ali vjerojatno bi najveću važnost imali gospodarski čimbenici. U vremenu s početka dvadesetoga stoljeća, u koje Čale transtemporira svoju adaptaciju, taj je ekonomski odnos manje izražen negoli za vrijeme Dubrovačke Republike, odnosno stvarnoga vremena radnje komedije sredinom XVIII. stoljeća.

9 Na tu je činjenicu osobito skrenuo pažnju teatrolog Eugenio Levi. Usp. Levi, Eugenio (1959). *Il comico di carattere da Teofrasto a Pirandello.* Torino: Einaudi.

s djelom.

Tablica – Toponimske odrednice u izvorniku i u prijevodima

Čin i prizor	**GOLDONI**	**ČALE**	**ŽAGAR**	**BRUSIĆ/SOKOLIĆ**
Uvodna didaskalija	**Venecija**	**Dubrovnik**	**Zadar**	**Bakar**
I,8	Rialto (tkanina)	Prijeko	Belafuža	„va magacinu“
I,14	**Piemont** (putnica i suprug Leandro)	**Zagreb**	**Sinj**	**Bater** – putnica/ supruga Gornji Zagon – suprug
I,16	**Milano** (kleveta o putnici)	**Bosna**	**Zagreb**	**Bosna**
II,16	**Napulj** – Don Marzio **Torino** – Leandro	**Dubrovnik** (Prijeko) **Ploče**	**Ugljan** (Sutomišnica) **Arbanasi**	**Bakar** (Primorje) **Gornja Zagrada**
III,2	brodska linija **Fusina-Ferrara**	izostavio toponime	brodska linija **Silba-Sutomišnica**	izostavili toponime
Ostalo		II,16 – **Lokrum** i **Stradun**	I,13 – **Privlaka** i **Preko** II,1 – **Batalaža** II,23 – **Puntamika**	I,14 – **Novi Vinodolski** i **Grižane** III,2 – **Ledenice**

MOSKAR (IL VENTAGLIO)

U hrvatskoj goldonističkoj baštini postoje dva prijevoda Goldonijeve komedije *Il ventaglio,* onaj Nedjeljka Fabria iz 1978. i onaj Frana Čale iz 1984. Fabriov prijevod igrao je 1979. u HNK „Ivana pl. Zajca“ iz Rijeke kao djelomična adaptacija Darka Gašparovića i Zorana Kompanjeta. Budući da Fabriov prijevod ne lokalizira komediju u neki domaći prostor, prikazat će se samo toponimska rješenja Čaline adaptacije. Kao i u nekoliko drugih prijevoda,[10] i u ovome Čale lokalizira djelo na područje grada Dubrovnika, no razlika u odnosu na ostale proizlazi iz činjenice da izvornik ovoga puta nije ambijentiran u Veneciji već u okolici Milana. Kao mjesto radnje eksplicitno se navodi selo/naselje Case nuove, toponim koji danas predstavlja četvrt u širem predgrađu Milana. U mjestu se susreću pripadnici svih društvenih slojeva (plemstvo, bogato građanstvo, zanatlije, seljani, sluge) od kojih većina više rangiranih dolazi iz grada na ladanje. Ovakva specifikacija potrebna je zato što Čale takvu jasno utvrđenu početnu situaciju odabirom mjesta radnje adaptacije izvrće u dijametralno suprotnu, pa Goldonijevo kontinentalno selo postaje pomorski grad.

10 Primjerice već spomenuta *Kafetarija,* ili *Gospar Tomo brontulalo* (Sior Todero brontolon).

Uži prostor radnje je Puljiška pjaca,[11] a u dijalozima se spominju i drugi gradski toponimi poput Boninova (II,13, III, 2), Gruža (III, 1), Ploča i Pila (III, 3). Čalin odabir mjesta radnje uzrokuje i određene promjene u dramaturškoj impostaciji cjeline, koje utječu na karakterizaciju pojedinih likova i na vjerodostojnost radnje. Naime, seoski element izvorne komedije bitno određuje glavni ženski lik Giannine/Jele, koja kao seoska djevojka predstavlja antitezu gradskoj djevojci Candidi/Dubravki. Njezin lik u Čalinoj verziji trpi najveću načelnu preinaku: od izvorno djevojke koja obitava u vlastitom prirodnom okruženju, dakle na selu, ona postaje „Konavoka" u gradu, što mijenja konfiguraciju lika, stavlja ga u neprirodan prostor i vidno oslabljuje vjerodostojnost njezina ponašanja i njezinih motivacija. Konavle se, kao toponim vezan uz podrijetlo, najviše spominju u komediji (I, 4; I, 5; II, 1; II, 2), i to uglavnom negativno, kao čimbenik diskreditacije lika Jele/Giannine kao žene i potencijalne Dubravkine suparnice.

Drugi element koji je znatno promijenjen kako bi se uskladio s mjestom radnje jest motiv lova. U prvome činu izvornika jasno je da su bogatiji likovi došli na selo na ladanje i da je njihova omiljena razonoda lov. Proučavatelji komedije istaknuli su očitu poveznicu između lova na divljač i lova na djevojke[12] s jedne strane, a zatim i lova kao „posla" ove dvojice pripadnika najviših slojeva, imućnoga građanstva i imućnoga plemstva, koji ih razlikuje društveno i materijalno od ostalih. Čale motiv lova zamjenjuje motivom ribarenja, brišući socijalne konotacije i prekrajajući s vrlo slabim učinkom, u ime ove invencije, jedan dio prvoga prizora. Uočava se da je iz komedije posve izbačen pas, element u funkciji lova ali, u ovom prizoru (I, 1) i poveznica sa seljankom Gianninom i njezinim udvaračima. Zamjenska aktivnost ribarenja na ovdje nije prikladno razrađena kako bi poslužila kao podloga za replike gostioničara Coronata i postolara Crespina o Giannininoj nježnosti.[13] Suvišno je naglasiti kako ničim izazvano i neuvjerljivo glađenje strune na ribičkom štapu ne može zamijeniti sasvim logično izvorno draganje psa. Stoga ovaj lokalizatorski postupak slabi konstrukciju adaptacije.

11 Službeno Bunićeva poljana. Čini se da je Čalin naziv anakronizam ako se uzme u obzir da je ciljano vrijeme radnje istovjetno izvorniku. Naime, u internetskom članku „Dubrovačkog lista" nailazimo na sljedeće tumačenje: „Neki ovu, inače službeno Bunićevu poljanu iza Gospe, smještene iza naše Katedrale, zovu još i kraće; Puiška ili Puljiška, a sve zbog Talijana koji u Grad navališe između dva Svjetska rata, te tu prodavaše svoju raznu robu i nazvaše je po svojoj riječi Puglia." Vidi: nepotpisani članak *Gojko i žena mu Nada,* 23.siječnja 2010. dostupno na www.dulist.hr, konzultirano u srpnju 2010.

12 „La tematica della caccia sottintende sempre, nella commedia, un duplice registro, venatorio e amoroso." Vidi: Livi, François (2002). „Introduzione", u: Goldoni, Carlo, *Il ventaglio,* edizione nazionale, ur. Paola Ranzini, Venezia: Marsilio: 17.

13 U izvorniku seljanka dobiva na čuvanje lovačkoga psa kojega nježno gladi, dok u adaptaciji dobiva na čuvanje ribički štap kojega gladi, što je potpuno nevjerodostojno i začudno.

GOSTIONIČARKA (LA LOCANDIERA)

Za okvire teme rada nisu relevantna dva izvrsna moderna hrvatska prijevoda ove u svjetskim razmjerima najpoznatije Goldonijeve komedije[14], već će biti predstavljena samo adaptacija Lade Kaštelan (na temelju prijevoda Morane Čale) praizvedena u GK Komedija 1996. Radi se o lokalizaciji komedije u grad Zagreb (u odnosu na izvornu Firencu), ali i o potpunoj prostornoj invenciji porijekla likova u komediji, koja je konačni hrvatski scenski proizvod odvela u smjeru suprotnome od Goldonijeve reforme. Nadalje, u skladu s prostornom invencijom, svim su likovima replike prilagođene adekvatnim regionalnim dijalektima (nasuprot izvornom standardu). U tom se procesu domestikacije sadržaja otišlo tako daleko da je izvornom tekstu pridodano nekoliko sekvenci u kojima se nerazumijevanje među likovima temelji upravo na ovim jezičnim razlikama, s namjerom dodavanja dimenzije komike, koja je, međutim, u konačnici ispala izrazito trivijalna. U ovoj se adaptaciji toponimske reference spominju vrlo rijetko a geografsko se porijeklo puno više legitimira identitetskim stereotipima i spomenutim dijalektima. Tako, primjerice, gostioničarka i njezin zaposlenik/budući zaručnik govore gradskom kajkavicom pomiješanom s brojnim germanizmima, dok izvorni osiromašeni markiz postaje Primorac iz Ičića koji govori primorskom čakavicom. Osorni vitez od Ripafratte, onaj koji sve do pred kraj komedije odolijeva gostioničarkinom zavođenju, postaje dubrovački kapetan, a bogati novopečeni grof slavonski veleposjednik. Na mjestima gdje izvornik ne nudi toponimske reference u adaptaciji su ubačeni Dubrovnik, Đakovo, Gradiška, Ičići, a ondje gdje ih u izvorniku nalazimo, u prizoru lažnoga predstavljanja dviju glumica (I, 19) kao Ortensia Del Poggio iz Palerma i Dejanira Dal Sole iz Rima, adaptacija nam nudi samo plemenitaško prezime Pejačević bez toponima. Takvim proizvoljnim poigravanjem s geografskim porijeklom i pripadajućim dijalektima karakteri svih likova dodatno su karikirani približavajući cjelinu više komediji *dell'arte* nego li reformiranoj goldonijanskoj komediji, koje je ovaj naslov jedan od najvažnijih primjera.

ZAKLJUČAK

U analizi nekoliko predstavljenih adaptacija Goldonijevih komedija uočeno je da prijenos prostornih odrednica, osobito toponimskih referenci, može proizvesti vrlo različit učinak na cjelinu. Tako u *Ribarskim svađama,* unatoč činjenici da je ovaj segment

14 Kronološki prvi, onaj Drage Ivaniševića iz 1941., objavljen 1950. u izdanju *Dvije komedije* (uz prijevod *Lašca* Ive Jelenovića), a zatim samostalno 1996. (uredila Višnja Machiedo), posljednji put uprizoren 2005. u Osijeku u režiji Nine Kleflin; i drugi, onaj Morane Čale, objavljen 1995. i korišten za uprizorenja u Komediji 1996. i u HNK „Ivana pl. Zajca" iz Rijeke 2000., oba u režiji Marina Carića. Prije spomenutih bilježimo još puno starije prijevode Matije Gršković i Milana Begovića koji izvedbeno nisu više relevantni.

u prijevodu potpuno izostao (u usporedbi s obilnim legitimiranjem Chiogge kao mjesta radnje izvornika), komedija nije izgubila nimalo od željenoga domaćeg, dalmatinskog ugođaja. Naprotiv, otvorila je prostor za neko imaginarno Malo misto s kojim se moglo identificirati bilo koje mjesto na istočnoj jadranskoj obali. U primjeru Čaline *Kafetarije* vidjeli smo jednako tako kongenijalnu lokalizaciju u grad Dubrovnik, s pomno odabranim toponimskim rješenjima koja vjerodostojno zrcale izvorne prostorne odnose. I ostale dvije adaptacije iste komedije, premda su donekle skučile geografski radijus, sačuvale su ideju izvornika. Šteta je što je preinaka mjesta porijekla glavnoga negativca donekle ugrozila stabilnost njegove karakterizacije. Isti Čalin Dubrovnik polučio je posve suprotan učinak u *Moskaru,* u kojem je seosko-kontinentalni ambijent na silu pretočen u gradsko-pomorski. Tako je ova lokalizacija izgubila izvorne društvene odnose, poremetila je karakterizaciju junakinje Giannine i umjesto lova, kao plemenitaške, snobovske rekreacije, ponudila nimalo glamurozno ni društveno konotirano ribarenje. U posljednjem primjeru, adaptaciji čuvene *Gostioničarke,* adaptatorica je otišla korak dalje, pa je osim lokalizacije mjesta radnje kreirala i regionalnu pozadinu svih likova, te im pridružila različite dijalekte. Osim toga, dodala je i dijaloške sekvence najniže razine humora, izazivajući smijeh publike jezičnim gegom ili, što je puno gore, naglaskom na regionalnim stereotipima, poput onoga, primjerice, da su svi Slavonci debeli i rasipni. Takvim proizvodima, koji trivijaliziraju vrhunsko dramsko djelo i udomaćujući unizuju sadržaje, ne bi trebalo biti mjesta ni na čijim pozornicama.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA LITERATURA

Goldoni, Carlo (1951). *Ribarske svađe.* Adaptacija Ivo Tijardović, radni kazališni tekst GK Gavella, Zagreb.

Goldoni, Carlo (1993). *Kafetarija*. Prev. Frano Čale, u: *Sedam komedija.* Zagreb: Durieux.

Goldoni, Carlo (1993). *Moskar.* Prev. Frano Čale, u: *Dubrovnik*. 5: 99-157.

Goldoni, Carlo (1996). *Gostioničarka*. Prev. Morana Čale, adaptacija Lada Kaštelan, radni kazališni tekst GK Komedija, Zagreb.

SEKUNDARNA LITERATURA

Alonge, Roberto (2004). *Goldoni. Dalla commedia dell'arte al dramma borghese*. Milano: Garzanti.

Čale, Frano (1993). *Incontri croati di Carlo Goldoni*. Zagreb-Dubrovnik: Hr. P.E.N., Matica hrvatska i Tal.inst.za kulturu.

Fido, Franco (2000). *Nuova guida a Goldoni. Teatro e società nel Settecento*. Torino: Einaudi.

Folena, Gianfranco (1983). „Una lingua per il teatro: Goldoni", u: *L'italiano in Europa. Esperienze lingustiche del Settecento*. Torino: Einaudi: 89-215.

Hećimović, Branko ur. (1990). *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980.,* knjiga prva. Zagreb: Globus, Nakladni zavod i JAZU.

Levi, Eugenio (1959). *Il comico di carattere da Teofrasto a Pirandello.* Torino: Einaudi.

Livi, François (2002). „Introduzione", u: Goldoni, Carlo, *Il ventaglio,* edizione nazionale, ur. Paola Ranzini, Venezia: Marsilio: 9-45.

Radoš-Perković, Katja (2011). *Promišljanje o identitetima u hrvatskim prijevodima Goldonijevih komedija,* neobjavljeni doktorski rad, mentori: dr. sc. Sanja Roić i dr. sc. Iva Grgić Maroević, Zagreb: Filozofski fakultet.

Katja Radoš-Perković

THE CULTURE OF SPACE IN TRANSLATION. TOPONYMS IN CROATIAN ADAPTATIONS OF GOLDONI'S COMEDIES

Summary

A large number of Croatian stage translations of Goldoni's comedies are adaptations, i.e. localizations into some domestic area. Such a translational strategy becomes especially interesting when it comes to the transfer of specific cultural elements, such as anthroponyms, toponyms, proverbial phrases and cultural references which legitimize the time, space, social status and customs both of the source language as well as of the target language. Analyzing several examples of famous stage productions such as *Kafetarija, Ribarske svađe* and *Gostioničarka* (The Coffee-House, The Quarrels in Chioggia, The Mistress of the Inn), the paper will show new identity implications derived from a free interpretation of the original toponyms, but also from adding toponymic elements in parts of the plays where the original did not include any.

Marija Pastor Kiči
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 811.511.141:811.163.41'373.7
originalni naučni rad

ANTIPOSLOVICE NA MAĐARSKIM I SRPSKIM INTERNET STRANICAMA[1]

APSTRAKT

Poslovice spadaju u kratke, tradicionalne verbalne folklorne žanrove, i uglavnom su izražene rečeničkom celinom fiksne forme. One obično u sebi sadrže mudrost akumuliranu kroz životno iskustvo više generacija. Njihove podvrste uključuju i neke druge izraze (npr. proverbijalne izreke itd.). Zajednička karakteristika ovih formi jeste njihova duboka ukorenjenost u tradiciji društvene zajednice od koje one u apsolutnoj meri i zavise. Slabljenje i dezintegracija tradicionalnih vezivnih snaga zajednice u procesu urbanizacije i globalizacije dovelo je i do rastakanja ustaljenih idiomatskih oblika, tako da su oni degradirani na svoju čisto stilističku i poetsku funkciju (npr. izvor humora), i postali objekat „igre" defrazeologizacije, koja je rezultovala pojavom antiposlovica, danas veoma popularim na internetu. Ovaj rad (kao deo šireg istraživanja žanrova i korišćenja jezika na internetu) predstavlja pokušaj posmatranja ovih oblika na mađarskim i srpskim internet stranicama.

Ključne reči: frazeologija, paremiologija, idiomatski oblici, poslovice, defrazeologizacija, antiposlovice, mađarske i srpske internet stranice

1. DEFRAZEOLOGIZACIJA I ANTIPOSLOVICE

Predmet istraživanja predstavljen u ovom članku jeste tumačenje, klasifikacija i upoređivanje antiposlovica koje se mogu naći na mađarskim i srpskim internet stranicama. Inače, sam rad – kao deo obimnijeg naučnog projekta u čijem se fokusu nalaze žanrovi i forme izražavanja, odnosno osobine jezičke performanse karakteristične za komunikaciju na internetu – nadovezuje se direktno na nedavno istraživanje pojave defrazeologizacije na internet stranicama mađarskog govornog područja, takođe u okviru ovog projekta.

Termin *defrazeologizacija* odnosi se na pojavu kada tradicionalne i ustaljene formalno-semantičke formule (poput poslovica, izreka, fraza, krilatica itd.) u toku procesa urbanizacije i globalizacije gube svoju originalnu funkciju jačanja svesti o identitetu i povezanosti zajednice, a slabljenjem i dezintegracijom tradicionalnih vezivnih snaga u društvu i ove

1 Rad je nastao u sklopu projekta br. 178017 Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

narodne umotvorine gube svoju primarnu potporu i tradicionalne semantičke konotacije. Tada dolazi do rascepa njihove karakteristične formalno-semantičke dihotomije[2], što znači da se one ponovo počinju tumačiti u svom prvobitnom, doslovnom značenju. A ova reinterpretacija opet u određenom kontekstu može da posluži kao izvor humora, naročito ako se nad određenim komponentama izvrši neka strukturalna (formalna) ili semantička transformacija, npr. *Kom opanci Tom i Džeri* (orignalno: *Kom opanci, tom i obojci*), ili *S kim si – uvek imaš da sa njim završiš pijan* (originalno: *S kim si, takav si*) itd. (Balázs 2004).

Termin *defrazeologizacija* obično se koristi kada se transformacije ovih ustaljenih formula posmatraju i razvrstavaju iz ugla frazeologije, leksikološko-semantičke discipline koja proučava tradicionalne jezičke izraze veličine sintagme ili sintaktičke celine, koji se unutar jezičke upotrebe nalaze na različitim nivoima ustaljenosti (konzervacije), a u svom datom (jedinstvenom) obliku poseduju semantičku vrednost sličnu leksemima, ili pak na slikovit način prenose neku mudrost, odnosno životnu filozofiju.

Ove tradicionalne jezičke tvorevine, međutim, mogu biti posmatrane i kao folklorističke, etnološke, dijalektološke, stilističke, literarne, istorijske itd. pojave, zavisno od toga koji se njihov aspekat želi istaći u određenom kontekstu. A verovatno upravo zbog takvih višestrukih mogućnosti interdisciplinarnog pristupa ovoj tematici, u međunarodnim naučnim krugovima još uvek nije uspostavljena jedinstvena terminologija, a ni jedinstvena definisanost, tipologija i taksonomija pojmova unutar nje (v. Balázs 2004; Jovanović 2006a; T. Litovkina, Mieder 2005: 15; Voigt 2004). I možda se upravo iz tih razloga javila i potreba za specijalnom naukom koja bi se bavila proučavanjem samih poslovica, u relaciji sa svim ostalim faktorima koji potencijalno deluju na njih. Ta relativno mlada disciplina pod nazivom *paremiologija* formirana je u drugoj polovini XX veka, iako počeci sakupljanja i pokušaji tipološke klasifikacije proverbijalnih[3] oblika u raznim evropskim zemljama mogu da se smeste još u XVI vek (Voigt 2004).

Sa stanovišta paremiologije rezultati procesa defrazeologizacije nazivaju se

2 Kod ustaljenih jezičkih formula – bilo onih kod kojih ekspresivnost i forma jezičkog izraza igraju primarnu ulogu (npr. izreke, fraze i drugi izrazi idiomatskog karaktera), ili onih kod kojih preovladava semantički vid (npr. poslovice, krilatice, aforizmi itd.) – zajednička je osobina da značenje čitave formule (ne duže od rečeničke celine) nije jednako zbiru značenja njenih sintaktičkih komponenti. Može se, dakle, reći da za ove formule važi sledeća dihotomija: sintaktička celina ili sintagmatička struktura je nosilac semantičke vrednosti jedne leksičke jedinice (leksema), ili ukoliko se radi o formulama tipa poslovice, koje na slikovit način prenose neku mudrost ili životnu filozofiju, one se mogu karakterisati minimalnim brojem ključnih reči.

3 *Proverbijum* (lat = 'izreka, poslovica'; gr. = γνώμη; eng = 'proverb') je u današnjoj anglosaksonskoj i mađarskoj paremiologiji termin za označavanje poslovica, koje u tom smislu uvek predstavljaju rečeničku celinu. Osim toga one imaju didaktčki karakter, i ukazuju na moralne i etičke vrednosti, te sadrže u sebi akumuliranu mudrost više generacija predaka, prenošenu s kolena na koleno. (T. Litovkina, Mieder 2005: 16). U širem shvatanju proverbijalni oblici osim poslovica uključuju i izreke, konvencionalne izraze, kao i krilatice (Voigt 1998: 304-311).

antiposlovicama (ili antiproverbijumima)[4], a njihovo istraživanje započelo je u drugoj polovini XX veka, dok se prva zbirka pojavila osamdesetih godina (1982), kada je poznati američki paremiolog nemačkog porekla Volfgang Mider (Wolfgang Mieder) u Vizbadenu publikovao prvi od tri toma svoje zbirke antiposlovica pod naslovom *Antisprichwörter*. Prva zbirka antiposlovica na engleskom jeziku pod naslovom *Twisted Wisdom: Modern Antiproverbs* objavljena je 1999. godine kao rezultat koautorske saradnje Midera i Ane T. Litovkine (Anna T. Litovkina), mađarske profesorke ruskog porekla, koja se takođe bavi istraživanjem poslovica i antiposlovica. Njihova saradnja je zatim doprinela i tome da se u Mađarskoj uspostavi istraživanje antiposlovica koje se mogu naći u mađarskom jeziku, u poređenju sa sličnim pojavama u nekim stranim jezicima (npr. u engleskom, nemačkom, francuskom i ruskom). Ovo istraživanje funkcioniše u vidu neposredne saradnje Ane T. Litovkine sa Peterom Bartom (Barta Péter), Hristalinom Hristovom-Gothart (Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt), Katalinom Vargom (Vargha Katalin), Margitom Daci (Daczi Margit) itd., a njegovi rezultati se mogu naći u časopisima sa paremiološkim, etnografskim, lingvističkim i drugim sadržajem, kao i u zbornicima sa domaćih i stranih naučnih skupova.

Istraživanje antiposlovica se inače vrši još i u Rusiji, gde se njima, između ostalih, bavi Valerij M. Mokienko (Валерий М. Мокиенко), a ova pojava istražuje se još u nekoliko evropskih zemalja (npr. u Nemačkoj, Austriji itd.), pa i u SAD, gde i sam Mider drži katedru[5].

Zanimanje za antiposlovice u srpskom jeziku nije toliko raširenо, pošto se srpska paremiologija bavi prvenstveno tradicionalnim narodnim poslovicama, mahom iz Vukove zbirke, koja se u Srbiji čuva kao narodno blago sa kojim se ne zbijaju šale. Pa ipak, mogu i tu da se nađu neki primeri. Jedan od njih je master rad Maje Šabanovič u rukopisu pod naslovom *Antiposlovice u nemačkom i srpskom jeziku*, odbranjen 2010. na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (Šabanović 2010), a drugi je *Rečnik srpskih antiposlovica* u izboru Đorđa Otaševića (Otašević 2011). Tu, međutim, treba napomenuti da – dok Maja Šabanović tretira antiposlovice po Miderovom shvatanju – Otašević u predgovoru svoje zbirke ističe da „za razliku od ruskih, američkih i engleskih antiposlovica kod kojih se u objavljenim zbornicima autor najčešće ne navodi i koje se smatraju delom narodnog stvaralaštva, autori srpskih antiposlovica obično su poznati" (Otašević 2011: 2). I tako je on, u stvari, u svoju zbirku uvrstio autorske aforizme, koji su uglavnom parodije poznatih krilatica, slogana, naslova itd. tipa „*Amerika i Engleska biće zemlja proleterska*", „*Zbogom*

4 Kao odgovarajući termin, na engleskom govornom području koristi se naziv *anti-proverbs*, a na nemačkom *Antisprichwörter*, a ovaj termin se vezuje za nemačkog paremiologa Volfganga Midera (Wolfgang Mieder), koji je u Evropi među prvima počeo da se bavi izučavanjem antiposlovica.

5 University of Vermont, Burlington

oružje" i dr., a ne parodirane oblike opšte poznatih poslovica anonimnih autora – iako je anonimnost jedna od glavnih karakteristika antiposlovica, koje se iz tog razloga u neku ruku tretiraju upravo kao umotvorine urbanog folklora i internet generacije, u čijem su krugu one, u stvari, i najpopularnije.

2. ANTIPOSLOVICE NA MAĐARSKIM I SRPSKIM INTERNET STRANICAMA

Ana T. Litovkina i njeni saradnici ističu da poslovice verovatno nikada nisu bile zaštićene od parodiranja, o čemu svedoče pronađeni primeri čak iz antičkog doba, pa iz srednjeg veka, sve do današnjih dana, kada antiposlovice proživljavaju svoj procvat zahvaljujući masovnim medijima i internetu (Barta 2008: 83).

I upravo pri potrazi za primerima koji bi mogli biti uvršteni u korpus pređašnjeg napomenutog istraživanja, markantno se isticala masovna prisutnost antiposlovica na mađarskim internet stranicama (broj odatle skinutih atiposlovica je prelazio 5000), ukazujući na to da je ova populacija stvarno zainteresovana za ove parodističke forme.

Za razliku od toga, na srpskim internet stranicama je bilo malo teže pronaći odgovarajuće primere za ključnu reč „*antiposlovice*". No, ako se traži pod „*humor*", ili pod „*grafiti*" (koji se po svom karakteru mogu smatrati srodnim formama urbanog folklora), broj željenih pogodaka (nešto više od 100) već može da posluži za upoređivanje pronađenih antiposlovica.[6]

Tu, međutim, treba istaći da se upoređivanje ne može vršiti na način na koji se prevodi upoređuju jedni s drugim, pošto primeri iz paralelnih korpusa ne komuniciraju uzajamno na taj način. Oni, doduše, u slučaju poslovica biblijskog ili antičkog porekla mogu imati zajednički izvor, ali – kao što je već rečeno – kod ovih formi ne igra ulogu vernost originalu već vidovi transformacije koje su izvršene nad njima. A one mogu biti *figurativne* (na osnovu izmena u samom obliku jezičkog izražavanja) ili *semantičke* (na osnovu izmena koje se zasnivaju na semantičkim relacijama: homonimiji, polisemiji, paronimiji, sinonimiji, tezauističkim relacijama itd.). Ali pri tom je za postizanje efekta humora neizostavno bitno da se transformacije vrše nad poslovicama koje su opšte poznate, jer se kod nepoznatih oblika ne može uspostaviti polje napona koje inače nastaje pri prepoznavanju figurativnih i/ili semantičkih pomaka između antiposlovice i njenog originala.

Na osnovu toga može se reći da se antiposlovice na mađarskim i srpskim internet stranicama mogu uporediti na osnovu:

- tematske analogije izvorne poslovice u dva jezika:

6 A to indirektno ukazuje na verovatnu činjenicu da u fondu reči srpske internet generacije još nije prisutan termin „*antiposlovica*".

- potpuna analogija
- delimična analogija
- antiposlovice bez postojeće izvorne analogije

- načina transformacije:
  - figurativna transformacija
  - semantička transformacija
- transformacija broja:
  - transformacija jednog elementa sekvence
  - transformacija dva ili više elemenata sekvence
  - kompleksna transformacija

U sledećim tabelama slede primeri za glavne vrste navedenih mogućnosti.

2.1. Potpuna analogija izvornih poslovica

Ko drugom jamu kopa, sam u nju pada. • Ko drugom jamu kopa - fizički je radnik. • Ko drugome jamu kopa, taj je zemljoradnik, grobar ili fizikalac.	Aki másnak vermet ás, maga esik bele. • Aki másnak vermet ás... ...az kemény fizikai munkát végez! (‘*... taj vrši težak fizi*čki *posao’*) • Aki másnak vermet ás, az sírásó vagy földmunkás . (‘*... taj je grobar ili radnik na zemljišnim poslovima.’)*

Na osnovu: Lat.: Effodit foveam vir iniquus, et incidit illam.

<Čovek loše namere kopa jamu, i u nju upada.>

2.2. Delimična analogija izvornih poslovica

Ko rano rani, dve sreće grabi. • Ko rano rani, čitav dan zeva. • Ko rano rani, ili je pekar ili je budala. Lat.: Aurora musis amica. <Zora je drugarica muza.>	Ki korán kel, aranyat lel. (‘... zlato nalazi’) • Ki korán kel, egész nap álmos. (‘*... čitav dan je pospan.’*) • Ki korán kel az pék, vagy hülye.
Bolje vrabac u ruci, nego golub na grani. • Bolje golub u ruci nego vrabac na grani. Lat.: Plus valet in manibus passer quam grus . <Više vredi u ruci jedan vrabac, nego ždral.>	Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok (‘*Bolje danas jedan vrabac, nego sutra velika droplja.’*) • Jobb, ha ma egy túzok, mint holnap egy véreb. • Jobb ma egy veréb, mint holnap egy sem. (*‘... nego sutra ni jedan.’*)

2.3. Figurativne transformacije

Ko drugom jamu kopa, sam u nju pada. • Ko drugom jamu kopa, *izgubiće topa* • *Ko drugom kopa jamu, izgubiće damu.* *(„šahovske poslovice")*	Aki másnak vermet ás, maga esik bele. • Aki másnak herbepenész annak asztán ficereg a rek-mek tyütyü • Aki másnak gidri- gödri, maga pitty-potty bele. *(Asemantičke – besmislene – transformacije)*

2.4. Semantičke transformacije

HOMONIMIJA: Svaka ptica svojim *jatom* leti. • Svaki putnik svojim *JAT-om* leti.	Aki *mer*, az nyer. (*'Ko sme, taj pobeđuje.'*) • Aki *mer*, annál a merőkanál. mer1 = '*sipati*'; mer2 = '*smeti*' (*'Ko sipa/sme, kod tog je kutlača.'*);
PARONIMIJA: Vuk dlaku menja, *ćud* nikada. 1. Vuk dlaku menja, *ćuk* nikada.	Jobb ma egy *veréb*, mint holnap egy *túzok.* (*'Bolje danas jedan vrabac, nego sutra velika droplja.'*) • Jobb ma egy *véreb*, mint holnap a *túszok*. veréb = '*vrabac*' ; véreb = '*krvoločan pas*' ; túzok = '*velika droplja*' ; túszok = '*taoci*' (*'Bolje danas jedan krvoločan pas, nego sutra taoci.'*)
TEZAURISTIČKA RELACIJA: Jedna *lasta* ne čini proleće. • Jedna *ovca* ne čini proleće.	Egy fecske nem csinál tavaszt. • Egy *kecske* nem csinál tavaszt. (*'Jedna koza ne čini proleće.'*)

2.5. Kompleksne transformacije

HOMONIMIJA + ASOCIJACIJA Ko drugom jamu kopa, sam u *nju* pada. • Ko drugome jamu kopa sam u *New Orleans* Bolje vrabac u ruci, nego golub na grani. • Bolje vrabac u ruci, Negotin.	HOMONIMIJA + SIMETRIJA Addig üsd a *vas*at, míg *meleg*! (*'Gvožđe kuj (udaraj), dok je toplo!'*) • Addig üsd a *meleg*et, míg vasal! meleg1 = '*topao*'; meleg2 = '*homoseksualac*' ; *vasal = 'peglati'* *('Homoseksualca udaraj dok pegla!')*
KONTAMINACIJA (MEŠANJE POSLOVICA) • Nužda zakon menja, šubara je krasi. *(Nužda zakon menja. + Čizma glavu čuva, šubara je krasi)* • Ko prvi devojci sam u nju upada. *(Ko prvi devojci, tom devojka. + Ko drugom jamu kopa, sam u nju pada.)*	• Aki másnak vermet ás, aranyat lel. *(Aki másnak vermet ás, maga esik bele. + Ki korán kel, aranyat lel.)* *('Ko drugom jamu kopa, zlato nalazi.')*

3. Zaključak

Na osnovu iznetih misli i prikazanih primera može se zaključiti da su antiposlovice prisutne i na srpskim i na mađarskim internet stranicama, s tim da su one na potonjim stranicama brojčano trenutno znatno zastupljenije. Ipak, to ne znači da se u srpskim antiposlovicama (koje se često skrivaju iza ključnih reči „*humor*" ili „*grafiti*") ne mogu otkriti najznačajniji transformativni metodi koji karakterišu formalno-semantički lik antiposlovica, dakle sama pojava je oživela i na našem sajber području.

LITERATURA

Balázs, Géza (2002). *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest: Corvina Kiadó Kft.

Balázs, Géza (2004). „A frazémák szövegtipológiája". URL: <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/balazsgeza.rtf>

Balázs, Géza (2008). „Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai", in *Ezerarcú humor: Az I. Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, ed. Daczy, T. Litovkina, Barta. (Budapest: Tinta Könyvkiadó): 220-230.

Bárdosi, Vilmos et al. (2003). *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára.* Budapest: Tinta Kiadó.

Barta, Péter et al. (2008). „Paronomázia az antiproverbiumokban – magyar, angol, német, francia és orosz példákkal", in *Ezerarcú humor: Az I. Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, ed. Daczy, T. Litovkina, Barta (Budapest: Tinta Könyvkiadó): 83-97.

Đorđević, Slobodan (2003). *Vukove narodne poslovice s registrom ključnih reči.* Beograd: Nolit.

Forgács, Tamás (2003). *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Hrisztova-Gotthard, Hrisztalina et al. (2008). „Poliszémia, homonímia és homofónia az antiproverbiumokban", in *Ezerarcú humor: Az I. Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, ed. Daczy, T. Litovkina, Barta. (Budapest: Tinta Könyvkiadó): 98-108.

Jovanović, Jelena (2006a). *Knjiga srpskih narodnih poslovica I.* Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.

Jovanović, Jelena (2006b). *Knjiga srpskih narodnih poslovica II.* Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.

Litovkina, Anna T. (2005). *Magyar Közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Litovkina, Anna T. et al. (2008). „A szójáték egyes típusai az antiproverbiumokban – magyar, angol, német, francia és orosz példákkal". in *Ezerarcú humor: Az I. Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, ed. Daczy, T. Litovkina, Barta. (Budapest: Tinta Könyvkiadó): 109-122.

Litovkina, Anna T., Mieder, Wolfgang. (2005). *„A közmondást nem hiába mondják". Vizsgálatok a proverbiumok természetáról és használatáról*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Marković, Radul et al. (2005). *Srpske narodne poslovice i izreke.* Beograd, YU-Marketing Press.

O. Nagy, Gábor (1966): *Magyar szólások és közmondások.* Budapest: Gondolat.

Otašević, Đorđe (2011). „Rečnik srpskih antiposlovica". *ETNA - elektronski časopis za satiru br. 106,* URL: <http://www.aforizmi.org/etna/etna106/Recnik-srpskih-antiposlovica.pdf>

Pásztor Kicsi, Mária (2011a). „»Az élcelődések az élet mocsarának szúnyogcsípései.« A frazémáktól az internetes graffitiig – a defrazeologizálás jelensége a világhálón". *Hungarológiai Közlemények*. XLII/3: 146-156.

Pásztor Kicsi, Mária (2011b). „Az internetes graffiti mint életjel és beszédcselekvés". *Hungarológiai Közlemények*. XLII/4: 121-130.

RKT. *Rečnik književnih termina.* (1985). Beograd: Nolit.

Šabanović, Maja (2010). *Antiposlovice u nemačkom i srpskom jeziku*. Master rad, rukopis, Novi Sad, Filozofski fakultet, Seminarska biblioteka Odseka za germanistiku.

Vargha, Katalin, T. Litovkina Anna (2007): „»Hallgatni Arany, beszélni Petőfi«. A magyar proverbiumok ferdítési módjai (formai változatok és nyelvi humor)". *Magyar Nyelv.* 2007/2: 179-199.

Voigt, Vilmos (1998). „Kisepikai prózaműfajok", in *A magyar folklór,* ed. Ortutay Gyula, (Budapest, Osiris Kiadó): 303-355.

Voigt, Vilmos (2004). „Tudománytörténet. A közmondások megnevezésének európai mintái". *Magyar Nyelv*. 2004/4: 474–481.

IZVORI POSMATRANOG JEZIČKOG KORPUSA

URL< http://www.cyberbulevar.com/grafiti/>

URL: <http://www.egysoros.hu/kategoria.php?kategoria_id=45>

URL:<http://www.hotdog.hu/magazin/magazin_article.hot?m_id=8435&a_id=108082&h_id=19313>

URL:<http:// forum.index.hr/forum/15/humor/tema/1572/poslivice.aspx.>

URL:<http:// forum.index.hu/Article/showArticle?t=9073031>
URL:<http:// forum.index.hu/Article/showArticle?t=9001381>
URL:<http://unciklopedia.org/wiki/Ferde_k%C3%B6zmond%C3%A1sok>
URL:<http://vukajlija.com/forum/teme/4642-antiposlovice>

Marija Pastor Kiči

ANTI-PROVERBS ON THE HUNGARIAN AND SERBIAN WEB PAGES

Summary

A proverb is a short, traditional verbal folklore-genre, which is mostly expressed by a sentence of fixed form. Usually it contains wisdom accumulated through the life experience of many generations. It's sub-genres include some other forms, too (e.g. the proverbial expressions etc.). The common characteristic of these forms is that they are deeply implanted into the tradition of social communities, and they absolutely depend on them. Thus, in the course of urbanization and globalization the slackening and disintegrating of the traditional cementing forces of a community have also led to the loosening up of the traditional figures of speech, so they have been degraded to merely their stylistic and poetic (e.g. humorous) functions and become the object of a dephraseologization "game", which resulted with appearance of anti-proverbs, today mostly popular on the internet. This paper (as a part of a wider research of genres and language usage on the internet) tries to observe the presence of these forms on the Hungarian and Serbian web pages.

VIII

DRŽAVNI, KULTURNI I POLITIČKI PROJEKTI NARODA JUGOISTOČNE EVROPE

Ispánovics Csapó Julianna
Újvidéki Egyetem,
Bölcsészettudományi Kar

UDC 655.1(091)(497.113 Bačka)"1794/1918"
originalni naučni rad

SZERB NYOMDÁSZOK A BÁCSKAI MAGYAR KÖNYVKULTÚRÁBAN 1794–1918

APSTRAKT

A tanulmány áttekinti azokat a magyar nyelvű nyomtatványokat, amelyek a vizsgált időszakban bácskai szerb nemzetiségű nyomdatulajdonosok műhelyében készültek. A magyar és a szerb kultúra nyomdászattörténeti, könyvészeti kölcsönhatása a régió vonatkozásában Újvidék, Zombor és Óbecse multikulturális közegében érhető tetten frissítve a magyar és a szerb kultúra vérkeringését. Újvidéken Pavle Janković, Emanuel Janković, Jovan Subotić, Arsenije Pajević, Nikola Dimitrijević, Svetozar Miletić, a Popović testvérek, Đorđe Ivković, Zomborban Vladimir Bajić, Óbecsén Svetozar Ivanić és Boža Gavanski valamint Vladimir Radosavljević vállalkozik magyar nyelvű kiadványok közreadására is.

Kulcsszavak: nyomdászattörténet, könyvkultúra, Bácska, Szerbia, Újvidék, Zombor, Óbecse

A korai szerb nyomdászat meghatározó jegye a szellemi és etnikai öntudat fenntartása, a pravoszláv szellemi függetlenség megőrzése az iszlám ellenében. Ez a törekvés egyaránt jellemzi a cetinjei nyomdát (1494–1496), a XVI. századi romániai, velencei nyomdaműhelyeket, a goraždei, rujnói, gračanicai, mileševai, belgrádi, skadari és valjevo környéki nyomdákat. A XVI. század végétől a XIX. század végéig Szerbia nyomda nélkül marad, mivel a török birodalom nem tartja fontosnak, nem tűri meg a könyvnyomtatást.

A magyar könyvkultúra kezdetei az olasz földről érkező német nyomdász, Hess András és Corvin Mátyás nevéhez fűződnek. A rövid életű „egyszemélyes" (BORSA 1996a) budai műhelyben a magyar nemzet történetét megörökítő latin nyelvű nyomtatvány készül. Az üzleti célú vállalkozás eredménye, a *Chronica hungarorum* (1473) impozáns munka. A nyomda fennmaradását azonban mégsem biztosítja. A magyar nyomdászat valódi meghonosítója és fellendítője nem a pénz, hanem a reformáció szellemi ereje. Első nyomdáinkat a XVI. században egyetlen cél vezérli, hitvitázó könyveket nyomtatni, a reformáció terjesztését segíteni. Működésük színtere a törököktől meg nem szállt országrészek, a Dunántúl nyugati fele, a Felvidék és Erdély. Az első magyarországi nyomda

1535-ben alakul meg Brassóban. Magyar nyelvű könyvet nem nyomtat. Az első magyar nyelvű nyomtatvány Sylvester János: *Grammatica Hungaro-Latina* (1539) c. munkája, amely az 1537-ben felállított újszigeti műhelyben készül. A katolikus egyház üldöztetései ellenére idegen és magyar származású protestáns vándornyomdászok (Manlius János, Bornemissza Péter) járják az ország nyugati részeit (TEVAN 1973). A katolikus egyház a század utolsó negyedében felfedezi, az üldöztetésnél, a nyílt erőszaknál sokkal hatásosabb az ellenfél módszere, a nyomtatott betű ereje. A nagyszombati nyomda megalakításával egyenes az út a könyvnyomtatás elterjedése előtt.

Mind a szerb, mind a magyar könyvkultúra esetében elmondható tehát, az első nyomdák, az első nyomtatványok létrejöttének eszmei indíttatása, küldetése van.

Az első két magyar nyelvű nyomdatermék a mai délszláv államok területén 1573-ban lát napvilágot az akkoriban Magyarországhoz tartozó, Zala megyei Alsólindván. Kultsár Györgynek, a helybeli protestáns gyülekezet vezetőjének *Az halálra valo keszöletről rövid tanosság* és *Az ördögnec a penitencia tarto bünössel való vetekedéséröl* c. postilláját Hoffhalter Rudolf nyomtatja ki. Az első szöveg eredeti munka[1], a második, amint azt Kultsár is jelzi ajánlásában, Urbanus Regius doktor művének magyar fordítása. Az európai színvonalat elérő, mestermunkáiról elhíresült Hoffhalter Raphael fia 1571 decemberében veszi át apja műhelyének a vezetését, abban az esztendőben, amikor az új erdélyi fejedelem, Báthori István betiltja a protestáns jellegű kiadványokat az erdélyi fejedelemségben. A Nagyváradról érkező Rudolf nyomdászati tevékenységét 1573 derekán kezdi meg a királyi Magyarország déli részén, a Mura és a Dráva vidékén. Bánffy Miklós zalai főispán alsólindvai birtokán Kulcsár Györgynek, a helybeli protestáns gyülekezet jó tollú prédikátorának a vallási tárgyú munkáit nyomtatja ki 1573–74-ben (SZABÓ 2011). Kultsár postillái már nem pusztán lelki táplálékul szolgálnak, hanem a bibliai történetek aktualizálásával az erkölcsi tanításon, a hit megerősítésén túl a gyönyörködetés eszközei is (HUBERT 2001). A hithű katolikus császár, II. Miksa 1574-ben felszólítja a Bánffy családot, űzze el birtokáról az unitárius tipográfust. A vádnak nincs igazi alapja, hiszen a fiú nem követi atyja nyomdokait, soha nem tagadja meg a Szentháromság tanát, nem lesz antitrinitáriussá. A rendelet miatt 1574 derekán Rudolf áttelepül húsz kilométerre délebbre, a Mura és a Dráva között fekvő Drávavásárhelyre (Nedelicére), Zrínyi György birtokára. Nedelicén Rudolf már nem vallásos tárgyú kiadványt nyomtat. Werbőczi István magyarországi joggyűjteményének Ivanuš Pergošić, varsadi jegyző által horvát nyelvre

1 Kultsár művének egyetlen példányát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Az értékes kiadvány néhai Tóth Ferencz könyvtárával jutott Liszkay József győri, később pápai re formátus lelkész birtokába, akitõl a múzeum 1874-ben szerezte meg. A postilla szövege a budapesti Ráday Gyűjtemény kiadásában, Nyíri Sándor gondozásában jelent meg újra nyomtatásban 1990-ben.

fordított szövegét adja ki (BORSA 1996b).

A vajdasági magyar nyelvű könyvkiadás korai, XVIII. századi fejezete egy ferencrendi szerzetes, Takáts Raphael működése Torontál vármegyében, a Szeged környéki dohánykertészek által újranépesített Padén. A gyöngyösi születésű tudós szerzetes „nyomdája" egy kimustrált kézisajtó, amit 1787-ben Ambrú Ferenc nyomdásztól kap örökbe. A közműveltség előmozdítása érdekében 1790-től elsősorban ábécét, imádságokat, betegápolási útmutatót nyomtat. *Lexikon Ungaricum* és *Monobiblion* c. művei, melyekben népnyelvi kifejezésekkel magyarázza a latin szavakat, kéziratban maradnak. Fő műve, a *Toldalék* (1794) című negyven oldalas magyar-latin szójegyzék az első vajdasági magyar nyelvű nyomtatvány. A húszleveles munka adalék egy protestáns hitvitázó irathoz, Pápai Páriz Ferenc *Dictionariumá*t egészíti ki. Nyelvtörténetünk fontos forrásának tekinthetjük, hiszen gazdag szinonimaanyaggal szemlélteti a latin kifejezéseket. A holt nyelvnek a magyar fül számára ismeretlen szavait többnyire árnyaltan, több rokon értelmű kifejezéssel igyekszik megvilágítani. A jegyzék végén „A' hibák jobbítása" olvasható. Ezt „Szerezd-meg" cím alatt a pótjegyzék, a toldalék toldaléka követi. Takáts listája sem teljes, akár Pápai Páriz Ferencé. Utóbbinál pl. kimarad a grammatica magyar megnevezése. Takáts a grammaticát *nyelvémség*nek, *nyelv mesterség*nek fordítja. A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (1967–1984) több helyen is idéz műveiből. A jegyzék orvosi szakszókészlete is gazdag. Bugát Pál, a magyar orvosi szaknyelv megalkotója ismeri és valószínűleg föl is használja Takáts *Toldalékát* (MÉSZÁROS 1999). „A padéi Typotbeta" (KALAPIS 1992) kézisajtóján a fenti mellett tucatnyi nyomtatványt készít (PAŠĆIK 1984). Ezek az első bánáti nyomtatványok.

A bácskai magyar nyelvű nyomdászat kezdete az 1794-es esztendőhöz köthető. Első nyomai Újvidékre vezetnek. Az úttörő Jankovits Pál (Pavle Janković), egy szerb nyomdász.

A nyomdászat terén Újvidék ekkoriban „elsők közt áll Délmagyarország városai közt" (ÉRDÚJHELYI 1991: 313). Ez a városban élő szerbeknek köszönhető, akik már korán kezdeményezik a helyi nyomdászat beindítását. Az 1707. évi kongresszus engedélyt kér az illetékesektől egy nyomda felállítására. Kérelmük eredménytelen marad. 1748-ban Újvidék Mária Terézia jóvoltából szabad királyi városi rangra emelkedik. Kurzböck József, bécsi egyetemi nyomdász húsz éves időtartamra engedélyt kap egy nyomda felszerelésére. Erőfeszítése hiábavaló, hiszen "karlócai nyomdája előreláthatólag nem prosperálhatott" (ÉRDÚJHELYI 1991: 313). Damjan Kaulici, könyvkötő és könyvkereskedő valamint Stefánovics újvidéki polgárok 1790-ben engedélyt kérnek a Temesvárott ülésező kongresszustól egy nyomda felállítására. A kongresszus javasolja egy a magyarországi szerbek közköltségén felállítandó nyomda létrehozását, s ezt a javaslatot II. Lipót 1793.

április 23-án jóvá is hagyja. A kérvényezőket utasítják, lépjenek kapcsolatba Kurzböckkel, aki viszont ekkor már Stefan Novákovics érseki titkárra ruházta szabadalmát. Kaulici és Stefánovics próbálkozása sikertelen marad. Novákovics 1796-ban eladja nyomdáját a pesti magyar egyetemnek.

1789-ben Jankovics Emánuel (Emanuil JANKOVIĆ) megvásárolja a lipcsei Egon Toibl nyomdáját, és a mai Zmaj Jovan és a Duna utca sarkán, német és francia könyveket is forgalmazó könyvesboltja mellett felállítja az első újvidéki officinát. Jankovics művelt, olvasott, világlátott ember. 1786-ban orvostudományt tanul a hallei, később a lipcsei egyetemen, szabadidejében a nyomdászat mesterségével ismerkedik. 1789 augusztusától 1790 márciusáig Prágában tartózkodik, Jan Mihail Sam üzlettársa. Könyvesboltot és nyomdát működtetnek. Anyanyelve mellett németül, magyarul, latinul, franciául, olaszul ír és olvas, de a cseh, az orosz és a héber nyelv sem idegen a számára. Hazatérve Újvidékre lefordítja Carlo Goldoni egyik vígjátékát, szerb nyelvű, népszerű, ismeretterjesztő fizikakönyvet ír. Az utóbbinak köszönhetően a hallei Természettudományi Társaság a tagjává fogadja. Jankovics Emánuel előbb Belgrádban szeretne nyomdát alapítani, sikertelenül (HORVÁTH 2002). Csak ezután utazik föl Bécsbe, ahol Kurzböck József császári és királyi udvari nyomdász erős befolyása ellenére végül kiharcolja a nyomdaalapítási engedélyt. Kurzböck fölöslegesnek és veszélyesnek tartja Jankovics majdani üzemét, mert egy szerb környezetben, a Monarchia peremén működő nyomdaüzem a cenzúra kijátszásával könnyen a szerb nemzeti és kulturális emancipáció gyújtópontjává válhat. (KRESTIĆ 1980) Kurzböck ebbeli vélekedését nyilván önös üzleti érdek is indokolhatta.

Jankovits nyomdájának 1792-es megnyitását már nem érheti meg[2]. Műhelyét testvére, Jovan Janković örököli, aki 1793-ban szintén távozik az élők sorából. Halála előtt megszerezi a Helytartótanács jóváhagyását, miszerint, tekintettel a többnyelvű környezetre, a nyomdának joga van szerb, magyar, német és latin kiadványok nyomtatására. A nyomdát fia Pál (Pavle) veszi át, és vezeti sikeresen fél évszázadon át.

Jankovits Pál (Pavle Janković) műhelyében több lap készül. Nyomtat történeti munkákat, egyházi könyveket, imakönyveket, bibliarészleteket, szentképeket, ábécéskönyveket. Francia, osztrák, német, olasz szerzők szerb nyelvre fordított műveit, szerbre fordított színdarabokat ad közre, különböző kisnyomtatványokat (utasításokat, rendeleteket, plakátokat stb.) készít (HORVÁTH 2002) Horváth kategorizálása szerint Jankovicsé az első szerb nyomda ezen a vidéken. Az első magyar nyomdát 1844-ben Bittermann Károly indítja Szabadkán, az első német nyomdaműhelyt pedig 1847-ben Pleitz Ferenc Pál alapítja Nagybecskereken. Ez így nem fogadható el. A XIX. században és a századfordulón nem

2 Útban hazafelé Szabadkán súlyos állapotban kórházba kerül. 1791. szeptember 23-án meghal.

pusztán a nemzeti kritérium a döntő. A nyomdászat és a könyvkiadás elsősorban üzlet. A nyomdaüzemekben egyaránt készülnek szerb, magyar, német és más nyelvű könyvek, amint azt a tulajdonos üzleti érdeke megkívánja. Jankovits Pál műhelye így nemcsak az első újvidéki és vajdasági nyomda[3], a bácskai magyar nyelvű nyomdászat úttörőjének is tekinthetjük.

Jankovits első magyar nyelvű nyomtatványa 1794-ből való. A kiadvány a bácsmegyei mesteremberek munkabérét meghatározó deputatio (bizottság) munkájáról készült szöveget tartalmazza. 1795-ben két magyar nyelvű kisnyomtatvány hagyja el Jankovits nyomdáját[4]. Mindkettő az osztrák származású, felső-pulyai Büky József (1758 – 1810–1820 között?) orvostudor[5] működéséhez fűződik, s hathatós, szakszerű segítséget nyújt a pestis elleni védekezéshez. Fontos kiadványok ezek, hiszen Bácska és Bánát lakosságát több hullámban ritkítja meg a fekete halál[6]. Büky ekkoriban a palánkai vesztegzárnál igyekszik megakadályozni a Szerémségben kiütött pestis terjedését. A főorvos tíz orvosi körzetre osztja a vármegyét, s kötelezi kollégáit, hogy a járvány legyűrése érdekében élőszóban oktassák az embereket, hogyan előzhető meg a pestis. *A pestisnek meg-ismértető jeleiről* c. munkájában a betegség felismerését segíti. A *Hivatal-béli oktatás a pestis alkalmatosságával* c. szövegében Büky két cikkelybe foglalja a járvány elhárításával kapcsolatos teendőket. Az egyik: a köznépet fel kell világosítani, meg kell ismertetni a betegség jellemzőivel. Minden embernek tudnia kell, hogy a pestis nem levegő útján terjed, hanem „egyedül az egyveledés által ragadó, és terjedö légyen". Azt is meg kell jegyezniük, hogy a kór sokáig lappanghat még egészséges, de már fertőzött emberekben, akikkel szintén nem szabad érintkezni: „… ez az álnok ellenség (tudni illik a pestis) ambár mérges erejét sok megfertösztetteken még kinem nyilatkosztatta volna, és több napokig-is az egészségnek leg kevesebb valtozása-nélkul azokban rejtve légyen, még-is dögletes mérgét közli, és terjeszti." (BÜKY 1795: 2) Ezért nem kell a szerémségi emberekkel érintkezni, javasolja Büky, mert ott már felütötte a fejét kór. Büky másik cikkelye szerint a prevenció fontos feltétele a megyeszerte közzétett orvosi rendeletek betartása. Az orvosok pedig kötelesek hetente megvizsgálni a reájuk bízott településeket, és betartatni az említett rendeleteket. Büky szövege az 1710-es bécsi Pest-Patent néven ismert utasítás rendelkezéseire is visszavezethető, amely „…elrendelte a járvány megjelenésének nyilvántartását, a fertőzött vidék lezárását, és a fertőzött vidékek

3 Amennyiben eltekintünk Takáts Rapahael kézi tipográfiájától.

4 Hivatal-béli oktatás a pestis alkalmatosságával, A pestisnek meg-ismértető jeleiről.

5 Bölcseleti és orvosi tanulmányait a nagyszombati és a budai egyetemen végzi, majd 1782-ben orvossá avatják. Előbb Bács megye, majd 1801-től Bihar megye főorvosa és táblabírája. Munkáit latinul és magyarul jelenteti meg Budán, Pozsonyban, Újvidéken és Debrecenben.

6 Először a felszabadító háborúk éveiben, 1683–1699, majd 1708-ban, 1738–40-ben, 1756-ban, 1761-ben, 1770-ben és 1786-ban.

szigorú elkülönítését; tiltotta nyilvános összejövetelek, főleg vásárok megtartását és az engedély nélküli közlekedést, s ennek érdekében lezáratta a veszélyes terület felé eső határrészt, onnan pedig csak az elkülönítő karantinban szerzett biztosítékok után lehetett átjönni. Addig azonban, amíg ez a rendszer tökéletesen nem funkcionált, a Balkánról és a Havasföldről érkező pestishullám ezrével szedte áldozatait a Bácskában és Bánátban." (BALLA–HEGEDŰS: 98)

1834-ben nyomtatja ki Jankovits Pál az első magyar nyelvű bácskai verseskönyvet, Magoss József: *Magány virága* című színházi zsebkönyvét. A szerző „a nemzet színésze", akit konvencionális verstémái és eszköztára[7], ritkán megcsillámló költői vénája nem emeli a poézis élvonalába. Az *Elválás estvéje* c. költeménye a vajdasági magyar irodalom akác toposzának egyik korai „lelőhelye". A vers szubjektuma „Szellős Nyárfák" s a lenyugvó Nap árnyékában idézi meg a beteljesült szerelem tájait, midőn „Versenyt futánk a' mezön, / Elfáradván, le heverénk / A zöld bársony legelön, / Ott a' ter'bély Ákászoknak / Víz mosta szép tövébe…" (MAGOSS 1834: 16)

1837-ben Jankovits Pál egy futaki segédlelkész, Szép Ferenc: *Bács-Vármegye évszáz*adai c. eposzát, történeti munkáját bocsátja közre. A verses krónika alkalmi munka, Rudics József főispáni helytartóvá való kinevezésekor hangzik el 1837 szeptemberében Zomborban. A szöveg krónikajellegét erősíti a vármegye főispánjainak levéltári adatokkal dokumentált névsora 1074-től Rudics Józsefig, akinek egyben művét is ajánlja a szerző. A hexaméterekben írt eposz nem bír nagyobb irodalmi értékkel, s történelmi szempontból sem nevezhető hiteles dokumentumnak, inkább a romantikus történetírói iskolához áll közel. Kalapis Zoltán „buzgó lokálpatriotizmus"-ként (KALAPIS 1998) értelmezi a „helyi színeket" idéző szöveghelyeket, pl. Árpád és Zalán küzdelmét, Árpád vezéreinek a honfoglalását: „A' föld és terméke jutott a' gondos apáknak / Osztállyal. Nyerték partját a barna Tiszának / Hős Ada, és a' bajnok Zenta, s' Adorján / Beljebb Zombornak juta rész. Foglalta Szabadka / Köztük el a' nyert tért. Folytán a szőke Dunának / Bezdán és Baja osztoztak Bodroghgal. Utánok / Bács a' harczban erős rakatott várat…" Érzékletesen rajzolja meg Szép a pusztaságba vesző Bácska képét, a török hódoltság végét, a felszabadulást, a lassan fejlődésnek induló bácskai településeket: „Zentánál meg szűnt a' fél hold büszke hatalma. / Bács Megye! Meg szüntek vészt hordó Napjaid ottan. / Nem tapodá többé ellenség búja meződet; / Nem háborgata kár riadás, 's rohanó csapatoknak / Vad zaja nem költé szilajon föl béke nyugalmad. / Pusztult telkeidet munkásnép szállta meg, és a' / Harczos Apák ontott vérétől dús ugaridnak / Hantjait áldással fizető szép térre cserélte. / Ott hol borzasztó vadonok sürüjébe tanyázó / Farkasok és medvék orditó hangja ijeszté

7 Boldog és boldogtalan szerelem, anya és gyermeke, barátság, múlandóság, hű szerelem.

/ Gyapjas nyája nyomán bátran lépdelni az embert: / Most bú 's gond nélkül fütyürészve terelgeti gőböl / Ökreit a' jámbor pásztor; Teli keblü reménynyel / Szórja az élet adó magvat szántása göröngyén / Munkás földmüvelő, s' édes dalolással aratja / 'S hordja csürébe vigan hasznos munkája gyümölcsét. / Ott hol rémítő pusztáknak rengetegében / A' félénk vándor sükertelen jára, kifáradt / Tagjainak nyugovó szálást fől lelni serényen: / Most hű polgárok kényelmes lakjai állnak. / Igy kelt a' sívatag homokos puszták kebeléből / A' haza hű fiait nemző nagy hírü Szabadka. / Igy Baja, Újvídék, és a' Megye székhelye Zombor." (SZÉP 1837: 14–15) Hózsa Éva a fenti verses krónikát a történetírás művészetének a pozíciójából szemléli, s mint ilyen a szépirodalom formai eszközei, az elbeszélői nézőpont, az elbeszélő történetírás szövegszervező stratégiái, az emlékek és források újraértelmezése felől közelíthető meg (HÓZSA 2007). Kalapis Zoltán szerint a Rudics József tiszteletére rendezett zombori ünnepségen Tolereczky Bálint, bácsi apátplébános *Alagyai hangok* c. alkalmi költeménye is elhangzott, sőt nyomtatásban is napvilágot lát 1837-ben Jankovits újvidéki nyomdájában (KALAPIS 1998). A bibliográfiák nem erősítik meg ezt az adatot.

Jankovits Pál halálát (1842) követően az özvegy, Katarina örökli a nyomdát. 1847 közepén eladja a műhelyt teljes felszerelésével együtt Danilo Medaković zimonyi nyomdásznak, jónevű szerb írónak. Tőle 1859-ben Platon Atanacković vladika vásárolja meg az üzemet, aki végül 1865-ben az újvidéki szerb gimnáziumnak ajándékozza a műhelyt, amely püspöki nyomdából a gimnázium házi nyomdájává degradálódik. Munka és nyomdászok nélkül marad, a gépek tönkremennek.

A számbavett, magyar nyelvű nyomtatványokat is publikáló huszonhárom újvidéki nyomda közül tizenkettőnek szerb nemzetiségű a tulajdonosa (ISPÁNOVICS 2011). Jankovits Pál műhelye mellett meg kell emlékeznünk a Popovics testvérek, a Szerb nemzeti társulati nyomda, Pajevits Arzén, Dimitrievics Miklós, Miletics Szvetozár, Jojkits Mladen, a Pavlovits és Jocics gőzkönyvnyomda, a Szerb Kolostori Nyomda, Ivkovics György, a Branik nyomda valamint a „Natosevity" Tanitói Részvénytársaság Könyvnyomda működéséről.

A Popovics (Popović) testvérek 1870–1907 között működő nyomdájában magyar nyelvű kiadványok is készülnek. A különféle (városi, községi, nyugdíjazási) egy- és kétnyelvű szabályrendeletek, gazdasági programok, értesítők, névjegyzékek, könyvtári jegyzékek mellett itt nyomtatják Érdújhelyi Menyhért: *Újvidék története* (1894) c., ma is forrásértékűnek tekintett helytörténeti monográfiáját[8]. Popovicsék érdeme, hogy napvilágot lát Zorkóczy Lajos: *Újvidék- és környékének flórája* c. könyve, 1902-ben pedig magyar–szerb iskolai szótárt nyomtatnak és adnak ki.

8 A könyv reprintjei: 1990: (Temerin: Rubicon), 2002: (Újvidék: Agapé).

1877-es keltezésű *Az újvidéki szerb olvasókör alapszabályai* c. kisnyomtatvány, amely a „Szerb Nemzeti Társulati Nyomdában" készül Újvidéken. 1875-ben és 1878-ban itt nyomtatják az Alsó-Baranya-bácsi református egyházmegye Vörösmarton és Rétfaluban megtartott gyűléseinek a jegyzőkönyvét.

Pájevics Arzén (Arsenije Pajević) megveszi, újjászervezi és jónevű intézménnyé fejleszti dr. Szubotics János (Jovan Subotić) negyedikként alapított, mindössze pár évet működő újvidéki nyomdáját. Pájevics 1882–1895 között üzemelő nyomdája magyar nyelvű megrendeléseket is vállal. 1877-ben kerül az olvasók elé első magyar nyelvű nyomtatványa. A munka Buday Józsefnek az újvidéki főgimnázium tanárnának az elmélkedése *Az egyéni halhatatlanságról*. Pájevics ezen kívül kinyomatja az alsó-bácskai orvos- és gyógyszerészegyesület (1883) valamint a bács-szerémi evangélikus esperesség lelkészözvegyei és árvái segélyegyletének az alapszabályait (1884). A bács-szerémi ágostai hitvallású evangélikus egyház ezt a nyomdát is ellátja munkával. Időről időre (1886, 1890, 1891) itt készül az évi esperességi közgyűlés nyomtatott jegyzőkönyve. Steltzer Frigyes: *Pánszláv világ az Alföldön* (1887) c. terjedelmes tanulmánya ugyancsak Pajevics nyomtatványa. Nála jelenik meg két újvidéki szerb gimnáziumi tanár, Brancsits Blagoje (Blagoje Brančić) és Derra György *Magyar–szerb szótára*[9] (1889). Pájevics érdeme Belohorszky Gábor *Vallásoktatás kérdésekben és feleletekben evangélikus konfirmandusok számára* (1890) c. munkájának a közreadása. Tomics Jása ezzel a nyomdával is dolgoztat, 1891. évi perének a fellebbezését nyomtatott formában bocsátja az érdeklődők rendelkezésére.

A Szerb Szabadelvű Párt Nyomdája 1871-től működik. 1882-ig Pájevics Arzén vezeti, majd átveszi Szubotics nyomdáját, az ő helyére pedig Dimitrievics Miklós (Nikola Dimitrijević) kerül, aki sikerrel vezeti az intézményt 1887-ig. A nemzeti érzés az ő üzleti érzékét sem homályosítja el teljesen, hiszen magyar nyelvű kiadványokkal is kereskedik. Egy ideig itt nyomtatják az Alsó-Baranya–Bácsi református egyházmegye gyűléseinek jegyzőkönyvét (1882, 1884). Dimitrievics készíti el Buday József két munkáját, *A bánáti német telepitvényesek és a Schulvereinok* (1887) valamint az *Az egyéni halhatatlanság* (1887) c. mű újabb kiadását.

1880-ban a részvényesek a Szerb Nemzeti Társulati Nyomdát dr. Miletics Szvetozárnak (Svetozar MILETIĆ), a *Zastava* szerkesztőjének ajándékozzák. Az általa irányított nyomdaműhelyben készül a *Narod* c. lap. Az 1880–1913 között működő üzem magyar megrendelőknek is dolgozik, magyar nyelvű szövgeket is nyomtat. Nála készül *Újvidék szabad királyi város törvényhatóságának szervezeti szabályrendelete* (1885), Tomits Jása

9 A szerzőpáros *Szerb–magyar szótár*a 1894-ben lát napvilágot, az újvidéki írók társulása adja ki, a szerb kolostori nyomda nyomtatja.

Nem vagyok többé szamár! (1906) c. magyarra fordított röpirata valamint a *Natosevity tanítói részvénytársaság alapszabálya* (1907).

A nyolcvanas években egy–egy magyar nyelvű hivatalos kisnyomtatvány erejéig hallat magáról Jojkits Mladen nyomdája (1884) valamint Pavlovics és Jocics gőzkönyvnyomdája (1889).

Arhimandrit Ilarion Ruvarac és Platon Telečki 1893-ban megvásárolja Luka Jocića újvidéki nyomdáját. A műhelyt átköltöztetik Karlócára. Itt működik 1941-ig Szerb Kolostori Nyomda (Srpska manastirska štamparija) néven. A háború után ismét Újvidéken találjuk. Magyar nyelvű könyveik a tárgyalt időszakban oktatási célokra készülnek[10]. Ebben a műhelyben nyomtatják ki egyebek közt két újvidéki tanár, Blagoje Brančić és Derra György (Đorđe Dera) *Magyar–Szerb Szótár*ának a párját, a *Szerb–Magyar Szótár*t. A két segédkönyv a Magyar Tudományos Akadémia 1886-os felkérésére készül. A középszótár (kéziszótár) jellegű kiadvány mintája Ballagi Mór nagy magyar–német szótára, melynek anyagát módosított formában használják föl. Az egzakt és a műszaki tudományok kevésbé ismert szakszókészletét kihagyják, a szólásanyagot bővítik szem előtt tartva a nagyközönség és a tanulóifjúság igényeit. A tudományosság és a korszerűség kritériumairól sem feledkeznek meg a szerzők. A különféle segédeszközök mellett, „tüzetesen" áttekintik és felhasználják a Magyar Nyelvőr aktuális közleményeit. A szótár körüli munkálatok szakmai segítői magyar részről: az első kötetnél Budencz József, a másodiknál dr. Asbóth Oszkár, egyetemi tanár, az MTA tagja. A két szótár címszavainak számát Cseh Márta 40–45.000 címszóra becsüli. Jelentőségéről, használati értékéről a következőket írja: „A földolgozott szóanyag többé-kevésbé hű tükre a XIX. század végi magyar és szerb alapszókészletnek, ami azt (is) jelenti, hogy használati értéke e szótárnak – az azóta végbement jelentős társadalmi és szókészletbeli változások miatt – mára már elenyészőnek mondható. Eszmei értéke ezzel szemben (…) jelentős, bátran mondhatjuk: kivételes. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a BD a korabeli magyar lexikográfia kiemelkedő teljesítménye. Bár viszonylag rövid idő – három év – alatt készült el, alaposság, pontosság, összedolgozottság jellemzi." (CSEH 2007: 41)

Ivkovics György (Đorđe Ivković) 1896–1913 között működő újvidéki nyomdaműhelyében készül a legtöbb magyar nyelvű kiadvány. A harmincnyolc különféle nyomtatvány műfaji, tematikai változatossága szembetűnő. Ebből az officinából való a *Futaki Magyar Olvasókör Szabályai* (1899), a szerémmegyei evangélikus egyházközség közgyűlésének a jegyzőkönyve, a bácsi evangélikus egyházmegye újvidéki közgyűléseinek a jegyzőkönyvei, dr. Lőwy Samu *Útmutatás a szájűr és a fogak észszerű ápolásához* (1900)

10 Szótár, képes magyar abc, magyar olvasókönyv a szerb elemi iskolák számára.

c. brosúrája. Itt készül Szenttamás alapszabálya (1900), *Újvidék és környékének leírása és útmutatója* (1901), Bierbrunner Gusztáv: *A Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye* (1902) c. monográfiája, Király Béla: *Feslett bimbók* (1902) c. verseskötete, Petar Petrović Njegoš: *Hegyek koszorúja* c. dramatizált költeményének Veselin Đisalović-féle fordítása, Belohorszky Gábor: *A theologiai rendszer* (1903) c. szakmunkája. Ivkovics műhelyéből való Borislav Jankulov: *Az újkor világlelke és a kereszténység* c. történelmi értekezése, Szüszner Ferenc módszertani útmutatója beszéd- és értelemgyakorlatok tanításához. 1906-ban Piskárosi Szilágyi Lajos katonai zsebkönyvét (*Az optikai távjelzés elsajátítása*), 1907-ben Petrovics Milán nyelvészeti munkáját (*A szláv ó-tövü hímnemüek nominativusa, tekintettel a hímnemű declinatiók fejlődéstörténetére*) nyomtatja ki. 1909-ben a petrőci Gazdasági Egylet Részvénytársaság által kiadott *Bácsbodrogh Vármegye komló termésének rövid vázlata* c. munka is az Ivkovics-féle nyomdában készül. A zsablyai kaszinó egyesület könyvtárkezelési szabályai és könyvjegyzéke (1909), a temerini községi magyar katolikus polgári olvasókör könyvjegyzéke (1910) ugyancsak innét kerül az olvasóköri tagság kezébe. 1912-ben Ivkovics György Stolz Alfonz: *A hiteleshelyek és azok jelentősége a középkorban Magyarországon* c. tanulmányával örvendezteti meg a bácskai magyar tanár- és szakembereket. Háborús időkben is akad dolga a nyomdának, 1915-ben Ivkovics nyomtatja ki a hadibeszolgáltatásról rendelkező megfelelő törvénycikkelyt.

1904–1913 között működik Újvidéken a Branik könyvnyomda. Egyetlen magyar nyelvű kiadványa Vladislava Polit: *Petőfi a szerbeknél (1912)* c. kapcsolattörténeti tanulmánya.

A tárgyalt időszak utolsó vonatkozó nyomdaműhelye Újvidéken a „Natosevity" Tanítói Részvénytársaság könyvnyomdája, amely 1908–1913 között, nevéhez híven, az általános és a szakoktatásban is hasznosítható magyar nyelvű munkákat bocsát közre. Itt készül Petrovics György történelmi és alkotmánytani tanítói kézikönyve, Rádits Dusán biográfiája (Vitkovics Mihály életrajza), Radovan Popović vendéglősöknek szánt kézikönyve.

1895-ben alakul meg Óbecsén az Ivanić és Gavanski nyomda. Svetozar Ivanić Zentán, Lévai (Löwy) Lajosnál tanulja ki a nyomdászmesterséget. A vállalkozást az üzlettárs, Gavanszky Boldizsár (Boža Gavanski) pénzeli. „Társult erővel korszerű nyomdát és jól ellátott könyvkereskedést nyitottak. Rendkívül vállakozó szelleműek voltak és műhelyükből mindössze öt év alatt tízegynéhány érdekes lap került ki..." (PÁL 1989: 228) A szerb, német, román nyelvű nyomtatványok mellett természetesen magyar nyelvűek is készülnek nála. Pál Sándor ezek közül B. Király Béla: *Fakadó rügyek* (1898) c., vegyes tartalmú tárcákat tartalmazó könyvét jegyzi. A begyűjtött biliográfiai anyag szerint itt készül még Szászy István: *Tiszavirágok* (1897) c. verseskötete az Ó-Becsei Közlöny kiadásában. A könyv tiszta hasznát a szerző az ó-becsei szabadságszobor javára ajánlja föl. A *Fakadó*

rügyek c. kötet nyomdajelzése tulajdonosváltozásra utal, Gavansky M. és nem Boldizsár a társtulajdonos. Ugyanez áll egy 1898-as kisnyomtatványon, az ó-becsei Katolikus Legényegylet tagjainak a névsorjegyzékén. Ivanić egy idő múlva kilép a cégből. 1899-ben Gavansky felszámolja a nyomdát. 1902–1903 között Gavanszky M. utódának, Gavanszky Szimának a nyomdaüzeme bukkan föl Szenttamáson (CALVIS TYPOGRAPHORUM 2011).

A tárgyalt korszak becsei nyomdászatában egy zombori származású tipográfus, Radoszávlyevits Vladimir (Vladimir Radosavljević) is nyomtat magyar nyelvű kiadványokat. Üzemét 1910 januárjában nyitja meg, s „…az ipartestület könyvei alapján »nyomdász és könyvkötő szakmára és papír- meg könyvkereskedésre kapott engedélyt«.” (PÁL 1989: 231) 1913-ban a Bács-Torontáli Ármentesítő Társulat alapszabályait, az Ó–Becsei Polgári Fiúiskola tízéves találkozási fogadalmát sokszorosítja, 1914-ben az említett Társulat éves költségelőirányzatát, jegyzőkönyveit (az évi közgyűlésről és a választmányi ülésről), 1915-ben pedig az óbecsei görögkeleti szerb egyházközség hálaadó istentiszteletéről hírt adó aprónyomtatványt készíti el.

Báits Vladimir (Vladimir Bajić) 1903-ban költözteti Zomborba szabadkai nyomdáját. Az 1919-ig működő műhelyben a szerb nyelvű lapok mellett német, magyar újságok látnak napvilágot. Itt készül egy ideig az *Új Bácska*, *A Város* c. “Város fejlesztési közügyekkel foglalkozó lap” (1914–?) és a *Vándorút* c. “Evangelikus belmisszioi lap. A bajai, óbecsei, szabadkai, újvidéki és zombori ev. lelkészi hivatalok és nőegyletek hiv. közlönye” (1917–?). Báits magyar nyelvű könyveket is nyomtat Zomborban. Arról nincs adat, hogy Szabadkán készültek volna magyar könyvek. Zomborban négy nyomtatvány kerül ki Báits műhelyéből. Ez a nyomda készíti el Pataj Sándornak a magyar hadseregről írt *A megoldás* (1903) című politikai és közjogi tanulmányát valamint *Magyar Socialismus* (1904) c. politikai esszéjének második, olcsóbb kiadását. A Szabadkai Szerb Takarékpénztár magyar nyelvű alapszabályait ugyancsak Báits adja közre 1906-ban. Itt jelennek meg Imrek Sámuel imái és verses fohászai 1915-ben, „a nagy háború idején”.

LITERATURA

Balla Ferenc – Hegedűs Antal (1990). *Az egészség szolgálatában*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

Benkő Loránd, ed. (1967–1984). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Borsa Gedeon (1996a). „Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán?", in *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század*. ed. P. Vásárhelyi Judit (Budapest: OSZK): 90–96.

Borsa Gedeon (1996b). „Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és a Mura táján (1573–1574)", in *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század*. ed. P. Vásárhelyi Judit (Budapest: OSZK): 212–218.

Büky József (1795). *Hivatal-béli oktatás a pestis alkalmatosságával*. Újvidék: Jankovits Pál.

Calvis Typographorum Regionis Carpathicae. Database. (2011) Retrieved 15th Nov 2011, URL:

Cseh Márta (2007). „Nyelvészeti terminusok a Brančić–Derra-szótárakban". *Hungarológiai Közlemények*. 4: 40–49.

Érdújhelyi Menyhért (1991). *Újvidék története*. Temerin: Rubicon.

Horvat, Đula (2002). *Gutenbergovi sledbenici. Štamparstvo u Novom Sadu. 1792–2002*. Novi Sad: Štamparija Budućnost.

Hózsa Éva (2007). „Erős kar és művelt tudomány", in *...meggyőződésem parancsolja... Szép Ferenc emlékére*" ed. Biacsi Antal. (Szabadka ; Újvidék: Keresztény Értelmiségi Kör ; Agapé): 231–244.

Hubert Ildikó (2001). *Kulcsár György, az alsólindvai prédikátor*. Lendva: Galéria–Múzeum.

Ispánovics Csapó Julianna (2011). *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából.* Novi Sad, Filozofski fakultet.

Szép Ferenc (1837). Bács-Vármegye év-századai. Újvidék: Jankovits Pál.

Kalapis Zoltán (1992). „A padéi Typotbeta", in *Betűk és képek*. (Újvidék: Forum Könyvkiadó): 7–27.

Kalapis Zoltán (1998). „Az első „lentségi" magyar újság szerkesztője: Szép Ferenc", in *„Negyvennyolcnak nagy idejében"*. (Újvidék : Forum Könyvkiadó): 35–56.

Krestić, Vasilije Đ. (1980). *Istorija srpske štampe u Ugarskoj. 1791–1914*. Novi Sad: Matica srpska.

Magoss József (1834). *Magány virága*. Újvidék: Jankovits Pál.

Mészáros Zoltán (1999). „Padé és Takáts Raffael. Egy polihisztor emlékére". *Bácsország*. 5–6: 12.

Pál Sándor (1989). „Becsei nyomdászat. 1879–1944", in *Bečejska bibliografija = Becse bibliográfiája. Sveska I füzet. 1805–1944* (Becse: Városi Múzeum és Képtár): 223–235.

Pašćik, Laslo (1984). „Rafael Takač, padejski štampač“, in *Susreti bibliografa `83*. (Inđija: Narodna biblioteka „Dr. Đorđe Natošević“). 81–85.

Szabó Károly (2011). Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. 1879. Retrieved 17th Nov 2011, URL: http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0

Tevan Andor (1973). *A könyv évezredes útja*. Budapest: Gondolat.

Julijana Išpanović Čapo

SRPSKI ŠTAMPARI U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOJ KULTURI BAČKE 1794–1918

Rezime

Studija obrađuje hungarica izdanja na mađarskom jeziku koja su nastala u štamparijama čiji vlasnici su srpske nacionalnosti u Bačkoj u gore zadatom vremenskom intervalu. Međusobni uticaj mađarske i srpske kulture, štamparstva i književnog izdavaštva dveju nacija u regionalnom smislu na potezu Novi Sad, Sombor i Stari Bečej, pokazuju podmlađujući uticaj na krvotok mađarske i srpske kulture dokazujući teoriju o međusobnom uticaju. U Novom Sadu Pavle Janković, Emanuel Janković, Jovan Subotić, Arsenije Pajević, Nikola Dimitrijević, Svetozar Miletić, braća Popović, Đorđe Ivković, u Somboru Vladimir Bajić, u Starom Bečeju Svetozar Ivanić i Boža Gavanski i takođe Vladimir Radosavljević su prihvatali štampanje i mađarskih izdanja.

SERBIAN PRINTERS IN THE HUNGARIAN BOOK CULTURE OF BÁCSKA (BAČKA) 1794–1918

Summary

The aim of this study is to reveal those hungarica prints on Hungarian and Serbian languages that in the examined period were made in the workshop of press proprietors with a Serbian nationality in Bácska (Bačka). The bibliographic processing of the subject and its analytic exploration is an important mosaic for both the Hungarian book publishing

in Bácska (Bačka), as well as for the Serbian bibliography. The bibliographical interaction of the two cultures can be identified in the multicultural medium of Újvidék (Novi Sad), Zombor (Sombor) and Óbecse (Bečej) refreshing by this the circulation of the Hungarian and Serbian culture. In Újvidék (Novi Sad) Pavle Janković, Emanuel Janković, Jovan Subotić, Arsenije Pajević, Nikola Dimitrijević, Svetozar Miletić, the Popović brothers, Đorđe Ivković, in Zombor (Sombor) Vladimir Bajić, in Óbecse (Bečej) Svetozar Ivanić and Boža Gavanski as well as Vladimir Radosavljević undertake issuing publications also on Hungarian language.

Јанко Рамач
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

ДК 323.1=161.2(497.113 Novi Sad)
оригинални научни рад

РУСКИ БАТОГ (РУСИНСКИ БИЧ) ИЗ 1922. ГОДИНЕ – ПАМФЛЕТ ИЛИ ПОЛИТИЧКА, ВЕРСКА И НАЦИОНАЛНА ПЛАТФОРМА[1]

АПСТРАКТ

После оснивања Русинског народног просветног друштва (РНПД) у Новом Саду 1919. године, формира се мала група Русина незадовољних политичком, националном и верском оријентацијом новоосноване русинске организације и крајем децембра 1921. године издаје брошуру *Руски батог* (Русински бич). Иако је то био први и последњи број најављених новина, *Руски батог* је касније значајан утицај на оснивање и на програм деловања Културно-просветног савеза југословенских Русина основаног 1933. године.

Кључне речи: *Руски батог,* Русини у Краљевини СХС/Југославији, Русинско народно просветно друштво, Културно-просветни савез југословенских Русина/Културно-национални савез југословенских Русина.

Русини у Јужној Угарској до пропасти Аустро-Угарске нису имали своје културне, просветне и националне организације или политичке партије. У верском погледу били су организовани у оквиру гркокатоличких парохија у почетку под јурисдикцијом римокатоличке Калочке надбискупије, а од оснивања гркокатоличке Крижевачке епархије 1777. године долазе под њену јурисдикцију. У оквиру парохија Русини су имали конфесионалне школе на свом матерњем језику. Седамдесетих година 19. века Русини у Руском Крстуру и Куцури оснивају своје читаонице у којима су организована и предавања за одрасле.[2]

Када је 1. децембра 1918. године створена Краљевина СХС русинска интелигенција је схватила да су настали повољни услови за почетак њеног организованог деловања

1 Рад је рађен у оквиру научног пројекта Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду *Војвођански простор у европској историји* који финансијски подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

2 О почецима културно-националног препорода Русина у Јужној Угарској опширније у радовима Јанка Рамача (Рамач 2007: 431–447; Рамач 2010).

на културно-просветном и националном пољу. На великом русинском збору у Новом Саду 2. јула 1919. године основано је Русинско народно просветно друштво (даље: РНПД) с циљем „културног уздизања Русина у Краљевини СХС“. У *Правилима* је истакнуто да ће се тај циљ остваривати издавањем и ширењем књига и брошура на русинском језику побожног, поучног и забавног садржаја, новина, школских књига односно уџбеника, оснивањем читаоница, певачких, драмских и омладинских кружока, организовањем поучних предавања, концерата и представа, оснивањем народних каса и помагањем сиромашних ученика.[3] У периоду између два светска рата (1919–1941) РНПД је активно радило и углавном је остваривало наведене активности.[4]

До оснивања РНПД 1919. године у јавном животу Русина у Јужној Угарској нису постојале јасно издиференциране или међусобно супротстављене платформе културног, политичког и националног живота Русина, мада је било очигледно да је русинска интелигенција подељена. Учитељи, углавном они који су радили у државним школама, и други државни службеници, били су промађарски оријентисани. Учитељи у конфесионалној школи у Куцури отворено су истицали своју општесловенску или карпаторусинску оријентацију. Део гркокатоличког свештенства био је хрватске и шире словенске оријентације, а део млађе духовне интелигенције од почетка 20. века све више прихвата русинско-украјинску оријентацију (Рамач 2007: 443–444).

Током припрема за оснивање РНПД долази до изражаја подељеност русинске интелигенције око питања русинског књижевног језика: неки се залажу да се као књижевни језик Русина у Краљевини СХС прихвати карпаторусински језик, други – да се прихвати књижевни украјински или руски језик, а трећи – да говор овдашњих Русина постане њихов књижевни језик. Тако ће се касније јасно формирати три правца или погледа на културно-национални живот Русина: 1) да су Русини аутохтони на територији Краљевине СХС/Југославије: 2) про-украјински, са две струје: једни су признавали украјинско порекло Русина, али су истицали њихов регионални идентитет овдашњих Русина, док су се други залагали за брисање односно уклањање тих разлика и што бржу и потпуну украјинизацију Русина; 3) про-руски: да су Русини део руске нације, што је подразумевало њихов прелазак на православну веру и прихватање руског књижевног језика (Румянцев 2010: 68–78, 81–90, 160–176).

3 Правила РНПД донета на Оснивачкој скупштини 1919. године била су одобрена у Министарству унутрашњих дела Краљевине СХС у Београду 10. јуна 1920. године, и накнадно нешто проширена била су одобрена у Министарству унутрашњих дела у Београду 15. јуна 1923. године.

4 О оснивању и делатности РНПД у русинској публицистици и у историографији о Русинима у Југославији објављивани су бројни чланци и прилози, али најпотпунији преглед укупне његове делатности дао је у својој монографији Олег Румјанцев (Румянцев 2010).

Од самог почетка делатности РНПД у русинској јавности у држави полако се формира опозиција незадовољна чињеницом да је водећу улогу у њему имало гркокатоличко свештенство и интелигенција проукрајинске оријентације. Тако је за нову 1922. годину објављена брошура *Руски батог* на четири стране, најављена као први број будућих русинских недељних новина, али то је био њихов једини број.

У русинској јавности, публицистици и историографији била су подељена мишљења о појављивању, политичкој и националној улози и циљевима публикације *Руски батог*. Без намере да полемишемо или да заступамо неке од раније изнетих ставова, настојаћемо да дубљом анализом прикажемо основне културно-просветне, националне, политичке и верске позиције и оријентације аутора те публикације, као и основне методе и путеве за њихово остваривање. Поставља се питање да ли је овде реч о политичком памфлету, како је *Русински бич* обично био приказиван у издањима РНПД,[5] или о културно-просветној, националној, политичкој и верској платформи, која је постала основа програма и делатности Културно-просветног савеза југословенских Русина (даље: КПСЈР) основаног у Врбасу 1933. године, који је 1935. године променио име у Културно-национални савез југословенских Русина (даље: КНСЈР) и активно је деловао до априла 1941. године.

Као аутори брошуре *Руски батог* потписани су Мојсеј Мудри, писар из Куцуре, аутор највећег дела прилога у њему, и одговорни уредник Александер Сакачов, студент медицине. Аутори за Русине у Краљевини СХС користе три етнонима: Русини, Малоруси, Руси. Они сматрају да су Русини у овој држави део малоруског народа који је нераздвојни део великог руског народа и због тога истичу да Русини треба да се што тешње повезују „са браћом по крви и језику“ – Малорусима и Великорусма, којих има доста у Краљевини СХС, и са „најближом родбином“ – Србима. Следећи корак који Русини треба да направе је „да стресу са себе све што су на њих налепили властити ренегати по мађарском наређењу“.

За све проблеме у држави и у њеном друштву Мојсеј Мудри оптужује Мађаре и Немце, који шире „разне комунистичке штетне идеје“. Он сматра да су Немци и Мађари одговорни за пропаст „наше старе отаџбине Русије, која је раније до рата својом пшеницом хранила трећину светског становништва, а сада умире од глади“.

Мојсеј Мудри није могао да се помири с чињеницом да су гркокатолички свештеници основали РНПД и да су у његовом раду имали водећу улогу, због тога настоји да их прикаже као највеће непријатеље Русина и целог малоруског и руског народа и етикетира их као ренегате и мађароне. Водећу улогу у оснивању и раду

5 РНПД је у периоду између два светска рата издавало као своју годишњу књигу *Руски календар* (1921–1941) и као свој орган недељне новине *Руски новини* (1924–1941).

РНПД до појављивања брошуре *Руски батог* имали су гркокатолички свештеници Ђура Биндас, Михајло Мудри, Хавријил Костељник, епископ Дионизиј Њаради, Ђура Павић, Мирко Бојић и Јован Храниловић (последња тројица су Хрвати гркокатолици који су службовали у гркокатоличким парохијама у Бачкој), а ниједан од њих није променио своју веру или националност, нити су својим деловањем или изјавама до пропасти Аустро-Угарске испољавали промађарску оријентацију.[6] Ипак, Мојсеј Мудри је у праву када тврди да је велики део учитеља у русинским срединама, нарочито у државним школама у Крстуру и Ђурђеву од краја 19. века био промађарски оријентисан, а међу њима је било и Мађара који нису знали русински језик. Међутим, они који су се до 1918. године држали промађарске оријентације углавном нису били чланови РНПД и није их било у руководству Друштва. Мојсеј Мудри поручује свим челницима РНПД да прво треба да постану „Руси“, а онда да поучавају народ, а да би заиста постали „прави Руси“, треба да прихвате проруску оријентацију и да пређу на православну веру.

Мојсеј Мудри оптужује крижевачког епископа Дионизија Њарадија због његовог наводног мађаронства и тврди да су га на чело Крижевачке епископије поставиле мађарске власти. Чињеница је да је Д. Њаради постављен на ту дужност 1920. године, када мађарске власи више нису имале никакав утицај на избор епископа Крижевачке епархије, а такође је добро познато да је Д. Њаради увек чврсто стајао на позицији русинско-украјинског јединства свуда где је деловао: у Краљевини СХС/Југославији (Маљацко1995; Румјанцев 2010) у Чехословачкој као апостолски администратор Прешовске епархије и као апостолски визитатор Мукачевске епархије у Карпатској Украјини (Ванат 1990: 159–168; Маљацко 1995).

Мојсеј Мудри минимализује делатност и постигнуте резултате РНПД, наводећи да је оно за две године објавило само два календара и једну читанку. Челне људе РНПД оптужује да и даље раде „као да их из Пеште плаћају“, мада не износи доказе о њиховом промађарском деловању. Анализирајући *Русински календар за 1922. годину,* који је издало РНПД, М. Мудри оцењује да приповетке и песме Хавријила Костељника немају никакву вредност, и да његови чланци о русинском језику и идентитету „немају никакву основу у лингвистици“. Такве оцене је могао да изнесе само човек који се уопште не разуме ни у књижевност ни у лингвистику, јер је реч

6 Нетачне и неосноване су тврдње Мојсеја Мудрог да су русински гркокатолички свештеници били промађарски оријентисани, јер су углавном сви завршавали мађарске школе. Напротив, русински гркокатолички свештеници крајем 19. и на почетку 20. века најчешће су завршавали гимназије у Хрватској на хрватској језику, а студије филозофије и теологије на хрватском језику у Загребу, а од почетка 20. века неки су студије филозофије и теологије завршавали у гркокатоличким духовним семинаријама у Ужгороду или у Лавову, где су углавном прихватали русинско-украјинску националну оријентацију (Рамач 2007: 443–444).

о књижевним делима утемељивача русинске књижевности и аутора прве граматике језика Русина у Бачкој и Срему, која је поставила основе за развој савременог русинског књижевног језика.[7] Истина, М. Мудри види и нешто позитивно у *Руском календару за 1922. годину:* цени труд Ђуре Биндаса око уређивања календара и његов информативни текст о Русинима и Украјинцима у Славонији, као и текстове других аутора, например, о алкохолизму, о свињским болестима, о заразним болестима код људи, а посебно истиче вредност песама Иљка Крајцара и Петра Дудаша.

На крају М. Мудри са пуно ироније изјављује да му је драго да РНПД још има новца, да има сиротиште и Шиду и да ће имати своју штампарију, јер ће цео иметак РНПД постати „наше власништво“, мислећи ту на себе и своје истомишљенике, када Русини пређу на православну веру. Мудри сматра да уместо постојећих русинских учитеља, које он оптужује за мађаронство, треба да се у русинске школе доведу учитељи и учитељице руски емигранти који су завршили курс српског језика, у првом реду они који су по националности Малоруси и који знају и пољски, да се у почетку могу лакше споразумети са децом у школи. Такође сматра да у русинска насеља треба довести руске православне свештенике, јер у Куцури има 3000 Малоруса који ће, по његовом уверењу, ускоро прећи на православну веру. Тридесетих година покренут је талас преласка Русина гркокатолика у Куцури и Врбасу на православну веру, али се касније највећи део апостата вратио на гркокатоличку веру.

Један стубац на четвртој страни брошуре *Руски батог* потписује одговорни уредник Александер Сакачов. У његовом тексту нема ни једног јасног става или мисли, све се своди на помало лакрдијашки ниво комуникације, где доминирају разне сплетке и спрдње уперене против делатности РНПД, гркокатоличког свештенства, русинске интелигенције и свих оних који нису на националним и верским позицијама које аутори износе у овој брошури.

Иако је брошура *Руски батог* објављена као први број најављених нових русинских новина, по свом садржају, а пре свега по својој примитивној комуникацији, по изношењу неистина и нетачних података и оптужби о својим неистомишљеницима о питањима националног, културног, просветног, политичког и верског живота Русина, можемо је оквалификовати као политички памфлет.

После објављивања брошуре *Руски батог* у новосадским новинама *Јединство* и *Застава* покренута је полемика челника РНПД и уредника *Руски батога* А. Сакачева. Међутим, свака страна је више настојала да своје деловање и ставове предочи широј,

7 У својој студији посвећеној делу Хавријила Костељника Јулијан Тамаш је дао најсвеобухватнији преглед и оцену његовог књижевног, филозофског, лингвистичког и историјског опуса (Тамаш 1986).

углавном српској јавности, а мање да стварно полемише са противничком страном.

Оживљавање идеја изнетих у брошури *Руских батог* почело је 1932. године штампањем летка Андрије Губаша упућеног Русинима у Југославији (Губаш 1932а) и отвореног писма епископу Дионизују Њарадију (Губаш 1932б). Основне идеје и ставови аутора ова два текста веома су блиски погледима и националним оријентацијама изнетим у памфлету *Руски батог.*[8] После тога уследило је отворено писмо Русина из Куцуре крижевачком епископу Дионизију Њарадију (Отворено писмо 1932). Потписници, њих укупно 209, обраћају се епископу, како наводе, у име 2700 Русина гркокатолика из Куцуре и описују цео историјат сукоба између верника и пароха Ђуре Биндаса у вези плаћања лукна. Отворено писмо је озбиљно упозорење крижевачком епископу да црквена општина у Куцури веома енергично тражи испуњење својих захтева у погледу плаћања црквеног лукна, избора црквеног одбора, да устаје против увођења у гркокатолички обред и црквени живот гркокатолика елемената римокатоличке праксе и залаже се за доследно чување особености источне цркве.

На почетку тридесетих година већ је постало очигледно да је настала отворена подељеност Русина у Југославији на пољу просветног, културног, националног, политичког и верског живота. У септембру 1933. године на скупу у Врбасу основан је Културно-просветни савез југословенских Русина. Руководство КПСЈР је у почетку у својим издањима настојало да се широј русинској јавности представе као нова русинска организација на челу са младом и национално свесном русинском интелигенцијом, спремна да поведе Русине у држави новим путем националног, културног и политичког живота.[9]

Челници РНПД дочекали су оснивање КПСЈР отвореним нападима, оптужујући његове идејне вође да међу Русинима у Југославији шире штетну русофилску оријентацију, пропаганду комунизма и преласка на православну веру. Одмах је у издањима две супротстављене русинске организације отпочела оштра и углавном непринципијелна полемика: изношене су разне чаршијске вести, полуистине и разне врсте неоснованих оптужби и напада и с једне и са друге стране.

КПСЈР је основан једанаест година после појављивања брошуре *Руски батог*,

8 Губаш наводи да су Русини у Југославији део великог руског народа, словенске расе, „која је најјача, најздравија и најлеменитија на целом свету“, и ако желе да опстану као Русини и да их туђи народи не прегазе, или да се не претопе, морају да сачувају свој прадедовски темељ и да одбаце све оно лоше што су Русинима наметнули туђи људи или властити отпадници, који су одбацили то што је Русинима најмилије и најпотребније – русинску народност и православну веру (Губаш 1932б).

9 КПСЈР/КНСЈР је као свој орган издавао недељне новине *Заря* (1934–1936), *Русска правда* (1936–1937) и коначно *Русска заря* (1937–1941), и годишњу књигу *Русски народни календар Заря* (1936–1941).

али су сличности њихових основних ставова у питањима језика, просвете, културе, националног и верског питања Русина до те мере очигледне да су присталице РНПД чланове КПСЈР пежоративно назвали „батогаши“. Њима то, изгледа, није ни сметало, јер су и сами истицали да и желе да буду тај „бич“ који ће шибати своје идејне, верске, политичке и националне противнике.

РНПД је на оснивачкој скупштини 1919. години донело одлуку да Русини у Краљевини СХС за свој књижевни језик прихвате свој народни говор. Од 1923. године, када је Хавријил Костељник објавио Граматику русинског језика (Костельник 1923), РНПД се у свим својим издањима придржава тог правописа.

Када је реч о језику памфлета *Руски батог* и издања КПСЈР/КНСЈР ту постоје велике сличности. *Руски батог* се појавио пре објављивања Костељникове Граматике и разумљиво је да у тој брошури није ни могао да буде примењен његов правопис. *Руски батог* је штампан на русинском језику, али веома исквареном, са много српских и руских речи. КПСЈР/КНСЈР никад није прихватио Костељникову Граматику и његов правопис: у њиховим издањима је владало правописно шаренило, јер се нико није до краја придржавао неке утврђење норме – свако је писао по свом нахођењу. Језик у издањима КСЈР био је сличан језику брошуре *Руски батог,* са много српских и руских речи, а често су објављивани и текстови на руском или карпаторусинском језику. Неки од челника КПСЈР залагали су се да Русини у Југославији за свој књижевни прихвате руски језик и тиме докажу да су део великог руског народа.

У погледу на национално питање Русина у Краљевини СХС/Југославији *Русински батог* и КПСЈР/КНСЈР су на потпуно истим позицијама. Сматрају да су Русини у ствари Малоруси, односно део малоруског народа који је нераздвојив део јединственог руског народа. Нису признавали украјинску націју, сматрајући да она стварно не постоји, већ да су је измислили Немци и Пољаци. Одлучно су били против идеје независне украјинске націје и државе и стално су оптуживали челнике РНПД да шире „некакве украјинске идеје“ и тако доприносе разбијању јединственог руског народа. На тим позицијама стоји и Никола Олејаров који је 1934. године објавио књигу *Історія русского народа* (Олеяров 1934). Добро је приметио Олег Румјанцев да је циљ ове књиге не да упозна Русине у Југославији са историјом Русије, него да им понуди овај тип историје, где је „Матушка Россия“ увек антипод украјинске националне идеје и украјинског покрета. Ауторово приказивање патњи и страдања Русина у Угарској због њихове православне вере требало је да иде у прилог челницима КПСЈР у борби против РНПД и ауторитета гркокатоличког свештенства (Румянцев 2010: 171).

Руски батог је отворено био против гркокатоличке вере, иако су тада Русини у држави скоро без изузетка били гркокатолици, а залагао се и најављивао је скори и потпуни прелазак Русина на православну веру. У програмским основама КПСЈР па и у изјавама његових челника често се наглашавало да Савез није верски опредељен, али је у издањима КПСЈР/КНСЈР преферирана православна вера као „стара вера Русина“, и редовно су објављиване све новости о православним Русинима и њиховој цркви, која је обухватала око 3–5% свих Русина у држави, док су истовремено о гркокатоличкој цркви и свештенству објављиване само разне критике, сплетке или напади на њу.

КПСЈР није никад у својим издањима заступао једну јасну политику оријентацију. Увек је истицан југословенски патриотизам, често и неукусним додворавањем краљевској династији, политичким партијама на власти и православној цркви. У почетку су заступане идеје монархије, нарочито је идеализована Царска Русија као симбол и заштитник свеукупног словенства. Међутим, како су се мењале владе у Југославији, так су поједини челници КПСЈР мењали своје политичке ставове. Као највећи непријатељи словенства истицани су Немци и Мађари. Комунизам је у почетку осуђиван као дело Немаца и Мађара, јер је разбио Царску Русију, и сматран је главним непријатељем Југославије. Тек после успостављања дипломатских односа са СССР-ом 1940. године у издањима КНСЈР има све мање текстова против комунизма, а поједини аутори су постали благонаклони према совјетском систему, ефикасној совјетској привреди и успешној пољопривредној производњи у колхозима и совхозима.

Своје националне позиције и поглед на национално питање Русина КНСЈР јасно испољава у својим издањима у текстовима о аутономној области Подкарпатска Русь/Podkarpatska Rus[10] у оквиру Чехословачке Републике и о Карпатској Украјини. У новинама *Русска заря* и у календару (*Народни календар* Заря) објављивани су текстови који су подржавали проруску оријентацију и православну веру међу Русинима/Украјинцима у овој аутономној области у оквиру Чехословачке Републике и у најгорем светлу су приказивали проукрајинску оријентацију и политику, као и гркокатоличку цркву, иако је највећи део русинског/украјинског становништва те области припадао тој цркви. У време када је у марту 1939. године проглашена Карпатска Украјина београдске новине *Политика* су благонаклоно, често и са

10 Овде свакако треба напоменути да се ова аутономна област на руском, украјинском, русинском, чешком, словачком и пољском језику назива Подкарпатска Русь/Podkarpatska Rus, а само на српском Подкарпатска Русија, али да нема никакве везе са Русијом и са Русима, а већину њеног становништва су чинили Русини/Украјинци.

великим симпатијама и моралном подршком писале о херојској борби русинског/украјинског народа Карпатске Украјине против мађарског окупатора, у издањима КНСЈР су објављивани текстови о наводним страховитим злочинима Украјинаца против Русина, иако су у ствари Русини и Украјинци односно Русини/Украјинци бранили своју тек проглашену независну државу Карпатску Украјину од мађарских окупатора. То очигледно показује колико је била снажна необуздана мржња према украјинској националној идеји и украјинској нацији, коју су сматрали за највећег непријатеља „великог и недељивог руског народа“, која је челнике КНСЈР наводила да до те мере искривљују слику о збивањима у Карпатској Украјини.

ЛИТЕРАТУРА

Аноним (1922). Аноним 1922: 6) Јединство 01. 02, 6).

Ванат, Іван (1990). *Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини I (1918–1938).* Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, Відділ української літератури в Прашеві.

Губаш, Андреј (1932а). *Преосвјашченому господину Dr. Њаради Дионизију, епископу крижевачке епархије у Крижевцима.* Нови Сад.

Губаш, Андреј (1932б). *Рускому народу у Југославији! Мили Браца и Шестри!.* Нови Сад.

Костельник, Гавриїл (1923). *Ґраматика бачваньско-рускей бешеди.* Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво.

Маляцко, Михайло (1995). ”Преосвященний владика Д-р Діонізій Няраді – апостол і місіонер”, in: *Bohoslovia.* Romae.

Олеяров, Николай (1934). *Історія русского народа.* Нови Сад.

Отворено писмо (1932). *Отворено писмо Преузвишеном Господину Dr. Њаради Дионизију епископу Крижевачке епархије у Крижевцима.*

Рамач, Янко (2007). *Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918).* Нови Сад: Войводянска академия наукох и уметносцох.

Рамач, Јанко (2010). „Почеци националног препорода Русина у Јужној Угарској у првој половини 19. века“, in: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXV-1, Нови Сад*, 255–266.

Румянцев, Олег (2010). *Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918–1991).* München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

Руски батог (1922). Нови Сад.

Тамаш, Юлиян (1986). *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*. Нови Сад: Руске слово.

Janko Ramač

РУСКИ БАТОГ (RUTHENIAN WHIP) IN 1922 - PAMPHLET OR POLITICAL, RELIGIOUS AND NATIONAL PLATFORM

Summary

Руски батог (Ruthenian whip), paper published in the 1922 was announced as the first number of future Ruthenian newspapers, which have never come out is a brochure, which can be described as the political pamphlet, not so much because of its' attitudes and ideas, as because of the primitive way of communication, presenting incorrect data, false and unfounded accusations against opponents on issues of national, cultural, educational and religious life of Ruthenians in the Kingdom of SHS. During the 1930s the basic ideas and attitudes presented in the brochure *Руски батог* became the basis of establishment and operation of Cultural-Educational Association Yugoslav Ruthenians / Cultural and National Federation of Yugoslav Ruthenians in the field of national, cultural, educational and religious life of the Ruthenians in Yugoslavia until 1941.

Александар Касаш
Унверзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 325(497.113)"1941"
оригинални научни рад

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НАСЕЉАВАЊА СЕКЕЉА У БАЧКУ 1941. ГОДИНЕ[1]

САЖЕТАК

У раду се анализира деликатно време Другог светског рата када је након разбијања прве југословенске државе Мађарска, не само вратила изгубљене територије 1919. године, него и протеривањем српских колониста досељених у Бачку после 1918. године 1941. године, које је населио регент Александар I Карађорђевић, изградњом нових насеља, мењајући, не само националну структуру становништва и то у крајевима где је несловенско и католичко становништво било бројније дајући им одређене привилегије због добровољачког учешћа у Првом светском рату. Баш њих је већ првих месеци 1941. године хортијевска Мађарска протерала и највећим делом наместо њих населила око 15.000 Секеља из Буковине, мењајући на тај начин етничку структуру становништва вршећи поновну мађаризацију, посебно у Бачкој. Она је њима давала одређене привилегије и повластице што је изазивало одређене реакције, не само староседелачког становништва мађарске, али и немачке националности у Бачкој. Њихово прилогођавање новој средини није ишло баш очекиваном брзином и жељи мађарске власти. За само три године ова мађарска национална скупина доживљава трагичну судбину протеривања са ових простора и поновне сеобе, готово неуспевши да се прилагоди равничарским бачким начином живота доживљујући, само за пар година, поновну сеобу, а да се буквално нису ни успели да се прилагоде и остваре политичке, националне и економске циљеве Мађарске у време Миклоша Хортија.

Кључне речи: Секељи-Чанго Мађари, окупација Бачке 1941, насилна промена националне структуре становништва, протеривање српских колониста насељених у Бачку после Првог светског рата, однос староседелачког становништва према мађарским колонистима из 1941.

Двадесетседмомартовски догађаји 1941. године, не само да су били увод у разбијање прве југословенске државе него су утицали на наредна историјска збивања. Хортијевску Мађарску, коју је обавезивао Споразум двеју држава из децембра 1940. године о вечном пријатељству правно је обавезивао мађарску државу и зато није

1 Рад је настао као етапни резултат рада на Пројекту (177002) - *Војвођански простор у контексту европске политике*, које финансира Министарство за науку Републике Србије.

случајно да је Миклош Хорти сачекао 10. април 1941. године проглашење Независне државе Хрватске, сматрајући да тим чином више не постоји Краљевина Југославија и да Мађарску не обавезује тај Споразум и већ слеећег дана издао наређење да мађарска војска крене на враћање тзв. Јужног краја (Délvidek). У тим сложеним историјским околностима неки делови југословенске државе, посебно Бачка и Барања, ушли су поново у састав мађарске државе. Посебно су у националном смислу бачки простори постали важни за Хортијеву Мађарску. Наиме, прва југословенска држава након 1918. године тим просторима желела је да дâ словенски карактер насељавањем српских колониста којима је регент Александар I Карађорђевић обећао земљу у новој држави, чак и оснивање нових насеља.

Четрдесетих година двадесетог века и спољнополитичи успеси Мађарске, посебно у враћању оних територија које су после Првог светског рата Тријанонским мировним уговором припале Румунији, отпочела је трагична судбина пресељавања Секеља (Чанго) Мађара из ове државе. Они су се претежно бавили земљорадњом са веома малим поседом испод катастарског јутра у просеку по породици. Без земље је било чак 306 породица. Углавном су се бавили повртарством и снабдевали околне градове, посебно Черновиц, а беземљаши радили сезонске поседе на оближњим велепоседима. Највећи број је био католичке вероисповести, а био је нешто мањи број и породица протестантске вероисповести (Sajti, 2010..,151-152).

Први важан спољно политички догађај за будуће пресељење Секеља десио се јуна 1940. године када је совјетска влада ултимативно позвала румунску владу да јој преда северну Буковину. Черновиц који је био град који је био главно тржиште Секељима постао је совјетски.

Влада Пала Телекија отпочела је тиху агитацију још од раније посебно преко свештенства и то Калмана Немета, а које је било једино образовано и спречавало румунску асимилацију. Мада је та мађарска етничка група и у Румунији била прилично затворена и на тај начин успевала да сачува традицију, обичаје и језик, а тиме и своју особеност.

Посебно важну улогу у каснијим догађањима за судбину Секеља имала је тзв. Друга бечка арбитража од 30. августа 1940. године којом је северни део Ердеља враћен Мађарској са око 2,4 милиона становника. (Рокаи, 2002..,561). До званичног потписивања споразума између Мађарске и Румуније о пресељењу Мађара из Буковине дошло је 4. фебруара 1941. године, од када отпочиње њихово организовано пресељавање. Оно је отпочело јуна месеца, исте године, када је Совјетска влада ултимативно прикључила северну Буковину. У то време Секељи су у Буковини

били сконцентрисани у пет насеља: Јожеффалви, Иштеншегичу, Хадикфалви, Андрашфалви и Фогаћиштену где је живело око 2.700 породица са 12.000 чланова. (Sajti, 1984..,14-15).

Секељи су желели у Мађарској да буду у компактним насељима и привремено били смештени у избегличким логорима: Серенчи, Лошонцу, Бекеш пусти итд. Ту су изазвали одређени револт мађарских велепоседника јер су они захтевали од државе аграрну реформу и желели делове њихове земље. Решење овог проблема мађарске власти су нашле уочи рата, а остварење након Априлског рата 1941. године окупацијом Бачке. Наиме, Хенрих Верт је сматрао да то подручје треба населити око десет хиљада породица које би не само ојачале мађарство у тим крајевима протеривањем српских добровољачких породица насељених на ове просторе после 1918. године, већ би ове породице наставиле пољопривредну производњу уместо њих. (Kasaš,1996..,39).

Наиме, још 20. марта 1941. године за потребе мађарске владе израђен је један елаборат под насловом *Проблеми југословенско-мађарских односа* кога је израдио министраски саветник Пал Бала добар зналац тих односа који је у њему посебно нагласио да ће исељење и досељење бити један од главних приоритета у Бачкој (Kasaš,1996..,24). Непосредно уочи напада Мађарске на Југославију, која је већ била у рату, и Хенрих Верт је упозоравао мађарску владу 9. априла 1941. године да је територија око Великог бачког канала веома погодна за насељавање мађарског живља јер су ту насељени српски добровољци после 1918. године. По његовом мишљењу било је довољно населити 10.000 мађарских породица да би се Мађари у тим крајевима имали, не само националну предност. (Sajti 2100..,158).

Стварањем Независне државе Хрватске 10. априла 1941. године мађарска држава је сматрала да је више не обавезује Пакт о вечном пријатељству са Југославијом, склопљен децембра 1940. године и већ следећег дана отпочео је мађарски напад на Југославију. У том краткотрајном рату за око три хиљаде словенског, пре свега српског становништва је страдало, а које се између два светска рата посебно експонирало као анти-мађарско, али је важно истаћи да су под мањи «удар» дошли они Срби који су били држављани Аустро-Угарске.

Једна од првих мера мађарских власти била је протеривање насељених добровољаца у Бачку. Крајем априла 1941. године донета је наредба да се сви они, тј. који нису имали пре 31. октобра 1918. године завичајност иселе са простора бивше Аустро-Угарске. У року од три дана, почевши од 28. априла 1941. године требали су да напусте Бачку.

Протеривањем српских колониста добровољаца, не само да је мађарска држава желела да врати етничку структуру становништва на просторима Бачке, пре Првог светског рата, него је њиме створен простор да се «на одређени начин» реши питање Секеља и још више појача мађарска већина у Бачкој. Том мером желело се да се и реши њихово егзистенцијално питање. Њих, како сам раније назначио, нису баш најбоље примили ни Мађари и остали становници Бачке, као и Мађари Хортијевске Мађарске који су насељени на северу државе, пре избијања рата са Краљевином Југославијом.

Као вредни и врсни повртари требали су у новој средини да снабдевају градско становништво Новог Сада, као у бившој постојбини пољопривредним производима, али и других бачких градова.

Секељи досељени из пет општина из Буковине насељени су у 14 насеља протераних српских добровољаца Из Хадикфалве насељено је у Степановићево 211 породица, њих 768, у Танкосићево 40 породица са 166 чланова, у Ветерник 40 породица са 232 лица, у Војводу Мишић 11 породица са 42 члана, у Старо Ђурђево 148 породица са њих 590, у Сириг 114 породица са 493 члана. Из Јожеффалве и Фогаћиштена насељени су Секељи у Томићево 66 породица са 290 чланова и у Вајску 46 породица са 204 чланова. Из Андрашвалве насељено је у Фекетић 35 породица са 153 душа, у Малом Београду 60 породица 60 породица са 290 чланова, Карађорђеву 174 породица са чак 800 чланова и у **Кошићевон** 25 породица са 143 члана. И на крају из Иштеншегеча Секељи насељени су у два насеља и то: Соколцу 260 породица са чак 1156 чланова и у Новој Црвенки 92 породице са 445 чланова. (Sajti..,1987,66).

У насељавању велику помоћ пружила је мађарска војска која је била посебно ангажована. Нарочито се то односило на уређење кућа. Посебним налогом мађарска влада је наредила да се отпочне са детаљним чишћењем добровољачких кућа. Извршена је дратизација не само кућа већ и стајских објеката. Куће које су имале земљане подове обавезно је морао да се скине слој од неколико сантиметара и помово помаже. Послато је чак више од тону и по сапуна. Куће су углавном кречене, боја је требала да представља симбол новог живота, а у комбинацији са црвеном бојом црепа и зеленом бојом цокле симболично је изражавана мађарска тробојка. Првих месеци на кућама су биле истицане и мађарске заставе. У упутствима Комесаријата посебно је истакнуто да се куће српских колониста имају прекречити *јер њихове дречеће фасаде подсећају на српску окупацију и то се мора обавезно уклонити*. (Kasaš 1996..,41).

Промењени су и називи места. Степановићево је понело Хортијево име, Војвода

Мишић је преименовано у Хадиксалаш, Ветерник у Хадиклигет, Сириг у Хадиквара итд. (Марковић 1966..,213).

Насељавање Секеља и давање им одређених повластица, посебно повољних државних кредита и помоћи чак је за њихово збрињавање издвојила близу шест милиона пенга. Сваком члану породице дато је по сто пенга почетног капитала (Kasaš 1996..,41). Обећано им је да ће се по укидању Војне управе приступити аграрној реформи. Све је то код староседелачког мађарског становништва, али и немачког па и словенског који су били држављани Аустро-Угарске изазивало одређени револт. Чак су их називали новим добровољцима, погрдно Чангоима (скитницама) тако да је донета и посебна наредба од стране Хенриха Верта од 31. маја 1941. године којом је наложено да се забрањује да се они зову Чангоима «јер се тиме вређају њихови национални осећаји, јер се под тим називом подразумева просјак, скитница и одрпанац».

Ова мађарска сиротиња за само пар година живљења на бачким просторима није успела да се прилагоди новој средини. Дошло је до ослобођа Бачке октобра 1944. године а ова мађарска етничка скупина имала се иселити са југословенске територије у року од шест сати. Наступило је њихово поновно пресељење и страдање. Нове југословенске власти њиховим протеривањем обезбеђивало је повратак протераних добровољаца 1941. године, али и насељавање новог словенског становништва из ратом страдалих крајева чиме се поновно словенизирао овај простор.

ЛИТЕРАТУРА

Kasaš Aleksandar (1996), *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad, Filozofski fakultet.

Milica Marković (1966), *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad, Vojvodjanski muzej.

Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар (2002), *Историја Мађара*, Београд, Clio.

Sajti A Enikó, *Székely telepulés és nemzetiség politika a Bácskában 1941, «Nemzetiség füzetek»,* Budapest 6/1984.

Sajti A Enikó (1987), *Délvidek 1941-1944*, Budapest. Kossut Könyvkiadó.

Šajti A Eniko (2010), *Mađari u Vojvodini 1918-1947. godine*, Novi Sad. Izdavačka kuća Forum.

Aleksandar Kasaš

HISTORICAL CONTEXT OF THE 1941 SZEKELIAN SETTLEMENT IN BAČKA

Summary

The paper analyses the delicate time of the World War II when after the dissolution of the first Yugoslav state, Hungary not only retrieved the territories lost in 1919, but also by exiling Serbian colonists, who colonised Bačka after 1918 by the decision of regent Alexander I Karadjordjević, as well as by building new settlements and giving them certain privileges on account of volunteering in the World War I, it succeeded to change the national structure of the population in the region where non-Slavic and catholic population was the majority. Those were exactly the same people who were exiled by Horthy's Hungary during the first months of 1941 and replaced by around 15,000 thousand Szekely (Hungarian Székely) from Bukovina. This resulted in another transformation of the population's ethnic structure and repeated Hungarisation, especially in Bačka. The state gave them certain privileges and concessions which caused a reaction not only among the indigenous people of Hungary, but also among the members of German nationality in Bačka. Their adjustment to the new environment did not advance at the pace desired by Hungarian authorities. In the period of only three years this Hungarian national group meets a tragic destiny in being exiled again from these territories and forced to another migration, at the time when they did not even managed to adapt to living in a plain such as Bačka, thus experiencing just in a few years time another migration, without succeeding to adapt and achieve political, national and economic goals of Hungary in the time of Miklos Horthy.

Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 323.269.3(497.115=18)”1968”
оригинални научни рад

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ АЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1968. ГОДИНЕ И РЕАКЦИЈА ВОЈВОЂАНСКИХ КОМУНИСТА[1]

Апстракт

Крајем новембра 1968. године избиле су велике демонстрације Албанаца широм Косова и Метохије, са главним захтевом да та покрајина добије статус републике у југословенској федерацији. Такви захтеви, као и интензитет демонстрација нису до тада били забележени у социјалистичкој Југославији. Протести, о којима јавност није била у пуној мери обавештена, угушени су брзо. Партијска руководства Југославије, Србије и Косова и Метохије оштро су осудили демонстрације, називајући их непријатељским актом. Исто је учинило и руководство војвођанског покрајинског комитета, а са таквим оценама солидарисали су се и сви локални партијски комитети у Аутономној покрајини Војводини. Истовремено је упозорено на спорадичне националистичке реакције међу војвођанским грађанством, што је означено као недопустива појава.

Кључне речи: Албанци, демонстрације, Војводина, Косово и Метохија

По првом Уставу социјалистичке Југославије, донетом 31. јануара 1946. године, Федеративна народна република Југославија је била састављена од шест република, са посебном одредбом која је дефинисала да Србија у свом саставу има Аутономну покрајину Војводину и Аутономну Косовско-метохијску област, што је потврђено и Уставом Народне републике Србије из јануара 1947. године. Развој косметске аутономије настављен је јануара 1953. године, доношењем Уставног закона ФНРЈ (нешто касније и НР Србије). Аутономна Косовско-метохијска област је тада добила и свој Статут. По Уставу Социјалистичке федеративне републике Југославије из 1963. године, АКМО је прерасла у Аутономну покрајину Косово и Метохију, а у погледу права и обавеза је у потпуности изједначена са АП Војводином. Те промене су потврђене како новим Уставом Србије, тако и новим Статутима аутономних

1 Овај рад је резултат учешћа на актуелном пројекту Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије од 2011-2014. под насловом „Извори о историји и култури Војводине“

покрајина (Бјелица 2006: 417).

Брионски пленум и обрачун са Александром Ранковићем 1966. године окуражио је албанске кадрове са Косова и Метохије да затраже нову уставну реформу која би дала већа права аутономним покрајинама. Током 1967. године, косметско партијско руководство се обратило Јосипу Брозу Титу и Едварду Кардељу са захтевом да се покрајине непосредније вежу за федерацију, као и да се ослабе економске и политичке везе са Републиком Србијом. У даљим дискусијама албански комунисти прецизније су изразили своје захтеве (статус конститутивног народа, употреба националне заставе, избацивање појма Метохија, све до захтева да Косово „прерасте“ из покрајине у републику). Како ова широка активност ипак није натерала југословенски и српски врх да прихвати све захтеве косовских руководилаца дошло је до масовног излива албанског незадовољства (Димић 2001: 398).

Уочи највећег празника Титове Југославије, Дана Републике, на запрепашћење партијске врхушке која се налазила на прослави двадесет и пете годишњице Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, избиле су велике демонстрације широм Косова. За разлику од београдских демонстрација пола године раније, ове су одмах оцењене као непријатељске и угушене су уз употребу силе и људске жртве. Из неких разлога, јавност је врло штуро обавештена о току немира, уз неколико умирујућих изјава највиших руководиоца, укључујући и Тита. Чланови Савеза комуниста били су нешто детаљније информисани, будући да се од њих очекивало да осталим грађанима „објасне ситуацију“ и да пазе да не дође до „непријатељских“ реакција. Природно, нису били заобиђени ни војвођански комунисти. Секретаријат ЦК СК Србије је 27. новембра доставио следећу поверљиву Информацију о демонстрацијама у Аутономној покрајини Косову и Метохији (Симић 2005: 200-202):

„ ПРЕГЛЕД ДОГАЂАЈА:

1. Демонстрације су почеле јуче око подне у Гњилану, а затим у Урошевцу, Подујеву и Приштини. У демонстрацијама, углавном учествовао је део студената и ученика средњих школа албанске народности. (У Приштини око 1000, а у осталим местима од 100 до 300).
2. Демонстранти су узвикивали и носили пароле: „Република“, „Самоопредељење и отцепљење“, „Хоћемо Устав“, „Живео Енвер Хоџа“, „Тражимо присаједињење Албанији“ и друге.
3. Током демонстрација лупани су излози на радњама, прозори на јавним објектима, превртани аутомобили и аутобуси итд.
4. У сукобу са милицијом повређено је десетак милиционера и више

демонстраната. Пуцало се са обе стране. Један демонстрант (ученик) је погинуо.

5. Центар окупљања демонстраната у Приштини био је Филозофски факултет и студентски домови. Демонстранти су покушали да продру у Скупштину, Покрајински комитет СК и неке друге јавне објекте али су их у томе спречили органи јавне безбедности.
6. Према проценама очекује се да се демонстрације могу наставити.

ПРЕДУЗЕТЕ МЕРЕ:

1. Покрајински комитет Савеза комуниста и друга руководства били су информисани пре извесног времена да се ове демонстрације могу очекивати као наставак од раније већ познатих шовинистичких испада.
2. Стицајем прилика (одлазак на прославу АВНОЈ-а) већи део руководилаца из Покрајине био је одсутан. Сада је највећи део тамо. Из Секретаријата ЦК СКС и Републичког извршног већа сви другови са Косова и Метохије послати су и од ноћас се налазе тамо.
3. Секретаријат ЦК СКС, Републичко извршно веће, Социјалистички савез и други, обавештени су о овим догађајима јуче у 17 часова и од тада су у сталном контакту са Покрајинским комитетом и осталим партијским руководствима у Републици и у перманентној су акцији (договор, слање депеша, контакти са штампом, дежурства, предузимање мера предострожности и др.) Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, Градски комитет Савеза комуниста Београда, општински комитети и политички активи у општинама одржали су у току јутра седнице на којима су информисани о ситуацији и предузетим мерама. У току дана одржава се састанак политичког актива у СК Србије.
4. Покрајински комитет СК је од почетка деловао активно, предузимајући мере какве му је дата ситуација дозвољавала. Између осталих, предузете су – уз односне договоре – следеће мере: организовање комуниста и радних колектива у супротстављању шовинистичким испадима, издавање саопштења Покрајинског извршног већа и изјава друга Вели Деве, појачање милиције из других рејона, поседање извесних објеката од стране војске и др.
5. Током прошле ноћи демонстранти су напустили Филозофски факултет у Приштини и остали у студентским домовима. Ноћас у 01 час експлодирала је бомба на крову зграде Музеја „Миладин Поповић“ у Пећи.

6. Покрајински комитет СК је одржао своју седницу поводом ових догађаја ноћас у 04 сата и донео одлуку коју дајемо у прилогу 1.
7. Извршно веће СР Србије у току дана одржаће седницу и дати своју изјаву о догађајима.

ПРВЕ ОЦЕНЕ ДОГАЂАЈА:

1. Према оценама Покрајинског комитета СК, ове демонстрације су инспирисане и организоване од непријатељских елемената и то поводом 28. новембра као дана Албанске заставе (национални празник Албаније).
2. Једнодушна је оцена Покрајинског комитета да се овде ради о непријатељској акцији упереној против братства и јединства народа на Косову и Метохији, против самоуправног социјализма, против уставног уређења Југославије и интереса народа Покрајине и Југославије.
3. Секретаријат ЦК СКС је оценио да треба очекивати шовинистичке испаде, напад на политику СК о односима народа и народности и покушаје оживљавања елемената који су осуђени на Четвртом пленуму ЦК СКЈ и Шестом и Четрнаестом пленуму ЦК СКС.
4. Енергичније него до сада, на бази одлука Шестог конгреса, Савез комуниста Србије ће наставити борбу за пуну равноправност народа и народности а против сваког шовинизма и иредентизма, а за доследно спровођење већ усвојених одговарајућих одлука.
5. Зависно од ситуације донеће се одлука о седници ЦК СКС и поводом настале ситуације донети одговарајуће одлуке.“

Уследила је моментална реакција како војвођанског ПК, тако и свих општинских комитета (Архив Војводине, фонд 334, кутија 298, пов. 50/ 1968). Општински комитет Алибунар информисао је Централни комитет Савеза комуниста Србије 4. децембра да је већ 28. новембра, „одмах после пријема депеше“, одржан први састанак на коме су поред чланова ОК били присутни и „најодговорнији људи из органа и форума друштвено-политичких организација у општини“. Следећи састанак општинског политичког актива одржан је 3. децембра, када су присутни упознати са информацијом и материјалом ЦК СКС у вези са догађајима на Косову и Метохији „и дата оцена о реаговању грађана и комуниста у вези са демонстрацијама“. Позитивно је оцењена реакција републичких и савезних органа, а констатовано је и да у општини Алибунар „није било негативних иступања нити инцидената који би се могли оценити као контраакција на демонстрације на Космету, односно да имају шовинистички карактер“. Међутим, примећено је да су информације штампе веома површне, те је

замерено да „у Румунији се зна више о детаљима и разлозима демонстрација него код нас“. Грађани су најчешће постављали питања зашто су демонстрације избиле, које су биле пароле а неретко су се чула и мишљења да су у те догађаје умешане службе суседне Албаније. На састанку је поменуто да су поједини непартијци чак критиковали немарност „одговорних фактора“, истицали привилегован положај Албанаца у Југославији те захтевали да „ако се Албанцима не свиђа у овој земљи, треба им омогућити нека иду где је боље“.

Потпуно истоветну динамику имали су и комунисти Аде – два састанка, 28. новембра и 3. децембра. Једнако као и у Алибунару, пружена је подршка предузетим мерама и са задовољством истакнуто како није било негативних реаговања: „У дискусији је изражена пуна подршка комуниста Космета а демонстрација је осуђена као акт уперен против јединства народа и народности и независности наше заједнице“. Ипак, на седници је закључено да се и даље мотри на ситуацију у општини, како не би дошло до „националистичких испада“.

У дискусији на седници врбашког партијског актива, поред уобичајених осуда демонстраната, оцењено је да је „потребна крајња будност свих радних људи јер на нашем подручју постоје одређене објективне тешкоће (проблем незапослености) које могу неки непријатељски елементи искористити у овом моменту за разне коментаре и негодовања од стране незадовољника и реакције“. Тим пре што су се у коментарима грађана општине Врбас могли чути и позиви за увођење „чврсте руке“, притужбе да „у нашем друштву има сувише демократије“, као и закључци да су „за све криви Албанци“.

И међу вршачким комунистима се могла приметити забринутост да демонстрације могу искористити „ранковићевске и друге конзервативне снаге“, уз свеприсутну оцену да су демонстрације имале непријатељски и реакционаран карактер, те да „не треба да нас изненади ако се буде констатовало да су у ове догађаје умешани и припадници осталих народности који су и сами националисти и шовинисти“. Издвојени су и неки „неприхватљиви коментари“ и „усамљени гласови“ Вршчана о претераним улагањима на Космету, исељавању српских лекара из јужне покрајине, а један грађанин је предложио: „Ако хоће републику, нека им буде. Нека виде како ће без нас. Нека им Енвер Хоџа да средства!“

Из Жабља је кратко јављено: „Одјек протеклих догађаја у Приштини и још неким местима Косова и Метохије, овде је осуђен као дело непријатељске политике уперене против нашег друштва, а изјава Вели Деве прихваћена у целости и уз пуну подршку“, те да „на овом подручју нису забележена никаква непријатељска иступања, нити пак

било који вид подршке демонстрација у Приштини“. Слично је било и у Житишту, где су била заведена дежурства у општинском комитету и по месним заједницама, а „у свим радним организацијама појачане су страже и указано је на потребу веће будности“.

На прве дисонантне тонове комунисти су наишли у зрењанинској комуни. У зрењанинској радној организацији „Електровојводине“ забележен коментар „да су Шиптари после свргавања Ранковића добили превелика права, а да су истовремено Срби и Црногорци дошли у подређен положај“, а скренута је пажња да би могло доћи до „васкрсавања дискусија о ставовима Ћосића и Марјановића“. Реминисценције на време пре Брионског пленума и критике стања у УДБ-и посебно су биле изражене међу учесницима НОР-а. Зрењанински актив је захтевао и детаљније информисање медија, како би се сузбило колање разних гласила. Посебно је пажња обраћена на студенте зрењанинске Више техничке школе, који су недавно и сами протествовали, а указано је и на присуство приличног броја сезонских радника са територије КиМ, са упозорењем: „по традицији, већина њих је наоружана пиштољима“. Тада су изнети подаци да су појединци из те групације изјављивали да „народ Покрајине Косова и Метохије тражи да Покрајина постане Република и требало би јој дати тај статус па не би долазило до демонстрација“, па чак и да су претили ако се том захтеву не удовољи „богами биће крви!“. Са друге стране, међу локалним живљем је било примедби на национални састав службе безбедности (Банатски Деспотовац), опште осуде албанског народа (Перлез), критике мањина уопште, величања Добрице Ћосића и слично. Ипак, са задовољством је истакнуто да је огромна већина коментара на линији иступања председника Тита и других званичника, а „нарочито се осуђује то што су демонстрације организоване уочи нашег највећег празника, Дана Републике“.

На састанку у Инђији извршена је политичка процена стања у општини, које је оцењено као „нормално“, али је закључено да „и даље треба да постоји будан однос и у СК и међу грађанима према тим догађајима те да је неопходно да се Општинска организација СКС више оријентише и бави овим питањима“. На подручју иришке општине „није долазило ових дана до националистичких и шовинистичких реаговања. Свугде се могу чути само речи осуде демонстрација“, прослеђено је Покрајинском комитету из општинског комитета, који је осудио „свако националистичко иступање, јер је уперено против братства и јединства наших народа и народности као и против нашег самоуправног социјализма“.

Кикиндски општински комитет је пружио пуну подршку ставовима ЦК СКС и ПК СКС за Војводину, те захтевао „најенергичније мере против организатора и учесника

у демонстрацијама“. Из Кикинде је указано и на то да „појачане мере одговорности за ове и сличне непријатељски смишљене акције спречаваће реакционарне елементе у остваривању њихових намера и планова.“ Међутим, том приликом је јављено и да се у ноћи између 28. и 29. новембра догодио инцидент у Накову. За време школске приредбе неко је из замраченог гледалишта бацио две флашице са неком течношћу на бину, од којих је једна пала међу извођаче програма а друга разбила Титову слику. Предузете су мере да се починиоци идентификују, иако „засад још не можемо оценити да ли је омладина гађала неког од учитеља у извођењу програма или је била намера да гађа Титову слику“.

Са састанка политичког актива општине Нова Црња достављен је комплетан записник. Као и у већини војвођанских општина, и овде је (не без противљења) закључено да не треба држати посебне партијске састанке који би „само драматизовали стање на Косову и Метохији“, управо када се оно нормализовало. У незваничним разговорима сазнало се да грађани за демонстрације криве више косовске професоре него студенте, те да су Албанци незахвални на свему што им је социјалистичка Југославија пружила. Међу Панчевцима су примећене доста жучне реакције, те покушаји „идентификовања појединачних појава и поступака и ставова појединаца са читавом средином“. У вишенационалном Пландишту су била уведена целодневна дежурства преко празника, али није било никаквих инцидената „а празнично расположење се одвијало у најбољем реду и атмосфери“.

Међутим, у Руми је било примедби да је Косову и Метохији дато више него Војводини, „да се ово десило код нас у Војводини било би много опширније писано“, коментара о тешком положају Срба на Космету, псовки на рачун Албанаца итд. Примећено је да је карактеристично за већину коментара „да не постоји довољна спремност да се, кад се говори о овим догађајима, одвоје националисти-шовинисти и непријатељски елементи од целине албанске народности на Косову и Метохији, већ се то идентификује са свим припадницима народности“. Стога је активност локалног актива била усмерена управо у правцу сузбијања оваквих „шовинистичких испада“. Са друге стране, у Србобрану „није било реаговања против целокупне албанске народности“.

У партијској организацији Сенте подржан је јавно изнет став Марка Никезића о обостраном реаговању на националистичке испаде, „с тим да у нашој средини Срби треба да открију и да се боре против српског, а Мађари против мађарског шовинизма“. Интересантно је да су на састанку једне претежно мађарске месне организације, као што је то била сенћанска, истакнуто како је штета „што Албанци са

Косова и Метохије (због зачауреност саме Албаније) не могу одлазити у Албанију као што овдашњи Мађари могу одлазити за Мађарску. Ако би имали ту могућност до инцидената сигурно не би ни дошло“.

Како стоји у извештају из општине Тител, тамошњи „грађани и комунисти траже да се бескомпромисно рашчисти са инспираторима и организаторима ових нереда“. Старопазовачки комунисти су изнели занимљив предлог да косовским Албанцима није требало дозволити истицање заставе Албаније, већ је било нужно осмислити „заставу и амблем који ће обележавати Аутономну покрајину Косово и Метохију“. Примедба да се није смела дозволити употреба албанске заставе када то није одобрено ни другим народностима, чуло се у Раткову. У том и осталим местима оџачке општине, посебно међу колонистима са југа Србије, владала је велика узнемиреност али није било никаквих „тенденциозних испада или реаговања“. Ипак, један од дискутаната је приметио „да је евидентна нетрпељивост према албанској народности. Та нетрпељивост је историјски условљена и не постоји разумевање за превазилажење те нетрпељивости“.

Једно од општих места из дискусија на састанцима који су се крајем новембра и почетком децембра 1968. године одржавали широм Војводине, била је теза да „грађанима треба ставити до знања да се овде не ради о непријатељским иступањима свих Албанаца, већ о малом броју шовиниста“. Није пропуштена прилика да се укаже на опасност од шовинизма и национализма ма из ког народа долазио, што је била „вечита тема“ војвођанских комуниста још од 1945. године. Такође, искоришћена је могућност да се изнесе критика на рачун других тада актуелних проблема, као што су на пример: изостанак солидарности у указивању помоћи Црног Гори после земљотреса, некажњавање виновника јунских демонстрација у Београду, написи „против НОБ-а у Словенији“ итд. Наредне године донеће нова искушења политици Савеза комуниста у Војводини.

ИЗВОРИ

Архив Војводине, Нови Сад: фонд 334 – Покрајински комитет.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелица, Слободан (2006). „Косово и Метохија у оквиру Југославије“. *Култура*

полиса. 4/5: 410-418.

Димић, Љубодраг (2001). *Историја српске државности – Србија у Југославији*. Нови Сад: Беседа.

Симић, Перо (2005). *Светац и магле*. Београд: Службени лист Србије.

Slobodan Bjelica

REACTION OF VOJVODINA`S COMMUNISTS TO KOSOVO-ALBANIANS` DEMONSTRATIONS IN 1968

Summary

During 1968, the Albanian political leaders of Kosovo and Metohija demanded that president Tito himself extend the province's rights, such as direct participation in federal matters including diplomacy, greater investment in the economy, and the right to fly the Albanian flag. They carried out a well-organized campaign aimed at changing the constitutional status of Kosovo and Metohija. Local party organizations simultaneously held conferences which requested reviews both of the Province and the status of the Albanian national minority. This process, which took place under the aegis of Fadilj Hoxha, the Kosovo communist leader, was disrupted by unrest that broke out on 27 November 1968. Student demonstrations spread from Pristina to other towns and eventually the army intervened to restore order. According to the view of the Vojvodina's Provincial Committee of the Communist Party, these demonstrations were a hostile action against socialism and against Yugoslavia.

Đura Hardi
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 929.7”13”
originalni naučni rad

KUMSTVA I KUMOVSKE VEZE JEDNE EVROPSKE PLEMIĆKE PORODICE IZ PRVE POLOVINE XIV VEKA[1]

APSTRAKT

Analizirajući kumstva i kumovske veze članova francuske plemićke porodice Druget poreklom iz Napuljske kraljevine, autor rada pokušava da istraži i prikaže društveni položaj i veze ove familije tokom dvadesetih godina XIV veka. Drugetima je kuma bila francuska kraljica Klemencija, udovica Luja X, a oni su dospevši u Ugarsku kao ljudi kralja Karla Roberta Anžujskog uspostavili kumovske veze s vrhom „anžujskse aristokratije“. Na konkretnim primerima kumstvo se ispoljavalo kao univerzalna kategorija ljudskih srodničkih odnosa i prijateljstva; kao odraz dvorskog života i političkog uticaja.

Ključne reči: kumstvo, familija Druget, Klemencija „Ugarska“ kraljica Francuske, Ugarska, XIV vek.

Rad koji stoji pred nama u svom fokusu istraživanja ima dva polazna pojma. Na jednoj strani su kumstvo i kumovske veze kao istorijski, društveni ali bez sumnje i kulturološki fenomen, a na drugoj je povest jedne srednjovekovne porodice, konkretno francuske plemićke familije Druget iz Napuljske kraljevine. Naime, uronivši (u istoriografskom smislu) u izvore tokom prethodnog perioda smo se intenzivno zanimali za istoriju porodice Druget. Pomeni kumstva koje smo otkrili u njihovom slučaju, uvereni smo da zaslužuju pažnju ne samo kao zanimljivi istoriografski podaci, samim tim što su izvori o ovoj kategoriji duhovnog srodstva u srednjem veku relativno ograničeni, već pre svega kao pouzdan pokazatelj društvenog statusa i političkih veza jedne plemićke porodice. Konačno, nadamo se i zaključcima ili makar utemeljenim hipotezama koji će na osnovu prikazanih primera potvrditi funkciju i značaj ovog vida duhovnog srodstva u jednoj realnoj istorijskoj sredini i periodu.

I da ne zaboravimo još jednu uvodnu napomenu. Nastanak ideje za pisanje ovog rada

1 Ovaj rad je nastao kao rezultat naučnog Projketa br. 177002 *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

ima i svoje (anahrone) uzore u savremeni(ji)m društvenim epohama i tokovima, gde se kroz interpretaciju, često i mistifikaciju, kumstva sagledavaju prijateljstva, savezništva, usponi, pokroviteljstva i zaštita, ali i izdaje i suparništva porodica i pojedinaca. Za utehu, srednji vek u tom pogledu nije bio izuzetak. Kumstvo je bilo raširen vid duhovnog srodstva i u toj epohi. Skoro da su svi imali jednog ili više kumova, od prostih seljaka do gospode i vladara. Vladari su pre svega zbog svog uzvišenog položaja, moći i bogatstva imali bezbroj kumčića rođenih u krugu svoje vlastele i dvorjana (skoro kao i danas). Kumstvo je po svojoj funkciji nadomeštalo krvno srodstvo, potvrđivalo bliskost između pojedinaca i njihovih porodica i pružalo podršku duhovnim rođacima. Sem krštenog, kumstvo je moglo biti čin duhovnog posvojenja (Jussen 1992: 467-503; Jussen 2000: 1779-1780).

Drugeti su poreklom bili *Ultramontani* (Provansalci ili Francuzi) koji su 1266. godine u vojnoj pratnji Karla Anžujskog osvojili Kraljevinu Siciliju od poslednjih predstavnika dinastije Hoenštaufen. Tokom druge polovine XIII veka zauzimaju mesto dvorjana na kraljevskom dvoru u Napulju kao poverljivi službenici (vaspitači) i pratioci članova anžujske dinastije, pre svih prestolonaslednika hercega Salerna. Istorija porodice može se hronološki pratiti od 1267. godine, a 1271. godine stiču prvi viteški feud u blizini Averse (Libertini 2003: 5-7). Početkom XIV veka porodica se razdvaja. Mlađi predstavnik porodice Filip Druget bio je 1300. godine upućen u Ugarsku kao pratilac svog gospodara i vršnjaka, dvanaestogodišnjeg anžujskog princa Karla Roberta koji je bio pretendent na ugarski presto. Za to vreme Filipov stariji brat Žan ostao je u Napulju da bi se 1314. godine s porodicom preselio na francuski kraljevski dvor u Parizu, budući da je bio dvorjanin buduće francuske kraljice, napuljske princeze Klemencije, buduće supruge Luja X (Camera 1860: 239; Hardi 2008: 48-58).

Za početak interesuje nas sudbina Filipa Drugeta. On je bio jedini poznati napuljski pratilac Karla Roberta u Ugarskoj koji je u svojoj novoj domovini ostvario blistavu karijeru. Naime, Karlo Robert se skoro pune dve decenije u Ugarskoj borio protiv drugih kraljevskih protivkandidata a zatim i protiv nepokornih ugarskih velikaša, takozvanih oligarha koji su držali stvarnu vlast u zemlji. Na kraju, Anžujac je iz te borbe izašao kao apsolutni pobednik, a svog vernog pratioca, saradnika, saborca i vojskovođu Filipa je početkom 1323. godine postavio na najviši državni položaj - za ugarskog palatina. Na tom mestu Filip će ostati sve do svoje smrti 1327. godine. Filip je zapravo bio potpuni stranac u Ugarskoj bez ikakvih korena, poseda i rođačkih veza (Engel 1982: 904-905). Moramo znati da je Ugarska XIV veka, kao uostalom i cela Evropa društvo krvnih rodova i familija a ne pojedinaca (Engel 1982: 3-23). Jedini oslonac Drugetu u Ugarskoj je u početku bio njegov gospodar i prijatelj iz mladosti - kralj Karlo Robert. Ipak, vremenom u sredini gde mu je uspon bio trnovit

i pun viteških iskušenja Druget je postao glavna figura nove anžujske aristokratije čiji su predstavnici zamenili stare velikaške porodice iz perioda dinastije Arpadovića. Na drugoj strani, sposobni Filip je među novom elitom izgradio svoj krug ličnih prijatelja i saveznika.

Možemo konstatovati da je na putu društvenog uspona uspostavljanje rođačkih odnosa za Filipa bilo važno sredstvo u izgradnji ličnog kruga saveznika na koje je mogao da računa, kao i potvrda njegovog statusa. Poznato je da je Filip imao poseban odnos s kraljevskim magistrom tavernika – velikodostojnikom koji je vodio državne finansije i riznicu - Demetrom Nekčeijem (1316-1338). Naime, Filip je iskusnog Demetra prihvatio za svog oca, a Demetar njega za sina. Naravno, po sredi je bila duhovna adoptacija kao simbol prijateljstva dva najuticajnija barona Ugarske u vreme vladavine Karla Roberta. Takođe, svoju ćerku jedinicu Klaru, Filip je udao za sina svog ratnog druga i prijatelja, Mikča Akoša od 1325. godine bana Slavonije (A. II: 67-68; Pór 1890: 20-43; Харди 2010a: 93-102). Konačno imamo saznanja i o dva Filipova kumstva.

Prvo svedočanstvo potiče iz jedne Filipove naredbe izdate 10. maja 1323. godine tokom zasedanja palatinske kongregacije Ujvarske županije. U njoj je Filip egerskog biskupa Čanada nazvao „compatrus noster carissimus“ (F. VIII/2: 487-490). „Najdraži“ kum Čanad nije bio makar ko, a svakako ne skromni duhovnik. Pre nego što je 1322. godine seo na stolicu egerske katedrale, varadinski prepozit Čanad bio je „comes capelle“ kraljevskog dvora i „secretarius notarius“ Karla Roberta. Konačno, kralj će 1330. godine svog odanog sekretara koji je obavljao najpoverljivije dvorske službe predodređene za ljude sa tonzurom postaviti za ostrogonskog nadbiskupa – primasa ugarske crkve (Engel 1996: 63, 68, 91). Da pretpostavimo, Filip i Čanad su svoje poznanstvo sklopili na kraljevskom dvoru. Njihovo prijateljstvo je uskoro bilo potvrđeno kumstvom, u kom svojstvu – svadbenom ili krštenom - teško je reći, ali zaključujemo da je Čanad najverovatnije bio kum Filipu ili njegovoj ćerki jedinici, a ne obratno. Po naredbi kralja, Filip je te 1323. godine izdao naredbu o zaštiti ubiranja desetine, drugih prava i prihoda, i restituciji poseda Egerske biskupije na čijem čelu je stajao njegov kum. Pored prethodnog kraljevog uputstva izdatom Filipu, kumstvo je, moguće, bilo dodatna garancija da će naredba o prikupljanju omrznute crkvene desetine biti što savesnije izvršena.

Na vladarskom dvoru u krugu državnih barona Filip je mogao da računa na podršku još jednog kuma. Pored egerskog biskupa i zalski župan Hahot (Hahold) Mikloš bio je Filipov kum (cumpatrus noster) (A. II: 277). O pojedinostima njihovog kumstva sačuvani izvor nam ne govori previše. U državnoj hijererhiji Mikloš, sin nekadašnjeg varaždinskog komesa Ištvana zauzimao je niži položaj nego njegov savremenik Filip. Od dvorskog mladog viteza (*aule regie iuvenis*) 1324. godine postao je župan zalske županije. Kasnije

međutim, tokom tridesetih godina XIV veka bio je unapređen za kraljičinog magistra konjušara, da bi naredne decenije obavljao službu slavonskog i hrvatskog bana (Engel 1996: 16-17, 22- 23, 234-235, 267; Engel 2001; Halász 2010: 7-12). Nije isključeno da je za početak svog uspona Miklošimao da zahvali upravo kumstvu sa kraljevim miljenikom, palatinom Filipom Drugetom. Uostalom, Filip je 13. januara 1327. godine izdao povelju kojom je svom kumu vratio nekadašnji njegov posed „Haholdeudzigethe“ na Dunavu. Posed je svojevremeno Miklošu bio uzet od strane kralja i zatim poklonjen Filipu. Od ovog Filipovog dara bio je izuzet jedino susedni posed „Becheneu“ bez sumnje Beč ili Ujbeč, posed Drugeta smešten na dunavskom ostrvu kod Pešte u istoimenoj županiji (Csánki 1890: 25). I šta je najvažnije, ovaj čin prema Miklošu velikodušni Filip je preduzeo „ob sinceram dileccionem compaternitatis“ [2] (A, II: 277). S ovim podatkom iscrpeli smo naša saznanja o kumstvima ugarskog palatina Filipa Drugeta i vreme je da se posvetimo drugoj grani Drugeta, porodici Filipovog starijeg brata Žana i njegove supruge Paske.

*

Žan i Paska su kako smo već pomenuli bili dvorjani francuske kraljice Klemencije Ugarske, inače rođene sestre ugarskog kralja Karla Roberta i delili su sudbinu svoje gospodarice. A Klemencijina sudbina nije bila baš najsrećnija. Godine 1315. postala je supruga Luju X i bila je krunisana za francusku kraljicu. Ali već u leto 1316. godine postala udovica, da bi u novembru te godine rodila sina – posmrtče francuskog kralja Žana I koji je poživeo tek pet dana. Novi francuski kralj Filip V neprijateljski se poneo prema bratovljevoj udovici Klemenciji. Ona je napustila Pariz i otišla je u Provansu koja je bila posed njene dinastije. Tamo se u gradu Eksu povukla u dominikanski manastir da bi se tek nakon smrti Filipa V, ponovo 1322. godine vratila na kraljevski dvor u Pariz (Douët-d'Arcq 1874: 6-7; Caggese 2001²: 47-48).

U Parizu u *Hôtel du Temple, 5. oktobra 1328. godine bolesna kraljica je sastavila svoj testament.* Osećajući poslednje dane želela je da na vreme i precizno odredi mesta sahrane svojih zemaljskih ostataka, naloži podizanje zadužbina i obezbedi bogate prihode i darove mnogobrojnim crkvama i manastirima od kojih je očekivala brigu za spas svoje duše. Takođe je u prisustvu uglednih svedoka imenovala svog nećaka vijenskog dofena Humberta za naslednika svojih ne malih francuskih poseda i odredila valjane ekzekutore oporuke. Prilikom sastavljanja svoje poslednje volje gospodarica nije zaboravila na ljude koji su je godinama verno služili. Različite svote novca naznačila je za preko devedeset pet lica koja su činila njen dvor. Poimenično su tom prilikom bili nabrojani duhovnici

2 „ zbog iskrene kumovske ljubavi“.

(ispovednici, kapelani, klerici), vitezovi, dvorske dame i gospođice, štitonoše, valeti, prokuratori, vratari, sobari, kuvari, sokolari, krojači, kočijaši, konjušari... sve do običnih slugu i robinja koji su francuskoj kraljici nešto značili. Već na prvi pogled ovaj spisak je predivno oslikavao veličinu i sjaj dvora jedne francuske kraljevske udovice na kome bi verovatno pozavidele mnoge tadašnje supruge vladara (Moret de Bourchenu 1722 : 217-221 ; Douët-d'Arcq 1874: 9;) Među dvorjanima nalazili su se Drugeti koji su, možemo zaključiti na osnovu iznosu novca koji im je gospodarica namenila, zauzimali vrlo visoko ako ne i najznačajnije mesto u Klemencijinom dvorskom okruženju. Svom vitezu (*Chevaliers*) Žanu gospodarica je ostavila 200 livri Pariskih, zatim, Žanovoj supruzi Paski, koja je bila navedena prva među njenim dvorskim damama 300 livri pariskih, njihovom sinu jednom od svojih brojnih štitonoši (*Escuyers*) Viljemu (Gijomu) 100 livri pariskih. Dalje, u oporuci kraljica Klemencija donosi odredbu koja je ključna za temu našeg istraživanja „...isto tako - saopštava tastaorka - deci gospođe Paske i Margerite od Nantjea gore pomenutima, koji su naši kumčići, po 100 livri pariskih svakom. Zatim, svakom od naših ostalih kumčića, muških i ženskih, gde god da se nalaze, po 20 livri pariskih. [3] (Moret de Bourchenu 1722 : 218).

Zaključak na osnovu prikazanog izvora nameće se sam po sebi. Deca Žana i Paske Druget bila su rođena i stasavala su na kraljičinom dvoru, pre svega uz svoju majku koja je pored druge pomenute dame Margarite od Nantjea bila najuticajnija kraljičina pratilja, mada je Margarita, treba zapaziti, u odnosu na Pasku bila darivana samo s 200 livri. Konačno, moramo primetiti da je po visini iznosa ostavštine Paska Druget daleko prednjačila u odnosu na ostale kraljičine dvorjane i poslugu, pa i u odnosu na svog dragog muža.

S obzirom na status svojih roditelja i verujemo kraljičinu ljubav prema deci, jer svoje dete je na žalost Klemencija izgubila, mali Drugeti su imali privilegiju da ih francuska kraljica krsti i da kao njeni kumčići uživaju njenu zaštitu i plodove darežljivosti. A oni nisu bili mali, barem u odnosu na druge pretpostavljamo brojne kraljičine kumčiće koji su za razliku od malih Drugeta i dece dame Margarite darivani „samo" s 20. livri srebra pariske mere (Moret de Bourchenu 1722 : 218-219).

Identitet neimenovane dece Drugeta u testamentu možemo utvrditi zahvaljujući naredbi o isplati Žanovoj porodici francuskog kralja Filipa VI Valoa iz maja 1329. godine kao i izvorima nastalim na tlu srednjovekovne Ugarske. Naime, u međuvremenu (1327-1328), Žanova porodica je bila pozvana od strane Klemencijinog brata Karla Roberta da se preseli u Ugarsku gde su Žan i njegov sin Viljem po smrti njihovog brata i strica Filipa

3 „Item, aux enfans Madame Pasque, et Marguerite de Nantueil dessusdites, qui sont nos fillieus où nos fillioles, à chascun cent livres parisis. Item à chascun de nos autres fillieus et fillioles où que ils soient vingt livres parisis".

nasledili njegove ogromne posede na severoistoku Ugarske i palatinski položaj (Hardi, 2008: 48-58) Mali Drugeti kumčići francuske kraljice udove bili su pretpostavljamo Viljemov najmlađi brat Žan koji se prvi put u izvorima po imenu pominje 1343. godine, kao i jedna neimenovana sestra navedena u Viljemovom testamentu 1330. godine. (Engel, 2001; Харди, 2010b:237-248). Moguće je da je gopsođica Druget po svojoj kumi dobila ime Klemencija, poput još dve kraljičine imenovane kumice, od kojih je jedna bila robinja.

Na kraju da rezimiramo naše izlaganje. Kumstva i kumovske veze plemićke porodice Druget u prvoj polovini XIV veka predstavljaju važan izvor za izučavanje njihovog društvenog statusa, porodičnih veza i prijateljstava. U Francuskoj Paska i Žan Druget su imali privilegiju da njihova deca budu kumčići francuske kraljice Klemencije, udovice Luja X, inače njihove neposredne gospodarice i dobročiniteljke. Za to vreme u Ugarskoj Žanov mlađi brat, palatin Filip Druget okumio se s predstavnicima nove anžujske aristokratije – elite koja je upravljala anžujskom Ugarskom čiji je Filip bio istinski predvodnik.

IZVORI

A = Nagy, Imre –Nagy, Gyula- Tasnádi Nagy, Gyula. *Anjoukori okmánytár*. I-VII, Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala, 1878-1920.

F = Fejér, Gyula. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI, Budae: Typis typogr. Regiae Vniversitatis Ungaricae, 1829-1844.

Moret de Bourchenu, Jean-Pierre (1722). *Histoire du Dauphiné et princes qui ont porté le nom de dauphins, particulièrement de ceux de la troisième race descendus des barons de la Tour du Pin*. II, Genève: Chez Fabri & Barrillot.

LITRATURA

Caggese, Romulo (2001²). *Roberto d'Angiò e i suoi tempi.* II, Firence 1930: R. Bemporad & Figlio (reprint: [Bologna]: Società Editrice il Mulino – Napoli).

Camera, Mattreo (1860). *Annali delle Due Sicilie: dall' origine e fondazione della monarchia*, II, Napoli: Stamperia e Cartiere del Fibreno.

Csánki, Dezső (1890). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest: Kiadja a Magyar tudományos Akadémia.

Douët-d'Arcq, Louis (1874). *Nouveau recueil de comptes de l'argenterie des rois de France*. Paris: Librairie Renouard, H. Loones, successeur.

Jussen, Bernhard (1992). „Le parrainage à la fin du moyen âge. Savoir public, attentes théologiques et usages sociaux“. *Annales*. 2/47: 467-502.

Jussen, Bernhard (2000). „Patenschaft“ in *Lexikon des Mittelalters*, 6. Band, ed. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart-Weimar CD-Rom- Ausgabe: 1779-1780.

Engel, Pál (1996). *Magyarország világi archontológiája*, I. Budapest: História: MTA Történettudományi Intézete.

Engel, Pál (2001). „Druget 1 tábla Gerényi ág“ . in: *Középkori magyar genealógia (Magyarország világi archontológiája 1301-1457)*, ed. CD-Rom Arcanum adatbázis DVD könyvtár.

Engel, Pál (1982), „Honor, vár, ispánság“*, Századok*. 116: 880-920.

Engel, Pál (1982). „Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon“. *Előadások a Történettudományi Intézetben*. 11: 3-23.

Halász, B. Éva (2010). „Hahót Miklós szlavón báni működése (1343–1356)“. *Középkortörténeti tanulmányok.* 6*:* 7-12.

Hardi, Djura (2008). „Okolnosti príchodu a etablovania sa Drugetovcov v Uhorsku“. *Ružomberský historický zbprník*, 2: 48-58.

Харди, Ђура (2010a). „Личне везе палатина Филипа Другета с представницима нове анжујске елите или један прилог о животу на двору угарског краља Карла Роберта“. *Истраживања*. 21: 93-102.

Харди, Ђура (2010b), „Тестамент магистра Виљема Другета 1330. године“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. Књига XXXV, 1: 237-248.

Léonard, Émile (1954), *Les Angevins de Naples*. Paris: Presses Universitaires de France.

Libertini, Giacinto (2003). „Origini di Pascarola“. *Rassegna Storica dei Comuni*, 120-121: 1-16.

Pór, Antal (1890). „Lipóczi és *Nekcsei Demeter* és Sándor“. *Századok.* 24: 20-43.

Đura Hardi

THE GODPARENTHOOD TIES OF A EUROPEAN NOBLE FAMILY FROM THE FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY

Summary

On the examples of the godparenthood of the French noble family Drugeth, originated from the Kingdom of Naples, and their godparenthood ties which were established in the twenties of the 14th century, the author tries to find out about the social status and the connections of this family. Namely, Clementia, the Queen Consort and a widow of Louis X of France, was a godmother to the Drugeths. The Drugeths, who came to the Kingdom of Hungary, were very close to Charles Robert of Anjou, and thus made godparenthood relations with the top of the Anjou Dinasty. In these examples, the godparenthood appeared as a Universal category of the human relationships and friendship, as a reflection of the court life and political influence.

Снежана Божанић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 821.163.41.09:929 Jakšić J.
УДК 930.85(497.113 Srem)
прегледни рад

О ДЕСПОТИЦИ ЈЕЛЕНИ, КЋЕРИ СТЕФАНА ЈАКШИЋА, У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ, КУЛТУРИ И ТРАДИЦИЈИ[1]

АПСТРАКТ

Значајно место у историји српског народа припада деспотици Јелени Јакшић, ћерки Стефана Јакшића. Она је била удата за деспота Јована Бранковића, српског деспота у Срему. Смрћу деспота Јована 10. децембра 1502. завршена је вишедеценијска улога породице Бранковић, на историјској позорници српског народа. Тада је угарски краљ Владислав II (1490-1516) деспотско достојанство доделио хрватском племићу Иванишу Бериславићу. Јелена, удовица деспота Јована Бранковића, удала се крајем маја 1504. године у Будиму за деспота Иваниша Бериславића. Претпоставља се да је била приморана да се уда за Бериславића, како би се Срби везали за новог деспота. У раду се кроз живот деспотице Јелене прати политичка и друштвена историја, те духовни живот Срба у Срему.

Кључне речи: деспотица Јелена Јакшић, Срем, средњи век

Значајно место у историји Срба на простору јужне Угарске крајем XV и почетком XVI века припада деспотици Јелени Јакшић. Била је удата за последњег деспота из владарске породице Бранковић. Потом се преудала за новог деспота Иваниша Бериславића. Након смрти другог супруга управљала је, извесно време, поседима у име малолетног сина Стефана на којег је пренето деспотско достојанство и активно је учествовала у неким важним политичким догађајима.

Живела је у тешким и сложеним временима за српски народ. Била је савременик устанка Ђорђа Доже, турског освајања Шапца и Београда 1521. године, покрета Јована Ненада као и пропасти средњовековне Угарске на Мохачком пољу.

Јелена Јакшић, коју традиција памти и као Елену, Лену и Хелену, била је унука војводе Јакше Брешчића. Њен деда се помиње као заповедник одреда деспота Ђурађа

1 Овај рад је настао као део Републичког пројекта Министарства за просвету и науку *Војвођански простор у европској историји* бр. 147002Д.

од 1500 људи који је 1453. учествовао у опсади Цариграда. Отац и стриц, српске деспотице, су прешли у Угарску у другој половини 1464. године када им је краљ Матија доделио властелинство у чанадској жупанији са градом Нађлаком. Временом се имање њене породице увећало. Имали су поседе у чанадској и арадској жупанији, Ердељу и Славонији.

Рођена је у вишечланој породици Стефана и Милице Јакшића. Нема историјских података о пореклу њене мајке Милице, која се упокојила после 1506. године.

Имала је две сестре и два брата. Њена сестра Ана се удала пре 1508. године за литванског кнеза Василија Љвовича Глинског. Анина ћерка Јелена, сестричина Јелене Јакшић, била је мајка потоњег руског цара Ивана IV Грозног (Бошков 1994: 45-70). Друга сестра деспотице Јелене, Ирина је била удата за Николу, потомка херцега Стефана (Стојановић 1927: 56-57, № 100).

Деспотицин брат Стефан II Јакшић био је ожењен са Милицом, ћерком Милоша Белмужевића. Он се последњи пут у изворима бележи 1507. године и није имао потомство (Лемајић 2006: 205). Други брат Марко је умро 1537. године. Из два брака имао је осморо деце.

Јелениним браком са деспотом Јованом Бранковићем повезане су две најмоћније породице тога доба, Јакшићи из Баната и Бранковићи из Срема. До склапања овог брака дошло, је највероватније, након именовања Јована Бранковића за деспота. У Бранковићевом летопис стоји да је Јован који је живео побожним животом био ожењен са ћерком Стефана Јакшића и да је након кратког времена преминуо –„*Igitur frater Joannes, dominus Sirmii, existens et accipiens in conjugem filiam Stephani Jaxich Helenam, vivens admodum pie, parvum post tempus obiit*" (Стојановић 1927: 297, № 1237). Овај краткотрајни брак у којем није било мушке деце представља уједно и гашење владарске лозе Бранковића.

Српски родослови и летописи дају прилично кратке вести о Јелениним и Јовановим кћерима. Марија је била удата за хрватског великаша грофа брињског Фердинанда Франкопана док је Јелена постала супруга молдавског војводе Петра Рареша (1527-1538 и 1541-1547) (Бошков 1995: 45-48).

Родослов Јакшића и пољско-литвански историјски извори доносе податаке о кћеркама које су биле удате у Литви. Марија-Магдалена је била удата за кнеза Ивана Вишњевачког док је Хана била супруга Теодора Владимирског (Стојановић 1927: 56, № 98; Бошков 1995: 74).

После кратке болести Јован Бранковић је умро 10. децембра 1502. године, од грознице (Стојановић 1927: 258, № 841). Српска деспотица са малом децом као и

чланови породице Бранковић нашли су се у незавидној ситуацији.

На овом месту би било интересантно напоменути како је према раширеној легедни, по смрти супруга деспота Јована, деспотица Јелена која је „сама неко време владала" позвала свог рођака из Приморја Стефана Штиљановића и уручила му „деспотски сан" над „народом сербским" (Јовановић 1978: 335-377).

Наведени податак из легенде о Стефану Штиљановићу није тачан али је истина да се шест месеци након Јованове смрти деспотица Јелена обрела у Будиму. Њена породица се тада налазила у тешкој материјалној ситуацији и претпоставља се да је њена намера највероватније била „*да с краљем угарским уреди односе наследства српског деспотског достојанства у Срему*" (Грујић 1939: 381). За њом су на пут кренули и калуђери из Хиландара. Тада је Јелена учинила „принос од мале снаге" своје и обавезала се да ће давати Хиландару годишњи поклон у износу од 100 дуката. Хиландарски браствени ци ће заузврат сваког уторка за њено здравље да „поје параклис" и литургију „пресветој Богородици и доброчинитељки", те ће давати „прилевак на трпези" и помињаће њено име на светим службама (Митровић 2008: 199). Када се буде упокојила они ће да „поје кољиво саборно" и служиће литургију. Повеља је издата 11. јуна 1503. године у Будиму (Miklosich 2006³: 546-548, № 470). Јелена се потписала као „у *Христа Бога благоверна госпођа Јелена, милошћу Божијом деспотица Србима*".

Овим даром Јелена је у потпуности наставила традицију сремских Бранковића који су били доброчинитељи светогорских манастира. Њена повеља је трећа у низу којом су сремски Бранковићи даривали Хиландар. Месец дана по доласку у Срем, марта 1486. деспот Ђорђе Бранковић је издао повељу којом заједно са члановима своје породице прихвата ктиторство над манастиром Хиландар (Митровић 2006: 229-239). Десет година касније српски деспоти Ђорђе и Јован са мајком Ангелином издају другу повељу Хиландару којом манастиру обећавају годишњи дар од 1000 златника.

Бранковићи су 3. новембра 1495. године у Купинику издали повељу манастиру Светог Павла уз обавезу да га годишње помажу са 500 златника (Miklosich 2006³: 539-541, № 462; Новаковић 1912: 533). По замонашењу деспота Ђорђа, 1499. године деспот Јован са мајком Ангелином се обавезао да ће даривати манастир Есфигмен према сопственим могућностима.

Угарски краљ Владислав II (1490-1516) је, у новонасталим околностима, титулу деспота доделио хрватском великашу Иванишу Бериславићу. Свечано устоличење новог деспота, који је ову титулу понео пре 3. новембра 1503. године, извршено је у

јануару 1504. године (Ћирковић 1982: 460-461). Бериславићи од Грабарја су се крајем XV века налазили међу најутицајнијим хрвтским великашима, захваљујући огромном материјалном богатству са којим су располагали (Божанић 2007: 74-75). У поседу новог деспота налазили су се Брод на Сави и Добор у Босни као и добра у пожешкој и вуковској жупанији.

Посредством угарског краља Јелена се удала за Иваниша Бериславића. Свадбена свечаност је обављена крајем маја 1504. године у Будиму. Сачувано је писмо настало 30. маја 1504. у Будиму које речито сведочи о Јеленином противљењу, незадовољству и боловању пре склапања брака. Млада деспотица се онесвестила док су је краљ и дворска свита чекали у дворани како би се обавила церемонија венчања. Јелена је „*три дана и три ноћи провела у краљичиним одајама, а затим је поново пала кад је требало да се уда*" (Ћирковић 1982: 461, нап. 53). Отпор је свакако био узрокован чињеницом да је Иваниш био католик те да још увек није прошла адекватна временска дистанца од смрти њеног првог мужа. Српски родослови и летописи као и Житије архиепископа Максима прећуткују овај брак.

Према феудалним схватањима поседи су ишли уз звање те је нови Јеленин супруг добио поседе Бранковића. Њен бивши девер и свекрва, како казује Житије архиепископа Максима, оставши без пространих имања јер је у њихов „дом и отачаство" дошао „иноплеменик" напустили су Срем. То је свакако изазвало одређено огорчење код српског становништва а сама Јелена није била у позицији да утиче на њихову одлуку.

Владика Максим и његова мајка Ангелина су се 1508. године вратили у Срем, после смрти влашког војводе Радула (1495-1508). По повратку у Срем, према Житију архиепископа Максима, владика Максим је „испросивши" од својих сродника Марка и Стефана Јакшића „место добро" а уз финансијску помоћ влашког војводе Јована Њагоја подигао манастир посвећен Благовештењу у Крушедолу. Највероватније је и Јелена на неки начин пружила помоћ бишој свекрви и деверу у њиховим напорима око подизања новог манастира али о томе не постоје конкретни историјски подаци.

За то време, заједно са новим супругом, Јелена је живела у Купинику. По именовању за бана Јајца, деспот Иваниш је од 1511. године углавном становао у Броду на Сави. На тој дужности је остао до 25. маја 1513. године и од тада о њему више нема помена у историским изворима. Умро је почетком 1514. године. Краљ је тада деспотску титулу пренео на Јелениног старијег сина Стефана који је у тренутку очеве смрти имао девет година. Она се тада бринула о поседима, у име малолетног сина.

У браку са Иванишем Бериславићем деспотица Јелена је изродила четворо деце, два сина и две кћери. Старији син Стефан, као што је већ речено, постао је нови српски деспот након очеве смрти. Он се касније оженио са Катарином Бађани (она се 1536. помиње као „la dispotessa de Servia"). Млађи син, Ђорђе од Брода је 1527. ступио у монашки ред. Имена њених кћери из брака са деспотом Иванишем нису сачувана у изворима и једино се поуздано зна да је једна од њих била удата за Николу Гусића.

Убрзо након смрти деспота Иваниша, дошло је до сељачког устанка „крстуша" чији је „врховни капетан" био Ђорђе Дожа. Тада су страдали поседи Јелениних Јакшића. Нађлак је био спаљен. У више наврата, чете деспотице Јелене су биле ангажоване у борбама против устаника у Бачкој и Срему што директно сведочи о њеном учешћу у актуелним збивањима.

Деспотица Јелена се 1520. парничила са две великашке породице око неких поседа између Митровице и Ирига. Племић Јован Долић од Ирига, који се налазио у служби деспотице Јелене и деспота Стефана 24. јуна 1520. године напао је поседе Ловре Илочког и Фрање Реваија (Лемајић 2006: 82).

Ускоро је српском живљу у Срему запретила нова опасност. Средином маја 1521. године кренула је огромна турска војска на челу са султаном Сулејманом II (1520-1566) из Цариграда, преко Ниша и Крушевца ка Београду. За то време, деспотица Јелена је живела на свом двору у Купинику. После кратке али жестоке борбе 10. јула 1521. турске снаге су заузеле Шабац. Султан је одмах издао наредбу да се изгради понтонски мост на Сави ради лакшег пребацивања војске у Срем. Како би добила на времену, у потпуности свесна надолазеће опасности, деспотица Јелена је решила да поведе преговоре са Турцима. У султанов логор стигли су њени посланици нудећи покорност. Сулејман II је упутио свог тумача са ферманом на двор деспотице Јелене којег је она као заробљеника послала у Будим (Спремић 2007: 68). У великој журби, поневши само најнужније ствари, она је напустила двор и побегла у унутрашњост Угарске.

Заједно са сином напустила је Купиник после 10. јула а пре 29. августа 1521. године. Божидар Горажданин је забележио како госпођа Јелена, бивша деспотица „невољно остави славни град Купиник" и „даде се бекству преко реке Дунава у унутрашњу Угарску" (Стојановић 1905: 151, № 5590). Пред турском потером успела је да се склони у Брод на Сави.

Срем је био изложен страховитом пустошењу и пљачкању. Тада „славну и дивну земљу депотову Турци попленише и лепи град Купиник разорише" (Љ. Стојановић

1927: 262-263, № 875). Они „летеху као змије крилате” по Срему те „села и градове палише”. Страдали су Купиник, Митровица, Сланкамен, Беркасово, Земун и друга места у Срему. Турске снаге су освојиле Београд 29. августа 1521. године (Калић-Мијушковић 1967: 244-261).

Већ у јануару 1522. њен син Стефан је боравио у Купинику али се ту није дуго задржао. Он се у марту налазио код мајке у Броду, на Сави. Наредних година извори углавном доносе податке о Јеленином сину Стефану који се налазио, заједно са својим трупама, у финансијским неприликама.

Деспотица Јелена је била савременик пропасти средњовековне Угарске на Мохачком пољу, 29. августа 1526. године (дан Усековања светог Јована). За то време, деспот Стефан се налазио у Пожеги са задатком да брани Славонију од турских упада (Ивић 1929: 63-64). Последице ове битке имале су велики одјек на простору Средње и Источне Европе. После страдања Лајоша II избио је грађански рат за наслеђе угарског престола између аустријског надвојводе Фединанда Хабзбуршког (1527–1564) и ердељског војводе Јована Запоље (1526–1540). Стефан Бериславић је у почетку подржавао Запољу као и многе друге истакнуте личности.

Убрзо је у јужној Угарској избио устанак који је предводио Јован Ненад („Црни Човек”). Краткотрајни устанак добио је широке размере на подручју Срема. Међу бројним присталицама Црног Човека извори бележе и људе деспотице Јелене. Организујући свој двор, Јован Црни је на место посланика код страних дворова именовао Јована Долића од Ирига, кастелана града Бача, човека који је својевремено припадао кругу деспотице Јелене. Једном приликом „цар” Јован је од деспотициног сина затражио топове са намером да пређе Саву и упадне на непријатељску територију али није наишао на позитиван одговор (Ивић 1929: 65-75). Предводник овог устанка је убијен у јулу 1527. године.

Деспот Стефан је водио рачуна о интересима своје породице када су поведени преговори у фебруару 1527. о његовом преласку на Фердинандову страну. Он је, између осталог, захтевао једну тврђаву у коју би се могле склонити његова мајка деспотица Јелена и две сестре у случају турске опасности. Такође, за свог млађег брата Николу од Брода тражио је од краља тителску препозитуру (Ивић 1910: 1). Краљ Фердинад му није дао тврђаву у унутрашњости али је изразио спремност да у случају опасности примити деспотову породицу. Његов брат није добио Тител.

На страну краља Фердинада деспот Стефан је прешао у пролеће 1527. године. „Стефан деспот Рашке” је присуствовао 5. новембра 1527. крунисању краља Фердинада. Изворна грађа из тог периода доноси искључиво податке о финансијским

потешкоћама у којима се налазио Јеленин син. Српска деспотица је јављала сину, док је боравио у Будиму, како Турци прелазе реку Саву. Стефанови вапаји за помоћ нису наишли на разумевање и адекватану подршку. Потпуно очајан, њен син је одлучио да напусти тврђаве Бач и Фелеђхаз, у које су одмах ушле турске трупе. Информација о напуштању Бача и Фелеђхаза стигла је у Будим 23. јануара 1529. године а проследио ју је Павле Бакић (Лемајић 2006: 269, нап. 137)

Поступак Јелениног сина изазвао је страшан гнев и реакцију угарског краља Фердинанда. Он је у Шпајеру 22. марта 1529. издао наредбу властелину Јовану Хоберданецу од Залатнока да зароби деспота Стефана и његову мајку и да их чува до следеће заповести. Након тога уследила је жива дипломатска активност и бројна писма које је краљ упутио деспотовим кастеланима и бројим Србима из деспотове околине у којима га је оптуживао за неверство и проказивање тајни Турцима (Ивић 1910: 11-14). Убрзо је Хоберданец у Славинији ухапсио деспотицу Јелену и њеног сина, који том приликом нису пружали отпор. Алекса Ивић је забележио да „*за младог деспота ова ствар је дошла сасвим изненада, јер он није ни чим дао повода, да се спрам њега овако поступа*" (Ивић 1929: 98). Краљ се у Линцу 16. маја 1529. године захвалио Хоберданецу на успешно извршеном повереном задатку (Ивић 1910: 22). После премишљања да ли да заробљеници буду одведени у Ораховицу, Тату, Коморан или Вишеград, Јелена и њен син су у мају 1529. утамничени у Будиму. То је, уједно, последња вест о српској деспотици из рода Јакшића. Крајем августа 1529. године Стефану Бериславићу је пошлом за руком да се на путу за Беч ослободи заточеништва. Ступио је у службу турског султана Сулејмана II који му је уступио поседе у Срему и Славонији.

Јакшићи и Бранковићи су били јунаци многобројних народних песама. У песми о *Смрти Јова Деспотовића*, која има више варијанти, говори се о Јелени као „љуби Јовановој" која је „туђа рода". Она је представљена као жена (на једном месту се чак бележи као „злочеста жена") која је из љубоморе „опадала" мужа код девера. На самрти се Јован брине за њену судбину и моли мајку Анђелију да јој ништа на жао не учине, да јој дају три товара блага, те „нек се рани, док је срећа нађе". Одредница „туђи род" одавно је привукла пажњу истраживача. Јелена је била из породице Јакшић и сасвим сигурно није била туђег рода. Ова атрибуција је у највећој мери условљена чињеницом да се Јелена преудала за католика који је добио деспотско достојанство. Мирјана Бошков је детаљно анализирала одредницу „туђи род" и пита се „*није ли се можда та ознака деспотичином лику прикључила и за њега кроз усмену традицију учврстила у оној средини, хрватској, католичкој, у којој су Јелену*

с разлогом сматрали за туђи род" (Бошков 1995: 30).

Личност Јелене Јакшић повезана је са изумирањем владарске лозе Бранковића јер у браку са последњим деспотом из ове куће није имала мушко потомство већ „само кћери". Њена преудаја за католика на којег је пренето деспотско достојанство изазвала је незадовољство међу српским становништвом. Све то је утицало на стварање негативне слике о деспотици Јелени у народној традицији.

Историјски извори доносе податке о Јелени као „господарици чета". Управља је поседима у име малолетног сина, имала је „своје људе" и у једном тренутку чак је повела дипломатске преговоре са турским султаном. Неоспорно је њено учешће у важним политичким збивањима током прве три деценије шеснаестог века, на простору Срема.

ЛИТЕРАТУРА:

Бошков, Мирјана (1995). „Јелена Бранковић у књижевној традицији". *Зборник МС за књижевност и језик*. 43/1: 17-62.

Бошков, Мирјана (1996). „Ка деструкцији једне легенде: о „владавини" Јелене Бранковић", in *Мит –Зборник радова*. (Нови Сад : Филозофски факултет): 325-334.

Бошков, Мирјана (2010). „Теме и вести руских летописа у старој српској књижевности (на фону рукописне историје српских хронографа)". *Зборник МС за за славистику*. 78: 1-49.

Бошков, Мирјана (1994). „Жанр српског родослова и Русија у XVI века". *Зборник МС за славистику*. 46-47: 45-70.

Божанић, Снежана (2007). „Срем у периоду од 1502. до 1526. године". *Споменица ИА „Срем"*. 6: 72-90.

Божанић, Снежана (2007). „Срем у раном средњем веку". *РАД Музеја Војводине*. 49: 69-77.

Ћирковић, Сима (1982). „Последњи Бранковићи", in *Историја српског народа. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537)*. II (Београд: Српска књижевна задруга): 445-464.

Грујић, М. Радослав (1939). „Духовни живот", in *Војводина*, *од најстаријих времена до велике сеобе.* I (Нови Сад: Историјско друштво): 330-386.

Ивић, Алекса (1929). *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до*

оснивања потиско-поморишке границе (1703). Нови Сад: Издање МС.

Ivić, Aleksa (1913). „Nekoliko ćirilskih spomenika iz XVI XVII veka“. *Vjesnik Zemaljskog arhiva*. 15: 93-94.

Ивић, Алекса (1910). *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*. Нови Сад: Издање МС.

Јовановић, Томислав (1978). „Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу”. *Књижевна историја* X: 335-377.

Калић-Мијушковић Јованка (1967). *Београд у средњем веку*. Београд: СКЗ.

Lemajić, Nenad (1995). *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Лемајић, Ненад (1990). „Белмужевићи”. *Истраживања*. XIII:73-80.

Лемајић, Ненад (1995). „Срби у Срему и њихови прваци од краја XV до краја XVI века”. *Зборник МС за историју*. 52: 7-19.

Лемајић, Ненад (2006). *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево: Историјски архив „Срем”-Филозофски факултет.

Miklosich, Franc (2006³). *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae*, *Bosnae, Ragusii*. Београд: Српска школска књига.

Митровић, Катарина (2008). „Повеља деспота Ђорђа о прихватању ктиторства над Хиландаром”. *Стари српски архив*. 5: 229-239.

Митровић, Катарина (2008). „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару“. *Стари српски архив*. 7: 195-203.

Новаковић, Стојан (1886). „Последњи Бранковићи у историји и у народном певању, 1456-1502“. *ЛМС*. 146: 1-47.

Новаковић, Стојан (1912). *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Радојичић, Сп. Ђорђе (1939). „Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима“. *Гласник ИД у Новом Саду*. XII: 285-312.

Спремић, Момчило (1994). *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: СКЗ

Спремић, Момчило (2007). „Српски деспоти у Срему“, in *Срем кроз векове-Слојеви култура Фрушке горе и Срема*. (Београд-Беочин: Вукова задужбина): 45-73.

Станојевић, Станоје (1901). „Нешто о Јакшићима“. *Нова искра*. 3: 164-165.

Стојановић, Љубомир (1927) *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Ср. Карловци: СКА.

Тимотијевић, Мирослав (1991-1992). „Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола“. *Зборник МС за ликовне уметности*. 27-28: 127-150.

Snežana Božanić

ABOUT DESPOTISSA JELENA, THE DAUGHTER OF STEFAN JAKSIC, IN SERBIAN HISTORY, CULTURE AND TRADITION

Summary

Important place in history of Serbian nation belongs to Despotissa Jelena Jaksic, the daughter of Stefan Jaksic. She was married to Despot Jovan Brankovic, who was Serbian Despot in Srem. The role of the Brankovic family on the history scene of Serbian nation, which lasted for many decades, was finished with the death of Despot Jovan on December 10th 1502. At that time the King of Hungary Vladislav II (1490-1516) gave the despotic dignity to Croatian nobleman Ivanis Berislavic. Jelena, who was a widow of Despot Jovan Brankovic, got married to Despot Ivanis Berislavic in Budim at the end of May 1504. It was supposed that she was compelled to marry him, so that the Serbs could connect with new Despot. Through the life of Despotissa Jelena the work follows political and social history, likewise spiritual life of Serbs in Srem.

Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 271.222(497.11):929 Nenadović P.
оригинални научни рад

МИТРОПОЛИТ ПАВЛЕ НЕНАДОВИЋ И ОДБРАНА ПРИВИЛЕГИЈА 1751. ГОДИНЕ[1]

АПСТРАКТ

Срби који су живели на простору Хабзбуршке монархије добили су од цара Леополда I Привилегије (1690, 1691. и 1695) које су постале основа њиховог правно-политичког положаја. Међутим, њихово поштовање зависило је од потребе владара за српским војницима и захтева других народа, а пре свега мађарских и хрватских сталежа, те је дерогирање Привилегија приметно током читаве прве половине XVIII века. Митрополити, као најзначајнији српски представници, којима је Привилегијама обећан утицај и у световним стварима, покушавали су да спрече свако кршење њихових одредби. У том смислу посебно место припада митрополиту Павлу Ненадовићу, као једном од најватренијих бранилаца српског правно-политичког положаја. Његове *Тужбе* против кршења Привилегија из 1751. и *Меморијал* упућен Цару, Царици и министрима који је уследио одмах после *Тужби*, били су једна од најупечатљивијих критика власти и значајан моменат у одбрани положаја српског народа, утолико значајнији што су упућени у време великих миграција српског народа унутар и изван Хабзбуршке монархије, те буна и немира који су га захватили.

Кључне речи: митрополит Павле Ненадовић, Привилегије, царица Марија Терезија, Карловачка митрополија, *Тужбе, Меморијал.*

Основу правно-политичког положаја Срба у Хабзбуршкој монархији чиниле су Привилегије које им је даровао цар Леополда I 1690, 1691. и 1695. За њихово добијање велика заслуга припада српској јерархији, пре свега јенопољском епископу Исаији Ђаковићу и патријарху Арсенију III Црнојевићу, али и грофу Ђорђу Бранковићу, који је помогао епископу Ђаковићу да формулише српске захтеве пред бечким двором. Срби су привилегије добили по принципу персоналних права, односно права народа (или племена – lex originis), што је значило да свако може да живи по праву свог народа, без обзира где се у држави налази (Симеоновић-Чокић 1939: 50).

1 Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002, под називом *Војвођански простор у контексту европске историје.*

Леополдовским привилегијама признати су као народ (Nacio Rasciana), дозвољена им је употреба старог календара, слободан избор архиепископа који има духовну и световну власт над црквама, свештенством и народом, са правом слободне канонске визитације и подизања или обнављања цркава. Народ је ослобођен црквеног десетка католичкој цркви, пореза и обавезе пружања коначишта војсци. Такође, архиепископу и епископима је потврђена судска аутономија. Цркви је гарантовано право кадуцитета и потврђена њена организација на територији Хабзбуршке монархије (Гавриловић 2006: 10-14; Микавица-Гавриловић-Васин 2007: 15-25; Микавица 2011: 18-22).

Леополдовске привилегије, међутим, ниси поштоване од свих сталежа и институција Хабзбуршке монархије. Нарочито су биле угрожене на територији Угарске и Хрватске (Швикер 1998: 100; Микавица 2011: 11, 19). У зависности колико им је била потребна српска војна снага у ратовима које су водили, аустријски владари су настојали да заштите Србе, међутим, сами су често дерогирали права која су им дали. У овом смислу спорна је већ Трећа привилегија у којој је истакнуто да цар задржава поштовање прве две „[...] до Нашег (Леополда I–Н.Н) милостивог расположења и наредбе, коју ћемо по околности времена издати“ (Радонић-Костић 1954: 66, 94) из чега се може закључити да је њихово важење привремено. Нешто даље цар је истакао да потврђује сва до тада дата права православној цркви „[...] али без икакве погубе Наших прелата и римокатоличке цркве“ (Радонић-Костић 1954: 66, 94) што је у односу на прве две привилегије била дерогација. Леополдови наследници цар Јозеф I и цар Карло VI су приликом потврда Привилегија, 1706, 1713. и 1715. истицали да оне важе ако не вређају или крше права других (salvo jure alieno), а задржавајући своје право (salvo jure nostro), интервенције. Цар Карло VI је отишао корак даље, када је низом својих аката (Декларатори из 1727. и 1729, Рескрипти из 1732. и 1734.) ограничио власт митрополита на искључиво духовно поље, док су му одузета сва права световне власти. Без дозволе ускраћено је право канонске визитације митрополиту и епископима, а право потврде епископа припало је владару, без чега није било могуће извршити хиротонију, што је већ Трећом привилегијом покушао да оствари цар Леополд I (Швикер 1998: 59, 100; Точанац 2008: 133-143; Микавица 2011: 11, 19, 33; Радонић-Костић 1954: 66, 94; Симеоновић-Чокић 1939: 58-60).

Акта које је доносио цар Карло VI посматрано формално-правно нису се односила на читаво подручје на којем су Срби живели у Хабзбуршкој монархији, већ само на простор Краљевине Србије и Баната, на територију која није улазила у састав Карловачке митрополије, међутим, код савременика је постојао страх да ће она бити

наметнута свим Србима у Монархији. Да је овај страх био оправдан јасно се види из ***Тужби*** које је у заштиту Леополдовских привилегија упутио Марији Терезији митрополит Павле Ненадовић[2] 8. (19.) августа 1751. ***Тужбе*** је истог месеца допунио ***Меморијалом*** где је, такође, указао на непоштовање Привилегија. Посматрајући начин на које су кршене уочљиво је да су оне поштоване не у основном облику, у којем су настале, већ на основу тумачења која је у поменутим актима дао цар Карло VI, док митрополит Ненадовић у својим тужбама инсистира на њиховом првобитном облику, иако му је познат и сужени (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/119; Симеоновић-Чокић 1939: 64-68; Швикер 1998: 60-68; Точанац 2008: 130-145).

Читава 1751. заузима важно место у настојањима митрополита Павла Ненадовића да заштити права свог народа, нарочито угрожена ове године, када је дошло до низа миграција, покрета и немира међу хабзбуршким Србима. Укидање Потиско-поморишке војне границе довело је до емиграције у Русију (Костић 2001: 30-77, 83, 94), а незадовољство војним реформама до Кијукове буне у Банији[3] и немира у Лици (Дабић 1984: 170-175; Гавриловић 1985: 51-53; Гавриловић 2004: 323-327). Исте године на заседању угарске Дијете донет је 18. априла закључак по којем сремски манастирски прњавори морају плаћати годишњу контрибуцију у касу сремске жупаније (Рајковић 1884: 56-59).[4] Хрватски сталежи су на Дијети поновили захтев да царица нареди извршење 46. законског чланка из 1741. којим се потврђују раније донети закони за Славонију и Хрватску у циљу очување католичке вере, по којима су само католици на овој територији имали право да стичу непокретности. Сталежи су тражили да се спречи градња православних цркава, како су истицали, на темељима католичких и обраћање католика или унијата у православну веру. Захтевали су одузимање сваке власти патријарахâ, митрополитâ и епископа на подручју Хрватске, Далмације и Славоније, те протеривање епископа из Пакраца, Костајнице и Плашког, иако за то место имају царску потврду (Грбић 1891:25-26; Швикер 1998: 76-77; Симеоновић-Чокић 1939: 68-69). Иако Марија Терезија није изашла у сусрет захтевима хрватских сталежа, већ су сами њихови захтеви натерали митрополита

2 Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002, под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

3 Митрополит је настојао да утиша побуну најпре преко шишатовачог архимандрита Виђентија Поповића и лепавинског Нићифора Поповића, а потом преко епископа горњокарловачког Данила Јакшића и костајничко-северинског Арсенија Теофановића (Грбић 1891: 21-25; Дабић 1984: 170-175; Гавриловић 1985: 51-53; Гавриловић 2004: 323-327).

4 Против овога митрополит је предао истог дана када и Тужбе за непоштовање привилегија царици Марији Терезији Молбу у којој је приказао лоше економско стање манастирских прњавора уз додатак да ова места никада нису плаћала контрибуцију. Његова акција у овом правцу је имала позитивно решење јер је одређено да прњаворци, којих у једном прњавору може бити до 28 породица, не плаћају контрибуције, које ће платити царица (Рајковић 1884: 56-59).

на акцију. Ситуација је била утолико тежа јер је владарка половином 1751. преко Илирске дворске депутације послала писмо митрополиту у којем истиче да нико пре њега од карловачких митрополита није имао духовна права у Ердељу, те да се та пракса задржава и у његовом случају и у случају његових епископа, тренутно, а и у будуће (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/50Ia и 1751/50IIa). Поред набројаних великих проблема и кршења Привилегија, митрополиту Ненадовићу је био познат читав низ преступа и непоштовања са којима су га, на конкретним случајевима, упознали поједини епископи, а пре свих пакрачки Софронијe Јовановић, као и проблеми који су постојали унутар јерархије Карловачке митрополије (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/119, АСАНУ, 7718).

У ***Тужбама*** је најпре наведено право, у виду цитата, које је Србима дато Леополдовским привилегијама, а онда је истакнуто како је ово право прекршено, те последице које кршење има по Србе и државу. Прво на шта се митрополит осврнуо било је право Срба да се држе старог календара, чије поштовање је значило да ће Срби заветне празнике који постоје и у православној и у католичкој цркви, славити у различите дане, што је практиковано и до тада. Међутим, док би се католички верници уздржавали од тешких послова у време својих празника, њихови суседи православци, то нису чинили, јер је услед календарских разлика тај празник долазио за њих касније (током XVIII века разлика је била једанаест дана). Оптужбе католика да православни на њихове празнике раде тешке послове, што вређа њихову побожност, јавиле су се знатно раније, па је већ 1724. донета одлука да праволсавни верници не могу радити тешке послове на католичке празнике (Швикер 1998: 60; Симеоновић-Чокић 1939: 64; Точанац 2008: 134). Ова је одредба поновљена у актима насталим између 1727. и 1734. уз прецизирање у Декларатoрији из 1729. да се Срби у местима у којима живе са католицима треба да уздржавају од послова на Божић, Ускрс и Духове (Швикер 1998: 60; Симеоновић-Чокић 1939: 65-66). Митрополит Ненадовић видео је, међутим, другу страну овог проблема, истичући да се људи присиљавају на уздржавање од послова на све католичке празнике.[5] Ово је условило да Срби славе већину празника два пута, те због тога, истицао је митрополит, готово пола године проведу нерадећи. Последица нерада осетила се највише у пољопривреди, јер њиве нису обрађиване на време, што је водило сиромашењу, окретању пљачки и исељавању. Митрополит је на вешт начин приказивао проблем кршења права на употребу старог календара као економски губитак меркантилистичке државе, јер емигрирање државну касу оставља без прихода. Није пропустио да истакне невоље

5 Наводио је да се то чини у Пештанском и Столнобеоградском магистрату, у Будиму, Ђуру, Коморану, Сегедину, као и у Вировитичкој и Пожешкој жупанији (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/119.)

српског народа у случају да раде на католички празник, када их власти хапсе и затварају, што додатно погоршава економску ситуацију, јер многи продају имање да се спасу затвора, при чему су злоупотребе власти чест случај. На спахијским поседима је било још теже, јер спахије, не само да их присиљавају из верских разлога да славе католичке празнике, већ и из личних, јер притисцима натерају српско становништво да се расели па онда њихову земљу проглашавају пустарама, за које нису дужни да плате порез, док пустаре издају трговцима стоком за знатну суму новаца. Дешава се, чак, да пресељавају православне становнике из делимично расељених села и тако стварају пустаре (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/119). Чини се да је ова митрополитова тужба имала одјека у Бечу, па је Царица донела следеће године одлуку да православни становници у верски мешовитим местима морају поштовати из католичког календара Божић, Ускрс, Духове и Брашанчево (АЦОЛ, ЦП, 1750-1782). Ово решење је било у складу са Декларатoријом из 1729. и Рескриптом из 1734. што само потврђује да су се власти ових докумената придржавале de facto и на територији на којој de iure нису важила.

По Привилегијама право суђења духовним лицима, без обзира на кривицу, припадало је митрополиту (Симеоновић-Чокић 1939: 55). Друга митрополитова тужба односила се управо на кршење овог права, због чијег непоштовања су се Срби жалили још 1729. Декларатoрија из исте године доносила је решење по којем митрополит имао право да суди у духовним, а световни судови у световним стварима, при чему када суде световни судови митрополит може да пошаље два асесора без права гласа. По доношењу пресуде митрополит је по црквеном праву морао да осуђену особу рашчини. Срби су против оваквог тумачења Привилегија уложили протест на црквено-народном сабору 1734. истичући да су духовници до сада увек били у судском погледу зависни од епископа, али цар Карло VI ово није прихватио те је пређашњу одредбу поновио у Рескрипту (Швикер 1998: 64-65; Симеоновић-Чокић 1939: 65-66). Митрополит Ненадовић је сматрао да се оваквим тумачењем крше Привилегије и свој став је бранио детаљним излагањем. Међутим, истицао је да је чак и овакво ограничено право суђења повређено, јер се не поштује поступак по којем је кривца пре извршења смртне казне морају предати митрополиту да га рашчини (АСАНУК, МПА, „Б“ 1751/119).[6] Митрополит је у каснијем периоду

6 На основу писма пакрачког епископа митрополит је упознао царицу са случајем када је око 1745. на крајње сумњиву пријаву ухапшен свештеник у селу Шуметице у Славонији. Да је по наредби власти у Пожеги везан за коња и вучен по свом селу и суседним селима у свештеничком оделу и тако одвучен у Пожегу где су га прво мучили па онда сместили у тамницу. После више протеста он је пуштен, али му није дозвољено да дође у своју парохију, шта више ондашњи солгабиров Лауш (Лајош) тражи да плати казну (АСАНУК, МПА, „Б“, 1751/119).

настојао да задржи право суђења као своју и епископску привилегију. Последица тога је била повећање броја аката црквених судова, конзисторија, нарочито у Темишвару код епископа Вићентија Јовановића и у Карловцима код самог митрополита, који је често својом руком записивао пресуде на извештајима његових егзарха. У циљу очувања права суђења духовним лицима, митрополит је у каснијем периоду истицао, да на основу Леополдовских привилегија право суђења духовним лицима припада искључиво конзисторијама (АСАНУК, МПА „Б“ 1760/117).

Трећа повреда права дарованих Привилегијама на коју се митрополит тужио односи се на слободно исповедање вере. Ово право које је потврђено Првом привилегијом и свим наредним актима и које није оспоравано ни Декларатoријама, ни Рескриптима, било је основно право дато Србима и право које су не само митрополит већ и сви виђенији Срби, али и обичан народ настојали да одбране (Швикер 1998: 25-33; Симеоновић-Чокић: 55-67; Радонић-Костић 1954: 89-95; Микавица-Гавриловић-Васин: 15-25). Митрополит је и иначе имао доста проблема са унијаћењем његових поданика те не чуди што је овој повреди привилегија посветио највише пажње у ***Тужбама***, наводећи више појединачних примера кршења овог права. Под њим је подразумевао и новину да православног осуђеника на смрт не могу на губилиште пратити православни свештеници, већ да га могу само чекати на самом месту погубљења, док би преостало време са њим били католички свештеници. Митрополиту је била добро позната њихова пракса да осуђеника баш у тим тренуцима наговоре да пређе на католичку веру. Ово је постала пракса у Банату, Лугошу, Вировитичкој и Пожешкој жупанији. Исповедање православне вере, уз то, у многим крајевима је скопчано са различитим увредама које на рачун православних изричу официри или службеници, где се српске Привилегије називају „бапским књигама“, православну веру називају „пасјом вером“, а Бога, различитим ружним изразима именују. Митрополит је зато тражио од владарке да се побрине да се поштују Привилегије које је и сама потврдила и огласила преко највиших институција (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/119).

Привилегијама је митрополиту дато право да уређује црквени живот и са верницима подиже слободно цркве у местима где је то потребно, али ова одредба није поштована, те је митрополит у ***Тужбама*** изнео да се спречава поправка и подизање цркава у Славонији, Сечују, Мохачу, Вараждинском генералату и низу села (АСАНУК, МПА, „Б“ 1751/119). Питање слободне градње и поправке православних цркава, иако је гарантовано Леополдовским привилегијама, ограничено је Декларатoријама и Рескриптима, на основу којих је дозвољена само мања поправка, док је за веће или

градњу нове цркве била је потребна владарска дозвола. Против овакве мере Срби су више пута протествовали, али је њихово незадовољство остало без одговора, потврђујући да су се власти и у овом случају практично држале одредби којима је цар Карло VI у Србији и Банату дерогирао Привилегије (Швикер 1998: 63-64; Симеоновић-Чокић 1939: 64-66). Знајући да је управо ово један од начина да се убрза искорењивање православне вере и прошири унија, митрополит је истакао да се ради о великој неправда која се чини верном српском народу, иако је он пролио много своје крви за „слободу и ширење Угарске“ (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/119). Митрополитова пета тужба односила се на давање контрибуција и пружање коначишта којих су духовна лица по Привилегијама ослобођена, а овоме је додао и кршење одредбе да су световна лица ослобођена давања десетка католичкој цркви. Занимљиво је да приликом сужавања Привилегија, у време цара Карла VI, ово право није сужавано (Симеоновић-Чокић 1939: 55-57, 65-67; Радонић-Костић 1954: 89-95). Митрополит је истакао да се сада и на овом пољу врше злоупотребе, те је залажући се за очување Привилегија, молио Марију Терезију да ово право, које има не само православно већ и остало свештенство у Монархији, и даље остане на снази (АСАНУК, МПА, „Б“, 1751/119).

На крају текста Павле Ненадовић је посветио пажњу кршењу права кадуцитета и проблемима у вези са последњим црквено-народним сабором. Право кадуцитета Карловачкој митрополији гарантовано је Другом привилегијом. Оно није поштовано па је до тужби против кршења дошло већ 1718. Деклараторијом из 1729. одређено је да када умре православни поданик без наследника и тестамента његова имовина мора припасти држави јер би у супротном црква стекла велику имовину. Иако о кадуцитету није било више речи питање овим није било решено (Швикер 1998: 65-66). Митрополит се управо из тог разлога тужио на непоштовање његовог права да наследи имовину Срба без наследника и тестамента, а као пример флагрантног кршења овог права наводи да је спахија Андраши у Арадском селу Китић Хас после смрти пароха Петра узео његово имање иако је по закону морала да га наследи његова кћи. Међутим, не само да га није она наследила, већ имовину није узела држава, него спахија (АСАНУК, МПА „Б“, 1751/119). Да држава ипак није успела да приграби сва имања иза покојника православне вере који су умрли без наследника и тестамента говори и чињеница да је за митрополита Ненадовића 1763. сачињен детаљан списак свих кадуцитетом наслеђених поседа у Архидијецези, са подацима још од 1709. (АСАНУК, МПА „Б“, 1763/211).

Тужбе митрополита Павла Ненадовића против кршења Привилегија нису биле

његов једини протест. ***Меморијал*** који је, како је у самом документу наведено, предат у време трајања угарске Дијете, био је митрополитов одговор пре свега на појачани притисак хрватских сталежа на Србе, али и акт којим је настојао поново да укаже где се све крше Привилегије дароване његовом народу. ***Меморијал*** је послат на више адреса најутицајнијим људима и институцијама у Хабзбуршкој монархији.[7] На основу овог документа, још јасније него из претходно наведених ***Тужби***, може се уочити да митрополит посматра Привилегије као српска права која су добијена и утврђена заслугама за Двор, што он на више места истиче, говорећи да су Срби своја права заслужили „чрез богато пролијанују кров“ (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/122). ***Меморијал*** не треба раздвајати од ***Тужби***, јер је он само наставак митрополитове акције да упозна Двор са кршењем Привилегија, у којем су изложени, знатно сажетије прекршаји,[8] али и нови проблеми који нису поменути у претходном документу. Осврнуо се, најпре, да је у само једној години Карловачка митрополија изгубила три епископа те да су епископи арадски, костајнички и горњокарловачки изабрани, али нису потврђени од стране царице, што користе непријатељи српског народа (АСАНУК, МПА „А“ 1751/72, 1751/107. и 1751/154). Нарочито се осврнуо на прекршаје Привилегија које је чинила Дијета. Оно што је у овом тренутку био проблем то су захтеви за примењивање 46. законског чланка из 1741. Митрополит је, позивајући се на овај захтев, истакао да не само да постоји проблем јурисдикције епископа, већ и тога што Србе не примају у више службе или грађански сталеж (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/122). Приказујући српске заслуге против непријатеља Двора и Угарске краљевине, митрополит је истицао како су Срби помагали Двору и против унутрашњих непријатеља. И поред свега тога Срби се оптерећују као и други житељи Мађарске или Хрвтаске, а да им се при томе не дозвољава да равноправно учествују у животу краљевских градова или да буду чланови занатских цехова. Због свега наведеног митрополит моли царицу да заштити његов народ и Леополдовске привилегије. Молио је конфирмационе дипломе за новоизабране епископе, затим да се прекине са хапшењем свештеника без знања епископа, да се дозволи подизање храмова, а не њихово рушење и да се престане са унијаћењем православаца. Такође, тражио је да српски официри по заслузи напредују као и официри осталих народа,

7 Митрополит је настојао да утиша побуну најпре преко шишатовачог архимандрита Вићентија Поповића и лепавинског Нићифора Поповића, а потом преко епископа горњокарловачког Данила Јакшића и костајничко-северинског Арсенија Теофановића (Грбић 1891: 21-25; Дабић 1984: 170-175; Гавриловић 1985: 51-53; Гавриловић 2004: 323-327).

8 Против овога митрополит је предао истог дана када и Тужбе за непоштовање привилегија царици Марији Терезији Молбу у којој је приказао лоше економско стање манастирских прњавора уз додатак да ова места никада нису плаћала контрибуцију. Његова акција у овом правцу је имала позитивно решење јер је одређено да прњаворци, којих у једном прњавору може бити до 28 породица, не плаћају контрибуције, које ће платити царица (Рајковић 1884: 56-59).

да у градовима Срби могу бити сенатори, да се примају у градске цехове и њихове скупштине. Нагласио је и да се нада, да се на садашњој Дијети неће више доносити закони уперени против Срба, шта више да важност ранијих, чије спровођење у живот сада на Дијети захтевају, неће бити обновљено, због чега ***Меморијал***, рачунајући на њену „материнску милост“, упућује царици Марији Терезији, као заштитници Срба (АСАНУК, МПА „Б“ 1751/122).

Поимајући Леополдовске привилегије као фундамент српског политичко-правног положаја у Хабзбуршкој монархији митрополит Павле Ненадовић је покушавао да их очува у њиховој целости, указујући на преступе и кршење српских права. Његово поимање Привилегија било је засновано на њиховом изворном облику, пренебрегавајући став власти, које се према Србима постављају, не на основу изворних Привилегија, већ, на основу аката којима их је цар Карло VI сужавао, двадесетих и тридесетих година XVIII века. Тако дерогиране Привилегије, de iure неважеће за Карловачку митрополију, a de facto примењиване на српске прилике, митрополиту су од раније био познате, али за очување права и интереса српског народа, митрополит се позивао на несужене Леополдовске привилегије, чинећи то како би зауставио њихово даље дерогирање, још интензивније од оног из времена цара Карла VI. Тако је, на основу текста ***Тужби*** и ***Меморијала***, могуће уочити, да је стање са српским правима било толико лоше, да та права нису поштована ни у облику у којем су их тумачиле Декларатори и Рескрипти, а да угарски и хрватски сталежи прете даљим њиховим сужавањем, те да из Беча смањују духовну јурисдикцију карловачких митрополита. Одлучна митрополитова акција, која се састојала у писаним и усменим протестима, владарки и најутицајнијим личностима и институцијама Монархије, дала је добре резултате у појединим сегментима, али је била само почетак његове борбе за заштиту интереса православних поданика Марије Терезије.

Извори и литература:

Архив САНУ у Београду

Архив САНУ у Сремским Карловцима, Митрополиско-патријаршиски архив, фонд „Б“ (АСАНУК, МПА, „Б“) и фонд „А“ (АСАНУК, МПА „А“)

Архив црквене општине Лаћарак, Циркуларни протокол, 1750-1782. (АЦОЛ, ЦП, 1750-1782)

Гавриловић, Владан (2004). „Пастирско писмо митрополита Павла Ненадовића

побуњеним банским крајишницима 1751. године“. *Зборник о Србима у Хрватској*. 5: 323-328.

Гавриловић, Славко (2006). „Исаија Ђаковић Архимандрит гргетешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски“. *Зборник Матице српске за историју*. 74: 7-35.

Гавриловић, Славко (1985). „Једно сведочење о бунама у Хрватској и Славонији 1751. и 1755. године“. *Зборник Матице српске за историју*. 31: 51-53

Дабић, Војин С. (1984). *Банска крајина 1688-1751*. Београд-Загреб: Историјски институт Београд-Просвјета.

Kolendić, Petar (1931). „Džefarović i njegovi bakrorezi“. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*. IV: 35-45.

Костић, Мита (2001). *Нова Србија и Славеносрбија*. Нови Сад: Српско-украјинско друштво

Костић, Мита (1951). „О постанку и значењу тзв. „Инвитаторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690.“. *Историјски часопис*. II: 144-156.

Микавица, Дејан-Гавриловић, Владан-Васин, Горан (2007). З*наменита документа за историју српског народа 1538-1918*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Микавица, Дејан (2011). *Српско питање на Угарском сабору*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Радонић, Јован-Костић, Мита (1954), *Српске привилегије од 1690 до 1792*. Београд: САНУ

Рајковић, Ђорђе (1884). „Митрополит Павао Ненадовић“. *Летопис Матице српске*. 137/138: 42-70.

Руварац, Димитрије (1911). „Извод из привилегија даних српском народу“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*. I: 86-90

Симеоновић-Чокић, Симеон (1939). „Српске привилегије“. *Војводина. II*: 48-85.

Точанац, Исидора (2008). *Српски црквено-народни сабори (1718-1735)*. Београд: Историјски институт.

Швикер, Јохан Хајнрих (1998). *Политичка историја Срба у Угарској*. Нови Сад-Београд: Матица Српска-Гутенбергова галаксија.

Nenad Ninković

METROPOLITAN PAVLE NENADOVIC AND DEFENSE OF *PRIVILEGIA* IN 1751.

Summary

Czar Leopold I had granted *Privilegia* to Serbs (in 1690, 1691 and in 1695) who lived on the territory of Habsburg Monarchy. That document had become foundation of legal and political status of Serbs. However, obedience to *Privilegia* depended on Czar's need for Serbian soldiers and demands from other nations especially Hungarian nobility thus leading to significant derogation of *Privilegia* during first half of XVIII century. Metropolitans, as the most important Serbian representatives who were granted legal and political rights by *Privilegia* were trying to prevent violation of its acts. One of the most ardent defenders of legal and political status of Serbian people was metropolitan Pavle Nenadovic. His *Legal Suit against violation of Privilegia* in 1751 immediately followed by his *Memorial to Czar, Czarina and the ministers* were one of the most impressive critiques of government as well as crucial momentum for the defense of status of Serbian people. This criticism appeared during the period of great migrations of Serbs within Habsburg Monarchy as well as outside of its borders which only amplifies its significance.

Владимир Баровић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 316.7:929 Davidović D.
стручни рад

ДОПРИНОС ДИМИТРИЈА ДАВИДОВИЋА У ФОРМИРАЊУ МОДЕРНОГ СРПСКОГ ДРУШТВА

АПСТРАКТ

У раду се анализира биографија и професионални новинарски ангажман Димитрија Давидовића. Та значајна историјска личност посматра се као новинар, државник, просветитељ, уставописац и дипломата. Сви наведени елементи Давидовићеве личности значајни су за његов допринос у формирању модерне српске државе и модерног српског друштва. Посебно се разматра Давидовићев културолошки утицај на српску средину, као и његов напор да се српско друштво упозна са либералним политичким и идејним тенденцијама. На крају рада посебно се истиче актуелност Давидовићеве мисли, и његов значај за изучавање настанка српске државе и друштва.

Кључне речи: Димитрије Давидовић, друштво, новинар, устав, утицај, држава, култура.

УВОД

Да би настала једна држава, посебно да би се формирало једно друштво, са свим атрибутима које треба да има, није довољна само жеља једне заједнице, била она верска, национална или нека друга. Такође није довољна ни груба војна сила, за шта је добар пример Први српски устанак, односно Милошев Други устанак, после кога је дошло до постепеног али одлучног стварања државе. Након што је српску кнежевину поставио на климаве темеље вазалног односа са Турском империјом, Милошу и Србији је предстојао мукотрпан посао изградње државе. Неки облик државне организације, ипак се морао успоставити, а за то нису били погодни неписмени хајдуци и устаничке вође, већ људи вични перу. Ту је од пресудног значаја за изградњу зачетка институција државе у настајању била српска пречанска интелигнеција, јер у Србији домаће интелигенције услед историјских околности углавном није било. Ту долазимо до ангажмана Димитрија Давидовића, журналисте и покретача првих српских новина, који долази у српску службу, и тиме држава у настајању добија

вишеструку корист. Значај Димитрија Давидовића није само у области новинарства, јер ради се о човеку који има образовање и широке политичке и културне видике. Давидовић је за нашу историју више него битан и као дипломата, уставописац и државник, јер је његов дорпинос настанку и развоју модрене српске државе садржан баш у тим аспектима његове личности. Значај личности таквог формата можемо посматрати и на ширим основама, јер Давидовић је самим битисањем у Србији и међу људима који су је градили, имао маркантну улогу у формирању модерног српског друштва, које је настајало. У то време Србија је била вазална турска област која је не само формално припадала Османској империји, већ је то била и по начину становања, одевања њених становника, говору, обичајима, међуљудским односима и правилима понашања. Баш у тим сегментима Србија је личила на турску провинцију, што је разумљиво ако знамо колико дуго је била под турском окупацијом, а и сам Милош је дигао устанак обучен у богату турску ношњу, јер друге у Србији тада није било.

Србија је још у току Првог српског устанка осећала стране утицаје, што се огледало у прихватању за оно доба модерног начина живота првенствено међу устаничким првацима. За то је најбољи пример хајдук Вељко Петровић, кога Вука Караџић описује на следећи начин: „Русе је неисказано љубио и млоге је обичаје од њих попримао, нпр. с астала јести, косу стрићи, мараму око врата носити, пунч пити, мрсити, карте играти итд. Само није ћео од њих да прими да жену посади са собом за астал, него је она морала с његовим снахама (а са својим јетрвама) пољевати гостима да се умивају, доносити јело, дворити и тањире мјењати.... Вељко се женио два пута, или, управо рећи, имао је двије жене“ (Караџић Стефановић 2005: 169). У такву Србију дошао је Димитрије Давидовић, који је до тада живео у једној од најлепших европских престоница, и који је имао прилике да студира у Пешти и Бечу, те да свакодневно говори немачки и као истакнути новинар сарађује са људима европског формата. Учење у немачким школама касније студије на универзитету, оставили су видног трага на културолошком обрасцу Димитрија Давидовића који је увек био велики родољуб, али је такође живео и учио у земљи која је у цивилизацијском, технолошком и привредном погледу била на вишем ступњу од Србије, коју је он својски желео да направи јаком и модерном државом. Да није обитавао у круговима образованих и учених људи који су познавали савремене политичке теорије и филозофска стремљења ка личној, националној и мисаоној слободи, тешко би Давидовић са толико чињеница, знања али и емотивног жара, могао писати врсне новинарске текстове о низу кључних друштвених питања: од важности увођења

европских закона и „конштитуције“, до побољшања привреде у малој балканској кнежевини.

Давидовић као да је био предестиниран да на себе преузме значајну улогу у профилисању модерног српског друштва које настаје, јер свет је угледао револуционарне 1789. године у Земуну, граничној вароши Хабзбуршке монархије која је била важан трговински центар, где су захваљујући протоку људи и робе стизале најразличитије информације из свих делова аустријске империје, као и из турског царства од Видина, Београда, Ниша, Солуна и Цариграда. Иако је то била невелика варош, циркулација трговаца, занатлија, војника и путника различитих верских, културних и образовних профила дала му је значајну ноту космополитизма, јер по његовим сокацима могао се чути немачки, српски, цинцарски, јеврејски, турски, јерменски језик.

Још док није прешао у Србију, Давидовић је своме „отечеству“ одлично послужио покретањем првих новина на српском језику, јер први број „Новина сербских из царствујушчег града Виене“ појавио се на историјској позорници 1. (13) августа 1813. године. Рад у листу углавном се сводио на превођењу чланака и вести из новина које су излазиле на немачком језику, те полако и опрезно, почињу да се објављују и вести из Србије. Праћене су војне акције које је колација народа водила против Наполеона, а пажња је поклоњена и привредним кретањима. Ускоро се малој редакцији придружује и Вук Караџић који је избегао из окупиране Србије а његова помоћ иако краткотрајна, била је значајно освежење и подстрек младим уредницима, Давидовићу и Димитрију Фрушићу. У време одржавања Бечког конгерса када је кројена судбина Европе 1814. године, уредништво „Новина Сербских“ пружило је огромну помоћ и подршку проти Матеји Ненадовићу који је пред великим силама заступао српске интересе. „19. декембра препише г. (Димитрије) Давидовић и (Димитрије) Фрушић и однесемо по трети ред г. Недоби увече, и тамо оно прошеније и пренећи; и Недоба повадио из тога неке главне пунктове те и он у канцеларију предао, које ће император читати пређе нашег прошенија и рекне г. Недоба: да се може јоште краће начинити и шта више на росијске речи преокренути, јербо ће цар слађе читати и прочаја“ (Ненадовић 2005: 208). Стога није претерана оцена појединих аутора да је у то време редакција „Новина Сербских“ била права амбасада Србије на конгресу великих сила, што нам сугерише колики је укупни историјски значај тог првог модерног медија на српском језику, и његовог покретача и уредника Давидовића.

ДАВИДОВИЋ И НАСТАНАК МОДЕРНОГ ДРУШТВА

Због зависти и вечне људске сујете у Милошевој Србији, Димитрија Давидовића су неретко називали „немчкаром“ и „пречанином“, јер је тај човек финих манира и ервопског сензибилитета у опхођењу, по много чему био стран ондашњем политичком вођству, које је више ценило храброг јунака од просвећеног интелектуалца. Давидовић је први у ондашњој Србији на чуђење Милошеве околине сипао млеко у кафу, живео је у европски уређеној кући, спавао у кревету, облачио се по западној моди, и пристојно, уз дужно поштовање односио се према женама, што је изазивало искрено запрепашћење и подсмех околине. Треба нагласити да је и поред тога велики културолошки утицај Димитрија Давидовића на српску средину, јер је својим преданим радом и личним примером, позитивно утицао да се млађе генерације угледају на њега и поступају у складу са модерним обрасцем који је Давидовић промовисао.

И након протока времена задивљујућа је Давидовићева визионарска имагинација, тако ретка међу маркантним личностима наше прошлости, која је уочила пре скоро два века већину бољки и проблема које и данас море наше друштво. Димитрије је брзо уочио пороћајне муке модерног српског друштва и зачућујуће лако је спојио на око неспојиво, јер био је слободни мислилац у служби аутократе, писао је у светским размерама најлибералнији устав за до јуче феудални пашалук, залагао се за напредак привреде у земљи где се добрим делом спроводила натурална размена, покренуо је новине за народ где је према Вуковом запажању био огроман проценат неписмених. „У данашњој Србији отприлике до године 1804. ни у сто села није било свуда једне школе, него (који су мислили бити) попови и калуђери учили су по намастирима, код калуђера или по селима код попова“ (Стефановић Караџић 2005: 293). Када је успео да у Србији покрене новине тридесет година након првог устанка, ни тада ситуација није била много боља, јер писмених људи је било свега око две до три хиљаде, а велико је питање колико је њих било у стању да читају штампу. Давидовић је у Милошевој Србији стално истицао важност образовања, без кога је било немогуће формирати модерно друштво, односно тежити изградњи модерне и јаке нације, која ће тежити независности. Колико је Давидовић био уверен у значај едукације оних који долазе и колико је био испред свог времена примећује и Милошевић, када о стогодишњици његове смрти пише: „Следбеник Доситеја, трезвен и учен човек који чврсто верује да на просвећеној омладини лежи будућност народа, смели реформатор који још у оно време поклања пуну пажњу и школовању женске деце...“ (Милошевић 1938: 17).

Ако оставимо по страни Давидовићев огроман допринос на пољу новинарства,

можемо анализирати његов рад на формирању модерног српског друштва, у чему је одиграо кључну улогу, након преласка у Србију 1821. године. Са доласком у земљу која се тек стварала као аутономна кнежевина, Давидовић је постао Милошев лични секретар, човек од поверења који је захваљујући широком знању био од велике користи. Он је обављао кнежеве приватне послове да би тек од 1825. године добио и званично статус првог секретара, који је по положају имао приступа у све приватне и службене тајне господара Србије. У напредовању у државној служби, Давидовић је 1834. године постао министар спољних послова, а 1835. године и први човек унутрашњих дела кнежевства српског. „Политичка делатност Димитрија Давидовића била је најактивнија од краја 1829. до краја 1835. године. То је време коначног уобличавања аутономног положаја Србије, укидања феудализма и уређења Кнежевине сходно новом поредку...У његовој плодној политичкој делатности истичемо, посебно, рад на хатишерифима и Сретењском уставу“ (Љушић 2009: 91).

Давидовић је пре свега у Србији ширио европске тековине и идеју уставности као основног облика владавине права и гаранта настанка озбиљне и модерне државе, тиме и модерног српског друштва, које ће постепено настајати и развијати се. Биће довољно да цитирамо његовог савременика и угледног државника Алексу Симића који пише: „После тога случаја дође у службу код књаза Милоша Димитрије Давидовић из Беча и књаз Милош прими га одма за свог секретара. Овај човек совершено начитан и изображен, познавајући начин владенија европејских држава, почне предлагати књазу Милошу да заведе устав, представљајући му то са стране славе његове, и зато се књаз Милош у почетку није љутио на Давидовића. Но, Давидовић почне и нама писарима књаз Милошевим а и прочима старешинама о том уставу казивати и говорити, које смо ми с Божјом вољом и већим значењем од њега то слушали и примали и у себи грејали и неговали, него књаз Милош“ (Симић 1997: 50). Из цитата је очигледно да је Давидовић не само заступао већ и промовисао демократску идеју уставности као облика владавине закона над личним, ауторитарним Милошевим стилом управљања који није разликовао господареву касу од државне. Давидовић је осим што је саставио први српски устав ту идеју широко популарисао преко новина, активно је, како пише његов савременик Симић, још по доласку агитовао за „конштитуцију“, а кад је дошло време да устав продише, осећа да је за Србију наступио одлучан час у борби за владавину закона над вољом кнеза. Њему је поред тога још замерено што је својим писањем изазавао руску и турску дипломатију да бурно реагују, као и да је са осталим заговорницима устава радио против кнеза Милоша, који је у писму од 16. марта 1835. годне сменио Димирија Давидовића и за

новог уредника поставио професора Димитрија Исаиловића, што се није поменуло у „Новинама Србским“. Давидовић је користио сваку згоду да у новинама помене уставне слободе и обавезе власти, јер кад пише о Шпанији он користи прилику да истакне потребу увођења министарске одгворности као тековине демократије, што на мала врата представља домаћој јавности када пише: „Сви Новинари вичу сад у глас, шта би требало министрима радити, да спасу земљу. Млоги захтевају, да се и у Спанији заведе, да министри одговарају за сваки поступак свои.“ (Новине Србске, 24. март 1834.).

Давидовић је имао јасну визију независне Србије, и као новинар о чему најбоље сведочи његово рубрицирање у „Новинама Србским“, које на прво место ставља Србију, а у рубрици иностраних вести налази се Турска (Новине Србске, субота, 27. јануар 1834. насловна). Жеља Давидовићева била је да просвети и образује преко новина, српски народ који је у то доба био слабо информисан о другим државама и народима, што је посебно значајно у процесу формирања једног модерног друштва. То је Давидовић урадио у увијеној форми, да не увреди читаоце о чијем фонду знању о страним државама није имао превише илузија: „ Боимо се, да се ненадје ко одт наши Читатела, коме неби познато било, какав е кои од странние земала, о коима ћемо по времену писати; зато смо и судили за нужно, дати у Новинама и кратко описаније страни царстава и земала, колика е коа, колико народа, воиске и прихода има, и како е име владателио ниноме а како престолним градовима“ (Новине Српске, 20. јануар 1834). Давидовић у образовању и подизању нивоа знања креће од величине државе, броја становника, државних прихода, војних ефектива на копну и мору, а завршава именом владара и његовом вероисповешћу. Уредник „Новина“ је знао за љубав Срба да све компарирају и у односу међународних снага упоређују, ко је од кога јачи и бројнији у земљи, народу и војсци, те је тим поступком, оком проницљивог новинара заинтригирао али истовремено и едуковао домаћег читаоца, који није до тада пратио светску политику, нити је имао знања о географији. Да би се створила јавност неопходно је прво добро обавестити читаоце, што је Давидовић умешно, са посебним сензибилитетом за наш менталитет, смишљено чинио.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Давидовић је због свог рада и деловања често био омаловажаван, исмеван и излаган руглу, као човек који није могао да се носи са суровом и сировом околином коју чине храбри и лично поштени устанички прваци, који нису умели нити хтели разумети тог „немчкара“ и његове тежње. Отворени сукоб са кнезом уследио је када је Давидовић

објавио вест о болести кнежевића Милана, што је Милоша дубоко наљутило те је уредника привремено сменио. При том је и лично увредио Давидовића у писму које му шаље као израз личног незадовољства: „Ја сам мислио да је од свију наших учен овдје најлући Зорић што иде по овом снегу по чаршији и пуца све једнако из пушке, те лови врабце, и баш сам мислио да нема луђег од њега а ви управ да вам кажем још сте луђи од њега“ (Аврамовић 2009: 211).

Димитрију Давидовићу много тога је замерено још за живота, па је тако позната Вукова критика у писму Копитару, да је Давидовић лош уредник „Новина Србских“, што је свакако била последица њиховог сукоба који је Димитрије по свему судећи први изазавао. Након смрти Давидовић је такође био омаловажаван и ниподоштаван: „ Та група завидљивих писаца првенствено је улазила у оцену Давидовићевог карактера, оспоравајући му извесне државничке и људске особине. Тако је Давидовића прво покудио његов пријатељ Милован Видаковић, а затим и Сима Милутиновић“ (Павловић 2009: 225). Можда су наплаћивани стари дугови, можда је Давидовић својом маркантном појавом оставио места заједљивцима да га нападају и након смрти, која је по њега дошла 25. марта 1838. године. Сахрањен је код олтара Гробљанске цркве у Смедереву, а текст који је сам написао за своје вечито узглавље гласи: „Димитрије Давидовић, сав Србин родио се у Земуну у царству аустријском 12. октомврија 1789, а умрео 25-ог марта 1838. године у Смедереву у Сербији.“

На крају можемо закључити да је евидентна актуелност мисли Димитрија Давидовића, као човека који се пре два века залагао за тековине и принципе којима као друштво и даље треба да тежимо. Његов допринос у формирању модерног српског друштва је вишедимензионалан, јер иако је по основној вокацији познат као први српски новинар, он је био и државник, просветитељ, дипломата, уставописац. Давидовић је као свестран човек својим утицај допринео формирању новог обрасца у српском друштву које се истина лаганим, али сигурним корацима одвајало од османског, не само модела живљења и начина облачењавећ, већ и обрасца понашања односно размишљања, што је много битније. У тим елементима је Давидовић показао онима који су хтели да виде, да ће Србија напредовати и постати независна европска држава, само ако се друштво испорфилише и буде способна за изградњу сопственог идентитета и културног обрасца.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић, Миодраг (2009). „Димитрије Давидовић као уредник „Новина Србских“ (1834-1835.)“, *Зборник радова са научног скупа „Стваралаштво Димитрија Давидовића“,* Друго издање, Мост Арт, Земун, 207-218.

Бјелица, Михајло (2009). „Место Димитрија Давидовића у историји југословенског новинарства, *Зборник радова* са *научног скупа „Стваралаштво Димитрија Давидовића“*, Друго издање, Мост Арт, Земун, 123-139.

Гавриловић, Михаило (1926). *Из новије српске историје – студије д-ра Михаила Гавриловића*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јовановић, Жика (1992). „Димитрије Давидовић – први професионални новинар“, у *Два века српског новинарства*, (Институт за новинарство, Београд): 259-260.

Крестић, Василије (1992). „Српски листови у Бечу и Пешти“, у *Два века српског новинарства*, Институт за новинарство, Београд, 1992, 5-9.

Љушић, Радош (2009). „Политичка делатност Димитрија Давидовића у Србији (1821-1835)“, *Зборник радова са научног скупа „Стваралаштво Димитрија Давидовића“*, Друго издање, Мост Арт, Земун: 91-97.

Миловановић, М.Ђ. (1888). Димитрије *Давидовић – Говор који је држао о прослави стогодишњице Давидовићеве у Смедереву 18-ог септембра 1888. године*. Београд: Штампарија К.Ц. Таушановића.

Милошевић, Момчило (1938). „Димитрије Давидовић“, *Споменица Димитрија Давидовића 1838-1938*, (Штампарија „Глобус“, Београд): 17-20.

Мрђеновић, Ђурађ (2009). „Новине Сербеске“ први дневни лист у Срба“, *Зборник радова са научног скупа „*Стваралаштво *Димитрија Давидовића“*, Друго издање, Мост Арт, Земун: 129-139.

Недељковић, Рочкоман С. Бож (1938). „Кнез Милош, Димитрије Давидовић и Вук Стефановић Караџић“, (Споменица Димитрија Давидовића 1838-1938, Београд): 40-48.

Ненадовић, Матеја (2002). *Мемоари*.Београд: Политика, Народна књига.

Новине Србске (2005), *Народна* библиотека *„Вук Караџић“,* Крагујевац.

Павловић, Леонтије (2009). „Димитрије Давидовић и Смедерево“, *Зборник радова са научног скупа „Стваралаштво Димитрија Давидовића“*, Друго издање, Мост Арт, Земун: 219-232.

Љушић, Радош (1997). *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, Крагујевац: Каленић.

Стефановић Караџић, Вук (2005). *Живот и обичаји народа српског*. Београд: Политика, Народна књига.

Шијачки, Душан (1938). „Знаменити зачетник великог дела“, *Споменица Димитрија Давидовића 1838-1938*, Штампарија „Глобус“, Београд: 33-39.

Vladimir Barović

DIMITRIJE DAVIDOVIĆ CONTRIBUTION IN THE FORMATION OF THE MODERN SERBIAN SOCIETY

Summary

This paper deals with the biography and professional journalistic engagement Dimitri Davidovic. This important historical figure is seen as a journalist, statesman, educator, diplomat and a drafter. All these elements of Davidovic's figure are important for his contribution in the formation of the modern Serbian state and the modern Serbian society. In special consideration is Davidovic's cultural impact on the Serbian community, as well as his efforts to introduce Serbian society with liberal political and ideological tendencies. At the end of this work, stands out topicality od Davidovic's thought and its importance for studying the origin of the Serbian state and society.

Владан Гавриловић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 323.1(=163.41)(436-89)”16/17”
оригинални научни рад

ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ ОД КРАЈА XVII ДО ПОТКРАЈ XVIII ВЕКА

АПСТРАКТ

Аутор полази од дефинисања српских привилегија 1690-1695. и њиховог различитог тумачења аустријске (царске) и угарске (жупанијске) власти. За бечки двор Срби су представљали народ (Natio Rascianica) док су за угарске сталеже они били само трпељива верска скупина на вековној угарској територији. Овај камен спотицања по питању Срба је увелико одређивао односе између двора и Угарске, а на оснхову тога су Срби неретко коришћени као систем уцене за смиривање нарслих националних страсти угарских (мађарских) сталежа. Српски народ се трудио колико код је могао да лавира између ових различитих интереса и тумачења његовог правног статуса, тежећи да према ситуацији својим привилегијама обезбеди бољи и правичнији правни статус, признат и од угарских и царских власти истовремено. Српске привилегије су због значаја српског народа за Монархију, током 18. века више пута потврђиване, али увек и наново са једном или више ограничавајућих клаузула, док коначно није седамдесетих година 18. века дошло до потпуног сужавања и свођења привилегија из сфере народно-црквених у црквено-школски оквир.

Кључне речи: царски двор, Угарска, Српске привилегије, Илирска дворска депутација.

Сеобом под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године, некад многобројни српски народ у средњовековној Угарској, проређен у време Великог бечког рата, знатно је попуњен и обједињен а привилегијама добијеним од цара Леополда I стекао је посебан правно-политички и верски статус. Од стране Бечког двора Срби су признати као народ, као Natio Serbica, Natio Rascianica, што није био случај и од стране угарских сталежа, Сабора, жупанија и Угарске дворске канцеларије, који су их третирали као дошљаке, странце, верску скупину грчко-несједињених или још горе, као шизматике који су били прихватљиви једино као кметови угарског племства у социјалном, односно као унијати и католици у верском погледу (Радонић: 1-48; Ивић 1929; Адамовић 1902: 5-15; Радонић-Костић 1954; Гавриловић 1991: 7-25;

Гавриловић 2005: 7-31; Микавица 2011: 18-20).

Првом Привилегијом од 21.августа 1690. цар Леополд је Србима признао слободу вероисповести, право на избор епископа од њиховог рода и језика, признао му власт над црквама, манастирима, свештенством и народом ; свештенству је обећао ослобађање од дажбина, епископима право канонске визитације а целој нацији употребу старог календара. Ову привилегију је патријарх Чарнојевић примио у Коморану, од стране јенопољског српског епископа Исаије Ђаковића, у коме се налазио у јесен 1690. године (Гавриловић 2001: 14). Другу Привилегију, од цара Леополда I Срби су добили тачно годину дана после прве, односно 20. августа 1691. непосредно после битке код Сланкамена у којој су скоро пресудно допринели победи хришћанске војске над Турцима. Њоме су права архиепископа још увећана на тај начин што су сви Срби били зависни од њега, како у духовним тако и у световним стварима и што му је припадало и право кадуцитета (Гавриловић 2001: 15). Трећом Привилегија, издата 4. марта 1695. стечена је у време кад су Срби носили на својим плећима највећи терет рата на Сави, Дунаву и Тиси. Овом привилегијом је православној цркви, чија је организација као епископалне цркве призната 1694. године, додељено право на убирање десетине од православних верника, али је ово право после неколико година враћено Царској дворској комори и архиепископу је осигуран новчани еквивалент за њу (Адамовић 1902: 35-60; Радонић-Костић 1954: 28-29, 65-67; Гавриловић 1996: 12-15; Гавриловић 2001: 16).

Питање српског војводе и посебне српске територије са органима сопствене власти, у Привилегијама је заобиђено, односно Србима је све то обећано ако царска војска трајно загосподари Србијом па та питања нису била актуелна првих година после Сеобе. Али, кад су Срби почели да губе наду да ће се вртити у Србију, ова питања, а посебно питање сопствене територије, постала су за њих изузетно важна па је 1694. на Збору народних првака у Баји затражено да се српском народу за трајно насељавање препусти Мала Влашка у Славонији и област између Дунава и Тисе (“Куманија”). То им је обећано од стране Двора, али обећање није испуњено а они су се расељавали у разним правцима а посебно дуж Тисе и Мориша, где су 1702. створене Потишка и Поморишка војна граница са немачким командама у Сегедину и Араду, а са Србима официрима и војницима-граничарима (Адамовић 1902: 45-50; Радонић: 26-27; Симеоновић –Чокић: 61; Гавриловић 1991: 11).

У начелу, Двор није одбацивао захтев Срба за соспственом територијом али га је одлагао за погоднија времена и код њих одржавао наду да ће тај захтев и испунити, ако Срби остану у верности према њему. На првом Црквено-народном сабору у

Крушедолу 1708. године будимски Срби, као најсвеснији део српског грађанства у Угарској, тражили су "Славонију и Срем између Дунава и Саве све до хрватске границе, и Бачку и Банат између Кереша и Мориша", а уз то, "да два саветника од нашега народа и од грчке вере буду код царског двора [и] код Угарске канцеларије…а да те саветнике бира главна скупштина [Сабор] српског народа". Међутим, митрополит Исаија Ђаковић то није сматрао за довољно, мислећи да Срби морају посебно да придобију Мађаре, у чијој држави су се налазили, да привилегије морају бити прихваћене од стране Уугарског Државног сабора (Диете), инартикулисане у мађарско законодавство и проглашене у свим жупанијама како би Срби, племићи и грађани, постали равноправни са поданицима других националности и вероисповести. Али, ни од тога није било ништа остварено па је државно-правни положај Срба у Монархији остао недефинисан : од стране Двора признати су као народ, односно као некакав corpus separatum али без сопствене територије и своје националне управно-политичке власти (Адамовић 1902: 89-91; Радонић: 46-47; Симеоновић –Чокић: 60-61; Гавриловић 1991: 11-13).

Будући да су Срби примљени од стране аустријског цара на оне земље које су освојене од Турака и да су од њега добили своје привилегије, сматрани су као својина Двора (Patrimonium Domus Austriacae), што је требало да значи "да Краљевина Угарска нема никаква права над тим народом, који је од ње потпуно одвојен, но да једино његова Царска милост може њиме управљати". Али, пошто су Срби били насељени на тлу Краљевине Угарске, њена политичка тела сматрала су да све што се тицало српског народа спада у унутрашња питања те Краљевине, односно да њихове ствари треба третирати као Provinciale et politicum Hungariae. С обзиром да су Срби, знатним делом, ушли у састав Војне границе, они су остали у делокругу војних власти са Дворским ратним саветом на челу. За разлику од њих, они који су се нашли у статусу контрибуената потпали су под Царску дворску комору, док су они који су дошли под спахије, потпали под јурисдикцију угарских жупанија, Угарског сабора и, касније, под власт Угарског намесничког већа у Будиму (Форишковић 1986: 280-281).

У основи, правно-политички положај Срба био је врло деликатан и противречан. Бечки двор је могао да их узме у заштиту од угарских сталежа, па и од агресивних католичких бискупа, али и да, по потреби, сужава српске привилегије а да при томе не наилази на противљење угарских власти, које су Србе сматрале за нежељене госте, уљезе и страно тело у оквиру свог државно-правног устројства, упорно одбијајући да њихове привилегије инартикулишу у своје законодавство, иако су их, под притиском владара, као угарског краља, морале да проглашавају по жупанијама и слободно-

краљевским градовима.

Слабост правног положаја Срба у Монархији, који се сводио на царски "patrimonium", показала се врло рано, јер је владару остављена слобода да мења одредбе и смисао њихових привилегија, односно да у њих уноси ограничавајуће клаузуле и да их тако фактички обеснажи, што се и догодило током XVIII века и то управо преко институције формално намењене њиховој заштити (Гавриловић 1991: 13). Већ 1713. цар је у Привилегије унео клаузулу да оне важе само "уколико то не буде вређало права других", чиме је отварана могућност различитог тумачења српских права и њиховог ограничавања. Протести народних представника против тога, остајали су без резултата (Адамовић 1902: 101-105; Симеоновић –Чокић: 63-65; Веселиновић 1996: 106-162).

*

Дуга владавина царице Марије Терезије (1740-1780) обележило је систематско сужавање српских привилегија. Попуштајући мађарском и хрватском племству и католичкој цркви, царица је 1741. на Угарском сабору, као хрватска и угарска краљица, обећала да ће расформирати Потиску и Поморишку војну границу и заједно са коморском Славонијом и Сремом инкорпорисати их у Угарску, као и да ће у Троједној краљевини оставити на снази законе против некатолика, односно православних и протестаната, који су потврђени 1723. године. Овим законима је утврђено да некатолици не могу стицати непокретна добра, као и да српски православни митрополити немају јурисдикцијиу над клером и народом у Троједној краљевини. Но, пошто због Рата за аустријско наслеђе (1740-1748) није смела ни Србе да одбије од своје политике, она је 1743. последњи пут, потврдила српске привилегије а 1744. дозволила да Срби одрже свој Црквено-народни сабор на коме се један од главних захтева односио на оснивање *националног магистрата од три духовна и десет световних чланова, који би, као народна депутација били у Бечу и бранили свој народ од свих насртаја са разних страна* (Гавриловић 2001: 36). Срби су захтевали дозволу за ступање у органе јавне власти у Угарској, право на стицање поседа, слободу трговине и занатства, као и ослобађање сељака од кметства (Адамовић 1902: 101-105; Симеоновић –Чокић: 68-70; Гавриловић 2005: 37).

Захтеви српског Сабора нису усвојени, али је већ 1745. царичиним декретом створена Илирска дворска комисија, која је у лето 1747. свој назив променила у Илирска дворска депутација, као висока политичка установа у Бечу, изједначена с другим дворским канцеларијама. Иако на чело Комисије, односно Депутације

нису дошли људи из средине српског народа, њено постојање током три деценије (1745-1747) *као својеврсног министарства за српске послове ... допринело је даљем потврђивању националне и верске самосвести код српског народа* (Форишковић 1996: 281).

У време Марије Терезије извршена је милитаризација у Војној граници, која је ишла на штету ранијих народних самоуправа, а расформиране су Подунавска, Потиска и Поморишка граница, чиме је ослабљен не само српски официрски сталеж него и цела народна заједница као политички чинилац у Монархији. У угарском Провинцијалу, ишчезавањем коморских власти и коморских поседа, Срби су губили релативно подношљив положај коморских поданика-контрибуената и постајали жупанијски поданици и спахијски кметови. Ипак, они су и надаље успевали да очувају своје духовно-политичко јединство у оквиру Карловачке митрополије а и врховна власт у Бечу сматрала их је као јединствену "илирску націју", што је код њих одржавало мисао о аутономности и онда кад су њихове привилегије сведене само на црквену и унеколико на школску сферу (Гавриловић 1991: 15).

Време Илирске дворске депутације протицало је у сукобу са Угарском дворском канцеларијом која је настојала да ограничи њен делокруг и сузбије њене иницијативе, а Србе пред Двором да прикаже као непоуздан елеменат који злоупотребљава добијене привилегије. Предмет полемике између њих биле су и саме привилегије као такве. Председник Илирске дворске депутације, гроф Кенигсег-Ербс је 1753. оптуживао угарске власти и бискупе, који су сматрали да "домаћи", угарски закони имају предност у односу на привилегије, односно да се привилегије морају прилагођавати угарском законодавству. Насупрот њима, Кенигсег-Ербс тврдио је да су привилегије дате Србима "из важних државних разлога", односно због посебних заслуга у ратовима против Турака, и да оне представљају изузетак од закона па се против њих нико не може позивати ни на који закон, него да обични закони морају узмакнути пред привилегијама, осим ако неко не цени краљевску власт која их је дала српском народу. Осим тога, привилегије имају значај и у спољној политици Монархије, посебно према Руској царевини као савезнику Аустрије (Швикер 1998: 149-151).

У име Угарске дворске канцеларије став према српским привилегијама изнео је њен саветник, гроф Фрања Колер који је свој опсежни елаборат завршио констатацијом да је до српско-мађарског трвења морало доћи јер су многе српске привилегије у супротности са угарским земаљским законима и са уставним уређењем Краљевине Угарске тим пре што их Срби злоупотребљавају. Најзад, те привилегије,

сматрао је у многим тачкама превазиђеним и само ширење Срба по целој Угарској отежавајућом чињеницом у циљу њиховог потпуног спровођења (Швикер 1998: 154-163; Симеоновић –Чокић: 73-74).

Нови председник Илирске дворске депутације, гроф Јохан Кристијан Бартенштајн побијао је Колерове тврдње и истакао да је Угарска ослобођена помоћу Срба а:

> *правда захтева да се то Србима не заборави ; оно што је Србима уговором од стране владара обећано, не може им се, без њихове кривице, одузети, нити се може оспоравати да је митрополит природни заступник Срба јер се привилегије односе првенствено на сферу вероисповести*(Симеоновић – Чокић: 76).

Марија Терезија је, с једне стране, доносила позитивне "резолуције" у односу на тужбе карловачког митрополита Павла Ненадовића због гажења привилегија и натурања уније православним верницима, али је истовремено толерисала акције унијата пошто је, у потаји, желела да православне поданике покатоличи.

Године 1762. митрополит Ненадовић поднео је опсежну представку у којој је спецификовао многе случајеве кршења привилегија и указао на опасност од закона из 1741, посебно у Троједници, навео примере запостављања православних у јавним службама, цеховима, школама, указао на сметње при грађењу цркава, малтретирање свештеника итд., после чега су Илирска дворска депутација и Угарска дворска канцеларија дуго расправљале о свему томе, да би фебруара 1763. Царица донела декрет да*:*

> *Србима нема места на [угарском] земаљском сабору пошто су њихове привилегије добиле снагу по краљевској милости и њихови послови не спадају на диету него на краљевски престо, где су сигурно чувани ; српске привилегије није потребно нарочито узакоњавати на угарској диети јер су већ издате путем Угарске дворске канцеларије, а још је и заштитни патент од 16.фебруара 1715.био проглашен сталежима на Диети ; ако Срби у привилегијама и слободама буду повређени имају се обратити редовним властима, сем што се митрополит и његов клир имају у личним и духовним стварима обраћати Илирској дворској депутацији која јеForum privilegiatum, где ће моћи наћи помоћи*(Швикер 1998: 171-176; Симеоновић –Чокић: 78-79).

Не улазећи у друге царичине одлуке, остаје нам само да закључимо да је овим Патентом био пресечен пут Србима према Угарском сабору који се, истина, састао следеће, 1764. године а после тога тек 1790.године. У међувремену, 1769, после смрти митрополита Павла Ненадовића одржан је последњи расправни српски Црквено – народни сабор.

Овај српски Сабор је трајао три и по месеца, а Бечки двор га је искористио да у највећој мери понизи и ослаби српски епископат, иначе међусобно завађен, и да учврсти своју власт над српском црквом. Ограничавањем власти црквене јерархије, ограничавана су свеукупна права Срба у Монархији. Тај Сабор, под туторством комесара, грофа Андрије Хадика, *одлучио је у многоме против своје воље о даљој судбини Срба у Угарској* па је од старих српских привилегија *још мало шта остало* (Грбић 1990: 73-76).

На основу резултата тог Сабора, а по наређењу савладара, цара Јосифа II, Илирска дворска депутација под председништвом грофа Фрање Колера израдила је збирку прописа из привилегија, царских патената и резолуција као генерални норматив за српске ствари тзв. Регуламент од 27.септембра 1770, којим су законски уређени односи у српској цркви, односно њена организација од врха до дна. Црквена јерархија је суштински ослабљена у корист државне власти али и верника (Костић 1932: 44-47).

Пошто је против Регуламента било доста жалби, израђен је, почетком 1777. године, Други регуламент али без битних разлика. После исказаног незадовољства и немира међу Србима, укинута је, 2.децембра 1777. године, Илирска дворска депутација, а због незадовољства у Цркви и народу, Царица је 16.јула 1779. од битних одредаба оба Регуламента сачинила тзв.Деклараторију (Деклараторни рескрипт), прописујући *целу организацију српске цркве независно од жеља и захтева и српскога клира и народа, и без много обзира на пропис српских привилегија…тако да је њим створен нов правни положај српскога народа у Угарској*, с тим да његове привилегије од тада важе само *на основу и по смислу тога рескрипта*, као и да је митрополит само духовни старешина Срба а да у световним стварима*није глава српскога народа*.

Деклараторија из 1779. донела је потпуну надмоћ државе над црквом.

Са привилегија феудалног права прешло се на апсолутистичко законодавство модерног стила, а са паритетног односа државе и цркве прешло се на апсолутно подвлашћење цркве држави…; народно-политичка аутономија Срба у Угарској претворена је у црквено-школску (Костић 1932: 83-85).

ЛИТЕРАТУРА

Адамовић Јова (1902).*Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861.*Загреб: Српска штампарија.

Веселиновић Рајко (1986).*Србија под аустријском влашћу 1718-1739*. у: *Историја српског народа IV/1*. Београд: Српска књижевна задруга

Гавриловић Владан (2001).*Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века.* Ветерник: ЛДИЈ.

Гавриловић Владан (2005).*Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790-1792.* Нови Сад: Платонеум 2005.

Гавриловић Славко (1991). О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690-1850). *Зборник Матице српске за историју,* 43:7-25.

Гавриловић Славко (1996). Настојања патријарха Арсенија Чарнојевића око права на десетину и земљишни посед 1690-1706. *Зборник Матице српске за историју,* 53: 7-39.

Грбић Манојло (1990)*Карловачко владичанство,* књ.II, Сава Мркаљ, Топуско 1990.

Ивић Алекса (1929).*Историја Срба у Војводини.* Нови Сад: Матица српска.

Костић Мита (1932).*Гроф Колер као културно-просветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку.*, Београд: Српска краљевска академија.

Микавица Дејан (2011).*Српско питање на угарском сабору 1690-1918.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Радонић Јован - Костић Мита (1954).*Српске привилегије од 1690. до 1792.* Београд:, Научна књига.

Радонић Јован (б. г.).*Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708),*у: Зборник *Војводина II*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.

Симеоновић –Чокић Стеван (б. г.).*Српске привилегије,* у: Зборник *Војводина II*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.

Форишковић Александар (1996). *Правни положај Срба у Хабсбуршкој монархији,*у: Историја српског народа, IV/1. Београд: Српска књижевна задруга.

Швикер Јохан Хајнрих (1998).*Политичка историја Срба у Угарској*. Београд: Матица српска.

Vladan Gavrilović

LEGAL AND POLITICALSTATUS OF SERBSIN THE HABSBURGMONARCHY FROMTHE 17THTO THE END OFTHE 18TH CENTURY

Resume

The author starts by defining the 1690-1695 Serbian privileges and their different interpretations of the Austrian (imperial) and Hungary (county) government. For the Viennese court Serbs were a nation (natioRascianica), while for the Hungarian classes they were just tolerated religious groups living in the ancient Hungarian territory. Thisstumbling blockconcerning the Serbshaslargelydeterminedrelationsbetween the Court andHungary, andon the basis of thatthe Serbs hadoften beenusedas a *system ofblackmail*to calmthe growingnationalpassion of the Hungarianclasses. The Serbian peopleweretryingas much asthey could haveinthathoversbetween thesedifferent interestsand interpretationsof their legal status, seeking to positiontheirprivileges andtoprovidebetter andfairerlegal status,submitted to the both Hungarian andthe imperialgovernmentat the same time. Serbianprivileges were,because of the importanceof the Serbian peopleforthe monarchy,during the18th centuryreaffirmedseveral times by Court, but always andagainwith oneor more restrictiveclauses, and finally duringthe 1770s came to the completecontractionandreductionof privilegesfrom the sphere ofnational-religious to thechurchschoolframework.

Дејан Микавица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 316.343(=163.41)(436-89)
оригинални научни рад

ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ – СРБИ ИЗМЕЂУ АУСТРИЈАНАЦА И МАЂАРА 1790-1848

АПСТРАКТ

Правно-политички положај Срба у Хабзбуршкој Монархији од 1790. до 1848. године зависио је у највећој мери од интереса Бечког двора и његових односа према Угарском сабору. У оквиру Црквено-народног сабора, Срби су настојали да дефинишу политичке захтеве и уважавањем истих очувају национални идентитет. С обзиром да им није признаван статус равноправног, политичког народа позивали су се на привилегије дајући им значај историјског права у настојању да подстакну владајућу династију да се заложи за очување њихове црквено-просветне, верске и национално-политичке равноправности. Иако нису били њим задовољни, статус Срба у Војној граници био је битно повољнији од оног који су имали у Провинцијалу. Закони који су усвајани на угарској Диети нису допринели санкционисању самовоље мађарских феудалаца и католичких бискупа већ су створили инстиуционалне претпоставке за јачање процеса мађаризације у контексту постизања потпуне државне самосталности Угарске.

Кључне речи: Срби, Мађари, Аустријанци, Бечки двор, Угарски сабор, мађаризација, унијаћење.

У држави Хабзбурговаца, статус и правно-политички положај српског народа у највећој мери је зависио од интереса Бечког двора и тумачења царских привилегија које су Срби добијали за војне заслуге, противно вољи мађарског племства и Угарског сабора. Неусаглашеност у одлукама и деловању државних установа директно се манифестовала у несигурности и незадовољству Срба и они су га исказивали на различите начине, посебно у форми гравамина и постулата на Црквено-народним саборима. При том би поверење према владару увек односило превагу у односу на мађарске државне институције. Због тога је и сугестија царског комесара, генерала

Јохана Шмитфелда на српском Црквено-народном сабору у Темишвару (1790) да се определе на захтев за посебном територијом, ван делокруга угарских жупанија и мађарског племства, већински прихваћена од стране српских посланика и тиме уједно успостављена противтежа захтевима које је угарска Диета упућивала Бечком двору (Микавица 2011: 14). У царском рескрипту којим је прихваћено оснивање Илирске дворске канцеларије (27. септембар 1790.) Угарски сабор који је заседао од 1790. до 1792. видео је видео спровођење политике која је ишла ка стварању „државе у држави" и одбацивање наводне спремности мађарских сталежа на давање грађанских права и гарантовање слободе вероисповести за православне у Угарској (Гавриловић 2007: 270-271). Према Балаши „јозефинистичком" бану Хрватске, којег је Леополд II именовао за председника Канцеларије, од раније су гајили изразито подозрење (Гавриловић 1994: 14). Није прихваћено Царево уверавање да ће Канцеларија имати исте надлежности као и Депутација, тим пре што су у рад Канцеларије укључени и Срби, а озакоњење Привилегија сматрано је допустивим једино уколико не одступа од закона Краљевине Угарске. Најзад, Диета је искористила смрт цара Леополда II (1. март 1792.) да укидање Илирске дворске канцеларије учини извеснијим, а законским чланцима 27. из 1791. и 10. из 1792. прецизније је дефинисан јавно-правни положај Срба и њихова права доведена су у склад са мађарским схватањем државног суверенитета.

Овим законима одређено је да вероисповест „грко-несједињених" буде слободна, као и задужбине, наставни систем, васпитавање омладине, потврђују им се припадајућа права, привилегије и повластице уколико нису биле у супротности са законима Краљевине Угарске, гарантује се право стицања поседа, право примања у све државне службе. Право митрополита и епископа да буду заступљени на Диети, такође је гарантовано 10 законским чланком којим је одређено и укидање Илирске дворске канцеларије[1], што је прихватио и цар Франц II и на тај начин осигурао подршку мађарског племства у борби против француске револуције (Corpus Juris Hungarici 1901: 246-248). За владара је задржано право да потврђује избор митрополита и епископа, издаје дозволе за одржавање српских Сабора и именује комесаре на њима. Међутим, заживљавање права гарантованим угарским законима ометало је и спречавало католичко племство и мађарске жупаније. Само наизглед формално питање места на којем ће седети митрополит и епископи, одвојено или заједно са католичким клером у горњем дому Сабора, додатно је умањивало значај

1 Њени послови су прешли у надлежност Угарске дворске канцеларије и Дворског ратног савета.

донетих закона и подстицало незадовољство српских представника.[2] Већ на Диети 1792. палатин није одредио српским епископима место међу католичким, него им је одредио места иза свих других посланика због чега су српски епископи уложили протест напомињући да ће се „за време задовољити местом које им је палатин назначио, али да себи задржавају право да касније потраже све оно на шта им се чини да имају право".

С друге стране, мађарски захтеви упућени Бечком двору добијали су све више на тежини, а процес прихватања мађарског језика као државног у Угарској, нарочито у време владавине Фердинанда I (1835-1848), учинио је сложенијим питање политичке и националне равноправности Срба и Мађара. Седмим законским чланком из 1792. поново је одлучено, у складу са 16. законским чланком из претходне године, да мађарски језик треба да постане обавезни предмет у оквиру мађарских државних граница, да Комора у комуникацији са мађарским установама користи мађарски језик као једини језик комуникације и све ово је захтевано уз позивање на царску наредбу (22. јун 1792.) којом је дозвољено мађарским сталежима да овако на Диети одлучују. Доношењем 4. законског чланка из 1805. прописано је даље јачање мађарског језика тако што су писма Диете и Угарске дворске канцеларије требала да се пишу паралелно на мађарском и латинском језику, дозвољава се жупанијама да се на мађарском језику обраћају Намесничком већу као и да муниципални судови имају право да доносе пресуде на мађарском језику (Corpus Juris Hungarici 1901: 324-325). Посебан проблем за Србе представљало је преовлађујуће расположење у Диети (1807. и 1808.), на коју српски епископи нису ни позвани, да ће нација бити срећна једино ако буде говорила једним језиком – мађарским. На истим саборским заседањима постало је очигледно да мађарско племство себе не сматра само отелотворењем мађарске нације већ „заштитницима целог народа". Вође мађарске конзервативне аристократије, као што је био Јожеф Дежефи, захтевали су од мађарске владе (1808.) да у наредних 25 година оствари задатак да у Угарској не постоји нико ко не зна мађарски језик.

У овом периоду је правно-политички статус Срба на простору Војне границе решаван уједначавањем војних прописа и унификовањем живота граничара у форми Основног граничарског закона из 1807. и 1850. године (Микавица-Гавриловић-Васин 2007: 160-161). Овим „првим уставом за војну границу" прецизно су одређене дужности и права Срба као граничара, земљишни односи, порез на земљу и тако даље, али и поред свих обавеза које су биле одређене и за кмета-подложника, и поред све имовинске и личне скучености, граничар је остао у бољем положају од

2 Митрополит Стратимировић је сматрао да му је место поред примаса Угарске, а да српски епископи требају да седе међу католичким, али испред унијатских епископа.

спахијских и жупанијских поданика у такозваном Провинцијалу јер су обавезе биле мање и праведније су разрезане. Осим правних, административних и социјално-економских проблема који су опредељивали друштвени положај Срба у Граници, посебну тешкоћу представљала је германизација, давање првенства немачким школама на рачун народних, потискивање ћирилице латиницом, потискивање славеносрпског језика такозваним славонским језиком, поверавање дужности канцелиста и чиновника једино Немцима. Упоредо са германизацијом у Граници, стваране су претпоставке за мађаризацију у Провинцијалу.

На угарској Диети (1811) мађарско племство је настојало да прошири службену употребу мађарског језика тако што би био донет закон којим се даје званичан карактер законима објављеним на мађарском језику, осигурала комуникација између Горњег и Доњег дома Диете на мађарском језику, судовима одређено да доносе пресуде на мађарском језику, мађарски језик утврђен као пословни језик Намесничког већа и жупанија. Франц I је међутим одбио да овај законски нацрт санкционише. Ово питање допуњено је на следећој Диети (1825)[3] проблемом формалне, правно-политичке равноправности Срба и Мађара, када је реч о саборским местима. Тада су се поједини жупанијски представници заложили да Стратимировићево виђење о местима на Диети буде прихваћено. Српски митрополит је у два наврата (мај и август 1825.) најављивао одлазак у Пожун на Диету која је почињала у септембру исте године и за коју је уредно добио позив са царевим потписом, али његове активности на Диети нису биле посебно запажене и вероватно је поново због нерешеног питања места представника православне цркве напустио Угарски сабор који је заседао од 1825. до 1827. и отишао на аудијенцију код цара и царице. Следећој Диети (1832-1836) Стратимировић већ није присуствовао због поодмаклих година, али је принцип равноправности српских представника заступао и то много преданије и успешније будимски епископ Стеван Станковић (Гавриловић 1987: 77-79).

На овим саборским заседањима (1825-1827 и 1832-1836) у пуној мери дошли су до изражаја захтеви мађарског националног препорода и реформистичког покрета који су укључивали и тежњу за асимилацијом немађарских народа. При том се мађаризација упоредо одвијала и природним, а не само институционалним путем. Док је први пут подразумевао асимилацију којој су подлегле народне скупине које су биле далеко од матичног језгра, други је спровођен средствима државне власти водећи ка потискивању народног језика из цркве, школе и јавног живота уопште и наметању мађарског језика као начина да се створи национално, политички и

3 Угарски сабор није заседао од 1812. до 1825.

етнички јединствена мађарска држава. Поједини мађарски посланици на Диети (1825) тражили да деца немађарских народа не буду примана у школе уколико не знају мађарски језик, да мађарски језик мора бити службени а словенски језици свим средствима потиснути. Општеприхваћено мишљење на овој Диети сводило се на то да свако „ко једе мађарски хлеб и прима мађарску плату треба да зна мађарски језик". Потреба ширења мађарског језика објашњавана је незнањем и слабим образовањем немађарских народа. Законским чланком 12 из 1827. угарска Диета је одредила да мађарски језик треба развијати и проучавати. Закони по којима су државни чиновници морали знати мађарски језик[4] донети су пет година касније (1832), за адвокатску праксу знање мађарског језика постало је обавезно, Угарско намесничко веће је требало да преписку води на мађарском језику. Судови су били обавезни да доносе пресуде на мађарском језику, закони да се објављују на мађарском језику, да се у општинама, где је језик предикације мађарски, матичне књиге воде на мађарском језику. У комисији која је радила на припреми 30 законског чланка из 1827. налазио се, као Иштван како стоји у саборским записницима, и митрополит Стефан Стратимировић и овим законским актом је решавано о мешовитим браковима и бракоразводним парницама протестаната и „грко-несједињених", а 8 законским чланком угарске Диете из 1830. утврђено је да је познавање мађарског језика обавезно свуда у судовима, жупанијским, градским и државним службама и то од 1. јануара 1834. Нико није смео водити истрагу уколико није знао мађарски језик. Законским чланком 3 из 1836 одређено је да званична документа, посебно њихов почетак и крај, морају бити на мађарском језику. Притисак на Србе осећао се у ово време првенствено као притисак на њихову црквену организацију јер се тражило (1832) од епископије Карловачке митрополије да са славено-сербског пређу на употребу мађарског језика у вођењу матичних протокола, црквених књига и вођењу преписке.

Српски представници на Диети одржаној 1832. су поправљање правно-политичког положаја видели у превазилажењу језичке и верске неравноправности, путем директног обраћања владару. Будимски епископ Стефан Станковић искористио је присуство цара Франца I на угарској Диети како би му предао представку због унијаћења православних у Темишварској епархији. Увођење мађарског језика у српске школе без обзира на становишта српског и других немађарских народа, крајем 1830-их и почетком 1840-их година, значило је славено-српског језика у основним школама којим се иначе служила и црква и виши слојеви српског грађанства као и латинског језика који је доминирао у Карловачкој, Новосадској и Учитељској школи у

4 Осим у Хрватској.

Сомбору. Законским чланком 8 из 1830. којим је одређено обавезно знање мађарског језика или његово савладавање у року од три године, наилазио је на отпор Срба и то најпре професора Новосадске гимназије које је Патронат гимназије због тога суспендовао (1834)[5]. После тога је уследило обраћање митрополита Стратимировића Угарском намесничком већу којим је довело до поништавања одлуке Патроната. Питање наставе мађарског језика изнова је заоштравало после 1835. и 1841. када је у Новосадској гимназији број часова за тај предмет повећан, да би после свега (1846-1847) мађарски језик постао редован предмет на којем се почела предавати наука која је до тада предавана на немачком и латинском језику. У Карловцима је од 1841. питање оправданости употребе мађарског језика постављано у континуитету. Као службени језик мађарски језик је уведен у Сомбор, Суботицу, Велики Бечкерек, Вршац, Бечеј и Темишвар током 1840-их година. Против ове и овакве мађарске дискриминације Срби су се борили највише преко својих новина, посебно Павловићевих. Због тога је и подржана осуда мађаризације коју је дао (1842) либерално опредељени „славни гроф" Стефан Сечењи који је у једном тренутку осудио насилно наметање мађарског језика. Мађаризацију је посебно осудио српски племић Георгије Зако (април 1843), Платон Атанацковић је (1844) одлучно одбацивао оптужбе да се Срби држе Руса и апеловао на српско-мађарско савезништво. Једино је Сава Вуковић из Тамишке жупаније сматрао да законе угарске Диете не треба преводити на немађарске језике.

Од палатина Угарске је Станковић тражио представком (12. јул 1839.), да се њему као српском митрополиту и српским епископима одреди достојно место и одговарајуће право гласа на Диети. Иако је инсистирао на томе да то место буде међу католичким прелатима јер се једино тако осигурава равноправност и поштују закони из 1792. одговор је изостао и због тога су митрополит Станковић и епископи одлучили да се повуку са Диете иако се расправљало о православној вери. Одбацујући приговоре које су му због тога упућивале поједине црквено-народне општине, Станковић је објашњавао да је његово присуство на Диети постало некорисно у контексту донетих саборских предлога који су се односили на православну веру јер је то формално превазилазило надлежности Диете будући да је за гравамине и постулате надлежним сматран једино цар, како је то и одређено 27. законским чланком из 1791. Станковић је и овај пут напомињао како у Угарској у суштини нема толико ишчекиване и захтеване верске равноправности. Тумачење по којем је једино владар надлежан за права православне цркве, школства, привилегија и фондација (27. из 1791.) неретко је оспораван, од стране митрополитоввих неистомишљеника, тумачењем другог

5 Њих четворицу.

законског чланка (10. из 1792.) по којем је владар одлуке морао доносити у договору са Диетом, а не апсолутистички.

На Диети (18. март 1840.) Станковић је посебно говорио о тужбама православних због унијаћења у Банату, тражио је да цркве остану у оном делу општине који се задржи у православној вери, да православни имају право да задрже свој стари, грегоријански календар, да се учини све како би се побољшао положај српске цркве, свештенства, српског народа и његових школа и фондова и да би путем закона требало спречити унијаћење. Тражио је формирање саборске комисије која би проверила проблеме и дала на основу тога извештаје и сугестије Угарском сабору који би затим били расправљани на српском Црквено-народном сабору. Диета је, делом и на основу овог предлога донела закон којим је настојала формално гарантовати верску равноправност тако што је законом одређено кривично кажњавање у случајевима насилног унијаћења или унијаћења претњом и митом. Крајем маја 1840. српски митрополит је поново говорио на Диети у расправи која се односила на мешовите бракове и апелације. Том приликом је пледирао да се католичким ђацима дозволи похађање српских гимназија и да се православним ђацима дозволи студирање изван Монархије. Српски световни посланици су у раду Диете за све то време били су неприметни упркос томе што су увиђали да се на Диети доносе закони који се посредно или непосредно односе на правни положај и политичка права Срба. Један од њих био је и 6. законски чланак из 1840. којим је у 11 тачака, одређено да је у адресама Диете, дописима Намесничког већа, раду и коресподенцији жупанија, и у вођењу матрикула после три године, коришћење мађарског језика обавезно. Од владара је тражено да се знање мађарског језика „распростре" у Граници и да генерал-команде угарских пукова са земаљским властима воде коресподенцију искључиво на мађарском, да се за парохе, црквене проповеднике, капелане и њихове помоћнике постављају само они који знају мађарски језик и да у том погледу не сме бити разлике на основу вероисповести.

У лето 1843. већ се писало у *Србским народним новинама* у Пешти да се у Банату озбиљно ради на вођењу матрикула на мађарском језику. Митрополиту Рајачићу (новембар и децембар 1843.) јављали су да жупаније поново постављају захтеве за вођење матичних књига на мађарском језику и о томе су извештавали Рајачића вршачки епископ Стеван Поповић и темишварски епископ Пантелејмон Живковић. Поповић је препоручивао Рајачићу да се обрати Угарској дворској канцеларији у Бечу и на тај начин стање учини сношљивијим, што је митрополит прихватио као могуће решење. Међутим, Бечки двор није суспендовао законе који су овакву политику

омогућавали па се у епархијама и градовима у Бачкој и Банату прешло на вођење матрикула на мађарском језику. Увођење мађарског језика у епископске конзисторије закон још није помињао па се то није радило. Уследило је одређење према питању да ли свештеници могу бити они који не знају мађарски језик. У овом питању није постојала сагласност на српској страни. Павловићев лист је сматрао да свештеници требају али не морају да знају мађарски језик. Формални врхунац ове активности Диете остварен је неколико године касније (1844) када је 2. законским чланком о службеној употреби језика, мађарски језик постао језик закона, Угарског сабора, Намесничког већа, Угарске дворске канцеларије, пресуда виших судова и наставни језик државних школа (Микавица 2011: 57-63).

У току 1845. српско-мађарски односи су се још више заоштрили, пештанским Србима је пребацивано што позивнице за бал штампају на српском језику, а Павловић је ову врсту нетолеранције приписивао „мађароманима". Павловић је уједно подржавао цареву одлуку да у Ердељу призна мађарски језик за „дипломатички" али да при том буде прихваћено да Саси – Немци могу свој језик користити у окружној управи. Овај принцип је предлагао као решење за осигурање равноправности Срба која је наговештена законима Угарског сабора од пре пола века (1791-1792). На тај начин се потврђивало да је проблем равноправности и дискриминације за српску страну остао отворен од оног часа када је латински језик замењен мађарским језиком као „дипломатичким".

Све до Рајачићевог говора на угарској Диети (1843), српски захтеви који су се односили на верску, националну и политичко-правну равноправност, нису привлачили изузетну пажњу. У *Сербским народним новинама* које је у Пешти од 1838. издавао Теодор Павловић, расправљана је проблематика која се односила на одржавање Црквено-народног сабора на којем би се решила питања цркве, материјалног положаја свештенства, питање школе, књижевности, црквено-школске аутономије на основама српских привилегија, редовнијег сазивања Црквено-народних сабора. Овај програм је историографији оцењен као „програм конзервативне струје у српском културно-политичком животу". Насупрот њему стајали су либерали предвођени Јустином Михиловићем, вуковарским трговцем и књижевником, који су тражили да српско свештенство не стоји изнад народа и његових потреба. Они нису превише очекивали од Диете, али ни од одржавања Црквено-народног сабора. Извесне наде полагали су у ефикасан рад српских црквених општина које би редовно заседале, биле у међусобној вези, народне жеље подносиле цару. Очување националности видели су пре у језику него у религији, показивали су спремност на отпор мађаризацији

40-их година деветнаестог века али нису одобравали ни апсолутизам Бечког двора. Ипак, неколико година касније одобрили су уставно стање створено мађарском мартовском револуцијом 1848. Михаиловић је испрва свесрдно подржавао Гајеве идеје и Илирски покрет, који је иначе у мађарској политичкој јавности сматран реалном опасношћу, као и панславизам, о чему најбоље сведоче бројни новински чланци, студије, говори и чињеница да је на окружном заседању Диете (1843/44) једногласно затражено од врхова администрације да се према тим питањима изјасни и одреди (Ђере 2010: 396). Михаиловићево мишљење су делили и малобројнији српски трговци у Срему, Славонији и Хрватској.[6] Поред њих, млађи, либерално оријентисани Срби одбацивали су ауторитет сталешког сабора у Пожуну и у духу идеја европске грађанске револуције посветили су се оснивању ђачких и студентских друштава и то најпре *Србске владе* у Грацу (1820)[7], *Младог јединенија* у Сегедину (1835-1837),[8] *Друштва учећих се Србаља* у Пожуну (1843-1844 и 1846.)[9], *Слободе* основане у Пожуну (1839)[10]. Ђачке и студентске дружине интензивирале су рад (1843) када су многи ђаци из Карловачке и Новосадске гимназије прешли у лутеранске гимназије у Угарској, Модру, Пожун, Кежмарк, Пешту, ради учења мађарског језика који је тада већ постао неопходан услов за ступање у државну службу. У ово време либерално опредељена српска омладина стекла је савезнике и у Словацима, на челу са Људевитом Штуром у Пожуну и Јаном Коларом у Пешти и ово свесловенско савезништво, које није искључивало ни идеју о обнови Душановог царства, сарадњу са омладином из Србије и прихватање прогресивних тековина руске културе и руске антитурске политике, постало је драгоцено у отпору мађаризацији заснованој на законима угарске Диете.

Уочи заседања Диете (1843), Павловићеве новине су изнова позивале све српске представнике на овом сабору да, у националном интересу, искористе расположиве

6 Присталице Илирског покрета називане су и присталицама „илирске партије". Међу њима био је и Мојсије Георгијевић из Осијека, затим присталице језичких и правописних реформи Вука Караџића, жупанијски чиновници српске националности и уз њих православни и део католичких свештенства, део грађанства и интелигенције који се супростављао мађаронима у Сремској жупанији и који је слогу сматрао потребном за национални опстанак немађарских народа, Срба и Хрвата.

7 Ово друштво, на челу са Мојсијем Балтићем, нарочито је величало идеју словенске узајамности и јединства Срба и Хрвата. Истакнуту улогу у томе имао је Људевит Гај као његов члан.

8 У њему је прве радове читао Јован Суботић.

9 У њему су били Стеван Владислав Каћански, Павле Путник, Ђорђе Поповић Даничар, Аца Поповић Зуб.

10 На њеном челу био је Светозар Милетић. Издавала је рукописни лист *Српски соко*. Српске ђачке дружине из различитих градова посебно се повезују од 1847. и као резултат пожунско-пештанског повезивања појавио се књижевни алманах *Славјанка*, а чије издавање је договорено на фебруарском састанку у Текелијануму 1847. Ипак, до очекиваног уједињења српских академских дружина није дошло због револуционарних и ратних збивања 1848 године.

могућности и омогуће постизање равноправног статуса за Србе у оквиру постојећег уставног поретка. Позив се односио и на посланике жупанија и слободних краљевских градова у Доњем дому где су били Стеван Зако од стране Бачке жупаније, Јован Трифунац од стране Торонталске жупаније, Петар Чарнојевић од стране Арада и Сава Вуковић од стране Темишвара, и на митрополите и епископе у Горњем дому. Упркос апелима, српски световни посланици нису били запажени ни у овом сазиву Диете, али је остао запажен нови српски митрополит Јосиф Рајачић који је отворено беседио (16. септембар 1843.) о запостављености Срба у погледу примања у службе и напредовања у њима исказујући тиме незадовољство првенствено српске грађанске интелигенције која је била потиснута у државној управи, судству и магистратима од стране Мађара и Немаца (Петковић 2009: 70-72). Говорио је да су српске привилегије сведене на краљеву милост, да православнима нема места у правним и политичким установама Угарске, да се крше закони из 1791. и 1792. који гарантују да ће православни бити примани у све дикастерије, укључујући и Угарску дворску канцеларију и Угарско намесничко веће, беседио је о потреби српско-мађарског разумевања заснованог још на одбрани заједничке домовине од Турака, предностима уставне слободе над руским деспотизмом, мешовитим браковима чија решења само говоре о томе да су православци неравноправни у Угарској. Други пут је говорио на Диети у питању које се директно односило на положај православаца у Угарској истичући да питање цркве, свештенства, манастира, школства и народних фондова могу православни решити сами, без Диете, посебно ако добију помоћ за подизање семинарије јер немају осим две гимназије и четири богословије друге установе за развој виших наука. Помоћ је тражио и за друге школе, установе, штампарију. Молио је Диету да предложи владару да дозволи одржавање Црквено-народног сабора и да се законима уреди да се мали Сабори одржавају сваке треће године, епископални Синоди сваке шесте, а велики Сабори сваке десете године. Пледирао је да се поједини Срби поставе у Угарску канцеларију и Намесничко веће, говорио је о стању манастира и народних фондова, инсистирао је на задржавању старог календара.[11] Неколико говорника је у расправи подржало Рајачићев став и Диета је закључила да треба интервенисати код владара како би се одобрио Црквено-народни сабор, али до

11 Јосиф Рајачић је своје мишљење изложио овим речима,,Како је велика краљевина Угарска и како су велике са њом припојене земље, колико је много места код дворских и других дикастерија, код виших судских и политичких органа, а ипак се у њима, са изузетком двојице секретара, не налази нигде ни један припадник грчко-несједињене вере, нигде ни једног претседника, нигде ни једног саветника или члана неке више правне или политичке установе! Све части, сва плаћена чиновничка места и тако рећи све части и предности су мање више резервисане за римокатолике и протестанте; припадницима грчко-источне цркве остаје да траже срећу само у логору (војсци) и манастирима".

тога није дошло. У српској јавности није у то време постојала сагласност да ли треба митрополиту вратити титулу патријарха и тако решити спорно место на Диети или, како је то говорио Александар Стојачковић, само изједначити српског митрополита са примасом Угарске а православне епископе са католичким бискупима. У време одржавања Угарског сабора, који је рад почео у јесен 1847. године, Павловићеве новине су тражиле од српског митрополита и епископа да учествују у свим дискусијама, да траже узакоњење одредби од 12 тачака са Диете из 1840. године, да се залажу за верску равноправност, заседање Црквено-народног сабора сваке друге или треће године, да се захтеви српског народа износе и на жупанијским скупштинама, да се издејствује да одржавање Црквено-народног сабора претходи одржавању Угарског сабора.

Притисак мађарских институција према Србима и митрополиту Рајачићу појачан је захтевом палатина и Угарског намесничког већа (1847), да српски црквени поглавар у преписци са њима користи мађарски а не латински језик на шта је он лаконски одговарао да поштује одлуке Диете али да му нико није изричито наредио да латински језик замени мађарским, да се у преписци са њим и мађарске власти користе латинским језиком и да употреба мађарског језика не би требала да се односи на Војну границу и Хрватску. Деловање Диете на којој су (крајем 1847. и почетком 1848) вођене дискусије у циљу законског потврђивања једне, мађарске политичке нације и мађарског језика као државног потврдило је бојазни да мађаризација незаустављиво односи превагу у међунационалним односима. Упркос опредељењу да се црквене и школске потребе морају осигурати, да војници у Граници имају право на сопствено свештенство, дефинисано је становиште, 3. законским чланком из 1844. године, које се односило на следбенике „грчко-источног вероисповедања" којим је одређено да се српске богослужбене књиге (матрикуле) морају водити на мађарском језику.[12] Због свега тога је митрополит Рајачић у мемоарском спису резигнирано закључивао да се српске привилегије у потпуности ниподаштавају од стране мађарске политичке елите и да је угарска Диета дефинитивно „ставила мађароманији круну на главу". Кошутово иступање на последњој сталешкој Диети (децембар 1847.) потврдило је основаност српских бојазни да од институционално осмишљене асимилације мађарка саборска већина неће одустати. Све је упућивало на закључак да поправљање правно-политичког статуса Срба није остваривo јер за то не

12 *Законски чланци Угарског државног сабора године 1847/1848,* Загреб 1860, 53; С. Гавриловић, *Срби у Угарској и питање мађаризације у првој половини XIX века,* Југословенски историјски часопис 23, Београд 1976, 101; Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић,* Београд 2006, 26; Г. Петковић, *Патријарх Јосиф Рајачић*, 76.

постоје одговарајући друштвени и међународни услови. Угарски сабор је спроводио политику која је тежила јачању претпоставки за постизање државне самосталности без обзира на националне и демократске интересе српског и других немађарских народа. Неуспех у настојањима Хабзбурговаца да постигну основни циљ, очување државе и династије у споразуму са мађарском политичком елитом, омогућио је Србима да промену правно-политичког положаја захтевају проглашењем Српске Војводине у Хабзбуршкој монархији.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић Владан (2007). *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија 1790-1792*. Нови Сад: Платонеум.

Гавриловић Славко (1976). Срби у Угарској и питање мађаризације у првој половини XIX века. *Југословенски историјски часопис* 23: 87-109

Гавриловић Славко (1993). *Из историје Срба у Хрватској и Славонији и Угарској,* Београд: Филип Вишњић.

Гавриловић Славко (1987). Срби и Угарски сабор. *Сентандрејски зборник.* Београд:

Гавриловић Славко (1994). Илирска дворска канцеларија у Бечу (1791-1792). *Зборник Матице српске за историју* 49:

Ђере Золтан (2009). *Мађарски и српски национални препород,* Нови Сад: Војвођанска академија наука.

Законски чланци Угарског државног сабора године 1847/184 (1860). Загреб: Државна штампарија.

Ковачевић Душко М. (2006). *Јаков Игњатовић,* Београд: Завод за издавање уџбеника.

Микавица Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан (2007). *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918,* Нови Сад: Филозофски факултет

Микавица Дејан (2011). *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918,* Нови Сад: Филозофски факултет.

Петковић Гордана (2008). *Патријарх Јосиф Рајачић.* Београд: Завод за издавање уџбеника.

Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár 1740-1835 (1901). Budapest: Magyar tudományos akadémia.

Dejan Mikavica

LEGAL AND POLITICAL POSITION OF THE SERBS IN THE HABSBURG MONARCHY – THE SERBS BETWEEN AUSTRIANS AND HUNGARIANS 1790-1848

Summary

The successor of emperor Joseph and his brother Leopold II sought to restore the reform spirit in the Habsburg Monarchy. He partly accepted the demands of the Hungarian assemblies, allowing the convening of the Hungarian Dieta, and also accepted the summoning of Serbian Church and national Assembly in Timisoara in the year 1790. The assembly defined the first national and political program of the Serbs in Monarchy which included the establishment of the Illyrian Court Chancellery. Legal and political status of Serbs in the Habsburg monarchy from 1792 until 1849 was marked by the decision of the Hungarian Parliament and the Viennese court, which were primarily related to the Hungarian language as a state language; the privileges of Serbs and opportunities of their articulation in the Hungarian legislation; the participation of Serbian representative at the Hungarian Parliament; the attitude of the Hungarian classes towards the Serbs in Hungary; the status of Serbs in the military border. Serbian political projects in the Habsburg monarchy from 1848 to 1860 were mostly articulated in the context of political-territorial autonomy that more suited the interests of the Austrians and Viennese court.

Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 316.343-058.12(=163.41)(436-89)
оригинални научни рад

ИЗМЕЂУ АУСТРИЈАНАЦА И МАЂАРА ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ 1860-1868

АПСТРАКТ

Укидање Војводства Србије и Тамишког Баната децембра 1860, означило је нови правац политике Срба у Монархији. Туцинданским чланком Светозар Милетић поставио је нове основе те политике. На Благовештенском сабору марта-априла 1861, долази до формулисања циљева и праваца деловања српске политичке елите у Монархији. Српска војводина и даље је била један од тих циљева којима се стремило. Бечки двор је из својих унутрашњеполитичких рачуна, уочи преуређења Монархије делимично подржавао овакве планове. Насупрот томе мађарске политичке елите током периода 1860-1868, јесу биле за сарадњу са народностима, али не на равноправном нивоу, што ће се јасно показати после Нагодбе 1867 или доношењем закона који су озаконили доминацију владајућег народа у угарском делу монархије.

Кључне речи: Аустрија, Угарска, Октобарска диплома, Фебруарски патент, преговори, Нагодба

Порази Аустрије код Мађенте и Солферина у рату за Уједињење Италије 1859. били су весник скорих промена у Хабзбуршкој монархији, нарочито у њеном унутрашњем уређењу. Дугогодишњи централистички начин управе царевином познатији као Бахов апсолутизам ближио се крају. Ови важни догађаји који су на спољнополитичком плану изазвали кризу Аустрије донели су ерупцију одушевљења у Војводству.[1] На улицама су освануле мађарске и српске заставе. Срби су тада

1 Војводство Србија и Тамишки Банат је формирано Царским патентом 18. новембра 1849. Поменута област имала је статус круновине. Титулу српског војводе за себе је задржао цар лично. Средиште ове територије било је у Темишвару. Војна граница није ушла у састав Војводства Србије, док је Срем подељен на тај начин што су илочки и румски срез припали Војводству, а остатак Троједној краљевини. Територије које у већој мери насељене Србима (Срем и Бачка) биле су заокружене у округ који се називао Војводство Србија. Ова територија је у потпуности била потчињена министарствима у Бечу. Мора се имати у виду да власти у Бечу нису желеле да стварањем Војводства Србије учине потез на штету бројних Немаца, али и Румуна у Банату. Реалан проблем је био у чињеници да је становништво било изузетно измешано и испреплетено тако да је тешко било оформити територију на којој би Срби сачињавали већину. По попису из 1850-1851. на

сматрали да Мађари поучени догађајима из 1848-49. односно ратом и поразом, могу и морају водити другачију политику према немађарима. Ускоро су и централне власти почеле да попуштају. Од јула 1860. у свим судским споровима све странке су добиле могућност да се служе својим језиком. Патријарх Јосиф Рајачић поднео је цару читав низ политичких и националних захтева: да се за Србе отвори посебан Универзитет, затим да се гиманзијама у Новом Саду и Сремским Карловцима призна јавност рада, као и да се при Министарству вера и просвете отворе посебна одељења везана за послове српске цркве и школства код Срба. Српска политичка сцена које је замрла током Баховог апсолутизма почела је своје буђење. Чланцима се почео оглашавати све чешће Светозар Милетић. Убрзо постаје водеће перо *Српског дневника* и избија у први ред српских политичара. Ускоро неће бити догађаја код Срба, а да се не чује име Светозара Милетића. Августа 1860, је писао да се мора изборити одређена обласна аутономија. Двор јесте покушавао да оствари хегемонију Немаца и централизма, али пак после пораза од Италије и велике кризе која је потресла Аустрију 1857. и 1859. постаје јасно да је стање неодрживо. Цар се решио да изврши промене у унутрашњој организацији своје Империје и на тај начин ојача положај Аустрије. Јула 1859, Бах је смењен. Државни секретар постао је Пољак Голуховски. Чинило се да пољско племство једино стоји до краја уз династију. Маја 1860. сазван је Рајхсрат, са посланицима именованим од владара. Постојало је више предлога о реконструкцији унутрашњег уређења и правно –политичког односа многобројних народ под Круном. Владар се после разговора са грофом Сеченом определио за модел који је познат као Октобарска диплома, која је светлост дана угледала 20. октобра 1860. Идеја је била да се успостави федерализам историјских покрајина. Сви закони су морали да се доносе уз учешће покрајинских Диета, које су могле да постоје само у историјским покрајинама. Оне имају законодавну власт, а Рајхсрат је био изнад ингернција покрајинских Диета у неким конкретним питањима. Племство је фактички добило главну реч у одлучивању у Рајхсрату, који је имао 100 чланова (Kann 1974: 318-326; Попов 2011:354-359). Што се тиче положаја Угарске речено је да ће њен положај бити накнадно решен, али се калкулисало да ће имати иста прва као н Тирол или Галиција, али без својих историјских покрајина Хрватске и Ердеља.[2] Очекивања су

територији Војводства Србије и Тамишког Баната живело је 1 426 221 становника, од чега 397 459 Румуна, 335 080 Немаца, 321 110 Срба, 221 845 Мађара, док су остатак сачињавали Буњевци, Шокци, Словаци, Чеси, Бугари, Јевреји, Цинцари и др.

2 Мађарски политичари су тражили да се на првом месту укине Војводство Србија, а Тројединa краљевина и Ердељ врате под власт Круне Св. Стефана. Цар је у Дипломи изоставио титулу Велики Војвода Српског Војводства. Одлука о укидању Војводине је донета приликом преговора Двора са Мађарима, дана 26. августа 1860. Обновљена је институција Намесничког већа и Дворске канцеларије.

такође била велика. Дана 27. децембра 1860. владар је укинуо Војводство Србију и Тамишки Банат. Ова територија је инкорпорирана у систем Угарске. Не мали број политичара и јавних делатника био је мишљења да се мора преговарати са Мађарима и на тај начин остварити жељени циљ. Милетић је неколико дана касније писао против укидања Војводства. Његов чланак *На Туцин дан 1860*, био је камен међаш у повести Срба пречана у другој половини 19. века. Милетић је бритко писао против политике Аустрије, са којом Срби имају само негативна искуства, а увек бивају жртвовани вишим интересима. Тада је написао своје чувене речи: *Војводство је сарањено, али му нисмо очи заклопили и злосретан би био Србин, који би неверном ногом ковчегу Војводств приступио, ма и само да га целива а камоли да ликује!* (Србски дневник 1860; Микавица 2006:35; Ковачевић 2009:35-40; Бешлин 2006:379-389) Срби су спремни да са Мађарима граде нову Војводину, да сачувају своје политичко биће, али се мора наћи уставно решење, констатовао је Милетић (Србски дневник:1861). За Двор је настао нови проблем. Централистичку државу која је била симбол апсолутизма, трнасформисати у федералистички савез историјских покрајина, али без политичког усаглашавања и разговора. Мађарски представници су одмах кренули у агитацију, да се врати стање пре 1849. слобода за жупније, унутрашња самосталност на основу Прагматичне санкције. Срби су у свим комбинацијама били страна која је осуђена на губитак стеченог. Просто Сечен је тврдио да Мађари не верују обећањима о обнови Усатав, те неће послати представнике у Рајхсрат да потврде јединство Монархије. Незадовољни су били и Чеси и Пољаци. Тако је под притиском Голуховски, морао да поднесе оставку децембра 1860. Државни секретар постаје Антон фон Шмерлинг. Резултат је обнародован 26. фебруара 1861. Фебруарски патент је био нови оквир за Монархију (Kann 1974:326-328). На снагу је враћен централизам. Рајхсрат је сада постао Царевински парламент, а некадашње Диете су сведене на институцију изборног карактера која служи за улазак у Парламент. Рајхсрат је добио широку законодавну власт. Састојао се из Горњег и Доњег дома (344 члана). Угарска је постала јединица царевине, а Будим по рангу сличан Бечу. Шмерлинг је тврдио да ће на тако надмудрити и умирити политичаре у Пешти. Чланове тих мањих локалних Диета бирали су великопоседници, градови и сеоске општине. Мађари су поново били незадовољни, њихових 85 посланика није отишло на заседање Рајхсрата. У току априла 1861. сазван је Угарски државни сабор. На самом заседању формиране су две струје. Прву је предводио Ференц Деак, који је у својој *Адреси* (тако се и називала његова опција је називана Странком адресе) инсистирао на заједничкој држави са Аустријом, на основама Прагматичне санкције. Друга струја предвођена

од стране грофа Ласла Телекија (Странка декрета) сматрала је да будућа држава мора почивати на персоналној унији као 1848. Деакова идеја је била доминантнија. Захтевало се да Франц Јозеф буде крунисан за мађарског краља и да се формира мађарска влада. Одмах после подношења *Адресе* распуштен је Сабор, због одбијања Угарског сабора да пошаље своје посланике у Рајхсрат, као заједничко царевинско веће. Незадовољство Мађара било је велико. Мађарски политичари предвођени Деаком, Јожефом Етвешом, Лајошом Мочаријем, Агоштоном Трефортом су сматрали да Угарска мора остати у саставу Монархије, али као равноправан партнер. Они су на темељима историјског права Угарске и одредаба Прагаматичне санкције и из ње произашлих закона на Диетама 1790-1848, захтевали целовитост угарске државне територије и самосталност у унутрашњим пословима. Мађарска аристократија је свој меморандум донела 1863. Састављач је био гроф Ђерђ Апоњи. Предложена је самостална угарска влада и неки заједнички послови. Од 1864. интензивирани су преговори представника двора и мађарских политичара. Током априла 1865. Деак је објавио свој *Ускршњи чланак* у коме је написао да су Мађари спремни да своје законе доведу у склад са потребама опстанка Царства. Од августа 1865. почело је заседање Угарског сабора, на коме је планирано припремање и усвајање Нагодбе (Kann 1974:330-332, 335-338; Pal 2000:16-19,20,22; Микавица 2011:118-135; Попов 2011: 360-365).

Што се тиче правно-политичког положаја Срба, посебно се мора анализирати заседање Благовештенског сабора у Сремским Карловцима, где су донети закључци који су директно ишли у смеру обнове Српске Војводине и комплетне аутономије-самоуправе на захтеваној територији. Према одлуци на Сабору су могли да учествују само Срби са територије бившег Војводства, а не и Срби из Војне границе, Хрватске, Славоније, Далмације и других области.[3] Сабор је састао у Сремским Карловцима 2. априла 1861. На њему је учествовало 75 посланика – из редова свештенства и монаштва изабрано је 25 чланова, грађани су дали 50 посланика и 4 вирилна члана (патријарх и три епископа) (АСАНУК, МПБ, 1861, 5; АСАНУК, Президијал, 23/1861, МПА, 1861/665). Конзервативци предвођени патријархом Рајачићем и Ђорђем Стојаковићем су били за ослонац на царски двор и Аустрију односно очување привилегија на основу старих заслуга које су Срби извојевали током векова у Монархији. Група либерално опредељених политичара, окупљених око Светозара Милетића, сматрала је да се за национални интерес мора борити Статутним путем, на Угарском сабору на основу националног и природног права.

3 Одлука је донета 5. марта 1861. после проглашења Фебруарског патента.

Сматрало се да помирење Срба и Мађара, као и њихова сарадња, морају бити основа против централизма који се почео спроводити из Беча.[4] Средњу струју предводили су Јован Суботић и Ђорђе Стратимировић, са мишљењем да се уз помоћ Беча изврши стварање Војводине која би се ујединила са Троједном краљевином, односно да се на тај начин ојача позиција и почну преговори са будућом владом у Пешти. Мађарски политичари били су против идеје о обнови Српске Војводине за коју су сматрали да би врло брзо постала држава у држави (Крестић 1994: 125-128; Стајић 1926:157-181). Благовештенски сабор је завршен 20. априла, а донети су закључци који су имали 16 тачака. Захтевана је посебна територија која би обухватала Срем,[5] Бачку, Банат и Војну границу, а тражена су и посебна политичка и судска управа. На челу Војводине се требао налазити војвода, а службени језик мора бити српски. Такође планирано је оснивање првостепеног и апелационог суда. Војводина је на основу ових закључака имала свој грб и заставу (АСАНУК, Сабори, кутија I, 1861-1870; Ђорђевић: 1861, 132-138; Крестић, Љушић: 1991, 22-27). Иако су се цар и Шмерлинг залагали за српске захтеве, они ипак нису испуњени највише услед отпора мађарских политичара и Дворске канцеларије. Са друге стране српски политички представници, на првом месту Милетић и његова групација ће инсистирати на платформи обнове Српске војводине нарочито у периоду 1861-1864. Они нису могли подржавати концепцију историјског политичког права, јер она није Србима гарантовала равноправност и

4 Заговорник сарадње Срба и Мађара био је и кнез Михаило Обреновић, који је у ту сврху на Благовештенски сабор као свог изасланика послао Јована Ристића. Пред слом Баховог апсолутизма 1859. пре повратка у Србију кнез Михаило је имао разговор са Кошутом, о будућим односима јужних Словена и Мађара. После женидбе Јулијом Хуњади кнез је проширио своја познанства и везе са угарским племством. Сматрао је да се морају водити разговори и склопити споразум Срба и Мађара. Јован Ристић и Илија Гарашанин разговарали су са Ђулом Андрашијем, Јожефом Етвешом и Ференцом Деаком. У разговору се испоставило да је највећи проблем у српско- мађарским односима сукоб између Срба пречана и Мађара. Политичари у Пешти нису хтели ни да чују за засебну територију коју су Срби захтевали, јер су сматрали да се на тај начин ствара држава у држави и руши територијална целовитост Угарске. Ристић је на Благовештенском сабору препоручивао слогу са Мађарима. Не дуго затим Никола Крстић је као представник кнеза Михаила отпутовао у Пешту на разговоре са Етвешом, Деаком и Андрашијем, али без резултата- *сви мађарски политичари су били против стварања Српске Војводине.* У предлогу споразума који је гроф Ласло Хуњади, брат кнегиње Јулије, у децембру 1861. донео у Београд истакнуто је да обнављање Српске Војводине није могуће и да је оно неоправдано. Са гледишта историјског права, основа су биле привилегије које су Срби добили од цара Леополда, али тих се одредаба двор углавном није држао. Са друге стране Срби на територији Српске Војводине нису имали већину. Мађари су предложили да нова Војводина обухвати Илирско-банатски, Немачко-банатски и Петроварадински граничарски пук, Шајкашки батаљон и Срем. Сабор би добио шире надлежности, његов председник је требао бити изабрани војвода. Нови Сад је могао бити центар управе. Одређени послови на локалном нивоу обављали би се у оквиру жупанија, а послови важнији за државну управу при министарствима. Поменути нацрт предат је српској влади на проучавање, али и да га она препоручи Србима пречанима као основу за преговоре са Мађарима (Вучковић 1953: 4-11, 13; Војислав Вучковић 1955: 79-88; О мисији Николе Крстића и његовим разговорима са Андрашијем, Деаком и Етвешом: Никола Крстић, *Дневник*, *Приватни и јавни живот*, I, Београд 2005, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, 167- 181).

5 У том смислу Цару је поднета представка у којој је захтевано да и вуковарски срез постане део Српске Војводине (АСАНУК, МПБ, без броја, представка од 6. априла 1861).

повољно решавање правно-политичког положаја. Тако се ово питање решавало суштински у оквирима аустро-мађарских преговора о форми уређења Монархије. Иако су водећи кругови у Бечу и даље инсистирали на централизму, са извесним уступцима Мађарима, пораз Аустрије у рату са Пруском 1866, показао је Двору да је Угарска кључни фактор јединства и стабилности државе. Тако су убрзани преговори о преуређењу започети 1865. Монархија је устројена на темељима Дуализма. Цар Франц Јозеф је 17. фебруара 1867. именовао Ђулу Андрашија за председника владе. Парламент је 29.маја 1867. изгласао XII законски чланак и на тај начин озаконио Нагодбу (цар Франц Јозеф је 8. јуна 1867. крунисан за апостолског краља Мађарске, док му је круну на главу ставио Ђула Андраши председник владе, некадашњи хусарски пуковник кога је преки суд осудио на смрт у току Револуције 1848-1849). Један од центара Монархије био је Беч (земље западно од реке Лајте-Транслајтанија), а други Будимпешта (источно од Лајте-Цислајтанија). Личност владара је објединила ова два дела монархије. Заједнички послови су били спољна политика, војска и финансије (за финансирање војске и спољне политике). У свим осталим пословима чланице су биле у потпуности самосталне и одговорне парламентима и Владама. Заједничке министре је именовао владар, без договора са члановима владе Аустрије и Угарске. Постојао је Колегијум заједничких министара, док су на неке седнице позивани и ресорни министри земаља чланица. Над овим колегијумом стајале су две делегације, држава чланица са по 60 делегата (Galantai 1985: 21–22, 31-36; Hantsch 1994: 374–397; Рокаи, Ђере, Пал, Касаш, 2002: 454-459, 462-465, 467; Matis 1973: 41-45; Катуш 1987: 107-127).

С обзиром на чињеницу да су Срби били малобројни по броју становника, у односу на број становника Монархије, није се могло очекивати ни да ће њихова позиција бити равноправна или привилегована у односу на Мађаре. Дуализам се морао прихватити, али се тражило и решење које би на неки начин задовољило и Србе. Милетић је предлагао да се путем арондације (заокруживања) жупанија, на националном принципу покуша остварити национални интерес. Мађарски политичари нису прихватили овај Милетићев предлог, јер би се у том случају нарушила територијална целовитост Угарског дела државе. Уследило је доношење Закона о народностима из 1868 (XLIV законски чланак). Нацрт закона израдио је барон Јожеф Етвеш, министар просвете. Према његовој концепцији на територији Угарске живи и може да живи само један недељиви мађарски политички народ, без икаквог обзира којој народности припада.[6] Формално се истицало да се ни на који начин неће гушити ниједна

6 Барон Јожеф Етвеш (Eőtvős József, 1813–1871), био је један од најзначајнијих мађарских политичара и идеолога у XIX веку. На сабору 1847. је подржавао Кошута. Био је заговорник централизма. У

народност, затим матерњи језик и даље остаје у употреби, закони се морају штампати на мађарском и језицима мањина и сл. Пре доношења закона формирана је комисија на челу са бароном Етвешом са задатком да се реши национално питање, односно да се на основу државног интереса уз уважавање мишљења народности донесе најбоље законско решење. Румуни, Словаци и Срби су изнели своје захтеве да буду признати као политичке нације, односно да им се гарантују колективна права и територијална аутономија на принципу арондације жупанија (Ђере 1992: 63-65; Galantai 1985: 90-91). Светозар Милетић је 1865. изабран за члана саборског одбора, који је радио на доношењу предлога Закона од народности, али је његов избор за једног до 11 чланова пододбора спречио Ференц Деак. Предлог српског посланичког клуба сачинио је Милетић. По његовој идеји уместо искључиво мађарске политичке нације, као равноправни су требали бити признати Мађари, Румуни, Словаци, Срби, Немци и Русини. По овом нацрту гарантована је равноправност језика на свим нивоима од општине до Сабора, прихватање националних симбола, право самосталних и равноправних народа на самостално политичко организовање, самостална просветна политика, арондација жупанија по националном принципу. На неки начин Милетић се залагао за федералистичко уређење, као и територијалну, политичку и културну аутономију свих народа у Угарској. Касније је предлог у неколико измењен. Румунски предлог је садржао предлог да арондацијом жупанија, становништво може само већим делом да припада једној нацији. Језик државне администрације, као и законодавства остао је мађарски (Микавица 2006: 47-48). У току фебруара 1867. представници народности су предали свој нацрт комисији. Кључне ставке овог предлога су биле да се народностима обезбеди равноправност језика, политичка и управна аутономија, односно арондација жупанија по Милетићевом националном принципу. Мађарска јавност је овај предлог дочекала са великим негодовањем. После неколико покушаја пред Парламентом се нашла верзија коју је саставио Етвеш уз интервенције Ференца Деака. Морало се истаћи да постоји само једна

првој мађарској влади 1848. је обављао функцију министра вера и образовања. Од 1861. постаје присталица Ференца Деака. За члана угарског сабора је изабран 1866. Министар вера и образовања био је поново 1867-1871. Председник Мађарске академије наука је постао 1866. Његова теза у решавању питања народности у Угарској да се немађари третирају као правне личности наишла је на негодовање код Срба. Нарочито је у том смислу значајна Етвешова расправа *Утицај владајућих идеја XIX века на државу* (*Der Einflus der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*, Wien 1851). У овој расправи он је развио тезу да је мађарски народ настао спајањем супериорне мађарске расе са инфериорном словенском коју је хришћанска црква асимиловала током векова. На неколико места у поменутој расправи Етвеш је писао врло лоше и са ниподаштавањем о Србима. Етвешова теорија добила је на значају после дела Артура Гобиноа *Есеј о неједнакости људских раса* из 1853. Гобино је сматрао да су Срби постали од некадашњих робова. По узору на Гобиноа своју теорију о Србима изградио је и Анте Старчевић (Пал 2007: 714-715;*Revay Nagy Lexikona*: 1912, 529-530; Екмечић,1999: 308-324; Екмечић 2007: 264; Микавица 2006: 63-64; Бешлин 2005:428-432; Peri 2000: 487-490).

јединствена мађарска политичка нација и да је мађарски језик једини званични. Деак је даље сматрао да доминација мађарског језика мора бити изражена нарочито на вишим нивоима управе (Микавица, Гавриловић, Васин 2007: 294-298). Закон је у свом уводном делу гарантовао грађанска права свим становницима Угарске. Формално није уведено обавезно учење мађарског језика.[7] Статус нације могао се признати само историјским народима, а не народностима. За разлику од овог мишљења представници мањинских група су темељили своју борбу на принципима природног права и националног начела. Односно, сваки народ има право да се бори за свој интерес и да одлучи о својој заједници и свом уређењу. Време је показало да се закон није спроводио на доследан начин. Непоштовање одредаба о слободном коришћењу матерњег језика, стварао је проблеме народностима и био увод у процес асимилације и помађаривања који постаје интензиван нарочито од 1875. На тај начин је решен правно-политички положај српског народа у Монархији, директним договором Аустрије и Угарске 1867. када је народносно питање у потуности предато у ингеренцију Угарског сабора. Све до 1918. Срби не играју пресудну политичку улогу у Угарској, њихов број водио је неминовној маргинализацији и постепеној асимилацији.

7 Сваки грађанин могао је на локалном, општинском нивоу да се користи својим матерњим језиком. На општинском нивоу судски спорови су се водили на матерњем језику странака. Дозвољено је формирање културних друштава и институција, издавачких кућа, банака, као и стручних, политичких и забавних листова. Према подацима из 1869. на мађарском језику је постојало 5 818 школа, док је 6 355 имало наставу на језицима народности. Ипак закон никада није у потпуности примењен на адекватан начин, а често је био и релативизован доношењем нових прописа о основним и средњим школама 1879, 1883, као Апоњијевим законом из 1907. У апсолутним цифрама резулатати асимилације су се исказали врло брзо. У време Нагодбе 1867. у Угарској (без Хрватске) је живело 40% Мађара. Тај број је између 1880. и 1910. драстично увећан и број Мађара је достигао око 55%. Број Мађара се од 1850. до 1910. повећао са 4,9 милиона на 10, 1 милиона, односно за 107%. По истом попису из 1910. је број немађара стојао овако- Румуна 16%, 10, 7% Словака, 10, 4% Немаца, као што смо поменули 2,5% Срба и осталих око 2,2 %. Број Немаца у Угарском делу Монархије константно је био у опадању. У западној Угарској од 1880. до 1910. број се смањио за око 5, 5%. У Банату тај проценат је био нешто мањи око 2%, у Бачкој 3%, док је највећи опадања забележен у Будимпешти са 33, 5% 1880. на свега 8, 7% проценат. 1910. Праве разлоге оваквог увећања броја Мађара тешко је тачно рећи. Део се свакако може приписати мађаризацији. Међутим, велика асимилација долазила је из економских разлога, као што смо истакли, вештом политиком бирократизације коју је водила Влада. Из политичких разлога битно је бити члан мађарског народа, што су користили у своје сврхе нарочито Јевреји и Немци, али је поменута појава узела маха и код свих осталих народа чега нису били поштеђени ни Срби (Gottas, 1980: 344–349; Микавица 2006: 374; Ракић 1974: 154-155, 156-159; Kann 1974: 362-363; Ђере 1992: 75-76; Кириловић 1936: 13-18).

ИЗВОРИ

Архив Српске академије наука и уметности, фонодови: Фонд А, Фонд Б, Президијал, Црквено народни сабори.

Србски дневник.

Књиге и чланци

Бешлин, Бранко (2005), *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад.

Вучковић, Војислав J, (1953), "Војвођанско питање у односима Србије и Мађара од 1859 до 1868", *Зборник МС за друштвене науке*, св. 5, Нови Сад, 4-11, 13;

Вучковић, Војислав (1955), *Светозар Милетић и Србија,* Београд.

Galantai, Joszef (1985), *Der österreichisch–hungarische Dualismus 1867–1918*, Budapest.

Gottas, Friedrich (1980) *Die Deutschen in Ungarn*, *Die Habsburger monarchie1848–1918*, Band III, Wien.

Đere, Zoltan, (2009), *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad.

Ђере, Золтан (1992) "Прилог проучавању Закона о равноправности народности из 1868", *Истраживања* бр 14, 63-65, 73-76.

Ђорђевић, Јован (1861), *Радња Благовештенског сабора србског народа у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад.

Екмечић, Милорад (1999) *Огледи из историје*, Београд.

Екмечић, Милорад (2007) *Дуго кретање између клања и орања*, *Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Београд.

Hantsch, Hugo (1994) *Die Geschishte Österreichs 1648–1918*, band 2, Graz.

Рокаи, Петар, Ђере,Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Александар, (2002), *Историја Мађара*, Београд.

Matis, Herbert (1973), *Der wirtschaftliche Ausgleich mit Ungarn*, *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, Band I, Wien.

Kann, Robert A, (1974) *A History of the Habsburg empire 1526-1918,* London.

Катуш, Ласло (1987), *Водећи слој мађарских политичара о јужнословенском питању између 1849 и 1867, Зборник српско-мађарски односи*, Београд.

Кириловић, Димитрије (1936) *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад

Ковачевић, Душко (2009), *Светозар Милетић*, Београд.

Крестић, Василије Ђ, *Срби у Угарској од слома Револуције до Нагодбе (1849-1867),* Историја српског народа V/2, 113-115, 125-128, Београд.

Крестић, Василије Ђ, Љушић Радош (1991) *Програми и статути српских политичких*

странака до 1918, Београд.
Крстић, Никола (2005), *Дневник*, *Приватни и јавни живот*, I, Београд 2005, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, 167- 181.
Микавица, Дејан (2006) *Михаило Полит Десанчић*, Нови Сад.
Микавица Дејан (2011), *Српско питање на угарском сабору 1690-1918*, Нови Сад.
Микавица Дејан, (2011), *Лаза Костић, политичка биографија*, Нови Сад.
Микавица Дејан (2005), *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад.
Pal, Tibor (2000), *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860-1878*, Novi Sad.
Пал, Тибор (2007), *Јожеф Етвеш*, СБР, III, Нови Сад , 714-715.
Peri, Marvin (2000), *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd.
Попов, Чедомир (2011), *Грађанска Европа*, књ 2, Београд.
Ракић, Лазар (1974) *Радикална странка у Војводини (до почетка XX века*), Нови Сад.
Revay Nagy Lexikona, IV, (1912), Budapest, 529-530.
Стајић, Васа (1926), *Светозар Милетић*, Нови Сад.

Goran Vasin

BETWEEN AUSTRIANS AND HUNGARIANS: LEGAL AND POLITICAL STATUS OF SERBS IN HABSBURG MONARCHY 1860-1868

Summary

Abolishment of the Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar in 1860, marked new political path for Serbs in Habsburg Monarchy. On January 5th, Svetozar Miletic published his article thus setting new basis for that new political path. On Annunciation Assembly held in period from March to April in 1861, Serbian political elite, living in Monarchy, formulated new goals and directions for themselves. The Voivodeship of Serbia was still one of those goals that had to be attained. Viena had its internal political reasons to partially support these goals in dawn of reorganization of Monarchy itself. Contrary to Viena, Hungarian political elite was supporting cooperation between nationalities during the period between 1860-1868. However, Hungarians advocated inequality of nations which they clearly demonstrated after Act of Settlement was passed in 1867 legalizing domination of Hungarians in their part of Monarchy.

Tibor Pal
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 82'272(439)"1868"
originalni naučni rad

KORIŠĆENJE JEZIKA U DOBA DUALIZMA U SVETLU ZAKONA O NARODNOSTIMA IZ 1868. GODINE U KRALJEVINI MAĐARSKOJ

APSTRAKT

Zakon o narodnostima donet 1868. (XLIV zakonski članak) je otvorio novo poglavlje u odnosima Mađara i nemađarskih naroda u okviru istočnog dela dualističke Austro-Ugarske Monarhije, tj. u Kraljevini Mađarskoj. Zakon, odnosno zakonski nacrti – kojih je bilo više – dugo su usaglašavani, sve dok na predlog barona Jožefa Etveša i Ferenca Deaka čelnika vladajuće političke elite mađarski Parlament ga nije usvojio. Tokom usaglašavanja prvobitni zakonski predlog je prošao više promena. Tako, verzija koja je na kraju prihvaćena je bila plod raznih kompromisa što je i dovelo do toga da je zakon u nekim svojim segmentima ostao nedosledan ili nedorečen. Zakon je regulisao prava narodnosti u sferi jezika, kulture i obrazovanja. Najveći problem s njim je bio taj, da je iako bio liberalan za svoje doba i dopuštao velika prava narodnostima (koja su u duhu liberalizma bila samo pojedinačna a ne kolektivna) za vreme dualizma nije sprovođen u potpunosti, zbog čega je dolazilo često i do političkih sukoba između vladajuće mađarske političke elite i predstavnika nemađarskih naroda.

Ključne reči: jezik, dualizam, narodnosti, zakon iz 1868. godine, Austro-Ugarska, Kraljevina Mađarska

Pitanje i korišćenje jezika kao političko pitanje u Ugarskoj, odnosno Mađarskoj se javlja u doba reformi (1825-1848). Ovo se prvenstveno odnosilo na mađarski jezik, ali se pokreće korišćenje i jezika nemađarskih naroda Naime u Mađarskoj je sve do 1844. godine službeni jezik bio latinski (opširnije Arato 1983). Grof Ištvan Sečenji veliki reformator je bio prvi, koji je na državnom saboru (1825) govorio mađarski, izazvavši negodovanje konzervativaca i simpatije poklonika reformi (Kodifikacija i reforma mađarskog jezika

je izvedena između 1790-1830, Lanc 2010: 695-700). U narednim godinama borba za nacionalni jezik je postala deo političke borbe. Kada je mađarski jezik postao zvanični, borba za nacionalni jezik sve više postaje deo narodnosnih pokreta. To pitanje je hteo zakonom da reši mađarski državni sabor 1849. još za vreme revolucije i rata za oslobođenje, ali je tada već bilo kasno.(Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 420-422) U narednoj deceniji u celoj zemlji je zvanični jezik postao nemački. Mađarski i jezici nemađarskih naroda nisu korišteni, barem u državnim institucijama.(Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 463-466, 477-486). Do promene na ovom planu je došlo 1861. kada se Habzburška Monarhija našla u sve većoj krizi i morala je započeti sa rešavanjem tzv. „mađarskog pitanja“, tj. rešavanjem statusa istočnog dela Carstva, odnosno Mađarske. Zbog toga je u proleće 1861. bio sazvan i ugarski sabor. U skoro isto vreme su i narodnosti održale svoje nacionalne kongrese na kojima su istakli svoje zahteve za rešavanje njihovog statusa. Ti zahtevi su bili skoro isti, kao i oni iz 1848. godine. Prava narodnosti, kao i pitanje korišćenja jezika našla su se u žiži političke borbe (Pal 2001: 36-37, Рокаи-Ђере-Пал-Касаш 2002: 458-460).

Iako je državni sabor radio između aprila i avgusta 1861. godine na predlog barona Jožefa Etveša, ozbiljno je pristupio rešavanju nacionalnog pitanja (Képviselőházi napló, I 1861: 104-114, 125-130, Eötvös 1903: 111, Pal 2001: 37). Na predlog barona Etveša mađarski državni sabor je osnovao jedan Odbor, čiji je zadatak bio, da se upozna podrobno sa nacionalnim pitanjem u Ugarskoj i posle da izradi jedan predlog zakona o pravima narodnosti (nacionalnih manjina). Pre osnivanja ovog Odbora, vođe mađarske opozicije su pregovarale sa predsednikom srpske vlade Ilijom Garašaninom i sa posebnim izaslanikom kneza Srbije sa Jovanom Ristićem (Krestić 1987: 129-146, Ђере 1992: 64). Na ovim pregovorima iz 1861. godine vođe tadašnje mađarske opozicije su odbacile mogućnost obnavljanja Srpske Vojvodine iz 1848. godine, ali su u isto vreme ostavili mogućnost stvaranja mađarskih županija po nacionalnom (etničkom) principu. To se po Svetozaru Miletiću nazivalo arondacijom županija. Posle tih zahteva pre svega Srbi iz južne Ugarske su svoje zahteve naslanjali na ovaj koncept (Микавица 2011: 117-120). Car Franja Josif I je sve ove zahteve smatrao prekomerenim, posebno zbog mađarskih zahteva i raspustio je sabor. Ugarski, odnosno mađarski sabor je pre svog raspuštanja učinio još to, da je doneo odluku da će svoj rad, a posebno rad na rešavanju nacionalnog pitanja u zemlji nastaviti onda, kada on bude ponovo sazvan. Na to se čekalo godinama, sve dok opšta situacija u Carstvu ponovo nije primorala vladara da 1865. godine u decembru sazove državni sabor. Taj sabor je u odnosu na kratkotrajni prethodni sabor, zasedao sa prekidima nekoliko godina (Рокаи-Ђере-Пал-Касаш 2002: 463-465).

Već u proleće Sabor je osnovao jedan poseban Odbor od 40 članova, koji je u zadatak dobio izradu predloga zakona o narodnostima. Dalji rad je nastavila jedna njegova podkomisija. I u skupštinskom odboru i u skupštinskom pododboru su bili zastupljeni predstavnici narodnosti. Tok događaja je međutim ubrzo razbudio predstavnike narodnosti, da od svojih zahteva ništa ne mogu ostvariti. I to zbog toga što je dualističko uređenje bilo jedan udarac na federativno preuređenje Habzburške Monarhije i to pre svega iz ugla ravnopravnosti raznih naroda u okviru nje. Zbog toga su narodnosti Monarhije zdušno bili protiv Austro-Ugarske Nagodbe i uređenja uvedenog na osnovu nje.

Februara 1867. godine 26 poslanika Srba i Rumuna je podnelo jedan predlog zakonskog nacrta Pododboru ugarskog sabora na temu: „za obezbeđivanje prava zemaljskim narodnostima i njihovim jezicima u Mađarskoj". Prvi paragraf ovog predloga proizilazi iz toga da su „Mađari, Rumuni, Srbi, Slovaci, Rusi (Rusini) i Nemci ravnopravni priznati narodi, kojima se u okviru teritorijalnog integriteta države obezbeđuje pravo na sopstvenu narodnost i ravnopravnost jezika a na osnovu osnovnog zakona" (Ђepe 1992: 66). To je značilo da onih šest tzv. „zemaljskih naroda" koji žive u Habzburškoj Monarhij a na osnovu većine, dobiju svoje županije u kojima bi određeni narodi bili u većini, a njihov jezik bi bio službeni na osnovu čega bi dobili upravnu i jezičku autonomiju. Na taj način pored zvaničnog jezika većine, službeni bi bili i jezici onih naroda koji su u stanovništvu županije bili značajnije zastupljeni. Ovaj nacrt zakona je regulisao i obrazovanje, održavanje nacionalnih sabora i osnivanje kulturnih udruženja, kao i ostala udruženja građana. Osnovica predloga narodnosnih poslanika je priznavanje narodnosti kolektivnim pravnim licima. Mada nacrt nije sadržavao zahtev za stvaranjem nacionalnih autonomnih oblasti, nego je priznao jedinstvo i nedeljivost teritorije Ugarske i tražio je samo stvaranje županija po nacionalnom principu, te priznavanje kolektivnih prava narodnosti, onovremeno mađarsko javno mnjenje ga je odbacilo, jer po njemu u budućnosti bi ipak došlo do cepanja jedinstvene državne teritorije.

U junu 1867. Pododbor državnog sabora je najavio da je njegov zakonski nacrt o pravima narodnosti izrađen, koji je zapravo bio ponovljeni nacrt izrađen još 1861. (Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 808-809). Od prvobitnog zakonskog nacrta se razlikovao u tome, što je uvažio i neke zahteve narodnosti. Zakonski predlog nije pominjao jedinstveni mađarski politički narod i predviđao je državnu potporu za potrebe narodnosti u sferi kulture. Nacrt je izradio baron Jožef Etveš u kojem je prezentovao svoje ideje. Nacrt se gradio od nižih nivoa prema gornjim nivoima tj. od opština, preko županija do države pre svega što se tiče korišćenje jezika. Predviđao je i to da svaki pojedinac na svim nivoima može koristiti svoj jezik, dok je u upravi za službeni jezik predviđao jezik

većine. Zvanični jezik u županijama i opštinama određuje njihova skupština većinom glasova, ali je osigurao zvaničnost i jezika one manjine, koja je u stanovništvu zastupljena sa najmanje 20 %. Zvanični jezik državnog sabora i državne uprave bi bio mađarski, kao i u komunikaciji vlade i županija. Kao što je zakonski predlog narodnosti, tako je i zakonski nacrt Pododbora državne skupštine u javnosti naišao na otpor. Štampa na narodnosnim jezicima ga je kritikovala zato što sužava prava nemađarskih naroda, dok ga je mađarska javnost odbacivala, jer je po njoj narodnostima davao prevelika prava. Tako su na inicijativu županije Zemplen i ostale županije kod sabora izrazile svoj protest. Zajedničko u županijskim protestnim notama je bilo to da su svi redom tražili širu upotrebu mađarskog jezika. Na taj način se mala grupa principijelnih liberala sukobila sa težnjama posedničke klase koja je zagovarala suprematiju Mađara.

Tek posle jednoipogodišnjeg odlaganja u novembru 1868. novi zakonski nacrt o narodnosnim pravima našao se u skupštinskoj proceduri, koji je podlegao pritisku mađarskog posedničkog sloja i konstatovao je da se jedino korištenje jezika narodnosti može regulisati zakonom, dok pitanje državne uprave i ostala pitanja vezana za nju ne spadaju u posebna narodnosna prava. Interesantno je međutim to da je i iz ovog zakonskog predloga nedostajao pojam „jedinstvenog mađarskog političkog naroda“. Ovaj nacrt je u municipijima predviđao kao zvanični jezik mađarski, ali je ostavljao mogućnost da ako jedna petina odbornika zahteva kao službeni jezik može se uvesti i drugi jezik korišten u dotičnoj sredini. Pored toga za drugi zvanični jezik, odnosno njegovog korišćenja se umesto termina „obavezno“ koristi termin „po mogućstvu“ što je u doba dualizma ostavljao mnoge mogućnosti za neprimenu zakona u delu korišćenja jezika.

U raspravi povodom zakonskog nacrta za reč se prvi javio Ferenc Deak, koji je predlagao ugradnju dva osnovna principa. To su bila: „Po mom ubeđenju u Mađarskoj postoji jedan politički narod: a to je jedinstveni mađarski politički narod čiji je ravnopravni član svaki građanin bez obzira kojoj narodnosti pripada. Drugo što držim i verujem: da se posebna ravnopravnost može regulisati samo u sferi korišćenja jezika ali i to samo u onoj meri koju jedinstvo države, mogućnosti i celishodnost državne uprave zajedno sa pravdom i pravednošću to dozvoljavaju.“ – rekao je Deak (Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 810-812). Sa ovom svojom diskusijom Ferenc Deak je izrazio shvatanje mađarskog srednjeg plemstva, odnosno džentrija i odredio je pravac daljoj raspravi, čiji ishod se već nazirao. U isto vreme Ferenc Deak se vratio pogledima nekadašnje plemićke reformističke opozicije koja je prihvatala francusku nacionalnu koncepciju po čijim pogledima je mađarska nacija jedinstvena čiji je član svaki stanovnik države, tj. izjednačio je državnu teritoriju sa nacijom. Na drugoj strani su se nalazili nemađarski narodi, koji su

u doba reformi prihvatili nemačku genetičku odnosno jezičku nacionalnu koncepciju po kojoj oni koji govore istim jezikom čine naciju (Mikó 1944: 320-332). Te dve koncepcije su se dijametrijalno razlikovale i imale su negativan odražaj na dalju skupštinsku rasprava, kao i na konačnu formu i sadržaj samoga zakona.

Ferenc Deak je ujedno tražio i stavljanje u prvi plan mađarski jezik i suprotno Etvešu njegova njegova koncepcija se gradila od gore prema dole, tj. od države preko municipija do opština u sferi korišćenja jezika. Mada je Ferenc Deak u svom predlogu najvažnijim držao političko-teritorijalnu jedinstvenost zemlje i prvenstvo mađarskog državnog jezika nije se ograđivao od toga da se u županijama, opštinama, nižim sudovima, crkvama itd. koriste kao službeni i narodnosni jezici.

Predstavnici nemađarskih naroda su žestoko napadali predlog skupštinskog odbora i Ferenca Deaka pri čemu su najviše isticali da zakonski nacrt ne govori o ravnopravnosti narodnosti i ne priznaje ih za političke subjekte. Svetozar Miletić povodom toga je rekao da se struktura mađarske države ne može izgraditi na ugled jezički jedinstvenih zapadnoevropskih država. „Kada se radi o višenacionalnoj državi, ona svakako treba da ima obeležja svih narodnosti jedino ako ne želi da one nestanu. Višenacionalno obeležje se može postići na dva načina: u federativno uređenoj državi...odnosno u onom segmentu državnog uređenja, koje se odnosi na autonomiju.“ – rekao je Miletić (Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 812.) Poslanici narodnosti su podržali svoj raniji zakonski predlog, koji se zasnivao na onome što je Svetozar Miletić izneo. I njihov zakonski nacrt se našao pred državnim saborom. Međutim, većina poslanika je posle oštre diskusije izglasala Deakov predlog. U znak protesta 24 narodnosna poslanika su napustila skupštinsku salu (Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 812).

Zakon o narodnostima nije uvažio najvažniji politički zahtev nemađarskih naroda: nije im priznao kolektivna politička prava. Pored toga u odnosu na prvobitni predlog sužavao je njihovo korišćenje jezika u okviru municipija i opština.

U osnovama Zakon o narodnostima iz 1868. (XLIV zakonski članak) je u suštini bio ipak liberalan (Az 1868-ik évi országos törvénytár 1868: 189-194, Pal 2001: 38, Ђepe 1992: 73-75). Za nemađarske narode je obezbedio mnogo više prava u korištenju maternjeg jezika nego zakoni i zakonske regulative pre 1848. Po odredbama usvojenog zakona bez obzira na nacionalnu pripadnost građani su se mogli obratiti svakoj državnoj instanci (čak i vladi) na svom maternjem jeziku, pri čemu i odgovor su trebali dobiti na maternjem jeziku. Svi zakoni su se morali objaviti i na narodnosnim jezicima. Pred nižim sudovima (opštinskim i sreskim) svako se mogao parničiti na maternjem jeziku. Jezik viših sudova je bio mađarski, ali pristigle žalbe na drugim jezicima sud je o svom trošku trebao prevesti na

mađarski, kao što je na svom trošku trebao i odgovoriti strankama na njihovom maternjem jeziku. Opštine su same određivale svoj službeni jezik. Jezik državnog sabora i vlade postao je isključivo mađarski. Zakon je u potpunosti prepustio određivanje službenog jezika crkvama na nivou viših upravnih tela i crkvenog pravosuđa. Odredio je da svaki građanin (ili građani) bez obzira na nacionalnu pripadnost može da osnuje kulturna, naučna, umetnička i privredna udruženja, organizacije i institucije i pri tome da odredi zvanični jezik njihovog rada. Nije samo opštinama, crkvenim opštinama i fizičkim licima dao pravo da odrede jezik škola finansiranih od njihove strane, nego je propisao i državi da je „obavezna do krajnjih mogućnosti obezbediti da se pripadnici bilo koje narodnosti, koji žive u većoj skupini najbliže svom prebivalištu mogu obrazovati u državnim obrazovnim institucijama na svom jeziku". Ova odredba se jedino nije odnosila na visokoškolske državne ustanove. Zakon je izrekao i to da nečija konfesionalna ili nacionalna pripadnost ne može biti smetnja da dotično lice dobije zaposlenje u državnim institucijama na bilo kom nivou, čak što više državu je obavezao da podstiče u svojim institucijama zaposlenje što više pripadnika nemađarskih naroda (27. paragraf). Ova odrednica je zapravo značila ozakonjenje tzv. nacionalnog ključa kod zaposlenja državnih službenika, koje je u praksi već nekoliko godina uistinu i postojalo. Ova odrednica se za vreme celog dualizma u nacionalno mešovitim sredinama posebno u opštinama i municipijima najviše i poštovala kod podela funkcija.

U tadašnjoj Evropi nacionalno pitanje i korišćenje jezika je zakonom bilo rešeno samo u Švajcarskoj. Jedan od vodećih političara Pal Hunfalvi je izjavio povodom donošenja zakona da Mađarska zbog svoje specifične mnogonacionalnosti ne može da se ugleda ni na jednu drugu evropsku državu posebno ne u pogledu tlačenja i asimilacije (Magyarország története tíz kötetben 1848-1890, VI 1979: 814). Pogledi dela mađarskih liberalnih političara su kasnije, stabilizacijom dualizma izbledeli. Od vodećih mađarskih političara onoga vremena je jedino Lajoš Košut – koji se nalazio u emigraciji – bio voljan dati ona prava nemađarskim narodima koja su oni za sebe tražili: a to su bila kolektivna prava, odnosno autonomija. Ta svoja shvatanja je i izneo u svojim planovima i memorandumima kao što su to bili Ustavni nacrt iz Kitahije iz 1851. i Plan Dunavske konfederacije iz 1862. godine (Opširnije: Spira 1989, Lajtor 1944, Kossuth 1880-1890). Najveći nedostatak Zakona o narodnostima je bio taj, da u slučaju nepoštovanja njegovih odrednica nije predviđao nikakve sankcije. To je posebno od početka XX veka dovelo do kršenja zakona i davao je mogućnost vladajućoj političkoj eliti da ga ne uzima u obzir. Ovakvo stanje je dovelo do velikih političkih sučeljavanja i sukoba tim pre što su i kasnije mađarske vlade postale sve netrpeljivije prema narodnostima.

Zakon o narodnostima bio je zapravo kompromis između izvornog tj. principijelnog liberalizma i nacionalnih autonomija, između onih koji su se zalagali za prevlast Mađara u okviru političke nacije i onih, koji su tražili kolektivna nacionalna prava. U okviru Ugarske s mađarske strane se izdvajaju tri koncepcije mogućeg rešenja. Sve tri su u osnovama stajale na platformi političke nacije. Ferenc Deak je bio zagovornik pravedne nacionalne politike, ali na osnovama realnih mogućnosti, pri čemu je težio nadnacionalnoj državi. Jožef Etveš je rešenje tražio u opštinskoj samoupravi narodnosti. Bio je načisto s tim da je Ugarska, odnosno Mađarska mnogonacionalna zajednica, stoga je radio na tome da se narodnosti zadovolje i dobiju veća prava, nego što bi to imali u okolnim državama. Možda je najdalje otišao Lajoš Močari, koji nije apsolutizovao stanje stvari i prihvatajući da je Mađarska „poliglotna država" zalagao se za garantovanje slobodnog razvoja svakog naroda u njenim okvirima (Mocsáry 1958: 165-202). Uz to je striktno bio za davanje samouprave narodnostima na nivou županije. Imajući u vidu okolnosti, posle 1867. godine nije bilo više realnih mogućnosti, da se interesi narodnosti i Mađara izjednače ili barem približe u sistemu koji je donela Austro-Ugarska Nagodba.

IZVORI I LITERATURA

Arató, Endre (1983), *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

B.a. (1861), *Az 1861-dik évi ápril 2-ikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, *I-II*, Pest: Az Athenaeum R. Társulat Kiadása.

B.a. (1868), *Az 1868-ik országos törvénytár*, Budán: b.i.

Br. Eötvös, József (1903), *A nemzetiségi kérdés*, Báró Eötvös József összes munkái, XVI, Budapest: Révai Testvérek.

Ђере, Золтан (1992), *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868. године*, ИСТРАЖИВЊА, бр. 14, главни и одговорни уредник Др Данило Кецић, 63-78, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју.

Kossuth, Lajos (1880-1902), *Irataim az emigrációból*, I-VI., IX, Budapest: Az Athenaeum R. Társulat Kiadása.

Krestić, Vasilije (1987), *A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok (1849-1867)*, Szerbek és magyarok a Duna mentén, II, 129-146, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lajtor, László (1944), *Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei*, Budapest: b.i.

Lanc, Iren (2010), *Evropski model jezika i književnosti i pokret obnove mađarskog jezika*, Peti međunarodni interdisciplinarni simpozijum SUSRETI KULTURA, Zbornik radova, knj. II, urednice Prof. dr Ljiljana Subotić – Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš, 695-700, Novi Sad: Filozofski fakultet.

G.a. (1983), *Magyarország története tíz kötetben 1790-1848*, *V*, glavni odgovorni urednik Mérei Gyula, Budapest: Akadémiai Kiadó.

G.a. (1979), *Magyarország története tíz kötetben 1848-1890*, *VI*, glavni odgovorni urednik Kovács Endre, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Микавица, Дејан (2011), *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Mikó, Imre (1944), *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Kolozsvár: b.i.

Mocsáry Lajos válogatott írásai (1958), priredio Kemenj. G. Gabor, Budapest: Bibliotheca.

Pal, Tibor (2001), *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860-1878*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Рокаи, Петар - Ђере, Золтан - Пал, Тибор - Касаш, Александар (2002), *Историја Мађара*, Београд: CLIO.

Spira, György (1989), *Kossuth alkotmányterve*, Debrecen: b.i.

Tibor Pal

USE OF LANGUAGES IN THE DUAL MONARCHY IN THE LIGHT OF THE 1868 LAW ON NATIONALITIES IN THE KINGDOM OF HUNGARY

Summary

The 1868 Nationalities Law (XLIV legal article) opened a new chapter in the relations between Hungarians and non-Hungarian nations in the eastern part of the dual Austro-Hungarian Empire, i.e. in the Kingdom of Hungary. Law and its' drafts - which were numerous – were harmonized during a long time period, until at the suggestion of Baron József Eötvös and Ferenc Deak, the leaders of the ruling political elite in the Hungarian Parliament, the law was finally adopted. During the harmonization the original bill went through many changes. Thus, the version that was eventually adopted was the result of compromises which led to the fact that the law in some of its segments remained inconsistent or incomplete. The law regulates the rights of minorities in the sphere of

language, culture and education. The biggest problem with it was that, although it was liberal in its time, and allowed many rights to the nationalities (which were in the spirit of liberalism only individual rather than collective) it was not fully implemented in the Dual Monarchy, which caused political conflicts between the ruling Hungarian political elite and representatives of the non-Hungarian populations.

Светозар Бошков
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 821.163.41.09”18”
оригинални научни рад

АНТИКА И СРПСКА КУЛТУРА У ЧАСОПИСИМА XIX ВЕКУ – *СЕДМИЦА, МАТИЦА* И *ЈАВОР*

АПСТРАКТ

Важну карику у неговању историјских и културних вредности у српском народу имају часописи који су штампани у XIX веку у Новом Саду. Најважнији међу њима био је Летопис Матице српске (покренут 1824. године), али и више других часописа насталих из потребе да се прати тадашња савремена култура, наука и књижевност код Срба ослањајући се на сличне пројекте код суседних, али и других европских народа у првом реду у Немачкој, Аустрији и Русији. У овом раду ће бити представљена античка прошлост и култура, као и контакти са античком грчком и римском културом и упознавање са њиховим водећим ауторима у неколико одабраних периодичних публикација и њихов утицај на формирање културне свести српског народа у XIX веку.

Кључне речи: Антика, култура, часописи, Седмица, Матица, Јавор, XIX век.

Српски часописи који су штампани током XIX века у Новом Саду представљају важну карику у неговању историјских и културних вредности у српском народу, поготово што су настали у једном тешком историјском тренутку за српски народ који је живео северно од Саве и Дунава и који је кроз културу водио борбу за очување свог идентитета у Хабзбуршкој Монархији. Борба за слободу и идентитет српског народа је кључна идеја која се протеже кроз већину текстова који су објављивани у тадашњим часописима, а међу овим текстовима често се налазе и радови из историје и књижевности који у себи садрже античке теме. Најважнији часопис је био *Летопис Матице српске* у којем од првог броја можемо да пронађемо радове из историје и књижевности који у себи садрже античке теме. Часопис је покренуо Георгије Магарашевић који је био и први уредник Летописа. Припреме Магарашевића за покретање часописа су биле дуге и детаљне. Живан Милисавац пише да је Магарашевић добро знао да му је за један овакав пројекат потребно да

прати савремену књижевну продукцију код Срба и код свих суседних народа, а у првом реду код Немаца с обзиром да су они у овом периоду имали велики утицај на стваралаштво свих европских народа. А још неопходније му је било да има увид у све најзначајније часописе који су у то време излазили у Аустрији, Немачкој и Русији. (Ж. Милисавац 1986: 83) Такође, Милисавац пише и да је Магарашевић правац, линију, идејну оријентацију, па донекле и сам садржај, наговестио још у *Објављенију* штампаном 1823. године, а исте речи поновио је и у првом броју Летописа: „*Све што се год Славенског народа от Адријатског до Леденог, и от Балтиског до Црног мора вообште; а особито што се нас Србаља тиче и то у књижевном призренију; све је то предмет Сербске Летописи; а њен карактер нека овај буде: никог неувредити, но свима што више ползе принети*“ (Ж. Милисавац 1986: 92).

Највише чланака у *Летопису* посвећено је словенским темама, при чему му је главни сарадник био Павле Јозеф Шафарик. Он је у то време припремао своју *Историју словенских језика и књижевности* и из ње је давао неке делове за *Летопис*, као што је чланак под насловом *Поколѣнія Славенског народа* (П. Ј. Шафарик 1824: 68-94). Оно што Милисавац истиче је да је задатак *Летописа* био помагање књижевности и поспешивање народне просвећености, а да би то колико толико постигао Магарашевић је најавио обавештења о словенским писцима и о свим књигама које код Срба излазе и које су већ изашле (Ж. Милисавац 1986: 93). За истраживање античких тема важно је да истакнемо да је Магарашевић намеравао да начини биографски лексикон значајних личности српског народа по угледу на Плутарха, а прве две биографије које налазимо у првом броју Летописа су барона Петра Дуке и трговца Јована Драге Теодоровића, једног од првих српских мецена (Ж. Милисавац 1986: 94). Такође у овом првом броју налазе се и преводи два античка аутора, Хорација и Анакреонта. С обзиром да данас о преводима и класичним темама у *Летопису* имамо неколико радова и чланака (В. Карановић 1955: 197-208) нећемо се овде задржавати на анализи свих радова, али ћемо овде ипак навести ауторе који се појављују у *Летопису*. Пре свих то је римски песник Хорације који је од свих античких аутора највише превођен у *Летопису*, чак двадесет две његове песме – оде, као и седма епода. М. Душанић каже да је његова популарна ода Манлију Торквату (Diffugere nives) доживела чак четири превода: два Лукијана Мушицког, на славенски и сербски, Јована Хаџића и Јована Суботића. Од свих превода М. Душанић сматра да су Хаџићеви преводи били углавном коректни, али без правог надахнућа (М. Душанић 1989: 168). У Летопису налазимо и двадесет осам Федрових басни. Од римских песника у Летопису се појављују и одломци из Вергилијеве Енеиде, неколико

Марцијалових епиграма, а Тибул (В. Суботић 1831а: 61-63.) и Овидије (В. Суботић 1831б, 64-70) су представљени једном песмом (М. Душанић 1989: 168). Што се тиче прозних писаца у *Летопису* налазимо углавном одломке из дела Сенеке, Цицерона, Корнелија Непота, Салустија, Плинија Млађег, Курција Руфа и Тита Ливија. Такође, у *Летопису* се могу пронаћи и преводи Езопових басни, песме Сапфе и одломци из Хомерове *Илијаде* (М. Душанић 1989: 168). Са латинског су преводили М. Светић (Вергилије, Хорације – који има навише превода), Ј. Јовановић (Хорације), Л. Мушицки (Хорације) па и Магарашевић (Цицерон и Сенека). Са грчког су преводили Ј. Стејић (Езопове басне), Ј. Јовановић (Анакреонт) и Ј. Пачић (Сапфа).

Осим превода у *Летопису* могу да се пронађу и поједини текстови посвећени разноразним питањима из античког доба. Тако можемо да пронађемо текстове П. Стаматовића о топографији Рима и о пореклу најзначајнијих грчких и римских владара. Према овом списку Максимин је био Бугарин, Аурелијан Сремац, Валеријан трећи Славјанин, Карус старином Славјанин (М. Душанић 1989: 170), док за Константина Великог каже да је рођен у Нишу (П. Стаматовић 1832: 27–29). У неким текстовима се истиче улога коју дух антике треба да има у подстреку да се моралне и духовне вредности, које су заступљене у антици, пренесу и на српски народ (Т. Павловић, 1832а: 132–142; Т. Павловић, 1832б: 94–104). По мишљењу Милисавца, овај први период у излажењу Летописа може се назвати и класицистичким периодом (Ж. Милисавац 1986: 483). Он престаје доласком Ј. Суботића на место уредника *Летописа* (1842-1847). Иако је Суботић, као и сви његови савременици, веома ценио грчку и римску културу, и о класичној књижевности имао високо мишљење, сматрао је да *Летопис* не треба да се враћа у далеку прошлост, у прошлост изумрлих народа, поред историје свога властитог народа која је, по све присутнијем схватању у свести српских писаца, обиловала епиком и херојским темама. Чак је касније написао да је много тога објављено у *Летопису* што се не слаже са програмом часописа, где је навео и неке текстове Сенеке, Цицерона, Салустија, Корнелија Непота, па ни Павловићев чланак о култури старих Грка (Ж. Милисавац 1986: 483). Могли би да кажемо да је престанак интересовања за објављивање класичних текстова почео још за време уредништва Теодора Павловића (1832-1841), где већ од 1835. године не можемо да пронађемо ниједан текст са античком тематиком до краја његовог мандата.

Од револуције 1848/49. године у *Летопису* само Јован Туроман пише радове са античком тематиком. Први његов текст је објављен у *Летопису* из 1866. године под насловом *Димостен као говорник и државник*. Туроман на почетку овог текста износи биографију Демостенову која ће се протезати кроз цео текст, али током текста

Туроман даје изводе и преводе неколико Демостенових говора, као што су прва, друга и трећа олинтска беседа (Ј. Туроман 1867: 100–127). Други Туроманов превод који је објављен у *Летопису Матице српске* биле су *Димостенове филипике*, њих укупно четири (Ј. Туроман 1871: 203–261). Трећи његов текст је коментар на превод Агриколе од Тацита Стевана Павловића (Ј. Туроман 1873: 178–190). Он хвали овај превод, али износи неколико коментара како би превод био још бољи. Све то ради због тога што је Агрикола најлепша биографија у римској књижевности, што се та биографија чита и у гимназијама, не само код нас, већ и код свих образованих народа Европе и што жели да допринесе што бољем разумевању једног од највећих светских историчара.

До краја 19. века налазимо још два текста са античком тематиком у Летопису. Први је *Илијада. Погледа на једну лепу главу* који је написао Лаза Костић (Л. Костић 1872: 90–113), а други је *Тукидид и његова значајност на пољу историографије* који је написао Ђорђе Дера (Ђ. Дера 1896: 33–53). У тексту Лазе Костића издвојио бих његово поређење Хомерове *Илијаде* и Вергилијеве *Енеиде*. Костић каже да: „*Енеида не вреди толико, да би се могла присподобити свом јелинском узору. Ја налазим, да је западном уважавању други основ: У време ревновања западне и источне цркве тежио је запад за тим, да сваком приликом умали уважење истока, особито грчко-јелинског живља, што онда стајаше на челу источне цркве; а кад не би могао што омаловажити, онда би гледао, да и са западне стране постави неумаљивом појаву вредног премца. Наука је у оно време, као и сва писменост, била под притиском цркве; Илијада је била споменик јелинског, источног духа, што засењаваше све сродне појаве латинског племена: отуда то упињање, да се истакне енејида као вредна утакмица. Но како се наука све већма удаљује од своји средњовечни успомена, и та се тежња све већма губи и на западу*“ (Л. Костић 1872: 96–97).

Преглед *Летописа Матице српске* и античких тема објављених у њему представио сам из тог разлога што је то наш најпознатији часопис из XIX века који је имао важну улогу у формирању националне свести код Срба при чему је и античка прошлост, бар у почетним годинама, имала значајну улогу. То је и једини наш часопис који је током XIX века у континуитету имао радове из античке прошлости. Овај преглед омогућује нам да на прави начин сагледамо и одредимо улогу осталих часописа, пре свих, *Јавора, Матице и Седмице*, који су излазили у то време и који су с времена на време такође имали прилоге са античким темама.

Часопис *Јавор* покренуо је издавао и уређивао Јован Јовановић Змај. Први број појавио се 1862. године и излазио је упоредо са *Даницом*, јединим тадашњим

књижевним часописом у Новом Саду. Управо због тога *Јавор* је престао са излажењем већ следеће године да би тек 1874. године почео поново да излази све до 1893. године када је Ј. Ј. Змај часопис преселио у Београд, али је у Београду *Јавор* исте године престао са излажењем (И. Веселинов 1987: 7–8). Циљ овог часописа је био да забави публику, а да их притом не оптерети превише науком што ћемо показати на неколико текстова из прве године излажења овог часописа. Као идеалан пример за то је текст под насловом *У Помпеји*. То је путопис где су описани остаци овог античког града. Текст почиње описом страдања града од Плинија Млађег, (А. Шољмоши 1862: 21) а завршава се текстом Диона Касија (А. Шољмоши 1862: 29). У тексту су описане и зидине, амфитеатар, улице, куће, продавнице, кафане, храмове и јавна купатила. Шољмоши каже да су улице пресецале град под правим углом и на њима се понегде виде трагови точкова. Посебно га импресионира уздигнута стаза за пешаке која се налазила са обе стране улице. Велики део овог путописа представљају прикази кућа. Богатство грађана може се приметити према величини куће које су углавном на један или два, а врло ретко на три спрата. Свака кућа је имала неки симбол попут имена власника или неке представе која је означавала статус или занимање власника. Продавнице су такође имале овакве слике и према њима су купци знали који производ се ту продаје. С обзиром на инвентар у кућама и њихову величину аутор закључује да је углавном богато становништво живело у Помпеји. Њихово богатство, раскош и уживање најбоље приказују остаци са локалитета, који се и данас чувају у Археолошком музеју у Напуљу.

Други текст са античком тематиком је *Врачбине и чарања код Грка и Латина* који је написао Јанко Шафарик. Он описује осам начина прорицања: према распореду звезда, тумачењу снова, читање из дланова и других карактеристика тела, затим прорицање из утроба животиња, затим из воде, бацањем коцкица и посебно коришћење разних направа и отрова. Шафарик у тексту даје врло опширан списак античких писаца који у својим текстовима спомињу врацбине и врачања, а издвојио бих податак о прорицању из утроба животиња који је карактеристичан за Етрурце и који су Римљани од њих преузели (disciplina etrusca) (Н. А. Машкин 1968: 65), али за који аутор каже да није сигуран да су Етрурци први примењивали овај метод и бележи податак да је још Хомер знао за то (Ј. Шафарик 1862: 255). Интересантан је и закључак Шафарика на крају текста где он каже: „*Све ово што сам овде навео, сведочи да је у стари било много врачања и чарања и да су то јако веровали, ал с друге стране сведочи и то, да су многе ствари, које је народ као врачолије сматрао, имале свој природни узрок и да су декоји природу дубоко познавали*“ (Ј. Шафарик

1862: 263). Шафарик је овде мислио на дисциплине које су нам данас познате као астрономија, анатомија, медицина, географија или биологија, а које су за старе народе биле само начин како би покушали да сазнају шта их чека у будућности и не слутећи да ће неки од њихових поступака приликом врачања касније послужити за развој научних дисциплина.

Још један текст под насловом *Цинина освета* садржи у себи античку тематику. Сигурни смо једино да се ради о преводу, али не знамо са код језика, можда немачког. Радња овог текста има историјску позадину из времена Суле, али је вероватно измишљена. Главни ликови овог текста су император Сула, затим Емил Цина, припадник високог сталежа, Ирина, Антонија и Луција. Ово је класична кратка љубавна прича са несрећним завршетком. Није редак случај да се античка имена и догађаји користе за писање романа или приповетки и такве приче имамо и данас.

Од осталих текстова овде можемо да издвојимо и једну кратку теорију под насловом *Колико је стар људски род* где је непознати аутор покушао да одгонетне старост људског рода на основу ископавања Рамзесовог колоса у Мемфису у Египту и при чему се дошло до датума од 14.000 пре нове ере. Текст није потписан, а данас знамо да је настанак људског рода на планети ипак био много старији.

Од 1874. године, када је обновљен часопис, на странама *Јавора* по правилу се срећу укратко испричани најпознатији грчки и римски митови (о Аргонаутима, Хераклу, Овидијеве *Метаморфозе*) као и анегдоте. Посебну групу радова чине преводи од којих би истакао превод Лазе Костића из *Илијаде*, затим Хорацијева *Друга епода* коју је под насловом *Хвале сељачког живота* препевао у десетерцу Стеван Митров Љубиша. У *Јавору* може да се пронађе и Хорацијева песма посвећена Манлију Торквату коју је превео Милан Иванчевић за коју је М. Душанић написала да је једна од ретких коју је аутор покушао да препева у метру оригинала (М. Душанић 1991: 98).

Часопис *Матица* је излазио у периоду од 1865 до 1870. године у Новом Саду, а њен уредник био је Антоније Хаџић, тадашњи секретар и уредник *Летописа Матице српске*. Покренут је као лист за књижевност и забаву, али веома брзо проширује свој садржај па ће у њој, поред књижевности која чини највећи део садржаја, бити тема из историје, права, природних наука и др. (Ђ. Љубибратић 1976: 5). У њој су врло често представљане нове књиге из области историје у то време, као Гибоново дело *Историја опадања и пропасти римског царства* или Струвеове *Светска историја*, али и радови Јована Туромана, Александра Сандића и Стојана Бошковића. Међу песницима и књижевним делима најомиљенији су били Хорације, Хомер, Софокле и

философи Аристотел, Платон, Сократ, Сенека и многи други антички аутори.

Један текст нам посебно привлачи пажњу у *Матици*. То је текст под насловом *Најславнији народ у староме свету* непознатог аутора, чији су иницијали С. С. Он пише о Грцима као најобразованијем народу у старом свету. Оно што издваја Грке од осталих народа су пре свега њихова морална начела којих се придржавају и која би требало да буду узор свим народима света. Аутор даље пише да су изградили три државна уређења, монархију, олигархију и демократију, од којих је демократија најидеалније државно уређење којем теже сви градови државе у Грчкој, притом наводећи Ликурга, Солона и Платона као главне примере у тумачењу како да се изгради најидеалније државно уређење. Међутим, аутор је овде заборавио, намерно или случајно, да ипак нису сви полиси у Грчкој тежили демократском уређењу иако га аутор сматра најидеалнијим, а оно што ипак изненађује је да међу античким ауторима нема Аристотела који је такође писао о добрим и лошим државним уређењима. Опис најславнијег народа у старом свету аутор завршава описом религије и уметности и у овом делу текста аутор велича градитељске вештине Грка и њених уметника. С циљем да посебно истакне те вештине аутор је учинио неправду према Египћанима рекавши да је њима било лако да наслагају гомилу камења и да подигну пирамиде, поготово што су им то направили робови. Данас знамо да нису само робови градили пирамиде, као и то да би подухват прављења пирамиде и данас представљао компликован градитељски подухват.

У Матици се налази још један интересантан текст са античком тематиком под насловом *Слике из повеснице. Олимпијске игре* који је написао Светозар Савковић. Он пише да су Грци највише уживали у играма и светковинама, а да су Олимпијске игре највеће међу свим такмичењима у Грчкој. На почетку текста аутор објашњава како је настала Олимпија, где се налази и посебно истиче улогу мајстора Фидије који је извајао статуу Зевса Олимпијског и изградио светилиште. Затим укратко описује олимпијске дисциплине – трчање, скакање, рвање, борбу с песницама, бацање диска и трке коња, као и славу олимпијских победника (С. Савковић 1867: 597–598).

Теме у часопису *Седмица* су углавном из српске историје и величању српских владара, попут Стефана Дечанског, али ипак можемо да прочитам неколико радова са античком тематиком. Интересантно је да је први текст у првом броју Хорацијева песма и уопште, Хорације је био омиљени песник у овом часопису, јер је објављено најмање десетак његових песама. Из овог часописа представићемо два текста. Први текст, *Беседа скитскогъ народа Великомъ Александру*, представља одломак из VII књиге Курција Руфа, а која говори о разлозима зашто Александар не би требао да

напада Ските. У тексту се налази доста поучних реченица и савета Александру – *ко људе не поштује и богове ће преварити; ако си Бог, ти људима чини добра дела, а не отимај; немој мислити да ће ти бити пријатељи они које си победио; теби се из победе рат рађа;* итд. (С. Павловић 1855: 60). Други текст под насловом *Великодушние римскогъ цара Августа* је прича о томе како је Августа саветовала његова супруга Ливија да буде милостив и добар владар и да ће му се то више вратити, него да буде строг и прек. Нажалост, не знамо како се ова прича завршила с обзиром да стоји напомена на крају текста да ће се наставити, али у наредним бројевима *Седмице* није објављен наставак овог текста.

Избор текстова у овом раду има за циљ да покаже да су античке теме биле веома заступљене у српским часописима током XIX века и да је њихова главна намена била поштовање моралних начела, како у васпитању тако и у култури српског народа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Веселинов, Иванка (1987). *Јавор. Садржај по ауторима*, Нови Сад: Матица српска.

Дера, Ђорђе (1896). „Тукидид и његова значајност на пољу историографије“, *Летопис Матице српске*. 188: 33–53.

Душанић, Милена (1989). „Античка тематика у „Летопису Матице српске“ (до 1848)“, у *Античке студије код Срба*, ур. Р. Самарџић, (Београд: БИГЗ): 167–174.

Душанић, Милена (1991). „Антика у часописима Јавор и Бранково коло“. *Жива антика*, *посебни изданија*, 9: 96–100.

Карановић, Вукосава (1955). „Библиографија класичне књижевности у Летопису Матице српске од 1825-1941 *“. Жива антика*. 5: 197–208.

Костић, Лаза (1872). „Илијада. Поглед на једну лепу главу“, *Летопис Матице српске*. 113: 90–113.

Љубибратић, Ђурђевка (1976). *Матица. Садржај и предметни регистар*, Нови Сад: Матица српска.

Машкин, Н. А. (1968). *Историја старог Рима*, Београд: Научна књига.

Милисавац, Живан (1986). *Историја Матице српске, I део, 1826-1864*, Нови Сад: Матица српска.

Павловић, С. (1855). „Беседа скитскогъ народа Великомъ Александру“, *Седмица*. 8: 59–60.

Павловић, Теодор (1832). „У чему се наиначе состояло изображеніе Грека?“, *Летопис*

Матице српске. 30: 132–142.

Павловић, Теодор (1832). „У чему се наиначе состояло изображеніе Грека?“, *Летопис Матице српске*. 31: 94–104.

Савковић, Светозар (1867). „Слике из повеснице. Олимпијске игре“. *Матица*. 23: 571–573.

Савковић, Светозар (1867). „Слике из повеснице. Олимпијске игре“. *Матица*. 24: 595–598.

Стаматовић, П. (1832). „Назначеніе Гречески и Римски Влад□тела, кои су отъ Славенскогъ Народа“. *Летопис Матице српске*. 29: 27–29.

Суботић, Василије (1831). „Елегія на изобр□тателя оружія изъ Албіа Тібула“, *Летопис Матице српске*. 25: 61-63.

Суботић, Василије (1831). „Из Овідіа Иройствениыхъ“, *Летопис Матице српске*. 25: 64-70.

Туроман, Јован (1867). „Димостен као говорник и државник“, *Летопис Матице српске*. 111: 100–127.

Туроман, Јован (1871). „Димостенове филипике“, *Летопис Матице српске*. 112: 203–261.

Туроман, Јован (1873). „Павловићев превод *Тацитовог Агриколе*“, *Летопис Матице српске*. 115: 178–190.

Шафарик, П. Ј. (1825). „Покол□нія Славенског народа“. *Сербске лътописи*. за год 1825: 64–98.

Шафарик, Јанко (1862). „Врачбине и чарања у Грка и Латина“. *Јавор*. 31: 246–247.

Шафарик, Јанко (1862). „Врачбине и чарања у Грка и Латина“. *Јавор*. 32: 254–255.

Шафарик, Јанко (1862). „Врачбине и чарања у Грка и Латина“. *Јавор*. 33: 263.

Шољмоши, А. (1862). „У Помпеју“. *Јавор*. 3: 21–23.

Шољмоши, А. (1862). „У Помпеју“. *Јавор*. 4: 29–30.

Svetozar Boškov

ANTIQUITY AND SERBIAN CULTURE IN JOURNALS IN 19TH CENTURY – *SEDMICA, MATICA AND JAVOR*

Summary

Important link in the care of historical values of the Serbian people have journals that are printed in 19th century in Novi Sad. The most important among them is LETOPIS MATICE SRPSKE (launched in 1824) and several other journals arising from the need to follow modern culture, science and literature of the Serbs at the time, relying on the similar projects in neighboring and also other European nations, primarily Germany, Austria and Russia. In this article will be presented ancient history and culture, as well as contacts with ancient Greek and Roman culture and introduction with their leading authors in some selected periodical publications and their influence on the formation of cultural awareness of the Serbian people in the 19th century.

Boris Stojkovski
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

UDC 323.1:297](497)"17"
originalni naučni rad

MUSLIMS OF MEDIEVAL HUNGARY IN THE MIRROR OF AN ARTICLE IN *UNGRISHCES MAGAZIN*[1]

ABSTRACT

The journal entitled *Ungrische Magazin* was a journal published in Preßburg (German name for Bratislava). As the title itself explains it was a magazine that had dealt with Hungarian history, culture, geography, natural sciences and literature. In its' (second part of the second volume we can find an article entitled *Untersuchung über die Ismaeliter in Ungarn*. As we can see the topic is the Muslims in Hungary (even though it is not stressed in the title it is about Muslims in Hungary during the Middle Ages). The author is Stephen Salagius (Szalagyi Istvan in Hungarian). It is a very interesting topic; concerning also the fact that very large part of these Muslims had lived in Srem. And the aim of this paper is to analyze from different points of view Salagius' article. The data given in this article will be compared by modern scientific information about the same topic which was and is very much investigated in the Hungarian, but Serbian science as well. In frames of the 18th century and the knowledge about this topic in that time this is one very interesting and accurate article with good scientific value. It is also the first article that treats the Muslim population which persisted in medieval Hungary showing probably one of the most important encounters of cultures in Southeastern Europe in that period.

Keywords: *Ungrisches magazin,* Stephanus Salagius, Muslims, Hungary, Middle Ages

One of the most intriguing and by no means most interesting medieval cultures in Hungary was the Muslims that lived in this Kingdom for a few centuries. The interest for this subject is very old. It was often thought that the first scientist that dealt with this topic was ethnographer, numismatist, poet and Hungarian academician Réthy László in his book entitled *Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia*, which was published in Arad, in 1880.

1 The paper represents the result of researches on two scientific projects: *Војвођански простор у контексту европске историје (The Space of Vojvodina in European History and Culture Context* (no. 177002), financed by Ministry of Education and Science of the Governement of the Republic of Serbia and *Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски процеси и догађаји,* (Medieval Settlements in the area of Vojvodina. Historical processes and Events), financially supported by Provincial Secretary for Science of Vojvodina, (decision no. 114-451-2216/2011).

Until recent times even the author of this small contribution held the same opinion that the aforementioned book was the first work on medieval Hungarian Muslim population (Stojkovski 2011: 110). But, during our continuous research on this topic we have come across one article that considers this topic more than a century older than the Réthy's book. That article is the topic of this contribution. It is almost completely unknown to the scholars, and it is not so much considered in historiography. Even though it is quite old, it is very interesting to see in which eyes Muslims in medieval Hungary were considered.

But, first thing's first. In the following lines we shall briefly refer to the magazin where this article was published and the author. Than, we move to analyze its' content.

The journal entitled *Ungrische Magazin* or in full: *Ungrische Magazin oder Beyträge zur Geschichte, Geographie, Naturwissenschaften und der darin eingeschlossenen Litteratur* was a journal published in Preßburg (German name for Pozsony, modern town of Bratislava, capital of the Slovak Republic). Its' editor was Karl Gottlieb von Windisch and it was published from 1781 until the year 1787. As the title itself explains it was a magazine that had dealt with Hungarian history, culture, geography, natural sciences and literature. Its' scope was to inform the foreign, German speaking audience, about different aspects of Hungarian culture and characteristics of the country and its' population. It was written in 18th century German Gothic script. Topics from history, ethnology, natural sciences and geography occupied the biggest part of this magazine. The editor himself, Karl Gottlieb von Windisch, once said that audience wants only travel guides and notes from different travels. He had also noticed that there are plenty of notes about foreign countries, and so little about Hungary. That is why one could have found in this magazin aarticles about mineral waters in Nograd, or some notes about nature in Maramaros. Besides geography, most articles were on history. The magazin itself was rarely censored, only the number 3 was under more severe censorship. *Ungrische Magazin* has ended in 1787, after some disagreements between the editors. Windisch's closest ally Cornides had become university teacher, and some other editors wanted that magazin gets invlolved in political disputes. It never happened and this journal was never published again (Kókay 1979: 192-194).

In its' *Band 2, Heft 2* (in English second part of the second volume) we can find an interesting article entitled *Untersuchung über die Ismaeliter in Ungarn* (Literally *Investigation on Muslims in Hungary*). The author of this article is Stephen Salagius (Szalagyi Istvan in Hungarian). He had lived from 1730 until 1796. Salagius was the doctor of philosophy and theology, completed his education in Rome, he was also canonic in Pecs and for some time a teacher in that city. He is most famous for two of his capital works:

1. *De statu ecclesiae Pannonicae* libri VII. Quinque-Ecclesiis, 1777-84. (I. De statu

civili Pannoniae, II. De initiis religionis christianae in Pannonia 1777., III. De antiquis episcopatibus in Pannonia 1778., IV. De antiquis metropolitanis per Pannoniam 1780., V. De antiquis primatibus per Pannoniam 1781., VI. De antiquo ecclesiae Pannonicae patriarcha 1780., VII. De initiis religionis christianae inter hungaros. Opus posthumum. Cui adjunctus est instar supplementi Josephi Koller... de sacra regni Hungariae corona commentarius 1780).

2. *De columna* romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio. Quinque-Ecclesiis, 1780.

In mentioned fourth volume entitled *De antiquis metropolitanis per Pannoniam* there is a part that discusses de origin of *Ismaelits* in Hungary (Salagius 1780: 328-333). Only two years after publishing of the mentioned book, Paul Czindery Nagyatad, descendant of great noble family from Somogy county, had translated a part of the Salagius' work on Muslims from Latin into German. And that is how for the first time, all the way in 18th century one almost scientific article on this topic was created (Salagius 1782: 253).

Probably the greatest quality of this Salagius' work is the use of contemporary sources. In other volumes of his voluminous book *De statu ecclesiae Pannonicae* Salagius very much leans on legends and older sources, without any critical approach. For example, when writing about the origin of the church of Sirmium Stephan Salagius supports theories that the first bishops of this ancient Roman and early medieval famous city were non other than disciples of Saint Peter and Saint Paul. According to him, Epenetus, the pupil of Saint Peter, and Andronicus, whom Saint Paul had allegedly ordained, were the first bishops of Sirmium. Bothe of these apostles were of the Seventy disciples, and are mentioned in Epistle to Romans by Saint Paul (Rom. 16, 5; 16, 7; Salagius 1778: 34-37; Стојковски 2011: 58-59). Modern historiography, after detailed and painstaking source criticism, has mostly abandoned these theories. They are not completely discarded, there were and still are, even more than two centuries after Salagius, some protagonists of these theories. Salagius's sources were one late antique author Hesychius, as well as a list of bishops by Dorotheus of Tours. In 20th century these sources, as well as Salagius's point of view, have been thoroughly criticized and mostly abandoned (Стојковски 2011: 58-59, 61).

Well, it is a bit different situation with sources in this article. Here, Salagius begins by quoting 12th century Byzantine writer and historian John Cinnamus. He quotes two very well translated passages where this Byzantine author mentions Kaliz population; i. e. Muslims who had lived in Srem. First passage which Salagius brings is about the war between Byzantium and Serbian-Hungarian coalition in 1150. When the troops gathered for battle, in Serbian-Hungarian army there were also auxiliary troops, in which there were

Kaliz people. The other information is from 1165 when emperor Manuel I Comnenus (1143-1180) had devastated the fortresses alongside Danube (supposing Zemun), he brought these Muslims (Χαλίσιοι according to Cinnamus) and settled them somewhere alongside Danube, maybe in Braničevo or Zemun, which remains uncertain and unknown (Јован Кинам 2007: 30-32, 86).

The manuscript that Salgius had used while writing this part of an article is the one by famous du Cange published in 1670 with valuable comments. It was once again printed in Venice some half a century later and was used by Salagius for sure. In the time when Salagius wrote, that edition was the newest and the best. Even up to date there is not a complete critical edition of this very important byzantine source. Most often the one by Meinecke is used. That edition of Cinnamus' work is from 19th century and belongs to the famous *Corpus scriptorium historiae byzantinae.* So, we can say, even though it was a Latin edition, and not original Greek, Stephan Salagius had used the best edition of his time (Јован Кинам 2007: 4-5). What is very important to stress is that we speak about the second half of the 18th century, when history and other sciences are not yet formed in the modern sense. So, from that point of view, Salagius's use of sources is very valuable. Of course, he is far from modern historian, but the use of an accurate Latin translation of Cinnamus and calling to sources to get information needed is by no means a great step in 18th century *source critics.*

Furthermore, Stephan Salagius is interested in the origin of these Muslims. In the words of an American historian of Hungarian origin, Nora Berend the history of Muslims in medieval Hungary and especially the one of their settlements is full of uncertainties (Berend 2001: 64). Different theories are present in science concerning the origin of this population that inhabited Srem and some other parts of country. There is, among others, a hypothesis that the Kaliz population came with Hungarians in the late 9th century, especially during the reign of prince Taksony, who died around 970-971. He was the grandfather of Saint Stephen, first Christian king of Hungary. The chronicle from the reign of king Bela III, written by famous Anonymous (P. mester), provides information that these Muslims settled around Pest (Szentpétery 1937: 115-116; Jerney 1971: 106-107). This theory is brought by Salagius, too (1782: 256). What is most astonishing is that in modern historiography, one of the most prominent medievalists of our time, both in Serbia, and Hungary, Professor Petar Rokai, states that these Kaliz people were of Chazar origin and that they settled around Buda (Budakalasz today) and in Srem. According to him they settled here alongside Hungarians (Рокаи и др: 16). We cannot overcome the idea that professor Rokai also bases his theory upon Anonymous and his data on these people.

The largest part of this article is dedicated to Salagius- try to explain whether these Kaliz are Jewish or Muslim (1782: 256-259). Even though his efforts are, from modern scientific point of view, quite naive, we can see that he uses another important source, and that is the laws of medieval Hungrin kings Ladislas I and his successor Koloman, i. e. Kalman. First laws were published in 1092, during the reign of Saint Ladislas, when to Muslims was prohibited to, after being baptized; practice their old religion-Islam. Koloman's laws were even more severe towards Islamic population in Hungary. Muslims were enforced to eat pork, they were obliged to marry only Christians, or even give money for construction and build churches in their villages (Стојковски 2010: 173-175).

These laws, of course in their Latin origin, alongside some older literature, were used by Stephen Salagius to give solution to, what seems was his biggest problem, the religion of *Ismaelites.* He finally concludes, that they were Muslims, and that Kaliz (Greek Χαλίσιοι) is u a later colloquial and vulgar name for this population. The conclusion that Salagius drew is more than sensational. According to him Greeks preserved the name Kaliz for traders who mend patches on pots and cookware. Illyrians in Srem, on the other hand, use this name for Kaliz *Calagier,* and that it refers to traders who sell snacks. What Salagius also states is that Serbs and Bulgarians have custom to give this name to the pans and cookware. Since these Israelites were traders, as stated in king Ladislas' law (*de negotiatoribus*), Salagius thinks that their inclination towards trade brought to acquisition of this name to all traders later. He compares it with Slovaks who are, in some counties in that time, called after canvas, saffron and oil-Gyoltsos Tót, Sáfrányos Tót and Olajos Tót. After this analyze Salagius now concludes that his article should be a turmoil and that after that nobody would think that these people are something other than Muslims. He finishes with a decree of king Andrew (Andras) II who clearly distincts Ismaelites, i. e. Muslims and Jews in his Kingdom.

This fantastic conclusion is a very interesting try to find etymology of Kaliz name. Word *halis* in Greek means *rug* or *carpet,* so it is quite difficult to find any connection. On the other hand, really we are not familiar with some Serbian word for cookware. This is a very interesting insinuation brought by Salagius, but, in spite its' originality, it needs to be abandoned by no means.

To conclude, the article *Untersuchung über die Ismaeliter in Ungarn* published in February of 1782 in *Ungrisches Magazin* is a very interesting observation on Muslims in medieval Hungary. Even though it was written well before history had become a science, he uses a lot of scientific methods and gives even (primitive for that matter) some criticism of sources, Salagius's article, especially the first part, is a worthy source. Some of the

items he brought out are still present in science and his use of Cinnamus, Anonymous and medieval laws are accurate. On the other hand, his conclusion and dissolution of Ismaelites and Jews is full of imprecise data, and random conclusions, with no linguistic base. Summa summarum, an article of Salagius an interesting source and changes our knowledge about the very beginnings of Hungarian historiography on medieval Muslims.

In the appendix we bring the article itself. We did not change 18th century German orthography, in order to preserve its' authenticity. We have only made the most necessary changes in text, considering quoting marks and hyphenation.

Cinamus, ein Schriftsteller des zwölften Jahrhunderts, erwähnt der Chalisier, eines mit den Dalmatiern verbundenen Volkes, und nennet sie Ungern, die keine Christen sind. Er schreibt von denselben folgendes: „Einige Römische Kundschafter kehrten zu dem Kaiser (Manuel Komnenus) zurück, und berichteten, daß auf dem entgegengesetzten Ufer des Flusses ein unzählbares Kriegsheer (der Dalmatier) in Schlachtordnung versammelt sey; eines, das aus Eingebornen, und noch ein anderes, das aus Hilfstruppen bestehet, besonders aber aus Ungrischen Reitern und Chalisiern, die von denselben in der Religion verschieden sind; denn die Ungern haben das Christentum angenommen; diese hingegen leben noch iztt nach den Mosaischen, aber doch nicht nach den ächten Gesetzen. Diese und die Pazinazer hinterbrachten sie, seyen mit ihnen verbunden. Und an einem andern Orte also gieng der Kaiser (von Zeugmenus) hinweg, und erbaute eine andere Burg, die er vielen Ungern, die er aus Syrmien hatte kommen lassen, einräumte. Sie werden von denselben gewöhnlich Chalisier genannt, und sind, wie oben gemeldet worden, von einer andern Religion, indem sie Meynungen wie die Perser haben." Durch dieses Zeugniß des Cinamus scheint mir, bleibe kein Zweifel übrig, daß bey Syrmien, und in der an Dalmatien gränzenden Gegend, nämlich in Slawonien, Ungrische Völker gewöhnet haben, die noch im zwölften Jahrhunderte der christlichen Lehre unkundig waren. Diese Chalisier, glaube ich, seyen nicht Inländer, sondern adoptirte Ungern gewesen, solche nämlich, welchen die Ungern das Bürgerrecht gegeben, und ihre Sitten mitgetheilet haben. Der ungenannte Notarius des Königs Bela sagt von dem Toxus, dem Herzoge der Ungern: "Audita pietate ipsius, multi hospites confluebant ad eum ex diversis nationibus. Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi Domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomine fuerunt Billa & Bocsu; quibus Dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras & insuper castrum, quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. Billa vero & frater ejus Bocsu, a quorum progenie Ethey descendit, inito consilio, de populo secumducto duas partes ad servitium praedicti castri concesserunt; tertiam vero partem suis posteris dimiserunt. Et epdem tempore de eadem regione venit quidam nobilissimus miles, nomine

Heten, cui etiam Dux terras & alias possessiones non modicas condonavit." Diese Stelle hätte einigen Kritikern darthun sollen, daß diese Ungrischen Ismaeliter weder Juden, noch Sarazenen ihrer Herkunft nach gewesen seyen, dergleichen zu verschiedenen Zeiten des Wuchers halber nach Ungern gekommen; denn wer wird glauben, daß Jüdische oder Sarazenische Handelsleute, zur Besatzung einer Burg gebraucht worden, oder sich auf dem Ackerbau gelegt hätten, wie der Notarius dieses von den Ismaeliter, schreibet, welche unter der Regierung des Herzogs Torus in grosser Anzahl in Ungern eingewandert, und sich festgesetzt haben? Daß diese Ungrischen Ismaeliter keiner herumschweiffenden Leute gewesen seyen, welche in Zeltern wohnten, sondern daß sie feste Sitze gehabt haben, däucht mir, werde aus den Dekreten unserer Könige klar. Im Jahre 1092. fertigte der Heilige Ladislaus für die Ismaeliter dieses Dekret aus: "De negotiatoribus, quos appelant Ismahelitas, si post baptismum ad legem suam antiquam per Circumcisionem rediisse inventi suerint, a sedibus suis separati ad alias villas removeantur. Illivero, qui inculpabiles per judicium apparuerint, in propriis sedibus aut aedibus remaneant." Uiber eben dieselben ergieng vom Könige Koloman dieses Dekret: "Si quis Ismahelitas in jejuno, seu in comesiione, porcinae carnis abstinentia, vel in ablutione, vel in quodlibet suae Secat facinore deprehenderit, Ismahelitae Regi deputentur, qui verso eos accusabit de substantia eorum partem accipiat." Weiter heißt es: "Unicuique villae Ismahelitarum Ecclesiam aedificare, de eadem villa dotem dare praecipimus, quae postquam aedificata fuerit, media pars villae Ismahelitarum emigret, ficque aut extrinsecus sedeant, aut quasi unius moris in domo: mater autem nobiscum una eademque Christi Ecclesia individua unanimiter consistat." Und endlich "Ismahelitarum autem nullus audeat filiam suam jungere matrimonio alicujus de genere sua, sed nostra."

Es ist daher unstreitig, daß die Ismaeliter keine Zelte, oder unstäte Sitze, sondern ganze Dorfschaften (villas) und feste Wohnplätze inne gehabt, und mit den Ungern sich gemeinschaftlich in der Ehe verbunden haben. Daß diese Ismaeliter aber von eben dem Volke abstammen, von welchem der ungenannte Notar des Königs Bela schreibt, sie wären in grosser Anzahl unter dem Herzoge Toxus aus dem Lande Bular nach Ungern übergegangen, scheint mir fast außer Zweifel, da ihnen der besagte Schriftsteller/ welcher dem Könige Bela dem Ersten, der im Jahre 1061. die heilige Krone erhielt, diente (wie solches Katona sehr einleuchtend beweiset,) eben diesen Namen giebt, den sie in den Dekreten unserer Könige führen, die vom nämlichen Jahrhunderte sind. Ferners: wie die Königl. Dekrete melden, daß die Ismaeliter in Dörfern sich aufgehalten, so sagt auch derselbe, daß der Herzog Toxus ihnen Grundstücke, die Pestherburg, und andere nicht unbeträchtliche Wohnplatze eingeräumet habe. Und da eben dieser Schriftsteller berichtet,

daß zween Theile dieses Volks, welche neuerdings nach Ungern gekommen, zur Bewahrung der Pestherburg gebraucht worden seyen, so dient diesis zum Beweise, daß die Ismaeliter auch zum Festungsdienste brauchbar gewesen. Diese Nation wird die Sitten der Ungern, in deren Lande sie wohnte, nach und nach so stark angenommen haben, daß sie von denselben in nichts als in der Religion verschieden geblieben. Und diese Ismaelite, meyne ich, seyen eben die Chalisier des Cinamus, welche er Ungern nennt; denn die Chalisier bekannten sich, nach dessen Zeugnisse, zur Mosaischen Religionslehre; die Ismaeliter aber hatten auch die Beschneidung, die Enthaltung vom Schweinfleische, und die Reinigungen, welche nach dem Mosaischen Gebote sind, beobachtet, wie es in den angeführten Dekreten der Könige Ladislaus und Kolomans lautet. Und weil die Chalisier, wie Cinamus sagt, zwar nach den Mosaischen Geboten, aber nicht nach den ächten, sondern nach falschen Gesetzen lebten, so haben sie die Ungern, welche Lateinisch redeten, nicht Juden (Judaei) welche in gerader Linie von Abrahams Weibe abstammten, sondern Ismaeliter genennt; gleichsam uneigentliche Juden von Ismael, der aus der Magd gebohren worden — nicht zwar wegen ihrer eigentlichen Herkunft, sondern wegen ihrer falschen Beobachtung des Mosaischen Gesetzes. Daß dieses Volk, welches bey, den Ungern in der lateinischen Sprache unter dem Namen der Ismaeliter bekannt war, sonst allgemein (vulgo) Chalisier genannt worden, schreibt Cinamus, folglich müßen sie in Ungrischer Sprache also geheißen haben. Wie wenn der Grieche diesen Namen etwa aus dem Ungrischen Worte Kalaiz herausgebracht hätte, womit heutzutage gewisse herumschweiffende Leute bezeichnet werden, weiche Pfannen, Tiegel und andere dergleichen Geschirre ausflicken? Die Illyrier, welche in Syrmien wohnen, nennen Calagier diejenigen, welche in Städten und Dörfern Buden halten, und verschiedene Kleinigkeiten verkaufen, und die fast allgemein Rascischen oder Bulgarischen Ursprunges sind; den nämlichen Namen geben sie auch den Pfannen - und Hafenflickern, und daher scheint mir eben das Ungrische Kalaiz zu stammen. Vielleicht war es diesem Volke, welches, wie es aus dem Dekrete des Königs Ladislaus erhellet, zum Handel geneigt war, eigen, durch dergleichen Erwerbungsmittel sich zu erhalten, woher die Ungern dem ganzen Volke diesen Namen beygelegt, wie die Kroaten die Dalmatier gewöhnlich Salzhändler (Szolár) nennen, weil viele mit Meersalz nach Kroatien handeln. Auch in Ungern werden in den meisten Komitatern die Slowaken gemeiniglich Leinwand (Gyoltsos Tót), Safran (Sáfrányos Tót) oder Oelhandler (Olajos Tót) genennet, weil sie mit Oel, Safran oder Leinwand handeln. Endlich sagt auch Cinamus, die Chalisier hätten im Kriege gedient, welches mit der Angade des Anonymus übereinstimmt, da, nach dessen Zeugnisse die Ismaeliter auch zur Bewachung der Pestherburg bestimmt gewesen sind. Durch dieses Bishergesagte hoffe ich, daß die Ungrischen Geschichtforscher fernerhin

die in unsern Gesetzen erwähnten Ismaeliter nicht mehr weder für Türken, Juden, Sarazener, nach was weis ich für andere herumschweifende Leute ausgehen werden; denn alle diese Nationen waren dem Cinamus bekannt; er hätte die Chalisier also mit einem von diesen Namen beleget, wenn ihnen einer davon zugestanden wäre, und hätte sie nicht Ungern genannt, was auch unsere Landesleute gethan hätten, da auch ihnen diese Namen nicht unbekannt seyn konnten. Der Heil. Ladislaus nach dem Dekrete, welches er für die Ismaeliter gemacht hat, unterscheidet sie deutlich von den Juden, indem er in dem folgenden Kapitel sagt: "Si Judaei &c." Auch Andreas der Zweyte unterscheidet die Juden von den Ismaelitern also: "Comites & Camerarii monetarum, Salinarii & Tributarii Nobiles Regni nostri sint. Ismaelitae & Judaei fieri non possunt."

REFERENCES

Anonymi Belae Regis notarii de Gestis Hungarorum (1937). in: Scriptores rerum Hungaricum I (ed. Emericus Szentpétery). Budapest: Academia Litterarum Hungarica.

Berend Nora (2001). *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*. Cambridge : Cambridge University Press.

Jerney János (1971). *A magyarországi izmaelitákról,* közreadja Czeglédy Károly, Budapest: Kőrösi Csoma Társaság.

Јован Кинам (2007). у: *Византијски извори за историју народа Југославије IV*. Обрадила Ј. Калић. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.

Kókay György (1979). *Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. Században.* In: *Magyar sajtó története I. 1705-1848* (Szabolcsi Miklós fősz.). Budapest: Akadémiai: 37-227.

Нови Завет (1998). Превод комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар (2002). *Историја Мађара.* Београд: CLIO.

Salagii Stephani (1778). *De statu ecclesiae Pannonicae libri VII. Liber tertius de antiquis episcopatus in Pannoniam.* Quinque-Ecclesiis: typis Joannis Josephi Engel.

Salagii Stephani (1780). *De statu ecclesiae Pannonicae libri VII. IV. De antiquis metropolitanis per Pannoniam.* Quinque-Ecclesiis: typis Joannis Josephi Engel.

Salagius Stephanus (1782). Untersuchung über die Ismaeliter in Ungern. *Ungrisches Magazin*, Band 2, Heft 2: 253-259.

Стојковски Борис (2010). Правни положај муслимана у средњовековној Угарској. *Зборник Правног факултета у Новом Саду* XLIV/1: 171-179.

Stojkovski Boris (2011). Abū Hāmid in Hungary. *Истраживања* 22: 107-115.

Стојковски Борис (2011). О апостолском пореклу епископије Сирмијума. *Споменица Историјског архива* Срем, 10: 55-64.

Boris Stojkovski

MUSLIMANI U SREDNJOVEKOVNOJ UGARSKOJ U OGLEDALU ČLANKA U ČASOPISU *UNGRISCHES MAGAZINE*

Rezime

Ungrisches magazin je časopis koji je izlazio u Požunu na nemačkom jeziku. U samom naslovu je stajalo da se bavi ugarskom istorijom, kulturom, geografijom, prirodnim naukama i književnošću. U drugoj svesci drugog broja ovog časopisa nalazi se članak Stefana Salađija pod nazivom *Untersuchung über die Ismaeliter in Ungarn.* Iako to u naslovu nije precizirano, obrađuju se muslimani koji su živeli na prostoru srednjovekovne Ugarske. Iz našeg aspekta ovaj je članak posebno zanimljiv, jer je dobar deo ovih muhamedanaca živeo u Sremu.

Namera u ovom radu jeste da se sa različitih aspekata analizira ovaj Salađijev članak, koji je i prvi takve vrste koji se bav muslimanima srednjovekovne Ugarske. Iako je o toj temi, posebno u mađarskoj istoriografiji, dosta pisano, ovo Salađijevo delo nije gotovo ni korišćeno. Iako je članak objavljen još gotovo pre dva i po veka (časopis je, naime izlazio u XVIII veku), Salađi je, za ono vreme, koristio dosta izvora koji obrađuju muslimansku populaciju, a koja se koristi i u modernoj istoriografiji. Uprkos nekim nepreciznostima, Stefan Salađi je u svom članku dao zanimljive podatke i prvi pokrenuo izučavanje ove više nego interesantne populacije srednjovekovne Ugarske, što predstavlja jedan poseban susret kultura srednjeg veka u našem regionu.

Dragan Prole
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 930.85”16”
originalni naučni rad

KULTURA SEĆANJA NA TURSKU VLADAVINU U SRBIJI

APSTRAKT

Višeznačnost sećanja na Turke u Srbiji se proteže između suprotstavljenih polova. S jedne strane, upadljivo je samorazumljivo ignorisanje svih vidljivih tragova otomanske kulture, a s druge naglašavanje da dolazak Turaka na naše prostore treba poistovetiti sa genezom istorijske svesti kod Srba. Nasuprot strategiji *isključivanja*, koja nasleđe turske kulture asocira sa radikalno stranim i time za nas irelevantnim, stoji *priznanje* konstitutivne uloge Turaka u formiranju naše vlastitosti. Nastojeći da odgovori na pitanje kako je moguće da ta dva stava postoje u isto vreme, kada je jasno da prihvatanje jednog implicira odbacivanje drugog, autor ispituje karakteristike “varvarizovanja” Turaka u Srbiji. Pri tom analizira odnos krsta i polumeseca na crkvi i spomeniku podignutima u spomen pobede Eugena Savojskog kod Petrovaradina 1716. U drugom delu rada razmatra paradoks kulture sećanja na Turke u Srbiji: s jedne strane mnoštvo pozajmica u jeziku, muzici, odevanju, ishrani, a s druge podozrenje prema životnom stilu i kulturi od koje se pozajmljuje.

Ključne reči: kultura, sećanje, varvarizovanje, vladavina, spomenici.

Reakcije na prisustvo Turaka: između ravnodušnosti i najvažnijeg istorijskog događaja

Već je Platon uočio temeljnu dvoznačnost sećanja. Antički filozof pravi razliku između unutrašnjeg sećanja, i sećanja koje je potpomognuto i potaknuto spolja. Sećanje se praktično podstiče ili “spolja putem stranih znakova”, ili “iznutra samim sobom” (Platon: 1886, 263). Stavljajući nas pred alternativu između ove dve vrste sećanja, Platon odlučno staje na stranu unutrašnjeg sećanja. Kada je sećanje inicirano spoljašnjim znacima, onda se zapravo radi o povratnom sećanju, a ono je za Platona nalik opominjanju na nešto, što zapravo nikada nije bilo, i neće biti istinski posed naše duše. Spolja se zbog toga ne može graditi *σοφία*, nego samo prividno znanje, tj. mnjenje *δοξα*. Pošto je trajnost svojstvena samo pravom znanju, za mnjenje će ostati rezervisana promenljivost, a samim tim i proizvoljnost. Osloniti sećanje na spoljne znakove znači biti izložen manipulaciji, i ostati lišen istinske orijentacije u pogledu različitih sadržaja sećanja.

Premda je pod "spoljašnjim znacima" Platon pre svega mislio na pismo, to ne znači da se njegova sugestiju ne može heuristički primeniti i na celokupno polje vizuelne kulture. Kako stoje stvari sa odnosom prema vidljivim, "spoljašnjim" znacima turske vladavine u Srbiji? Kada kod međuratnih srpskih orijentalista pročitamo da "današnje pokolenje o turskoj vladavini u zemljama s ove strane Save i Dunava [u današnjoj Vojvodini – prim. aut.] ima sasvim nejasnu sliku. Za njega je predstava o toj vladavini gotovo isto tako maglovita i nejasna kao i slika o vladavini Huna i Avara ili ma koga mu drago drugog naroda koji je nekada vladao ovim krajevima" (Elezović: 1935, 464) – onda smo zapravo suočeni sa posledicama ravnodušnosti. O onome spram čega smo ravnodušni nismo dovoljno obavešteni, pa otuda ni ne možemo da imamo jasne predstave. Poruka ravnodušnosti glasi da sećanje na prisustvo osvajača treba što pre odagnati, bez obzira da je se njegova vladavina okončala juče ili pre više milenijuma. Međutim, čime je zapravo motivisana ova ravnodušnost? Na čemu se zasniva efikasnost njenog učinka, odnosno činjenica da su "turski spomenici u ovim krajevima sada vrlo retki, tako da danas svaki komadić papira turski pisan u ovim krajevima predstavlja čitav pronalazak?"

Elezovićev odgovor je jednoznačan. Turski spomenici nestaju pre svega "zbog našeg tradicionalnog potcenjivanja svega što je tursko". Vratimo li se Platonu, podsetićemo se da su "spoljnji znakovi" okarakterisani kao *lažni lek* koji zapravo pospešuje zaboravljanje, a ne pamćenje. Na sličan način tretirana je i većina artefakata otomanskog nasleđa. Njihova poruka bila je unapred proglašena lažnom, neautentičnom i bezvrednom. A ono čemu ne pridajemo vrednost nema razloga ni da negujemo ni da čuvamo. Put koji vodi od potcenjivanja do brisanja i zaboravljanja turskog nasleđa u Srbiji je najplastičnije zabeležen u narodnoj poslovici. Kada neko prođe pored nas kao da nas ne primećuje, zameramo mu da je prošao pored nas "kao pored turskog groblja". A imamo li u vidu da već odavno važi da "većina starih turskih grobova nemaju nikakav natpis" (Elezović, 1940, XXIV), onda se za stav ignorisanja turskog nasleđa može reći da on ne izbegava komunikaciju s izvesnim sadržajem, nego sa praznim mestom, sa izostankom svakog sadržaja. Ravnodušnost, potcenjivanje i ignorisanje opravdavaju sebe time što unapred diskvalifikuju svoj objekt. Uskraćivanje priznanja važenju turskog prisustva na ovim prostorima bazira se na pretpostavci svojevrsnog nihilizma. Ono što je po sebi ništavno ne može očekivati da bude priznato. Rečju, sećanje na Turke bilo je praćeno ravnodušnošću prema vidljivim tragovima njihovog boravka, ali je u isto vreme negovalo epiku, tj. pesnički odgovor na izazove istorijskih događaja.

"VARVARIZOVANJE" TURAKA

Međutim, potcenjivanje nije bilo trajni pratilac sećanja na Turke. Premda se u dvadesetom veku ono moglo zapaziti kako u drastičnom izostanku interesa za orijentalne jezike kod učenjaka, tako i u opšte rasprostranjenoj atmosferi superiornog položaja u odnosu na imperiju na izdisaju, prvobitne asocijacije na Turke su bile sasvim drugačije. Nadmoćni osvajač s juga vekovima je među Srbima izazivao strah, osećaj ugroženog opstanka, preteći utisak neumoljive moći, sve drugo, samo ne potcenjivanje. Ono je potpomognuto spolja, tj. tek nakon prvih velikih pobeda Habzburške imperije tokom Bečkog rata. Karlovački mir 1699. predstavljao je istorijski presedan u evropskim okvirima, pošto su tada Turci po prvi put dobili status ravnopravnog pregovarača, i seli zajedno za sto sa predstavnicima evropskih vojnih sila, Austrije, Venecije, Poljske i Rusije. Međutim, nakon toga pregovaračkog podviga i unapređenijeg tretmana turske strane, status Turaka se nije popravio, nego pogoršao. Naime, umesto da Otomanska imperija bude posmatrana kao jedna od ravnopravnih učesnica na pozornici na kojoj se međusobno sudaraju geopolitičke i vojne sile, ona je sve češće posmatrana s neskrivenim potcenjivanjem. Iver Neumann umesno skreće pažnju da se upravo posle Karlovačkog mira "javlja sve češće upotreba grčkog termina 'varvarin' pri opisivanju Turaka, na štetu usko religioznog pojma 'nevernik' ili 'bezbožnik' … što predstavlja još jedno podsećanje da je fenomen istočnjaka kao *drugog* Evrope stariji od hrišćanskog sveta i islama" (Nojman: 2011, 73). Ukoliko se saglasimo s Nojmanom, to ćemo učiniti pre svega zbog neodoljive analogije koja se može ustanoviti kada je reč o motivima za označavanje Persijanaca kao *varvara*. Naime, bez obzira što se radi o razlici od gotovo dva milenijumima, i Turci i Persijanci su postali varvari pod sličnim okolnostima, tj. posle vojnog poraza.

Primer oblikovanja helenskog "identiteta" nam demonstrira kako je ono bilo praćeno preciziranjem pojma varvara. Pri tome je zapravo reč o nesvakidašnjoj vrsti *preciziranja*, pošto je ono u isti mah bilo i *univerzalizovanje* starog epiteta. Naime, "drevno" značenje je varvare pre svega poistovalo sa ljudima koji nerazumljivo govore, što je takođe podrazumevalo i da nerazumljivo misle. Ali takvi epiteti nisu imali vanvremenu primenu, nego su se ustanovili u konkretnim istorijskim okolnostima. Nakon neuspelih persijskih pohoda, nekadašnji stranci su postali neprijateljski raspoloženi varvari. Ova transformacija imala je prevashodno političku funkciju.

Pripisivanjem epiteta, koji Persijancima pre i tokom sukoba nipošto nije pripadao, obavljena su dva posla. S jedne strane, on je ojačao i stabilizovao atinsku prevlast u novoformiranom savezu. S druge strane, naraslo samopouzdanje Atinjana nakon pobede kod Maratona je dodatno osnaženo i dugoročnim civilizacijskim potcenjivanjem persijske

kulture. Jednokratna vojna pobeda je posredstvom figure varvara preinačena u dugotrajnu kulturnu pobedu. Ona je možda najrečitija u Eshilovim *Persijancima*, gde varvarin nije određenje pomoću "spoljnih znakova", nego deo unutrašnjeg sećanja, ili prihvaćeni i interiorizovani kompleks niže vrednosti od strane Persijanaca. Obraćajući se nikome drugome do svom *gospodaru* jedna Persijka svoj vlastiti jezik naziva varvarskim:

"Čuje li me sen blažena,
bogoliki naš gospodar?
Čuje li mi reči razne,
govor jasni, varvarski,
naricanje gorko, prebolno?"
(Eshil: 1994, 267)

Ukoliko je pre persijskog pohoda varvarsko označavalo ono jezički nerazumljivo i nejasno, nakon njega ironično dozvoljava jezičku jasnoću (varvarski jezik je razumljiv persijskom kralju!), da bi mu se pridružio beleg ne samo vojnog, nego i kulturnog poniženja. Taj primer na plastičan način pokazuje da strukture sećanja nipošto nisu statične. Pored toga, svedoči nam da se *konstituisanje vlastitog direktno ogleda u zaoštravanju odnosa prema vojno poraženom protivniku*. Odnos Grka prema Persijancima nam je uverljivo posvedočio da vojni poraz po automatizmu može da postane i kulturni poraz. Evropski odnos prema Turcima pokazuje sličnu pravilnost. Nakon propale druge opsade Beča, i stabilizovanja granica na rekama Dunavu i Savi, kvalifikovanje Turaka manjkavim religijskim predznacima postalo je nedovoljno.

Austrijsko samopouzdanje je nakon pobeda Eugena Savojskog pomerilo naglasak s istine i superiornosti vlastite religije, na ukupnu istinitost i superiornost vlastite kulture. Zbog toga bismo osporili dijagnozu Božidara Jezernika prema kojoj je nakon Karlovačkog mira naglasak sa vojnog sukoba premešten na sukob među kulturama: "uprkos slabljenju vojne pretnje, 'Turčin' i dalje doživljavan kao 'kulturna pretnja'. Stoga je Evropa nastavila žestoko da progoni svog bivšeg osvajača" (Jezernik: 2010, 17). Stiče se utisak da je ovakav sud moguć tek ukoliko zanemarimo efekte "varvarizovanja" Turaka, tj. procesa civilizacijskog unižavanja vojno poraženog protivnika. Nema govora o tome da se Evropski odnos prema Turcima nakon Karlovačkog mira stilizovao u kontekstu kulturne pretnje.

U novijoj istoriji, varvarom se ne označava onaj ko nam "kulturno preti", nego onaj u odnosu na koga smatramo da smo nadmoćni. Bez uverenja u vlastitu superiornost nema ni izvesne lakoće označavanja drugih kao varvara. Persijski primer nam je pokazao da

je uvođenje oznake varvara kao samoodređenja imputirano spolja. Ono nije spontana projekcija, nastala nakon interiorizovanja unutrašnjeg sloma i razočaranosti usled poraza. Naime, takvo stanje stvari nam nije ponudila persijska književnost, nego je konstruisano u majstorskoj radionici grčkih tragičkih pesnika. Nije persijski pesnik imenovao neki segment svoje kulture varvarskim nego je to, "umesto njega", učinio grčki pesnik. Pobeđeni utoliko nije kulturna pretnja nego adresa na koju se šalje zatezna kulturna kamata na ime glavnice, tj. ubedljive vojne pobede. U tu kamatu spada i pripisivanje ponižavajućih atrubuta i to ne kao određenja pripisanih spolja, nego kao samoodređenja. Iz te perspektive postaje jasno da Evropa nije progonila Turke zato što su oni predstavljali pretnju, nego zato da bi osnažila uverenje o svojoj vlastitoj kulturnoj superiornosti. O tome nam svedoče i dva spomenika nadomak Novog Sada, posvećena pobedi Eugena Savojskog nad velikim vezirom Damad ali pašom avgusta 1716. I katolička crkva Snežne Marije, podignuta 1881. i spomenik na brdu Vezirac iz 1902. sadrže istu poruku. Stavljajući krst iznad polumeseca na kupoli hrama, graditelji crkve su postigli istu sugestiju kao i projektanti spomenika na Vezircu.

Prilikom njegovog svečanog otvaranja, 05. avgusta 1902. pukovnik Štrobl je rečito demonstrirao da izgradnja spomenika posvećenog velikoj austrijskoj pobedi nije motivisana da odgovori nekome ko kulturno preti. Naprotiv, simbolička poruka spomenika nije usmerena ka spolja. Ona je pre svega usmerena ka unutra, ka vlastitom samopotvrđivanju. Ipak, sastavni deo njegovog govora iznosi preplitanje vojnog i kulturnog momenta. Za razliku od Atinjana, kod kojih je varvarstvo kao kulturni predznak Persijanaca postalo moguće tek *nakon njihovog vojnog poraza*, Strobl je uveren da vojna superiornost mora rezultirati kao *posledica* kulturne superiornosti. Nužnost vojnog poraza unapred je predodređena, pošto onaj ko je kulturno inferioran naprosto ne može pobediti: "Gospodstvo polu-mjeseca značilo je i znači barbarstvo – pravu kulturu stvorilo je i stvara tek kršćanstvo … [postavili smo] jednostavan križ, kome do podnožja leži polu-mjesec, kako bi se simbolično označio trijumf kršćanstva nad barbarstvom" (Krašnjak: 2010, 274).

Predstava o kulturnoj superiornosti je omogućena tako što su predstave o "varvarima" brižljivo ispražnjene od bilo kakvog pozitivnog smisla i određenosti. Ono što je lišeno svih afirmativnih atributa ne može se posmatrati u komparativnoj ravni sa nama, što znači da ne može predstavljati ni ozbiljnu pretnju po nas. Bilo kakva komparativna ravan nedostaje iz prostog razloga što sa varvarima ne možemo imati ništa što bi nam bilo zajedničko. Ukoliko s varvarima nemamo ništa zajedničko, samim tim među nama izostaje i elementaran nivo opštosti, a bez nje naš odnos prema njima ne može biti drugačiji od potpunog isključivanja. Odlučujuću ulogu u prelasku iz defanzive u latentno agresivnu ofanzivu prema Turcima imao je sklop koji tesno povezuje varvara i neprijatelja, a za njegov pseudo-legitimacijski

naboj možemo da kažemo da je ostao aktivan do danas.

NASLEĐE OTOMANSKE VLADAVINE: I KULTURNE POZAJMICE I KULT NEPRIJATELJA

Nema pogrešnijeg suda o Turcima od onog da njihovo prisustvo nije ostavilo traga i da su oduvek bili *strano tkivo* na ovim prostorima. Štaviše, možda su se mnogi od njih, posebno iz viših slojeva uprave, i osećali strancima, ali se takva procena ne može pripisati stanovnicima zemalja koje su osvojili. Viševekovno prisustvo Turaka učinilo je da oni budu "dobro upoznati". Kod Ive Andrića možemo pronaći mnoge lepe opise usamljenosti i duboke distanciranosti turskih moćnika od sredine u kojoj žive. Premda književni kritičari nisu propustili da zapaze Andrićevo temeljno interesovanje za "duhovnu samoću ljudi od vlasti i moći" (Leovac: 1979, 718), valja dodati da su njegovi turski moćnici u gotovo jednakoj meri udaljeni kako od onih nad kojima vladaju, tako i od same moći kojoj služe. Andrićeve najbolje stranice nam pokazuju da ne smemo poistovećivati moćnika i moć. Individualizovani lik otelovljuje tek neznatan delić tajnovite i udaljene moći. Ukoliko je fenomen izmicanja presudna osobenost stranosti, onda se za Andrićeve Turke može reći da im je životni svet okolne raje podjednako stran i zagonetan kao i svet ohole i nepristupačne prestonice. U atmosferi radikalne neodomaćenosti i jedan i drugi svet se u očima moćnika stapaju u "sliku koja se ne da uhvatiti" (Andrić: 1976, 132). Doživljaj stranosti produbljuju pre svega situacije u kojima nismo u mogućnosti da delamo u skladu sa anticipacijama. Andrićevi prikazi intimnog sveta Turskih paša i vezira svoju uverljivost zahvaljuju ideji da su nesigurnost i usamljenost neminovni tamo gde ne možemo da predvidimo da li nam opasnost preti od raje, vlastitih sunarodnika ili volje vrhovne vlasti. Dok kod Andrićevih Turaka dominira osećaj stranosti, odnos Srba prema Turcima odvijao se u znaku konstrukcije neprijatelja. Za razliku od susreta sa stranim, suočavanje s neprijateljem je unapred određeno, pa otuda nosi i anticipacije svega što od njega možemo da očekujemo. Neprijatelj se pojavljuje kao deo našeg životnoga sveta, ali prema njemu izražava stavove suprotne našim. Budući da zauzima suprotstavljeni stav, neprijatelj radi samopotvrđivanja mora iz osnova da dovede u pitanje našu životnu formu. Upravo u takvim okolnostima su se odvijale i kulturne pozajmice od Turaka. Prisvajanje izvesnih kulturalnih sadržaja praćeno je svešću o napetosti, o nepremostive distance koja nas deli od zavojevača. Uprkos tome, pozajmice su se izvrsne uklopile u tradicionalno nasleđe i postale su deo nas samih.

Smatrajući da su, uprkos svim bolnim istorijskim iskustvima, turske reči, maniri i običaji srodni duhu srpskog jezika i mentalitetu naroda, etnolog Vladimir Dvorniković je izneo tezu o većoj kulturnoj prijemčivosti za istočnjačke nego za zapadnoevropske uticaje:

"Jugosloven, pored svog hrišćanskog i evropskog revolta u njemu, ipak se lakše snašao i razumeo sa Turcima nego sa ma kojim osvajačem sa evropskog Zapada" (Dvorniković: 1939, 310). Doista, najdelikatnije osećajne nijanse još uvek izražavamo pozajmicama iz turskog jezika i pri tom ih ne doživljavamo kao strane reči. Nebrojene su kulturne pozajmice od Turaka, s tim što Dvornikovićeva teza o "prijemčivosti" deluje naivno ukoliko se u njenoj pozadini ne uoči konstitucija neprijatelja. Tako stižemo do paradoksa kulture sećanja na Turke u Srbiji: s jedne strane mnoštvo pozajmica u jeziku, muzici, odevanju, ishrani, a s druge podozrenje prema životnom stilu i kulturi od koje se pozajmljuje. Ovoj napetosti treba da zahvalimo za nesvakidašnju stabilnost politike sećanja na Turke u Srbiji. Promene istorijskih okolnosti nisu bile praćene značajnom modifikacijom formi koje su posredovale sećanje. Ukoliko pak modifikacija važi kao prva osobenost sećanja (Husserl: 1980, 235), onda sećanje na Turke zapravo više liči na konzervaciju. Njemu su nedostajali prevodilački učinci bez kojih nije moguća istinska komunikacija među generacijama: "… sećanje … mora biti prevedeno u kulturno svećanje potomstva" (Assmann: 1999, 15). Možda su delom i zbog toga bez uspeha ostali i pokušaji Kraljevine Jugoslavije da formira zajednički, jugoslovenski identitet, kao i napori socijalističke Jugoslavije da neutrališe nacionalizam kao nekadašnju alfu i omegu društvenog identiteta. Kult nacionalnog heroja smenio je kult partijskog heroja, naspram kojeg je apstraktni heroj rada delovao bledo i neuverljivo. Radi se o tome da ni jedna ni druga država nisu uspele da *prevedu epsku svest* u svoj vlastiti idejni registar. To takođe znači da je sećanje na Turke ostalo lišeno afirmativnih atributa, da su trajnost i snaga njihove države objašnjavane jedino kao izraz sistemskog nasilja. Vidljivi tragovi njihove kulture su ponegde i dobili status zaštićenog spomenika kulture (1963. Bajrakli džamija, Beograd) ali su, poput spomenika većine "manjinskih kultura", u obrazovnoj praksi sistemski zanemarivani. Ako danas o Turskoj vladavini imamo nejasnu sliku, kao i o vladavini Huna i Avara, onda su posledice odnosa prema toj vladavini itekako vidljive. Zbog toga se rad na prevodu i adaptaciji sećanja u Srbiji danas čini potrebniji nego ikada. Opasnost perenizovanja i ovekovečivanja sećanja, Jovan Cvijić je već na svojim Sorbonskim predavanjima 1917-1918. poistovetio sa "istorijskom predrasudom". Svestan da povesni razvoj nije moguć bez razvoja sećanja, Cvijić je cenu koju plaća onaj koji podlegne toj predrasudi prepoznao u samoizolaciji (Cvijić : 1922, 418). Međudržavni odnosi se mogu drastično promeniti, što odnosi između Srbije i Turske u kontinuitetu pokazuju već počevši od 1913. Kada nam postane jasno da neprijateljstva među državama nisu večna, onda će nam preostati da prevladamo znak jednakosti između spomenika turske kulture i sablasti zulumćara (oni koji čine "zulum", tj. terorišu, delaju na zao i nepravedan način).

LITERATURA

Andrić, Ivo (1976) *Omerpaša Latas*, Sarajevo.

Assmann, Aleida (1999) *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München.

Cvijić, Jovan (1922) *Balkansko poluostrvo*, Beograd, prev. B. Drobnjaković.

Dvorniković, Vladimir (1939) *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd.

Elezović, Gliša (1935) "Turski spomenici u Vojvodini", u: *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* VIII, Novi Sad.

Elezović, Gliša (1940) "Turski spomenici", u: *Zbornik za istočnjačku istorisku i književnu građu*, Beograd.

Eshil (1994) *Persijanci,* u: Grčke tragedije, Beograd, prev. M. Đurić.

Husserl, Edmund (1980) *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung. Zur Phänomenologie der anschaulichen Vergegenwärtigung. Texte aus der Nachlass (1898-1925)*, Husserliana XXIII, Hg. E. Marbach, The Hague/Boston/London.

Jezernik, Božidar (2010) "Stereotipizacija Turčina", u: *Imaginarni Turčin*, Beograd, prev. A. Bešić/I. Cvijanović.

Krašnjak, Ivan (2010) "Križ princa Eugena Savojskog na Vezircu kod Petrovaradina", u: *Rad muzeja Vojvodine* 52.

Leovac, Slavko (1979) "Andrićeve pripovetke o Turcima", u: *Letopis Matice srpske* 424, Novi Sad.

Nojman, Iver B. (2011) *Upotrebe drugog. "Istok" u formiranju evropskog identiteta*, Beograd, prev. M. Danon.

Plato (1886) *ΦΑΙΔΡΟΣ* 275a, Platonis Dialogi Vol II, Lipsia.

Dragan Prole

THE CULTURE OF MEMORY OF THE TURKISH RULE IN SERBIA

Summary

The ambiguous memories of the Turkish rule in Serbia stretch to opposite poles. On one hand, we see an obvious tendency to ignore all legacies of the Ottoman culture, and in the other a strong emphasis that the Coming of the Turks should be identified with the genesis of

the historical consciousness of the Serbian people. In contrast to that strategy of exclusion, which attempts to associate the legacy of the Turkish culture with something completely foreign, and by that irrelevant to us, we have the recognition of the constitutive role of the Turks in the formation of our own identity. In the attempt to answer the question - how is it possible to accept both ideas at the same time, when the acceptance of one implies the rejection of the other, the author is investigating the characteristics of the "barbarisation" of the Turks in Serbia. Through that he also analyses the relationship between the cross and the crescent moon on a church and the monument built in the honour of Eugene of Savoy's victory near Petrovaradin in 1716. In the second part of the paper, the author looks though the paradox of the culture of recollection of the Turkish presence in Serbia. From one side, a multitude of loans in language, music, clothing and nutrition, and on the other a sense of suspicion when it comes to the lifestyle and the culture of the loan-providing country.

Војин Калинић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

УДК 94(=163.41):929 Milaš N.
оригинални научни рад

СЛИКА НИКОДИМА МИЛАША О ИТАЛИЈАНСКОЈ КУЛТУРИ У ДАЛМАЦИЈИ

АПСТРАКТ

Никодим Милаш (1845–1915), напознатији је по свом доприносу канонском праву и улози коју је имао као православни далматински епископ од 1890–1911. године. Његова свестрана и често ватрена личност истакла се и на другим пољима, попут културе и политике, тог доба у Далмацији. Ударио је темељ Српској странци и Српском листу 1880. године, а иза њега нам је остало преко 180 писаних дела и разних чланака расутих по разним угледним новинама тог доба.

Далмација је тада била под круном Хабсбурга, под којом остаје све до уједињења 1918. год. У њој живе три аутохтона народа: Италијани као доминантна мањина, и два јужнословенска, Хрвати и Срби, који заједно чине специфичан културно-политички троугао тог доба.

Буђење националне свести половином 19. века захвата ову егзотичну аустријску провинцију. Срби и Хрвати прво наступају заједно у тој борби, али 70-их година долази до размимоилажења интереса и подвојености ова два народа услед доминације ултраклерикалне струје у хрватском крилу до тада заједничке Народне странке.

Године 1880. долази до приближавања српских и италијанских интереса на политичко-културном пољу. Један од најзаслужнијих свакако је Милаш, који истиче предности такве сарадње пишући три чланка под насловом „Српство и Италијанство“ у Српском листу. У њима жели да докаже заједничку историју, књижевност, хтења и циљеве ова два слободарска народа који један од другога имају доста тога да науче. Такође, учествује у другим културним манифестацијама сличног карактера у Далмацији.

Циљ овог рада јесте да покаже Милашеву улогу у овом српско-италијанском културно-политичком споју, али и идеје које превазилазе тадашњу културно-политичку сцену. Њихова анализа може нам послужити за пример сарадње тих народа у тим историјским околностима, те лакше разумевање историјских, политичких, друштвених и културних процеса у Далмацији.

Кључне речи: Никодим Милаш – Далмација – Срби – Италијани – Хрвати – култура – књижевност.

Име епископа др Никодима Милаша (1845–1915)[1] у културној историји српског народа углавном се везује за непроцењив допринос који је дао развоју канонског права Православне Цркве. Та сфера научног рада донела му је велику славу још за живота, и с пуним правом се за њега може рећи да је до данас остао, по мишљењу многих, непревазиђени канониста у целом православном свету.

Међутим, Милаш није био само епископ православних Далматинаца (1890–1911) и чувени канониста. Његово делање итекако се огледало и на другим пољима попут културног и политичког, на којима се истакао као неуморан национални и културни радник тог доба.

Далмација као најјужнија покрајина Аустроугарске Монархије, која је обезбеђивала примат на Јадранском мору, била је итекако битна за бечки двор. Након дуге историјске владавине Млетачке Републике, која је трајала на тим просторима све до Наполеонових освајања 1805. год., те кратке француске владавине, Беч добија власт над тим просторима после Бечког конгреса 1815. год., и она ће трајати све краја Првог светског рата.

Бечка политика према овој покрајини одвијала се зависно од њених империјалних интереса. Својом политиком Беч је често фаворизовао италијанску мањину[2] над словенском већином и тиме несумњиво чинио велики антагонизам између ове „две стране“, словенске и романске. Италијански језик био је службени језик, а његова доминација је била озбиљније угрожена тек на прагу 20. века. Наиме, без претеривања се може рећи да у Далмацији тог доба онај који није знао поменути језик није се могао сматрати за угледног интелектуалаца или припадника било које врсте елите тог доба. Захваљујући италијанском језику, италијанска културна заједница се ширила привлачећи у свој круг далматинске интелектуалце (Vrandečić 2002). Без претеривања се може рећи да је словенска популација у Далмацији била под јаким притиском италијанске културне асимилације, те да није било Народног препорода у 19. веку становништво би без сумње било у већој мери романизирано.

Улазећи у ново доба 19. века, културна светлост оличена у новим слободарским идејама новонастале Италије запљускивала је својим зрацима обале Далмације. Иако под строгом владавином и будним оком Беча, те идеје, како културне, тако и

1 Никодим Милаш (рођ. Никола), родио се у Шибенику 1845. год. од оца православног Србина Трифуна, не баш успешног трговца, и мајке Марије Валмасони (Valmassoni), кројачице по занимању и Италијанке по пореклу.

2 Доминација наследника крилатог лава највише се огледа у сфери културног живота, али свакако пропраћена и потпомогнута политичком доминацијом, нарочито у градским срединама. Политичку власт у градовима држе дуги низ година и тешко је губе. Најбољи пример је главни град Далмације Задар који је остао последња неосвојива утврда италијанске моћи све до свршетка Другог светског рата.

политичке, продиру у Далмацију. Треба имати у виду да је Далмација природно својим географским положајем била упућена на Апенинско полуострво. Нова држава која је настајала Гарибалдијевом жртвом[3], „Италија“ је била најближа западна европска земља која је била највећи културни, политички и др. узор Далматинцима уопште.

Хабсбуршка Монархија то никако није могла бити. Разлоге треба тражити у њеној конзервативности као монархије, те жеље да што чвршће влада над својим поданицима. Слободарске идеје које су узбуркале Италију, Европу па и саму Хабсбуршку Монархију револуционарне 1848–49. године, у Бечу су биле примљене с нарочитим подозрењем. У њима је аустријска власт видела велику опасност за своју егзистицију, тако да их је примала кроз иглене уши. Мирис какве-такве слободе Далмација је осетила тек 60-их година 19. века када је након Баховог апсолутизма у Монархији заживео парламентаризам.

Милашев однос према италијанској култури можемо пратити активније готово од његовог детињства. Свакако да је захваљујући мајци Марији с том културом био упознат од самог детињства, што и сам истиче у Аутобиографији: *„По народности мајка ми је била Италијанка... прву ријеч коју сам ја као дијете прословио, била је на италијанском језику, и на том сам језику сам са својом матером говорио све до смрти њене“*. (Милаш 2005). Основну школу учио је код францисканаца, доминиканаца и језуита код којих је стекао добро образовање, научивши латински и усавршивши италијански језик. Поред ове околности из сфере образовања, која је у битној мери условила његов животни пут и делање, Милаш је био васпитан у строго православном и српском националном духу, што нарочито и истиче у својој Аутобиографији.[4]

Када се у Далмацији почела будити народна словенска свест, млади Милаш похађао је задарску гимназију. Ово народно буђење захватило је већину ученика ове школе, који су често били супротстављени на два табора, словенски и италијански, попут поделе у Далматинском сабору на народну и аутономашку странку[5].

Захваљујући свом породичном васпитању, те захваћен новом словенском „препородном буром“, млади Милаш активно стаје на страну првог табора. Како сам каже у својој Аутобиографији: *„Сви ђаци, који нијесу били рођени Италијанци, били су на страни прогоњених својих професора, и међу тим ђацима био сам и ја. Бурне*

3 Гарибалди, отац Италије, слао је своје чете у помоћ српским устаницима у Херцеговини, а Мацини се залагао за ослобођење и уједињење балканских народа.

4 “*Највише се тада о мени старала моја баба Јелена... Поред ванредне физичке неге, настојали су да одгаје у мени дух побожности и љубави к цркви*“ (Милаш 2005).

5 Народна странка тежила је да се Далмација сједини са Хрватском и звали су је анексионистичка, док је друга хтела да ова покрајина остане самостална са свим својим особеностима од којих је италијански печат био на првом месту.

смо овације приређивали својим професорима и у сабору и ван сабора, и зато смо били доста често подвргавани дисциплинским казнама. Три сам пута и ја морао да издржим такве казне (Милаш 2005).

Борба против италијанске доминације у свом почетку имала је делимичне политичке успехе. Мада, како је време одмицало и како су долазили нови избори, народна странка добијала је све више власти под своје окриље. Та борба не може се разумети као борба против италијанске културе уопште, него као отпор и жеља да се словенска, то јест српска или хрватска свест ослободи њене доминације (повлаштене италијанске елите)[6] у сфери политичког и културног живота у тој аустријској покрајини.

Седамдесетих година 19. века долази до размимоилажења словенских снага у Далмацији на изричито хрватску и српску. Разлоге подвојености треба тражити у новим политичким околностима проузрокованим упливом ултраклерикалне струје дон Миховила Павлиновића, те његовог преузимања вођства Народне странке коју од 1880. год. Срби напуштају, те самостално почињу да се боре за своја политичка, културна и друга права.[7]

Милаш у овим догађајима активно учествује држећи страну, природно, народу којем је припадао. Апологетским начином писао је чланке политичке садржине бранећи српске интересе у Приморју у листовима тог доба попут новосадске *Заставе, Тршћанских новина* и *Гласа Црногораца*.

Као последица нових политичких околности, у Далмацији се оснива Српска странка и Српски лист. Темеље овој странци и листу поред многих знаменитих личности тог доба: Саве Бјелановића, Владимира Симића, Љубомира Вујновића и других, удара и сам Милаш.

Услед оваквих нових политичких околности проузрокованих горе наведеним околностима долази до зближавања српских и италијанских интереса у Далмацији.[8] Позитивно писање Српског листа о Италији и Италијанима последица је сарадње са Аутономашком странком којој су се Срби приближили због разлаза са Хрватима

6 Број Италијана у Далмацији никад није прелазио 5–6% и они су живели искључиво у урбаним срединама. Поред ове чињенице, они су били политичка и културна елита те регије.

7 Део хрватских аутора (после Другог светског рата) кривио је Павлиновића за то што је проповедао клерикалне и националистичке или чак шовинистичке пароле, те је изазивао код Срба обрнуту реакцију, што је битно и довело до касније поделе (Antonyi Cetnarovitz, 2006: 159).

8 Српски национални идентитет био је седамдесетих година 19. века озбиљно угрожен од ултраклерикалне струје дон Миховила Павлиновића. После бројних преговора који нису довели до решења, Срби напуштају народњачки табор под вођством Саве Бјелановића и осталих тадашњих српских првака, међу којима је био и сам Милаш. На изборима 1879. год. у Задарском котару за Царевинско веће српска и аутономашка странка наступају са заједничким кандидатом Густавом Иванићем и побеђују. Овакву победу хрватски политичари назвали су „буковичко издајство“.

крајем седамдесетих година 19. века (Софија Божић 2001: 181).

У светлу овакве нове политичке реалности, то јест зближавања српске и аутономашке странке у Далмацији, Милаш ради оно што најбоље зна и што га је прославило. Хвата се пера и објављује чланак у Српском листу под називом *„Српство и Италијанство“*, који је излазио у три наставка (Српски лист бр. 13, 14, 15 за 1880. годину).

Поменути чланак треба гледати и разумевати у светлу једне заједничке аутономашко-српске акције у Далмацији. Наиме, аутономаши су 1881. године покренули акцију прикупљања новчаних прилога за подизање споменика главном идеологу аутономашке политике Николи Томазеу у његовом родном граду Шибенику. Док су Хрвати бојкотовали ову акцију, далматински Срби су се на предлог Никодима Милаша свесрдно ангажовали. Тим поводом Српски лист објавио је подужи чланак – из Милашевог пера – у коме се хвали и велича Томазео (Милутиновић 1973).

Поменути чланак битан је ради схватања Милашеве културне слике Далмације, али и улоге коју би не само по њему, него и по већини тадашње српске далматинске елите италијанска култура требало да игра у њеном развоју.

У духу зрелог 19. века оличеног у народним и слободарским жељама народа на оба полуострва, Балканском и Апенинском, Милаш у првом делу чланка описује њихову сличну историјску еволуцију, али и сличне тежње и циљеве: „*Дивна два полуострва Апенинско и Балканско, заметци европске културе јелинске и латинске, њима је судба намењена да поврате земљиште народно“* (Српски лист бр. 13, година 1, 26. Марта/7. априла).

Затим се осврће на тешке и компликоване историјске околности са којима су се ти народи суочавали у својој прошлости: *„Велике силе и папа кочили развитак италијанске народности. Један језик, једнака историчка предања и народна књижевност, спајали су већ народ италијански. ... Арпад Брешијски, Кола да Ријенцо, знамените племићке фамилије римске, лига ломбардијска* [...]*“*. Даље закучује да је и Балкан имао исти историјски развој: „*И ови народи морали су да се боре за своју културну народност попут Италијана. – исте препреке имали као и италијани Византија је имала са Угарском. Српско Царство се на крају издигло за Душана који побједи Грке и Бугаре попут битке код Лењана*[9] *биле клице будуће слобенске народности попут талијанске. – то је био узрок издржљивости у борби*

9 **Битка код Лењана** одиграла се 29. маја 1176. године. У њој је војска Ломбардског савеза поразила војску светог римског цара Фридриха I Барбаросе. У част ове победе Ђузепе Верди је написао истоимену оперу. Ломбардски савез је основан 1167. и био је савез ломбардских градова који су се обавезали на заједничку борбу против цара Фридриха I Барбаросе. Ломбардски градови су заклетву положили код места Понтида.

са Турцима“. Велича српске владаре и њихове слободарске тежње: *„Бодин-Немања - Св.Сава-Милутин - Душан борци за слободу и уједињење српског краљевства“* (Српски лист 1880).

Једну од најтересантнијих паралела Милаш прави на примеру Косовског боја упоређујући га с коалицијом Карла V с папом против кнежевина италијанских: *„С падом на Косовом пољу Српског царства, и коалицијом Немачке царевине... против република и књажевства италиајнских, уништава се слобода двају полуострва и пријечи се даљи развој народни за неколико вјекова“*. Ове две слободарске борбе: Срба против Турака, те тадашњих италијанских држава против поменуте коалиције, за Милаша су корен тежњи за народно ослобођење у 19. веку Срба на Балкану и Италијана на Апенинском полуострву: *„Али плодови борбе уздржане у старо доба, успомене великих жртава и побједа не могу већ да пропадну утаман. Свети огањ слободе и поноса народног, тиња над пепелом развалина заробљене отаџбине, да се с временом, при бољим згодама, разбукти у велик пламен слободе народне“* (Српски лист 1880).

Такође, истичући ту борбу, говори и о скоро истим примерима у ставовима према издајницима слободарске борбе (Вук Бранковић) које су имала како италијанска, тако и српска књижевност: *„Тек душа италијанска и српска, која тако јако чезне са слободом народном, могла је у свом пјесничком полету онаким страшним сликама представити издајнике народне“* (Српски лист 1880).

Прави паралелу између Пијемонта и Кнежевине Србије, који се боре за високе слободарске циљеве. Указује на сметње и проблеме које стварају велике силе ка остварењу тих часних циљева: *„Борба која изазиваље сву Јевропу на бојно поље, за или против народности талијанске и српске ... Пијемонт изазиваље рат при Наполеону 3, Србија изазиваље источни рат за слободу Србије и Црне Горе...“* (Српски лист 1880).

У следећем делу чланка Милаш прелази са политичке ситуације на поље књижевности, алудирајући такође на њихову сличност и исте тежње. На првом месту упоређује два великана двеју књижевности и њихова узишена дела: „*Данте Божанствена Комедија – Његош Горски Вијенац“,* називајући их *„Генији двају народа лебдећих за слободом народном“* (Српски лист 1880).

Затим упоређује и друге књижевнике оба народа, истичући да и у њиховим списима царује исто одушевљење за слободом и напретком народним. *„Одушевљење које се развија до најсвршенијих трагичких, епских и лирских форма, те изазиваље у читаоцу најдубље домољубне осјећаје. Такви су писци међу италијанима трагик Алфијери, генији који први у ново доба изазиваље у италијанцима љубав к отаџбини*

Росети пјесник италијанског јединства, Силвијо Пелико жива слика љубави к отаџбини и Масимо д Аџијело апостол италијанске слободе. С овим италијанским књижевницима могу се достојно упоредити наши српски књижевници Симо Милутиновић, Бесмртни Бранко, Змај Јовановић и Јакшић.“ (Српски лист 1880).

Осврће се и на Мажуранића и његово дело које је итекако утицало на развој не само српског, него и балканских народа уопште: *„Истина и Мажуранић Хрват у Смајл Аги Ченгићу (ако је ово његов спјев) узвисио се до највиших италијанских и српских пјесника али откуд узимље тему, од куд идеале народне? Из српске историје, из најчистије извора српског, из живота црногорског.* (Српски лист 1880).

Наглашавајући поменути историјски развој и сличне околности, па кроз призму књижевности, Милаш отворено алудира на то да *„Из сличности тежња, дјеловања и страдања, рађа се обично симпатија и саучешће“* оба народа, српског и италијанског (Српски лист 1880).

Такође, не заборавља да похвали Италију што помаже *„последњи српски устанак“*, то јест Херцеговачки устанак 1875. године.

У почетку другог делу чланка осврће се на сам географски и етнографски положај Далмације за коју изричито каже: *„она је вишим дјелом по народности српска али културом – културном традицијом везана за Италију“.* За Милаша је то историјска и етнографска истина иако су тих година неки водећи хрватски политичари тврдили супротно, поричући било који други идентитет сем хрватског. Предосећајући њихову реакцију, Милаш пише: „*Намрштиће се великохрвати на ово“.*

Овакву своју тврдњу црпи из историјских извора, те се позива на Порфирогенита, упоређујући народ по Далмацији и Херцеговини, који се разликује од становника Загреба и острва. Главни Милашев аргумент је језик у тим регијама, који је у првима исти за разлику од потоњих. Следи Вука по питању да језик одређује народ.

У даљем писању велича нову препородну италијанску просвету која је помогла и освешћење српске свести и тежњи за слободом. На првом месту истиче знаменитог Николу Томазеа и његово дело „Искрице“: „*Овај свјетли, дубоки и благи ум који је силније љубио своју домовину и који је светије и узвишеније његовао народност словенску од многих лажних пророка садашњег нашег хрватизма (што свједоче његове „искрице“ и сам његов живот)* „*он сам је већ једна слава далматинска, која уздиже наш понос народни и који нас везује са уљудношћу италијанском. Ова уљудност италијанска проникла је наше друштво у градовима, и даје нам она преимућства у знању и благодарном осјећају, која су последица савршене културе.* (Српски лист бр. 14). За Милаша Томазео је великан који представља мост српске и

италијанске културе те га истиче као првог и правог сина Далмације.

За Милаша преко градова у којима је било доминантно италијанско становништво *уљудност* (култура) је продрла међу нас саме. Анализирајући млетачку власт у Далмацији, захваљује јој се што није увела феудални систем те права корист од ње је: „*С тога је наш сељак остао властити господар или највише кмет*; *а с друге стране при природној бистрећи нашег народа, овоме у првом реду имамо благодарити што се међу нама уздржао слободни дух и осјетљивост за поштењем и части, својине не само слободног човјека*“. Милаш на крају овог дела закључује да Италијане и Србе везује не само прошлост него и будућност (Српски лист бр. 14).

Са поља историје и културе Милаш се опет враћа на поље политике. Критички се осврће на развој народног препорода у Далмацији који је у почетку, предвођен заједничком српско-хрватском слогом и залагањем за слободарске идеале, имао значајног успеха: *„Зато је Народна странка добијала све више земљишта, што је противнике била самим њиховим оружјем начелима сувременим, народним, које је у Далмацији не може бити друго већ словенско“*. (Српски лист бр. 14). У даљем писању критикује опортунизам народнох вођа, нарочито Клаића који није спречио преузимање народне странке од ултраклерикалне хрватске струје предвођене Павлиновићем. Ова струја је будућност Далмацији обећавала у оквиру хрватских националних интереса, али је отворено побијала два друга фактора на тим просторима, то је јест италијански и српски фактор.

Бранећи поменути став, Милаш се поново позива на Томазеа истичући недовољно припадност словенству Хрвата у Далмацији: *„И опет велим да ми се Хрвати не чине доста Славјани ... Те остаје да је ствар сасвим друга бити славјанин; и кад постану збиља славјани, ја ћу први нукати далматинце, да се са њима здруже. Али зато нијесу довољне наредбе банске, него треба промјнити наваде и ћуд. Те остаје да је ствар сасвим друга бити славјанин а друга востати хрват“ (Parnica Dalm. str. 136) ништа истинитије од ових ријечи нашег Томазеа. Зар народ који је свјестан себе и народних особина може нијекати права и светиње брата, на грбачи којег доспје до свог господств, као што то чине Хрвати у Далмацији.* [...] *„треба да промене наваду и ћуд ако хоће бити прави словени“* (Српски лист бр. 15).

Са друге стране, критикује аутономашку странку што је у почетку заузимала антинародни став, што јој према начелима и угледу на саму Италију никако не може пристајати. „*Аутономаши не смеју да забораве да је Далмација словенска земља, италијанизирати је то би била једна етнографско-историчка аномалија у 19. веку“*. Даље у прилог овоме цитира и самог Томазеа који каже „*да би он свом душом својом*

одбијао такво талијанство, које би наносило штету властитом далматинском словенству". Томазео каже „*да нема Далматинца аутономисте, у коме не би било капи далматинске крви"*. (Српски лист бр. 14).

О улози аутономаша Милаш отворено каже: „*Њихова права улога састојала би се у подражавању словенског покрета помоћу италијанских напредних културних начела."* Затим да Срби и Италијани имају два јасна става услед новонастале политичке ситуације, а то су*: отпор хрватизирању наше Далмације и спајању њеном троједном краљевству – дакле антианексија.*[10]

На крају овог троделног чланка Милаш износи свој став о улози Далмације и тежини коју италијанска култура треба да има у њеном развоју. Противи се уједињењу са Хрватском јер би то вероватно водило ка мађаризацији: *„није да буде робиња Хрватске и с њом скупа да постане оруђе Угарске"*. Затим истиче први задатак Далмације: „*Њена је улога узвишенија, племенитија, коју мора поимати сваки њени свијесни син. Далмација по свом географском положају, по својој етнографско-културној битности... мора спајати исток и запад, стару романску са новом стварајућом се словенском цивилизацијом"*. (Српски лист бр.14). Решење будућности Далмације види и износи став речима да *„треба да узме на себе облик српски не баталећи у исто време начела сувремене италијанске културе"*.

Милаш на крају чланка даје и решење гледајући на Далмацију као регију која треба да има узвишену улогу у будућности, те пише: *„Она мора послужити мостом, преко ког ће ступати у сношај запад са истоком, јевропска западна цивилизација и трговина, с источном цивилизацијом... ову улогу вршила је Далмација захваљујући свом географском положају и у римска времена и вршиће је опет у новом препорођеном стању истока."* (Српски лист бр.15).

По Милашу, Србима и аутономашима смеши се светла будућност: *„победа је ујамчена, јер развитком просвјете, озбиљним дјеловањем и обавјешћењем, народ ће се освијестити и помоћи да Далмација стане на своје природно земљиште и тад ће она бити кадра да изврши своју племениту мисију"*. (То јест претходно наведено мишљење).

Када се узму ови ставови које је Милаш изнео далеке 1880. године у задарском *Српском листу* увиђамо сву комплексност историјских околности у тадашњој

10 Српски политичари су у почетку били за сједињење Далмације са Хрватском и осталим покрајинама Хабсбуршке Монархије попут Војводине и др., али након размимоилажења у политичком животу крајем 70-их година са хрватским интересима били су против поменутог сједињења. Интересантно је да је став већине српских политичара, па и самог Томазеа (1802–1874), био да ако треба да дође до сједињења Далмације, да то онда треба да буде са Босном и Херцеговином, што би по њима и било најприродније.

Далмацији. Према италијанској култури која долази са Апенина односио се критички позитивно видећи у њој путоказ за даљу будућност народа који деле заједнички животни простор не само у Далмацији, него и на Балканском полуострву уопште.

За Милаша спој српства и италијанства као међусобних узора је најпожељнији могући спој, јер оба ова народа кроз историјску еволуцију имају готово исте слободарске пориве, жеље и циљеве. Из овога става јасно увиђамо да Милаш указује да је Италија са својом културом тај најближи западни образац на који Словени, а нарочито Срби треба да се угледају у свом будућем развоју како у културолошком, тако и у политичком погледу.

ЛИТЕРАТУРА

Божић, Софија (2001). *Политичка мисао Срба у Далмацији*. *Српски лист/глас 1880–1904.* Београд: Институт за новију историју Србије.

Cetnarovitz, Antonyi (2006). Narodni preporod u Dalmaciji, Od slavenstva ka modernoj srpskoj i hrvatskoj ideji. Zagreb: Srednja Europa

Милаш, Никодим (2005). *Аутобиографија, студије и чланци*. Београд-Шибеник: Истина

Милаш, Никодим (1880). *Српство и Италијанство*. Задар: Српски глас бр. 13, 14 и 15.

Милутиновић, Коста (1973). *Војводина и Далмација 1760-1914*. Нови Сад: Институт за изучавање историје Вовјводине

Vrandečić, Josip (2002). *Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću.* Zagreb: Biblioteka Povjesnica

Vojin Kalinić

THE PERCEPTIONS OF NIKODIM MILAS ABOUT ITALIAN CULTURE IN DALMATIA

Summary

Nikodim Milas, as one of the most important Serbian leaders of Northern Dalmatia gives us a picture of the Italian culture in the complicated circumstances of Dalmatia from the late 70s to beginning of the 80s of the XIX century. Although Dalmatia was under the rule of Austria, she was still deeply imbued with Romanesque culture. In addition to its setback in the last quarter of the XIX century, she was superior to the Slav element. However, at the beginning of the 80s the open Serbian autonomy tendencies in the province were born in the political field. Therefore, Milas in the article "Serbdom and Italiandom" published at the beginning of the year 1880 wants to show how there is room for a more important cooperation in the cultural field and how it might provide both residents of the Balkans and Apennines a better future. Adriatic coast, as a mediator territory is almost a perfect space in which Serbian and Italian culture can lead to the merging of the East and the West. The aim of this paper is to show the role of Milas in the Serbian-Italian cultural and political connection, but also to stress the ideas which go beyond the cultural and political scene. Analyzing them, can serve us as a great example of harmonious co-operation of the people in these historical circumstances, and also can be a good example for the better understanding of historical, political, social and cultural processes in Dalmatia of that time.

IX

IDENTITETI I KULTURNI MODELI U KNJIŽEVNOSTI

Александра Попин
Државни универзитет у Новом Пазару

УДК 821 .163.41.09 Рора
оригинални научни рад

МИТСКО И АЛХЕМИЈСКО У КЊИЗИ ПЕСАМА *ВУЧЈА СО* ВАСКА ПОПЕ

АПСТРАКТ

Рад се бави анализом митских и алхемијских елемената у књизи песама *Вучја со* Васка Попе. Митски подтекст је доминантан у овој књизи, али се запажа и низ мотива везаних за алхемијску традицију, те њихово преплитање. Оно што спаја све ове елементе јесте то што припадају архајском начину мишљења. Сматрамо да је главна улога ових двају подтекста у овој књизи Васка Попе истицање могућности досезања духовности, утемељене дубоко у традицији, од њених прапочетака, јер једино се тако може постићи опстанак сопственог идентитета.

Кључне речи: вук, вучица, Перун, соларни култ, алхемија, Веледело, злато, антимон, ђаво.

Када говоримо о књизи песама *Вучја со* неоспорно је то да су словенски односно српски мит доминантни елементи подтекста. Ипак, ова књига није везана само за традицију овог подтекстуалног простора, већ кореспондира и са једним делом светске, односно европске традиције – тачније са алхемијом[1]. Овом приликом покушаћемо да истакнемо неке од важнијих слојева митског у књизи, али и да покажемо и докажемо постојање и овог другог.

Књига којом се бавимо сачињена је од седам циклуса: *Поклоњење хромоме вуку, Огњена вучица, Молитва вучјем пастиру, Вучја земља, Похвала вучјем пастиру. Трагови хромога вука* и *Вучје копиле*. Могли бисмо је одредити као својеврстан еп. Окарактерисана је и као књига *која је епско зарањање у племенско и расно између паганског и ранохришћанског цивилизацијског оквира* (Капиџић-Османагић 1990: 6-7). Што се временских оквира тиче, видно је преплитање сва три временско-

1 У досадашњим истраживањима алхемија се као подтекст у главном везивала за књигу песама *Споредно небо* и за појединачне песме или циклусе у другим књигама (*Белутак, Распра о роси*). О ауторима који су се бавили овом темом, као и књигама везаним за алхемију које је Попа поседовао в. Радуловић 2011:531-539.

историјска нивоа: *У књизи имамо и мешање временских планова: прошлост зависи од будућности, будућност се пројектује у садашњости, садашњост се налази у прошлости и будућности подједнако* (Антонијевић 2004: 124).

Први циклус песама даје нам прилично целовиту слику тога како Попа види врх словенског пантеона. Наиме, у пређашњим књигама поезије може се установити да Попа на неки начин трага за врховним претком – родоначелником Срба – и да преко св. Саве ствара везу уназад са Перуном, богом грома, а још даље са териоморфним врховним божанством у виду хромог вука. Баш у овом циклусу најекспицитније је опеван врховни бог – хроми вук, или како га Попа назива *хроми бог*. Познато је на основу покушаја реконструкције претхришћанске религије Срба Веселина Чајкановића да је врховни бог био хром, што није одлика само овог пантеона, као и то да је био хтонско божанство Дабог, чију је улогу у процесу хришћанизације узело неколико светаца: св. Сава, св. Јован, арханђел Михаило, св. Никола и св. Мрата. Иако Чајкановић разматра и соларну природу Дабога као врховног божанства и код других Словена, ипак остаје при ставу везаном за његову хтонску природу (Чајкановић 1994в: 183-186). Међутим, у овом циклусу, као и у претходним књигама поезије Васка Попе, може се видети да је врховни бог – дис патрис Срба – готово искључиво соларно божанство, и да је у директној вези са Перуном. Сви остали атрибути, легенде и митови које препознајемо код Попе у вези са врховним божанством слични су онима које наводи Чајкановић.

Дакле, у циклусу *Поклоњење хромоме вуку*, као и надаље у књизи, божанство је у потпуности териоморфно. Вук – бог је свргнут и осрамећен, саветује му се мировање у пећини док се услови за његов повратак не створе. Лирски субјекат је тај који је на неки начин вуков саветник, али и известилац новонасталих дешавања. У сликама које се односе на приказивање похаре старог светилишта виде се сцене познате из старих списа о насилној хришћанизацији и рушењу светих гајева – светилишта Словена, у којима су се клањали својим идолима и спроводили религиозне култове и обреде. У стиховима друге песме може се запазити да је реч о Перуновом светилишту: *Лежим*[2] *између твојих кипова/ Унакажених и запаљених/ И преодевених у блато// Пао сам међу њих/ Лицем у твоје свете коприве/ И заједно са њима горим// Пуна су ми уста/ Њиховог дрвеног меса/ И златних обрва* (14).[3] Начин на који лирски субјекат приступа оскрнављеном светилишту могао би да указује и на његову

2 Сви цитати биће навођени према издању В.Попа *Вучја со*, Београд 1980., Нолит, тако да бројеви у заградама означавају број стране.

3 Да је заиста реч о Перуну види се на основу *светих коприва* (Неће гром у коприве) и детаља о златним обрвама, јер се у сведочењима из Несторовог летописа помиње Перунов кип из Кијева који је био начињен од дрвета, са сребрном главом и златним брковима (СМР 1998: 212).

сопствену жртву, али и причешће у виду теофагије, ритуалног једења божанства (в. Чајкановић 1994а: 144). Песме које следе приказују приношење жртве у виду меса и пића и жељу за оживљавањем свргнутог бога, али и молбе вуку да лирски субјекат буде рукоположен за његовог поклисара. Ту су и мотиви огња, праматерњег липовог језика, вукова и њиховог пастира. Интересантно је истаћи и шесту песму циклуса где се види веровање о постанку вука кога је начинио ђаво и оставио му своје три длаке. Међутим, с о бзиром на религијски дискурс у коме је Попа проналазио мотиве за своју поезију, поменуто веровање је у складу с оним о врховном богу, а не ђаволу.[4] У овој песми тражи се од вука – бога да изврши својеврсну иницијацију свога молиоца, између осталог, дајући му оне три чудотворне длаке из главе. На крају циклуса поново се говори вуку да спава док га потомци не буду позвали, тачније док га и мртви не позову на освету (попут оне крви која је проврела у песми Почетак буне против дахија): *Спавај док ти се кости мојих предака/Не расцветају и не разгранају/И пробију земљину кору* (19).

У циклусу песама *Огњена вучица* први пут наилазимо на вучицу при чему би она могла бити женско божанство које је дуалистички пар хромоме вуку. На основу њеног приказа у песмама овога циклуса може се закључити да је чак реч о некој врсти мајке прародитељке вучјег племена, а можда и самој магна матер, при чему би Перун представљао небо, а она мајку земљу. Вучица је у већини песама приказана у обличју које у себи садржи и географске локусе: планине, језера, руднике,[5] спаја небо и земљу, доводи се чак у везу са Месецом, Сунцем и неизбежним громовима и мујама. Она је та која после свргавања вука треба да преузме улогу заштитнице и одржитељке племена. У песмама видимо да је они исти који су протерали вука – пси – скрнаве и муче, а она штити вукове који се *играју на њеним леђима/ И живе у биљурној њеној утроби/ Пре првог и последњег урлика* (23). Она је, дакле, ту за њих и пре рођења и после смрти, као константа. Иако је заробљавају и израбљују, хушкају на њу *псе трагаче и бушиветре*, она успева да се избави и споји са небом. Да је вучица потенцијално женско божанство можемо видети и на основу неких моћи које јој се приписују: *Вучица се зубима хвата/ За плавокосу звезду/ И себе у подножје неба враћа; Вучица одсеченим језиком захвата/ Живу воду из чељусти облака/ И себе поново саставља* (25). Поменули бисмо још један детаљ који иде у прилог

4 *Ђаво*: личност новозаветног ђавола, који је противник Божји и извор сваког зла, *крвник људски*, али који је у исто време веома моћан, *кнез овога света*, или чак *Бог овога света* дошло је цркви као поручено да – ако већ није могла да уништи веру у старинског врховног бога – пребаци на ђаволе све функције тога бога и на тај га начин ликвидира и онемогући (Чајкановић 1994в: 124).

5 *...извори, рудници и спиље поистовећују се са матерницом Земље – Мајке*, Елијаде 1983: 42. У тој *материци* минерали живе (попут ембриона) и имају могућност да постану *врхунски метал*. Ови детаљи су нам важни због равни алхемијког подтекста, која се касније везано за вучицу развија.

нашој теорији да је вучица богиња, односно велика мајка. Реч је о стиху: *Скидају јој с њушке златну образину* (25). Већ смо и раније рекли да су Словени своје идоле направљене од дрвета украшавали сребром и златом. Интересантно је да се код Попе и раније, а и овде помиње само злато.[6] То би вероватно била потврда наше теорије да песник сматра да је наше врховно божанство соларног карактера (отуда и његов култни однос према Сунцу), па је у складу с тим и женско божанство[7] обележено златним атрибутима. Међутим, поред митског слоја сматрамо да се у овом циклусу може уочити и нанос оног везаног за алхемију. Наиме, поједине слике асоцирају на неке елементе везане са наведену традицију. У првој песми циклуса каже се у опису вучице, између осталог, и следеће: *Тело од живе жеравице/ Обрасло јој травом/ И покривено сунчевим прахом* (23). Наравно да се ова слика може посматрати само у кључу приказа земље – мајке у односу на небо – оца, али жеравица и сунчев прах нас упућују и на земљу у чијој се утроби, по мишљењу алхемичара, уз помоћ сунчевог сјаја ствара на природан начин врхунска материја – злато. Оно што нас такође упућује на такво тумачење јесу и следећи стихови: *У њеном непремер-срцу/ Руде се топе од љубави/ На седмоструком огњу// Вукови се играју на њеним леђима/ И живе у биљурнуј њеној утоби/Пре првог и последњег урлика* (23). Само помињање руда које се топе од љубави упућују на однос између неба – сунца и земље, чији плод бива злато, а седмоструки огањ нас недвосмислено указује на алхемију, али овога пута на процесе које спроводи сам алхемичар у пећи атанору, где је, наравно, један од основних елемената за остварење Веледела ватра. И у другој песми имамо стихове које доводимо у везу са алхемијом. Наравно, овде долази до варирања и преплитања мотива, али су они очити. Читав поступак мучења вучице подсећа на *шифроване* описе извођења Веледела, с тим што је овде реч о *неисправном* обављању радњи, чији је мотив, очито, само материјална добит, а не духовна (која је основна идеја правог алхемичара): *Вучицу затварају/ У подземни огањ// Силе је тамо да гради/ Куле од дима/ И меси хлебове од угљевља// Кљукају је само жаром/ И заливају/Живиним млеком/ Гоне је да се пари/ Са усиајним жарачима/ И зарђалим свердлима* (24). Овде је земља као женски принцип сада приказана на микроплану, смештена у атанор, где опет видимо жар и угљевље као покретаче процеса, али и живино млеко, а жива јесте, поред сумпора и соли, један од основних састојака у процесу стварања великог дела. Поред тога, жива у алхемијској симболици представља женски принцип. У

6 Иако злато може бит у вези и са хтонским, односно смрћу, верујемо да код Попе злато има изразито соларну симболику.

7 И код Чајкановића се помиње извесно женско божанство *заштитница људске и земаљске плодности – Баба* (Чајкановић 1994б:104), али се оно не може довести у везу са Огњеном вучицом.

трећој песми циклуса у стиховима где се помиње златна образина, такође бисмо, можда, могли препознати мотив везан за алхемију и њену злоупотребу, тачније њено свођење на добијање злата као основног задатка. Последња строфа ове песме где се каже како вучица одсеченим језиком захвата живу воду из чељусти облака и поново се саставља можемо протумачити као сједињавање са богом – вуком (због оличавања бога у облаку, в. Чајкановић 1994в: 173-174), али и у наставак процеса у атанору између сумпора (мушког принципа) и живе (женског принципа) те бисмо синтагму *жива вода* осим веровања у живу воду и њену способност оживљавања, могли и повезати са самим појмом живе, састојка у алхемијском процесу. Исто тако месец који скрива секиру преко дана, а сунце преко ноћи ножеве у чељустима вучице, као и њено бакарно срце, такође могу упућивати на елементе које проналазимо у алхемијским списима, тачније месец – жива – жена и сунце – сумпор – мушко, по Хермесу Тримегисту родитељи су камена (Фулканели 2007: 109), а чељусти вучице би овде могле бити сам атанор. У последњој песми циклуса вучица се опоравља и подиже *између поднева и поноћи*, што је време најпогодније за алхемијски процес; диже се са сланим урликом где би помињање соли могло да се односи на трећи најважнији елемент процеса, а то да је са скамењеним вуковима у својој утроби директно нас асоцира на сам камен мудрости, па бисмо овде могли рећи да је прави продукт Веледела ипак спасен, без обзира на насилништво неуких мајстора.

Циклус *Молитва вучјем пастиру* испеван је као молитва богу, коју му упућују његови саплеменици, тј. народ. Они су обогаљени и обезглављени, јер је хроми вук протеран, и сада од њега очекују помоћ. Без обзира на то што су песме у тону хришћанских молитви, очигледан је потенциран однос са старом словенском, односно српском религијом, чему у прилог иде и Чајкановићева тврдња да је вучји пастир (Чајкановић 1994в: 34) један од старијих облика врховног бога, чије је функције касније, између осталих, преузео св. Сава. Молиоци траже успостављање поновне везе са својом исконском суштином коју им може омогућити само њихов бог или божји посланик у обличју вучјег пастира. Они се представљају као вукови, које пастир треба да збрине. Пастир би требало да покупи расточене делове вука оца и да их обуче и наоружа, опреми их попут јунака епске поезије који су често одевени у вучетину: *Одени нас у кожу/ Разпету на добоше хајкача// Наоружај нас шапама/ Прерађеним у дршке/ Ловачких ножева// Засади нам у вилице зубе/ Нанизане на огрлицама/ Кучки креветуша// Украси нам врат главом/ Прикуцаном на зиду/ Свезнајућих осматрачница* (32). У последњим двема песмама циклуса уочавамо експлицитније везе са прародитељском религијом у помињању штапа, посеченог гаја, теофагије,

сиве облачине, сребрне старине вука[8]. На крају последње песме циклуса молиоци траже од вучјег пастира да у *њиховој крви раствори мирисну своју премудрост сву од соли над солима* (35). Со има велики значај у склапању савеза како са демонима тако и са божанствима (СМ 2001: 502-503; СМР 1998:411), па, претпостављамо да је она овде симбол божанске моћи и мудрости, која ће се помоћу ње пренети са врховног претка на молиоце, тј. саплеменике, поготово што се наглашава да је то *со над солима*. Можда би било превише слободно ову со повезати са оном из алхемијског процеса, али у сваком случају, може се довести у везу са сланим урликом вучице у последњој песми претходног циклуса. Такође сматрамо да се у помињању младих прародитеља *сунчевог сина* и *месечеве кћери* (34), осим уобичајеног повезивања симболике сунца са мушким и месеца са женским принципом, може рећи да провејава и она, већ поменута, алхемијска, јер се и вукови – потомци на неким местима у књизи везују за камење у утроби, тј. камен мудрости – симбол духовног уздигнућа, а камен мудрости се у појединим алхемијским текстовима именује као сунчев син.

Циклус *Вучја земља* средишњи је у збирци. Испеван је у облику дијалога оца и сина, при чему би они представљали посматраче двеју генерација, припаднике народа. Пред њиховим очима догађа се недефинисани процес, јер се из односа вука према персонификованој земљи не да наслутити да ли ће расплет бити по њу продуктиван или погубан. Земља овога пута нема обличје вучице. Разапета је између четири оцила, дакле на неки начин је на мукама због своје припадности и у дубоком је сну. Она у песмама подсећа на митске лепотице – девице које је неко од божанстава дошло да отме, па тако у слици бика који односи девојку на роговима можемо препознати мотиве из приче о Зевсовој отмици Европе, али и један од словенских космогонијских митова да Земљу на роговима држи бик (СМ 2001:25). Претпостављамо да је у овом циклусу реч о отимању Земље и сједињавању неба са њом, односно ступања у брак Сунца и Земље. Иако је земља представљена као својеврсна жртва, њено пристајање на отмицу нам говори да је вољна да се сједини са вуком. Рекло би се да је земља она већ помињана вучица, иако се то овде ниједном експлицитно не говори, а вук – бог је дошао да је спасе спајајући се са њом и омогућивши јој неку врсту ускрснућа: *Кроз вучја ребра сине/ Земљу нашу заветну видим/ Облик ускршњег јагњета има// Вучје обасјава је срце/ Усред рујнога мора// Или је већ одавно прогутана/ Па није више ни жива ни мртва/ Или је тек сада спремна/ За друго рођење* (44). Такође, ово преплитање мушког и женског са упућивањем на смрт, а у исто време и поновно

8 Помињали смо већ Перуновог идола који је био посребрен. На овом месту бисмо могли узети у обзир и Чајкановићева разматрања о томе да је Дабог негде препознатљив као сребрни цар, као и да је између осталог и бог драгоцених метала (злата и сребра), тј. рудника.

рођење можемо везати за један детаљ алхемијске традиције где спајање материја доводи до њихове смрти, али ако се процес обавља како доликује, доћи ће до новог рођења – стварања жељеног камена.

У четвртом циклусу песама *Похвала вучјем пастиру* у тону средњовековних похвала, видимо да је заиста реч о захваљивању на услишеним молитвама из циклуса *Молитва вучјем пастиру*. Уз то дају се и извесни дарови у знак захвалности у виду крви (рујног млека), меда и песме птица. Читав циклус слави ослобађање, оснаживање и почетак новог живота. Видно је да после извесног космичког хаоса наступа нови поредак у виду новонасталог космоса. Прва строфа треће песме чак подсећа на стару словенску идилу у којој се наглашава громовниково присуство: *Око нас се мирно јагње/ Белоруни женски облаци/ И громови воде љубав/ Са нашим лепим успоменама* (49). Похвала је најинтензивнија у последњој песми циклуса, у којој је свака строфа врста апострофирања вучјег пастира у складу са претходним циклусима. Пажњу посебно заслужују синоними за вучјег пастира – *риђа сенка* и *једини ујед на трбуху земљиног шара* (51). Атрибут *риђа* код Попе упућује на словенство, а други синоним бисмо могли повезати са спајањем односно сношајем између древног бога и богиње с обзиром на то да се на неким местима у словенској митологији сношај означава као *вучји ујед*, односно представља се као вук који гризе жену (СМ 2001: 501). У овом кључу нам је сада и јаснији однос из претходног циклуса. Синоним за вучјег пастира, односно вука, јесте и *златно памћење нахватано на нашим костима* (51), које би га опет довело у везу са соларним врховним божанством. Интересантно је поменути и избор птица које у круни *девојачке липе*[9] певају у част вучјег пастира. Реч је о гаврану, пауну и орлу (47). Могли бисмо овај избор тумачити митским контекстом у коме гавран није само негативно конотиран[10], а паун и орао су птице изразитог соларног карактера. Међутим, сматрамо да је поред тога овде присутна и веза са алхемијском симболиком по којој гавран представља *црну боју, прву појаву распадања која следи из савршене смеше материја* што је *сигуран знак будућег успеха* (Фулканели 2007: 89-90), затим паун би извесно упућивао на *паунов реп*, тј. палету боја које се постепено смењују у току алхемијског процеса (Буркхарт 2007: 167), а орао сам успешан крај Веледела (Фулканели 2007:110). Дакле, у оба контекста истиче се успешност борбе и победе над силама зла и мрака са којима су били суочени вучји потомци.

Циклус *Трагови хромога вука* наставак је *приче* о свргнутом богу – родоначелнику. У првој песми, која говори о ухваћеном вуку, препознајемо детаље обичаја *вучари*

9 Липа је овде највероватније у улози дрвета света.

10 О позитивној улози гаврана у традицији в. Карановић 2011:125-141.

(Чајкановић 1994б:196-197), с тим што је овде читава ситуација у потпуном опозиту у односу на смисао оригиналног обичаја, јер од поштовања из култног обичаја везаног за мртве, односно према убијеном вуку који је манифестација претка у вучјем обличју, овде нема ни трага – у питању је разуздана поворка хајкача – ловаца на вука. Доцније вук сребрном секиром на држању од храстовине себе пресеца надвоје и једна му половина одлази на небо, а друга леже под земљу. Посебно су за анализу митског подтекста важне трећа и четврта песма, које описују шта се догодило са оном половином која је отишла под земљу. Вук лети на запаљеним гуслама (при чему је дат њихов детаљан опис из кога се види да изгледају попут традиционалних гусала), а пошто имају коњску главу, његов лет на њима је попут јахања на коњу кроз подземље. То његово путовање по подземљу подсећа на путовања хтонских божанстава, поготово што се наводи како гусле бљују ватру, а *змајевити јунаци* обично имају коња коме кроз ноздрве ватра и огањ бију. Симболика гусала је јасна као и то зашто су баш оне одабране да осветљавају мрак и носе на себи јунака који је будући спасоносац. Четврта песма приказује дешавања након изласка из подземља. Сада вук на леђима носи орла, заправо, орао носи њега. Они се међусобно помажу, као што је био случај и са гуслама. Осим тога што је орао птица соларне симболике, атрибут витеза, табуисана птица, предводник градоносних облака и мотив са српског грба, мислимо да је овде његово присуство и читава ситуација употребљена из још једног разлога. Наиме, орао се јавља као средство избављења јунака бајки из другог царства, односно света мртвих, при чему га јунак храни сопственим месом. Овде вук пије из његовог кљуна росу и ждере череке белоруних магли, али га он кљуца у главу, забада му канџе међу ребра и не да му да заспи. Иако видимо да су мотиви на неки начин измењени, без сумње можемо устврдити да је реч о елементу митског. У последњој песми циклуса вук је представљен као измучени пас луталица, али ипак се види његово скоро избављење и могућност повратка својој суштини, нарочито у стиху где се каже како: *Хода с дванаестоликим сунцем/ На језику исплаженом до земље* (59), јер двострука номинализација сунца указује на живот и поново на везу божанства и сунца.

Последњи циклус књиге говори о вучјем потомку који, и поред свих напора паса који владају, прати пут претка и припрема своје племе за борбу. Можемо претпоставити да том новом псећем племену које влада припадају технократе и урбанизатори, они који напретком желе да угуше и сахране све оно што је суштина и традиција једног народа. У овом циклусу наставља се прича о врховном богу – пастиру – хромом вуку – родоначелнику народа, који без обзира на све побеђује кроз дела својих потомака.

Копиле иде у *потрагу за својим правим оцем*, који не може без њега да се роди. Посебно је интереснтно што се у песмама 3. и 4. могу препознати мотиви из усмене књижевности о ђаволу, тачније крађи и прекрађи сунца, када је ђаво успео свецу (св. Аранђел / св. Сава) који му је украо сунце, само да одгризе комад стопала, а да светац не би остао *грдан,* Бог је удесио да отада сви људи имају таква стопала. Од закључка да је овде реч о *пастировом* (св. Сава) сину одвраћа нас то да се *крадљивац сунца* помиње као копилетов отац, односно копиле је ђаволов син. Осим ове везе са ђаволом, проналазимо и елементе веровања по коме је ђаво везан ланцем, који се труди да прекине, међутим, када год буде надомак успеха, дође дан када ковачи удар у наковањ и изнова утвреде ланац. Не треба да нас то инсистирање на вези са ђаволом изненађује, јер смо већ напоменули да су, по Чајкановићу, представе о хришћанском ђаволу код Срба заправо везане за старо врховно божанство, које је у складу са новом религијом требало *омрзнути* верницима. Услед тога дошло је и до преклапања неких прича и легенди у којима су актери св. Сава или ђаво, а дела су им иста и углавном позитивна за људе[11]. Из тог разлога, *копиле* заиста јесте син – потомак врховног бога, који ни у ком случају овде не може бити негативно конотиран. У прилог томе иде и навод како потомку *сива облачина седи на десном рамену* (66) и води га, што је у вези са представом бога у обличју облака, а и веровањем да на десном рамену човеку седи светац заштитник, који је, како наводи Чајкановић, манистичког порекла, тј. представља душе предака заштитника (Чајкановић 1994б: 289-294). Као и у претходним песмама, врховни бог је у териоморфном обличју, у које се до краја трансформише и сам лирски субјекат, а присутне су и алузије на већ помињани лик старог божанства отелотвореног у легендама о св. Сави.

Важно је такође истаћи важност значења симболике пса у овој књизи песама Васка Попе (и не само у овој). Наиме, пас је имао у веровањима дуалистички карактер – био је *последња линија одбране* на граници *овог* и *оног простора*, али и означаван као *нечист* (Чајкановић 1994б:247). Отуда, вероватно, и потиче етимолошка теорија о вези речи пас – псовање. Тако и постоје псовке везане за пса као скрнавитеља мајке (чак се и претпоставља да се то односи на првобитну слику мајке земље), а и познати изрази типа *пасје време, ружан као пас, пасји син, пасјалук*, као и глагол и изведеница везана за *ружно* говорење *лајати, лајање, лајавост*. Код Попе управо овако конотиран пас добија значење топоса за зло, несрећу, непријатељство у било ком облику.

Када је о самој насловној синтагми циклуса реч, важно је поменути какав су

11 Само један од примера јесу легенде о творцу ковачког заната у којима се као *ковачи* помињу и ђаво и св. Сава.

статус имала ванбрачна деца у народним веровањима, нарочито када је реч о деци насталој из односа жене и неког демонског бића. Дете из такве везе попримало је натприродне особине својих родитеља. Постоје и веровања да су бројни јунаци епске поезије рођени из ванбрачног односа са митским бићима. Таква деца имала су демонске или божанске моћи, били су пожељни за заједницу, јер су сматрани заштитницима у којима је инкарниран предак – заштитник (СМР 1998: 75-76). Отуда се намеће да је насловна синтагма у складу са овим веровањима.

Што се другог аспекта нашег проучавања тиче, сматрамо да у песми 4. и 6. можемо издвојити неколике елементе везане за алхемију. Наиме, у контексту где је копиле привезано ланцем (песма 4), каже се како као наковањ облива роса, црна ујутуро, зелена у подне, црвена увече. Роса је имала велику улогу у алхемијском поступку при извођењу Веледела, а саме боје које се овде помињу биле су такође симболички, али и дословно, обележја тог процеса, под условом ако се оно изводи како доликује (Јунг 1984: 240). У песми 6. помиње се *сиви шкриљац наречен антимон* од којег је и копиле саздано, који сазрева, а познато је из текстова о алхемији да су вршени експерименти у којима је покушај да се баш из ове руде добије злато био успешан. Даље се наводи да из њега *прво ниче ново вучје цвеће а после све остало по реду по светом зеленом реду* (68). Зелена боја осим плодности и младости, по народној традицији, овде би могла да упућује и на Зелену таблицу (Табулу смарагдину) која приказује сам алхемијски процес и његов смисао (Буркхарт 2007:178-182).

На крају можемо рећи да би једно од основних значења ове књиге песама Васка Попе могло бити то да се ниједна заједница не сме одрећи своје прошлости, ма како она далека била и дубоко у прошлост досезала. Без обзира на све промене које захватају један народ и цивилизацију, она мора бити утемељена на комплетној духовности која обухвата све од прапочетака па до садашњег тренутка. Само тако ће моћи да се постигне целовитост сопственог идентитета. У складу са тиме, ова књига и почива у целини на великом броју елемената везаних за традицију. Наравно, на првом месту то јесте традиција Словена, односно Срба, међутим, видели смо и елементе из једне традиције, рекли бисмо, у потпуности удаљене од поменуте – алхемијске. Оно што спаја ове две традиције код Попе јесте то што обе припадају *архајским начинима мишљења* (Радуловић 2011: 536), али и то што су обе засноване на досезању духовности као императиву човекове егзистенције.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић, Дамњан (2004). *Митско и национлно у пезији Васка Попе.* Нови Сад: Библиотека Филозофског факултета у Новом Саду, Ц 20522.

Буркхарт, Титус (Titus Burkhart) (2007). *Alhemija, Nauka o kosmosu, nauka o duši*. Novi Sad: Stylos.

Јунг, Карл Густав (C. G. Jung) (1984). *Psihologija i alkemija*. Zagreb: Naprijed.

Капиџић-Османагић, Ханифа (Hanifa Kapidžić-Osmanagić) (1990). *Vasko Popa: lirika, ep, mit*. Predg. u V. Popa, *Pjesme*. Sarajevo.

Карановић, Зоја (2011). *Гавран и соко као свадбени медијатори у три сватовске песме (или заборављена прича о иницијацији)*, у *Птице: књижевност, култура*, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ, Универзитет у Крагујевцу, ФИЛУМ Крагујевац, 125-141.

Попа, Васко (1980). *Вучја со*. Београд: Нолит.

Радуловић, Немања (2011). *Алхемија у поезији Васка Попе*, у *Српска књижевност и европска књижевност* (Научни састанак слависта у Вукове дане), 40/2. Београд. (531-539)

СМ (2001) – *Словенска митологија*, ред. С. М. Толстој и Љ. Раденковић. Београд: Zepter.

СМР (1998) – *Српски митолошки речник*, Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. Београд.

Чајкановић, Веселин (1994а). *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*.

Чајкановић, Веселин (1994б). *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942.*

Чајкановић, Веселин (1994в). *О врховном богу у старој српској религији.*

Фулканели (2007). *Мистерија катедрала, Езотеричко тумачење херметичких симбола Веледела.* Београд: Рад.

Aleksandra Popin

THE MYTHICAL AND THE ALCHEMIC IN *WOLF'S SALT* - BOOK OF VERSE BY VASKO POPA

Summary

Slavic/Serbian myth is the dominant element of subtext in the book *Wolf's Salt,* although in certain segments*,* the book also corresponds with alchemy as part of the world/European tradition. In this book of verse, the layer of mythical is indeed based on the Cajkanovic's reconstruction of Serbian pantheon, but there is a deflection from it, as well. In Popa's creation of the *supreme god / the lame wolf*, we recognize arrange of Cajkanovic's leads connected to Dabog (Givegod), but on the grounds of numerous motifs we can claim that the poet grants the summit of the pantheon to Perun – the God of Thunder. The foundation in the old religion is easily recognized in the poems with motifs connected with the *devil*, as well as with the *wolf shepherd*, both of them appearing in the context of the old supreme god. The presence of a female deity, to match to the supreme god, has two incarnations – *the blazing she-wolf* and *the blaze land*. From the relationship of the supreme deities the members of the *wolf tribe* are born, and they are led by the *wolf bastard*, the character which is also uniquely founded /woven/ in the mythical layer of belief. It is important to point out the motifs with the solar cult and the golden attributes. It is true that these motifs fit in the mythical context, but they also represent a connection/linc with those we recognized as alchemy. The very ideas and reletions of the she-wolf and the wolf can be observed as the male and female principles in an alchemic wedding. Also, in the range of motifs connected to colours, symbols, doings, it is easy to recognize a certain degree of very alchemic process, as well as the results of a regular or irregular Grand Deed (Veledelo) performed. It is their belonging to the archaic way of thinking that creates a connection between these two traditions, as well as the basic concept of reaching spirituality and achieving it, as the imerativ of human existence.

Valnea Delbianco, Dubravka Dulibić-Paljar
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Republika Hrvatska

UDC 821.163.42.09-22”16”
originalni naučni rad

STRANCI U DUBROVAČKOJ KOMEDIJI 17. STOLJEĆA

APSTRAKT

Likovi *stranaca*, kao jedan od važnih komičkih elemenata ranonovovjekovnih komedija, već od same pojave na sceni i prve izgovorene riječi aktiviraju stereotipe koji o podrijetlu tuđinca postoje u svakoj kolektivnoj predodžbi. Taj model slijede i autori dubrovačkih smješnica 17. stoljeća koji, nadahnuti talijanskom komedijom *ridicolosom*, svoje dramske tekstove grade na temeljima tradicije Držićeva teatra i *commedie dell'arte* te pod maskom karnevala razotkrivaju osebujnost onovremenoga života Grada. Analizom izabranih tekstova u radu se pokazuje da je uvođenje likova *stranca* rezultat katalogizacije unutar zadanoga žanra i s njim povezane komičke tipologije, ali i promišljen izbor onoga etničkoga identiteta kroz koji će se najjasnije uzdizati vrijednosti vlastitoga identiteta.

Ključne riječi: dubrovačka komedija 17. stoljeća, *stranci*, identitet, stereotip

1.

Problematiziranje različitih identiteta, rodnih, etničkih, nacionalnih, temeljna su pitanja komedije kao dramske vrste[1] pa tako i smješnica[2]. Likove *stranaca*, pripadnika drugih naroda, kao jedne od komponenti složene kategorije *drugoga*, ugrađivali su u svoje tekstove gotovo svi autori ranonovovjekovnih dramskih tekstova u dubrovačkoj sredini koja je u povijesti razvila svijest o vlastitoj iznimnosti u odnosu na „forestjere“: *„Odnos dubrovačkog društva prema strancima bio je izrazito stupnjevan, od potpunog prihvaćanja i dodjeljivanja građanstva do potpunog odbacivanja i progona.“* (Janeković

1 Usp. Fischer-Lichte (2010).

2 Korpus dubrovačkih smješnica obuhvaća deset drama: *Jerko Škripalo, Džono Funkjelica, Pijero Muzuvijer, Beno Poplesija, Šimun Dundurilo, Starac Klimoje, Sin vjerenih jedne matere*, *Ljubovnici, Lukrecija i Mada*. Premda su u starijim povijestima književnosti bile proglašavane djelima male umjetničke vrijednosti [Mihovil Kombol, primjerice, kazuje da su „pučko-lakrdijskog značaja i pune stereotipnih likova“ i da se u njima ne „očituje superiorniji komediografski talent“ (Kombol 1961²: 299), dok Slavko Ježić zaključuje riječima „ova je lakrdija odgovarala pučkom ukusu“, (Ježić 1993: 153)], za suvremenu književnu znanost predstavljaju dragocjene izvore proučavanja scenskoga (usp. Batušić 1978; Čale 1989, 1994; Blasina 2003; Ereiz 2004), ali i cjelokupnog života grada Dubrovnika u drugoj polovici 17. stoljeća (usp. Pantić 1984).

Römer 1993: 27). U anonimnim se (pokladnim) smješnicama 17. stoljeća *strancima* (Židovima, Kotoranima, Bosancima, Vlasima) pripisuju karakteristična obilježja, koja se tipičnim mehanizmom „karnevalskog osjećaja svijeta“[3], obrću i u smijehu rastvaraju. Premda nadahnuti talijanskom komedijom *ridicolosom*, autori svoje tekstove grade i na temeljima učene komedije 16. stoljeća i komedije *dell'arte*, slijedeći tako konvencije onodobnoga komediografskog žanra i uvodeći uobičajene tipove likova. Međutim, kao i u prijašnjih dubrovačkih (i hvarskih) pisaca, i njihove su *smješnice* čvrsto vezane za vlastitu sredinu: „*To im je osiguravalo stanovitu izvornost, jer su ostvarile neke domaće karakteristične elemente vidljive u tipologiji likova i njihovoj komičnosti*“ (Blasina 2003: 192). U izdvojenim tekstovima[4] još se jednom povrđuje da je dubrovačko društvo, u kojemu se domaće neprekidno susretalo sa stranim, posjedovalo svijest o vrijednosti vlastitoga identiteta: „*Riječ je, pritom, uvijek o svojevrsnom svjesnom ili podsvjesnom neprihvaćanju drugoga i drugačijega koje za takvo neprihvaćanje rabi argument klišejiziranih negativnih osobina kojima se karakteriziraju predstavnici nekoga drugog naroda.*“ (Fališevac 2006: 187).

Analizom dviju dubrovačkih smješnica nastojat će se pokazati kako one odražavaju stereotipne kolektivne predodžbe što su ih Dubrovčani stvarali o pripadnicima drugih etnikuma.

2.

Komediju *Džono Funkjelica*, kao i ostale sačuvane dubrovačke *smješnice*, karakterizira visok stupanj konvencionalnosti likova i shematizirana komička strukturiranost opreka muško-žensko; starost-mladost; moć-nemoć; znanje-neznanje. I u njoj se zaplet gradi oko želje mladoga muškarca za mladom ženom, a prepreke, koje stvaraju likovi starih škrtih staraca, razrješavaju se umješnošću sluga i finalnom matrimonizacijom mladoga para. Znatnu ulogu u izazivanju efekta smiješnoga ima pedant Teofrasto, učitelj mladoga zaljubljenika Džone Funkjelice, pa je književni povjesničar Franjo Fancev prilikom objavljivanja rukopisa dvojio bi li je naslovio njegovim imenom.[5] No ono što tu dramu odvaja od ostalih smješnica jest umetnuta međuigra između vlaškoga trgovca Rade i njegove žene Dubrovkinje Margarite. U cjelokupnoj strukturi drame ta umetnuta sekvenca ima funkciju svojevrsnoga proširenoga *lazzija*[6], a radnjom je vezana uz peripetije oko

3 Usp. razradu Bahtinove koncepcije karnevalizacije u: Lachmann 2002: 374–410.

4 Zbog prostorne ograničenosti rada, analiziraju se dvije *smješnice – Džono Funkjelica* i *Šimun Dundurilo*, u kojima se posebna pozornost posvećuje oblikovanju lika Vlaha u prvome i lika Bosanca u drugome dramskom tekstu.

5 Usp. Fancev 1932: 162–163.

6 Usp. određenje pojma *lazzo* u: Čale 1989: 61. Na istom mjestu autor upućuje i na sljedeće: „ Kao što prizori

seksualne neumješnosti glavnoga lika Rade, koji svoju ženu ne uspijeva učiniti bremenitom.

Prema svojim dominantnim karakteristikama lik trgovca Rade oblikovan je po uzoru na novoatički i rimski tip komičnoga seljaka (*agroikosa*).[7] I on je, naime, neotesan, ignorantski sumnjičav prema urbanom životu – i u tome ridikulozan, neobrazovan, naivan i istovremeno zdravorazuman. Njegov je govor markiran nižim govornim registrom, obojen je brojnim turcizmima i vulgarizmima dok su učinak komičnog zacijelo još više mogli provocirati i nezgrapno asimilirani latinski frazeološki kalkovi – kakve nekoliko scena prije deklamira i pedant Teofrasto uvjeravajući svojega pulena i *„filli dulcissima"* Džonu u ljepotu uzvišene ljubavi prema ženi. Takvi problemi ni u kojem slučaju ne muče Radu – koji svojoj ženi u sebi prijeti: *„Ma sam ja sve ovome kriv (...) ti 'o' ne davam veće harabača nego hljeba. Ma tako ovu Turci odselu ne palili (...) „činiću da jede veće štapa nego hljeba."* (Fancev 1932: 168) – premda se može razabrati kako on nju, *„obijesnu kobilu",* kako je u ljutnji naziva, zapravo iskreno voli.

Sliku o Radi kao opasnom goropadniku, kakvu su, i inače, Dubrovačani imali o Vlasima[8], pograničnome seoskom stanovništvu iz dubrovačkoga zaleđa, još više potiče njihova sluškinja Katarina koja gospodaricu savjetuje da ostavi *„onakoga strašiva i divjačna čovjeka"* upozoravajući je kako će se i Rade, kad se *„skapula"* žene, kao i svi vlaški trgovci po placi hvaliti: „ (…) *pođi bijedan u Dubrovnik ter se oženi, a pak je umori, da ostaneš čestit."* (*ibid.*). Njezini pokušaji da unese razdor među bračni par u prvo vrijeme uspijevaju pa i Margarita, nimalo zastrašena muževom sirovom grubošću, njemu na jednom mjestu posprdno dobacuje: *„Vlašino neoprana, ovamo stani: jesi li vidio i opravio za oni poso što sam te poslala? A što mučiš, ter ne odgovaraš?!*" (Fancev 1932: 169) naglašavajući da će ga ona sama naučiti, kad on to već ne zna, kako se ovdje – u *Gradu* – sa ženom treba govoriti. Pritom je smiješno to što je i ona sama dok brani gosparsku uznositost – na koju ni sama nema pravo – podjednako prosta i neotesana kao i njezin muž. Zadobivena moć, kakvu nad njim ima, a kakvu drugdje ni kao žena ni kao supruga ne bi mogla imati, omogućena je, no ne toliko time što je ona *dubrovačka* kći, a on *vlaški* došljak, koliko time što je naspram njezine – njegova spolna moć inferiorna. Zato

---

teže da se strukturiraju kao jukstaponirani, izdvojeni, samostalni komični segmenti, lazzo se također u njima oblikuje kao komički fragmet, koji je (…) u improviziranim komedijama prekidao ili odgađao radnju i smjesta se sam u sebi iscrpljivao." (*Ibid*., 94.)

7 Usp. Ereiz 2004: 188.

8 „Dubrovčani su vlasima nazivali stanovnike hercegovačkog pojasa na granici s Dubrovačkom Republikom. Najviše je arhivskih podataka o istočnohercegovačkim vlasima na granici s Konavlima: upuštali su se u pljačkaške pohode po konaovskim selima i pašnjacima, otimali su žene, djevojke mladiće i djecu, odvodili ih u roblje, a onda ih nudili njihovim obiteljima na otkup ili ih prodavali bogatim Osmanlijama. (…) Svakodnevica konaovskih, ali i župskih i primorskih pograničnih sela sigurno je djelovala na formiranje profila vlaha u Republici (…)". (Miović 2008: 864).

njihova sluškinja i aludira da bi Margarita mogla okušati *„drugu sreću i od druge ruke mladića“* (*ibid*., 168), a takve aluzije o seksualno neumješnom Vlahu zacijelo su ondašnju dubrovačku publiku morale posebno veseliti.

Tipičnim se komičkim razrješenjem *nesklad* između muža i žene smiruje u *skladnom* finalu. Rade, uz pomoć mađionice, ženu uspijeva učiniti trudnom, a sklad trenutka načas remeti naivno Radino čuđenje mađionici – koja može i sama bez sudjelovanja „*muške glave“* ženi dijete „*travama,korijenjem* i *mantragulam*“ učiniti (*ibid*., 181).[9]

3.

Komedija *Šimun Dundurilo*[10] razlikuje se od ostalih sačuvanih dubrovačkih smješnica, osim po novome liku Bosanca, i po uvođenju napuljske maske koja se javlja u komediji *dell'arte* – Pulcinelli[11]. Autor je masku zamislio kao mješavinu melankoličnoga i lijenoga sluge, čije su osobine ne baš prevelika pamet, sklonost mudrovanju, odmaranju i dobrome jelu. Drugi su likovi već otprije poznati komični zaljubljenici, Kamilo koji je zaljubljen je u djevojku Peru, Nikinu kćer, i starac Niko koji ljubi Lauru, Vukovu kćer. Tu je i lik svadljive žene Džive, Šimunove bračne družice. Dva dubrovačka *stranca*, Bosanac Šimun i Talijan Kamilo, međusobno se razlikuju po tome što se prvi, iako dobrostojeći gospar oženjen Dubrovkinjom, ne osjeća dobro u svom okruženju, jer ga ono ne prihvaća, dok se drugi toliko uklapa u život Grada da ga zove “našim mjestom”.

Važan komički element te pokladne *smješnice* jest njezina višejezičnost, naslijeđena iz renesansne učene komedije. Šimun govori bosanskim jezikom, koristeći obilje turskih izraza i, u želji da prikrije svoje podrijetlo, iskvarenim talijanskim. Kamilo se služi mješavinom dubrovačkoga i toskanskoga talijanskog, a Puličinella govori napuljskim narječjem. Drukčiji govor likova pokretač je aktivacije stereotipnih slika „forestjera“ među stanovnicima Dubrovnika. Na liku sitnoga i neuglednog Šimuna, izmučenoga čovjeka dvostrukoga identiteta kojega određuje pripadnost novoj i staroj domovini, prelamaju se slike bosanskoga prostora, ali i heteropredodžbe ostalih likova, odnosno etničkih identiteta i njihovih prostora. Šimunova *drugost* aktivirana je već s prvim izgovorenim rečenicama:*„I ovo je čivilo u mojemu vilajetu i gosposka haljina. Dživa koji je ovo kijamet? Vallah billah*

9 U tom smislu može se govoriti i o tradiranju motiva *mandragole* – legendarne biljke koja simbolizira plodnost, otkriva budućnost i pribavlja bogatstvo (usp. Chevalier-Gheerbrant 1987: 387), najpoznatijega prema obradi N. Machiavellija.

10 Komediju je 1931. godine objavio Vinko Radatović. Rukopis toga djela, sastavljen od ”tri ata”, nekada je pripadao knjižnici korčulanskoga pjesnika Petra Kanavelovića (1637. – 1719.) koji je napisao komediju *Andro Stitikeca*, pa je Radatović zaključio da je *Dundurilo* „po svoj prilici, njegova komedija”. Još je više bio u to uvjeren nakon što je pročitao „Četiri dubrovačke drame u prozi iz kraja XVII vijeka“, tekst koji je Milan Rešetar tiskao u Beogradu 1922.

11 Autor smješnice kor5isti se izrazom „Puličinella“ od staroga talijanskoga „Pollicinella“.

verurum! Da mi ti s' kurtulisat! Medžer si ti čovjek a ja žena? Vallah imaš slušat ti mene a ne ja tebe. Pusti me u mome huzur, a za tvoj inat imam se ovako proplacat po svoj državi." (Radatović 1931: 3) Stereotipna je slika Bosanaca u Dubrovniku sljedeća: oni novu sredinu doživljavaju kao svoj *„vilajet"*. Više od bilo kakva rada vole *„lendohaniti"*[12], dragi su im šetnja i beskrajno dugi razgovori, ne vole nositi gospodske haljine, već kožuh ili grubo sukno, ne znaju se galantno ponašati, nasilni su prema ženama koje ih žele promijeniti jer se nedaju *„nadjahati"* i ne snalaze se baš dobro u gradskom načinu života jer Šimuna nije moguće *„ačiviliškati"*[13], kako to kaže njegov šogor Niko: *„Zaludu je pasju nogu na trpezu, kad pasja noga niz trpezu"*. I Puličinella ismijava Šimuna, zaključujući da bi se *„ovi brđani"* morali nastaniti *„in culibus mundi"* (Radatović 1931: 5–16).

Ni Šimun ne ostaje dužan Dubrovčanima, naime percepira njihovu *drugost* ovako: oni su *„dušmani"* od kojih želi pobjeći i otputovati u Frandžistan[14] i Italiju da bi se *„nauživao dobra svita"*. Zato preuzima još jednu masku *drugoga* – Talijana i obećaje da više neće *„ni riči bosanski besiditi, nego sve po talijan"*. Otići će, za svaku sigurnost, bez *„kalauza"*[15] da mu *„bivši Latini furbi i haranzade"*[16] ne prepoznaju podrijetlo i da ga ne mogu prevariti. A kada ga, prerušenoga, ugleda Kamilov sluga Puličinella i ironično ga nazove *„signor Spagnolico"*, on mu odgovara da nije *„španjolski čifut"*[17] već uglađeni Talijan (Radatović 1931: 3–43). Najuspješnije komične situacije ostvarene su u prizorima i u dijalozima Šimuna i njegove žene Džive, predstavnice gosparskoga Grada kojoj je mala *„prćija"*[18] odredila sudbinsko vezivanje za *„smrdećega vilana"*. Ona od njega želi učiniti gradskoga čovjeka, tjera ga da živi skladnim životom, kako im se ne bi „*placa"* rugala. Talijan Kamilo zaneseni je petrarkistički zaljubljenik, „forestjer" koji se u Dubrovniku zadržao duže od planiranog, ne zbog ljepote grada već ljepote djevojke koja ga je *„zanila"* pa je zato, čim je nogom kročio u Grad, u njemu *„ostavio dušu"*: „*Veramente par un teatro! Može gaređat con altre citta' principali dell'Italia"*[19] (Radatović 1931: 43).

4.

Analiza izabranih tekstova pokazuje da je uvođenje likova *stranaca* u dubrovačkim

12 Ljenčariti.
13 Civilizirati.
14 Francusku.
15 Savinuta kuka, otpirač.
16 Lukavci i lopovi.
17 „Čifut" je pogrdna riječ za Židova. I danas se u jeziku Imotice, sela u dubrovačkom zaleđu, govori „beštima ko čifut".
18 Miraz.
19 „Stvarno izgleda kao teatar. Može se mjeriti s drugim glavnim gradovima Italije."

smješnicama rezultat katalogizacije unutar zadanoga žanra i s njim povezane komičke tipologije, dakle, već poznatoga modela komičnoga. Ti likovi govore stranim jezikom ili drukčijim narječjem i svojim ponašanjem (i odijevanjem) narušavaju norme društvene sredine u koju su pristigli, pri čemu se poticaj smijeha proporcionalno povećava s izraženijim kontrastima u odnosu na domaću kazališnu poubliku. Taj je smijeh, dakako, aktiviran stereotipima koji o podrijetlu tuđinca postoje u svakoj kolektivnoj predodžbi. *Stranci* su u dubrovačkoj komediografiji 17. stoljeća (ali i drugim onodobnim književnim žanrovima – poput šaljive poeme) komični likovi s lucidno ocrtanim osobinama i, bez obzira na to jesu li sporedni ili glavni protagonisti – predstavljaju autorov promišljeni izbor onoga etničkoga identiteta kroz koji će se najjasnije uzdizati vrijednosti vlastitoga identiteta. Ali, valja naglasiti da (pod)smijeh u tim komedijama ne zaobilazi nikoga, jer kada se u kolu i sretnim završetcima zajedno zavrte maske *stranca* i Dubrovčana, tada se, bar na trenutak, željena slika skladnoga i uzornoga Grada dokida smijehom karnevala.

LITERATURA

Batušić, Nikola (1978). *Povijest hrvatskog kazališta*. Zagreb: Školska knjiga.

Blasina, Antonia (2003). *Hrvatska komedija 17. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.

Chevalier-Gheerbrant (1987). *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Čale, Frano (1989). „Komedija dell'arte i dubrovačka komedija XVII. stoljeća". *Hrvatsko-talijanski književni odnosi I.*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Ereiz, Silvana (2004). *Strukturne i žarovske karakteristike dubrovačkih smješnica* (neobjavljeni magistarski rad). Zagreb.

Fališevac, Dunja (2006). „Dubrovnik – otvoreni i zatvoreni grad". *Čovjek, prostor, vrijeme*, ur. Živa Benčić i Dunja Fališevac. Zagreb: Disput: 169–190.

Fancev, Franjo (1932). „Četiri dubrovačke komedije iz 17. stoljeća". *Građa za povijest književnosti hrvatske*, XI. Zagreb: JAZU: 161–185.

Fischer-Lichte, Erica (2010). *Povijest drame I. Od antike do njemačke klasike*. Zagreb: 2010.

Janeković Römer, Zdenka (1999). *Okvir slobode*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Janeković Römer, Zdenka (1993). „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 68. Zagreb: 27–38.

Ježić, Slavko (1993). *Hrvatska književnost od početaka do danas 1100.–1941*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Kombol, Mihovil (1961²). *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.

Lachmann, Renate (2002). *Phantasia/Memoria/Rhetorica*. Zagreb: Matica hrvatska.

Machiedo, Višnja (1987). *Komedija dell' arte*. Zagreb: Cekade.

Miović, Vesna (2008). „Vlasi". *Leksikon Marina Držića*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža: 863–864.

Pantić, Miroslav (1984). *Susreti s prošlošću*. Beograd: Prosveta.

Pfister, Manfred (1998). *Drama. Teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI.

Radatović, Vinko (1931). *Šimun Dundurilo. Dubrovačka komedija XVII veka*. Beograd – Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija.

Senker, Boris (2002). „Likovi u Držićevim plautovskim komedijama i renesansni sustav komičkih tipova". *Kazališne razmjene*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 7–33.

Valnea Delbianco, Dubravka Dulibić-Paljar

FOREIGNERS IN THE DUBROVNIK COMEDY OF 17TH CENTURY

Summary

The characters of the *foreigners,* as one of the most important comical elements of early middle age commedies, from the very moment they appear on the scene and utter the first words, activate the stereotypes about their origins which exist in every collective image. This model is followed by the authors of the Dubrovnik comedies of 17th century who, although inspired by Italian *commedia ridicolosa*, build on the foundations of the tradition of Držić theater and *commedia dell'arte*, revealing in their works, under the mask of the carnival, the specific features of the City times and spaces. The analysis of the chosen texts has shown that the introduction of the character of the *foreigner* is the result of the catalogization within the given genre and the related cosmical tipology. These characters talk in foreign language or in different dialect and, through their behavior (and clothing) disturb the norms of the social environment they arrived to; in this, the enticement to laughter increases proportionally with the more expressed contracts in relation to the domestic theatre public. The laughter is, of course, activated by the stereotypes which

exist in every collective image about the origins of the foreigners. *The foreigners* are in the Dubrovnik comediography (but also in other literary genres, like comic poems) real comic characters with ingeniously defined characteristics. Regardless to the time of the writing of the work, or whether they are main protagonists or sidekicks, they represent the author's thoughtful choice of the ethnic identity which will enhance the values of own identity in the clearest possible manner. However, it should be stressed that the (tongue in cheek) laughter in these commedies does not spare anyone, because, when the masks of the *foreigners* and citizens of Dubrovnik whirl together in the wheel dance and happy ending, then, for a moment, the desired image of the harmonic and respecful City is broken by the carnival laughter.

Кристина Стевановић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 821.163.41.09-3 Vasić D.
УДК 821.163.41.09-3 Krakov S.
УДК 821.163.41.09-3 Petrović R.
оригинални научни рад

ТИПОВИ МАСКУЛИНИТЕТА У ПРОЗИ ДРАГИШЕ ВАСИЋА, СТАНИСЛАВА КРАКОВА И РАСТКА ПЕТРОВИЋА

АПСТРАКТ

Полазећи од тезе да је нужно размишљати о маскулинитетима (маскулиностима) а не о маскулинитету или о маскулиности, покушаћемо да укажемо на најзначајније тачке у процесу субверзије патријархалне матрице у међуратном периоду у српској прози. Одабрани текстови Драгише Васића, Станислава Кракова и Растка Петровића указују на пукотине у производњи маскулинитета заснованог на темељу фалоцентричне, имагинарне бинарне опозиције Мушко/Женско, дух/тело... Анализовани текстови откривају присуство модерног субјекта који кроз процес симболичке феминизације разграђује доминантни и нормативни модел маскулинитета. Отклон од патрилинеарног принципа у оквиру којих маскулини идентитети не причају сами о себи, наведени аутори постижу нелинеарним, фрагментарним и полисемичним приповедањем, преиспитивањем родних стереотипа (слика мушког тела, херојски кодекс, односи отац-син, мушко-женско...) Циљ овога рада је успостављање типологије маскулинитета у српској прози на почетку прошлога века, чиме бисмо указали на могућности и потребе читања овог корпуса из родне визуре.

Кључне речи: маскулинитети, међуратна проза, хегемони модел маскулинитета, субверзија патријархалне матрице, маргинални типови маскулинитета.

Иако је период између два рата био погодан за алтернативне мушкости и самосвесне женскости, друштвене структуре су непрекидно биле орјентисане према представи о хегемоној мушкости. Ова тврдња се односи једнако на српску политичко-културну елиту, као и на европску, о чему сведочи изврсна студија В. Шмалеа *Историја мушкости у Европи (1450-2000)*. Хегемона мушкост, укратко, подразумева или се дефинише на основу неколико кључних тачака, односно стереотипа: слика снажног, здравог и мишићавог тела[1] које подразумева активност; моћ расуђивања, чврста воља

1 Ипак, потребно је имати у виду терминолошку и преводилачку неусаглашеност када су у питању

и самосавлађивање, речју, разумност која господари природом и инстиктима и као резултат тога доминација у култури; активна очинска улога у виду ауторитативног оца као носиоца Имена Закона, односно, носиоца моћи (Шмале 2011: 218).

За успостављање или производњу слике хегемоне мушкости од посебног значаја је природа односа према другом полу. У том смислу, пожељни однос према жени је „здрав“, уравнотежен однос, као и примена тзв. сексуалне економије, све у прилог чињеници да разум мушкарца има надмоћ над његовим телесним уживањем. Хегемони модел маскулинитета рачуна на култивисану сексуалност (најбоље брачну), а сексуални чин се легитимише као изразита интима која води ка табуизирању подручја еротике и сексуалности. Јавно пожељни идентитет мушкарца оличен у моделу хегемоне мушкости заправо почива на потискивању, и стога, веома често, резултира неурозом, психозом и лудилом. Међутим, књижевност, особито наша, нерадо се бави(ла) овим питањима.

Чини се да је третман или доживљај сексуалног чина врло важан за производњу доминантне матрице мушкости иако се о овом занимљивом питању врло мало писало када је у питању српска модернистичко-авангардна проза. Тачније, и сам појам маскулинитета у патријархалним културама каква је српска, има не-дискурзиван статус (Росић 2008: 34).

Појам „маскулиност“, у свом најширем значењу, подразумева социјалне и културне конструкције онога што се сматра комплексом особина, карактеристичних форми понашања очекиваних од мушкараца у датом друштву у дато време (Радуловић 2009: 71).[2] Маскулинитет и употреба концепта маскулинитета се, у антрополошким истраживањима, дефинише на четири различита начина: мушки идентитет (концепт маскулинитета који тврди да је маскулинитет по дефиницији све што мушкарци мисле и раде), мушкост (све што мушкарци мисле и раде да би били мушкарци), мужевност (концепт у оквиру кога су неки мушкарци већи мушкарци од других) и мушка улога (наглашавају се односи мушкарац-жена, тако да је мушкарац све оно што није жена) (Бановић 2011: 174).

Теорија конструкције рода оспорава условљеност социокултурних карактеристика биолошким разликама, тако да су и фемининост и маскулиност и природне али и конструисане категорије и нераздвојни део родне идеологије патријархата. Друштвени конструкт маскулиности формира се у зависности од родне идеологије друштва под утицајем традиционалних погледа на мушку улогу, социокултурне ситуације

коришћења ових појмова у културолошким истраживањима.

2 Ипак, потребно је имати у виду терминолошку и преводилачку неусаглашеност када су у питању коришћења ових појмова у културолошким истраживањима.

и економско политичке стварности. Истраживања рода су показала да увек, у исто време, дакле синхроно, постоје различити типови маскулинитета у границама једне културе, те је нужно употребљавати појам „маскулинитети“ или мушкости (Радуловић 2009: 73). Истовремено, код исте особе у различитим временским периодима се могу јављати различити типови маскулинитета (Бановић 2011: 174).

Доминантни модел мушкости одражава представе о мушкој родној улози које дели преовлађујући део друштва и који је подржан од стране носилаца моћи (политичке елите, најчешће). Овај модел је врло строго структуиран и суштински он представља образац или идеал према коме се конструише пожељни тип мушкости. Другим речима, овај тип маскулиности можемо звати и „нормативни“ јер упућује на захтев да се чланови друштва саобразе њему, односно, понашају у складу са нормама и вредностима датог друштва (Радуловић 2009: 73).

И као што смо на почетку рада навели, доминантни модел мушкости у Европи у периоду после Првог великог рата је херојски, ратнички, активни мушкарац , слика заснована на моделу успостављеном још у доба просвећености. Ово је наравно, било преко потребно јер је требало изградити разорено и обновити веру у вредности које је рат обесмислио. Међутим, интелектуална елита указује на онтолошки преврат (који је већ Ниче објавио), те се све јаче инсистира на промишљању и преиспитивању типа маскулинитета који је носилац хегемоне позиције.

У нашем тадашњем друштву, с обзиром на ратне жртве, пословично нестабилне геополитичке прилике и јаку конзервативну традицију, инсистирање на нормативном моделу мушкости, било је очекивано.

Авангардни текстови, премда програмски искази њихових носилаца претежно негирају традицију, све до нихилизма, редовно значе овакав или онакав облик суодношења са традицијом (Флакер 1984: 27). Да би се нешто оспорило, оспоравано мора бити означено или бар присутно у реципијентовој свести, те се тако и нови типови маскулинитета развијају у односу на традиционални модел маскулинитета који је, истовремено, хегемони и доминантни модел чије смо конститутивне елементе навели.

Авангардни јунак рађа се у отпору према доминантном типу и осцилује у имагинарном пољу између традиционалног и модерног пола, ретко пробијајући матрицу засновану на бинарној, логоцентричној слици света, сем у неким тренуцима у прози Растка Петровића. На треба заборавити да мушки модус (у смислу текста мушког аутора), представља, пре свега, покушај да се изрази извесна мужевност искуства (Швенгер 2005: 42). Особине модерног, послератног мушкарца настају

у тексту на местима где се разоткривају пукотине у производњи слике владајућег типа маскулинитета. Мушки јунаци са маргиналним мушким идентитетом се јављају у амбивалентном пољу, те су стога и сами амбивалентни, релацијски, лишени „есенцијалних“ истина о своме идентитету, и наравно, свесни сопствене неутемељености.

СУБВЕРЗИЈА ВЛАДАЈУЋЕГ ОБРАСЦА МАСКУЛИНИТЕТА – ИСПОВЕДАЊЕ НЕМОЋИ

Али „опасност“ управо лежи у промишљању. *„Мислити о мужевности значи постати мање мужеван. Јер један од најснажнијих архетипова мушкости јесте идеја да је мушкарац онај који дела, пре него онај који размишља“* (Швенгер 2005: 50). А када мушкарац промишља сопствену сексуалност, тачније сексуалну немоћ, онда сасвим сигурно имамо посла са субверзијом нормативне маскулине матрице. Овакву врсту преиспитивања маскулинитета проналазимо у прози Драгише Васића у неколико текстова. Најупечатљивији пример је свакако у роману *Црвене магле.* Два главна мушка лика не могу да одговоре на изазов сексуалности јунакиње Јелене, Христићеве жене. И Христић и Јуришић, иако веома различити, у односу на Јеленину моћ која почива на сексуалности, постају једнаки, „јунаци немоћи“ (Ломпар 1996: 42,43). Када Јелена каже: *„ја волим човека, ја волим јунака ја волим...ја волим храброст и снагу* (Васић 1990: 59) и притом одбацује Христића, јасно га суочава са његовим недостатком моћи. Христић није у стању да убије своју жену, стаје као окамењен пред том „главом Медузе“. И Јуришић, пред изазовом њене вреле крви, иако има избор (или да прихвати или да одбије љубав), само устукне. Снагу која је амблем мушкости, у овом роману поседује Јелена. У свести главног јунака она је аморална и анимална, *„одвратна, необуздана животиња“* (Васић 1990: 48).

Врло сродан однос према жени и њеној сексуалности која напросто угрожава, подрива мушку сексуалност имају и јунаци Краковљеве прозе („Легенда о жени“, „Освета“, „Тајна“). Жена је овде доживљена као непријатељска, деструктивна сила која угрожава мушкарчеву егзистенцију, чиме се, заправо, открива озбиљан пропуст у конструкцији хегемоног типа маскулинитета. Јер, хипертрофирана женскост угрожава мушкост, односно мушку потенцију. С друге стране, мушкарац је немоћан да рационализује женски принцип који доживљава као свепрожимајући. Жена је схваћена као простирућа супстанција (res extensa, тело) која поседује потенцијал за превазилажење бинарне матрице на чијој дихотомији почива традиционална, картезијанска мисао. (Грос 2005: 25). Мушкарца плаши флуидна природа женске

полности, он настоји да женску амбивалентност фиксира како би превазишао страх који је матафизичке природе (Поповић Перишић 1998: 98).

У Причи „Сапутник“, један део јунакове свести, доживљава жену као анимално биће и приказује је у гротескном дискурсу: *„Жена је чудна животиња, скројена је за терет сваког мушког тела, увек подједнака...“* (Краков 1992: 43). Стиче се утисак да мушкарац завиди жени на њеној способности за пасивно искуство, нарочито способности да подноси и пати (Клајн, Ривијер 2008: 47). Женино тело није омеђено границама, она није *нечија* и стога нема име и легитимитет али се, истовремено, не може контролисати. Постоји, дакле, двострука опасност за опстанак патријархалне заједнице која је утемељена на патрилинеарности, односно репродукцији. Сексуално немоћном мушкарацу су укинута средства којима он производи, обезбеђује и контролише поредак у патријархалној заједници.

Идеолошки државни апарат (породица, религија, образовни систем) утиче на образовање нормативног маскулиног модела, те се жеље мушкараца, од најранијег детињства, развијају у складу са захтевима усађеног модела. Начело сексуалне економије, често скривено у окриље морала, такође улази у регистар пожељних атрибуција мушкости. Реч је о томе, да се мушки род заштити од претераног сексуалног трошења, од сексуалне незаситости жене и њене фаличке и кастративне све-моћи, која је, иначе обитава у симболичким оквирима Медузе, односно мита о њој (Ломпар 1996: 34). Жена би, у патријархално уређеном свету, свету западњачке логоцентричне метфизике, требало да функционише као невидљива потпора мушким представама. Радикалније речено, она треба да буде избрисана да би се на њој, као на белом платну, исцртавао портрет мушкарца (Поповић Перишић 1998: 101).

Мушкарци који нису у стању да одговоре захтевима хегемоног и доминантног модела маскулинитета и неумољивој логици самопотрврђивања, бивају искључени из колектива. Истовремено, они носе „терет“ својих привилегија, обавезу да у свакој прилици потврде своју мушкост која им обезбеђује акумулацију части и истицање у јавној сфери (Бурдије 2001: 72). Неиспуњење обавезе узрокује револт, фрустрацију или чак хистерију као репрезентацију меланхолије. Настаје мушкарац са цртама које су иманентне женској родној улози у оквиру бинарне матрице. Неуротичан, ирационалан, загледан у себе као Другог. И као такав, из перспективе традиционалног мушког модуса овај „јунак немоћи“ , маргинални тип маскулинитета осуђен је на крајње отуђење од самога себе, лудило или смрт.

За овај тип маскулиности карактеристичан је и сукоб са оцем као Именом Закона, оличењем моћи али и обавеза да се не прекине симболички ланац. У том смислу

репрезентативна је Васићева прича „Освета“, у којој јунак/наратор у потпуности демаскира ослонце у производњи слике нормативног модела маскулинитета у патријархалним друштвима.

„Господе, био је здрав, страшан, моћан, богат. Ми пуни ужаса од његовог погледа. Ћутљив, мрачан, суров... Ми стрепимо, бојимо се, умиремо као да смо се родили и дошли на свет само да дрхтимо… И тако је он подсекао моја крила. Подсечених крила, ја никад нисам могао полетети, ја сам увек скакутао“ (Васић 1990: 151).

Отац се јавља у свести јунака/наратора као основна препрека успостављању идентитета или континуитета у самопотврђивању. Ипак, намеће се закључак да Отац влада јунаком не на основу својих моћи, већ помоћу јунакових слабости(Ломпар 1996: 77). Ово се потврђује на самом крају приче јер јунак/наратор (у тренутку када прелази у приповедачки презент) у часу очевог умирања и сам постаје као отац; самотиранија прелази у тиранију и наново се успоставља патрилинеарна парадигма као ослонац патријархалног система вредности.

У роману Растка Петровића *Са силама немерљивим* такође имамо јунака у конфликту са оцем као репрезентом Симболичког или закона. У питању је исти тип ауторитативног оца (оца тиранина) који репрезензује хегемони тип маскулинитета који се намеће као универзални модел. Насупрот оцу појављује се син без имена (јунак има само надимак, Ирац) чиме му је одузет концепт сродства који се јавља као доминантни концепт конституисања субјекта. Ирчев идентитет тако не може бити потврђен чином именовања у Симболичком. Ирац се налази у лиминалном подручју младићства; затичемо га у процесу иницијације из кога неће ни успети да изађе јер се прича завршава Ирчевим самоубиством. Фигура оца има кључну улогу у процесу конституисања маскулинитета у патријархалним друштвима (Росић 2008: 35).

Однос отац-син додатно се компликује јер је син потенцијални писац или квазописац (из очеве перспективе), пошто пише дневник; тај „срамотни“ жанр резервисан за жене. Дневничка форма је само, и већ унапред, знак слабости. Такав син никако не испуњава услове да буде настављач или наследник, носилац патрилинеарне парадигме. Отац се одриче Ирца, разбаштињује га и укида сопствени статус легалног претка. Јасно је да Ирчева неспособност у производњи пожељног, хегемоног типа маскулинитета мора бити кажњена. Ирац није успео да заузме место у симболичком поретку на коме се конституише доминантна фикција традиционалног модела маскулинитета. Аутор је јунака осудио на смрт.

СУБВЕРЗИЈА ВЛАДАЈУЋЕГ ТИПА МАСКУЛИНИТЕТА – ЕКСТАЗА ЖИВОТА – „МНОГОЧОВЕК“

У новелама и причама Растка Петровића појављује се један другачији тип маскулиности, наравно опет „на фону“ оног традиционалног, али, потпуно другачије конструисан. Криза традиционалног, доминантног типа овде се прелама кроз однос према материнском кроз преиспитивање трауме рођења и порођаја. Притом, важно је напоменути да „женско“ није замењено материнским.

У новели „Пустињак и меденица“ чин рађања, одвајања детета од мајчине утробе дубоко је проблематизован. Самом чину превременог порођаја претходи брутално злостављање жене/мајке од стране јунака. Гротескна слика у којој се безоблична маса меса нечега што је требало да буде новорођенче одваја од тела жене која је требала да постане мајка, колоплет смрти и живота, указује на несвакидашњу сложеност у доживљају мајчинства (Петровић 2002: 16,17).

На наратолошком нивоу, наглом изменом приповедачких перспектива (пре доласка жене приповедач о себи говори у трећем лицу што је одлика дечијег говора, у тренутку појављивања жене он прелази на прво лице, лице мушкарца који ће је злостављати) аутор указује на приповедачки субјекат чији идентитет није успостављен. Јунаци Расткове прозе, али и поезије, су приповедачи/лирски субјекти код којих је процес диференцијације у односу на мајку веома болан и незавршен. Они остају у младићком, лиминалном подручју и у оквиру њега образују сопствену маскулиност која свакако припада маргиналном маскулином моделу који одликује опсесија мушком полношћу, што је већ примећено од стране проучавалаца Расткове поетике (Јанић 1989: 337).

Новија истраживања несумњиво доказују присуство хомоеротике, али и хомосексуалности, иако се ова два садржаја не морају нужно подразумевати (Живанчевић Секеруш 2007: 208). Ипак, у причама Растка Петровића обожавање мушке полности има хомосексуални потенцијал, жељу која касније прераста у платонско мушко пријатељство („Приче оца Пантелејмона из младости) или води у смрт („Један боем“). У првом случају, јунак/наратор се диви другом мушком телу поседује атрибуте женствености:

„Једно дивно створење тек је било изашло после купања из воде, која се још сливала низ његово румено и скоро гојазно ширококуко тело. Дижући високо беле руке над главом, чешљало је своју жутобакарну косу, што је допирала далеко испод облих рамена... Бејах просто заслепљен; срце ми је у махнитости ударало о груди и крв је липтала у главу. Заборавих сва правила скромности и младићког поноса, па се онако наг и подивљао бацих право оној бесприморној лепотици. Обухватих је својим рукама

и притисках уза се; све младе реке запеваше у мени“ (Петровић 2002: 102).

Био је ово, ипак мушкарац у зрелијим годинама, монах Серафим. Почетни хомосексуални набој који се није завршио сексуалним чином, прераста у специфични однос два мушкарца, у како приповедач гордо каже, „покровитељску наклоност“ старијег мушкарца према млађем.

С друге стране, у причи „Један боем“ покровитељство води у посесивност, у вештачко ограничавање сексуалне енергије. Покровитељ је злоупотребио своју улогу и свога младог пријатеља начинио уживаоцем опијума. Обојица су кажњени, боем Фелзен умире а младић се у потпуности предаје опијатима. И друга се декамеронска прича завршава трагично, иако се овде штићеник окреће хетеросексуалној вези. Ипак, и овде је у питању посесивност (насиље) као резултат незрелог духа који стреми ка самоуништењу, односно самоубиству. Мислимо, дакле, да аутор кажњава и уништава сваки покушај сексуалне регулације и нормативности. Расткова конструкција (хомо) сексуалности неодољиво подсећа на размишљања Мишела Фукоа који каже:

„Проблем није у томе да се у себи открије истина о полу, већ, напротив, да се одатле стигне до мноштвености односа. И без сумње, то је прави разлог зашто хомосексуалност није форма жеље већ нешто пожељно“ и закључује*: „Развој којем проблем хомосексуалности тежи јесте пријатељство*“ (цит. прем. Хелперин 2010: 206).

Коначно, у прози Растка Петровића појављује се још један тип маскулинитета, који наизглед, позајмљује систем вредности од доминантног маскулиног модела. Јунаци су делатни, мужевни и изратито потентни, што је опет традиционални мушки модус али сексуални чин је врло често оргијастички, ирационалан и екстатички, веома далеко од сексуалне економије о којој смо говорили поводом првог, маргиналног типа маскулинитета. Илустративни пример овога типа је Чампа, кочијаш из приче „Џунгла, кујна, кочијаш и ноћ“. Све карактеристике доминантног типа маскулинитета у лику Чампе (Косте), су хипертрофиране: он је претерано делатан, стално је у покрету и за себе каже да је „друмовник“. Тело му је снажно, здраво, потентно, на самој ивици зверског. Такав му је и апетит, као у раблевског човека.

Занимљиво је како га види његова љубавница, куварица Марија или Биљана: *„...огроман црвени зверски језик, језичина допрла чак до подбратка; какав дебели меснати и мишићни кочијашки језик; такав је језик само на псовке научио и на лизање масног овнујског печења, на страсно жвакање дебелих гибаница. Ја нисам дотле никад видела таквог језика, један језик толико пута влажен ракијом, толико неукротљив, љубаван и распеван, химнопевајући“* (Петровић 2002: 59).

Овде нам женско искуство говори шта то значи „бити мушкарац“. Жена, јунакиња којој аутор даје право да дефинише, односно потенцира кључне тачке у конструкцији слике маскулинитета, такође је путница, пустоловка, хипрертрофиране и анималне сексуалности. Она свог сапутника одабира на основу његове несумњиве компетенције за авантуру и насиље. Ове две компоненте препознате су од стране проучавалаца маскулинитета као вредност неопходна за конституисање традиционалног модела маскулинитета (Бановић 2011: 170). Ипак, кочијашева (али и куваричина) жеља за авантуром и оргијастичким и садистичким сексуалним чином, не улази у регистар уобичајеног, нормираног устројства људских односа. У екстази љубавника растакају се све вредности на којима почива патријархално друштво у коме господари разум у телу мушкарца. Камо патрилокалност или патрилинеарност, или сексуална економија о којој је било речи?

Однос Растка Петровића према језику и тексту указује на специфичност употребе мушког модуса који непрекидно доводи у питање институцију очинства, уколико се очинство посматра као језички чин. Усуђујемо се рећи, да је у Растковом тексту писање сама жеља, припадала она нормативном или маргиналном типу маскулиности, или чак, и фемининости. Зато његови јунаци/јунакиње поседују потенцијал који их води изван бинарног система, у сталну потрагу за превазилажењем постављених граница.

ЛИТЕРАТУРА

Бановић, Бранко (2011). „(Не)могућност истраживања традиционалног црногорског маскулинитета“. *Антропологија.* 11, св. 1: 161-180.

Бурдије, Пјер (2001). *Владавина мушкараца*. прев.Милева Филиповић. Подгорица: Универзитет ЦГ – ЦИД.

Флакер, Александар (1984). *Поетика оспоравања*. Загреб: Либурнија.

Грос, Елизабет (2005). *Променљива тела.* прев. Татјана Поповић. Београд: Центар за женске студије и истраживање рода.

Јанић, Ђорђе J. (1989). „Растко Петровић и хришћанство“, у *Књижевно дело Растка Петровића*, ур. Ђорђије Вуковић,(Београд: Институт за књижевност и уметност): 329-368.

Клајн, Мелани, Ривијер, Џоан (2008). *Љубав, мржња и репарација*. прев. Борислав Р. Радовић. Нови Сад: Академска књига.

Краков, Светислав (1992). *Изабрана дела. Црвени Пјеро и друге новеле.* Београд:

„Филип Вишњић“.

Ломпар, Мило (1996). *Модерна времена у прози Драгише Васића*. Београд: „Филип Вишњић“.

Петровић, Растко (1974). *Бурлеска Господина Перуна Бога Грома*Старословенске и друге приче.* Београд: Нолит.

Петровић, Растко (1994). *Са силама немерљивим*. Београд: Нолит.

Поповић-Перишић, Нада (1988). *Литература као завођење.* Београд: Просвета.

Радуловић, Лидија Б. (2009). *Пол/род и религија : конструкција рода у народној религији Срба*. Београд: Чигоја штампа.

Росић, Татјана (2008). *Мит о савршеној биографији : Данило Киш и фигура писца у српској култури*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Шмале, Волфганг (2011). *Историја мушкости у Европи (1450-2000)*. прев. Владимир Бабић. Београд: Клио.

Швенгер, Питер (2005). „Мушки модус“. *Генеро*. 6: 41-52.

Васић, Драгиша (1990). *Изабрана дела, књ. I,II*. Београд: Просвета.

Живанчевић-Секеруш, Ивана (2007). „Хомоеротизам у путописима Растка Петровића“, у: *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности*, ур. Зоја Карановић и Радмила Гикић–Петровић. (Нови Сад: Филозофски Факултет): 201-211.

Kristina Stevanović

TYPES OF MASCULINITIES IN DRAGIŠA VASIĆ'S, STANISLAV KRAKOV'S AND RASTKO PETROVIĆ'S FICTION

Summary

In the light of the premise that one should not talk about masculinity, but rather of masculinities, the paper will discuss the main points of subversion of the dominant patriarchal matrix in Serbian works of fiction from the period between the two world wars. The selected works of Dragiša Vasić, Stanislav Krakov and Rastko Petrović show the existence of flaws in the construction of masculinity based on the phallocentric, imaginary binary opposition male/female, spirit/body... The analysis of the texts shows the existence of a modern subject which deconstructs the normative, dominant masculine model trough

the process of feminization. By questioning the conservative gender stereotypes (male/female, heroic code, father-son relationship) and by using the non-linear, fragmentary and polysemous narration, the authors abandon the traditional patriarchal matrix which implies not using the first person narration for masculine identities. The aim of the paper is to establish the typology of masculinities in Serbian prose at the beginning of the 20th century which will lead to the possibility and necessity to read the works from the gender perspective.

Бојан Јовић
Институт за књижевност и уметност
Београд

УДК 008:7.01
оригинални научни рад

У ПОТРАЗИ ЗА СВЕОБУХВАТНИМ УМЕТНИЧКИМ ДЕЛОМ (НА НЕКОЛИКИМ ПРИМЕРИМА ИЗ ЕВРОПСКЕ И СРПСКЕ АВАНГАРДЕ)

АПСТРАКТ

Рад полази од повећаног занимања за појам тоталног уметничког дела у новијим истраживањима авангарде. Концепт Gesamtkunstwerk-а се описује од Вагнерових идеја и уметничких остварења преко замисли и дела Кандинског, до авангардног балета *Парада* (Сати, Кокто, Пикасо, *Руски балет*), коначно, београдског бала *Хиљаду и друга ноћ*. Указује се на уметнички и друштвени значај догађаја и његову јединственост у покушајима авангарде да оствари колективно уметничко дело општег значаја.

Кључне речи: Gesamtkunstwerk, мултимедијално колективно дело, *Хиљаду и друга ноћ*, Р. Вагнер, В. Кандински, М. Ристић, М. Милојевић

У најновијим истраживањима модернизма/авангарде, идеји *Gesamtkunstwerk-а,* као највишег (тоталног / идеалног / свеобухватног / универзалног / синтетичног/ ултимативног) уметничког дела, придаје се све запаженији значај.[1] Уз истицање да је реч о ”кључном концепту” у сагледавању модернистичке естетике, наглашавају се две основне особености ”потпуног уметничког дела” – тежња да се уметности (поново) уједине у оквиру ”интегрисаног” уметничког остварења, као и настојање да се поврати и обнови друштвена улога / јавна функција уметности (Roberts, 2011 : 1). То су, међутим, само две најистакнутије особине сложеног историјског феномена; шире одређење тоталног уметничког дела подразумева најмање четири критеријума: (1) интермедијално или мултимедијално јединство различитих уметности повезано са обухватном визијом света и друштва; (2) имплицитну или експлицитну теорију идеалног јединства уметности; (3) затворен поглед на свет, повезан са друштвено-утопијском, историјско-философском или метафизичко-религијском сликом целине

1 Упореди: Fornoff 2004; Lista, 2006; Finger, 2006; Roberts, 2011.

са радикалном критиком постојећег друштва и културе; (4) пројекцију естетичко-друштвене или естетичко-религијске утопије, која жели да искористи снагу уметности као свој израз и као естетичко средство преображаја друштва (Fornoff, 2004 : 20; Roberts, 2011 : 7).

Када је реч о конкретном историјском развоју, представа *Gesamtkunstwerk-a* је уведена у естетичка размишљања у доба (немачког) романтизма[2] док у савремену естетичку праксу улази преко Вагнерових уметничких погледа и остварења. Разматрајући идеал уједињења уметности путем позоришта, у огледима *Уметност и револуција* (1849), *Уметничко дело будућности* (1850), *Опера и драма"* (1852), Вагнер излаже и своје виђење обухватног уметничког остварења, при чему тек у два наврата користи тачан израз "Gesamtkunstwerk," који ће у доцнијем раздобљу практично постати синоним за његове теоријске погледе и аспекте уметничке праксе. Уместо овог термина. међутим, употребљава већи број сличних описних синтагми као што су нпр. "опште разумљиво уметничко дело ("algemein verständliches Kunstwerk"), најопштије уметничко дело ("allgemeinsten Kunstwerk"), као и "највише заједничко уметничко дело" ("höchste gemeinsame Kunstwerk") (Bablet, 1995 : 21; Vergo, 1993 : 12).

Уколико и не посвећује већу пажњу прецизности терминологије, Вагнер са друге стране даје детаљан опис свог ултимативног уметничког идеала – критикујући савремену оперу, која представља сједињавање музике са поезијом и плесом, изрођеним у либрето и балет, он истиче да би узвишено уметничко дело будућности подразумевало истинско темељно јединство наведене три уметности (Bablet, 1995 : 26). Жељена синтеза види се у нарочитој, "живој" драми, допадљивој свим чулима, која у себи обједињује савршенство других уметничких делатности у свом њиховом богатству; аутор таквог сложеног дела тражи се пре у сфери колективног него појединачног – уметничко дело будућности јесте колективно дело, оно се може родити само из колективне жеље (Wagner, 1850 : 206-207). Управо због различитости логике посебних уметности, у пракси је жељу ове врсте могуће остварити једино кроз удруживање групе уметника на једном месту, у истом тренутку, са заједничким циљем. Тако се "музичка драма", у којој је деловање музике постало опипљиво, одређујући фабулу, глуму и ритам покрета, јавља као крајње испуњење Вагнеровог идеала *Gesamtkunstwerk-a,* и то као резултат заједничког напора, општеразумљив и

2 Према садашњим сазнањима, појам је први употребио Карл Трандорф (Karl Friedrich Eusebius Trahndorff) у делу *Естетика или учење о погледу на свет* (*Ästhetik oder Lehre von Weltanschauung und Kunst*) из 1828. године. У радовима Хердера, Гетеа, Шилера и Новалиса такође се срећу размишљања о различитим аспектима превазилажења граница међу уметностима.

обухватан.[3]

Даље делатно присуство вагнеровске идеје о обликовању ултимативног уметничког дела кроз заједничку активност већег броја уметника у европској се култури отвара управо са авангардним раздобљем. Услед јединствених историјских околности, у међуратном периоду јавља се прилика да се бројни најистакнутији уметници, потичући са различитих простора и припадајући различитим нацијама, окупе око бројних колективних уметничких пројеката. Настојање ове врсте може се уочити у неколиким уметничким покретима, од футуризма и експресионизма до дадаизма и Баухауса, са једне стране, и у тежњама руских уметника, са друге (Lista, 2006 : 57-237; Finger, 2006: 61-79). При томе се, у интерпретацији авангардиста за време и након Првог светског рата, идеја *Gesamtkunstwerk-а* развија и битно мења свој естетички карактер као и начин остварења. Са тим у вези, нарочито занимљив допринос међуратним настојањима да се оствари обухватно уметничко дело чини заједнички напор српских / југословенских уметника окупљених двадесетих година око настојања да се допринесе изградњи уметничког павиљона ”Цвијета Зузорић”.

***

Потрага за обухватним и највишим естетским изразом и обликом новога доба, чинећи део програма или пак његов крајњи циљ, исказана је пре свега кроз саме авангардне покрете и њихове манифесте (Finger, 2006 : 50-53) односно алманахе (Horsley, 2006). На равни практичне реализације, авангардистички интердисциплинарни / интермедијални напор, предуслов обједињавања уметности у *Gesamtkunstwerk*, којим се у најмању руку проширују изражајне могућности појединачних уметности, среће се у разноврсним укрштањима и прожимањима књижевности, сликарства и вајарства, музике, позоришта, филма и архитектуре. При томе се идеја о синетези уметности са ауторског становишта испољава на два начина – у наставку настојања појединачних уметника (пре свих Кандинског и Шенберга) да, попут самог Вагнера, створе ултимативно дело, или, пак, у сарадњи више врхунских уметника на мултимедијалним заједничким пројектима.

Василиј Кандински представља најупечатљивији пример експресионистичке жеље за синестетичким садејством светла, боје, речи, музике и телесног говора. За разлику од Вагнерове спољашње повезаности уметности, Кандински наглашава

3 Естетички идеал који стоји иза различитих имена, заједничко и опште уметничко остварење највише врсте, за Вагнера је пре свега најјаснији и најдубљи израз народне легенде, који би из своје обухватне националне основе (*Gesamtvolkskunst, das Kunstwerk des Gesamtvolkes*) требало би да буде уздигнут до универзалне хуманистичке фабуле. (Barnes, 2009 : 1) Музичке драме из циклуса *Прстен* представљају Вагнеров индивидуални покушај приближавања таквом идеалу.

нужност њиховог унутрашњег јединства; одбацујући усмерење ка ”животу”, ”народу” и политици, он развија идеју ”унутрашње нужности,” која брише спољашње засебности и разлике других уметности. Ова тежња се конкретизује у неколиким огледима и уметничким радовима: у књизи *О духовном у уметности*, чланку ”Сценска композиција” низу текстова намењених сценском извођењу (*Жути звук* , *Љубичасто*, *Црно и бело*…) као и у збирци песама *Звуци*.

Пандан Вагнеровом концепту музичке драме код Кандинског јесте замисао сценске композиције, такође настала услед потребе зближавања различитих уметности. Свака на свој начин, уметничке делатности окрећу се од спољашње предметности и настоје да себи својственим материјалом остваре дела заснована на унутрашњој нужности, која усклађеним унутрашњим звучањем стварају и изазивају нову врсту духовне лепоте, крајње различите од уобичајене, спољашње. (Kandinsky, 1912) Зближене у овој унутрашњој тежњи, различите уметности понудиће једне другима своје посебне снаге. На основу овог процеса, по мишљењу Кандинског, настаће током времена уметност која се данас може само наслутити – истински монументална уметност. Њено прво дело биће сценска композиција, сачињена од музичког, сликарског и плесноуметничког покрета. (Kandinsky, Marc, 1994 : 137-142) „Жути звук” Кандинског, сценска композиција објављена у алманаху *Плави јахач*, управо је покушај да се ствара на основу начела унутрашње нужности, али и у складу са сложеном целином унутрашњих догађаја гледалаца (њихових душевних вибрација).

Другу струју авангардистичких настојања са циљем остварења обухватног уметничког дела чине заједнички, по правилу међународни, подухвати усмерени ка мултимедијалним сценским наступима. Надахнуће за осмишљавање и реализацију својеврсног жанра авангардног спектакла, париска авангарда, пре свих, налази у делатностима и турнејама *Руског балета* Сержа Дјагилева, потом и активностима *Шведског балета*, плесне трупе Ролфа де Мареа. Један од најранијих и најупечатљивијих пројеката ове врсте јесте балет *Парада* у једном чину, на музику Ерика Сатија и сценарио Жана Коктоа. Компонован 1916-1917. за Сержа Дјагилева и *Руски балет* као извођаче, премијерно је изведен 18. маја, 1917. године у позоришту Шатле у Паризу, са костимима и поставком Пабла Пикаса, кореографијом Леонида Масина (који је играо), и у музичком извођењу оркестра диригента Ернеста Ансермета. *Парада* означава прву сарадњу Сатија и Пикаса, и први њихов излет на подручје балета, такође и првенац у сарадњи са Дјагилевим и *Руским балетом*.

Поставка представе омогућила је музичко и плесно мешање уличног живота

и забаве, циркуских вештина и авангардистичких стратегија.[4] Стога је *Парада*, за разлику од синестетичког и, у крајњој линији, усклађеног садејства састојака *Gesamtkunstwerk-а* од Вагнера до Кандинског и Шенберга, начелом колажа / монтаже увела бројне супротстављене елементе који су свесно нарушавали (могући) склад представе. У том светлу, неки од Пикасових кубистичких костима били направљени од чврстог картона, што је играчима дозволило само минимум покрета. Сама композиција, поред колажног/монтажног начела, којим су различите музике, садржавајући елементе циркуса, регтајма, мјузикхола, спојене у једну, предвидела је и присуство неколиких инструмената ”за прављење буке” (писаћа машина, труба, разноврсне боце млека...). Њих је, без обзира на неслагање Сатија, додао Кокто, са намером да укључи свакодневни живот али и да изазове што већи скандал, по могућству упоредив са премијером *Посвећења пролећа* Игора Стравинског од пре неколико година раније, такође у извођењу *Руског балета*. У томе је у многоме и успео, будући да је *Парада* наишла на на коренито подељен пријем и код публике и код критичара. Ово музичко-плесно дело, настало заједничким напором неких од уметничких великана авангарде, за коначни резултат тако је имало провокацију и контроверзу (понекад и у облику физичког разрачунавања - Doyle, 2005 : 52) без одговарајућег општијег позитивног одјека и дејства у заједници.

***

Када се са европске сцене пажња премести на нашу авангарду, видеће се да је први и практично један(ствен)и пример рада на општем уметничком делу, који је обухватио остварење не само формално-естетичких већ и разноврсних друштвених аспеката садржаних у концепту *Gesamtkunstwerk*-а, била организација и извођење бала *Хиљаду и друга ноћ*, у Београду, 1923. године.[5]

Бал је замишљен као целовечерњи спектакл, сасвим удаљен од било каквих конвенција грађанске уметности, и већ је по програму, који је обухватао двадесетак тачака, обећавао провокативност и шокантност (уводна тачка поворка Шехерезаде уз пратњу оркестра; потом ”пролог и епилог” Арлекина и Шарла; ”психолошки балет

4 Тема *Параде* је једноставна; радња се одвија једног јулског поподнева на париској улици испред позоришта, где најављивачи-управници оглашавају наступе три групе циркуских уметника (кинески мађионичар, мала америчка девојка, акробате), и покушавају да намаме публику да уђе на представу. Свако од артиста показује део својих вештина, али на крају ипак не успевају да привуку пажњу пролазника. Због тога и управа и извођачи коначно падају у очај.

5 Идеја за догађај потекла је од једног од највећих боема међу авангардним књижевницима, Радета Драинца, који је желео да се организује бал у корист материјално угрожених уметника и књижевника. Уз подршку Бранислава Нушића, тадашњег начелника Уметничког одељења Министарства просвете, на састанцима уметника, књижевника и љубитеља уметности код „Империјала" и у хотелу „Париз", предлог је прихваћен, али уз измену да приход иде у корист подизања Уметничког павиљона (Вучетић-Младеновић, 2003 : 162).

јаве и сна" *Собарева метла - Le balai du valet,* "купле-сцена" Београде! – Београде! те *Баханала* Баханткиња и Бахуса…).

Списак уметника који су узели учешће у припреми или извођењу овога естетскога али и најшире друштвенога догађаја вероватно је један од најдужих у историји одгварајућих авангардних подухвата уопште. За осмишљавање и израду декора тако су били су задужени сликари, вајари и уметници Тома Росандић, Петар Добровић, Јован Бијелић, Петар Палавичини и Сретен Стојановић, као и Игњат Јоб, Младен Јосић, Живорад Настасијевић, Никола Бешевић, Милош Голубовић, Александар Дероко, Бета Вукановић, Пјер Крижанић, Душан Јанковић, уз свесрдну помоћ ђака Уметничке школе. Музички део представе обликовали су Станислав Бинички, Милоје Милојевић и Јован Србуљ. Један од плесних делова, балет *Собарева метла* Милојевића и Ристића, извеле су балерине Народног позоришта, док су у варијетској сали поред професионалних уметника програм изводили и Раде Драинац, Бошко Токин, Драган Алексић и Мирко Кујачић. Грађу за књижевну страну догађаја дали су Тодор Манојловић, Марко Ристић и Растко Петровић, који је такође помогао око кореографије Милојевићевог и Ристићевог балета.

Новинарско покривање, рекламу и промоцију преузели су са једне стране Бранислав Нушић, Станислав Винавер, Бошко Токин, Ранко Младеновић и Раде Драинац, са друге пак Душан Јанковић. У складу са тим, догађај је је најављен Јанковићевим уметничким плакатима ("Buffet pour le bal des bohèmes le 16 février 1923 les arts à la mode cubisme art nègre et cinéma" и "Mille et deuxième nuit Cassina 16 février 1923 "), који усмеравају тумачење суштине појаве ка оновременој француској уметничкој сцени, истичући боемске, кубистичке, црначке и кинематографске аспекте.[6] Као део пропратних промотивних активности, наши авангардисти посебно за ову прилику издају и новине *Поноћ,* хумористичко-сатиричног карактера, за које Јанковић осмишљава заглавље, такође у духу црначке уметности.[7] Означене као „ванпартиски ноћник", који је направило уредништво под називом „Шехерезадин

6 Можда и најупечатљивији пример за савременост представе представља њен балетски део, кроз Ристићев дадаистичко-протонадреалистички либрето који предвиђа и филмску пројекцију као позадину извођења, и Милојевићеву композицију, која колажно обухвата елементе народне музике, фокстрота, валцера, као и (пародијске) цитате Вагнера (!) и Штрауса (Милин, 1999 : 70; Милановић, 1998 : 267).

7 У том светлу, *Бал хиљаду и друга ноћ* може се означити као претечу онога што ће се исте године на јесен одиграти у Паризу. Октобра 1923. *Шведски Балет* изводи *Стварање света*, "црначки балет", у чијој су реализацији учествовали неки од најистакнутијих француских уметника. Сценографију и костиме за ово "примитивно" дело урадио је Фернан Леже, сценарио Блез Сандрар а композицију, под утицајем џеза, Дарјиус Мило. У реклами је истицана озбиљност документарних припрема о црним људима, изведених на материјалмиа етнографских музеја са одговарајућим поставкама. Тема балета занована је на"праисторијскима чудовиштима која се ослобађају из хаоса и полако али сигурно еволуирају ка светлу", преузета из афричких легенди, изворних афричких плесова са штитовима и опонашања четвороножног хода животиња.

будоар", новине објављују сензационалистичке провокативне "вести": „Крај свих партијских зађевица на помолу", „Чиновничко питање решено", „Хрватско питање скинуто са дневног реда", „Помирење Прибићевића и Пашића". На насловној страни рекламира се филм "*Трка за мандатом или Секира у меду* – велики шлагер нз живота политичке џунгле", и објављују огласи попут: „Гланц пеглерај и кунст пуцерај - први југословенски завод за фарбање и пеглање Пашић-Прибићевић", „Државни ауто на продају. Дискреција зајамчена", „Траже се мандати"...

Најважнији прилог у новинама у вези са манифестацијом, међутим, највероватније је текст "Питање питања пред решењем", у коме је изнесена својеврсна"поетика плеса" српских авангардиста. Бал који се организује види се – кроз шалу – као модел по коме би требало да се реше сви важнији проблеми у друштву: партијске зађевице, међунационални односи, социјалне неправде. Плесна представа такође даје пример за превазилажење финансијских проблема, од изградње уметничких павиљона до решавања буџетског дефицита. Са психолошке стране, чешћи балски састанци уклонили би разлоге за мрзовољу наших људи проистеклу из недовољног сусретања са људима другог убеђења, и ретког истински лепог и веселог провода.

Истичући да је са *Руским балетом* од пре неколико година отпочела нова епоха у животу Европе, епоха игре, плеса, аутори позивају да се, сходно томе, и код нас приређују балови, да се игра и плеше, свугде и на свакоме месту, и да играју сви.

Текст се закључује коментаром о стању европске културе – она није пропала већ почиње своју најславнију, најчовечанскију и најведрију епоху од онога дана када су први пут неодољиво заиграли Дјагиљеви Руси у Париэу. По мишљењу аутора, игра је већ почела да спасава свет, и коначно ће спасити Европу и човечанство.

У складу са наведеним, плес и игра наших авангардиста у *Хиљаду и другој ноћи* у најмању су руку спасли идеју о подизању уметничког павиљона од пропадања, и тиме заузели, у оквирима српске и југословенске уметничке и друштвене сцене, значајно место. Бал *Хиљаду и друга ноћи* био је пре свега први „алтернативни" бал, као што је био и први догађај који је обезбедио значајну суму за почетак изградње здања намењеног уметности. Поред тога, учешће великог броја најзначајнијих уметника најразличитијих праваца (експресионисти, традиционалисти, надреалисти, дадаисти) поста(ви)ло је не само преседан у њиховим односима већ и (недостижан) узор за приређивање свих осталих балова друштва „Цвијета Зузорић".

И у ширем, међународном, контексту, *Хиљаду и друга ноћ* такође представља јединствену појаву: иако у суштини авангардистички уметнички догађај, бал је био конкретно подржан од државних органа, имао је практичан финансијски циљ,

привукао је незапамћену пажњу јавности, но опет, и поред наглашено провокативног садржаја и форме, није на крају деловао деструктивно већ, напротив, друштвено интегративно. *Хиљаду и друга ноћ* тако означава догађај који је примакао српске авангардне уметнике остварењу тоталног уметничког идеала на темељима које је поставио Вагнер, а прихватила, и даље развила и прерадила, (после)ратна авангарда. Засновано на визији битне улоге уметности у друштву, ово остварење мултимедијалног колективног дела са музичком основом и наглашеном улогом плеса, проткано хумором и провокацијом утемељеним на начелима карневализације, било је стога од далекосежног, заједничког (народног) значаја, и суштински представљало друштвено позитивну, центрипеталну силу.

***

Овде описан у најширим цртама, концепт *Gesamtkunstwerk-a* је за седамдесетак година постојања прошао кроз стваралачка тумачења у терминима заједничке народне музичке драме будућности, мултимедијалне сценске композиције утемељене на унутрашњем, духовном сагласју, преко дела са колажно-монтажним начелом које провоцира скандал и води у отворене сукобе, естетске и физичке, на крају до друштвено санкционисаног колективног уметничког напора са јасно зацртаним и постигнутим практичним циљем. Допринос наше авангарде на том развојном путу представља ако не крајњу а оно, без много сумње, крајње занимљиву и незаобилазну етапу.

ЛИТЕРАТУРА

Bablet, Denis (1995). *L'oeuvre d'art totale*. Paris : CNRS Editions.

Barnes, Timothy J. (*2009*). "Josef Hoffmann and the emergence of Gesamtkunstwerk in 20th century architecture", *ARH 641, Anne-Catrin Schultz, Spring.*

Vergo, Peter. (1993) "The Origins of Expressionism and the Notion of Gesamtkunstwerk." In Expressionism Reassessed, edited by Shulamith Behr, David Fanning, and Douglas Jarman, pp. 11-9. Manchester, England: Manchester University Press.

Wagner, Richard (1850). *Das Kunstwerk der Zukunft*. Leipzig : Verlag von Otto Wigand.

Вучетић-Младеновић, Радина (2003). *Европа на Калемегдану : "Цвијета Зузорић" и културни живот Београда*. Београд : Институт за новију историју Србије.

Doyle, Tracy A. (2005). *Erik Satie's ballet Parade: An arrangement for woodwind quintet*

and percussion with historical summary. Baton Rouge, Louisiana: Louisiana State University.

Kandinsky, Wassily (1912) *Über das Geistige in der Kunst: insbesondere in der malerei : mit acht Tafeln und zehn Originalholzschnitten*. München : R. Piper & Co., 1912.

Kandinsky, Wassily/Marc, Franz (Hrsg. (1994). Der Blaue Reiter, dokumentierte Neuausgabe von Klaus Lankheit. München : Piper Verlag.

Композиторско стваралаштво Милоја Милојевића (1998), уредник Властимир Перичић ; Београд : Музиколошки институт САНУ:

Голубовић, Видосава (1998). "Собарева метла : текст Марка Ристића за балетску гротеску Милоја Милојевића", стр. 287-297.

Милановић, Биљана (1998). "*Собарева метла*: бликост с европском авангардом", стр. 263-277.

Шантић, Јелена (1988). "Авангардна игра подсвести. Кореографски аспект," стр. 278-286.

Lista, Marcella (2006). *L'oeuvre d'art totale à la naissance des avant-gardes : 1908-1914.* Paris : Institut national d'histoire de l'art : Ed. du CTHS.

Милин, Мелита (1999). Први балети југословенских композитора на београдским сценама (1923-1942). Нови Сад : Матица српска.

Милојевић, Милоје (1981). *Собарева метла [Штампана музикалија] : балетска гротеска у једном чину = Le balai du valet : ballet-grotesque à une partie* / ; [текст Марко Ристић ; нотограф Слободан Варсаковић]. Београд : Удружење композитора Србије.

Roberts, David, (2011). *The Total Work of Art in European Modernism*, Cornell University Press.

Finger, Anke (2006). *Das Gesamtkunstwerk der Moderne*, Gottingen: Vandenboeck & Ruprecht.

Fornoff , Roger (2004). *Die Sehnsucht nach dem Gesamtkunstwerk: Studien zu einer asthetischen Konzeption der Moderne* (Echo: Literaturwissenschaft im interdisziplinaren Dialog, 6) Hildesheim: Olms

Horsley, Jessica (2006). *Der Almanach des* Blauen Reiters *als Gesamtkunstwerk*. Eine interdisziplinäre Untersuchung. Frankfurt am Mein : Peter Lang.

Bojan Jović

IN THE QUEST FOR THE TOTAL WORK OF ART
(A FEW EXAMPLES FROM THE EUROPEAN AND SERBIAN AVANT-GARDE)

Summary

This paper discusses artistic endeavors of the European and Serbian avant-garde artists in the quest for the ultimate aesthetic expression of the total work of art (Gesamtkunstwerk). After describing the distinctive relationships between personal contributions and the collectivist nature of the avant-garde movements, individual and group aspects of the work on multimedia projects (theater, ballet performances) are analyzed. Poetic and wider social aspects of work created through such efforts and cooperation are stressed. Among others, works of Jean Cocteau, Erik Satie, Blaise Sandrar, Marko Ristić Miloje Milojević, Dušan Janković, etc, are considered.

Софија М. Кошничар
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 82.091
оригинални научни рад

ЛИТЕРАРНИ ХРОНОТОП КАО СЕМИОТИЧКО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗНАК[1]

АПСТРАКТ

У раду је размотрена прагматика литерарног хронотопа као маркера различитих култура и културних разлика на чијем фону се изграђује специфика културног идентитета. С тим у вези, посебно су анализиране културолошке карактеристике литерарних *висококонвенционално кодираних хронотопа* у литерарном контексту различитих култура (нарочито судар култура) с аспекра семиосфере и њених карактеристика (семиосферно језгро, семиосферно самоописивање, семиосферна периферија; спољашња дезорганизација). У раду су на литерарној грађи: британске колонијалне прозе (Сомерсет Мом), робинзонада (Мишел Турније) те прози Ива Андрића и Артура Милера – размотрени поменути аспекти на примерима литерарних хронотопа из домена свакодневице живљења, ратне етике и културне традиције - верског обичаја и религије.

Кључне речи: културни идентитет, висококонвенционални хронотоп, судар култура, семиосферно самоописивање, спољашња дезорганизација

***

Руски семиотичари термином *хронотоп*[2] означавају јединство и нераскидивост корелације простора и времена као иманентног својства свега што у онтолошком смислу постоји; конкретније: неодвојиву временско-просторну узајамност материјализације и маниферстације целокупне појавне стварности, па и уметничке стварности; он је место сливања просторних и временских ознака у осмишљеној конкретној целини; основа је испољавања догађаја, збивања, појава. (Бахтин М.М. <1>). Према томе, «сваки улазак у сферу смислова врши се само кроз врата

1 Истраживање на коме је заснован овај рад спроведено је у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (број 178005), који се, под руководством проф. др Горане Раичевић, спроводи на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства просвете и науке Републике Србије.

2 Као математички термин Ајнштајнове теорије релативитета, *хронотоп* је преузет «скоро као метафора» (Бахтин М.М. <1>) да означи материјализацију простора кроз четврту димензију – време, како у литерарним и другим уметничким текстовима тако и у семиосфреним изучавањима најкрупнијих семиосферних текстова: култура и цивилизација.

хронотопа» (Бахтин, 1986: 355). С онтолошким аспектима постојања у тесној је вези појам с*емиосфера*[3] којом Лотман означава *целокупност интеракције свих могућих комуникација, с аспекта човекове партиципације у њима.* Најкрупнији текстови семиосфере су *културе*[4] и цивилизације. Законитост унутрашње организације семиосфере је формирање *језгра /језгара семиосфере и у односу на њега (или више њих) семиосферне периферије.* У језгру се очитују доминантни семиотички системи, потврђени и етаблирани институцијама *самоописивања* – а то значи: механизмима уређивања семиосферног простора по свим аспектима интегрисања конкретне културе. (Лотман Ю.М. <1>)

У домену културе, *код* представља темељ, заједничку унутрашњу логику културе из које се развијају сви њени језички системи као и систем самоописивања. У систему кодова појединих култура, по правилу, постоји један главни, *доминантан код,* који је кључ за дешифровање одговарајуће културе (Лотман J. M 1985: 274). Он је у срцу самоописивања семиосферног језгар. *Доминантни код* је најтемељнији структурни елеменат самоописивања језгра културе у свим њеним аспектима, како у домену њене материјалне основе (производње и расподеле) тако и у њеним „симболичким“ аспектима духовне појавности (природни језик помоћу којега конкретна култура врши своје етаблирање, уметност, идеологија, религија и веровања, систем вредности, етика и естетика, правна и обичајна норма... стил јавног и приватног живота и други комуникациони стилови, сруктурирање породице, култура ратовања – укратко, укупна култура живљења). Типично за самоописивање семиосферног језгра културе јесте да је оно структурирано повишеном аутознаковношћу, попут, примерице, специфичне етикеције, куртоазије, система конвенционалних знакова и поступака процедуралног типа. С обзором на то да су културе најкрупнији текстови семиосфере које се проучавају као комплексан семиотички феномен кроз семантику, синтаксу и прагматику знака –*литерарни хронотоп је примарно културолошки знак:* указује на стил и културу живљења (од тога како се долази на свет, како се одраста, живи, како се ради, воли, одмара, комуницира, конзумита храна... до тога како се испраћа на онај свет са позорнице човечанства). Он, као материјализација времена и простора, јесте центар појавне конкретизације, отеловљење сваке предметне стварности, али и оличење конктетизација у уметности, литератури, као и свим другим семиосферним текстовима, па и оним њеним најкрупнијим – културама и цивилизацијама.

3 *Семиосфера* (грч. *semeion*-знак + *sfaira* –лопта), појам који је 1984. године артикулисао и концепт *семиосфере* развио Јуриј Михајлович Лотман (Юрий Михайлович Лотман), аналогно појму *биосфера* В. И. Вернадског (Вернадский).

4 Лотман истиче да је *култура,* у најопштијем смислу, систем целокупне ненаследне информације, начин њене организације, акумулације, чувања и преношења на потомство.

Путем самоописивања, култура са центром у свом семиосферном језгру – артикулише, формира, изграђуј, чува и потврђује свој идентитет. На узусима самоописивања семиосферног културног језгра и доминантном коду културе, изграђује се она у својој самобитности. Управо те посебности су маркери идентитета културе и чине њено иманентно обележје. Свака култура почиње поделом света на унутрашњи („*наш/мој*“) и спољашњи („*њихов*“) простор, а основни критеријум те поделе је различитост, другост. На том основном критеријуму поделе и раздвајања *нашег* и *њиховог* света развија се *идентитет неке културе,* односно *индивидуалност* међусобно разграничених текстова семиосфере (на пр. култура) од, у односу на њих, спољашњег семиотичког простора. (Лотман Ю.М. <3>) Оно што не припада *мом-нашем* семиотичком простору је оностранo, а оностранo образује неку другу семиоточку структуру семиосфере, другачијег идентитета. Казано у семиотичком и семиосферном кључу, култура, као динамичан процес, ствара не само своју унутрашњу организацију, већ и свој тип *спољашње дезорганизације*. Наиме, семиосферно језгро онај простор на коме је етаблирало елементе сопственог самоописивања доживљава као једно цело. У односу на своје цело, семиосферно језгро на својој периферији конструише свој тип спољашњег окружења, које осећа као страно, неорганизовано, хаотично или варварско. Процена шта је *унутрашњи,* а шта *спољашњи* простор семиосфере је условна и релативна, а зависи од аспекта посматрања. Због тога се говори о *релативности семиосферне дезорганизације*. (Лотман Ю.М.<1>) У контексту семиосферне дезорганизације су различити културни идентитети (*нечије туђе, различито - у односу на моје*) и управо се у том пољу исписују разлике међу културама, чак до степена њиховог потпуног неразумевања.

Култура развија своје *конвенције*.[5] Сличне културе (оне са сличним самоописивањем семиосферног језгра) по правилу развијају сличну, или компатибилну конвенционалност. Те културе у многим сегментима живота, сличним нормама самоописивања формирају, испољавају и развијају сличне односе и стандарде према друштвеним феноменома који, управо културним нормирањем, постају устаљени, прхваћени и препознатљиви свакидашњи, уобичајени. Супротно овоме, културе међу којима постоји велика разлика у самоописивању семиосферних језгара - имају некомпатибилне конвенције између којих није могућна семиотичка размена или комуникација заснована на дијалогу. У том случају се говори о *судару култура*.

5 *Конвенционалан* – латински израз којим се означава феномен који је свакидашњи, устаљен, одговарајући утврђеним традицијама, уобичајен, друштвено пристојан; условљен, примљен, обичан... (Клаић 1982: 734)

Својство хронотопа да јесте културолошки знак и сведочансто о типу културе и њеној самобитности, још више долази до изражаја када су висококонвенционално кодирани. То су они хронотопи који директно проистичу из најетаблиранијих и најутицајнијих елемената самоописивања семиосферног језгра (стриктне норме организације и функционисања културних система и уређења живота, до проксемичких знакова, етикеције, феномена процедуралног, протоколарног карактера...). *Висококонвенционални хронотопи* имају заједничку одлику да су спецификум своје културе и да се *у култури која није моја већ њихова* ти хронотопи доживљавају као непознаница, културолошка енигма. Култура која не познаје, не разуме конвенционалне хронотопе друге културе, ту другу културу доживљава као страну, као *дезорганизован простор* у односу на своје културно цело. Значи, тада је реч о *судару култура*.

Укажимо на неке упечатљиве примере из богате британске колонијалне књижевности. Јунаци приповедака Сомерсета Мома као изасланици енглеске културе у многобројним британским колонијама у Африци, јужној и југоизточној Азији – било да су у дипломатској служби, мисионарском раду, или воде кућанство – етаблирају културне кодове и моделе у хронотопским оквирима који су својствени појавности њихове културе: од начина становања, култног пијења чаја, етаблирања верских обичаја, културе одевања, куртоазије понашања, до европског начина образовања и тако даље. Убрзо после Другог светског рата, господин Ворбуртон[6], енглески аристократа, добио је службу британског намесник на Борнеу. Три године је био једини белац на том острву. Да би очувао самопоштовање, али и поштовање домородаца према британској круни, понашао се доследно у складу с висококонвенционално кодираним стандардима етаблирања елемената самоописивања британског културног језгра, о чему, на пример, сведочи сликовит хронотоп одевања. Није „ни једном пропустио“ да се за вечеру обуче на енглески начин: „бели или црни смокинг, бела кошуља са високим оковратником, свилене чарапе и лаковане ципеле... исто онако свечано као да вечера у свом клубу у Пал Мелу“. У соби му је „одећа увек лежала тако уредно поређана као да има енглеског собара“ (Мом 2001: 100, 102). Међутим, батлер му је био домородац кога је Ворбуртон, личним примером, привео британским стандардима. Пословична енглеска уздржаност, самодисциплина и владање собом, као својеврсни изрази куртоазног понашања (облик висококонвенционалног етаблирања британске самосвојности) упечатљиви су у хронотопу пијења чаја. Ворбуртону је британска дневна штампа испоручивана са закашњењем од месец и по

6 Главни актер приповетке *Споредна станица* Сомерсета Мома

дана. Када би велики свежањ пристигао, намесник би редним бројем означио сваки примерак новина. Главном слузи је наређено да сваког јутра, заједно са шољом чаја, спушта само по једне новине на сто на веранди и то по редоследу који је Ворбуртон означио. Он је „изузетно уживао да поцепа омот, пијуцкајући чај, и натенане прочита јутарње новине. То му је стварало илузију да живи у Енглеској. Сваког понедељка ујутру читао је *Тајмс* од понедељка пре шест недеља, и тако се то настављало целе седмице. То га је, исто као његова навика да се облачи за вечеру, некако везивало за цивилизацију.“ (Мом 2001: 120)

Актери поменуте литературе, укратко речено, хронотопски реситуирају комплетан стил живљења на британски начин. На фону туђе, афричке, индијске, или индонежанске културе, које паралелно, на синхронијском плану, опстојавају на свом аутентичном културном простору - хронотопски реситуиран британски модел културе живљења, још се више истиче као културолошки знак самосвојности британске културе и сведочанство о њеном културном идентитету. Управо је стог, културолошког аспекта, британска колонијална проза и данас веома занимљива и актуелна.

Робинзонаде, од Дефоовог *Робинзона Крусоа*, до Турнијеовог *Петка или лимбова Пацифика,* такође оваплоћују висококонвенционално кодиране хронотопе везане за свакодневицу белог човека европске културе. На фону племенске, домородочке Петкове културе, Турнијеов бродоломник, у контексту некултивисане тропске дивљине острва изгубљеног у пацифичком беспућу, открива: „Сада знам да сваки човек носи у себи – и као изнад себе – сложену скелу навика, одговора, одраза, механизама...“ (Турније 1990: 37). Та „сложена скела“ управо је систем норми самоописивања језгра његове западњачке културе. Заправо, не бира човек свој идентитет, већ идентитет бира човека кроз културу у коју је „урођен“. Човек се препознаје у кодовима своје културе и кроз њих обликује своју егзистенцију. Робинзон грчевито реституише главне обрасце културе живљења западно-европског човека; опонаша европски начин градње: од разуђене пећине прави «резиденциону вилу» са наменским просторијама (за спавање, кување, складиштење, обављање тоалете и личне хигијене) потом зграду Павиљона за мере и тегове, Палату правде, Храм... (Турније 1990:54). Као прави хришћанин „сваког дана чита бродску Библију“ (Турније 1990:36). Ту је и хронотоп подизања сигурносне ограде са замкама и понтонским мостићем који, у случају напада, затвара главни улаз у то сложено утврђење, као на средњовековним замковима широм Европе. (Турније 1990:54) Робинзон све то прави од приручног материјала са острва и од бродских крхотина –

али помоћу њих, он покушава да доследно реконструпше обрасце идентитета своје културе јер на тај начин чува и свој културни интегритет. Хронотопи оваплоћени у сликама Робинзоновог свакодневног рада понављају технологију старинских традиционалних аспеката његове културе у дијахронијској перспективи. „Као и давнашњи преци, прешао је био из стадија скупљања и лова на стадиј земљорадње и узгоја.» (Турније 1990: 34). Упечатљив је хронотоп жетве пшенице и јечма помоћу „јуришне сабље“ која је припадала бродском капетану. (Турније 1990:40-41). „Пошто је напољу омлатио жито једног ветровитог дана провејавао је зрно пресипајући га из једне тикве у другу. Плева и ситни отпаци лебдели су на далеко.... а да би начинио брашно припремио је ступу и тучак...За печење хлеба направио је посебну пећницу...» (Турније 1990:41-42, 55) Ти хронотопи као да понављају сцене фламаског сликарства са призорима из свакодневице. Сентиментални хронотоп „подизања *кактусовог врта* је Робинзоново одавање поште успомени на његовог оца чија страст је била мала тропска башта коју је одржавао у застакљеној ротонди куће. (Турније 1990:105-106). Кулминацију опонашања поменутог културног модела најјасније очитују следећи висококонвенционално кодирани хронотопи: направљена клепсидра (сат на воду) помогла му је да прецизније мери време и установи европски календар. „Обнављајући <u>свој</u> календар - вели Робинзон - поново поседујем самог себе“ (Турније 1990: 42) „Хиљадитог дана свог календара Робинзон је обукао свечано одело и затворио се у вилу. Сместио се пред сталак који је... произвео да би могао да пише стојећи, у ставу поштовања и пажње.“ На избелелим листовима књиге, коју је нашао на броду, почео је да пише *Повељу острва Сперанца* и *Казнени закон*“ путем којих је, на европским узисима, нормирао свој и Петков живот на острву (Турније 1990: 49-50). Роман, сугестивним хронотопским сликама, рекапитулира битне обрасце самоописивња западњачке културе и на њеном отклону од некултивисане природе дивљега острва и Петкове урођеничке културе – још више подцртава својство хронотопа као културошког знака и сведочанства о културној самосвојности, идентитету, овога пута, западњачке културе. „Робинзон је морао себи да призна да га све што из Петка зрачи, дубоко погађа и наноси штету интегритету потчињеног острва“ (Турније 1990:108). Међутим, «зауставњање клепсидре и одсуство Робинзона, за Петка су значили само једно – укидање извесног реда» на који Петко није навикао јер такав «ред» ствари није познат његовој култури (Турније 1990:108).

Без обзира на то да ли је реч о културама које егзистуирају на синхронијском или дијахронијском плану, када се у комуникационом чину појави висооконвенционално кодиран хронотоп, у већој или мањој мери, долази до комуникационог шума, управо

због њихове изразите специфичности, посебности. Ваља истаћи да те специфичности битно обележавају идентитет културе и чине је различитом од других култура. У вези с тим, истакнимо хронотоп ратне етике у Андрићевој *Травничкој хроници,* те хронотоп ритуалног обичаја у драми *Лов на вештице* Артура Милера. И ту је реч о примерима *висококонвенционално кодираних хронотопа* као културолошких знакова.

Андрић у *Хроници* предочава следећу слику: по Ибрахим-пашином позиву конзули Давила и фон Митерер су у званичној аудијенцији у конаку; «пију се кафе... пуше чибуци...» (Андрић 1962: 246). Ибрахим-паша им прича да је његов ћехаја Сулејман-паша, са босанским трупама прешао Дрину и уништио најјачи српски устанички одред. Ту ситуацију конзули, као гостујући представници својих семиосферних језгара на тлу владајуће Турске, доживљавају као легитимну нову потврду етаблидане моћи владајућег турског језгра. Изненада, унесено је неколико сепета...и масних црних мешина... За то време послуга донесе конзулима лимунаду и нове чибуке. Све те судове дворјани брзо поотвараше и на растрту асуру почеше да истресају: одсечене људске уши и носеве у знатној множини, неописиву масу убогог људског меса, усољену и поцрнелу од усирене крви. Хладан и одвратан задах влажне соли и устајале крви прође Диваном.» (Андрић 1962: 246-247). То су били трофеји победе над српским устаницима. Паша је био усхићен: «и бог је благословио исламско оружје» (Андрић 1962: 247). Оба конзула су била пренеражена. Давил је заборавио на чибук и само је гледао у фон Митерера као да од њега очекује спас и објашњење. Аустријанац је и сам био блед и погружен... (Андрић 1962: 247). Конзули ту сцену прихватају „на површини“ мирно и уздржано, честитајући успех везиру, али је доживљавају као вандалски чин. У тој ситуацији на делу је непремостиви судар култура, судар два различита света.

Хришћанска култура Европе, којој припадају конзули Аустрије и Француске, битно се разликује од источњачке културе Турске империје, кодиране исламским кључем. Самоописивање тих културних језгара је врло различито, што производи и непремостиве разлике међу њиховим висококонвенционално кодираним хронотопима. Примерице, у култури ратовања, разлика је у цивилизацијском односу према губитницима - потчињенима и пораженима. Европа, ни тада ни сада – није могла да разуме свирепост над жртвама, каква је приказана у претходном хронотопу. Ту је и добро познат, из романа *На Дрини ћуприја,* хиперреалистички хронотоп набијања недужног Радисава на колац, на обали Дрине, на ужас и згрожени тајац раје (Андрић 1988: 143-147). Нељудска освета над пораженима, мучење жртве осуђене на смрт и јавно губилиште - традиција и стандарди европске ратне етике не прихватају

као цивилизован чин и одбацују их из самоописивања своје културе као елементе дивљаштва. Међународна ратна етика европских земаља, без обзира на друге међусобне културне разлике, има другу кодификацију утемељену на хришћанским и хуманијим начелима, тако да је перформативност пандамских хронотопа у европским културама знатно другачија. Тако, у Европи, за разлику од Турске - манифестација чина победе над побеђенима подразумева симболичност у виду истицања барјака, заплењеног оружја, материјалног добра, уметничког блага и другог. У доба Турске доминације на Балкану, на синхронијском плану, у европским културама 18. и 19. века, јавна егзекуција осуђеника на смрт најчешће је, по ратној етици, извођена стрељањем, или вешањем, уз далеко мања мучења и патње жртава.

Драмски сукоб у *The Crucible*[7] Артура Милера заснива се управо на различитој рецепцији једног висококонвенционално кодираног хронотопа у двема културама с великим међусобним разликама у самоописивању њихових семиосферних језгара на плану религије и вере. Спорни хронотоп је репрезент идентитета једне културе и њен типичан културни знак. Реч је о хронотопу ритуалног плеса са Барбадоса. Црнкиња Титјуба, робиња свештеника Париса коју је он довео собом са Барбадоса, на молбу Парисове кћерке Бети и њихове рођаке Ебигел – извела је са њима двема ритуални плес, ноћу у шуми: скинувши хаљине, девојке су играле, наге, око котлића на ватри у коме се кувала пилећа крв. Титјуба је око девојака и котлића изводила ритуални плес, махала рукама и на барбадоском језику нешто певала и говорила. Затим је девојкама понудила да пију ту крв (Miller 1971: 145). Поменути догађај је висококонвенционално кодирани хронотоп барбадоске културе, а представља традиционалан ритуални плес утемељен у самоописивању барбадоског културног језгра. Тај догађај се рашчуо. Пуританска калвинистичка средина у Салему (Масачусец) с краја 17. века је ту игру протумачила на сасвим другачији начин, управо по кључу верских висококонвенционално кодираних хронотопа самоописивања свога културног језгра. Ту калвинистичку средину одликује религиозни фанатизам који забрањује свако уживање, поготово плес и нагост. Народ Салема веровао је да је нетакнута шума последње упориште ђавола. И за "најпаметније међу њима америчка шума је значила последње место на земљи које још није поштовало Бога." Ебигел покушава да објасни безазленост те игре као забаву: «То је био само спорт, ујаче!"

7 *The Crucible* драма Артура Милера (*Лов на вештице* – написана 1953. за позоришно извођење. Драма алегоријски кореспондира с раним педесетим годинама 20. века, с временом макартизма (*McCarthyism*), када је у УСА покренута тајна истрага великог броја владиних чланова осумњичених да су шпијунирали у корист комуниста. Милер је запазио сличност између тог догађаја и прогона вештица у Салему 1692, који тематизује у драми *The Crucible*); сегменте и цитате из текста драме на енглеском за потребе овога рада превела С. Кошничар

(Miller 1971: 140). Међутим, и Парис закључује: "моја кћи и нећака играју наге у шуми као незнабошци... и пију крв..." (Miller 1971: 140). Ебигел схвата да то ни Парис ни средина не могу да разумеју и да ће бити кажњене као грешнице. Обузима је страх од могућих последица, почиње да лаже и плете интриге. Тај страх узрокује лавину трагичних догађаја као последицу «лова на вештице из Салема».

Културе, које егзистирају на синхронијском плану, ако се битно разликују у доминантном коду на коме се изграђује њихова материјална и духовна појавност, имају језгра која су најчешће у културној колизији, односно у пољу високог комуникацијског шума, баш као што је то, с једне стране, барбадоска култура заснована на многобожачкој слици света, а сдруге сране, пуританска, калвинистичка култура америчких досељеника у Масачусецу. Хронотопи, у којима се артикулишу и материјализују спецификуми култура у судару, по правилу су висококонвенционално кодирани. Такви хронотопи снажно показују својство да јесу културолошки знак и да су презентанти културних посебности и идентитета референтних култура.

ЛИТЕРАТУРА

Литерарна грађа

Андрић, Иво (1962). *Травничка хроника -конзулска времена,* Београд: Просвета.

Андрић, Иво (1988). *На Дрини ћуприја,* Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост.

Miller, Arthur (1971). *The Crucible,* у *The portable Arthur Miller, Edited, and with an Introduction by Harold Clurman,* New York, The Viking Press.

Мом, Сомерсет (2001). *Споредна станица* у *Киша и друге приповетке*, Београд,Ушће.

Турније, Мишел (1990). *Петко или лимбови Пацифика,* Нови Сад, Братство јединство.

Остале референце

Бахтин, Михаил (1986). *Јединство хронотопа*, Поља, бр.330-331, година XXXII, Нови Сад, стр.355-357.

Бахтин, Михаил (1989). *О роману*, Београд, Нолит.

Бахтин, Михаил <1> *Формы времени и хронотопа в романе, Очерки по исторической поэтике* <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/baht_form/10.php> (05. 03. 2010.)

Клаић, Братољуб (1982). *Рјечник страних ријечи*, Загреб, Накладни завод Матице хрватске.

Лотман, Јуриј Михајлович (1985). *Разне културе, различити кодови*, Поља, бр.318,

август 1985,стр. 274-275

Лотман, Юрий Михайлович (2000). *Семиосфера, Внутри мыслящих миров*, Москва: Исскуство-СПБ

Лотман, Юрий Михайлович <1> *Статьи по семиотике и топологии культуры: Оглавление, Семиотика культуры, О семиосфере*. <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php.> (06.02.2010.)

Лотман, Юрий Михайлович <2> *Динамическая модель семиотической системы.* <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php> (07.08.2009.)

Лотман, Юрий Михайлович <3> *К построению теории взаимодействия культур (семиотический аспект).* <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php.> (03..08.2009.)

Sofija Košničar

LITERARY CHRONOTOPE AS THE SEMIOTIC-CULTURAL SIGN

Summary

Pragmatics of literary chronotope as a marker of different cultures and cultural differences as the basis for building a specific cultural identity has been presented in this paper. Related to this, cultural characteristics of literary highly conventional coded chronotopes in a literary context of different cultures have specially been analyzed (especially the clash of cultures) from the aspect of semiosphere and its characteristics (semiospheric core, semiospheric self-description, semiospheric periphery: external disorganization). On the literary composition: Britain's colonial prose (Somerset Maugham), robinsonade (Michel Tournier) and the prose of Ivo Andric and Arthur Miller the mentioned aspects in the examples of literary chronotopes from the domain of everyday life, war ethic and cultural tradition-religious customs and religion have been considered in this paper.

Јасмина Јокић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 821.163.1.09:398.3
оригинални научни рад

БАСМЕ ПРОТИВ ДЕМОНА БОЛЕСТИ *ПОГАНИЦА* У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ[1]

АПСТРАКТ

У раду се разматрају басме против узрочника болести костију (артритис/реуматизам/костобоља), која се у народу назива *поганица*. При том је нарочито значајно да су поменути текстови распрострањени не само на јужнословенском подручју, него се демонска бића слична *поганици* (рус. *лихорадки, трясавицы*/*трясовицы*) помињу и у басмама Источних Словена, што сведочи о њиховом могућем заједничком пореклу, о чему ће се посебно расправљати.

Кључне речи: поганица, демони болести, басме, заклињања, апокрифне молитве, апокрифи

Текстови басме којом се лечи болест звана *поганица* записивани су у околини Задра (Strohal 1924: 379-381) и Сиња (Bonifačić Rožin 1963: 327-328, br. 39, 40), Пољици (Ivanišević 1903: 243), Буковици (Ardalić 1912: 360), подручју некадашње Војне крајине (Беговић 1887: 255), односно Босанске Крајине (Кошутић, 1970, 83), као и на широј територији Босне и Херцеговине (Zovko 1896: 276). Ареал њиховог бележења простире се такође и на источније области: околину Мостара (Грђић Бјелокосић [б. г.]: 75-76, бр. 21; Ivić 1986: 147-152; Вишекруна 2004: 51-70; Вишекруна 2007: 135), Попово поље у источној Херцеговини (Мићовић 1952: 259-260), све до Боке Которске, где су сачувани у рукописним зборницима (Новаковић 2000: 601-603).

Поједини етнографи у напоменама уз текстове поменутих басми објашњавају да је *наш прост народ зове поганица* (Грђић Бјелокосић [б. г.]: 75-76, бр. 21), док се у неким изворима она описно назива *sječa žigavica* (Ardalić 1912: 360). Овај други термин јасније означава да се болест манифестује обично као *жигање*, односно

1 Овај рад део је научноистраживачког пројекта „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности“ (бр. 178005), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

пробадање у појединим деловима тела, као што су руке, ноге, зглобови итд. (Мићовић 1952: 259). То се описује у једној басми следећим обраћањем *поганици*: *Ne trgaj mi žila, ne skupljaj tela* (Ardalić 1912: 360), или сам записивач објашњава како ова болест *сапиње и мучи* тело (Беговић 1887: 255). Синонимни називи за *поганицу* још су и: *костобоља*, *покостица*, *модрица* (Раденковић 1982: 410), а понекад се дефинише као *врст(а) улога* (*artritide*), односно *реуматизма* (Вулетић Вукасовић 1901: 190) или *ramatižan* (Ivanišević 1903: 243). Најчешће се њени симптоми описују као: *teška bolest u zglobovin noge, ruke; vrti u kosti ka' svrdlon, skuplja u kljunak život, ne može se opružit* (Ivanišević 1903: 243), или пак: *Kad su razni žigovi po tijelu (...) u njoj čovjek nema živa mira (...) kad sine, kroz moždane prolazi* (Zovko 1896: 276). Неки истраживачи закључују да се под овим називом обухватају акутни болови у било којем делу тела, односно неке друге унутрашње болести којима се не зна прави узрочник, па је стога народ најчешће поистовећује с костобољом: *Кад се осјећају реуматски болови, жигови, пробадања у костима – најчешће у руци, нози, глави, а бол се премјешта, онда је то поганица* (Вишекруна 2007: 135). Изнето мишљење потврђује и податак из једног старог рукописа, у којем се, приликом обраћања *поганици*, она заклиње да одмах изађе из болесника: (...) *koja god si nemoć u ovon kršćenom tilu (...) da nimaš stati ni pribivati ni u tilu ni u životu ni u kosti ni u žilah ni u zglobi kršćanskomu (...);* или: *ni u mesu ni u kosti ni u krvi ni u mozgu ni u žilah* (Strohal 1924: 379-381). У тексту једне басме светац који изгони болест изговара претњу: *Iđem onoj božjoj službenici Mari, goniću onu njezinu nesritnu bolest iz njezine glave, iz svega života (...) Poganice pogana, ledenice ledena, izađi iz Marine glave, ruka, noga, leđa i zglobova* (Ivić 1986: 147). Осим тога, уврежено је схватање да се ова болест преноси кроз читаво тело путем крви (Ivanišević 1903: 243). Након што се *поганица* настани у човеку, она га *разудара по цијелом тијелу или по појединим дијеловима тијела* (Мићовић 1952: 259-260). У неким описима лечења наводе се и делови тела које *поганица* напада: *око ивера на кољену, или већ гђе(...) по глежњевима и чланцима*, а као последица долази до тога да оболели не може *прегибати кости* (Беговић 1887: 255), односно она *умртви* и *кињи* тело (Ardalić 1912: 360). У овом последњем случају намеће се упадљива сличност са сродним демонима грознице (рус. *лихорадки, трясавицы*/*трясовицы*),[2] који се помињу у басмама Источних Словена: и они даве, гњече, гризу, изједају, пеку ватром, ломе (посебно кости), те се једна од њих стога назива: *костея, костиния, косцяница, костоломка* или *костоломная* (в. Юдин 1997: 237, 239, 241-242). У објашњењима уз

2 О басмама против ових демона болести у источнословенској рукописној традицији и фолклору, као и начинима трансформације текстова приликом преласка из једног вида преношења у други (из писане/рукописне традиције у усмену) в. више у: Агапкина 2010: 534- 565.

овај последњи назив у изворима се наводи: *Аки сильная буря древо ломит, такоже и она ломает кости и спину/ломлю и стрелою у человека кости, главу, руки, ноги, поясницу и спину, грудь и везде* (Юдин 1997: 253). Често се у поменутим басмама демони грознице именују као Иродове кћери (некада и сестре или само *послушнице*), којих може бити по 3, 7, 30, 74, 77 или 99 на броју (в. Зеленин 1995: 23; Черепанова 2005: 17; Агапкина 2010: 556-558).[3] Појединачна имена ових демона архаична су по свом пореклу и потичу још из прасловенске епохе. Понекад се у басмама помиње и његова жена - *царица Соломија*, чији лик Владимир Топоров доводи у везу са женским ликом из *основног мита* (в. Топоров 1993: 91-92; 102). Осим што се за њих користе поменути групни називи, свака има и посебно, тајно име, које открива тек на крају. При том, у поменутој групи женских демона грознице, она која се последња помиње приликом набрајања њихових појединачних имена, сматра се и најстаријом, те стога увек заповеда другима. Она је за човека који од ње болује, за разлику од осталих својих сестара, увек смртоносна. У многим басмама се управо преко свог тајног имена – *плясея*/*плясавица* (плесачица) повезује с библијским ликом Саломе, кћери краља Ирода, на шта указује и име *Марья Иродовна*, које се такође наводи као једна од варијаната њеног назива.[4] Дакле, у многим басмама она се поистивећује са демонским узрочницима грознице, иначе у руској народној култури познатије као *трясавицы*/*лихорадки*. У једној басми таквом демонском бићу директно се обраћају речима: *Ты, лихорадка, Иродова ты дочь, погубила Предтечу Ивана через свою пляску, зрубила ему главу, но тябе святая голова проклила и послала питатца кало лесу* (Мансикка 1909: 15; Черепанова 2005: 19, 21-23, 28), алудирајући тако на библијску повест о погубљењу св. Јована. Стога се у неким басмама изједначава судбина оболелог човека (над којим се баје) са трагедијом св. Јована, кога је такође усмртила плесачица Салома: *Невея, сестра старшая плесовица, усекнула главу Иоанну Предтечу, котораго человека изоимет, тот человек не может жив быти* (Черепанова 2005: 27), или: *Сестра старейшая трясовича и угодница Ирода царя, наболящим человеком страшна; та усекнула главу Иоанна Предтечи и принесла пред царя на блюде* (Майков 1994: бр. 103). У руским апокрифним басмама Бог је

3 Цар Ирод и чланови његове породице имају истакнуту улогу и у руским басмама. У народној традицији се стапају два различита лика – цара Јудеје Ирода Великог (73 – 74. г. п . н. е.), који је владао у време Исусовог рођења и наредио покољ 14.000 дечака у Витлејему и његовог сина Ирода Антипе, тетрарха Галилеје, који је отео жену свог брата Филипа. Њему се приписује још једно злодело - погубљење св. Јована Крститеља (Мансикка, 1909: 15; Черепанова, 2005: 20-21). Библијска краљица Иродијада познат је демонски лик и румунској народној култури; в. о томе у: Timotina 2009.

4 У Саломиној игри симболично је представљен еротизам, као саставни део женског плеса. Неки средњовековни писци, попут Григорија Цамблака у *Слову на усековање главе св. Јована Крститеља*, придржавају се овог модела у свом опису Саломиног плеса, в. Бојанин 2005: 324-325.

Иродове кћерке због тога осудио на вечно лутање, заједно с вештицама и ђаволима, чиме се укључују у општи круг демонских/хтонских бића (Юдин 1997: 254, 261). Иначе, један од општих назива за демона грознице у басмама источних Словена је и *поганка* (Черепанова 2005: 21), што такође указује на њихово могуће заједничко порекло. Наиме, у једној варијанти басме забележене у Херцеговини *поганица* је ословљавана као *Станка поганка, родом Сиропеја* (Ivić 1986: 163), а сличност се уочава и у начину њеног испољавања, јер се и она некад појављује у вишеструком обличју. Наиме, *поганица* може бити и *од девет рука*, тј. *има 9 врста поганице.* Због тога болесник мора ићи од бајалице до бајалице, све дотле док *не наиђе на ону која лијечи од те поганице*, јер свака бајалица има моћ да истера само једну, *своју поганицу* (в. Вишекруна 2007: 135-136). Слично је забележено и у руској народној медицини: *Полагали, что лихорадок 99 и неизвестно, какая из них пристала к человеку, поэтому нужно лекарство, обладающее 99-ю свойствами других лекарств* (*СД* 3: 122). Занимљиву подударност представља и један српски *запис од грознице* (која се у овом извору назива *тресавица*), у којем се болест заклиње молитвама св. Јована Крститеља да изађе из тела и при том се евоцира прича о одрубљивању главе овог свеца, која се *тресла* на тањиру (Ђорђевић 1903: 201-202). Према једном руском народном предању Иродијада се, кад је принела одсечену главу Јована Крститеља на тањиру, стресла (задрхтала) од ужаса и претворила у демона грознице, који се овде назива – *лихорадка* (а потом су и све остале постале од ње), а у области у којој је забележено наведено предање зову је још и *жидовка* (Зеленин 1995: 232; Агапкина 2010: 559), што је такође аналогно нашем називу *поганица* (тј. поганка/паганка у смислу *припадница незнабожачке религије*).[5]

Иродова жена и кћерка позната су демонска бића и у јужнословенском фолклору (углавном на западном подручју територије коју насељавају Јужни Словени, где је и записан највећи број басми против *поганице* као болести), али овде се појављују у једнини – Иродова кћерка најчешће се именује као *Ирудица* или *Рудица*, док се њена мајка назива *Поганица*. Међутим, оне се на поменутој територији спомињу само у басмама (*заклињањима*) против непогоде (града), као и сродним народним веровањима и предањима о настанку грома и муње. У њима се *Поганица* описује као невидљиви демон, који се скрива у градоносним облацима, доносећи невреме и проузрокујући штету на плодним пољима. Због тога се, приликом приближавања оваквих облака, изговарају апотропејска заклињања, која су била веома

5 Слично се и за ђавола користио у народу назив *поган/поганац*, будући да је проклет од Бога и чини зло, в. Раденковић 1997: 22.

распрострањена по Далмацији.[6] Најдетаљнији опис Поганице и њених главних атрибута дати су у следећем запису (басме против невремена):

Poganica, Poganica,
Velika grišnica.
U ariji stoji,
A Boga se ne boji.
Sram te bilo, Poganice,
Grišna majko Irudice:
Bog te neće ni u paklu ni u raju,
Ča učini Karstitelj Ivanu!
Biž, sakrij se, grešna ženo,
Biž, uteci, tavna ženo;
Ne kaži se dobroj dici,
Ni mladiću ni divici!
(Carić 1897: 332)

Дакле, назив *поганица* употребљавао се за означавање женског демонског бића, које се у традиционалној култури сматрало изузетно негативним и према људима непријатељски настројеним, те стога басме које јој се упућују увек садрже претње, помоћу којих се она прогони што даље од људских станишта или тела оболелих. Међутим, при том (на основу сачуване етнографске грађе) није у потпуности јасно да ли се у цитираним басмама против костобоље, као и оним које се изговарају против невремена, заправо говори о истом лику. У досадашњим бележењима те врсте магијских текстова овом проблему није посвећивана пажња, да би се на упадљиву сличност молитви које су чобани изговарали да би себе и стоку заштитили од *грома и зла времена* и оних које се изговарају против болести *поганице*, указивало тек у новијим етнолошким истраживањима (в. Ivić 1986: 149).

На могућност да се заправо ради о два различита аспекта појављивања потпуно истог демонског бића, указују и народна веровања да *поганицу* доноси *џиновски ветар*, те се она *неопажено увуче у чељаде и разудара га по цијелом тијелу* (Мићовић 1952: 259). Због тога јој се бајалица обраћа на следећи начин: *Ако јеси у вјетру добита,/ Ил` у води попита* (Кошутић 1970: 83). На потпуно исти начин *поганица* се враћа злој жени која ју је *спремила* и послала оболелој особи, што се у тексту басме експлицира као: *Ја да те у вјетру добије* (Мићовић 1952: 259). Описано преношење

6 Више о овој теми в. у: Јокић 2009: 321-334 (и тамо наведени извори и литература).

ове болести преко ветра потпуно је у складу са широко распрострањеним веровањима о *поганици* као некој врсти *злодуха*, и то невидљивог (Cagić 1897: 331-332), због чега се и истоимена болест *приписује упливу злијех духова* (Вулетић Вукасовић 1901: 190). Она се, будући да је за људе невидљива, може потпуно неприметно *увући* у човека, односно настанити у његовом телу. На њену везу са природним стихијама указује и начин на који *поганица* може да се отера далеко од оболелог, што се у тексту једне басме артикулише као заповест: *Нек те вјетар разнесе/ на све четири стране* (Мићовић 1952: 259). На потпуно исти начин напада и демон грознице у руским басмама (рус. *лихорадка*), која долази из воде, или пак може да лети и преноси се путем ветра, па је због таквог начина кретања зову *Летучка* (Черепанова 2005: 23; Юдин 1997: 241-242), а и у Бугарској се под називом ветар (*ветрање*) подразумева управо костобоља/реуматизам (в. Раденковић 1982: 393-394). Слично је забележено и у српским народним веровањима: у Гружи се сматра да има 77 ветрова, међу којима је један од најопаснијих *покосник*, односно онај који удара у кости, док неке бајалице замишљају да су и сами ветрови разне врсте болести (Петровић 1948 : 355).[7]

Осим што се поганица може довести у везу с поменутим демонима грознице код источних Словена, сродан јој је и зао дух, који је у јужнословенској традицији познат под називом *нежит*. Неки истраживачи чак сматрају да се можда ради о истом демону, с тим што је назив *поганица* заменио старији облик *нежит* (у значењу *напасник, враг, немир*), јер ни истраживачима није до краја јасно да ли је *нежитак налик на поганицу или је што друго* (Milas 1896: 539).[8]

Овако упадљиве подударности у басмама забележеним у међусобно врло удаљеним областима тумаче се њиховим заједничким књижевним пореклом, тј. утицајем византијских и грчких изворника, али истраживачи наглашавају да је при том дошло до синтезе библијских повести и древних народних веровања, као што је случај у руској фолклорној традицији (в. Зеленин 1995: 231-233). При том су поједини мотиви, детаљи или атрубути демонских ликова из басми против грознице, а такође и саме рукописне молитве, ушли у усмене формуле (басме) које су се употребљавале у народној медицини (Агапкина 2010: 565; уп. Черепанова 2005: 20). Сличан процес

7 У једном глагољском рукопису који је пронађен на хрватском приморју болести такође доноси *устриљени витар*, заједно са другим демонским бићима, која се називају *нижит* (нежит) и *сичац*. Они одговарају (на питање светаца) да су се запутили на следећа места: *Gremo va glavu človičasku i v život i kosti mu gremo iskusti i žile oslabiti i uši ogluhnuti i oči oslipiti i nos gnojiti i usta skriviti i zubi skrušiti i mozgi popiti i telo na smart redati!* – Светац (архангел Миховил) их потом тера у пусту гору, у којој се налазе *jeleni pasući se v gorah pustih i pustu travu jadući i pustu vodu pijući* (Strohal 1910: 155).

8 Детаљније о овом демону болести в. у: Раденковић 2007: 697-714.

одвијао се и на јужнословенском простору: апокрифне молитве у народну културу ушле су пре свега преко црквених књига за свакодневну употребу (*требника*), а сви такви записи настајали су из изворника писаних на грчком језику (в. Radenković 1997a: 151-163). Поједини примери апокрифних молитви против *поганице* такође су забележени у старим рукописним књигама (на црквенословенском језику) из Боке Которске (Новаковић 2000: 601-603) и у Далмацији, где су пронађене у једном глагољском рукопису из 18. века (Strohal 1924: 379-381). У првом запису из Боке Которске (*Молитва од урока, урочице и поганице*) свети Козма и Дамјан срећу на путу *поганицу* и питају је куда се упутила, на шта им она одговара да се спрема да уђе у кости и у главу одређеног човека. Потом је свеци одвраћају од те намере и терају у пусту гору, где звоно не звони и у рог јелена и овна, а ако их не послуша, нека буде заувек проклета. У другом примеру (*Друга молитва од поганице*) помињу се и друга демонска бића: вештице, виле, море, назоре и подзоре, а затим се *поганица* заклиње именом Богородице, Христа и четворице јеванђелиста да изађе из тела оболелог, а они се позивају да исцеле *раба божијег*. Финалну формулу представља препорука да се ова молитва изговара по три пута над оболелим (Новаковић 2000: 601-603).[9] Исту или сличну структуру имају и текстови усмених басми (заклињања) против *поганице*: у њима се такође позивају света лица (Богородица, Христ и различити свеци) да помогну бајалици (особи која изговара текст басме и врши различите исцелитељске радње) у борби против ове болести. Све то потврђује тачност закључака појединих изучаваоца ове врсте грађе (уп. Bonifačić Rožin 1963: 205) да се текстови молитви против *поганице*, које су забележене у рукописима, делимично подударају са народним (усменим) текстовима, који се памте све до новијег доба.

ЛИТЕРАТУРА

Агапкина, Т. А. (2010). *Восточнославянские лечебные заговоры в сравнительном освещении*. Москва: Индрик.

Ardalić, Vladimir (1912). „Basme: iz Bukovice u Dalmaciji.“ *Zbornik za narodni život i*

9 Сижеи руских басми против грознице, које су сачуване у записима од 18. века до новијег доба, аналогни су наведеним примерима: хришћански светитељи се срећу са овим демонима, који им одговарају да иду да муче људе тако што ће им ломити кости и изнурити тело (*костей человеческих ломити и тела их томити*), в. о томе у: Черепанова 2005: 19. У рукописним молитвама свеци их потом кажњавају тако што их бију *железном шипком* и сл., задајући им ране, након чега оне дају обећање да више неће наудити људима, в. Агапкина 2010: 560-563. Међу српским басмама овом сижеу најсличније су оне које се изговарају против вештица (најчешће пред спавање или на Беле покладе): св. Тома и Јован их хватају и везују узицама и *каницама* и шаљу на морско дно; св. Тома *попече виле и вјештице* или их баца у *мутну и крваву реку* (Раденковић 1982: 45-48; 390-391).

običaje južnih Slavena. XVII/2: 357-364.

Беговић, Никола (1887). *Живот и обичаји Срба граничара*. Загреб: Тискарски завод „Народних новинах.“

Бојанин, Станоје (2005). *Забаве и светковине у средњовековној Србији*. Београд: Историјски институт – Службени гласник.

Bonifačić Rožin, Nikola (1963). *Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Zagreb: Matica hrvatska.

Вишекруна, Данка (2004). „Народна ветерина у Бротњу (Западна Херцеговина)“. *Свеске Матице српске*. 41: 51-70.

Вишекруна, Данка (2007).“Народна медицина у Подвележју код Мостара“. *Гласник Етнографског музеја*. 71: 119-142.

Вулетић Вукасовић, Вид (1901).“Вјештице у Јужнијех Славена“. *Караџић*. 10: 185-196.

Грђић Бјелокосић, Лука [б. г.]. *Из народа и о народу*, Књ. I, Мостар: Прва српска књижара и штампарија Владимира М. Радовића.

Ђорђевић, Тихомир (1903). „Амајлија“. *Караџић*. IV: 195-205.

Зеленин, Дмитрий Константинович (1995) *Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки*. Москва: Индрик.

Zovko, Ivan (1896). „Bolesti i lijekovi po Bosni i Hercegovini“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, I: 263-285.

Ivanišević, Frano (1903). „Poljica: narodni život i običaji“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. VIII/1: 183-336.

Ivić, Danka (1986). „Bajalice i bajanja kao dio etnotvorevine u Brotnju“. *Hercegovina: časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*. 5: 139-165.

Јокић, Јасмина (2009). „Синкретизам паганских и хришћанских религијских представа у процесу фолклорног уобличавања демонског лика Поганице и Ирудице“. *Моћ књижевности: in memoriam Ана Радин*. ур. Мирјана Детелић. Београд: Балканолошки институт САНУ: 321-334.

Юдин, А. В. (1997). *Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре*. Москва: ОГИ.

Кошутић, Владета (1970). „Бајалице из Босанске Крајине“. *Расковник*. 8: 83-85.

Майков, Л. Н. (1994). *Великорусские заклинания*. (Издание 2-е). Послесловие, примечения и подготовка текста А. К. Байбурин. Санк-Петербург: Издательство Европейского Дома.

Мансикка, В. (1909). „Представители злого начала въ русскихъ заговорахъ**“.** *Живая*

старина. IV: 1-30.

Мићовић, Љубо (1952). „Живот и обичаји Поповаца“. *Српски етнографски зборник*. LXV: 1-441.

Milas, Matej (1896). „Bogumilska riječ nežit u Stonu i Dalmaciji“, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. VIII: 539.

Новаковић, Стојан (2000). *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Изабрана дела, књ. 14, прир. Томислав Јовановић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Петровић, Петар Ж. (1948). „Живот и обичаји народни у Гружи“. *Српски етнографски зборник*. LVIII: 3-589.

Раденковић, Љубинко (1982). *Народне басме и бајања*. Ниш – Приштина – Крагујевац: Градина - Јединство - Светлост.

Раденковић, Љубинко (1996). *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета - Балканолошки институт САНУ.

Раденковић, Љубинко (1997). „Представе о ђаволу у веровањима и фолклору балканских Словена“. Зборник Матице српске за славистику. 53: 15-38.

Radenković, Ljubinko (1997a). „Apocryphal Prayers and Apotropaisms among Southern Slavs“. *Balcanica*. XXVIII: 151-163.

Раденковић, Љубинко (2007). „Зао дух *нежит* у словенским писаним споменицима и народној култури“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. 50/1-2: 697-714.

СД 3. *Славянские древности. Этнолинвистический словарь (в пяти томах),* том III, ред. Н. И. Толстой. Москва: Российская академия наук. Институт славяноведения, 2004.

Strohal, Rudolf (1910). „Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige,“ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. XV/1: 120-160.

Strohal, Rudolf (1924). „Poganica (Sali u Dalmaciji),“ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. XXV/2: 379-381.

Timotin, Emanuela (2009). „Queen of the fairies and biblical queen. Notes on the Romanian Herodias.“ *Acta Ethnographica Hungarica*. 54/2: 365-378.

Топоров, В. Н. (1993). „Об индоевропейской заговорной традиции (избранные главы)“. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор*. Москва: Наука: 3-104.

Carić, Antun Ilija (1897). „Rudica, kćer Poganice. Narodno vjerovanje na otocima Hvaru i Braču“. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IX/ 2: 330-332.

Черепанова, О. А. (2005). *Культурная память в древнем и новом слове*. Санк Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

Jasmina Jokić

INCANTATIONS AGAINST A DEMON OF A DISEASE CALLED *POGANICA* IN THE SLAVIC CONTEXT

Summary

The paper analyzes incantations against the causes of bone diseases (arthritis, rheumatism, gout), popularly called *poganica*. There is a considerable number of variant incantation records in which a sorceress (a woman that treats a person with a problem) addresses *poganica* directly. The previously mentioned texts are spread throughout the entire South Slavic area. Other demonic beings analogous to *poganica* (Russian: *лихорадки, трясавицы*/*трясовицы*) are being mentioned in the incantations of Eastern Slavs, as well, it can be concluded that all the previously mentioned testifies upon their common origin which is also discussed in the paper.

Tanja Habrle
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Republika Hrvatska

UDC 821.131.1.09-053.2 Pitzorno
Pregledni rad

IL MONDO FEMMINILE NELL'OPERA DI BIANCA PITZORNO

RIASSUNTO

Il saggio offre la visione panoramica dell'opera di Bianca Pitzorno.

Il ricordo delle opere lette da bambina, l'interesse per il mondo fugace, mutabile e composito dell'infanzia, hanno suscitato in Pitzorno la passione per la creazione letteraria. Aprendosi al mondo misterioso ed imprevedibile delle verità dei bambini, si è meritata un posto significativo nella storia delle letteratura per l'infanzia con opere che spiccano per ironia e anticonformismo.

Bianca Pitzorno è una delle poche autrici di letteratura infantile italiana che ha scelto delle bambine come eroine dei suoi romanzi. Essa si ispira proprio al loro mondo, quello che conosce, racconta e di cui scrive.

Parole chiave: anticonformismo, feuillton, ironia, letteratura per l'infanzia, protagoniste, identità.

Lavinia,[1] la piccola fiammiferaia anderseniana[2] "rivisitata" da Bianca Pitzorno, irrompe nel mondo degli adulti per distruggere tutti gli schemi che la vogliono piccola, indifesa, sottomessa. Grazie ad un anello donatole da una fata, che le è giunta vicino nella notte invernale, poco prima dell'ora in cui Andersen faceva volare in cielo la sua protagonista, può trasformare in cacca tutto ciò che guarda intensamente girando l'anello (salvo a farlo tornare nella normale condizione con un altro giro). Con questo anello, dunque, manovrato con molta giustizia distributiva, si guarda bene dal volare in cielo e si prende le sue meritate soddisfazioni con una logica stringente che usa anche quando cade lei stessa vittima dell'incantesimo. Usa l'elemento "cacca" per scardinare gli eufemismi e l'ipocrisia dei grandi.

Gli adulti che hanno dimenticato che cosa sia l'infanzia, resteranno forse scioccati dall'uso della parola *cacca*, ma chiunque abbia letto *Alice nel paese delle meraviglie*

1 *L'incredibile storia di Lavinia* (1985) di Bianca Pitzorno.

2 *La piccola fiammiferaia* (1845) di Hans Christian Andersen.

(1865)*, Pippi Calzelunghe* (1945) o un altro classico del genere, non dovrebbe restare sorpreso. La maggioranza delle grandi opere per i ragazzi sono, in un modo o nell'altro, sovversive; esprimono idee ed emozioni che all'epoca di norma non erano né approvate né riconosciute.

I romanzi per l'infanzia hanno da sempre offerto a maschi e femmine fantasie diverse e spesso contrapposte, hanno suggerito sogni che sembrano prefigurare destini e modi di esistere. Per molto tempo schiacciate e devisualizzate nel racconto d'avventura, confinate negli interni o cooptate precocemente nello spazio della donna adulta, le bambine sono state il segno di una differenza elusa. Perché si affermi un cambiamento bisogna aspettare l'entrata in scena di donne che, attraverso la scrittura, hanno rivisitato il conflitto con il mondo adulto, con la propria crescita, con la propria specificità femminile.

Bianca Pitzorno, nel panorama letterario italiano, è l'unica ad aver scelto le bambine a esclusive protagoniste delle sue divertentissime narrazioni. Le sue figure femminili sono libere e irriverenti. Si muovono in un mondo adulto che non le convince. Sono bambine libere di arrivare dove non è arrivata neanche Alice, nel luogo dove la diversità femminile è rispettata e valorizzata.

Nell'opera della Pitzorno troviamo l'esaltazione del fantastico in molte sue espressioni, un deciso distacco dal filone istruttivo e dalla favola morale. È un interessante laboratorio dove si sperimenta un incrocio di generi (giallo, fantascienza, l'avventura,) e parodia, la quale trarrà il massimo divertimento proprio dal confronto e dalle continue allusioni.

Nel 1995 Bianca Pitzorno pubblica l'autobiografia *Storia delle mie storie* in cui cerca di rispondere alle domande come: La letteratura per l'infanzia può essere definita per se stessa? Come si fa a considerare la letteratura per l'infanzia un "genere letterario", quando essa contiene in sé tutti i generi, esclusa forse soltanto la saggistica? Quali sono i suoi toni, le sue rispondenze, quali sono le identificazioni, le proiezioni? Quale linguaggio è più adatto?

A questi interrogativi Bianca Pitzorno risponde:

> *La «pedagogia» di scrittrice, se c'è, va intesa nel più stretto senso etimologico, quello di «condurre il bambino», di camminare al suo fianco tenendolo per mano. […] Di camminare col bambino per mano perché stare insieme a lui è fonte di piacere, di scoperta, di appagamento. […] Noi sappiamo anche che se occorre una pedagogia per i piccoli, non è che i grandi ne possano fare a meno. Che se la lettura di un libro aiuta a crescere, ciò vale per chi ha sette anni come per chi ne ha settanta.*

> *Tutto sommato noi possiamo farci interpreti del ricco e complesso mondo dell'infanzia perché apparteniamo alla stessa stirpe dei bambini, perché siamo ancora prigionieri della stessa riserva.* (Pitzorno 1995: 34-35).

Con questo libro testimonianza Bianca Pitzorno offre una nuova prospettiva che viene inserita nel contesto più allargato del discorso della letteratura per l'infanzia.

Il suo primo libro è stato pubblicato nel 1970 (*Il grande raduno dei cow boys*). Dal 1977 fa la scrittrice «a tempo pieno»[3] e vive esclusivamente di diritti d'autore. I protagonisti, o meglio le protagoniste, dei suoi romanzi hanno sempre nomi curiosi. Non le piacciono i nomi banali. Fa sempre delle lunghe ricerche sul calendario, sugli elenchi del telefono, sui necrologi prima di dare nome ai protagonisti delle sue storie. E poi si sforza di introdurre sempre una forte dimensione etica nei suoi personaggi, soprattutto per quanto riguarda il senso della giustizia e il rispetto degli altri. Però detesta i luoghi comuni del buonismo o dei "buoni sentimenti".

> *Un romanzo non è una predica domenicale costruita attorno a un esempio di comportamento giusto o sbagliato. Un romanzo racconta la vita, anche con tutti i suoi errori e le sue contraddizioni. Lo scrittore cerca di indagare le ragioni più profonde di un'azione, e magari anche il dolore che talvolta le sue conseguenze possono provocare. Ma sa anche che nella vita non sempre le azioni giuste e buone vengono premiate, né quelle sbagliate o malvagie vengono punite.* (Ivi: 164).

L'autrice continua le storie delle protagoniste da un libro all'altro, sulla scia di un suggestione letteraria che le viene da Balzac. La stessa Pitzorno dice in apertura del libro *La bambola dell'alchimista* che da Balzac ha appreso "l'arte" di far circolare i personaggi da un libro all'altro. Centrale nei suoi romanzi è l'invenzione di personaggi che poi vivono una vita autonoma, la creazione di mondi paralleli capaci di aprire un nuovo rapporto tra la realtà e la sua possibilità.

3 *"Il fatto è che per tutta la vita mi ero sentita ripetere che Litterae non dant panem, e che tutti gli scrittori , anche i piú grandi, scrivono nel tempo libero, perché per vivere devono avere un altro lavoro. Io invece volevo dedicare alla scrittura tutto il mio tempo, e mi chiedevo se avrei potuto guadagnarmi da vivere solo con la penna. Avevo letto qualche romanzo americano che parlava di questo tema, per esempio Martin Eden, di Jack London [...] arrivò un momento in cui andare tutti i giorni in ufficio e passare il tempo a cercare di far andare d'accordo registi, cantanti e scenografi mi sembrò insopportabile. Cosí nella primavera del 1977 detti le dimissioni. [...] Il mio primo inverno di scrittrice senza lavoro pubblicai il romanzo storico L'Amazzone di Alessandro Magno[...] L'anno dopo, il 1978, La giustizia di Salomone. È uno dei due soli libri in cui i protagonisti sono di sesso maschile (l'altro è La bambola dell'alchimista). [...] L'editore Rusconi mi offrí di tradurre le poesie di J.R.R. Tolkien, Le avventure di Tom Bombadil. [...] Nel 1979 pubblicai il mio secondo libro di fantascienza: Extraterrestre alla pari. [...] Ormai con i libri non solo mi guadagnavo da vivere, ma vincevo anche premi e sui giornali avevo buone recensioni".* (Pitzorno 1995: 27-29).

L'appartenenza sessuale si presenta immediata in lei che, toccata sia pure indirettamente dalla cultura del femminismo, è convinta che si possa scrivere solo di quello che si conosce all'interno.

Pitzorno, infatti, si ispira a bambine che conosce e per le quali comincia a raccontare. Le ragazze si sentono valorizzate da questa attenzione e possono rispecchiarsi quali protagoniste di racconti in cui si riconoscono e che contribuiscono a creare. La caratteristica dei romanzi di Bianca Pitzorno è il rapporto di complicità femminile, ispirato alla libertà e al rispetto, che inserisce specifiche modalità di relazione tra donna e ragazza fondate su uno sguardo valorizzante, attraverso scambi di pensieri, incoraggiamenti, scoperte. Esistono persone grandi capaci di prendere in considerazione una possibile autonomia infantile e di dar giusta importanza ai problemi che le ragazze ritengono vitali. Di solito ce n'è sempre uno, di sesso femminile, connotato da amabile stravaganza: la fata di Lavinia, la mamma speleologa di Clorofilla, l'amica della piccola Aglaia in *La casa sull'albero*.

Un'altra caratteristica che colpisce nella produzione di Bianca Pitzorno è che le sue protagoniste sono anche "forti lettrici". Parlano fra loro di libri, se li presentano, ne vengono influenzate. Questo ha spinto alcune lettrici ad affrontare libri per adulti e a scrivere, alla Pitzorno, per ringraziarla di aver letto, su "indicazione" dei suoi personaggi, diverse opere: dai gialli di Agatha Christie a *Il Signore degli anelli* di Tolkien.

Nei suoi romanzi Bianca Pitzorno cerca sempre di evitare ogni semplificazione, cioè di specificare con evidenza quali sono i personaggi positivi e quali i negativi, di proporre un giudizio molto netto sui comportamenti.

> *Quante volte mi sono sentita chiedere: «Che messaggio volevi dare con questo libro?» I sostenitori della critica pedagogica storcevano il naso quando rispondevo che avevo soltanto voluto raccontare una storia. Questo sarebbe stato non solo lecito, ma ovvio se avessi scritto un libro per adulti. Invece, scrivendo io per ragazzi se non avevo un chiaro messaggio da nascondere fra le righe, ero o una irresponsabile o una bugiarda.* (Lazzarato 1997: 21).

L'autrice sostiene che un romanzo deve raccontare la vita, anche con tutti i suoi errori e con tutte le sue contraddizioni. Se si intendono i *"fenomeni culturali come fenomeni di comunicazione"* (Maltese 1974: 197)[4], allora il messaggio estetico o artistico della Pitzorno prende la forma di un processo liberatorio che non si limita all'individuo, ma si dilata al contesto sociale, *"diviene forma simbolica del processo liberatorio di tutta la*

4 Corrado Maltese, teorico, storico e critico militante, titolare di Storia dell'arte nell'Università di Cagliari e di Genova

società umana". (Ivi: 217)

Leggendo i suoi libri si può osservare che, a seconda del tipo di racconto, l'autrice usa registri linguistici molto diversi tra loro. Adatta "mimeticamente" la forma del libro alla trama, all'ambientazione, al tono umoristico, surreale, oppure naturalistico o quotidiano, alla struttura portante della narrazione. La lingua per l'autrice è qualcosa che apparentemente viene da sé, che scaturisce dalla storia.

In una posizione a sé stante si pongono le protagoniste fino ai dieci, undici anni, legate a un mondo fantastico, onirico e surreale ad una meccanica anche magica degli avvenimenti; nei romanzi: *L'incredibile storia di Lavinia*, *La bambola dell'alchimista*, *Bambola viva*, *Streghetta mia, A cavallo della scopa.*

Quattro dei suoi libri sono di ispirazione autobiografica (*Ascolta il mio cuore*, *Diana, Cupìdo e il commendatore*, *Re Mida ha le orecchie d'asino*, *La voce segreta*) e dunque ambientati nella Sardegna degli anni Cinquanta. Sono libri dove Pitzorno ritrova acutamente i frammenti di una dolcissima memoria personale ed esplora gli stessi anni Cinquanta guardando minuziosamante alle cose, agli oggetti, ai piccoli comportamenti, rendendosi quindi documento per certi versi insostituibile.

Ascolta il mio cuore è anche un romanzo di formazione con venature parodistiche là dove Prisca (la protagonista) scrive sul diario i suoi "racconti mensili" trasformando in *feuilleton* la vita di tutti i giorni. Il libro della Pitzorno *Ascolta il mio cuore "entra in quelle emozioni che pervadono il mondo dell'infanzia a prescindere da ciò che i grandi pensano e dicono."*(Pitzorno 1992: 33). *Ascolta il mio cuore* è anche un interessante libro sull'amicizia femminile, tema importante e ricorrente nella produzione della Pitzorno.

Diana, Cupido e il Commendatore è ambientato negli anni Cinquanta. Nel romanzo l'autrice affronta di nuovo i giorni della sua infanzia, il clima di quegli anni colmi di censure, di divieti, di ammiccamenti e sviluppa a modo suo un tema di formazione, di educazione sessuale, istruttivo, con l'occhio rivolto al presente.[5] Per questo l'opera risulta molto leggibile e utile.

Nell'introduzione la Pitzorno scrive:

> *Tanto per cominciare non c'era ancora la televisione. E non c'era quindi, fra le altre cose, la pubblicità martellante degli assorbenti igienici che oggi non permette a nessuno, neppure a un bambino di tre anni, di ignorare che le ragazze e le donne,*

5 *"Qualsiasi scrittore, per adulti o per bambini, trasferisce nei suoi scritti „anche" le sue idee e i valori in cui crede. Man on lancia messaggi nell'etere come un telegrafista. Mette in scena la vicenda così come la vede lui, interpretata dalla sua sensibilità e dalle sue convinzioni razionali, e lascia al singolo lettore il compito di trarne delle conseguenze"*. (Pitzorno 1995: 167).

ogni mese, hanno le menstruazioni. (Pitzorno 1994: 5)

In questo romanzo incontriamo le parole "necessarie", alle quali non si può né si deve rinunciare. Perché, sempre nello stesso romanzo, l'autrice racconta del disagio della ragazzina cui uno sconosciuto, al cinema, tocca una gamba, spostando la mano lentamente dal gionocchio alla coscia. È un episodio scabroso ma frequentissimo. La Pitzorno ci racconta *"(...) la storia dell'Eros, come storia culturale, storia dei costumi, storia delle mentalità collettive"*. (Faeti 1995: 144).

Interessante è la posizione di Bianca Pitzorno nei confronti del romanzo storico. Nelle opere *Con la carovana di Alessandro* e *La bambina col falcone* vi è un legame molto stretto tra ricostruzione storica e invenzione letteraria e in esse si pone il problema dell'educazione delle bambine: un'educazione che non sia una replica dei modelli maschili. Il desiderio di libertà di pensiero e di azione, la ricerca di una personale scelta di vita, caratterizza "le protagoniste storiche" della Pitzorno che attraversano la macchina del tempo per affermare i propri diritti.

L'intenzione di Bianca Pitzorno è di indicare una continuità di "sentire" in fanciulle dallo ieri all'oggi, un perdurare di condizionamenti dal mondo antico a quello odierno. L'anelito a una libertà di pensiero e di azione, a una personale scelta di vita, fa parte della storia del mondo fin dalla remota antichità, afferma tra le righe Bianca Pitzorno, ed appartiene alla donna come all'uomo.

Nei libri *Speciale Violante* e *Principessa Laurentina* Pitzorno narra con rara maestria l'amicizia femminile. Sono le adolescenti, a confronto con una realtà in cui hanno voluto inserirsi col proposito di mutarla più che di adattarvisi. Leggendo i libri di questo genere si prova un senso di sollievo, non perché ci sentiamo consolati, ma perché ci liberiamo dal peso angoscioso del silenzio, del non detto, del rimorso, sono libri precisi nei dettagli e minuziosi nella resa della quotidianità.

Secondo l'autrice non esistono argomenti *"troppo difficili"* (Pitzorno 1995: 138), perché ai bambini si può spiegare qualsiasi cosa, a due condizioni. La prima è che loro siano realmente interessati all'argomento. La seconda è la necessità che l'adulto che spiega una cosa l'abbia capita molto bene lui stesso, e sia capace di trovare parole, esempi, somiglianze, comprensibili dal bambino.

L'unica censura(...)riguarda la noia, l'ipocrisia, la menzogna, la mancanza di chiarezza,(...) la disperazione. Spesso siamo così stanchi e delusi da aver voglia di gettare le armi.(...), tale visione del mondo, non vada mai comunicata ai più

> *giovani, non fosse altro che per un atto di umiltà. Chi l'ha detto che loro non siano più forti e più bravi di noi? Chi l'ha detto che non possano raggiungere gli obiettivi che a noi sembrano irrealizzabili?* (Ivi: 139).

Il laboratorio della Pitzorno sperimenta un incrocio di generi, dal fantastico all'umorismo, dal *feuilleton* all'avventura, ed è sciolto dalle esigenze pedagogiche tradizionali e dalla moda. La sua lingua è sapiente e briosa, scaturita da grande cultura e consapevolezza. Leggendo i suoi libri sempre ci aspettiamo di acculturarci un po', perché, l'autrice trova sempre l'occasione di prodursi in spaccati, i più diversi, che trascorrono con disinvoltura dalla storia alla archeologia, alle scienze naturali (*La bambina col falcone*, *Clorofilla dal cielo blu*).

Dal 1979, dopo che il romanzo *Extraterrestre alla pari* è stato accettato per svista da un editore "tradizionale" che non lo aveva nemmeno letto, Pitzorno rinforzata nella sua convinzione di cantare l'epos della sua stirpe, quella delle bambine, non ha più scritto un libro che non avesse per protagonista una femmina. Questa scelta sembra scontata perché il mondo femminile lo conosce bene, dall'interno.

Le protagoniste delle opere della Pitzorno si muovono in contesti contemporanei ma sono inserite in trame che sfruttano i grandi archetipi del passato: il mistero da risolvere, le complicazioni familiari, il rapporto con gli adulti, il viaggio avventuroso. Le grandi categorie dell'avventura, della solitudine, del dolore, del coraggio premiato, del lieto fine sono sempre attuali, rivissute, com'è naturale, in modo più disinvolto e soprattutto con una grande autonomia delle protagoniste. Le sue protagoniste si muovono disinvoltamente nell'avventura, anche quella del quotidiano, sono dotate di colto umorismo prefigurano attraverso l'immaginazione scenari possibili "oltre" questo presente.

La Pitzorno, autrice tra le più sensibili e attente osservatrici del mondo degli adolescenti, è schierata dalla loro parte e ci riconsegna tutti i loro primi stupori e le loro angosce, quelle che, proprio perché assorbiti dal vortice della quotidianità noi adulti non conosciamo.

I suoi romanzi sono ricchi di citazioni, nascosti riferimenti letterari, improvvisi scarti narrativi e colpi di scena

> *Lei mi prende il braccio e fa: "Guarda sulla terrazza." Guardo e be', mamma, puoi credere che mi è quasi venuto un accidente. Sulla terrazza c'era Violante di Merignac!! In carne ed ossa. Ti ricordi quel film di Woody Allen La rosa purpurea del Cairo, dove il personaggio usciva dallo schermo e girava tra la gente? Uguale. Solo che quello era un film.* (Pitzorno 1989: 19).

LITERATURA

Knjiga

Beseghi, Emy (1994). *Nel giardino di Gaia.* Milano: Mondadori.

Boero, Pino; De Luca, Carmine (1996). *La letteratura per l'infanzia*, Roma-Bari: Laterza & Figli Spa.

Faeti, Antonio (1995). *I diamanti in cantina*. Milano: Bompiani.

Lazzarato, Francesca (1997). *Scrivere per bambini.* Milano: Mondadori.

Lazzarato Francesca; Ziliotto Donatella (1987), *Donne, bimbe, bambole.* Roma: Dartemide.

Lurie, Alison (1999). *Non ditelo ai grandi*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1974). *Clorofila dal cielo blu*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1979). *Extraterrestre alla pari.* Milano: La Sorgente.

Pitzorno, Bianca (1982). *La bambina col falcone*, Firenze: Salani.

Pitzorno, Bianca (1983). *L'incredibile storia di Lavinia*. Trieste: E. Elle.

Pitzorno, Bianca (1984). *La casa sull'albero*. Milano: Le Stelle.

Pitzorno, Bianca (1986). *Streghetta mia.* Milano: Aventino Press.

Pitzorno, Bianca (1986). *Con la carovana di Alessandro.* Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1988). *La bambola dell'alchimista*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1989). *Speciale Violante*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1991). *Ascolta il mio cuore.* Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1991). *Principessa Laurentina*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1994). *Diana, Cupído e il Commendatore*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1995). *Storia delle mie storie*. Parma: Pratiche Editrice.

Pitzorno, Bianca (1995). *La bambola viva*. Milano: Mondadori.

Pitzorno, Bianca (1996). *Re Mida ha le orecchie d'asino.* Milano: Mondadori Contemporanea.

Pitzorno, Bianca (1998). *La voce segreta.* Milano: Mondadori Contemporanea.

Pitzorno, Bianca (1999). *A cavallo della scopa.* Milano: Mondadori.

Rad u monografskoj publikaciji

Beseghi, Emy (2006). *„Introduzione",* in *Le voci segrete. Itinerari di iniziazione femminile nell'opera di Bianca Pitzorno,* M. Casella (Milano: Mondadori): 9.

Maltese, Corrado (1974). *"Strutturalismo e figurazione"* in *Lo strutturalismo fra ideologia e tecnica*, G. Petronio (Palermo: Palumbo Editore): 197-217.

Rad u časopisu

Pitzorno, Bianca (1992). *Come cammina la metà del cielo*, intervista di G. Pontremoli. École. n.5, 1992, p. 33.

Tanja Habrle

WOMEN'S WORLD IN THE WORK OF BIANCA PITZORNO

Summary

The essay offers the panoramic vision of Bianca Pitzorno works. The memory of texts read as a child, interest in the fugacious world, mutability and composites of childhood, have aroused in Pitzorno passion for literary creation. Opening up to the mysterious and unpredictable world of children's truth, she has deserved a significant place in the history of children's literature with works that stand out for its irony and unconventionality. Bianca Pitzorno is one of the few italian authors of children's literature who chose the girls as heroines of her novels. She has been inspired by their world, which she knows and talk about and which she is writing about.

Ivana Šibalić
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Republika Hrvatska

UDC 821.163.41.09 Drakulić S.
UDC 821.163.42.09 Ugrešić D.
originalni naučni rad

SPOMENAR ZA ŽENE/ O ŽENSKIM IDENTITETIMA S. DRAKULIĆ I D. UGREŠIĆ

SAŽETAK

Dvije književnice, S. Drakulić i D. Ugrešić, oko kojih se književna scena podijelila na one koji ih rado čitaju i na one koji ih jednostavno prešućuju, odigrale su važnu ulogu u feminističkom konceptu tvorbe ženskoga subjekta i traganja za izgubljenim identitetom. Bez obzira u kojoj zemlji pisale i objavljivale, nisu mijenjale svoju književnu poetiku koja se kretala od parodijsko-ironičnih do (auto)biografskih, autofikcijskih i intimističkih proznih tekstova. Njihovi ženski likovi u romanima nose drugačije priče i obilježja, no ipak su na neki način povezani kroz diskurzivne i simboličke djelatnosti kojima se bave te kroz geopolitički i društveni kontekst u kojemu obitavaju. Matrica tih likova rodno je i spolno deklarirana i unesena u tijela *žena*, a što više sazrijeva njihova književna poetika to pitanje o identitetu postaje prohodnije.

Ključne riječi: žensko pismo, identitet, tijelo, autor, lik

Važnu ulogu u feminističkoj književnosti s razlogom imaju dvije književnice – Slavenka Drakulić i Dubravka Ugrešić rođene iste godine u istoj zemlji, s istom stigmatizacijom „vještica“[1] koja ih je u jeku njihova zreloga literarnoga stvaralaštva „natjerala“ na novi početak života po raznim zemljama, s nekoliko putovnica i na nekoliko različitih adresa. Unutar feminističkoga književnoga koncepta koji nudi poetiku ženskoga pisma, nemoguće je ne govoriti o S. Drakulić i D. Ugrešić koje su već krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća, uz Irenu Vrkljan, slovile kao „tri literarno najsnažnije i u javnosti najprisutnije spisateljice“ (Zlatar 2004: 80) na tadašnjim ex YU prostorima. Njihova se književna poetika kretala od ironijsko-parodijske paradigme do (auto)biografsko-

1 Još 11. prosinca 1992. godine, u *Globusu* je objavljen tekst Slavena Letice *Vještice iz Rija* u kojemu je optužio pet hrvatskih književnica, među kojima su S. Drakulić i D. Ugrešić da su „vještice“ i da „siluju“ Hrvatsku jer nisu dovoljno patriotski nastrojene. U *Globusu* od 1. veljače 2008. u rubrici „Pisma uredništvu“ objavljena je presuda koju je protiv Globusa donio Općinski sud u Zagrebu još 2004., a kojom se tužiteljici Slavenki Drakulić dosuđuje iznos od 60.000 kuna zajedno sa zakonskom zateznom kamatom, kao naknadu zbog štete pretrpljene tekstom *Vještice iz Rija*. U međuvremenu su donesene još dvije presude (u korist Vesne Kesić i Jelene Lovrić), a sudski postupci koje istim povodom vode Rada Iveković i Dubravke Ugrešić, još su u tijeku.

intimističke proze koja se uvijek temeljila na rodnom i spolnom identitetu autorica. Iako nisu pripadale istim književnim generacijama te su se devedesetih godina prošloga stoljeća nastanile u egzilu zbog javne optužbe u hrvatskim medijima o njihovu tzv. upitnome stavu o agresiji na Hrvatsku, pitanja o ženskome identitetu, projekt koji je novi feminizam započeo još šezdesetih godina 20. stoljeća, nastavile su njegovati i oplemenjivati i kroz spisateljsku djelatnost u inozemstvu.

Stavljajući na stranu sve navedene optužbe, značajan je njihov doprinos u „traganju za izgubljenim identitetom" (Oraić-Tolić, 2005: 185) koji se, kao i sve drugo, ne može mijenjati bez rizika. Taj rizik konstrukcije, ali i dekonstrukcije identiteta poput plimnoga vala izvire iz proznih tekstova ove dvije autorice u kojima se pojedinci bore za svoje identitete suprotstavljajući se ili pokoravajući se društvenim normama i očekivanjima. Što više sazrijeva njihova književna poetika, to pitanje o identitetu postaje sve prohodnije, „poput mekih granica na kojima ne treba ni osobna iskaznica" (Oraić-Tolić 2005: 80), a njegovo smještanje u područje tijela, postaje očito, „bilo kao teme u književnosti ili kao predmeta medijskih i bioloških manipulacija" (Oraić-Tolić 2005: 78).

1.

Ženski likovi u romanima Ugrešić i Drakulić nose drugačije priče i obilježja, ali su ipak, na neki način, povezani kroz diskurzivne i simboličke djelatnosti, kroz geopolitički i društveni kontekst u kojemu obitavaju podastirući čitateljima intimnu sliku sebe/stva, svoje tjelesnosti i seksualnosti.

Vladimir Biti upozorava na osnovnu nedoumicu pri objašnjavanju pojma identiteta „je li on uzrok (pretpostavka) ili posljedica (učinak)" (Biti 2000: 190). Objašnjenje leži u analizi proznih tekstova D. Ugrešić i S. Drakulić, od njihovih romana objavljenih osamdesetih godina 20. stoljeća pa do novih romana objavljenih u ovome stoljeću.

Prvi prozni tekstovi D. Ugrešić i S. Drakulić korespondiraju s fiktivnim bićima. Isprepletanje književnosti i stvarnosti kroz autofikciju (Ugrešić) ili autobiografiju (Drakulić) gdje i stvarnost postaje samo tekst koji čitamo, eksperimentira s gradnjom identiteta na razini spola i roda što i jest obilježje ženskoga pisma o kojemu obje autorice progovaraju na način da kao žene pišu o ženama, o njihovim tijelima, ideologijama, kulturnopolitičkim kontekstima.

Intimna matrica, rodno i spolno obilježena, unesena je u tijela njihovih ženskih likova koji svoje tjelesne identitete transformiraju, transplantiraju, slave, izjedaju, ne osjećaju, trpe, podnose, zaboravljaju, uživaju, pamte. Tako u romanu *Tijelo njenog tijela* kroz autobiografsku priču S. Drakulić, ženski je lik poprimio obilježje *transplantiranoga tijela*

koji ima potrebu za vječnom zahvalnošću i vjerom u suosjećajnost kao ljudski fenomen darivanja organa:

Je li moguće da čovjek s drugima suosjeća u tolikoj mjeri da je u stanju dati i dio svojega tijela? (Drakulić 2006: 169)

Referirajući na jednu od Foucaultovih definicija tijela 'kao ispisane površine događaja' (Butler 2000: 131), S. Drakulić kroz medicinske intervencije na vlastitome tijelu u istoimenome romanu ispisuje priču o konstrukciji vlastite subjektivnosti, tijela i duha kroz homodijegetsku fikciju čime se stvaraju fragmentarni i umnoženi identiteti:

Doslovno, s njenim bubregom, ja sam na neki način postala tijelo njenog tijela (Drakulić 2006: 34)

Bolesna tijela preuzimaju glavnu ulogu u romanima *Hologrami straha* i *Frida ili o boli* u kojima S. Drakulić identitet žene stavlja u poziciju različitih slika – trodimenzionalnih, dubinskih i unutarnjih otkrivajući samu sebe upravo putem bolesnoga, osakaćenoga tijela koje trpi i pati, živi u boli.

Na dnevnoj svjetlosti, u tvom ateljeu, kad sam ti izložila svoje tijelo, prvi mi je put postalo jasno pravo značenje te riječi ispisane grubim rezovima kirurškog noža uzduž moje kičme. Bila sam obilježena, kao žigosana užarenim željezom. (Drakulić, *Frida ili o boli,* 2008: 35)

Prelazak iz dokumentarnoga u fikcionalno te iz intimnoga u nešto opće i javno pretpostavlja refleksivnu svijest o „ja" koje je odvojeno od drugih jer se integriralo kroz bolest:

Moje tijelo, tek ga moram odvojiti od okoline. Odlijepiti ga od stvari uz koje, kad je budno, čvrsto prianja, bojeći se da će se rasplinuti. (Drakulić, *Hologrami straha,* 1990: 115)

2.

Michael Foucault o samome tijelu govori kao sjedištu ideologije (Bartlett 1999: 18) koje je obilježeno, tretirano i prisiljeno obavljati različite zadatke, pokoravati se društvenim normama i praksama. D. Ugrešić kroz *Američki fikcionar* raspravlja o *istreniranim tijelima* u egzilu (Amerika) i zemlji koju je napustila (Hrvatska) pa i sama pripovjedačica/lik na taj način poprima obilježja krinke.

Dolazim iz zemlje u kojoj je tijelo tek jeftina meta. Ovdje sam, dakako odmah jurnula na aerobic, naručila nordijski track, i ispunila kuhinjske ormariće slim-fastom, a i tight-master se negdje pornografski valja u kutu. A onda sam shvatila da je prekasno i odustala. Prestara sam, indoktrinirana, naučena da tijelo ne vrijedi ništa, da je tek puka meta. Dnevna praksa u mojoj zemlji to svakodnevno potvrđuje. (Ugrešić 1993: 102)

„Žene i životinje u izvjesnom smislu predstavljaju strasti kojima se ne može ovladati“ (Butler 2001: 68). Poput silovanih žena u romanu *Kao da me nema* koje uz vlastito neželjeno tijelo, u sebi nose još jedno takvo i na taj način s razlogom uzimaju *nepostojeće* identitete unutar paradigme identiteta i spolne identifikacije kao jedini izlaz i mogućnost preživljavanja:

*Od časa kad saznaje da ga nosi, S. se bori protiv stranog tijela, protiv bolesnih stanica koje se razmnožavaju u njoj protiv njene volje. (*Drakulić 2010: 12)

Ali kada žena ostari, i dalje ostaje materija koja se povezuje na nataloženu povijest spolne i rodne hijerarhije. Unatoč svoj brizi i njezi, tijelo se ipak počinje svetiti i želi da ga nema, da na neki način bude nepostojeće:

S bijelim frotirnim haljetkom naboranim na golo tijelo Beba se promatrala u ogledalu. Sve je izvjesilo, sve je ostarjelo… (Ugrešić, *Baba Jaga je snijela jaje,* 2008: 119), ili:

Inkontinencija je bila najljuća uvreda koju joj je priređivalo vlastito tijelo… (Ugrešić, *Baba Jaga je snijela jaje,* 2008: 74).

3.

O suprotnosti tijela i duha, odnosno „umskog“ i „fizičkog“ kao zagonetnoga i spornoga proizvoda tijela u govoru problematizira Shoshana Felman[2], ali i Ugrešić i Drakulić čiji likovi, bez obzira obraćaju li nam se u prvome ili trećemu licu jednine, jesu *tijela duše* koja žive u paralelnim svjetovima i sve vide u odvojenim slikama:

Razmišljala sam. Još jednom konstatirala sam da je Bublik potpuno ovladao mojom dušom. A ja sam, gle, imala i tijelo (Ugrešić, *Poza za prozu,* 2001: 48).

Sanjala je, ne prvi puta, kako se iščahurila iz tijela i poletjela. Kako se napokon riješila tijela, kao da je leptir a ne ljudsko biće. I zatim je shvatila da je moguće da se i ljudsko biće oslobodi vezanosti za tijelo (Drakulić, *Frida,* 2008: 82).

Kroz identifikacijski odnos majke i kćeri u romanu „Mramorna koža“, S. Drakulić žensku senzualnost i seksualnost zapetljava u jednake scenarije koji se ponavljaju oblikujući majčino tijelo kao *choru*[3], odnosno predkulturalnu zbilju. Samooblikovanje identiteta u „Božanskoj gladi“ događa se u procesu pisanja čime tekst postaje prostor za oblikovanje identiteta u kojemu se osvješćuje kanibalska dimenzija ljubavi, a identitet jedne žene/pripovjedačice opisan je poput tajnoga života sadističkoga serijskoga ubojice.

Obje spisateljice pišu na temelju zajedničkoga konteksta – geopolitičkoga i kulturnoga u kojemu su živjele i od kojega su se odmaknule, a sloboda tijela i rodna deklariranja

2 Felman, Shoshana (1993). *Skandal tijela u govoru*. Zagreb: Naklada MD, str. 81.

3 Hőrisch, Jochen (2007). *Teorijska apoteka*. Zagreb: Algoritam, str. 96.

identiteta postaju tema i motiv svih njihovih romana bez obzira jesu li pisani u maniri fikcije, (auto)biografske priče ili života u egzilu. Za razliku od L. Irigaray[4] kod koje postoji samo jedan spol, i to muški koji se razvija preko proizvodnje Drugoga, S. Drakulić i D. Ugrešić jasno pišu o ženama, o ženskom svijetu i svim tipično ženskim prostorima i obilježjima kroz koja prolaze i muškarci, ali gdje je ženski identitet determiniran kao rod i spol te stvoren u vremenu. Kako ističe J. Butler, „žene su doživljajno sebstvo, kulturom uvjetovan i konstruiran subjektivni identitet" (Nicholson 1999: 291).

4.

Sama zamisao o identitetu „rođena je u krizi pripadanja" (Bauman 2009: 23) i na neki je način kao fikcija 'silom' ušla u svijet modernih žena i muškaraca. „Identitet nije jedan, nitko nema samo jedan identitet, iako je svaki čovjek identičan jedino samome sebi" (Zlatar 2004:15). Ali, „Who Needs' Identity?" postavlja Stuart Hall (Hall/Du Gay 1996: 1) propitujući konstrukcije identiteta preko odnosa s Drugima, prema onome što mu nedostaje.

D. Ugrešić postavljajući gotovo isto pitanje traži zamjenu nazivlja i bilježi svoju neidentifikaciju kroz pojam 'integriteta':

Prvi put palo mi je na pamet da se ljudi grčevito drže za te svoje identitete baš zato što znaju da su identiteti tako zamjenjivi. Zato bi trebalo uvesti u opticaj novu riječ: integritet. Jer integritet mogu imati i osobe bez identiteta, kao što sam ja, na primjer. Identiteti su zamjenjivi kao pasoši. Integriteti nisu (Ugrešić 2005: 78).

Vrlo sličnu neidentifikaciju pronalazimo i u romanu *Kao da me nema* S. Drakulić, gdje je doživljaj koji u sebi nosi silovana žena, gori od samoga ubojstva pa je potpuna jasna sintagma koju žrtva i izgovara:

Molim vas, mogu li promijeniti ime? Hoću biti netko drugi. Umorna sam od sebe (Drakulić, *Kao da me nema,* 2010: 147,148).

Identiteti, upozorava S. Hall[5], neprekidno su u procesu promjena i transformacija i češće su razlomljeni i fragmentarni, nego što su jedinstveni. Ta je razlomljenost i fragmentarnost obilježje ženskih likova u romanima S. Drakulić i D. Ugrešić čiji su identiteti paradoks protetičke logike, a njihova tijela sustav objekata za metaforičko odijevanje i razodijevanje bilo da je riječ o estetskim, medicinskim, kriminalnim, perverznim, zlostavljačkim ili drugim intervencijama.

U posljednjih nekoliko godina čim začujem riječ identitet dobivam snažnu alergijsku

4 Butler, Judith (2000). *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska infoteka, str. 32.

5 Hall/Du Gay (1996). *Questions of Cultural Identity.* London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications, str. 6

reakciju…Kako sam zaradila tu alergiju, ne znam. Mislim da sam se predozirala tim identitetom (Ugrešić, *Nikoga nema doma,* 2005: 76).

5.

Vraćajući se na Bitijevo pitanje o uzroku ili posljedici identiteta ostaje samo za kratko zaključiti:

U proznim tekstovima S. Drakulić i D. Ugrešić teško je razdvojiti pretpostavke (uzrok) i učinke (posljedica) identiteta jer često su njihova tijela (subjekti) taoci vlastitog konteksta, okruženja, ali i nasljeđa. Njihov je identitet ponekad uredno složen u ladicu, češće razasut kao pepeo, a najčešće bolan i ranjiv. Baš kao i one same, poput Koke[6] koja se svakoga dana barem tri puta zapita tko je.

LITERATURA

Bartlett, Djurdja (1999). *Tijela u tranziciji.* Zagreb: Tekstilno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Bauman, Zygmunt (2004, 2009). *Identity*. Cambridge:Polity Press , na hrv: *Identitet. Razgovori s Benedettom Vecchijem.* Zagreb: Pelago.

Biti, Vladimir (2000). *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije.* Zagreb: Matica Hrvatska.

Butler, Judith (1990, 2000). *Gender Truoble. Feminism and the Subversion of Identity,* Routledge, hrv: *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija Identiteta.* Zagreb: Ženska infoteka.

Butler, Judith (2001). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of „Sex",* srp: *Tela koja nešto znače. O diskurzivnim granicama „pola".* Beograd: Reč.

Drakulić, Slavenka (1989). *Mramorna koža.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Drakulić, Slavenka (1990). *Hologrami straha.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Drakulić, Slavenka (2006). *Tijelo njenog tijela. Priče o dobroti*. Zagreb.

Drakulić, Slavenka (2007, 2008). *Frida ili o boli.* Zagreb: Profil.

Drakulić, Slavenka (1999, 2010). *Kao da me nema.* Zagreb: Profil.

Felman, Shoshana (1980, 1993). Le scandale du corps parlante, Seuil, hrv: *Skandal tijela u govoru.* Zagreb: Naklada MD.

Hall, Stuart/Du Gay, Paul (1996). *Questions of Cultural Identity*. London-

6 Lik iz zbirke priča D. Ugrešić (1983). *Život je bajka*. Zagreb, str. 59.

Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications.

Hőrisch, Jochen (2005, 2007), *Theorie-Apotheke: Eine Handreichung zu den humanwissenschaftlichen Theorien der letzten fűnfzig Jahre, einschlisslich ihrer Risiken und Nebenwirkungen,* Eichborn AG, Frankfurt am Main: Eichborn AG, hrv: *Teorijska apoteka. Pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama.* Zagreb: Algoritam.

Nicholson, J. Linda (1990, 1999). *Feminism/postmodernism.* Routledge: Chapman & Hall, na hrv: *Feminizam/postmodernizam*. Zagreb: Ženski studiji.

Oraić Tolić, Dubravka (2005). *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture.* Zagreb: Naklada Ljevak.

Ugrešić, Dubravka (1983). *Život je bajka.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Ugrešić, Dubravka (1993). *Američki fikcionar.* Zagreb/Beograd: Konzor & Samizdat B92.

Ugrešić, Dubravka (1978, 2001). *Poza za prozu.* Zagreb/Beograd: Konzor & Samizdat B92.

Ugrešić, Dubravka (2005). *Nikog nema doma.* Zagreb: Devedeset stupnjeva.

Ugrešić, Dubravka (2008). *Baba Jaga je snijela jaje.* Zagreb: Vuković-Runjić.

Zlatar, Andrea (2004). *Tekst, tijelo, trauma (Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti).* Zagreb: Naklada Ljevak.

Zlatar, Andrea (2010). *Rječnik tijela. Dodiri, otpor, žene.* Zagreb: Biblioteka Otvorena knjiga.

Ivana Šibalić

MEMORY BOOK FOR WOMEN / OF WOMEN'S IDENTITIES OF S. DRAKULIĆ AND D. UGREŠIĆ

Summary

Two authors, S. Drakulić and D. Ugrešić, about who the literary scene is divided into those who like to read them and the ones who suppress them, have played an important role in the feminist concept of the creation of the subject of a woman and the search for the lost identity.

No matter which country they write or publish in, they have never changed their literary poetics which moved from parody-ironical to (auto)biographical, autofictional and intimate

prose works. Their female characters in their novels carry different stories and features, but still they are somehow connected through discursive and symbolic activity and through geopolitical and social context in which they live. The matrix of those characters is declared by gender and sex and inserted into the body of *women*, and the more their literary poetics develop, the more passable becomes the question of identity.

Sanja Maričić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.134(7/8).09 Nissán
originalni naučni rad

IDENTITET SEFARDSKE ŽENE U DELIMA ROSE NISAN[1]

APSTRAKT

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se istraži moć ladina, jezika koji izumire, u delima meksičke spisateljice Rose Nisan, polazeći od činjnice da taj jezik upotrebljavaju prvenstveno ženski likovi starije generacije (majke i bake).Istražićemo u kojoj meri autorka pokušava da se distancira od jevrejske zajednice kojoj pripada i da li ovi romani predstavljaju pobunu ženskog roda protiv patrijarhalne tradicije Sefarda. Čitajući romane ove autorke, imamo privilegiju da upoznamo narod koji, dok govori, meša svoj jezik - ladino sa savremenim španskim jezikom, isto kao što se i u životima njegovih pripadnika tradicija jevrejskog nasleđa prepliće sa elementima savremenog meksičkog društva.

Ključne reči: sefardska kultura, ladino, identitet sefardske žene, ženski diskurs, Rosa Nisan

UVOD

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se istraži moć ladina u diskursu sefardske žene u delima meksičke spisateljice Rose Nisan (Rosa Nissán) polazeći od činjenice da se tim jezikom koriste prvenstveno ženski likovi, pri čemu se uočava da su pretežno u pitanju starije osobe (majke i bake) koje su u sefardskoj zajednici zadužene za držanje porodice na okupu, očuvanje njenog ugleda, negovanje usmene tradicije, kao i običaja zajednice.

"La mujer funge como pilar del hogar, es ella la transmisora de los valores y las tradiciones judías." (*Hisho que te nazca* 2005:31) [Žena predstavlja stub-temeljac doma, upravo je ona prenosilac jevrejskih vrednosti i tradicije.]

Korpus obuhvata prva dva romana ove autorke *Novia que te vea* (1992) i *Hisho que te nazca* (1996), oba napisana na španskom jeziku, uz umetnute rečenice i pasuse na književnom jeziku Sefarda - ladinu. S obzirom na to da su u pitanju autobiografije, sama autorka, koja u prvom romanu iz devojčice stasava u mladu ženu, gotovo nikada ne koristi ladino. Ona je ta koja odlučuje da se distancira od svoje zajednice ne bi li uspela kritički da je sagleda. Iako autorka iskazuje svoj bunt protiv patrijarhalne tradicije Sefarda, upravo je taj svet onaj koji daje smisao i posebnu čar njenom delu. Zahvaljujući jeziku koji

1 Ovaj rad je nastao u okviru projekta MNTR RS br. 178002 „Jezici i kulture u vremenu i prostoru".

upotrebljava, običajima koje oslikava i načinu života koji prikazuje u svojim romanima, Rosa Nisan daje svoj doprinos boljem razumevanju multikulturnog Meksika.

BITI JEVREJKA U MEKSIKU DANAS

Danas u Meksiku žive tri etničke grupe u okviru jevrejske zajednice: Aškenazi (nemački Jevreji), Sefardi (španski Jevreji) i Mizrahi (arapski Jevreji).

Mali je broj Jevrejki u Meksiku koje se bave književnošću. Među retke pored Rose Nisan (Rosa Nissán), Sefami (2002) ubrajaViki Nizri (Vicky Nizri), Anhelinu Munjis (Angelina Muñiz), Ester Koen (Esther Cohen) i Mirijam Moskonu (Myriam Moscona).

Čitajući dela Rose Nisan, imamo priliku da upoznamo narod koji, dok govori, meša svoj ladino sa savremenim španskim jezikom, isto kao što se i u životima njegovih pripadnika tradicija jevrejskog nasleđa prepliće sa elementima savremenog meksičkog društva.

AUTOBIOGRAFSKI ELEMENT: OŠINIKA JE ROSA NISAN

Ono što je od ključne važnosti za analizu dela Rose Nisan jeste njegov autobiografski element. Rosa Nisan je rođena 1939. godine u Meksiku, od oca Persijanca i majke Sefartkinje. Zbog činjenice da je rođena u jevrejskoj porodici, sama kaže da je odrasla u nekoj vrsti mehura, da se osećala poput stranca, zatvorena i sputana. Oduvek je osećala potrebu da se otvori prema zemlji u kojoj je živela, kao i njenim stanovnicima (Garsija: 1997-98). Ona je morala da se izoluje i distancira od zajednice kojoj pripada kako bi uspela kritički da je sagleda. U njenom slučaju, jasno je da pobuna jedne žene Jevrejke-Meksikanke predstavlja njenu reakciju na patrijarhalno uređenje sefardske zajednice.

¿No te da coraje que sólo seamos visibles para tener sus hijos y la casa en orden? (*Hisho* 2005: 117) [Zar te ne ljuti to što za njih postojimo samo da bismo im rađale decu i održavale kuću?]

Iako to nije želela, Rosa Nisan se udala veoma rano. S obzirom na to da je njena želja bila da nastavi školovanje, za brak je odabrala mladića koji je obećao da se neće protiviti toj njenoj odluci. Kasnije, kada se ostvarila kao majka, zaboravila je na tu svoju želju, budući da je podizanje četvoro dece veoma zahtevan posao.

¿Te **acodras**, **preciada**, que **queríash** estudiar? Mira, chula, a los hombres no les place sentirse menos que su **musher**. (*Hisho* 2005: 46) [Sećaš li se, draga, da si želela da studiraš? Vidi, lepa, muškarci ne vole da se osećaju manje vrednim od svoje žene.]

Tek nakon što je njeno najmlađe dete krenulo u školu, i sama odlučuje da upiše fakultet. ¿Qué quieres ser ahora que tus hijos son mayores? Aduéñate de tus sueños ahora. (*Hisho* 2005: 160) [Šta želiš da budeš sada kada su ti deca porasla? Sada pretvori svoje snove u

javu.]

Prvi roman ove književnice predstavlja autobiografsku priču o detinjstvu i mladosti jedne Sefartkinje u Meksiko Sitiju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Govori o tome kako je biti žena, a u liku Ošinike (Oshinica) krije se Rosa Nisan. Elena Poniatovska, u čijoj je književnoj radionici Rosa Nisan počela da piše, u uvodnoj napomeni ukazuje čitaocu na to da pred sobom ima tekst koji je zasnovan na životu same autorke. U svom književnom delu Rosa Nisan kombinuje monologe i dijaloge, piše jednostavnim jezikom. Radnja romana počinje kada glavna junakinja ima osam godina, razvija se linearno, da bi se završila na dan njenog venčanja – u njenoj sedamnaestoj godini (Skot, 1994: 1). Zahvaljujući činjenici da pripoveda u prvom licu jednine, Rosa Nisan uspeva da projektuje svoj specifični položaj i uvuče čitaoca u svoj svet ne bi li ga bolje upoznao. Ošinika sa čitaocem deli svoje strahove, emocije, zapažanja, otkrića. Kako Ošinika odrasta, njen glas, kao naratorke, razvija se u skladu sa time. Rosa Nisan ovo vešto postiže tako što izbegava komentare i opservacije koji bi bili neprikladni imajući u vidu na uzrast svoje glavne junakinje.

ŽIVA BILA, UDALA SE! ELEMENTI SEFARDSKE KULTURE U ROMANIMA ROSE NISAN

Veliki deo sefardske književnosti odiše nostalgijom, iz njihovih dela izbija snažno osećanje izopšenosti jednog naroda koji je u toku svoje istorije pretrpeo progon iz Španije. To su dela nastala u izgnanstvu, daleko od otadžbine, koja neguju ljubav i lojalnost prema izvornoj kulturi koju pokušavaju da sačuvaju upravo kroz upotrebu jezika, pesama i običaja.

Ono što delo Rose Nisan čini jedinstvenim u meksičkoj književnosti jeste sveprisutnost judaizma i uloga koju ono u njenim romanima zauzima. Većina članaka o delima Rose Nisan bave se elementima sefardske kulture i jezikom koji ona i u svojim romanima upotrebljava. N. Gradner (2003) se, uz sve dužno poštovanje, ne slaže sa idejom R. Skota (René Scott, 1995) da glavna junakinja prvog romana jeste u stanju da se asimiluje u društvo. Dok odrasta kao Jevrejka u maloj zajednici u Meksiko Sitiju, Ošinika je konstantno marginalizovana, upravo zbog toga što njena zajednica nema želju da bude uključena u meksičko društvo. Kako odrasta, ona postaje svesna da se svet u kome živi prilično razlikuje od sveta ostalih Meksikanaca. Pored toga što mora da se izbori sa time da je Jevrejka u meksikčkom društvu, Ošinika ne može da se pomiri i sa činjenicom da žena u jevrejskoj zajednici jednostavno ne uživa ista prava kao i muškarac. Dozvoljeno joj je da obavlja poslove manje važnosti, prikladne za ženu, kao što je posao sekretarice, kasirke i slično, da zaradi koji dinar pre nego što se uda (Halevi-Vajs, 1998: 272).

Strah koji Ošinika oseća sprečava je da se udalji od svoje zajednice, da napusti sistem u kome se na ženu gleda kao na biće nižeg reda. Iako želi da nastavi školovanje, radi i putuje, porodica je gura u brak.

"¡Las mujeres salen de casa con su marido, con él podrás ir a donde quieras!" (*Novia* 1992: 70) [Žena iz kuće islazi sa mužem, sa njim ćeš moći da ideš kuda god želiš!]

Iako autorka iskazuje svoj bunt protiv patrijarhalne tradicije Sefarda, upravo je taj svet, taj jezik koji upotrebljava, običaji koje oslikava i način života koji prikazuje u svojim romanima, onaj koji daje smisao i poseban šarm njenom delu.

Njeni roditelji ne polažu mnogo na obrazovanje svog ženskog deteta, ali se zato ne mire sa činjenicom da njihov sin ne želi da studira (Gradner, 2003: 74).

"¡La revolución en casa! Mi mama ha llorado toda la tarde; Moshón no quiere seguir estudiando. (...) Quiere trabajar en la tienda y ganar dinero. (...) ¡Qué coraje! Si yo fuera la que no quiere estudiar, harían una fiesta para celebrarlo." (*Novia* 1992: 142)

[U kući revolucija! Mama je plakala čitavo poslepodne, Mošon neće da nastavi sa školovanjem. (...) Hoće da radi u radnji i da zarađuje novac. (...) Stašno sam besna! Kad bih ja bila ta koja neće da studira, napravili bi zabavu dato proslave.]

Velika je želja porodica iz sefardskih zajednica da vide svoje kćerke u venčanici, te odatle i naziv prvog romana *Novia que te vea* [Živa bila, udala se!], izraz kojim se želi najveća sreća jednoj ženi, odnosno njenoj porodici. Kada se uda, govore joj *Hisho que te nazca* [Živa bila, mušku decu rađala!]u želji da se njena sreća kruniše rađanjem deteta koje će nastaviti porodičnu lozu (Skot: 1994: 3).

*"¡**Hisho** que te nazca! ¡Madre alegre, saludosa!"* (Hisho 2005: 33) [Muško dete rodila! Zdrava i vesela majka bila!]

Ovi romani predstavljaju autorkinu pobunuprotiv uređenja sefardskezajednice koja ženi dodeljuje ulogu domaćice i majke, dok je muškarac taj koji ima privilegiju da se kroz radžrtvuje za dobrobit svoje porodice na šta ukazuju reči Ošinikinog supruga, Lala:

"Tú atiende a las niñas. Para ganar el dinero, estoy yo."[Ti se brini od devojčicama, a što se novca tiče, ja sam tu.] (*Hisho* 2005:61)

JEZIK SEFARDA

Smatramo da je neophodno posvetiti nekoliko pasusa jeziku kojim su Sefardi govorili. Muhamed Nezirović (1992: 11) navodi da se reč *S'farad* ("zapadna zemlja" na hebrejskom) upotrebljavala od VIII veka da označi najzapadnije mesto u Evropi, tj. Iberijsko poluostrvo. Dakle, imenom Sefarad, Jevreji nazivaju Španiju.

¡Sefarad! España en hebreo. (*Hisho* 2005: 276) [Sefarad! Španija na hebrejskom.]

Imenica *sefradí* označava potomka Jevreja koji je živeo na Iberijskom poluostrvu, dok odatle nije prognan Dekretom katoličkih kraljeva, Izabele i Fernanda 1492. godine.

Pridev *sefardí* odnosi se na jezik, kulturu i književnost potomaka onih Jevreja koji su tokom srednjeg veka živeli na Iberijskom poluostrvu (Šmid, 2002: 113).

Kada se govori o jeziku Sefarda, postoje različiti nazivi, u zavisnosti od toga u kojoj zemlji se ovaj jezik govori i proučava: ladino, romance, judeo-español, español, španjol, đudio, žudio, đidio, džudezmo (Vučina i Filipović 2009: 42).

Naziv ladino vodi poreklo od španske reči *latino* i u srednjem veku se koristio da imenuje Mavara ili Jevreja koji je govorio vulgarnim latinskim jezikom, jezikom hrišćana. Ladino se smatra književnim, pisanim jezikom Sefarda, pri čemu se prevođenje tekstova sa hebrejskog naziva *enladinar* (Šmid, 2002: 114. Ladino karakteriše leksičko bogatstvo, prisustvo arhaizama, odsustvo varvarizama i podražavanje hebrejske sintakse. Govorni varijetet ovog jezika jeste jevrejsko-španski (judeo-español) koji je otvoreniji prema uticajima jezika okoline u kojoj Sefardi žive.

MOĆ LADINA, JEZIKA KOJI IZUMIRE U DISKURSU SEFARDSKE ŽENE

Od velike je važnosti podatak da je vrlo malo latinoameričkih pisaca koji koriste jevrejsko-španski, odnosno ladino, njegov pisani varijetet, u svojim delima poput Rose Nisan i tu se krije njegova vrednost. Nisu retki sefardisti koji postavljaju pitanje da li autorka upotrebljava ladino u svojim romanima *Novia que te vea* (1992) i *Hisho que te nazca* (1996) samo kao ukras, sa namerom da zabavi svoje čitaoce ili, pak, njegova upotreba igra bitniju ulogu u kompleksnom identitetu glavne junakinje. U današnje vreme skoro svi govornici ladina imaju više od pedeset godina starosti, svi su bilingvalni i sporazumevaju se na zvaničnom jeziku zemlje u kojoj žive, a često i na jeziku zemlje iz koje potiču. Upotreba ladina rezervisana je za domen porodice i za razgovore sa starim prijateljima u sinagogi. Pored bilingvizma, koji je tipičan za pripadnike jevrejske zajednice, u delima Rose Nisan uočava se sinkretizam ladina sa modernim španskim jezikom Meksika. Većinski jezici i kulture kojma su govornici ladina okruženi, infiltriraju se u njihov etnički jezik konstantno ga transformišući. Čak i ladino koji koristi Ošinikina majka, lik koji je najdublje poistovećen sa sefardskom kulturom, pomešan je sa turskim, jezikom njenog detinjstva, uz uticaj modernog španskog koji je naučila u Meksiku (Halevi-Vajs, 1998: 270). Jezička asimilacija Sefarda u zemljama hispanskog govornog područja je izraženija nego njihova asimilacija u drugim zemljama (Marcus 1985: 75). Smatra se da opasnost od potpune asimilacije i te kako postoji jer "pripadnici manjinskih zajednica se ne *integrišu* već se *asimiliraju* u većinsku zajednicu, pri čemu zamena jezika utiče na brzinu asimilacije

i obrnuto" (Vučina i Filipović 2009: 168). Zbog upotrebe arhaizama, ladino podseća na pojedine dijalekte latinoameričkih Indijanaca koji su naučili španski jezik od konkistadora, ali nisu imali prilike da ga obnavljaju prateći njegov razvoj. Ilustrujući ovu činjenicu, Ošinika pominje začuđenost radnice u Sportskom centru El Deportivo Israelita, gde je provodila vikende, koja primećuje da se Sefardi, koji su tek došli iz Turske, izražavaju na "čistom ladinu" (Halevi-Vajs, 1998: 270).*"Hablan como inditos."* (Hisho 2005: 168) [Govore kao Indijanci.]

U prvom romanu Ošinika, Sefartkinja rođena u Meksiku od majke Turkinje i oca Persijanca, mora naučiti da razlikuje sve svoje identitete ne bi li uspela da ih izbalansira: ona je Jevrejka, Sefartkinja, Meksikanka, Persijka i Turkinja(Halevi-Vajs, 1998: 270). Ošinika sebe smatra Meksikankom s obzirom na to da pripada generaciji koja je rođena u Meksiku. Kada se predstavi kao Euhenija, pitaju je da li je Meksikanka, na šta ona odgovara:

"(…) *Mis papás no son, yo sí. Aquí nací*." (*Novia* 1992: 97) [Moji roditelji nisu, ja jesam. Ovde sam rođena.]. U nastavku dodaje da je svi zovu Oši.

Ladino predstavlja kariku koja je povezuje sa njenim identitetom: podrazumeva se da potomci govornika ladina poznaju jezik svoje etničke grupe. Ipak, u romanima *Novia que te vea* i *Hisho que te nazca* ladino se retko čuje iz usta same junakinje. Njegova upotreba kao da je rezervisana, pre svega, za majku, a zatim i tetku, kao i majčine prijateljice. U delima Rose Nisan, u kojima dominira savremeni španski, prodire izumiruće jezičko nasledstvo majke koja prenosi deci živo kulturno svedočanstvo. Jedina situacija u kojoj Lalo, njen suprug, koristi po koju reč na ladinu jeste kada pokušva da sputa intelektualni razvoj svoje **životne saputnice** i skrene joj pažnju na to da zapostavlja svoje dužnosti u kući jer je zaokupljena učenjem, pisanjem i fotografisanjem.

*"¡**Cuálo** haces ahí **pedriendo** el tiempo en lugar de arreglar un poco más esos clósets que se están **caiendo**, señor!* (*Hisho* 2005: 80) [Šta radiš tu dangubeći umesto da malo pospremiš te ormane koji samo što se nisu srušili, gospode!].

Halevi-Vajs (1998: 273) smatra da upotreba ladina u ovom slučaju označava konflikt između tradicionalnih očekivanja i modernih opcija. Upotreba ladina u oba romana, u kombinaciji sa tradicionalnim očekivanjima različitih društvenih grupa koji okružuju glavnu junakinju, ne predstavlja samo ukrasni element njenog pripovedačkog stila. Naime, njegova upotreba, na neki način, oblikuje ova dva dela stavljajući ih u tradicionalni svet Jevreja sa jedne strane, i u savremeni hispanski svet sa druge. Mada pripadnici Ošinikine generacije govore modernim španskim jezikom, nakon njenog razvoda pojavljuju se njene prijateljice iz detinjstva čiji je španski sada začinjen rečima i izrazima na ladinu, sa ciljem da naglase razliku između njih i šireg kruga Ošinikinih poznanika, koji pretežno čine

meksički umetnici i pisci.

"*¿Sabías que ya casé a mis* ***hishas*** *y que soy abuela*? (…) *mi nietecita, mira esta foto, aquí tenía seis meses, aquí un año, aquí dos.¡Preciada de la abuela!* ***Mos*** *tiene locos!* (*Hisho* 2005 : 248) [Jesi li znala da sam udala sve kćri i da sam postala baka? (…) moja unuka, pogledaj ovu fotografiju, na ovoj je imala šest meseci, na ovoj godinu, na ovoj dve. Zlato bakino. Svi je obožavamo!]

Kao što je već pomenuto, ladino, jezik koji izumire, u romanima Rose Nisan pretežno upotrebljavaju starije osobe. Time što u svoja dela umeće reči, fraze, pa i čitave rečenice na ovom jeziku, ona pokazuje da ladino, uprkos sve manjem broju govornika, zauzima svoje mesto u istoriji meksičke književnosti XX veka.

"Por mi madre es que yo amo esa ***lingua****, no es por mi padre (...) si mi pa habla de este modo es por contagio de su* ***musher****, de su* ***familya****, de la comunidad y porque es una lengua dulce como la miel. Cuando oigo hablar a los extraños en yudesmo, siento que son de mi* ***familya****.* (*Hisho* 2005: 275) [Volim ovaj jezik zbog svoje majke, ne zbog oca (…) ako moj tata i govori na ovaj način, to mu je prešlo od žene, porodice i zajednice i zato što je to jezik kao med sladak. Kada čujem nepoznate ljude da govore jevrejsko-španski, osećam kao da su iz moje porodice.]

Nije slučajnost da su osobe koje najčešće govore ladino u ovim romanima upravo ženski likovi. Tabea Linhard (2009: 463) zapaža da su Ošinikine prijateljice zaslužile pravo da govore ovim jezikom time što su izgradile svoje živote u skladu sa očekivanjima zajednice. One su postale dostojne toga da govore jezikom svojih majki. Na kraju svega, ono što u ovim delima ostaje jeste čežnja za maternjim jezikom koji je u isti mah i jezik sećanja i nostalgije sa svim svojim ambivalentnostima. Linhard (2009: 463) tvrdi da je afektivni odnos glavne junakinje prema ladinu prilično jasan, a jasno je, takođe, da joj on ne dozvoljava da se udalji od svoje porodice i zajednice. Skot (1994: 7) zaključuje da se potraga za identitetom naše junakinje ne završava prekidom svih veza sa jevrejskim nasleđem, već nasuprot tome ima pozitivan ishod, tako što ona izgrađuje sopstveni identitet na osnovu veza koje uspostavlja sa meksičkim društvom. Tako se na kraju drugog romana Ošinika izmiruje sa svim demonima koji se pojave kad god prozbori na maternjem jeziku koji je neretko shvatan kao jedina karika sa davno izgubljenom otadžbinom.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad se bavi položajem sefardske žene u prva dva romana meksičke spisateljice Rose Nisan, *Novia que te vea* (1992) i *Hisho que te nazca* (1996), oba napisana na španskom jeziku uz umetnute rečenice i pasuse na književnom jeziku Sefarda – ladinu.

Nakon analize, uočeno je da se ladinom korste prvenstveno stariji ženski likovi (majke i bake) čija je uloga u sefardskoj zajednici bila predodređena da se uda, rodi decu, brine o porodici i njenom ugledu. Za analizu dela Rose Nisan ključan je autobiografski element. Kroz vizuru prvo devojčice, tinejdžerke, a zatim i žene, ona postaje svesna poteškoća koje donosi njen status nekog ko je drugačiji u tuđoj zemlji. Ovi romani predstavljaju izraz žene Jevrejke i Meksikanke i njen potonji bunt, odnosno pobunu ženskog roda u okviru sefardskezajednice. Autorka pokušava da izmiri svoje dve uloge: Jevrejke u meksičkom modernom društvu, i žene u sefardskoj zajednici. Ošinika oseća potrebu da se bori protiv stereotipa po kom je dobra Jevrejka ona koja vodi računa o svom braku (u prvom romanu) i deci (u drugom romanu). Čini se da su Ošinikine prijateljice zaslužile pravo da govore ladinom time što su izgradile svoje živote u skladu da očekivanjima svoje zajednice. One su postale dostojne toga da govore jezikom svojih majki. Na osnovu njenih razmišljanja, može se zaključiti da Rosa Nisan ne namerava da prekine sve veze sa svojom kulturom, već traga za boljom verzijom iste te kulture koja bi bila zasnovana na rodnoj ravnopravnosti.

LITERATURA

Knjige:

Díaz Mas, Paloma (2006). *Los Sefardíes. Historia, Lengua y Cultura*. Barcelona: Riopierdas ediciones.

Filipović; Jelena (2009). *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Marcus, Simon (1965). *The Judeo-Spanish Language*. Jerusalem: Kiryat Sepher.

Nezirović, Muhamed (1992). *Jevrejsko-španjolska književnost*. Institut za književnost. Svjetlost. Sarajevo.

Nissan, Rosa (1992). *Novia que te vea*. México D.F.: Planeta.

---------- (2005). *Hisho que te nazca*. México D.F.: Planeta.

Trask, Robert Lawrence (2005). *Temeljni lingvistički pojmovi*. Prevod Benedikt Perak. Zagreb: Školska knjiga.

Vučina Simović, Ivana i Jelena Filipović (2009). *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Članci:

Coonrod Martínez, Elizabeth (2001-2002). La identidad mexicana y sefardita en la obra de

Rosa Nissán. *Explicación de textos literarios*. Vol. 30, nº 1-2.: 82-93.

Gardner, Nathanial Eli (2003). Como te ven, te traran: The Projection of Subaltern Character in Three Contemporary Maxican Novels. Netherlands: *Neophilologus* 87*:* 63-78

Halevi-Wise, Yael (1998). Puente entre naciones: idioma e identidad sefardí en Novia que te vea e Hisho que te nazca de Rosa Nissán. *Hispania*, Vol. 81, No. 2.: 269-277.

Linhard, Tabea Alexa (2009). Ishica, ¿de quién sos tú?: Nostalgia for a Mother Tongue in Rosa Nissán's Novels.*Hispania*, Vol. 92, No. 3. : 456-464

Kershenovich, Paulette (1999). Jewish women in Mexico. *Jewish women 2000*. Ed. Hellen Epstein. USA: Hadassah Research Institute on Jewish Women. 97-108

Kovačević, Nela (2010). Laura Papo: la evolución de la mujer sefardí de Bosnia a partir de 1878. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidad.* Editoras Paloma Díaz-Mas y María Sánchez Pérez. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.: 283-292.

Sefamí, Jacobo(2002).Memoria e identidad en la literatura sefardí y nazarí en Latinoamérica. *Sefarad* 62. 143-67.

Scott, Renée (1994). *Novia que te vea. La recreación literaria de una infancia en la ciudad de México*. Lasa VXIII International Congress.: 387-399.

----------(1998). La experiencia serardí en Latinoamérica: Tres novelas de Teresa Porzecanski y Rosa Nissán. *Sefarad*. Revista de Estudios Hebraicos, Sefardíes y de Oriente Próximo. God. 58. Madrid.

Šmid, Katja (2002). Los problemas del estudio de la lengua sefardí. *Verba Hispanica X*. Ljubljana: 113-124.

Elektronski izvori:

García, L. Mara. Intervju sa Rosom Nisan. Jul 1997. - oktobar 1998.

http://spanport.byu.edu/faculty/GarciaM/new/entrevistas/nissan.html [Poslednji put posećeno 12. I 2012.]

123HelpMe.com. 04 Jul 2011. *Analysis of Racism in the Film Novia que te vea.*

http://www.123HelpMe.com/view.asp?id=131353 [Poslednji put posećeno 12. I 2012.]

Sanja Maričić

THE IDENTITY OF A SEPHARDIC WOMAN IN ROSA NISSAN'S NOVELS

Summary

This paper represents an attempt to research the power of ladino, a dying language, in the novels written by a Mexican writer Rosa Nissán based on a fact that this language is used primarily by the female characters of the older generation (mothers and grandmothers). We will investigate how much the author istrying to distance herself from the Jewish community she is a part of and if these novels represent a rebellion of a female gender against the patriarchal tradition of the Sephardi. The ones who read these novels are privileged to get to know the people that while speaking mix their ladino with a contemporary Spanish language just as the tradition of the Jewish heritage in the lives of its members mixes with the elements of Mexican modern society.

Eva Toldi
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.511.141.09(497.113)
originalni naučni rad

INTERKULTURALNI ASPEKTI ŽENSKOG PISMA U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI U VOJVODINI[1]

APSTRAKT

U radu su analizirana dela ženskih pisaca u mađarskoj književnosti u Vojvodini, u kojima su izraženi doživljaj interkulturalnosti, svest o pripadnosti i pitanje identiteta. Raznolikost multikulturne sredine suptilno je provučena kroz romaneskno štivo, zajedno sa karakteristikama ženskog pogleda na svet. Poimanje Sopstvenog i Stranog zasniva se na tradicionalnim stavovima i izražava se kroz privlačenje ili odbijanje kulturne različitosti. U analiziranim delima pojavljuju se motivi granice i zida koji oslikavaju istorijska dešavanja, ali i koncipiraju tekst: tragajući za sopstvenim identitetom, akteri dela neprekidno pokušavaju da pomere ili sruše granice sa ciljem da promene svest o svetu zasnovanom na binarnoj opoziciji. Analiza romana Eržebet Berček i Eržebet Juhas omogućava sagledavanje pojava rodnog identiteta, kao i promene ženskog pisma na početku i na kraju 20. veka.

Ključne reči*:* mađarska književnost u Vojvodini, žensko pismo, forme identiteta, interkulturalnost, kulturni stereotipi.

Prve manifestacije mađarskog ženskog pisma u Vojvodini javljaju se u književnom razdoblju, bučnom od diskusija oko uloge pisca posle Prvog svetskog rata, uloge koja proističe iz promene njihovog društvenog položaja. Regionalni identitet na ovim prostorima nije se stvarao lako, pisci mađarske književnosti doživljavali su marginalizaciju i izolaciju od tadašnjeg književnog centra. U početku su protestovali čak i protiv odrednice „vojvođanski mađarski". Naime, pridev „vojvođanski" značio je i „palanački", što se tada smatralo manje vrednim. I danas se često raspiruje rasprava oko toga čime može i treba da se bavi manjinska književnost, da li treba da dočara „lokalni kolorit" ili da prikazuje univerzalne sadržaje.

1 * Ovaj rad je proširena i uređena verzija izlaganja na 6. Međunarodnom naučnom simpozijumu „Susret kultura", održanom 1. 12. 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, i izrađena je u okviru projekta br. 178017 „Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi" Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Govor o rodnim odnosima nije se uklapao u „veliki narativ" o određivanju zadataka književnosti. Marginalizacija govora o suštini ženstvenosti ne krije se samo u priznavanju primata tradicionalnog patrijarhalnog društvenog uređenja, isključivo objašnjenje nije samo to da i manjine, kao i najveći broj društava, dele stav da je muškarac u svakom pogledu iznad žene. U pozadini se ne provlači samo svest da se:

...Dihotomija muškarac/žena izvrsno uklapa u red binarnih opozicija, to jest u red dihotomija koje karakterišu kulturu, odnosno razmišljanje, a ti parovi se najčešće mogu uvrstiti u hijerarhijski red koji se od kulture do kulture menja, odnosno jedan je iznad drugog, a jednima se, u odnosu na druge, pripisuje neki višak, npr: donji/gornji, mali/veliki, slab/jak, pasivan/aktivan, emotivan/racionalan, unutrašnji/spoljašnji itd. (Bán).[2]

U našem slučaju treba tražiti dublje razloge, čiji su koreni u specifičnim kulturnim prilikama.

Nakon što je dominantna ličnost mađarske književnosti u Vojvodini Kornel Senteleki, na osnovu stvaralaštva Knuta Hamsuna i Đovanija Verge, a poznavajući teoriju o miljeu Hipolita Tena, stvorio teoriju „lokalnog kolorita", postalo je opšte prihvaćeno da je zadatak ovdašnjih pisaca pronalaženje i oslikavanje „lokalnog kolorita" našeg podneblja. Mađarski pisci u Vojvodini su i do tada pisali romane, međutim, nisu ispunili zahteve koje je postavio Senteleki. Prema Sentelekijevom poimanju *pravi vojvođanski roman* treba da bude *roman Srba i Mađara*, roman *najnovijih vremena* (Szenteleky 1943: 286), ali ne sme da bude roman političke orijentacije, jer bi to okrnjilo njegovu estetsku vrednost.

On je ujedno i realpolitičar, *pristalica je istinskog pomirenja Mađara i Srba* (Hornyik 1986: 34). Smatra da dvanaest godina posle pomeranja granica ta tema može da bude dotaknuta:

...trezveno i objektivno... Promene nove državne tvorevine, uzavrelo traganje za formom, strastveni izgredi danas su već prošlost, ono što je danas problem i tema romana, već se staložilo i nije izloženo hirovitim promenama... (Szenteleky 1943: 354).

Pisanja romana po Sentelekijevim zahtevima prihvatila se Eržebet Berček. Naravno, prvi čitalac i korektor teksta bio je sam Senteleki koji je, svestan značaja rukopisa, zaneseno objavio: *To će da bude prva knjiga koja je istinski vojvođanska, koja obrađuje pravu književnu temu, ima književnu vrednost*...(Szenteleky 1943: 286).

Na recepciju je ipak bitno uticala činjenica da ga je napisala žena. I sam Senteleki prihvatanje usmerava ka rodnom tumačenju. Naime, on daje naslov romanu. Dok bi se Eržebet Berček između naslova *Banat* ili *Đavolja kola* odlučila za ovo potonje, jer smatra da je to metafora manjinskog bitisanja, Senteleki predlaže da naslov bude:

2 Prevod s mađarskog jezika – Eva Toldi.

...'*Večiti zid' ili 'Beskrajni zid'. Setih se prelepe pesme Ade Negri ('Il muro') u kojoj se između zaljubljenih nalazi zid, jedan beskrajni zid koji nema nikakav otvor, ni vrata, ali iza kojeg se čuju koraci, uzdisaji, pozivi...* (Szenteleky 1943: 286).

Senteleki naslovom insistira na ljubavnoj niti, te umesto nacionalnog i političkog, jača emocionalni karakter dela. Naime, kada je reč o književnoj praksi, on ne može da ispuni sopstvene principe, pa kulturnog političara nadvladava emotivni sentiment.

Glavna junakinja romana *A végtelen fal*/*Beskrajni zid,* Margit Kalan, živi u Banatu, u krajevima nastanjenim Rumunima, Srbima, Mađarima i Crnogorcima. Njenom ocu, zemljoposedniku na pustari, konfiskuju veći deo imovine. Na osnovu opisanih događaja, radnju smeštamo u vreme posle Prvog svetskog rata (1918–1920).

Dok Čika Lajoš, prateći vesti iz novina, na karti Mađarske povlači granice, Margit intenzivno doživljava promene u sopstvenom životu. Drug i ljubav iz detinjstva, Emil Bogdan, dobija ministarsko nameštenje u Beogradu. Intrigantne figure iz okruženja mladića Srbina ubeđuju ga da bi to što je blizak sa devojkom Mađaricom nepovoljno uticalo na njegovu karijeru. Novo uređenje podiže zid između njih. Na kraju se ispostavlja da se Emilova osećanja prema Margit nisu promenila, ali njihova ljubav ipak neće biti dugotrajna – mladić dobija tuberkulozu, napušta mesto u ministarstvu i putuje u sanatorijum u Davos, gde će se, setimo se, samo nekoliko godina kasnije lečiti i junaci *Čarobnog brega* Tomasa Mana.

Glavna junakinja je moderan ženski lik. Najpre je vidimo u Beču u ženskom internatu. Posle majčine prerane smrti na njen način života će uticati očeva velikodušnost. Slobodno se kreće između Pustare, obližnjeg sela Boldur i grada Bečkereka, skoro kao gradske žene lutalice, što pokazuje njenu samostalnost. Nećemo saznati čime se bavi, u njenom životu podizanje dece i vođenje domaćinstva ne igraju nikakvu ulogu. Sama upravlja svojom sudbinom. I upravo tu se ruši stereotip o pasivnosti žena.

Istovremeno, koliko god da je samostalna i moderna, junakinja potpuno prihvata primat muškog društva, prilagođava se njemu i unutar njega traži svoju samostalnost. Istrajavanje uz bolesnog muškarca, uz umirućeg Emila takođe je jedan od oblika ženskog angažovanja: učvršćuje žensku ulogu u nezi i brizi. Takva je i u interkulturalnim vezama, prilagođava se i običajima svog ljubljenog, za nju to nije strano. Ni jezičke barijere ne komplikuju njihov posvećeni odnos.

Između dva svetska rata kritička recepcija ne smatra rodno tumačenje dela potpuno spoljašnjom činjenicom koja se nalazi izvan književnosti i dela. Prilikom čitanja estetskih kvalifikacija nalazimo mnoštvo prideva koji ukazuju na rodne specifičnosti. U recenziji *Beskrajnog zida* Karolj Sirmai spisateljicu hvali što *skoro muškom objektivnošću* opisuje

situaciju između dva rata.

[U] *...sigurnosti noveliste Eržebet Berček bilo je neke muškosti koja ipak nije slabila ženstvenu finoću strukture, nikada nije zalutala u usitnjavanje, karakteristično za ženske autore* (Szirmai 1933: 409).

U tom diskursu muškost je polazna tačka, osnov za upoređivanje, paradigma u koju žene pokušavaju da uguraju.

Istovremeno, Sirmai priznaje da ljubavlju kao temom vladaju žene. Opisivanje društvenih događaja vređa nacionalnu osetljivost, zbog čega piscu ne ostaje tematski prostor da o tome govori. Ljubav i brak su čvorište koje dozvoljava diskurs o komunikaciji među narodima: *Berčekova... je u svom romanu iskoristila potonje pitanje kao pokretačku snagu događaja* (Szirmai 1933: 414), te smatra da je zbog toga mogla da prevaziđe muške pisce u opisivanju važnih društvenih pitanja. Time joj je priznao primat u kanonu muškaraca, barem kada je reč o angažovanju.

Sirmai formuliše i svoju rezervisanost prema romanu. Kritičaru koji zagovara primat estetskih vrednosti, u ovom slučaju nedostaje verodostojno prikazivanje nacionalnog karaktera likova, a iz obrazloženja se da zaključiti da mu zapravo najviše smeta nedostatak nacionalnih i kulturnih stereotipa.

U mentalitetu Srbina – Emila malo je rasnih odlika. Ono što je u njemu slovensko, više je blago, neodlučno, rusko. A Srbi su najtvrđi slovenski rod. Njihova ljubav ne poznaje granice. Samo ih molba i reči roditelja mogu zaustaviti (Szirmai 1933: 416).

Nije bolja, međutim, ni ocena nacionalnog karaktera Mađara: *Nisam siguran da bi se Kalan usudio odbiti pruženu ruku kapetana Čovića, koliko god da je bio hrabar momak* (Szirmai 1933: 417). A ni policajac Crnogorac ne odgovara stereotipima: nezamislivo je da ga *ponosni Crnogorac zbog ove uvrede ne bi upucao na licu mesta* (Szirmai 1933: 417).

Beskrajni zid objavljen je 1933. godine. *Dvanaest godina nakon promena granica*, međutim, tema i roman još uvek izazivaju veliko uzbuđenje. Tužilaštvo je zaplenilo sve primerke knjige (Hornyik 1986: 36). To je onemogućilo da se o njemu govori pa su roman Eržebet Berček, „prvi pravi vojvođanski roman“, koji je zaslužio bolju sudbinu, dugo prekrivali pomrčina i zaborav.

Eržebet Juhas se u posthumno objavljenom delu *Határregény/Granični roman* (2001), bavi sličnim temama. Autorka druge generacije neoavangardnog časopisa *Új Symposion,* pokrenutog šezdesetih godina, kao i drugi predstavnici njene generacije, potpuno se prilagođava „muškom književnom kanonu”. Ilejn Šovolter (1994) razlikuje više faza dijaloga s muškim kanonom, među kojima je prvi prilagođavanje književnice muškom načinu govora. Ovo je naročito uočljivo u ranim delima Eržebet Juhas. Druga faza, prema

mišljenju Šovolterove, jeste pobuna i protest protiv muškog kanona, što kod Eržebet Juhas nedostaje. Vrlo rano se, međutim, uočava treća faza koja se odnosi na prikaz ženstvenosti i usmerena je na istraživanje suštine ženskog identiteta.

U mađarskim *literarnim raspravama... književnice su godinama bile prilično nisko u tradicionalnoj književnoj hierarhiji, nisu predstavljale vrednost, čak suprotno* (Bán). Eržebet Juhas stiže do te treće faze uprkos tome što nije mogla da se osamostali od ovog suda književnih rasprava i verovatno bi se bunila kada bi je nazvali književnicom, a ne jednostavno književnikom. U njenim novelama i romanima, međutim, zatičemo formulisanje izrazito ženskih odlika i iskustava. Njeni ženski likovi su figure palanačkog miljea, produhovljene, bez ikakvog praktičnog osećaja, često su neurotične, rastrojene. Kao da stalno lebde iznad zemlje, vođene emocijama i intuicijom, njihov unutrašnji svet je odraz njihove posebne čulnosti.

Naracija poslednjeg romana Eržebet Juhas ukazuje na promene: ona horizonte tumačenja teksta otvara prema šire shvaćenom zajedničkom prostoru, prikazivanju suštine intelektualnosti istočne i srednje Evrope. Pažnju ne usmerava samo na varijabilni identitet, već istovremeno ukazuje i na dodirne tačke ličnog i kolektivnog identiteta.

Granični roman počinje od doživljaja raspada Monarhije i dospeva do opisa traumatičnih iskustava najnovijeg rata. Scena je nedvosmisleno interkulturalna, radnja počinje u Novom Sadu, dok sećanja vraćaju glavnog junaka na godine provedene u Beču, Budimpešti, Pragu i Bratislavi (vidi: Toldi 2010). Jaka metafora naslova *Granični roman* omogućuje mnogostrano tumačenje. Sa ispraznošću pojma *domovina* uvek se suočavaju oni govornici koji su u poziciji da žive životom manjine. Otvara se i perspektiva današnjice u kojoj ni osećaj nepripadanja, ni poziciju života manjine nije moguće ukinuti. *...U pričama roditelja... postojala je jedna druga Mađarska...* (Juhász 2001: 16), koja je postala stvarnost jedino u *doživljaju maternjeg jezika*, u svim drugim domenima *ostala je strana, nestvarna* (Juhász 2001: 16).

Gubljenje jezika i zabrana upotrebe jezika javljaju se kao trauma. Kćerka se buni zbog toga što se njen otac obraća unucima na mađarskom jeziku, ne dozvoljava da se govori mađarski. Ali identitet interkulturalnog takođe se može zateći upravo u upotrebi jezika, *u besmislenom mešanju mađarskog i nemačkog jezika* (Juhász 2001: 61). U romanu se ocrtavaju zapleteni rodbinski odnosi i nacionalna pripadnost unutar porodice, haotičan spoj osećaja simpatije i antipatije. Povezanost nacionalnog i rodnog identiteta konačno se prepliće u liku Mikloša Patarčića. Glavni junak smatra da bi postao „pravi muškarac" kada bi se iskristalisao njegov nacionalni identitet.

U romanu se javlja i preobražaj tradicionalnog modela porodice: ženski likovi su

dominantniji, preduzimljiviji, muškarci su u porodici mlakonje, drugorazredni. Žene iniciraju razmišljanje o nacionalnoj naraciji, čak i provociraju prilikom porodičnih poseta. Suprotne su tradicionalnim obrascima ženskih likova, a pošto im je kompletna ličnost subverzivna, takva je i njihova ženstvenost.

Ova dva primera iz književnosti ukazuju na razlike i paralele u shvatanju rodnog identiteta: autorka s početka 20. veka ima stabilan nacionalni i ženski identitet, dok ona s kraja veka neprestano traga za njima. Rezultat traganja, međutim, nije nalaženje stabilnog identiteta, već još nesigurniji identitet koji vodi do njegovog potpunog gubljenja. Dok književnica s početka veka u svim kritikama dobija povratne informacije za način opisivanja ženskog identiteta, na kraju istog veka ove informacije izostaju. Dok je u razmišljanju o književnosti na početku veka upisano reflektovanje na ženstvenost, rodni aspekti se nisu smatrali ne-književnim, na kraju veka vlada mišljenje da je takvo razmišljanje strano u književnosti.

Razloge za to svakako treba tražiti u društvenim promenama. Na našim prostorima je početak veka vreme buđenja samosvesti kod žena, diskurs o ženstvenosti je istovremeno i diskurs o ravnopravnosti. Posle Drugog svetskog rata se, međutim, zahvaljujući socijalističkom idealu ravnopravnosti, prava žena premeštaju među rešena pitanja, pa nestaju i sigurne odrednice ženskog identiteta. Ali, nesigurnosti načina prikazivanja doprinosi i promena pojma književnosti: postmoderne procedure krajem veka deluju u pravcu fragmentacije.

Moramo dodati i to da o položaju žena koje žive u manjinskim zajednicama postoji veoma malo naučnih radova, pa na ovom mestu ne možemo dati utemeljeniju analizu. Pojava koju smo registrovali je, međutim, i u nedostatku potkrepljujućih studija, veoma rečita: usmerava pažnju na pitanja ženske književnosti i pomera istu sa njene marginalizovane pozicije. Jer i ova dva primera ukazuju na to da su književnice značajno doprinele u ispunjenju zahteva o „velikom narativu" koji se bavi širokim spektrom teme interkulturalnosti. Njihovo ponovno čitanje s rodnog aspekta dovelo bi do novih spoznaja, pa i do redefinisanja njihovog mesta u književnom kanonu.

Literatura

Bán Zsófia. Van-e az irodalomnak neme? Retrieved 10th Nov. 2010, URL: <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/5-van-e-az-irodalomnak-neme?.html>

Börcsök, Erzsébet [1933]. *A végtelen fal.* Szubotica : Jugoszláviai Magyar Könyvtár

Hornyik, Miklós (1986). *A Mi Irodalmunk története és repertóriuma (1930–1933)*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.

Juhász, Erzsébet (2001). *Határregény.* Újvidék: Forum.

Showalter, Elaine (1994). A feminista irodalomtudomány a vadonban: A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. *Helikon,* 4: 417–442.

Szenteleky, Kornél (1931). Hol késik a vajdasági regény?, in *Új lehetőségek – új kötelességek* (Újvidék: Forum Könyvkiadó): 76–78.

Szirmai Károly (1933). Börcsök Erzsébet, a vajdasági regény problémája és A végtelen fal. *Kalangya,* 6: 409–417.

Toldi, Eva (2010). Interkulturalnost, interpersonalne i narativne strategije u savremenoj mađarskoj književnosti u Vojvodini, in: Susret kultura. Zbornik radova (Novi Sad: Filozofski fakultet): 1225–1230.

Éva Toldi

INTERCULTURAL ASPECTS OF WOMEN'S WRITING IN HUNGARIAN LITERATURE IN VOJVODINA

Summary

The study analyses works of women writers of Hungarian literature in Vojvodina which portray intercultural experience, and examines the forms in which the sense of belonging and questions of identity are expressed. These novels express in a subtle way the variedness of a multicultural environment while articulating the characteristics of the women's worldview. The understanding of one's Own and that of the Foreign is based on a traditional mindset, and is expressed through attraction to or rejection of cultural differences. The traditional motifs in these works are borders and walls which depict historical events yet also conceptualize the text: in trying to find an identity of their own, the characters constantly trespass borders with the aim of changing their awareness of a world based on binary opposition. Analysis of the novels makes it possible for us to consider what women's literature and the roles of women characters were like at the beginning, and how they changed by the end of the twentieth century.

Anja Antić; Pavle Sekeruš
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.163.41.09 Albahari
originalni naučni rad

PROBLEM OČUVANJA IDENTITETA U ROMANIMA DAVIDA ALBAHARIJA, *MAMAC* I *SNEŽNI ČOVEK*[1]

APSTRAKT

Književnost postmoderne istraživača imagologa suočava sa specifičnim oblicima odnosa prema drugosti. Nikada veća mogućnost kretanja, način života koji postaje izvesna vrsta putovanja i stalne promene, čine da pojedinac gubi integritet, nemoćan da očuva autentičnost koja ga izdvaja i obeležava. Paradoksalno, sa oslobađanjem od etnocentričnog suđenja o Drugom, dolazi do opasne nezainteresovanosti, indiferentnosti koja ne mora biti znak tolerantnosti, već upravo želje da se Drugi ne primećuje, ignoriše. Na primeru dva romana Davida Albaharija, pokušaćemo da prikažemo kako predstave nacionalnih razlika učestvuju u izgradnji identiteta pripovedača. U radu koristimo studije Benedikta Andersona, Ulriha Bilefelda i Danijela-Anrija Pažoa, a pozivamo se i na psihološke i sociološke teorije Žaka Lakana i Zigmunta Baumana u nastojanju da objasnimo bitne faktore u potrazi za identitetom u delima *Mamac i Snežni čovek*.

Ključne reči: imagologija, postmodernizam, multikulturalizam, identitet, koreni, nesvesno

Imagologija, kao uža disciplina u okviru komparativne književnosti koja se bavi odnosom prema Drugom i njegovom predstavom u književnosti nastaje polovinom prošlog veka. I dok je u prvoj polovini XX veka određeni nacionalni karakter smatran najpre objektivnom činjenicom i kao takav bio tema književnosti, nakon tragedije Drugog svetskog rata karakterizacija na nacionalnom ili rasnom nivou osuđivana je kao katastrofalna predrasuda sa ozbiljnim posledicama. To sve dovodi do razvoja imagologije, discipline koja se služi rezultatima istorije, psihologije, antropologije i sociologije da dublje analizira predstavu Drugog u književnom tekstu. Jup Lersen kaže da imagologija razlikuje auto-slike i hetero-slike, one koje su izraz stava prema sopstvenim kulturnim vrednostima i one koje su stav prema kulturi Drugog. Svako predstavljanje odnosa dve kulture je i predstava sukoba kultura u koju su neizbežno uključene autorove kulturne vrednosti. Drugačije rečeno, u

1 Rad je napisan u okviru projekta „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti“ (OI 178005) Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj republike Srbije.

predstavljanju tuđe kulture ne može se izbeći doza subjektivnost (auto-slika) koja predstavu u Drugom odvaja od objektivne informacije (Leerssen:1997). Priznavanje subjektivnog karaktera predstava o Drugom rezultat su shvatanja, koja se oslanjaju na psihološka znanja a naročito na neke psihoanalitičke teorije, da je slika nekog nacionalnog karaktera u tekstu u funkciji predstave o sopstvenom identitetu u odnosu sa Drugim.

Modernizam i postmodernizam kao epohe imaju neke suštinske razlike koje se manifestuju u umetnosti i književnosti. Umesto apsolutnog i univerzalnog, postmodernizam uvodi relativno i subjektivno, a od sumnje pravi vrhovni princip razumevanja stvarnosti. Nesigurnost i nestabilnost, kao osnovne karakteristike ove epohe druge polovine dvadesetog veka, odražavaju se i na percepciju i razumevanje drugosti. Suština problema je shvatanje identiteta koji, kao proizvod moderne, predstavlja pokušaj bega od nestabilnosti. U postmoderni, zbog opšteg gubljenja čvrstih repera, ovaj se pojam neizbežno dovodi u pitanje.

Za potrebe naše analize koristili smo teorijske postavke Zigmunta Baumana (Zygmunt Bauman), sociologa i filozofa poljskog porekla, autora brojnih radova o modernizmu, birokratiji, racionalizmu i socijalnoj isključivosti. Sa primarno sociološkog stanovišta, on gradi teorije koje mogu biti značajna polazišta za imagološka izučavanja u postmodernizmu. O postmodernizmu govori kao o „likvidnom, tečnom modernizmu“, podvlačeći njegov nestabilan karakter koji podrazumeva odsustvo čvrstih struktura i veliku slobodu kretanja koja sa sobom nosi nedostatak povezanosti sa mestom. U takvoj viziji sveta život je jedna vrsta putovanja pa Bauman navodi četiri postmoderna naslednika modernog putnika. To su šetač, lutalica, turista i igrač koji predstavljaju metaforu postmodernog načina života, to jest, kretanja podstaknutog strahom od vezivanja za mesto. Putovanja u drugoj polovini dvadesetog veka Bauman smatra suštinski različitim od putovanja u devetnaestom veku koja su, po njemu, za cilj imala upoznavanje, razumevanje i dodir sa drugom kulturom (ne govorimo ovde, naravno, o tome šta su modaliteti tog razumevanja). Situacija je sada, može se reći, upravo suprotna: dok je u devetnaestom veku putopisac otvoreno sudio o drugoj kulturi podrazumevajući da je njegova kultura, kultura posmatrača, osnovni kriterijum vrednovanja, dvadeseti vek simulira tolerantnost koja se, naizgled, ogleda u slobodi kretanja. Drugost zbog toga nije manje strana, samo su promenjeni modaliteti njene recepcije (Bauman 1996: 2).

U delima Davida Albaharija koja ovde analiziramo, pripovedač pokušava da se navikne na postmoderni svet koji ne poznaje sentimentalno vezivanje za mesto. On slika unutrašnju borbu balkanskog duha, koji živi u opsesijama porekla i identiteta, u sukobu sa multikulturalnom sredinom kakva je Kanada u kojoj su svi „došljaci“ bez istorije, bez

korena i tla za koje bi bili vezani. U delu *Mamac* ova razlika istaknuta je likom Donalda, kanadskog pisca i pripovedačevog prijatelja, koji predstavlja oličenje kanadskog duha sa kojim se pripovedač uvek sučeljava povodom problema istorije i načina života:

> „Zbog toga smo uvek odlazili u isti restoran, premda je to za Donalda bio još samo jedan izraz evropskog duha. Evo, rekao je Donald, iako smo tek treći put ovde, već me prožima dekadentni evropski osećaj posedovanja mesta“ (Albahari 1997: 46).

U romanu *Snežni čovek* ne postoji ni jedan pripovedačev sagovornik koji bi svojim stavovima naglašavao razlike između njihovih svetova. Iako je pripovedač u kontaktu sa različitim likovima, najveći deo romana je u obliku usamljenog monologa koji svedoči o dubokom osećaju nepripadanja:

> *Još uvek nisam mogao tu ulicu da nazovem svojom, nisam, u stvari, ni znao kako se zove, hodao sam pre kao neko ko odlazi nego neko ko dolazi, ponajmanje kao neko ko tu živi (Albahari 2007: 24).*

U periodu koji je obeležen ratovima, pojava egzila veoma je česta i predstavlja jednu od važnijih tema naše književnosti s kraja dvadesetog veka. Autor čitav dvadeseti vek naziva „vekom egzila“, i smatra da je zbog toga *i literatura ovog veka obeležena tom temom* (u Đerić 1997: 5). Ovde se suočavamo sa Baumanovom kategorijom lutalice, kao jednim od tipova postmodernog „putnika“. Kao i turista, lutalica nema osećaj pripadanja nekoj teritoriji i društvu, ali za razliku od ovog prvog, on ne putuje radi zadovoljstva već iz manje ili veće nužde. Izgnanstvo tako postaje jedino ime koje on može dati svom novom životu i sa kojim se teško miri. Prema Baumanu, u postmodernizmu se izvrće do tada preovlađujući odnos snaga pa lutalica postaje model prema kojem se svet oblikuje (Bauman 1996: 3).

U romanu *Mamac*, pripovedač mnogo više govori o svom životu pre odlaska iz zemlje i istorijskim okolnostima koje su ga nagnale da je napusti. U sećanjima na zbivanja na Balkanu u drugoj polovini dvadesetog veka, veliki deo zauzima priča njegove majke, još jedne žrtve ratova koji su je primoravali da često menja mesto boravka u pokušaju da spasi svoju porodicu. Za razliku od majke, čiju istrajnost uvek ističe i kojoj se otvoreno divi, junak ovog romana odabrao je izgnanstvo i napustio zemlju u kojoj se istorija ratova ponavlja. Zbog takvog izbora, u njegovoj ispovesti uvek je prisutna određena doza osećaja krivice i svest o gubitku temelja. Slično tome, pripovedač *Snežnog čoveka*, priznaje da daljinu uvek zamišlja kao određenu vrstu bekstva i shvata da će se na tuđem kontinentu uvek osećati kao stranac, kao čovek koji bezuspešno pokušava da povrati unutrašnju

stabilnost i da se reši neprestanog osećaja usamljenosti. Ipak, kao što to kaže Bauman, biti lutalica, izgnanik, stranac, nije više izuzetan slučaj već pre tip postmodernog načina života o čemu svedoči i prvi susret junaka u novoj sredini sa ženom koja živi u kući u susedstvu:

> *„Ne morate da brinete“, rekla je, „i ja sam stranac“. Klimnuo sam glavom i čvršće stisnuo kvaku. „Na neki način“, rekla je, „svi smo stranci u ovoj zemlji“. Tada je već ponovo bila na tremu. „Ponekad verujem“, rekla je, „da ova zemlja uopšte ne postoji, da smo je svi zajedno izmislili, i da će jednom morati da dođe trenutak kada ćemo uvideti da živimo u praznini“* (Albahari 2007: 70).

Bilo da je odlazak manje ili više voljan, problem susreta i saživota sa Drugim uvek je u nekoj meri prisutan. U dvadesetom veku zaista retko gde postoje regioni koji nisu, na ovaj ili onaj način, multietnički, ali moramo se složiti da je Kanada svakako jedna od nekoliko država gde je ova pojava najviše izražena. Poslednji popis stanovništva izveštava da u toj zemlji postoji preko dvesta različitih etničkih korena. Multikulturalizam svakako jeste rešenje sa pozitivnom početnom idejom (da se izbegne sukob između autohtonog i velikog broja novopridošlog stanovništa, kao i imigranata međusobno), ali treba, ipak, imati na umu i ono na šta upozorava francuski komparatista Danijel-Anri Pažo (Henri Pageaux) kada kaže:

> *Upozoravamo na velikodušno ali netačno tumačenje koje od multikulturalizma pravi transistorijsku pojavu, neku vrstu univerzalne tolerancije kojim se on predstavlja kao protivotrov svemu što nije otvorenost, što je diskriminatorno, rasističko, seksističko. Isto tako bi bilo pogrešno od protivnika multikulturalizma praviti netolerantne ljude i neprijatelje demokratskog duha* (Pageaux 2006: 24).

Politika multukulturalizma ne garantuje, dakle, socijalnu toleranciju i integraciju. U Kanadi je problem netolerancije manji nego u drugim multietničkim regionima. Ipak, javlja se, kao i svugde, problem određivanja granice između suvišnog i optimalnog multukulturalizma. Ukoliko se, naime, s jedne strane teži ka ujednačavanju i nekoj vrsti homogenosti, dolazi do problematičnog održavanja individualnosti i identiteta, jer je teško zamisliti potpuno tolerantnu interakciju i dodir sa stranim uz zadržavanje različitosti. Problem se, dakle, javlja kod onih pojedinaca, kakvi su i pripovedači romana koje analiziramo, koji teže prihvataju takvu vrstu asimilacije, to jest osećaju da pri tome ne uspevaju da održe sopstveni identitet. U delima Davida Albaharija, kao što smo već napomenuli, radi se o tome da je junak poreklom sa prostora koji snažno drži do korena i vezuje ljude bremenom svoje burne istorije.

Videli smo da je osnovni problem pripovedača romana koje analiziramo osećaj

nepripadanja mestu na kojem treba da provedu deo svog života. Da bi mogli da žive, oni moraju da imaju jasnu sliku o svom identitetu. Budući da je identitet ovih junaka usko vezan za odrednice porekla i korena, oni su u stranoj zemlji rastrzani u nastojanju da izgrade sliku o svojoj jedinstvenoj ličnosti:

> *Donald nešto ne razume. Donald misli da je čovek bez korena divna stvar, jer odsustvo korena omogućava potpunu slobodu, što je dalje povezano sa elementarnim američkim mitovima o kretanju bez granica. Reč je, naravno, o mitovima doseljenika, a ne o praverovanjima američkih Indijanaca. Donald može da misli tako zato što nikada nije imao nikakav koren. On ne zna šta znači imati svoje mesto, znati da je to mesto samo tvoje, vraćati mu se ili ga napustiti zauvek* (Albahari 1997: 86).

Kada evocira život svoje, u trenutku pripovedanja pokojne majke, junak romana *Mamac* želi da istakne potrebu za poznavanjem i posedovanjem sopstvenih korena bez kojih je izgradnja i očuvanje identiteta, čini se, nemoguća. Srpkinja koja se dva puta udala za Jevrejina, njegova majka je u jeku ratova i progona Jevreja i sama prešla u ovu veru, i odgojila svoju decu u njoj. Kako pripovedač kaže, njoj je to bilo potrebno da bi osećala da negde pripada. Vidimo, dakle, da je identitet ovde prikazan u svojoj najužoj vezi sa pripadanjem određenoj zajednici. Paradoksalno, u vreme kada nije bilo poželjno biti Jevrejin, majka junaka je u pripadanju upravo ovoj zajednici pronašla neku vrstu sigurnosti. Problemu jevrejstva u ovom romanu posvećen je značajan deo. U mnogim imagološkim studijama, u razmatranju problema drugosti, Jevreji zauzimaju posebno mesto. Kod Bilefelda (Ulrich Bielefeld) tako čitamo da „oni oličavaju stranost po sebi“ i da uvek predstavljaju *prototip sumnjivih stranaca kao kolektivne grupe kojoj se ne može verovati ni u slučaju da su asimilovani* (Bilefeld 1998: 63). Dok priča Donaldu život svoje majke, pripovedač kaže: *Ovde, rekao sam, u Zagrebu, ona je u prvi mah Srpkinja a kasnije Jevrejka, u svakom slučaju tuđinac, dvostruki tuđinac...* (Albahari 1997: 55).

U *Snežnom čoveku* nema naznaka o jevrejskom poreklu junaka i mnogo je manje pažnje posvećeno istoriji pripovedačevog naroda a mnogo više samom odnosu geografije i istorije to jest, prostora i sudbine. Kroz ispovest junaka autor razmišlja o uskoj vezi između istorijskih zbivanja, to jest sukoba među ljudima, i prirodnih, geografskih granica. Razmišljajući o tome zašto je došao, to jest, što je možda još važnije, zašto je otišao, pripovedač zaključuje da *daljina nije uspela da (ga) udalji od mesta kojem (je) stvarno pripadao* (Albahari 2007: 142). Tako je još jednom jasno podvučena veza između tla i čoveka, porekla i identiteta.

Kada govorimo o stereotipima, treba imati na umu da oni uvek imaju dvostruku ulogu.

S jedne strane, ono što se za pojam stereotipa obično vezuje jeste činjenica da predstavljaju određenu sliku koju imamo o Drugom, čija je glavna karakteristika nekritičko uopštavanje i tendenciozna hijerarhizacija. Ono što je, međutim, mnogo značajnije za stereotipe jeste njihova uloga u izgradnji sopstvenog identiteta. Stoga je, pored sociioloških razmatranja, u analizi izgradnje identiteta u odnosu prema Drugom, veoma važno u obzir uzeti i ona psihološka. U ovom smislu mi ćemo oslonac potražiti u psihoanalitičkim teorijama prema kojima se identitet subjekta sastoji od složenih odnosa svesnog i nesvesnog ali i odnosa jastva i drugosti.

Kada se govori o vezi psihoanalize i postmoderne književnosti uvek se dolazi do Žaka Lakana (Jacques Lacan) i značaja koji je on davao ulozi jezika u razumevanju nesvesnog. U delima Davida Albaharija, pripovedač u jeziku pronalazi simbolično značenje svog stanja i svedočanstvo svih poteškoća u privikavanju na novi život. Pripovedač *Mamca* tako, kao jednu od bitnih odlika, koja nam pomaže da razumemo duh njegove majke, navodi činjenicu da se često izražavala u poslovicama, narodnim mudrostima, odlomcima iz junačkih pesama i poučnim upadicama. Njen jezik, dakle, potpuno odgovara njenoj privrženosti poreklu i kulturi njenih prostora. Za razliku od majke, pripovedač odlučuje da se odrekne svog jezika, da ga zauvek napusti kao što je napustio svoju zemlju. Tako je doneo odluku da više nikada ne progovori na maternjem jeziku, pokušavajući na taj način da se otrgne dvostrukom postojanju i da izgradi jedinstveni identitet povezujući ga jasno sa jezikom na kojem se izražava. Ipak, strani jezik mu neprestano poručuje da ne pripada mestu na kojem se nalazi, a preslušavanje trake sa majčinom ispovešću nemilosrdno ga podseća na njegovo poreklo:

> *Neki filozof je jednom upozorio da čoveka najviše može da zaludi verovanje da gospodari jezikom, iako jezik zapravo vlada nad nama, tako nešto. To sam dobro osetio tokom protekle dve godine u Kanadi, možda bolje nego bilo šta drugo, ništa drugo i ne znam tako dobro, ništa nisam sagledao u takvoj jasnoći kao tu moć jezika. Osećao sam kako me drugi jezik obuzima, kako me prilagođava svojim zahtevima, kako i sam postajem druga osoba. I zato, kada sam čuo majčin glas, ustuknuo sam, ne zbog toga što je njen glas dopirao, kako se to obično kaže, s one strane groba, već zbog toga što sam osetio, i to kao stvarni bol, kako me moj jezik odvlači od novog domaćina i velikom brzinom vraća u prvobitno obličje* (Albahari 1997: 45).

Iako na nešto drugačiji način, i pripovedač romana *Snežni čovek*, veliki značaj pridaje jeziku i činjenici da on predstavlja konstitutivni element identiteta. On tako balkanske sukobe i raspad Jugoslavije, između ostalog, dovodi i u vezu sa jezičkim mnoštvom koji je ta zemlja uzaludno pokušavala da pomiri. Iako jezik svakako nije uzrok ratova, on je za

pripovedača simbol svih nepomirljivih razlika među narodima. Taj simbol on koristi i kada govori o istoriji uopšte ali i o samom sebi, neprestano rastrzanom između dva kontinenta, dva života i, konačno, dva odvojena postojanja. Tako, u jednom od brojnih trenutaka, kada pokušava da opravda odluku da konačno napusti svoju zemlju, on kao razlog navodi upravo činjenicu da jezik, koji je nekada trebalo da bude zajednički, nije više, kao takav, postojao:

> *„Ne“, rekao sam pred vratima koja su i dalje bila otvorena, koja su stajala kao ram između gušće i ređe tame, „došao sam zato što jezik nije više ništa značio, što se prosipao kao brašno u mlinu, što ga, zapravo, nije više bilo“* (Albahari 2007: 125).

Pošto nosi određenu strukturu mentalnih i kulturnih operacija, jezik aktivno učestvuje u izgradnji čovekovog identiteta. Tako je promena jezika u delima koje analiziramo, jedan od bitnijih faktora suočavanja pripovedača sa drugošću u samom sebi.

Napuštanje čvrstih vrednosnih kategorija i kulturni relativizam koje je sa sobom donela druga polovina dvadesetog veka, nisu odnos prema Drugom učinili manje problematičnim i manje vrednim predmetom posmatranja. Naizgled, čini se da je etnocentrični pogled, tako karakterističan za putopisce devetnaestog veka, prevaziđen širenjem kosmopolitskih ideja i sve prisutnijom idejom globalizacije. Međutim, jedan vek kasnije, kada se ljudi mnogo više i lakše kreću i imaju bolja saznanja o drugim kulturama, problem drugosti nije manje intrigantan. Promenio se, zapravo, samo način na koji se on ispoljava. U dvadesetom veku, naime, ne dominiraju evropocentrični sudovi, rasizam, robovlasništvo i kolonizacija, ali je takođe nestalo i romantičarskog interesovanja za drugost. U prividu razumevanja, stranci sada žive jedni pored drugih bez pravog poznavanja (pa čak i priznavanja). Paradoksalno, dolazi do opasne nezainteresovanosti, ravnodušnosti prema Drugom, što ne mora biti znak tolerantnosti, već želje da se Drugi ne primećuje kao da on ne postoji. Upravo zbog velike slobode kretanja i čitavog načina života koji postaje jedna vrsta putovanja i stalna promena, pojedinac gubi svoj integritet, nemoćan da, pred, već pomenutom nezainteresovanošću grupe, očuva ono autentično što ga izdvaja i sačinjava. Čini se tako da u postmodernizmu nije više najveći problem kako izgraditi svoj identitet, već kako ga sačuvati. Usko vezan za podneblje i kulturu pripovedačevog porekla, njegov identitet u romanima *Mamac* i *Snežni čovek* stalno je pod znakom pitanja. Rastrzan između svog porekla i želje da se prilagodi, pripovedač je nemoćan da se konačno opredeli i istovremeno svestan da bez tog opredeljenja ne može da postoji.

LITERATURA

Albahari, David (1997). *Mamac*. Beograd: Stubovi kulture.

Albahari, David (2007). *Snežni čovek*. Beograd: Stubovi kulture.

Anderson, Benedikt (1990). *Nacija: zamišljena zajednica.* Prev. Čengić Nata, Pavlović. Zagreb: Školska knjiga.

Bauman, Zygmunt Bauman (1996). „From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity.“ Retrieved 16th May 2011, URL:
<www.nyu.edu/classes/bkg/tourist/Baumann-pilgrim-tourist.pdf>.

Bilefeld, Ulrih (1998). *Stranci: prijatelji ili neprijatelji.* Prev. Gojković Drinka. Beograd: Biblioteka XX vek.

Đerić, Zoran (1997). „Vek egzila, Razgovor sa Davidom Albaharijem“. *Polja*. 403/404: 4-5.

Franklin, Adrian (2003). „The tourist syndrome, an interview with Zygmunt Bauman.“ Retrieved 16th May 2011, URL:
<http://tou.sagepub.com/content/3/2/205.short>.

Leerssen, Joep (1997) „Images - information - national identity and national stereotype.“ Retrieved 20th January 2012, URL: <http://cf.hum.uva.nl/images/info/leers.html>.

Lakan, Žak (1986). *XI Seminar, Četiri temeljna pojma psihoanalize.* Prev. Mirjana Vujanić-Lednicki. Zagreb: Naprijed.

Lešić, Zdenko (2006). „ „Mi“ i „naša“ kultura i „oni“, drugi“, u *Susret kultura*, ur. Ljiljana subotić (Novi Sad: Filozofski fakultet): 87-90.

Pageaux, Daniel-Henri (2006). „Od multikulturalizma do interkulturalnosti“. Prev. Sekeruš Pavle, u *Susret kultura.* ur. Ljiljana Subotić (Novi Sad: Filozofski fakultet): 23-29.

Rot, Klaus (2000). *Slike u glavama.* Prev. Bajazetov-Vučen Aleksandra. Beograd: Biblioteka XX vek.

Sekeruš, Pavle et all. (2007), *Imagology, The cultural construction and literary representation of national characters, A critical survey.* Ur. Manfred Beller i Joep Leerssen. Amsterdam/New York: Rodopi.

Anja Antić, Pavle Sekeruš

THE PROBLEM OF PRESERVATION OF IDENTITY IN NOVELS *BAIT* AND *SNOW MAN* BY DAVID ALBAHARI

Summary

When it comes to postmodern literature, imagology, as a discipline of comparative literature, faces a specific problem. Because of the wide liberty of movement and certain lifestyle which becomes a kind of a journey and perpetual change, an individual loses its integrity, powerless to preserve that what is authentic and what makes him stand out and defines him. Paradoxically, being free from the ethnocentric judgment about the Other leads to a dangerous disinterest, indifference towards the Other, which need not be a sign of tolerance but the desire to not notice the Other, to render him inexistent. In this essay we will try to review what kind of role does presentation of national differences play in the creation of the narrator's identity, on the example of two novels by David Albahari. Besides certain literary studies, we refer to some psychological and sociological theories from Jacques Lacan and Zygmunt Bauman and strive to explain the relevant factors in the pursuit for the identity in the novels *Bait* and *Snow Man*.

X

KNJIŽEVNI KONTAKTI KAO KULTURNI KONTAKTI

Ljiljana Matić
Université de Novi Sad
Faculté de Philosophie

UDC 821.133.1(71).09-3
originalni naučni rad

LE MESSAGE ALTRUISTE DE LJUBICA MILIĆEVIĆ AUX ENFANTS ET AUX ADOLESCENTS

RÉSUMÉ

Ljubica Milićević, romancière canadienne d'origine serbe, a envoyé un message philosophico-humaniste prêchant la tolérance dans son roman *Le chemin des pierres* et en peignant les problèmes identitaires dans son ancienne patrie. La même année, en 2002, elle a publié le roman *Marina et Marina*, où elle raconte l'histoire d'une amitié perdue et retrouvée entre deux petites filles, de deux ethnies différentes dans un petit village de Kosovo. Dans le passé, les deux communautés vivaient en paix, en bons voisins qui se respectaient et s'entraidaient. Les adultes introduisent conflits, guerre et intolérances de toute sorte dans le monde harmonieux des deux Marina, mais leur amitié se montre plus forte que l'altérité du prochain imposée par leurs parents. En 2008, Ljubica Milićević continue leur histoire dans le roman pour adolescents *Marina, Marina et Marina* dont l'action se passe à Montréal et où les trois Marina cherchent, au-delà des différences culturelles, à vivre en harmonie avec les autres. C'est le message altruiste de la romancière sur l'importance de l'amitié et de la tolérance aux enfants du monde entier, mais aussi aux adultes dont les décisions détruisent souvent le monde du prochain trop proche.

Mots-clefs: *littérature canadienne, littérature québécoise, littérature d'enfance et de jeunesse, tolérance, amitié, altérité*

La tolérance, le rapport envers l'Autre, l'altérité, le déracinement, le dédoublement et le besoin d'exprimer ses souvenirs dans une langue autre que sa langue maternelle, ce sont des sujets typiques aussi bien pour l'œuvre de Ljubica Milićević que pour l'œuvre de tout écrivain migrant. La problématique de l'altérité dans la littérature francophone se prête ici à un vaste champ de réflexion où les valeurs modernes et traditionnelles, objectives et subjectives, apparaissent de manière saisissante. Le regard sur soi – dans le sens du dédoublement ou de la distanciation – et/ou sur l'autre – différent de soi – permet d'affirmer une identité tantôt intime, tantôt plurielle et complexe. De manière générale, nous pouvons constater que quatre mouvements structurent les romans de l'écrivaine Ljubica Milićević:

l'affirmation de soi grâce à l'autre, l'espace-temps de l'altérité, la subjectivité de l'altérité, l'assassinat et la découverte de l'autre. Désirant s'affirmer dans un autre espace, elle a quitté son pays natal et le 6 août 1974 elle est venue s'installer à Montréal, où elle vit toujours, sans connaître les deux langues officielles parlées au Canada. Décidée de réussir dans le Nouveau Monde, elle finit par maîtriser les deux langues de son pays d'adoption et depuis, se sert de l'anglais pour écrire de la poésie, et du français pour écrire des ouvrages en prose. Dans sa ville d'adoption située sur le majestueux fleuve Saint-Laurent, elle se confronte avec le problème de l'identité et se souvient de Belgrade, située sur le Danube. Écartelée entre son passé et son avenir, elle aussi, comme la plupart des émigrants, embrasse la carrière d'écrivaine pour bâtir des ponts entre la culture dont elle est issue et celle qui est ouverte pour les souvenirs de nouveaux compatriotes. Philosophe, elle aime citer la phrase de Heidegger de sa *Lettre sur l'Humanisme* que „la langue est la maison de l'être" et – tout en gardant la culture et la tradition de sa patrie et sa mémoire, voire, ses souvenirs de la vie antérieure et ses racines affectives – elle rejoint d'autres écrivains migrants montréalais, qui ont adopté la langue française et qui, au dire de Carmen Mata Barreiro, „colorent la langue de Montéral des accents d'un ailleurs, mémoire sonore et revendication du respect de l'altérité". (Mata Barreiro 2003:321)

La nouvelle patrie et la nouvelle langue que Ljubica Milićević a adoptées lui offrent la possibilité de dresser des ponts et des lignes de démarcation entre son passé et son présent et, grâce à l'écriture, elle s'approche de l'Autre. Dans une interview pour Radio-Canada, menée par Alina Apostolska le 25 avril 2002, l'écrivaine souligne l'importance de l'écriture pour elle et pour tout écrivain migrant:

> L'écriture est un exercice de perfectionnement. Un acte qui permet d'affiner sa pensée et ses qualités de conteur par un travail constant d'amélioration de son style à travers la langue utilisée. Une personne mordue par la prétention d'écrire ne peut être que fascinée par les possibilités d'une langue nouvelle et la découverte de son florilège unique, son espace.

Ce désir de perfectionnement n'est pas valable seulement pour l'écriture; c'est aussi le besoin de l'écrivaine migrante de se frayer un chemin vers l'avenir prospère, de se recréer un foyer dans le pays d'adoption et de se faire comprendre par l'Autre. Pour se faire comprendre, il faut d'abord puiser dans les bagages mentaux et présenter les gens, la culture et la littérature de son pays d'origine et ce besoin est commun pour tout écrivain migrant. C'est pourquoi les histoires des romans *Le chemin de pierres* et *Marina et Marina*

de Ljubica Milićević commencent en ex-Yougoslavie et ensuite les héroïnes quittent leur patrie et viennent s'installer au Canada. Le signe incontestable que la romancière s'est recréé une nouvelle identité et se plaît dans le pays d'accueil, c'est qu'elle n'éprouve plus le besoin de raconter des histoires de son pays d'origine. C'est pourquoi l'action du roman pour adolescents *Marina, Marina et Marina* se passe à Montréal, dans le nouvel entourage de la romancière. Le passage spatial et temporel est effectué, les souvenirs restent dans le passé et l'écrivaine et les héroïnes de son nouveau roman se sont bâties une nouvelle identité. Mais, pour y parvenir, il fallait d'abord raconter son histoire d'un ailleurs lointain et inconnu aux nouveaux compatriotes. Dans son article „À la recherche d'une identité entre passé, mémoire et migrance: la voix des femmes de l'Europe de l'Est", Elena Marchese affirme que „l'histoire personnelle du déracinement des personnages se soude à l'histoire collective de [son] pays, la Yougoslavie, ravagé par une guerre abominable" (Marchese 2007:168) et pose que de ces écritures émerge la nécessité, pour le migrant, de trouver une harmonie intérieure qui lui permette d'affronter sa situation d'exilé, d'individu partagé entre deux mondes.

Le cas de Ljubica Milićević montre bien le changement de son identité sous l'influence de deux nouvelles langues adoptées, mais comme elle disait dans son interview mentionnée *supra*, „l'émigrant n'est pas seulement écartelé entre deux langues, il a été coupé de ses racines affectives (qu'une analyse objective réduirait souvent à des tics culturels acquis pendant l'enfance, des 'odeurs de cuisine', disait Lévy-Strauss". Elle pose qu'elle se sent marquée par „cette appartenance, la langue qui efface et crée des attaches" et nous les découvrons dans ses livres comme les sujets primordiaux de son écriture.[1]

Les souvenirs d'enfance, son attachement à son pays d'origine et son humanisme profond ont inspiré Ljubica Milićević pour écrire son roman *Le chemin des pierres*. Au dire de Lucie Lequin, cet ouvrage „met en scène le sentiment d'étrangeté". „Sa ville natale n'est plus que guerre, haine et peur", tandis que „le Québec, lieu habité, à peine évoqué, est associé à la sécurité, à la liberté d'être et de porter son nom." (Lequin 2008 :13) Davantage fiction de soi que roman sur l'exil, cette œuvre est une mise en question du mal impudique impuni et inhumain qui se fait au grand jour, sans obstacle, sans scandale. En effet, ce roman, cet appel à la paix et à la cohabitation en bons voisins est marqué par la dualité de la romancière. Le roman est composé en diptyque, dont la première partie raconte les souvenirs de Mala, jeune femme qui avait quitté la Yougoslavie pour aller s'installer à Montréal et qui y revient, vingt ans plus tard, pour enterrer sa mère. La deuxième partie rapporte l'histoire douloureuse et l'exil de Valentin, de sa demi-soeur Emina et de la jeune

1 Le texte de l'interview nous a été fourni par l'écrivaine elle-même.

femme de Sarajevo, assiégée lors des luttes récentes en Bosnie. L'héroïne, „en quête de pénitence, après avoir conté le récit d'Emina, „emportera son histoire de l'autre côté des mers". Cette fiction basée sur les souvenirs et la vérité rappelle que l'amour l'emporte sur la mort, la tolérance sur la haine et l'avenir sur le passé.[2]

La dichotomie est présente de même dans le roman de jeunesse *Marina et Marina*, où les deux fillettes appartenant à deux ethnies différentes, se ressemblant comme deux gouttes d'eau, portent le même prénom, la seule différence étant les taches de rousseur qu'elles ont l'une sur la joue gauche et l'autre sur la joue droite. À les voir ensemble, l'on dirait la même personne se reflétant dans une glace. La romancière a trouvé deux prénoms parmi les plus fréquents dans les langues respectives des deux fillettes, que le lecteur avisé devine facilement: une Marina est Serbe et l'autre Albanaise. La première Marina vit dans une maison blanche et l'autre dans une maison bleue dans un village entouré de montagnes et où les champs sont recouverts de pivoines rouges, fleurs emblématiques de la région de Kosovo. Ce parallélisme est voulu et, symboliquement, il souligne l'harmonie dans laquelle vivaient les habitants les uns près des autres. Les habitants se rendaient ensemble aux fêtes et aux mariages et tous, ils aimaient les deux amies, passionnées des fleurs. Elles réussissent à créer deux fleurs de couleurs différentes, qui paraissent identiques dans leur différence: une fleur est rouge avec un pétale blanc et l'autre blanche avec un pétale rouge. Cette couleur désigne le point cardinal du Sud depuis la plus haute Antiquité, le latin Punique et le grec Phoenix désignant la culture du sud de la Méditerranée et l'oiseau mythique Rokh ou Simurgh de l'hémisphère austral ainsi que la mer Rouge d'après la traduction littérale de la toponymie des cartes des civilisations anatoliennes; le rouge est ambivalent dans la symbolique occidentale. Il symbolise l'amour, la passion, la régénérescence, la vie, la richesse et l'aristocratie ; mais en Serbie la pivoine rouge symbolise le sang des chevaliers moyenâgeux serbes ayant péri lors de la bataille contre les Ottomans. Le blanc est assimilé à la pureté, à l'innocence, à la propreté, à la virginité, au vide, aussi bien en Europe qu'en Afrique ou encore en Asie. De même, le blanc s'oppose au rouge et marque la fin des hostilités. Dans le cas des deux Marina, des musiciens portaient leurs fleurs à la boutonnière lors des fêtes et personne ne se préoccupait par le fait qu'on ne pouvait pas donner un nom aux fleurs, étant donné que les fillettes portaient le même prénom. Encore une fois, symboliquement, l'unité de deux ethnies est assurée par le fait que Mari et Rina s'unissaient dans Marina. L'amitié de deux peuples vivant ensemble pendant des siècles paraissait aussi stable que l'amitié de deux amies et voisines. Mais,

2 Qu'il nous soit permis de souligner que nous étions la première lectrice de ce roman, grâce à notre confrère Aurélien Boivin, qui a bien voulu publier notre compte-rendu dans la revue *Québec français*, n° 128, 2003, p. 4-26.

un jour des feux d'artifice se sont vus remplacés par des explosions des obus et des fusées déchiraient le firmament. Les adultes commencent à se promener avec des fusils à l'épaule et les parents interdisent à leurs filles respectives les rencontres quotidiennes avec l'autre Marina. L'amitié des deux fillettes persiste malgré les interdictions et elles se séparent en se cherchant déjà des regards. „Alors qu'elles se tenaient debout au bord de la route bourbeuse, face à leur maison blanche ou bleue, le regard qu'elles jetaient vers le jardin bien-aimé n'attendrit qu'un instant le cœur de leurs parents, trop durci, hélas, par la peur, la colère et la haine." (Milićević 2002: 46-47)

Dans ce récit pour enfants tout est sous le signe de deux: la romancière s'identifie à ses personnages en prêchant la tolérance entre les ethnies, l'amitié et la compréhension parmi les gens et les deux fleurs symbolisent l'espoir des deux fillettes de se retrouver. Cela se produit en effet deux ans plus tard „au pays de l'hiver" (Milićević 2002: 51) et cette fois-ci grâce aux roses blanche et rouge dans une fenêtre se reflétant dans la vitrine d'une fleuriste dans laquelle se voit l'une des Marina, en se confondant avec son amie perdue. La romancière raconte la rencontre de deux amies „au pays où l'on parle français" dans un style sobre et poétique en envoyant aux lecteurs son message humaniste posant que l'amitié est plus forte que l'inimitié, que l'espoir l'emporte sur le désespoir et la vie sur la mort. Le message destiné aux enfants est adressé aussi aux adultes.

En continuant son jeu symbolique sur le deux, où les deux amies ont acquis l'affirmation de soi grâce à l'image „dans le miroir" de l'autre dans son roman jeunesse *Marina et Marina*, Milićević transpose l'espace-temps de l'altérité lorsqu'elle nous montre que l'écoulement du temps n'a pas changé l'affection des meilleures amies installées „dans cet hiver blanc" québécois. L'action du roman pour adolescents *Marina, Marina et Marina* s'ouvre au printemps, cette période du réveil de la nature et de l'espoir dans les âmes des gens. „Une brise printanière caresse" les cheveux de Marina et „une odeur de lilas flotte dans l'air limpide"[3] (Milićević 2004: 1) Le lien avec la patrie est assuré par le nouvel espace, qui fait écho au paysage familier de leur enfance: le quartier montréalais banlieusard dans lequel habitent Mina et Rina „s'étend sur le flanc d'une colline surnommée 'la Montagne'" (Milićević 2004: 1); elles habitent au deuxième étage, dans les duplex semblables; la porte sculptée de la maison de Rina, peinte en rose, est très différente de celle dans leur village natal. Pourtant, des ruisseaux dont se servaient autrefois des tanneurs ont disparu et „des émigrés de tous les coins du monde se sont installés sur les coteaux de l'ancien village des tanneurs". Dans les écoles, la présence de l'Autre est très bien acceptée et le trans-culturel, voire le multiethnique, est manifeste par la couleur de peau des écoliers appartenant

3 Le texte du roman nous a été fourni par l'écrivaine elle-même et la pagination est faite d'après la version dactylographiée.

presque à toutes les races de la planète et lors de la récréation, on entend parler beaucoup de langues différentes. Dans l'espace canadien, l'hostilité imposée aux familles des deux Marina est bizarre, incompréhensible et intolérable. Les deux amies vont pratiquer tous les stratagèmes dont elles disposaient pour réconcilier les anciens voisins des maisons blanche et bleue.

La subjectivité de l'altérité est enrichie par l'arrivée à l'école de la troisième Marina originaire de la Gaspésie, „à la voix rauque de garçon en train de muer" (Milićević 2004: 38). Physiquement, elle ne se distingue pas des deux Marina que par les taches de rousseur sur le front. Marina la Québécoise est prête à aider ses nouvelles amies dans leurs efforts d'approcher les anciens voisins. C'est pourquoi elle donne ses habits à Mina qui, déguisée, rend visite à Rina. La mère de Rina est confondue, elle doute que sa fille continue d'être amie avec Mina, mais, elle ne peut rien prouver. D'autre part, Mina et Rina, devenues adolescentes, deviennent rebelles à l'autorité paternelle et cessent de voir leurs parents comme un idéal à imiter. Mais, il ne faut pas oublier non plus que les trois Marina se confrontent aux problèmes de l'adolescence dont parle Hélène Deutsch et dans cette phase de la maturation l'individu se voit protégé parmi ses camarades et guidé par le maître du groupe. Les jeunes mènent le jeu aussi bien contre les adultes que contre leurs camarades qui essayent de les dominer. Le monde réel scolaire destiné au travail sérieux servant à préparer les jeunes pour leur vie d'adulte offre une sorte de fuite temporaire dans le monde imaginaire, car les écoliers préparent une pièce de théâtre dont l'histoire se déroule au Moyen-Âge. L'atmosphère fait penser aux châteaux et aux ponts-levis et la pièce se termine par un bal, lors duquel dansent le chevalier amoureux et la princesse. Le rôle du chevalier est donné à Adrian, un adolescent qui „joue à l'amour" comme l'explique Hadfield, en confondant le romantique et le romanesque, voire l'impossible et l'inexistant, et qui, „connaissant les traditions strictes" (Milićević 2004: 17) de la famille de Mina et se croyant drôle, l'appelle „sa bien-aimée" devant tout le monde, y compris la mère de Mina. Elle a essayé de s'expliquer avec le garçon, mais il s'est moqué d'elle et continue à mimer une intimité inexistante dès qu'il y a un public ou, pire encore, quand sa mère vient la chercher. Un tel comportement mérite un châtiment et les filles vont faire semblant de jeter un sort en le saupoudrant en public d'une poudre magique, un „Double rouge" fait du pigment et du paprika. Symboliquement, le Double, ce sont les deux Marina, car Adrian aura l'impression que Mina s'est dédoublée, et la couleur fait penser aux sorcières de leur ancienne patrie qui savaient provoquer la peur de la flamme infernale. La poudre magique représente le lien entre l'enfance, dans laquelle les jeunes croient au surnaturel, et de l'adolescence, où le côté inconnu du sexe opposé ne provoque pas encore une attraction,

mais incite les jeunes du même sexe à se lier en groupes contre „le sexe méprisé“. Karine, qui fait la loi parmi les filles, „est aussi dangereuse qu'Adrien“ (Milićević 2004: 27), et cette puissante, grande, vorace Karine sera de leur côté. La chef de bande et ses fidèles se mettent à la disposition des triplettes pour faire dégringoler Adrien de son piédestal. C'est Karine qui le saupoudre, en lui prédisant qu'il aura des apparitions et qu'il finira fou grâce à la recette des jeteuses de sorts du pays de Mina. S'il ne promet pas en public de laisser tranquille Mina, ses hallucinations vont passer du double au triple. Le complot des triplettes de parents différents ne faisant qu'un et de Karine, cette Autre qui vient à leur aide, s'est élargi sur les adultes: les professeurs et le père de Mina. Ridiculisé devant tout le monde, Adrian – pour se venger – a enfermé les trois amies dans la bibliothèque après les classes. Et cet acte a aidé les parents des trois Marina à découvrir l'importance de la compréhension de l'Autre. Unis dans le malheur commun, les parents de Mina et de Rina ont retrouvé la possibilité de communiquer et de se rappeler le temps où ils étaient voisins et amis.

Pourtant, il n'était pas facile aux adultes d'oublier les hostilités du passé et à continuer leur vie d'une manière paisible dans leur nouveau pays. La mère de Mina est persuadée que c'est à cause des habitants des maisons bleues qu'ils ont dû venir s'installer au Canada et sa fille souffre lorsqu'elle pense au fardeau du passé qui pèse sur le présent :

> Un passé assombri par une guerre est une plaie ouverte qui ne se ferme pas. Même à Montréal, dans une ville nouvelle, sur un autre continent, sous un autre ciel, un autre climat, les deux familles semblent irréconciliables. Les guerres sont ennemies des sourires et de la complicité d'amies de camps différents. (Milićević 2004: 10)

Rina comprend très bien le problème auquel elles se heurtent. Une fois retrouvées sous un autre ciel, leur pays devient un souvenir „fermé“, non une plaie ouverte que rien ne semblait capable de guérir :

> Nous avons connu des bonheurs et des malheurs là-bas, mais on peut en connaître n'importe où. Ce qui compte ici et maintenant c'est d'être ensemble. Nous sommes sur une île, au milieu d'un fleuve qui traverse la forêt boréale. La ville, le fleuve, la forêt ont des dimensions gigantesques en comparaison de la vallée où s'abritait notre village. (Milićević 2004: 31)

Les adolescentes, tout en se sentant incomprises pour vouloir garder leur amitié

intacte, n'arrivent pas à comprendre l'attitude de leurs parents respectifs. Mina et Rina se demandent d'une voix unanime : „À quoi bon être adulte si c'est pour se conduire comme des enfants capricieux ?" et cherchent des moyens pour rapprocher leurs parents et de passer ensemble les vacances d'été. Marina non plus ne comprend pas l'attitude des anciens voisins: „Comment vos parents peuvent-ils se détester autant alors que vous vous ressemblez comme des sœurs jumelles?" (Milićević 2004: 43) Ses nouvelles amies lui répondent en manifestant une sagesse qui dépasse leur âge : „Être pareil mais se sentir différent cela a toujours fait peur." „Et aussi parce que l'homme apeuré craint autant qu'il refuse la ressemblance, il ne voit que la différence." (Milićević 2004: 43)

Mais c'est justement grâce à la peur devant la disparition de leurs filles respectives que les trois couples de parents finissent par comprendre en quoi ils se ressemblent dans leur souci et les parents de Mina et de Rina, se rappelant leur amitié d'avant les hostilités dans leur petit village perdu dans les montagne, cherchent le réconfort auprès de l'Autre, le voisin des temps jadis, en s'accrochant dans les moments difficiles „à ceux qui nous sont proches" (Milićević 2004: 115) Après les retrouvailles, les adultes se détachent du passé, communiquent de nouveau en amis et bons voisins et le présent semble prometteur aux yeux de Marina: l'été a apporté la chaleur aussi bien dans la nature que dans les cœurs des humains.

Ljubica Milićević, la romancière au cœur tendre envoie un message altruiste aussi bien aux jeunes et aux adolescents qu'aux adultes en décrivant dans ses romans les destinées des gens qui ont connu des moments de félicité et d'amertume. Dans son style poétique elle conseille aux gens d'être tolérants et de croire en amitié, plus forte que la mort. L'Autre est notre proche et non pas notre rival et cette pensée philosophique montre à l'homme qu'il doit rester proche de la nature et apprendre à trouver de la joie en observant des fleurs et des arbres, à jouir dans la caresse de la brise au printemps, dans les rayons du soleil en été et en paysages hivernal où tout paraît enseveli sous le gros manteau de neige. Le message de cette romancière québécoise d'origine serbe qui se plaît dans son pays d'élection, c'est que les saisons de l'année passent, mais que l'amitié est éternelle. L'histoire de deux Marina, qui se ressemblent comme deux gouttes d'eau encore du temps où elles vivaient dans le petit village de Kosovo, et qui ont dû faire un long voyage à travers l'Europe pour se retrouver au Canada, s'élargit lorsqu'elles rencontrent la troisième Marina, originaire de Gaspésie et orpheline vivant avec ses parents adoptifs. Encore une fois, l'amitié et l'amour envers son proche se montrent plus forts que les différences ethniques, confessionnelles ou langagières. Pour les enfants, leurs parents sont un idéal à imiter, tandis que les adolescents éprouvent le besoin de s'unir en groupes contre les adultes, qui ne les comprennent

pas toujours. Pourtant, le message de Ljubica Milićević est optimiste et altruiste car la romancière ne cesse de répéter que le Bien l'emporte sur le Mal et l'amitié sur l'hostilité.

BIBLIOGRAPHIE

Barreiro Meta, Carmen, 2008: „l'écriture migrante au féminin au Québec : apports spécifiques" 189-199. in : *1985-2005, vingt années d'écriture migrante au Québec. Les voies d'une herméneutique*, Université Michel de Montaigne, bordeaux 3.

Deutsch, Hélène, 1979. *Problèmes de l'adolescence*. La formation de groupes, Paris, La petite bibliothèque Payot.

Hadfield, J.-A., 1968. *L'enfance et l'adolescence. Psychologie normale et pathologique*, Paris, La petite bibliothèque Payot.

Heidegger, Martin, 1957 : *Lettre sur l'Humanisme*, trad. franç. par Roger Munier, Paris, 1957.

Lequin, Lucie, 2008. „Trajectoires trans-locales de l'imaginaire au féminin„ 13-32. In: *Intercambio*, Porto, Universidade do Porto, Faculdado de Letras da. Instituto de Estudios Franceses.

Marchese, Elena (2007): „D'exil en exil: quelques exemples dans la littérature migrante au féminin„ In: *1985-2005: vingt années d'écriture migrante au Québec. Les voies d'une herméneutique* (Bordeaux, Presse Universitaire de Bordeaux, Décembre 2007, N° 80): 167-179.

Milićević, Ljubica, 2002. *Le chemin des pierres*, Montréal, Leméac.

Milićević, Ljubica, 2002. *Marina et Marina*, Laval, Trois.

Milićević, Ljubica, *Marina, Marina et Marina*, 2004. texte dactylographié non publié, 120.

Ljiljana Matić

THE ALTRUISTIC MESSAGE OF LJUBICA MILIĆEVIĆ TO CHILDREN AND ADOLESCENTS

Summary

Ljubica Milićević, a Canadian novelist of Serbian origin, sent a philosophical and humanistic message preaching tolerance in her novel *The Road of Rocks* by painting the

problems of identity in her former homeland. During the same year, in 2002, she published the novel *Marina and Marina*, where she told the story of a friendship, lost and regained by two little girls of two different ethnic origine in a small village in Kosovo. In the past, the two communities lived in peace as good neighbours who respected and helped each other. Adults introduced various kinds of conflicts, war and intolerance in the world of two harmonious Marinas, but their friendship is more powerful than the otherness imposed by their parents. In 2008, Ljubica Milićević continued their story in the novel for teenagers *Marina, Marina and Marina* the action of which takes place in Montreal, where the three Marinas, despite their cultural differences, try to live in harmony with others. This is the altruistic message of the novelist on the importance of friendship and tolerance to children around the world, but also for adults whose decisions often destroy the world for the ones closest to them.

Violeta Moretti
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Republika Hrvatska

UDC 821.163.42.09 Vitezović P.
originalni naučni rad

FIGURA *TURCAE* U VITEZOVIĆEVIM STIHOVANIM PISMIMA

APSTRAKT

Tema članka je slika Osmanlija u stihovanim latinskim pismima pisca Pavla Rittera Vitezovića (Senj, 1652 – Beč, 1713). Naznačit će se kako se i koliko oni tematiziraju s obzirom da se u Vitezovićevo vrijeme granice Osmanskog Carstva povlače k istoku Balkana. U stihovanim pismima mogli bismo očekivati ležernije i osobnije izražavanje mišljenja, međutim pitanje je udaljava li se uopće autorova ideja o "Turcima" od kulturnih stereotipa karakterističnih za književnike humanizma, kada je osmanska prijetnja bila življa i zato češće tematizirana. Prikaz se temelji na leksičkoj analizi dviju neobjavljenih latinskih zbirki stihovanih pisama *Epistolarum metricarum libri*. Cilj je izlučiti i prikazati autorov doživljaj te kulture koja je obilježila prostor njegova življenja.

Ključne riječi: *Turcae*, antiosmanlijski, epistolografija, sedamnaestostoljetni, stereotip, opća mjesta.

Pavao Ritter Vitezović – hrvatski pisac i historiograf iz druge polovice 17. i početka 18. stoljeća – u dopisivanju s nadređenima, prijateljima i kolegama koristio se i latinskim pismima u stihu. Među retke koji se odnose na posao ili osobne prilike Vitezović je uplitao kraće ili duže komentare o Osmanlijama, koji su, mada u povlačenju, tada još uvijek snažna sila na Balkanu i time dio i Vitezovićeva okruženja. Na ovome mjestu prikazat će se koji su od brojnih općih elemenata vrednovanja Osmanlija prisutni u odabranome tekstualnom korpusu, i naznačiti kako ih autor koristi u kreiranju diskursa.

UVODNO O AUTORU

Pavao Ritter Vitezović rođen je u Senju 1652. godine. Značajan je po svojem jezikoslovnom radu, a još više po zaista velikom broju – politički angažiranih – djela povijesne tematike. Bio je i bakrorezac i vlasnik tiskare, pa je u njoj tiskao mnoga svoja djela. Historiografski rad u tolikoj je mjeri obilježio percepciju ovoga autora da Vjekoslav Klaić, koji je 1914. objavio njegovu biografiju, počinje poglavlje o Vitezovićevoj mladosti

simboličnim podatkom da je rođen upravo u godini kad je u Beču štampana prva sustavna povijest hrvatskog kraljevstva (Klaić 1914: 10). Ne zalazeći u kvalificiranje njegovih metoda i uvjerenja, napomenut ću tek da Vitezović doista čitav život nije odustao od bavljenja poviješću: pisao je o prošlosti Hrvata i drugih južnoslavenskih naroda, i to ne samo historiografije, nego i povijesne spjevove, kao i tada popularna grboslovlja, kojima su plemićke obitelji nastojale dokazati svoja prava na titulu.

Poznat je i kao prvi hrvatski profesionalni pisac, a njegov opus, među ostalim, obuhvaća niz proznih i stihovanih djela na hrvatskom (npr. *Odiljenje sigetsko*, *Kronika aliti spomen vsega svijeta vikov...*) i latinskom jeziku (*Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno Caesare*, *Bossna captiva*, *Banologia, sive de banatu Croatiae*, *Serviae illustratae libri octo*, *Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio*, *Plorantis Croatiae saecula duo* i brojna druga). Unatoč širokim interesima i povremenim višim državnim službama, Vitezović nije izbjegao razdoblja neimaštine, pa je i umro u siromaštvu u Beču 1713. godine.

ZBIRKE STIHOVANIH POSLANICA

Vitezovićeve poslanice nemaju samo literarnu, nego i praktičnu namjenu, s obzirom da imaju funkciju prenošenja poruke (npr. prijateljska pisma, čestitke, pisma sućuti) ili izricanja molbe. One su, također – a dovoljno bi bilo samo pogledati popis adresata njegovih *Epistolarum metricarum libri* (Stepanić 2005: 279-290) – same po sebi pokazatelj Vitezovićeva aktivnog sudjelovanja u kulturnom i javnom životu, uključujući i politička pitanja, budući da su adresirane na njegove poznate i manje poznate suvremnike. Oko 7.000 stihova, odnosno dvjestotinjak stranica teksta, bez sumnje autografa poslanica, zasad je dostupno samo kao rukopis (čuvan u Arhivu HAZU u Zagrebu). Pisane su latinskim jezikom, većinom u elegijskom distihu, i često precizno datirane i označene mjestom slanja, a uz njih su katkada prepisani i odgovori adresata. Raznih su sadržaja i godišta, a dijele se na dvije vremenski udaljene skupine – one iz 1676-1677. (37 pisama) i one iz 1701-1703. (279 pisama).

Kako su Osmanlije fenomen koji je zadugo obilježio kolektivno pamćenje Europe, s pravom možemo pretpostaviti da je sliku o njima Vitezović "upio" iz okoline. Međutim, i historiografski interes i karijera često su ga dovodili u izravan kontakt s "osmanskim pitanjem". Uostalom, bio je i članom komisije za razgraničenje između Habsburške Monarhije, Osmanskog Carstva i Mletačke republike u studenom 1699. te od svibnja do kolovoza 1700. (Blažević 2002: 21, Klaić 1914: 127-145). S obzirom na njegov angažman i područje interesa, "Turaka" je u spomenutim zbirkama stihovanih poslanica iznenađujuće

malo: od ukupno njih 300-tinjak, samo devet poslanica sadrži natuknicu "turc-a/-us//-i-a/cus".

"TURČIN" I TURSKO

Vitezović Osmanlije naziva *Turca* (3-put) i *Turcus* (1) te koristi pridjeve *Turcus* (2), *Turcicus* (2), što su sasvim uobičajene varijacije tog etnika i ktetika. Zanimljivijim će, ipak, biti da i imenicu i pridjev koristi u ratničko-osvajačkim i ujedno porobljivačkim kontekstima i sintagmama koje sugeriraju takvu karakterizaciju, kao što su: *Pacem Turca colit* (Turčin čuva mir); *Turca tenet Dubicam arcem (...)* (Turčin drži dubičku tvrđu (...)); *Turco a Marte* (od turskog Marsa (=ratne sile)); *vincula Turca*; *Turcica vincla* (tursko ropstvo); *ruit ad Turcica vota* (srlja u tursko podaništvo).

Pretpostavimo da "Turčin" i "turski" sadrže semantički spektar koji se sastoji od niza poznatih stereotipa, a koji čine zajednički kôd autora i primatelja poruke. U tom slučaju možemo reći da se stavljanjem u sintagme ili uklapanjem u kontekst iz toga spektra izdvajaju pojedini segmenti značenja. Tako je u primjeru *Turcica vincla pati*[1] "Turčin", supostavljanjem imenice *vincla* (okovi) uz pridjev *Turcica*, okarakteriziran kao tamničar.

Samo, pak, Osmansko carstvo Vitezović spominje tek jednom, nazivajući ga Turskom (*Turcia*), i ne pridajući mu nikakve atribute vrednuje ga preko konteksta, opet kao vojnu silu:

Necdum sunt illi pro mercatoribus agri:
Quos magna cinctos Turcia parte tenet.[2]

Ovakvi, sami po sebi razumljivi postupci temelj su vrednovanja, a time i karakterizacije Vitezovićevih Turaka.[3]

NASILNIK I POROBLJIVAČ

Usporedimo li učestalost pojedinih leksema kojima autor eksplicitno vrednuje Osmanlije u cjelokupnom odabranom korpusu, zapazit ćemo da je najupotrebljavanija imenica *hostis* (8 puta), a odmah nakon nje *Thrax* (3) te *barbarus* (1) i *pestis* (1). Od

1 Vitezović, 1676-1677, *Liber I*, br. 20, str. 20-22.

2 "I nisu za trgovce ona područja, koja velikim dijelom okružuje Turska" (Vitezović 1702, br. 103 (101), str. 172.)

3 Davor Dukić ističe da aksiološki potencijal jezika leži tek u dijelu njegovog leksičkog blaga: samo pridjevi, imenice, prilozi načina i glagoli pružaju mogućnost vrednovanja, svaki na svoj način. Atribuiranje i imenovanje postupci su eksplicitnog vrednovanja, dakle za njih je dovoljna jezična kompetentnost, koja uvijek uključuje određena kulturološka znanja. Aksiološki potencijal glagola iščitava se tek na razini cjelovitog diskursa, glagol ima implicitan aksiološki leksički potencijal. Postupci vrednovanja glagolom i prilogom načina pripadaju sižejnoj razini (Prema Dukić 1998: 17-18).

pridjeva tu su tek *barbarus* (2) – barbarski i *hostilis* (1) – neprijateljski.

U slučaju imenice *hostis*, koja otvoreno izriče protivnički odnos prema Osmanlijama, legitimirajući (usp. Dukić 1996: 23) istovremeno autora kao pripadnika njima protivne strane, vidimo da vrednovanje na narativnoj razini varira od neutralnijih izjava poput *ipsa magis regio tueatur ab hoste* ((...) brani se od neprijatelja); *nobis proximus hostis* (nama najbliži neprijatelj); *Thrax iterum nobis se dixerit hostem* (Tračanin se opet izjasnio kao naš neprijatelj), preko isticanja dobre sreće neprijatelja: *amica favent nunc hostibus astra* (neprijateljima su naklonjene prijateljske im zvijezde) ili pak neprijateljske snage: *pollentem viribus hostem* (neprijatelja u punoj snazi), pa do eksplicitno negativnoga stava u sintagmama kao što su: *ab hoste mali* (od zloga neprijatelja) i *tam barbarus hostis* (barbarski neprijatelj).

Imenica *Thrax* također redovito dolazi u kontekstu ratnih aspiracija, npr. *Crebra etenim Thraci suspiria commovet Ossek*; *Quo robore Thracem / Arcere à par finibus, oro, putat?*, a sama po sebi Turčina, kao i *barbarus*, izmješta izvan civiliziranog svijeta. Ovomu možemo pridružiti i karakterizacije poput: *innataque ambitione tumens* (urođeno častohlepan) i *Volvere non cessat mente attamen ille superba* (neprekidno nešto snuje u oholom umu). Te iskaze, kao i *Suspectus tanto magìs esset habendus* (tim više treba sumnjati u njega) možemo svrstati među one kojima Vitezović "upozorava" na "mentalno stanje" protivnika.

Već na temelju dosad navedenih primjera može se reći da je temeljna slika o Turčinu u poslanicama ona ratnika-nasilnika i porobljivača, čemu se pridružuju i častohlepni Turčin i Turčin prevarant. Turčina prevaranta nalazimo u: *Fraude solet Turcus, non semper viribus, uti*[4] (Jer Turčin se koristi varkom, a ne uvijek silom), a isto tako i u sljedećim stihovima:

(...) exemplaque multa docebunt,
Quod vere Turcis non sit habenda fides.
Vanaque non mihi sit dubitandi causa quod aetas
Proposito brevior tempore, pacis, erit.[5]

Ipak treba reći da je riječ isključivo o stereotipima uobičajenim već u antiosmanlijskoj literaturi kasnog srednjeg vijeka i humanizma[6], i da ovi "tipovi" ne predstavljaju nikakav kuriozitet. Vitezović ih tek preuzima kao gotove ideje i ugrađuje u svoje stihove.

4 Vitezović 1702, br. 89 (86), str. 160.

5 "(...) brojni će primjeri poučiti kako Turcima ne treba vjerovati. I vjerujem da ima razloga za sumnju da će mir potrajati kraće od planiranog." (Vitezović 1701, br. 61, str. 35). Od latinskih poslanica iz 1701. ovo je jedina koja tematizira Turke, i to u ovih nekoliko stihova. Naslovljena je *Ad D. Comitem Ladron(ium)* i poslana iz Beča 9. kolovoza, a njome je otpravio svoj spjev *Plorantis Croatiae saecula duo* na čitanje.

6 D. Dukić u knjizi *Sultanova djeca* izdvaja četiri najznačajnije stereotipne uloge Turaka u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja: Vjerski Neprijatelj (Nevjernik), Osvajač, Snažni Ratnik i Nasilnik (Zulumčar) (Dukić 2004: 4). Usp. i Dukić 1998.

SUSPECTUS TANTO MAGIS ESSET HABENDUS

Po pitanju uporabe antiosmanlijskih općih mjesta ilustrativna je poslanica koju je 17. ožujka 1702. godine iz Zagreba poslao ugarskom vicekralju[7], i koja je istovremno specifična po tome što je cijela, osim pozdravnih, tj. prvog i zadnjeg distiha, protuosmanlijska. U nekoliko navrata kroz stihove Vitezović varira topos Turaka kao neprijatelja kojima se ne može vjerovati. Tako odmah nakon pozdrava adresatu s ironijom kaže da Turčin čuva mir, i pita se hoće li još dugo, a da bi potkrijepio sumnje, upliće prikaz tajnih priprema za rat, čime dodatno sugerira osmanlijsku prijetvornost. Zatim i izravno kaže da treba tim više sumnjati u njihove namjere, *jer isto brojnim primjerima dokazuju protekla stoljeća* (Vitezović 1702, br. 9, str. 98). Potkrepljuje to podatkom da se ne upuštaju u inače uobičajene akindžijske upade. Zatim, po treći put, izravno upozorava na mogućnost da Turčin prekrši zadanu vjeru čim se pruži prilika.

Idući stih tematizira slabe strane obrambenog sustava kraljevine: uništene tvrđe slaba su zaštita od ratne sile, a turske su utvrde spremne, da bi potom naglasio svirepost i častohlepnost Turaka ističući da ne prestaju oholo promišljati kako su posjedovali panonsku oblast (inverzija uloge Turčina-osvajača). Nabraja gradove koji su im posebno na oku: Osijek, Siget i, osobito, Budim (s obzirom da je riječ o razdoblju nakon Karlovačkog mira, sklopljenog 1699., kojim je Osmansko carstvo izgubilo posjede u Ugarskoj do Temišvara, današnju Vojvodinu, a granica s Habsburškom Monarhijom dobrim je dijelom tekla uz rijeke Savu i Tisu (usp. Klaić 1914: 129-130). U nastavku "Turčina" označuje kao barbarskog neprijatelja, barbarina "koji puca" od urođenog častohleplja, ali ipak mu priznaje vojnu moć (*Quam facile erumpens in aperto protinus agros ... opes. / Ense suas repetet* -), što je također topos, ali i implicira tursko nepoštovanje ratnoga prava (*lege minutus*).

Vitezović se zatim vraća početnom motivu hinjenog primirja kojemu je svrha priprema za ratni napad i time zatvara narativni prsten poslanice evocirajući misao da neprijatelj neće mirovati – bilo bi to protivno njegovoj prirodi kao ratnika:

Quis vel posse diu requiescere, credat, inermem,
Qui sortem in gladio, qui decus omne locat.[8]

Idući distih sadrži još jednu protutursku tipičnost – supostavlja im Boga kao satiratelja *tiranskog duha i sile*. Time uz pomoć toposa Osmanlija kao neprijatelja kršćanske vjere postiže dodatni kontrast na relaciji zlo-dobro.

7 Vitezović 1702, br. 9, str. 98.

8 "Tko bi povjerovao da dugo može nenaoružan mirovati on, koji
Svoj usud i svu svoju čast vidi u maču" (Vitezović 1702, br. 9, str. 99).

Iz dosad rečenoga vidljivo je da je Vitezovićev vrijednosni sud o Turcima znatno češće izrečen na kontekstualnoj, tj. narativnoj (usp. Dukić 2004: 4, Dukić 1998: 19-22) razini, a dodatne varijante u "tonu" postiže kombiniranjem stereotipa i, naravno, stilskim figurama, o čemu ovdje neće biti riječi.

STIŽU TUŽNE VIJESTI

U većini poslanica protuturski je diskurs kraći, sveden čak na stih ili dva, no ni tada autor ih ne štedi. Npr. u jednoj iz godišta 1676-1677 kratko komentira kako je na Gackome polju živote izgubio velik broj ljudi, a Osmanlije naziva kugom (*pestis*). Vrijednosni će sud ovdje biti potpuniji tek uzmemo li u obzir Vitezovićeve izjave poput onih da mu "stižu tužne vijesti", da se "još nije stalo na kraj nevolji" ili pak stihova:

Hej! Si fata malum sic continuare relinquant,
Gaudebit vacuis quam cito Turcus agris![9]

U tom kontekstu, koji ukazuje na rezignaciju autora, Osmanlije djeluju kao nužno zlo, a posljednji stih kao da odaje notu zluradosti.

I u poslanici br. 11 iz 1702. godine prevladava rezigniran ton, kojim zapravo kritizira stanje u domovini, a "niskom moralu" i neslozi koji sad vladaju (*aegra virtus*) kontrastira protuturska junaštva iz prošlosti. U svrhu isticanja nekadašnje vrline vlastitoga tabora ovdje je *Turca* prikazan isključivo kao snažan ratnik, neprijatelj i silnik pa će se u njoj naći opća mjesta poput:

(...)
Mille subire neces, plagasque referre cruentas,
Captivos fratres vincula Turca pati,
Saepè videre domos inimico Marte cremari,
Et quicquid fieri posset ab hoste mali;[10]
(...)

i sl. Istinski "dojam" o Turčinu u ovakvom tipu vrednovanja kontekstom proizlazi iz

9 "Hej! Nastavi li sudbina dopuštati da se nastavlja zlo,
Brzo će se Turčin obradovati praznim poljima!" (Vitezović, 1676-1677, *Liber I*, br. 23 (21), str. 22-23).

10 " (...)
da se podnese tisuće smrti i krvavih nevolja,
porobljenje braće u turskom sužanjstvu,
i da se gleda kako neprijateljski Mars pali kuće,
i štogod što može doći od zloga neprijatelja.
(...)" (Vitezović 1702, br. 11, str. 99-101).

usporedbe s vrlinom, odnosno sa slabljenjem vrline Mi-tabora[11] (budući da se stihovi koji pokazuju snagu neprijatelja izmjenjuju s onima koji ističu moral, odnosno kasniji njegov nedostatak skupine čijim se članom autor legitimira autor).

Zanimljiv je slučaj jedne poslanice u kojoj se redak za retkom izmjenjuju stereotipne slike Turaka, i to na sljedeći način: prevarant (13), lakomac (14), oholica (15), nevjernik (16), osvajač (18), neprijatelj (19), barbarin (20):

Novimus esse nimis studiosum fraudibus hostem:
Cuj tellus posset vix saturare famem:
Cujus inest innata ferae superbia menti: 15
Nullus amor Christi, nulla profecto fides.
Quid facta ante duos Commissio profuit annos?
Cum Novium ruit ad Turcica vota novum.
Sic vel amica favent nunc hostibus astra, vel astus:
Proficiunt nostro barbara vota malo.[12] 20

Ovu paradu stereotipa negativne konotacije prekida tek redak 17 u kojemu pita *Čemu li je koristila komisija osnovana prije dvije godine?* (17), a u 21. retku ustupa mjesto žalopojci o bijednom stanju domovine, koja se nastavlja kroz četiri distiha. Vitezović tako gomilanjem uspijeva ostaviti dojam osobite gorčine i nezadovoljstva stanjem, odnosno neriješenim pitanjem razgraničenja s Osmanlijama za čije je rješavanje i sam bio zadužen[13].

UKORIJENJENOST STEREOTIPA

Na temelju predočenih primjera, odnosno stereotipa o Turčinu koje smo izlučili kao prisutne u korpusu, potvrđuje se hipoteza da Vitezović dijeli sliku Osmanlija sa svojim prethodnicima i suvremenicima. To znači da se i za autora i za adresate njegovih poslanica oni podrazumijevaju, nisu novo u tekstu, nego opća mjesta, koja preostaje tek uklopiti u stih,[14] bez obzira radi li se o konkretnim okolnostima osmanlijske opasnosti ili literarnom motivu. Štoviše, pokazalo se da Vitezovićev Turčin pretežno figurira kao ratnik i prevarant, što smo nazvali i neprijateljem kojemu se ne može vjerovati.

Nakraju, s obzirom na ukorijenjenost stereotipa, pokazuje se da i nije nužno da autor eksplicira stav: dovoljno je da upotrijebi imenicu/pridjev *Turca* da ona sama po sebi u

11 Termin je također preuzet iz Dukić 1998.

12 Vitezović 1702, br. 60, str. 138-139.

13 Riječ je o Marsiglijevoj komisiji za pitanje razganičenja s Osmanlijama, čiji je član i sam bio u dva navrata. (Blažević 2002:21, Klaić 1914: 127-145).

14 Detaljnija stilska analiza trebala bi potvrditi ovaj *ad hoc* zaključak.

adresatovu/čitateljevu umu evocira niz stereotipnih slika vezanih uz Osmanlije. Stoga je Vitezović svoj afinitet prema prijatelju Despotoviću i mogao ispjevati ovim riječima kao izrazom beskrajne privrženosti:

Turcica vincla pati pro te, mortemque cruentam,
Promptus eram semper; tu ratione pari.[15]

Ti su stihovi u poslanici okruženi drugim iskazima prijateljske bliskosti kojom Vitezović obasipa sudruga od školskih klupa i stoga dio značenjskog "aglomerata", čiju temeljnu sastavnicu možemo nazvati "prijateljska solidarnost". Mislim da se bez zadrške može ustvrditi da je pridjev *Turcicus* na tom mjestu samo literarni motiv, ali takav da otvara čitav niz asocijacija pogotovo u kombinaciji s imenicom *vincla*.

ZAKLJUČAK

Osmanlije su u obje zbirke *Epistolarum metricarum libri* malo tematizirani s obzirom na Vitezovićev književni i historiografski rad, ali i činjenicu da je sudjelovao u komisiji za razgraničenje s Osmanskim carstvom. Međutim, moguće je ustvrditi da se figura *Turcae* u predmetnom korpusu podudara sa stereotipima oblikovanim u prethodnim razdobljima. Pojavnost pojma *Turcae* u promatranom tekstualnom korpusu varira od očigledno literarno-motivskog do njihove tematizacije kao elemenata bližeg ili daljeg okruženja. U oba slučaja obilježeni su negativnim predznakom. U dvjema skupinama poslanica različitih godišta nema zamjetnih razlika u prikazivanju *Turcae*.

LITERATURA

Blažević, Zrinka (2002). *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije – Ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.)*. Zagreb: Barbat.

Blažević, Zrinka (2003). "Miserrima facies Croatiae: percepcija prirodne okoline tromeđe u djelu Plorantis Croatiae saecula duo Pavla Rittera Vitezovića", u *Triplex Confinium 1500.-1800.: ekohistorija. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. u Zadru* (Split-Zagreb: Književni krug-Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta): 201-211.

Chartier, R. – Boureau, A. and Dauphin, C (1997). *Correspondence: Models of letter-*

15 "Za tebe podnijeti tursko sužanjstvo i okrutnu smrt
Uvijek bijah spreman; jednako tako i ti." (Vitezović 1676-1677 – *Liber I*, br. 20, str. 20-22).

writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century. Cambridge UK: Polity Press.

Dukić, Davor (2004). *Sultanova djeca: Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema ld.

Dukić, Davor (1998). *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Dukić, D. – Blažević, Z. – Plejić Poje, L. – Brković. I. (2009) *Kako vidimo strane zemlje*. Zagreb: Srednja Europa.

Franičević, Marin (1974). "Razdoblje renesansne književnosti", u *Povijest hrvatske književnosti 3*. (Zagreb: Liber – Mladost): 7-175.

Franičević, Marin (1986). *Povijest hrvatske renesansne književnosti.* Zagreb: Matica hrvatska.

Freeborn, Dennis (1996). *Style – Text Analysis and Linguistic Criticism*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and London: MacMillan.

Gligo, Vedran (1983). *Govori protiv Turaka – Orationes contra Turcas*, Split: Splitski književni krug – Logos.

Gortan, Veljko – Vratović, Vladimir (prir.) (1969). *Hrvatski latinisti – Croatici auctores qui latine scripserunt 1*, edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti 2, Zagreb: Zora, Matica hrvatska.

Ijsewijn, Jozef – Dirk Sacré (1998). *Companion to Neo-Latin Studies, part II, literary, linguistic, philological and editorial questions*. Leuven: Leuven University Press.

Klaić, Vjekoslav (1914). *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.)*. Zagreb: Matica hrvatska.

Levinson, Stephen C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.

Mardešić, Ratimir (1977). "Novovjekovna latinska književnost", u *Povijest svjetske književnosti, knj. 2*. Zagreb: 405-480.

Novaković, Darko (1999). «Hrvatska novolatinska književnost od 15. do 17. stoljeća», u *Introduzione allo studio della lingua, letteratura e cultura croata* (Udine: Forum): 165-176.

Novaković, Darko (2003). «Hrvatski latinizam u XVII. stoljeću», u *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost (sv. 3: Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće))* (Zagreb: Školska knjiga): 551-563.

Stepanić, Gorana (2004) "Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova". *Colloquia Maruliana XIII*: 41-55.

Stepanić, Gorana (2005) "Hrvatsko pjesništvo na latinskom u sedamnaestom stoljeću:

stilske tendencije i žanrovski inventar" (doktorska disertacija): Zagreb. URL: <http://bib.irb.hr/datoteka/438311.Gorana_Stepanic_Thesis_2005.pdf>

Van Dijk, Teun A. (ur.) (1976). *Pragmatics of Language and Literature.* Amsterdam – Oxford: North-Holland Publishing Company.

Vitezović, Pavao (rukopis) *Epistolarum metricarum liber I i II* (1676.-1677.) – Arhiv HAZU rkp. II d. 147

Vitezović, Pavao (rukopis) *Epistolarum metricarum liber* (1701., 1702., 1703) – Arhiv HAZU rkp. IV c 4.

Vratović, Vladimir (1989). *Hrvatski latinizam i rimska književnost: Studije, članci, ocjene*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Jezernik, Božidar (ur.) (2010). *Imaginarni Turčin*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Violeta Moretti

THE FIGURE OF *TURCAE* IN VITEZOVIĆ'S VERSE EPISTLES

Summary

This article deals with the image of the Ottomans in the poetic epistles by Paulus Ritter (Senj, 1652 – Vienna, 1713). It will be demonstrated how and to what extent they are thematized, given the fact that in Ritter's time the borders of the Ottoman Empire had been retreating towards the East of the Balkans. In his epistles, an author might be expected to express his considerations more leasurely. However, it is questionable whether Ritter's image of *Turcae* moved away at all from the humanistic cultural stereotypes, stemming from the time when the "Ottoman danger" was much more present. The basis of this article is a lexical analysis of two unpublished Latin collections of verse epistles *Epistolarum metricarum libri*. The final aim is to extract the author's experience of the Ottomans, a culture that significantly marked his ambience.

Novák Anikó
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

UDC 316.7:81'272
originalni naučni rad

LEXIKONSZÓCIKKEK MINT A KULTÚRA HORDALÉKAI A LEXIKON SZEREPE DUBRAVKA UGREŠIĆ ÉS TOLNAI OTTÓ MŰVEIBEN

ABSZTRAKT

A lexikon, az enciklopédia egy-egy korszak teljes tudásanyagának gyűjteménye; fogódzó, amely folyamatosan foglalkoztatja az írókat. A lexikon hangsúlyos szerepet tölt be Tolnai Ottó vajdasági magyar író és Dubravka Ugrešić horvát írónő műveiben.

Tolnai Ottó abszurd, évek óta tartó lexikonírói tevékenysége azokra a ma már talán elfelejtett, háttérbe szorult, eltűnt fogalmakra, tárgyakra irányul, amelyek hiányoznak a Tolnai Világlexikonából. Ugrešić kezdeményezése, *A jugó mitológia lexikona* pedig mindazoknak a dolgoknak, fogalmaknak az összegyűjtésére törekszik, amelyek a volt Jugoszlávia kulturális mindennapjainak részét képezték. Mindketten egy mentalitás, egy letűnt kor felidézésére, leltározására, rekonstruálására törekednek.

Vizsgálódásaim középpontjában az emlékezet működésmódja, a tárgyakhoz, fogalmakhoz való viszonyulás, valamint a lexikonba való bekerülés kritériumai állnak.

Kulcsszavak: lexikon, emlékezet, nosztalgia, hiány, Tolnai Ottó, Dubravka Ugrešić

A lexikonok és enciklopédiák – mára már elhalványult a különbség a két könyvtípus között – egy-egy kor teljes tudásanyagát igyekeznek az olvasó elé tárni. Az ész, az értelem erejébe vetett hitet ünneplik, a világ megismerhetőségének optimizmusa hatja át őket. E már-már kultikussá váló tárgyak, melyek a mindentudás, az egyetemesség, a megbízhatóság illúzióját hordozzák magukban, az irókra is termékenyen hatottak, gondoljunk csak Borges vagy Danilo Kiš műveire, valamint megemlíthető e tekintetben Miroslav Krleža, aki jelentős irodalmi munkássága mellett a Jugoszláv Enciklopédia főszerkesztője is volt. A lexikonforma a szótárregények, lexikonregények ihlető mintájául szolgált és szolgál ma is, Ambrose Bierce *Ördögi kislexikon*ától, Milorad Pavić *Kazár szótár*án, Temesi Ferenc *Por* című regényén vagy Zilahy Péter *Az utolsó ablakzsiráf*ján át Podmaniczky Szilárd *Szép*

*magyar szótár*áig. László Szabolcs szerint a szótárregény az olvasó nagyfokú szabadságában különbözik a hagyományostól, a különböző ábécésorrendbe rendezett szövegegységek olvasását saját kíváncsiságunk, nyomozóösztönünk határozza meg, *„a műben nincsen egy szerzői akarat által beleépített központi irányelv, ehelyett számtalan olvasási lehetőség van benne felszabadítva, mi magunk alakítjuk saját olvasati láncolatunkat”* (László 2009).

Jelen dolgozat elsősorban Tolnai Ottó és Dubravka Ugrešić szempontjából foglalkozik a lexikon kultúrahordozó, kultúrateremtő szerepével. Tolnai Ottó számára a lexikon, különösen a *Tolnai Világlexikona*, esszenciális viszonyítási pont, önmeghatározásának nélkülözhetetlen kelléke. A névazonosság révén kisajátítja, saját könyvévé teszi a huszadik század népszerű lexikonsorozatát, ironikus játékot űz vele, s már-már a szerző-én sem biztos benne, hogy ő van a TOLNAIban, vagy a TOLNAI van őbenne. Az egész Tolnai-életmű felfogható a világlexikon újraírására tett kísérletként, a töredékesnek, széttartónak tűnő szöveguniverzum az egyetemesség, az enciklopédikus teljesség megragadására törekszik, a széthullott Nagy Formák újrarendezésével kísérletezik.

Dubravka Ugrešić Dejan Kršićtyel és Ivan Molekkel együtt még 1989-ben felhívást tett közzé a jugoszláv populáris kultúra fogalmainak összegyűjtésére, a YU mitológia lexikonának elkészítésére. Az ország széthullásával úgy tűnt e vállalkozásra egyáltalán nincs szükség, de a kilencvenes évek második felében újult erővel, a zágrábi Arkzinnal együttműködve létrehozták az interkativitást teljes mértékben megengedő internetes lexikont, amely 2004-ben könyv formájában is megjelent. E virtuális gyűjtőmunka az emlékezet elkobzása ellenében működött, működik mind a mai napig.

A két szerző közötti kapcsolódási pontot Medve A. Zoltán Jugoszlávia széthullásának és a volt Jugoszlávia képviselte értékek elveszítésének kérdésében látja (Medve A. 2009: 129), és megállapítja, hogy

> *„Tolnaitól eltérően, aki az elveszett Nagy-Jugoszláviában az Osztrák-Magyar Monarchiát idéző nagy formákat és nagy formátumokat a jelen inkluzivitásából fedezi fel, Ugrešić reflexív-személyes és döntően gyógyíthatatlan nosztalgiája abból adódik, hogy a volt Jugoszláviát kívülről, egziliumból, de saját volt inkluzivitása szempontjából szemléli“* (Medve A. 2009: 141).

A műveikben nosztalgiával kezelt volt Jugoszláviában mindketten megtalálni vélték saját kulturális identitásukat, ám lényeges különbség Medve szerint, hogy míg Tolnai identitását a kultúrában őrzi meg, addig Ugrešić identitásában igyekszik megőrizni kultúráját (Medve A. 2009: 143). Mindketten fontos szerepet szánnak a személyes múlt

elemeinek, a letűnt világ tárgyainak, a jugónosztalgia tárgyiasulásainak.

A lexikonok meghatározó hivatkozási alapul szolgálnak a Tolnai-szöveguniverzumban, a már említett *Tolnai Világlexikona*, mellett *A magyar fűszerkereskedő lexikona* és Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediá*ja, vagy akár Brehm korszakos nagy műve, *Az állatok világa* is feltűnnek. Az én-elbeszélő lexikográfusi szenvedélye a gyermekkorba nyúlik vissza, ősképe az az Afrika-élmény, amikor a kisfiú a meggyszín *Tolnai* első kötetében megpillantotta Afrikát, és megszédült a felismeréstől, a névazonosság különös optikai élményétől, hogy az egész fejezetet ő írta. A lexikon egyszerre kitűzött cél és vágyott, megvalósítandó forma. Egy helyen azt olvashatjuk, hogy „úgy kellene írni, mint a *Tolnai.* Nem pedig így. Mint ahogyan az ördög ír cérnájával, gubancosan" (Tolnai 2008:151).

A Tolnai-szöveguniverzum saját architextusaként folyamatosan a *Tolnai Világlexikonát* tünteti fel, az 1989-ben megjelent *New York-i beszéd* című önéletrajzi esszében a szerző-elbeszélő az Új Symposiont világlapként említi a Tolnai Világlapjának analógiájára, valamint saját elkészítendő, porlasztott formában leledző Világlexikonáról is vall. A lexikográfiusi munkát – a Tolnai Világlexikon átírását, kibővítését, összefirkálását, átkollázsolását – bűvészkedésnek, művészkedésnek tartja, s úgy véli e krležás–borgeses–karinthys vállalkozás egy egész életet igényel (Tolnai 1989: 220-221). Az abszurd lexikonírói vállalkozás folyamatosan jelen van az a Tolnai-szövegekben, egy 2010-ben megjelent írásában így vall erről a szerző: *„Jóllehet már több mint fél évszázada felvállaltam volt a Tolnai Világlexikonát, mint családunk könyvét, majd pedig egyenesen és orcátlanul, mint saját könyvemet, csupáncsak az Új szócskát biggyesztve eléje, már mint, hogy Új Tolnai Világlexikona"* (Tolnai 2010: 71).

A lexikográfus én-elbeszélő olyan fogalmak magyarázatára törekszik az *Új Tolnaiban*, amelyek a régiben nem szerepeltek, vagy meghatározásuk szerinte hiányos. Ez az elbeszélői attitűd ismert és jól körülhatárolható szöveghagyományba illeszkedik, gondoljunk csak Danilo Kiš enciklopédiák iránti fokozott érdeklődésére, *A holtak enciklopédiája* című amelyben a mindenkori tudás gyűjteménye formaként jelenik meg, mint *„az egybegyűjtés, számbavétel, a megörökítés és megőrzés objektív formája"* (Juhász 1995: 52). Az álombeli könyv tartalmazza a XVIII. század végétől az összes olyan halott életrajzát, akinek más enciklopédiák, lexikonok nem állítottak emléket. A „nagy történelmet" kiegészítő, a kánonhoz, a fősodorhoz, a kollektív emlékezethez és tudáshoz hozzáadó magatartás a kistörténelem képzetkörét hozza játékba. Thomka Beáta a hetvenes évek végének családregényeiről, Nádas, Bereményi és Lengyel műveiről értekezve, e regények közös jelentésszférájaként foglalkozik a kistörténelemmel, amely az írók történelmi múlttal való számvetése során kialakított hozzáállás tanújele.

> *„A »nagy történelem« alatt húzódó kistörténelem az említett regényekben az emlékező, visszatekintő rekonstruáló attitűd által felidézhető, megélt élmények, családi hagyomány, tárgyi dokumentumok, mesék, legendák, mítoszok nyomán elevenedik meg. Belőlük sok vonatkozásban hitelesebb történelemkép bontakozik ki, mint amilyen volt a korábbi évtizedek irodalmi történelem-képe […]. Szembetűnő ugyanakkor az a leplezetlen nyíltság is, amellyel ezek a nem történelmi regények a történelem összetett, nehéz korszakairól beszélnek"* – írja Thomka (Thomka 1980: 30).

E megállapítások Tolnai Ottó és Dubravka Ugrešić lexikonírói ambícióira, a közelmúlt történelmét a magánszféra elemeiből rekonstruálni kívánó vállalkozásaira is vonatkoztathatóak, ugyanis mindkét esetben nagyon hangsúlyos a hivatalos történetírással szembeszegülő privát kánon, magántörténelem.

Tolnai komoly stúdiumokat folytat az *Új Tolnai* számára a pufajkáról, a Lídia bélésről, a tojásról, a fadrótról, a jégzsinórról, Pozsarevácról, Polgár Babáról, Hegedűs Bittéről, a fakírról, a Bódis-barnáról, az ellenséges kivásárlásról, a fenékdögről, a furnérhámozóról, a leprabélyegről, az önpörgésről, a sakálganéról, Taxis Mátyásról, a zászlóautóról és így tovább. A készülő lexikonba minden fontosat átmentene a régiből (például az Abszinthoz készített metszetet), minden értékes szöveget, könyvet beleőrölne: „[a *Bélyeglexikon*] *felét szeretném átvezeti az ÚJ TOLNAI-ba, ahogyan, lévén Lea lányom balerina, a* Balettek könyv*ének és például Aigner* A lepkészet története Magyarországon *című könyvének nagy részét is beleőrültem"* (Tolnai 2007: 83). A széthullás ellenében ható tervszerű archiválás a Nagy Forma összerakásának kísérlete, a szerző-én virtuális és valós gyűjteményének tárgyai, valamint a róluk készülő lexikonszócikkek emléknyomokként tűnnek fel, amelyek egy ma már nosztalgiával tekintett korból származnak. A zűrzavarossá és töredékessé váló modern világban Deleuze szerint *„már nem azt kell mondanunk, teremteni annyi, mint visszaemlékezni, hanem azt: visszaemlékezni annyi, mint teremteni"* (Deleuze 2002: 109), így az emlékezés, a tárgyak körüli történetformálás aktusa lehel új életet a már elfeledett, szemétre hányt tárgyakba. Dubravka Ugrešić *A feltétel nélküli kapituláció múzeuma* című regényében a berlini bolhapiacon rajzólódik meg újra és újra a már nem létező Bosznia térképe, a menekültek itt, a halomba hányt könyvek, hanglemezek, fotóalbumok között találkoznak egymással, és útközben vásárolnak is egy kis tárgyat, amely otthonossá teszi a menekültszobát.

Az elkobzott emlékezet című Ugrešić-szöveg is a hétköznapi tárgyak hatalmáról,

közös emlékezetben betöltött szerepéről szól. Stanko és Vera telezsúfolt zágrábi lakása a jugoszláv hétköznapok kis múzeumaként jelenik meg, miután gyermekeik egy nagyobb, kényelmesebb lakásba költöztették őket, egész életük során összegyűjtögetett holmijuktól megfosztva, teljesen megváltozott az életük:

> *„Stankótól és Verától a szebb jövő nevében "elkobozták" vagyonkájukat, érzelmi emlékezetük zálogát. Két idős ember egyszeriben a természetes környezetén kívül találta magát, akár a partra vetett halak. Az emberek nem halak, Stanko és Vera nem haltak ebbe bele, de - én legalábbis úgy láttam, amikor meglátogattam őket - hirtelen megöregedtek..."* (Ugrešić 2001: 46).

A jugó mitológia valós gyűjteménye mellett a szövegben megjelenik a jugoszláv hétköznapok virtuális tárháza is, az írónő más „keletiekkel" beszélgetve ismerte fel abba a koraszocialista jugoszláv múltba tartozó nevek és tárgyak hatamát, amelyek neki korábban alig jelentettek valamit, csak a beszélgetések hatására tudatosodott benne, hogy mindezek a tárgyak az övéi. Az oroszok szívélyes hangon emlegették Radmila Karaklajićot és Djordje Marjanovićot, a jugoszláv táncdalénekeseket, büszkén mutogatták jugoszláv gyártmányú cipőjüket, a bolgárok lelkesen érdeklődtek a Vegeta felől. Ezeknek a fogalmaknak, a volt jugoszláv hétköznapok nélkülözhetetlen kellékeinek állít emléket a sokszerzős, többszólamú *Leksikon YU mitologije*, népszerű dalok, énekesek, szabadidős tevékenységek, közkedvelt élelmiszerek kapnak kiemelt szerepet benne. Dubravka Ugrešić felhívásában együttműködésre hívta mindazokat, akik nem értenek egyet az emlékezet elkobzásával. A virtuális lexikon számára egyáltalán nem lexikonízű, száraz, áltudományos szócikkek írására kérte a közreműködőket, hanem egyéni, személyes megfogalmazásra buzdított mindenkit. Nagy Abonyi Árpád a lexikonról írva kiemeli a személyes érintettség fontosságát:

> *„egy nemrégen letűnt korszak ikonográfiája valójában a kötet, egyfajta* Nevetés és felejtés könyve*, másrészt viszont éppen az emlékezés enciklopédiája. Anyaga két-három generáció valós tapasztalata, éppen az, amely kimarad majd a tan- és történelemkönyvekből, ám egykor mégis egy sajátos identitás lényeges összetevője volt"* (Nagy Abonyi)

A volt Jugoszlávia üzleteinek polcain megtalálható termékek az ország széthullása után eltűntek, csak hiányuk, nosztalgiával átitatott emlékük maradt meg, ezáltal mitizálódtak

igazán. A hiány fontosságára hívja fel a figyelmet Ugrešić is a nosztalgia működésmódjáról értekezve: *„A nosztalgia nem kontrollálható; agyunk szubverzív tevékenysége. A nosztalgia fragmentumokkal dolgozik, illatokkal, érintésekkel, hangokkal, dallamokkal és színekkel, terepe a hiány, alkalmazkodó emlékezetünk szeszélyes korrigálója"* (Ugrešić 2005: 13). A YU mitológia lexikona e nosztalgiának, a múlt személyes kisajátításának a terméke, töredékekből, történetszilánkokból épül fel, a hivatásos történetírás fehér foltjait kívánja betölteni. Az Új Tolnai Világlexikona kapcsán a hiány még inkább égető probléma, elsősorban a vállalkozás mozgatórugója, szervezőelve a Tolnai Világlexikonából hiányzó fogalmak pótlása, másodsorban maga a mű is betöltendő hiány, hiszen nem létezik, csak megírásának szükségességéről, folyamatairól olvashatunk, magát a lexikont nem, hacsak nem a teljes Tolnai-opust tekintjük a vágyott világlexikonnak.

HIVATKOZÁSOK

Deleuze, Gilles (2002). *Proust*. ford. John Éva. Budapest: Atlantisz Kiadó.

Juhász Erzsébet (1995). A formatudat Mészöly Miklós és Danilo Kiš prózájában. *Tiszatáj*. 2: 49-54.

László Szabolcs (2009). Kazárok Bábelje – egy rekonstrukció. Utolsó letöltés: 2012. január 31., URL:
<http://www.helikon.ro/index.php?m_r=1748>.

Medve A. Zoltán (2009). *Kontextusok és konnotációk: Adalékok az újabb horvát próza történeti-komparatív vizsgálatához.* Budapest: Kijárat Kiadó.

Nagy Abonyi Árpád. Made in Yugoslavia. Utolsó letöltés: 2012. január 31., URL:
<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/90/nagya.html>

Thomka Beáta (1980). Új magyar regényjelenségek. in *Narráció és reflexió*. Újvidék: Forum Könyvkiadó: 19-34.

Tolnai Ottó (1989). New York-i beszéd. *Híd*. 2: 220-230.

Tolnai Ottó (2007). *A pompeji szerelmesek: Fejezetek az Infaustusból*. Pécs: Szignatúra Könyvek.

Tolnai Ottó (2008). *Grenadírmars: egy kis ízelt opus.* Zenta: zEtna.

Tolnai Ottó (2010). Inhalál. kisnapló. *EX Symposion.* 69: 63-72.

Ugrešić, Dubravka (2001). Az elkobzott emlékezet. *Magyar Lettre Internationale.* 40: 46-49.

Ugrešić, Dubravka (2005). A jugó mitológia lexikona: A nosztalgia az agy szubverzív

tevékenysége. *Magyar Lettre Internationale.* 58: 12-18.

Aniko Novak

LEXICON ARTICLES AS THE ALLUVIUMS OF CULTURE THE ROLE OF THE LEXICON DUBRAVKA UGREŠIĆ'S AND OTTÓ TOLNAI'S OUVRE

Summary

The lexicon and the encyclopedia are collections of one era's knowledge, the writers show great concern about them. The lexicon has a very important role in the ouvre of the Vojvodinian Hungarian author, Ottó Tolnai, and the Croatian authoress, Dubravka Ugrešić.

Ottó Tolnai collects forgotten concepts and things which are not in the Tolnai's World Lexicon (Tolnai Világlexikona). The aim of the initiative of Dubravka Ugrešić, The lexicon of YU Mythology is to collect things and concepts which were connected to the everyday culture in the former Yugoslavia. Both of them want to recall, to reconstruate a mentality and a disappeared era.

The paper deals with the questions of the memory, the authors' relationship to the things and concepts, and the criterias of lexicon articles.

Laslo Patoč
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.511.141(497.113).09
originalni naučni rad

STRATEGIJE INTERKULTURALNOG PRIBLIŽAVANJA U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI U VOJVODINI

APSTRAKT

U ovom radu tražim odgovor na pitanje koje su nove pojave uočljive sa stanovišta međukulturne komunikacije, približavanja drugima i preispitivanja značenja kulturnih kodova u vojvođansko mađarskim proznim delima dvehiljaditih godina. Celokupna slika o balkanskom kulturološkom podneblju je neotuđiva od identiteta pojedinca, u nekom obliku ono ostaje prisutno čak iako se isti odluči o promeni prostora. Jedan deo entiteta, koji se pojavljuju u analiziranim delima, sa napuštanjem ex-jugoslovenskog tla pokušava da se otarasi ne samo faktora pripadanja kulturnom podneblju, nego i svih emocionalnih i sociokulturnih činioca. Nakon analize uzoraka kulturalne sinteze zajednička tačka se pronalazi u raznim simboličkim toposima. Naracije se razlikuju i u tome, sa kakvom nostalgijom se obraćaju intelektualnim krugovima na ex-jugoslovenskom prostoru, tojest da li je u njihovim tekstovima prisutna ova vrsta govora.

Ključne reči: međukulturna komunikacija, identitet, mađarska književnost u Vojvodini

Pitanja književnog kodiranja i čitljivosti, organizovanih na osnovu približavanja, prihvatanja i međusobnog uticaja kulturnog identiteta i tuđinstva, dakle, dva pola – sopstvenog i stranog – povodom književnosti vojvođanskih Mađara dolaze na videlo na svakom koraku. Putem upoređivanja sa drugima, prostor koji se stvara između nas i drugih, između istih i različitih, postaje mesto za interkulturalnu komunikaciju, za približavanje dva, odnosno više heterogenih segmenata i za drugačije vrednovanje značenja kulturalnih kodova. Dostupnost različitostima, odnosno njihova nedostupnost u prostoru između pojedinih segmenata, kao i u okviru šire shvaćenog registra, može biti posmatrana i u pogledu kulturne pripadnosti i u pogledu kulturnog identiteta.

Povodom kulturoloških kodova književnog stvaralaštva, Erno Kulčar Sabo napominje da „*(ukoliko) književni tekst nije u mogućnosti da da sliku o čemu drugom, već samo o jezičkim događajima koji teku unutar njega, u tom slučaju svet, koji je sastavljen samo*

od jezika, zaštićeniji je prostor od svakog intencionalnog uticaja za iskušenje stranog , nego imaginativni prostor, usmeren ka stvaranju književnih znakova za označavanje suštine iskušenja stranog" (Kulcsár Szabó 2003: 50). Velikom delu mađarske književnosti u Vojvodini tokom dvehiljaditih takođe možemo da se približimo kao prostorima za iskušenje stranog. Međutim, susretanje sa stranim ne može da se shvati kao suprotstavljanje dva heterogena komponenta i egzistiranje dva različita horizonta: u susretanju se nalazi mogućnost približavanja, prihvatanja i međusobnog uticaja dva pola. Susret sa stranim je, dakle, ujedno i upisivanje onog drugog u svoj.

Pomenuta pojava ne dovodi samo tuđeg jednim korakom bliže k nama, već dovodi do razblaživanja i olabavljivanja ograničenja u svom: *„Susretanje sa tuđinstvom ne može se planirati niti nasilno izrežirati – međutim, ako dođe do takvog susreta, u tom slučaju razumevanje sveta stranca može da izazove stavljanje na probu svog i kao takav, može da relativizuje njegov ograničavajući karakter, ukoliko aktivno ponašanje, usmereno na potencijalnost različitosti, može da oslobodi odnos prema svom i prema različitostima u svom*" (Lőrinc 2003: 176). Susret sa različitošću – kako na to ukazuje Čongor Lerinc u citiranom naučnom radu – dovodi i do potrebe za interpretacijom.

Ukoliko bi se kulturi približili kao mreži poruka i kao društveno konstruisanom svetu intersubjektivnih poruka (N. Kovács 1994: 495), onda bi se pojavio i pitanje, u kojoj meri je slika o balkanskom kulturnom prostoru neotuđiva od intentiteta, jer ona u nekoj formi opstaje i onda kada se pojedinac odlučuje za promenu prostora – za emigraciju i migraciju. Ovo prethodno je ujedno i pitanje o tome da li je određeni sistem kulturnih kodova održiv i nakon napuštanja datog prostora, odnosno da li njegov opstanak ima opravdanja i u novim uslovima. Prema mom stavu da, naime – kao što to mogu da ilustrujem primerima iz vojvođanske mađarske proze – napuštanjem eks-jugoslovenskog prostora, entiteti pokušavaju da se rasčiste ne samo sa pripadanjem samom kulturnom prostoru, već i sa emotivnim, psihičkim i sociokulturnim činjenicama koji su sastavni delovi entiteta – i to vrlo često bez rezultata, jer ovi opstanu manifestno i u slučaju njihovog eliminisanja.

U mađarskoj prozi u Vojvodini izrazito su prisutne niti, koje Jugoslaviju predstavljaju kao jedinstveni kulturni prostor, čijem sastavu organski pripada i ova regija. Kraju ovom idiličnom stanju dovode devedesete godine, kada nestaje „prirodna multikulturalnost" regije. Laslo L. Sigeti ovaj proces objašnjava time da su mnogobrojne evropske teritorije , slično Vojvodini, „*nastale na tačkama prekrštavanja »čistih« nacionalnih država, čiji ekspanzionistički dometi – neprestano upozoravajući ih na »stvarnu« kulturnu pripadnost – pojedine etničke zajednice navode na izolaciju*" (Szigeti 2002: 399). U odnosu na opisani proces, književna dela koja obrađuju teme iz devedesetih mogu da se shvate i kao

nestajanje strategije interkulturalnog približavanja.

Vojvođanska mađarska proza može da se čita i iz ugla postkolonijaliteta. U jednom svom naučnom radu Gertrud Samoši piše sledeće: „*U određenoj meri svako etničko izgrađivanje samosvesti, koje je – na karakterističan način – rođeno u topionici nesvesnog stremljenja zajednica ka vladanju, u određenom smislu može da se shvati kao postkolonijalno*" (Szamosi 1996: 418). Gertrud Samoši u tome vidi tačku „*gde srednjeevropska istorija obećava mogućnost višeslojnog metahermeneutičkog shvatanja, naime, naš svet je nesrećno bogat u mrežama shvatanja, tkanih vrlo često od mreže međusobnog koloniziranja*" (Szamosi 1996: 418). Kulturna različitost egzistira kao prostor za iskušenje netrpeljivog, prećutanog i ugušenog. To je taj prostor, – kaže Endre Harš na osnovu dela Homi K. Bhabhe – „*samo što treba obratiti veću pažnju i »razlika« se neće pojaviti u neskladu »istovetnosti« i »različitosti«, nego baš u nastajanju istih*" (Hárs 2004: 202).

Tekstura Eržebet Juhas pod naslovom „*Határregény"* („*Granični roman*") iz više uglova može da se odredi kao jedan od najinteresantnijih tekstova vojvođanske mađarske proze. U romanu – u čijem sastavnom delu, kao završna reč , nalazi se naučni rad pod naslovom „*Igre granica u Srednjoj Evropi*" (Faragó 2001: 98) – istovremeno je prisutna i zamisao o nedostižnosti različitog i iskušenje gušenja svesti o pripadanju, generisane od strane interkulturalnih sistema odnosa.

Shvatajući iskustvenu razinu, koja sa sobom donosi i razgrađivanje jedinstvenog kulturnog prostora – odnosno prostora koji je smatran kao jedinstven –, pojam domovine, tj, jedinstveni primer za kulturnu heterogenost tokom više decenija, za jednu od junakinje romana, za Emija degradira se kao ispražnjeni simbolički topos. „*Geografska karta tadašnje Jugoslavije bila je tamo, a ispod nje slova sa velikim slovima: DOMOVINA. Ona je u sebi prepoznala svoja, od početka egzistirajuća osećanja stranog i svoje unutrašnje distanciranje u momentu kada su se između jugoslovenskih naroda počele međusobne optužbe. Nakon trideset godina, ona se tada prvi put setila tog omota za knjigu i prisetila se i neobičnog osećanja, onog što je prvi put tada osetila i što je više decenija bilo prisutno u njenoj podsvesti samo u neodređenim tragovima* "(Juhász 2001: 14).

„*Kulturne razlike nikad ne mogu da se odrede trajno i na smirujući način* – kaže na osnovu misli Homi K. Bhabhe Endre Harš –, *one jedino postoje i ujedno se razgraničavaju jedino u iskustvenom događaju, odnosno u njegovom procesu*" (Hárs 2004: 159). Negativni oblici ovog iskustva došli su do izražaja u različitim formama u romanu Eržebet Juhas. Jedan od nivoa je razlika koja proizilazi iz prirode jezika i kulturne pripadnosti, kodirana u jeziku. „*Bora, bar teoretski, mogao je da ima šansu da u nekoj od zapadnih zemalja izrazi svoje sposobnosti. Nasuprot njemu, imajući u vidu da mu je sredstvo jezik, maternji*

jezik, Emil se osećao kao crv, zatvoren u drvo" (Juhász 2001: 10). Pozicija junaka, koja je vezana za jezik i njegova nesposobnost da prebrodi jezički horizont, dobija značaj u događajima kada se ova statičnost, koja proizlazi iz kulturnih razlika, od konstitutivnog elementa pretvori u determinirajući i regulativni element.

Drugi segment je introjekcija i objašnjavanje stvari sveta iz različitih pozicija. U tom slučaju, kulturološkim razlikama se pridružuju i ideologije objašnjavanja sveta, koje se – vođene unutrašnjim i zvaničnim potrebama – obračunavaju sa eventualnom ideologijom o zajedničkom kulturnom horizontu. Kao rezultat toga, kulturološko približavanje je i u ovom slučaju prisutno samo u vidu svoje negativnosti, čak bi smo mogli reći da dva sistema kodiranja, koje se međusobno ne mogu približiti i koje se međusobno uništavaju, ostavljaju svoje ograničavajuće i ugušujuće pečate i na identitet. „*Kao da je dotična osoba trebala da se sasvim promeni zbog preuređenja granica i promene naziva ulica*" (Juhász 2001: 32).

Pitanje dodirivanja većinske kulture i manjinske kulture Mađara u romanu *Kijárat az Adriára* („*Izlaz na Jadran*") Ildike Lovaš implicira igru jednakosti i različitosti dva registra, koji se međusobno dodirivaju u više tačaka, ali se ipak u mnogo čemu razlikuju. Razlika između Mađara u matici i Mađara van matice prema poruci romana nalazi se u nekoj vrsti sudbonosnosti. „*Biti Mađar u Jugoslaviji, biti Mađar u Južnim krajevima, biti vojvođanski Mađar – nije lak zadatak*" (Lovas 2005: 188). Manjinsko bivstvovanje se shvata iz ugla predestinacije, dok se matica odslikava kao mehanički i ponavljajući proces. „*Biti Mađar je jednostavan čin, međutim, moguće je da treba istrajno vežbati*" (Lovas 2005: 189)

Poznata rečenica Ota Tolnaija u romanu Ildike Lovaš – „*Poučna rečenica da se jugoslovenski mađarski pisci razlikuju od pisaca u matici po tome da ovi prethodni imaju more*" (Lovas 2005: 52) – takođe implicira razliku između dva registra. I to na način da je svesna ispražnjenosti značenja, formulisane samo za sebe radi razlikovanja, i svesna je i toga da to značenje sve manje može da popuni funkciju označavanja.

Bez obzira to što su ove dve kulturne jedinice, kao što sam već naznačio, međusobno veoma bliske, približavanje, prihvatanje i međusobni uticaji su veoma problematični. Prema shvatanju romana, problem je u isključivosti većinskog registra: „*E, od sutra su se Rumuni i Srbi najebali, mogu da plate 500 eura ako žele da dođu ovde, Bogu hvala, više ne dolaze, svi su oni lopovi*" (Lovas 2005: 152). Ova struktura prilikom susretanja sa bilo kakvim stranim – dakle i u slučaju susreta manjinskih mađarskih i „nemađarskih" entiteta – izostavlja mogućnost stvaranja kontakta. Neće ni da proba da iz pozicije prihvatanja shvati konkretnu ili neodređenu razliku između strukture stranog i manje stranog.

Simbolični kulturni topos romana je Jadransko more. Ovaj entitet, kao učestali motiv, istovremeno nosi u sebi prostor konkretnih objekata za stvaranje kontakta sa drugima i

znakove nemogućnosti interkulturalnih kontakata. „*Napuštenost raznovrsnosti može da slomi zgradu Jadrana. I nastaće jedna izreka: slomio se kao zgrada Jadrana i država*" (Lovas 2005: 206). Ironiziranje zajedno sa nostalgijom preuređuje i krug značenja emigracije: nije više subjekat onaj koji se udaljava od balkanskog kulturnog prostora i nije više promena prostora taj momenat od čega će zavisiti kulturološka vezanost, nego će pomenuti teren nestati i simbolično i konkretno.

Ključni momenat u delu Lasla Vegela *Exterritórium* („Eksteritorium") je različito tumačenje značenja razlike između tuđinstva i različitosti kao rezultat nestrpeljivosti, koja je generisana na ideološkoj razini. Prema shvatanju Bernharda Valdenfelsa (Bernhardt Waldenfels) tuđinstvo se koristi „samo u odnosu *(x je stranac za y) i koristi se samo u* odnosu na datu priliku *(nešto je tuđe u jednom ili u drugom slučaju). Na kraju krajeva, tuđinstvo treba gledati kao nešto što je suprotno* svom*, što ograničava* sebe *samog time što isključuje onog drugog"* (Waldenfels 2004: 99). U teksturi „Eksteritoriuma" značenje tuđinstva takođe se koristi kao neka vrsta odnosa: sve je strano i sve dovodi do destrukcije što ne pripada većini, onom, što je legitimno. Povremenost tuđinstva prerasta u permanentno prisustvo, a isključivost raste do krajnosti.

U takvim uslovima kulturne različitosti, odnosno različitosti pogleda, odbacuju se od strane zvaničnih „učenja" i neminovno se pojavljuju kao kvaliteti za negiranje. „*I sve je propalo što je bilo drugačije. Različitost je postala sumnjiva. Za nekoliko godina albanski dileri sa valutama su nestali sa Futoške pijace. Nestali su, kao da ih je progutala zemlja. Ispostavilo se da su oni bili drugačiji*" (Végel 2000: 83). „*Postojanje mreže značenja znači da niti sopstvenog i tuđeg iskustva i izražavanja se spoje pre nego što bi se pojavilo pitanje sinteze sopstvenog i tuđeg*" (Waldenfels 2004: 99). Introjekcija različitosti kao nešto što je tuđe ne samo što ne može da se pojavi u većinskom delu – koga karakterišu isključivosti i sa čije strane je iz ovih razloga odbačena sinteza stranog – nego većina neće čak ni da obrati pažnju na signale stranog. U ovim uslovima temelj za približavanje dva entiteta može da predstavlja samo potpuna ekvivalencija. Iskustvo tuđinstva se formuliše i u subjektu koji se artikuliše kao stranac, čija se različitost u svojim očima pojavljuje kao neka vrsta igre sa ogledalom. Kao rezultat generisanja stranog čak i entiteti sa istim kulturnim segmentima mogu da padnu pod negaciju, ukoliko se ne identifikuju sa obaveznim normativnim sistemom. „*Ostalo ti je samo nekoliko prijatelja Srba, oni su se osećali sasvim odbačenim, često si mislio da je njima u duši teže nego tebi*" (Végel 2000: 60). U odnosu na njih, jedinka koja pripada drugoj kulturnoj zajednici, u stanju je da razume i da shvati situaciju, naime njena samosvest prihvata kao svoje i onaj segment zbog kojeg se smatra stranim. Naspram njoj, identitet „odbačenih" nema karakterističnih oznaka.

Pomenuta netrpeljivost, generisana na ideološkoj razini, posmatra i heterogene kulture preko njihovih stranih karaktera sa ciljem da se delovi, koji obezbeđuju heterogenost, stave u prihvaćene okvire, dakle cilj ni ovde nije integracija mogućih vrednosti. „*Posle toga, kao šlag na torti, može da sledi multikulturalizam. Slovački kulen i strapačka, sekelj gulaš, letovanja u multikulturalnim kampovima, sarma i pečenja, pa palačinke. […] Ali ni tada se ne sme zaboraviti da je integrisanje građana, pripadnika manjina u kulturu većinskog naroda najznačajnija građanska vrednost*" (Végel 2000: 68).

U ova tri romana – koji su istaknuti u ovom radu – interkulturalno približavanje možemo da otkrijemo samo pod određenim uslovima. Kulturni identitet i kulturna heterogenost se pojavljuju kao problemi u svim tekstovima. Na osnovu toga možemo zaključiti da u analiziranim tekstovima interkulturalna komunikacija i približavanje drugima u kulturnom smislu mogu da se ističu zbog toga što ih nema, a prevrednovanje značenja kulturnih kodova – umesto prihvatanja različitosti i njegovog integrisanja u pozitivnom smislu – između subjekata kultura stvara jaču granicu od postojećeg.

LITERATURA:

Faragó Kornélia (2001): „Utószó. Közép-európai határjáték." in Juhász Erzsébet *Határregény*. (Újvidék: Forum) 101.

Hárs Endre (2004): „Antropológia és irodalom: mi van a között?" in Hárs Endre.: *Én – túl a nyelven*. (Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest – Szeged) 137-163.

Hárs Endre (2004): „A posztkoloniális én. Homi K. Bhabha irodalmi olvasata(i*)*." in Hárs Endre: *Én – túl a nyelven*. (Budapest – Szeged Gondolat Kiadói Kör – Pompeji) 196-217.

Juhász Erzsébet (2001): *Határregény*. Újvidék, Forum, 101.

Kulcsár Szabó Ernő (2003): „A különbözés megértése, avagy olvashatók-e az irodalom kulturális kódjai?" in *Identitás és kulturális idegenség.* ed Bednadics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő. (Budapest: Osiris) 31-55.

Lőrinc Csongor (2003): „Enkidu üzenete. Az idegenség az irodalomban: fordítás és interpretáció között." in *Identitás és kulturális idegenség.* ed Bednadics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő. (Budapest: Osiris) 172-198.

Lovas Ildikó (2005): *Kijárat az Adriára*. Pozsony, Kalligram, 286.

N. Kovács Tímea (1999): „Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány." = *Helikon*, 1999/4, 479-493.

Szamosi Gertrúd (1996): „A posztkolonialitás.” = *Helikon* 1996/4, 415-429.
Szigeti L. László (2002): „A multikulturalizmus esztétikája.” = *Helikon* 2002/4, 395-421.
Végel László (2000): *Exterritórium*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 206.
Waldenfels, Bernhard (2004): „Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai.” In.: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.* Szerk.: Biczó Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 91-116.

Laslo Patoč

STRATEGIES OF INTERCULTURAL APPROACH IN VOJVODINA'S HUNGARIAN PROSE

Summary

In this essay, I try to find an answer to the phenomena that appeared during the 2000s in Vojvodina's Hungarian prose. Namely, intercultural communication, approaching others and the revaluation of meaning in the cultural codes. The image formed of the Balcan cultural region is unalienable from identitities; they are always pres1ent in a certain form, even if the individual decides to change spaces. The entities appearing in the studied works, part of them leaving the ex-Yugoslav region, are trying to eliminate not only their belonging to the region, but also the emotional, psychical and sociocultural factors. In this study about patterns of cultural contact are various symbolic topos which form a point of contact. The narrations also differ in their nostalgic attitude towards the spirituality of the ex-Yugoslav region, or whether this attitude is present in their texts.

Marína Šimáková Speváková
Univerzity v Novom Sade
Filozofická fakulta

UDC 821.162.4.09 Hronec
originalni naučni rad

ZÁNIK HRDINU V ROMÁNE PLNÝ PONOR OD VÍŤAZOSLAVA HRONCA[1]

ABSTRAKT

V románe *Plný ponor* sa niekdajší tvorca príbehov o rodine Vladimír Lutrov stáva jednou z postáv. V tejto románovej skutočnosti jeho životný príbeh spočíva v psychickej dezintegrácii postavy, ktorá prostredníctvom sna tuší vlastný zánik. Psychický rozklad zapríčiňuje strata identity a nemožnosť sa stotožniť ani s jednou podobou svojej existencie, znázornenej v predchádzajúcich prozaických útvaroch, ktoré sú zároveň jeho výtvorom. Je to paralelným znakom rozkladu entity autora, resp. subjekta ako takého. Svet dotvárajú objekty, tiene minulosti a spomienky. Román má neukončenú formu a svojrázne sa vlieva do začiatka Hroncovej prozaickej ságy.

Kľúčové slová: subjekt, autor, narácia, postava, hyperrealizmus, Hronec

Román *Plný ponor* od Víťazoslava Hronca vyšiel prvýkrát na Slovensku, vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ v roku 1999 a rok neskôr aj ako tretí zväzok Výberu z diela Víťazoslava Hronca *Amarna 2*, Belehrad, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Báčsky Petrovec, Kultúra 2000. Je záverečným slovom v rozprávaní o rodine Lutrovovcov a Vladimírovi ako centrálnej rozprávačskej, autorskej figúry ako aj postavy, ktorú Hronec začal tvarovať ešte vo svojej prvej prozaickej knihe *Prievan* (1976, vo Výbere z diela, v rámci *Amarny*, premenovanej na *Sklený vietor* , konkrétne v knihe *Amarna 1*, Belehrad, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Báčsky Petrovec, Kultúra 2000). *Prievan* je charakterizovaný ako modernistická próza, v ktorej sa ako rozprávač zjavuje Vladimír Lutrov, lenže prózy rozpráva v 1. osobe jeho bratranca Milana Lutrovova. Druhou zbierkou je *Pán vzduchu a kráľov syn* (1993, *Amarna 1*, 2000), je to postmodernistický rozprávkový cyklus poviedok, ktorú už explicitne zostavuje Vladimír Lutrov na základe rôznych druhov a typov poznatkov a útržkov, ktoré nachádza u príslušníkov svojej rodiny ako aj na základe vlastných výmyslov. Celok skutočnosti poznaním nemôže uchopiť, čím odráža

1 Príspevok vznikol ako súčasť vedeckého projektu č. 178017, ktorý financuje Ministerstvo osvety a vedy Republiky Srbsko.

pocit človeka súčasnej doby, ktorý sa ocitol v dobe plnej povrchových nedokončených náznakov a zdrapov, prejavuje to dekonštrukciou tak na pláne výrazu, a na pláne významu ironiou úsilia centrálnej autorskej figúry. V *Plnom ponore* sa Vlado prvýkrát zjavuje ako postava s vlastným príbehom, cez ktorý vnímame aj jeho motívy na ponorenie sa do hĺbok svojich príbuzných, čie osudy román zachytáva cez celé 20. storočie. Svedectvo o ňom však tentoraz podávajú postavy a veci sveta, ktoré sám utvoril. Výrazom a významovo, román je prejavom hyperrealizmu v literatúre.

Románom beží navonok viacero tém, každá kapitola sa venuje jednej a vzťahy medzi kapitolami sledujeme ako sémantické vzťahy medzi jednotlivými témami. Témy bežia paralelne a rovnocenne sa podieľajú na „románovom krvotoku", preto ho v prvej chvíli vnímame ako heterotematický. Už pri určovaní vzťahu medzi fabulárnou zásobárňou a naratívnou štruktúrou románu sa zviditeľňuje zložitosť textu. Fabulárnu náplň *Plného ponoru* tvoria udalosti z celého (20.) storočia a početní príslušníci rodiny Lutrovovcov. Vzťahy medzi štruktúrnymi zložkami v rámci kapitol sú formované na jednom princípe, pokiaľ na inom princípe sa formujú vzťahy medzi samotnými kapitolami. Určovanie diferenciácie vzťahov prináleží dvom úrovniam textového vnímania: prvú skupinu vnímame na úrovni textovej syntaxe, kým tú druhú musíme vnímať na úrovni sémantiky. Vzťahy v rámci častí kapitol fungujú na svojráznom princípe, ktorý môžeme nazvať *zlučujúcim*. Napríklad, v prvej kapitole, v časti *Pod uzlom,* postava sa vezie na bicykli a v ruke má vrecko s rybkou, v druhej časti (*Ježie mláďa*) sa dozvedáme, že rybka je dar k narodeninám, na pozadí osláv ktorých sa znázorňuje „neprítomný" stav oslávenkyne. Rybka je spojovacie ohnivko medzi oddelenými časťami kapitoly. V „príbehu" kapitoly sú prítomní okrajovo, lebo „príbeh" je inde – v poukazovaní na stav ženskej postavy (Javorka Nešković), ktorá oslavuje narodeniny. Rybka potom z príbehu mizne, nenadobúda ďalšiu kontextualizáciu, čiže jej funkcia je byť „katalyzátor", ktorý zlúči dve entity – prvú a druhú časť kapitoly. Druhú kapitolu „románu" tvorí iná kombinácia postáv a časopriestoru: v *Rebríku* je zachytená Vladova Lutrovova spomienka na detstvo, ale sprostredkovane, akoby to bola spomienka na detstvo bratranca Milana (narátor „dovidí" na spomienky Milana, lebo mu ich tento vyrozprával); v nej dominuje rebrík, po ktorom sa Milan štveral na povalu. V pokračovaní, v *Tme ako v rohu* rebrík sa spomína mimochodom ako prostriedok, ktorým sa Milan dostal na povalu, a dôraz je na Milanovom blúdení po povale počas starej maminho pohrebu. V druhej kapitole sa dodržiava princíp zlučovania pomocou znaku-rebríka. Tento princíp *zlučovania* pomocou znaku, ktorý potom utratí významovú potenciu sa udržiava v celom románe, ale len v rámci jednotlivých kapitol (v tretej kapitole to je pes, vo štvrtej voda, v piatej architektonické oblúky, v šiestej gobelín, v siedmej kýptik

ceruzky atď). Symbolický význam týchto „katalyzátorov" črtá sa na pozadí románu ako celku, po kryštalizácii ústrednej témy, do ktorej sa všetky paralelné témy vlievajú.

Štruktúrnu rovinu postáv tvorí kombinácia fiktívnych postáv s historickými, všetky sú svojrázne a individualizované, s vlastným backgroundom konexií, ktoré siahajú do minulosti predchádzajúcich Hroncových cyklov. Vyzdvihujú sa dvaja, Vladimír Lutrova Milan Lutrov, prvého z nich poznáme na pozadí predchádzajúcich próz, ale aj náznaku v prvej kapitole románu[2] ako autora. Obaja sa rovnako podieľajú na rozrastaní príbehu, menia sa im životy počas vznikania románu a možno ich považovať za postavy dynamické. Z minulých prozaických cyklov vieme, a to sa z ich vzájomných rozhovorov dá rozoznať aj v románe, že Milan rozpráva Vladovi *„do pera",* je svojráznym sprostredkovateľom ideí a príbehov, ale Vlado je ten, ktorý dáva definitívnu podobu textu, vrátane románu. Denníkové záznamy V. A. Hronca, ktoré vyšli pod menom V. Lutrovova (najprv ako tri jednotlivé knihy a potom aj ako posledný zväzok výberu z diela pod názvom *Remeslo byť 1*) sú tiež dôkazom Vladovho autorstva. V *Plnom ponore* Vlado sa po prvýkrát zjavuje ako postava, čí príbeh je explicitne naznačený ako vzťah medzi otcom a synom, jednak Vlada s vlastným otcom, ako aj Vlada so synom Igorom. Tento, pre celkovú ságu kľúčový motív sa zjavuje iba ako apendix k poslednej kapitole: Vladimír Lutrov, vyhodený vlastným otcom z rodného domu pre nemravný pomer s gymnaziálnou profesorkou latinčiny odchádza z dediny do mesta, kde ho uchýli a vychová dedo-strýko, básnik a spisovateľ Andrej Lutrov. Pod aurou strýka Andreja z Vlada sa stáva spisovateľ, ktorý sa najprv zaujíma o benígne príbehy svojho bratranca Milana, potom aj jeho príbuzného Martina Javorníka s cieľom napísať poviedky, z toho sa však rozrastie parabola postmodernej skutočnosti. Čo sa udialo pomedzi, medzi odľahlými bodmi týchto extrémov? Vlado sa usiloval vyhľadať čo najvernejšie dôkazy o Milanovom a Martinovom živote (*Zrkadlo, Prach, Milan, Kľúč, Muž kráčajúci po vode*), avšak uceliť rozprávku nemohol, chýbali zložky. Pod tlakom naučeného uceľovania prvkov do systému (dedičstvo moderny a „škola" Andreja Lutrovova) chýbajúce zložky si postupne začal domýšľať (*Noc na treťom poschodí*, *Amarna* a ostatné poviedky cyklu *Pán vzduchu a kráľov syn*). Domýšľanie ho zavedie k ďalším, odľahlejším príbuzným, ktorých príbehy zapisuje buďto ako krátke epizódy, ktoré konexie nadobúdajú v iných kapitolách (napr. Andrej Javorník, Johan Bomler a p.) pomery skúma a prehodnocuje a zistí medzičasom mnohé pikantérie, Martinov príbeh rozšíri o kontext mileneckého pomeru, z ktorého vyšla jedna dcéra (Mira Nešković). Tu sa však nezastaví, ale vznikne celý rad konexií medzi jednotlivými ľuďmi a celý rad semiotických reťazí. Do reťaze zapletá vlastný príbeh

2 *„'Ani mu ju neotváraj, veď to potrvá, ako aj prvý raz. Vždy sa na toho* ***Vlada*** *takto vešia, až ma to mrzí.' Javorka už prekladala pivové fľaše v chladničke z dolnej priehradky na hornú,* **veď Martina v tej poviedke vôbec nespomína**:" (Hronec, 2000b, 10, podčiarkla aut.)

o nemanželskom synovi (Igor), ktorému len v dospelosti prezrádza , že mu je otcom a ktorý sa dostane do súvisu s dievčaťom, ktoré tiež nevie kto je jej otcom (uvedená Mira). Ani skutočnosť ani fantázia mu však nepomôžu aby príbeh scelil, ktorý zostáva v zdrapoch a skepse.

Celý čas, počas písania a rozvetvovania príbehov o rodine, Vlado uvažuje o spôsobe ako to podá. Explicitne to naznačuje v kapitole *Okno do dvora*, ináč kľúčovej vo vzťahu so synom Igorom. Spôsob narácie sa tak stáva jednou z významových hladín celkového románu.

V *Plnom ponore* sa vyskytujú kombinácia dvoch typov narácie:

> *„Milica sa chvíľu dívala na nepreniknuteľnú hradbu briez, jedličiek, smrekov, borovíc a všelijakých ozdobných kríkov, ktoré tam Mile a Javorka vysadili ešte pred tým, než postavili dom; Spomenula si, že pred piatimi rokmi, keď k nim prvý raz priviedla Milana,* už koncom mája bolo horúco, a Rasty vo mne ako kopavé žriebä, *cez túto chaotickú húšť vtedy ešte kde-tu presvitali ovocné stromky, dvor i dom na druhom konci susedného pozemku, ale teraz sa zeleň už natoľko rozkošatila a navzájom posplietala, že tento kúsok záhrady vyzerá väčší, než v skutočnosti je. V zime iste možno pohľadom preniknúť celý pozemok,* no nikdy mi nenapadne pozrieť sa, keď vo februári prichádzame na Mileho narodeniny, *asi tak, ako pred piatimi rokmi v lete,* ale zasa ktožehovie, veď okrem briez a niekoľkých kríkov všetko ostatné tu aj cez zimu ostáva zelené.
>
> *Ich záhrada je dokonca i väčšia ako táto*, vlastne širšia, lebo pozemok je štvorcovitého tvaru, *a predsa sa k tomuto dobre organizovanému chaosu nedá ani prirovnať; [...]“* (Hronec, 2000, s. 9)

Príklad č. 1, Ježie mláďa

Ako sme prečítali v *Príklade č.1* rozprávanie prebieha smerom k iným postavám nadobúdajúc niekedy formu diálogu, najčastejšie však v tretej osobe singuláru, čo vyvoláva zdanie všadeprítomnosti narátora. Prebieha zároveň i dovnútra, ako vnútorný hlas postavy, ktorý prezrádza jej myšlienkový stav a vyjadrený je prvou osobou singuláru. Tento typ rozprávania je kombináciou realistického, všadeprítomného rozprávača s rozprávačom prúdu vedomia a má viacvýznamovú funkciu. Na jednej strane, poskytuje možnosť získania uceleného vonkajšieho, zároveň aj vnútorného obrazu o postave – t. j. úplný, akoby **hyperrealistický** obraz. Termín hyperrealizmus najbližšie poznáme zo sféry umenia. Používa sa najčastejšie v architektúre, výtvarníctve a sochárstve na označenie

techník, ktoré sa využívali v 70.tych rokoch 20. storočia. Pre hyperrealistické sochy napr. je príznačné znázornenie každého detailu, pri stvárňovaní ľudskej podobyzne vrátane použitia ľudských vlasov, je to technika *detailného, úplného opisu.* Na druhej strane, skĺbenie 3.osoby a vnútorného monológu v rámci románu možno vnímať ako symbolický čin spájania realizmu a modernizmu, dvoch literárnych epoch, ktoré sa zlučujú do jedného bodu prehovoru. Týmto typom narácie je napísaná rozsiahlejšia a tretia časť kapitol románu. Druhú časť kapitol tvorí iný typ narácie, ktorý pripomína techniku „fotografovania" jedného vyvoleného bodu a jeho zachytávanie „vo večnosti". Ide akoby o transponovanie techniky známej v hyperrealizme maliarstva a fotografie ako zmrazenie detailu, ktoré je objektívne a subjektívne zároveň, ako to hovorí nemecký a americký architekt a kunsthistorik Udo Kultermann, do literárneho diela:

> *„Prvý záber zachytáva let nad zasneženým priestranstvom rozľahlej roviny v priesvitnom povetrí treskúcej zimy, pod belavým príkrovom mračien, ktoré už urobili, čo mohli a teraz sa iba bezmocne sunú na juh. Celú minútu pod nami plynie jednotvárna biela krajina so zriedkavými zhlukmi bezlistých kríkov i stromov, bez jedinej známky života. Ale už ďalší záber svedčí, že sa práve spúšťame do údolia deliaceho nevysoký kopec so spiacimi vinohradmi od neveľkej osady zaviatej snehom. Práve sme prelietli ponad kanál tečúci údolím, ponad vrchovce tmavosivých stromov, napokon pristávame pred druhým domom od konca ulice (v ktorom je ináč hostinec), rovno pred oknom, za ktorým vidno zo pätnásťročné dievča sklonené nad stolom"* (Hronec, 2000, s. 77)
>
> *Príklad č. 2, Žezlo a jablko*

V danom úryvku objavuje sa „my-rozprávanie". V súlade s Ecovým teoretickým vnímaním „my" identifikujeme ako náprotivok modelovému autoru románu a tým je modelový čitateľ. Eco mu prisudzuje rovnaký význam ako modelovému autorovi. Ak nám modelový autor celý čas napovedá ako máme čítať a vnímať jeho text, modelový čitateľ tie znaky má sledovať a rozoznávať. Pri týchto kapitolách narácie čitatelia sú pozvaní identifikovať, kto tým modelovým autorom je. Vlado Lutrov, ktorý tak ako píše o iných, píše i o sebe? Alebo Víťazoslav Hronec, ktorého poznáme z mimotextovej skutočnosti ako autora diel. Týmto spôsobom text naznačuje, že v ňom musíme počítať najmenej s dvoma skutočnosťami – imagnárnou, ktorú utvára Vlado a imaginárnou, v ktorej je Vlado postavou, ktorá píše a ktorú teda kreuje skutočný autor románu. Táto situácia je známa z predchádzajúcich próz.

Svojrázny zvrat v podávaní skutočnosti nachádzame v podkapitole *Čítanie na sobotu* (siedma kapitola *Život je inde*). V nej sa predmet rozprávania (obsah listu) uvádza nepriamo, iba ako kombinácia viacero dojmov z čítania. O obsahu listu, ktorý sa dostal do domu Pálikovcov v Báčskom Petrovci v roku 1921, sa teda dozvedáme na základe reakcií a správania niekoľkých postáv, ktoré ho čítajú (otec, syn a jeho mnaželka, matka-svokra atď.). Samotný obsah listu v texte sa nikde nevyskytuje, avšak čitateľ naisto „vie", o čom list je. „Dopad", nie však samotný objekt, generuje ďalší dej, mení život mladších Pálikovcov ako aj tok románu a celkovej ságy. Predmet, t. j. „objekt" teda priamo nevnímame, máme do činenia len s jeho referenciou v podobe dojmov. Uvedené napovedá , že časti románového diania, ktoré však majú ďalekosiahle následky na priebeh udalostí, nezapríčiňujú aktéri samotní, resp. subjekty, ale objekt, ktorý pritom navonok nie je viditeľný. Je to akoby v skutočnosti znakov, ktoré utratili predchádzajúci predobraz, skutočnosť „dopadov" a tiení, sémanticky prázdnych obrazov, tzv. simulákrov. V modernistickej skutočnosti, ktorá fungovala v systéme vzťahu subjekt-objekt, subjekt sa usiloval získať vedomosti o prírode reality, poznať ju, aby to využil na jeho kontrolu a dominanciu, aby ju „obsiahol". Postmoderná skutočnosť je poznaním o nemožnosti takého obsahu. Hyperrealistická skutočnosť, je skutočnosť, v ktorej predobrazy, reality, resp. príroda objektov existuje len ako spomienka na minulosť. Skutočnosť tvoria sémanticky prázdne objekty, a tiene. Rovnako, ako činia jej náplň, predmety aj „zlučujú" tieto „tiene" a „spomienky" do románovej podoby, ako sme z predchádzajúceho textu videli (rybka, rebrík, pes etc.). Ako také, objekty preberajú dominanciu nad subjektmi. Predmety sa navzájom usúvzťažňujú ako „*ontotvorný princíp hyperrealistickej skutočnosti*" (Baudrillard). Typickými príkladmi takéhoto spontánneho preberania moci v hyperrealistickej skutočnosti románu *Plný ponor* sú štyri predmety: *gobelín Dva jelene*, *ceruzka*, *dáždnik* a *olejomaľba Agáty pri Laliti*. Tieto predmety majú vlastnú púť telom celej ságy, ktorú možno rekonštruovať len na pozadí románu. Samostatné sú a so schopnosťou samoreplikácie v najneuveriteľnejších miestach plochy textu – „spájajú" postavy a udalosti neobyčajnými spôsobmi, „cestujú" z ruky do ruky (dáždnik), generáciami, nepredvídateľnými spôsobmi sa objavujú na stole, vo vačku, medzi gombíkami (ceruzka) atď. Uvedené predmety sú nielen príkladom utvorenia epického sveta ako odrazu postmodernej hyperrealistickej skutočnosti, ich symbolika odráža najpodstatnejšie významové piliere celého Hroncovho sveta.

Ako sa v tomto svete správa a vynachádza jej autor, tvorca Vladimír Lutrov? Z tvorcu sa najprv stáva postava. V hladine príbehov on začína viditeľne tratiť orientáciu vo svete, ktorý sám utváral. Svet je podaný pod silnejúcim tlakom objektov, ktoré prebrali dominanciu a v ňom sa Vladimír začína psychicky rozkladať, utráca vedomie o sebe ako integrovanej

osobnosti, nevie ako má seba vnímať, vidí rôzne obdoby seba, ktoré sám vymyslel. Hranica medzi skutočným a imaginárnym sa v jeho vedomí začína stierať. Podané je to na viacerých miestach v poslednej kapitole románového textu. On, ktorý zaznamenal všetko o sebe, utvoril toľko sietí príbuzenských a iných (mileneckých, priateľských) vzťahov, sám nakoniec nevie-kým vlastne je. Ilustuje to začiatok kapitoly *Diaľkové ovládanie*: *„Keď vstával od stola, pochopil, že táto osoba, ktorá tu spolu s ním obeduje, vlastne ani nie je jeho manželka, ale slečna Privizerová, jeho profesorka latinčiny a prvá žena, s ktorou sa vôbec vyspal,* len dva razy v živote som sa s ňou dal dohromady, a vždy ma to takmer stálo hlavu, *no nestihol tie dve spomienky ani rozvinúť do ucelených príbehov, lebo pri dverách znova zazvonilo,* keď sa vrátim, spýtam sa jej, či sa aj Vladko podobá na mňa rovnako ako Igor, *a vystúpil z kuchyne. Neocitol sa však v tej malej štvorcovitej predizbe v ich byte v sídlisku Detelinara, do ktorej očakával, že vstúpi, ale vo svojej úzkej izbietke na podnájme na Gajovej 18, z ktorej ponad ulicu znova zazrel – tým poležiačky vmurovaným oknom na jej konci – zvráskavený kmeň starej marhule rastúcej na dvore za tlačiarňou Dnevnika,* veď ten strom už dávno zoťali; to si Marijan znovu robí zo mňa blázna; prečo sa mŕtvi raz navždy nezrieknu živých?!, ... *“* (Hronec, 2000, s. 141-142) V dodatkoch k danej kapitole sa uvádza Vladovo tušenie vlastného zániku, ktoré si zapísal do denníka uvedeného ako súčasť románu (*Bez dozoru*, str. 165). Z denníkového záznamu sa čitateľ dozvedie, že vlastný zánik videl v sne, ktorý je dôležitým znakom v celkovej epickej štruktúre Hroncovho diela a symbolom imaginárneho sveta. Vladimír teda tuší vlastný zánik prostredníctvom imaginárneho sveta, na čiom utváraní sa podieľal aj sám. Avšak definitívny rozklad subjektu , narátora a postavy Vlada Lutrovova, ale aj autora, ktorý Vlada konštruoval, posledný dôkaz je sprostredkovaný citátom (už to nie je ničí denník, ale „cudzia“ prítomnosť v texte iného autora), v ktorom sa uvádza: *„Ďalší osud románu nebude ničím iným, než históriou rozdrobenia biografie ako formy existencie osobnosti, ba viac než rozdrobením – katastrofickým zánikom biografie. (Osip Mandeľštam)“* (Hronec, str. 164) Tým pádom skutočný autor románu dekonštruoval samého seba ako jediného tvorcu. Jeho dielo, ako aj dielo hrdinu Vlada Lutrovova, je text, ktorý vyplynul z iných diel svetovej literatúry .

V čom je ale funkcia diela, existujúceho „z vôle iných“ textov, zbavená autority svojho tvorcu? Je to svojrázne víťazstvo demokracie v literatúre. Poukázanie, že nie autori, ale skutočnými hybnými silami literárnych procesov sú nespočetné množstvá, „zrnká“ z mnohých literárnych výtvorov. Sebavedomý a originálny autor, ktorý chce poukázať na niečo nové vzhľadom na svojich predchodcov je mýtus. Avšak jedinenčé umelecké dielo takým mýtom nie je. Ono využíva svojho autora, ako „prostriedok“, ktorým chce prejaviť vlastnú imanenciu. A ona sa prejavuje v nepretžitom boji medzi najsilnejšími literárnymi

sprostredkovateľmi.

Tento opakujúci sa boj literárnych titanov podaný je v celej rodinnej ságe cez jedinečný príbeh Vlada Lutrovova. Je to príbeh o vzťahu s otcom, ako symbolom sily a autority tak v biologickom, literárnom, filozofickom zmysle. Začiatok tohto boja vsadený je do poslednej kapitoly románu, do príbehu s biologickým otcom. Z tohto príbehu vyplynulo všetko ostatné, zachytené v predchádzajúcich častiach literárnej ságy. To znamená, že román *Plný ponor* formuje plný kruh, jeho koniec sa otvára k začiatku, k prevému cyklu *Prievan*. Tento model budovania epického sveta, popretkávaný so symbolikou návratu postáv z predchádzajúcich cyklov, je manifestáciou symbolu urobora a večného návratu. Zároveň je inetrtextovým diálogom, „bojom" s literárnym titanom Joyceom, čie *Finneganovo prebúdzanie* zaznamenáva plný kruh a utvára záverečnú kapitolu moderného „odyseovstva". Ale Joyceove romány sú len jednými z mnohých, s ktorými celková prozaická sága vedie dialóg, začnúc ľudovými rozprávkami, staroegyptskými príbehmi, gréckou mytológiou, dielami svetovej literatúry. Tento súzvuk, svojrázna literárna symfónia, je zároveň literárnou kozmológiou – poukázaním trvania literárneho procesu od najstaších čias po koniec 20. storočia. Literárne transformácie podané sú v každej epickej štruktúre románu. Napríklad, narácia, zahrnujúca v sebe 3. osobu v kombinácii s prúdom vedomia je syntézou naračných postupov od najstaších čias vrátane moderny, a funguje ako metonymia onej symbolickej hladiny poukázania na nekonečný proces literatúry.

Román *Plný ponor* je vlastne románom spomienok. Avšak, to nie sú spomienky formujúce statický text a vyvolávajúce rezignáciu a defetizmus a „ufňukanosti" subjekta vedomého svojej nepatrnej malosti. Všetko to spolu je už súčasťou literárnej minulosti: *„Tak ako moji ctení predchodcovia, a teda i otcov strýko Ondrej (ľahký mu svet, do ktorého zmizol), aj ja som už teraz nenapraviteľne vševediaci a všadeprítomný a s nostalgiou sa dívam, ako mi isté rozfňukané chlapča z Combray, chorobne lipnúce na matke, rezignovane obracia chrbát. Ale nie azda preto, že pomoc už viac nepotrebujem; najskôr preto, že mi už nikto pomôcť nemôže."* (Hronec, 2000, s. 160) To je román, ktorý kladie dôležité otázky existencie v takomto svete zbavenom autentickosti a subjektívnosti. Je teda románom-maestrálnym svedectvom o aktívnom živote tieňov. On svojmu stratenému subjektu pripúšťa jednu jedinú možnosť životnej náplne – tou sú nostalgické spomienky. Spomienky na celok, na hĺbku, originalitu, ideál, hrdinské, heroické časy, hľadanie harmónie.

Avšak, náš subjekt neumiera prirodzenou smrťou, teda nezaniká „navždy". Zostáva, v podobe rozkladu „existovať" medzi riadkami tohto románu. To len znamená, že tak ako v tomto románe zlúčil vlastný svet tieňov s literárnym svetom minulým, v nejakom inom, ináč usporiadanom svete môže zasa skrsnúť do inej hmotnej podoby a ináč usporiadaného

boja o vlastný literárny trón. Hronec svojim kruhovitým dielom túto možnosť necháva. Lebo literárny proces je nezastaviteľný, opakujúci sa kruh navzájom sa podnecujúcich literárnych diel, na čie trvanie subjekt, človek, ako iba miniatúrna zložka dovidieť nemôže. Ponechaná mu je však možnosť stretnúť seba v nejakej budúcnosti, v inom svete a povedať čosi o čase vlastnom, tak ako ho v celej šírke zachytil jeho literárny brat(ranec) Víťazoslav Hronec.

LITERATÚRA

Bodrijar, Žan (1991). *Similakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.

Eco, Umberto (2003). *Šest šetnji kroz narativnu šumu.* Beograd:Narodna knjiga.

Hronec, Víťazoslav (2000). *Amarna 1*. In. *Výber z diela 2*. Beograd – Báčsky Petrovec : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Kultúra, 2000.

Hronec, Víťazoslav (2000). *Amarna 2*. In. *Výber z diela 3*. Beograd – Báčsky Petrovec : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Kultúra, 2000.

Marčok, Viliam (2010). *V poschodovom labyrinte*. Bratislava : LIC.

Radford, P. Gary (2004). *Eco*. Bratislava : Albert Marenčín vydavateľstvo PT.

Marina Šimakova Spevakova

DISAPPEARANCE OF THE SUBJECT IN THE NOVEL *DEEP IMMERSION* BY V. A. HRONJEC

Summary

The novel *Deep Immersion* by Vićazoslav Hronjec represents the end of the Lutrov family saga, the final word on the dissapearance of the central figure, Vladimir Lutrov, storyteller, author, character. His central position as initiator and builder of his family's imaginary world was ironically mocked in the previous story-cycle *Lord of Air and the King's Son*. *Deep Immersion* is a testimony on the last moments of life in this world, an overview of imaginary decomposition and final disappearance. Objects and characters that he created told his life story on their own. What remains is the world of the novel, in all elements of epic structure a memento of his lifelong work.

Nikica Mihaljević
Filozofski fakultet u Splitu
Republika Hrvatska

UDC 821.131.1:821.163.42.09
pregledni rad

INCONTRI TRA DUE CULTURE, QUELLA CROATA E QUELLA ITALIANA, NELL'OPERA LETTERARIA DI STIPE IVAČIĆ

RIASSUNTO

L'abate vicentino Bernardino Bicego, professore di Niccolò Tommaseo, soggiornò a Spalato per dodici anni insegnando nel Seminario arcivescovile. A Spalato scrisse il poema *I contorni di Spalato* con lo scopo di istruire i Dalmati sull'importanza storica, culturale, agricola ed economica della Dalmazia. Un'opera che rendeva i Dalmati coscienti, proprio nel periodo in cui si formavano le altre nazioni, dell'assoluta specificità del loro patrimonio storico-culturale, della cui rilevanza Bicego era consapevole. Il suo poema, quindi, influenzò alcuni autori croati, e tra essi particolarmente uno degli studenti di Bicego nel Seminario, Stipe Ivačić, il quale contribuì notevolmente all'alleanza regionale dei Dalmati nel periodo pre-risorgimentale. La ricerca si muove dalla lettura parallela del sopraccitato poema di Bicego e del poemetto *Le Wile del Mossor* di Ivačić per rintracciare e rilevare l'influenza dell'opera di Bicego sull'opera letteraria di Ivačić.

Parole chiave: influenze letterarie, letteratura italiana, letteratura croata.

1. INTRODUZIONE

Il secolare legame con la lingua italiana lascia la sua traccia in Dalmazia anche dopo la fine della Repubblica della Serenissima nel 1797: secondo Mate Zorić, la produzione scientifica e letteraria nella prima metà dell'800 si svolge maggiormente sotto l'influsso dei governi stranieri e nell'ambito dell'espressione linguistica in italiano (Zorić 1992: 351). Circa il 10% delle pubblicazioni sono in lingua croata, mentre tutto il resto avviene in lingua italiana. La predominanza dell'italiano usato nelle pubblicazioni viene spiegata da Zorić con il fatto che gli autori e gli intellettuali dalmati considerano l'italiano lingua di cultura, anche perché nelle scuole in Dalmazia si studiano maggiormente i classici italiani e vi è diffusa l'abitudine di tanti intellettuali di lasciare la Dalmazia per studiare nelle università italiane. Dopo il Congresso di Vienna, in Dalmazia si ristabilisce il dominio dell'Impero asburgico e viene costituito il Regno di Dalmazia. La Dalmazia è impoverita dalle battaglie napoleoniche ed il suo popolo vive un lungo periodo di fame, mentre le

condizioni agrarie sono arcaiche ed i redditi non riescono a soddisfare i bisogni della popolazione. Oltre a ciò, vi è presente un forte controllo degli avvenimenti nell'ambito politico e culturale, soprattutto perché si sospetta che circoli l'idea, non cara agli austriaci, dell'unione dei Dalmati con i Croati (Zorić 1992: 340). Quello che, però, caratterizza particolarmente il popolo dalmata è l'interesse e l'entusiasmo che sentiva, d'una parte, verso il popolo italiano, e, dall'altra, la coscienza delle specificità dalmate, nelle quali si ravvisavano anche somiglianze con altri popoli slavi (Zorić 1992: 343-344). Dunque, in questo articolo si cerca di individuare nell'opera letteraria di Stipe Ivačić la sopraccitata coscienza dei Dalmati la quale con gli anni porterà i Dalmati più vicino all'idea di unione con gli altri popoli slavi in un unico stato.

2. IL SEMINARIO ARCIVESCOVILE, CENTRO DELLA CULTURA E DELL'EDUCAZIONE, E I SUOI PROFESSORI

Il seminario arcivescovile a Spalato, fondato nel 1700, rappresentava il centro fondamentale della diffusione della cultura e dell'educazione per i letterati e gli intellettuali del periodo. Tra i professori, vi troviamo l'italiano Pietro Bottura, il quale svolge il ruolo di professore di matematica e di giurisprudenza, e Bernardino Bicego, che insegna letteratura (Duplančić 1990: 94). Di quest'ultimo sappiamo che chiedeva agli studenti di imparare i testi a memoria e li spronava a discutere sulle regole presenti nei testi (Duplančić 1990: 96). Faceva conoscere agli allievi[1] i poeti latini e li incitava a comporre versi in italiano e in latino. Considerato un centro di cultura importante, il seminario venne visitato dall'imperatore Francesco I durante la sua visita a Spalato nel 1818, il che fu un evento di grande importanza per la Dalmazia.

La data dell'arrivo di Bicego a Spalato non è certa, in quanto Mate Zorić sostiene che vi sia arrivato nel 1807 (Zorić 1992: 369) mentre Niccolò Tommaseo specifica l'anno 1810 come l'anno dell'arrivo del vicentino in Dalmazia.[2] Di conseguenza non si sa con certezza quanto tempo vi si sia fermato, ma si sostiene che si sia trattato almeno di un decennio, anche se Šime Ljubić rileva che il vicentino soggiornò a Spalato per 12 anni (Ljubić 1856: 32). Durante questo periodo, oltre ad occuparsi dell'insegnamento, Bicego scrive alcune

1 Tra gli allievi di Bicego vi era anche Niccolò Tommaseo, che in alcune sue opere espresse la sua gratitudine all'abate vicentino per aver insistito nell'infondergli l'amore verso il sapere: "A questo seminario diedero dal 1810 novella vita Bernardino Bicego vicentino, e Pietro Bottura veronese; che, insieme con Niccolò Didos, G. Tochich, Spiridione Carrara, dalmati di sapere e di virtù, sanamente allevarono più generazioni, che tuttavia li rammentano benedicendo. A Bernardino Bicego, che sapeva, alternando la lode arguta col biasimo destatore, la famigliare piacevolezza con la inaspettata non brusca severità, scuotere gli animi insieme con le menti, ed infondere ciò che val più d'ogni sapere, l'amor del sapere; a Bernardino Bicego io debbo il primo avviamento nel difficile cammino delle lettere liberali" (Tommaseo 1867: 380).

2 Vedi la nota 1.

opere didascaliche.[3] Dato che vengono pubblicate nel periodo in cui avviene la formazione di alcuni intellettuali dalmati che in quel periodo sono i suoi allievi, e dato che queste opere vengono pubblicate in Dalmazia, tra Zara e Spalato, sembra logico supporre che i suoi allievi le abbiano lette.

Tra gli allievi del seminario troviamo, tra altri, Francesco Carrara, Leonardo Dudan, Ugo Foscolo, Niccolò Tommaseo e Stipe Ivačić. All'arrivo di Bicego a Spalato, Ivačić[4] avrebbe avuto una decina d'anni e quando Bicego pubblica la sua opera più importante, *I contorni di Spalato*, nel 1814, Ivačić ha 13 anni, ovvero l'età giusta per poter comprendere gli insegnamenti del professore. Eppure, il giornalista Ivan (Giovanni) Franceschi critica severamente l'insegnamento di Bicego rilevando che, nonostante la rigidità del professore ed il suo insistere sugli studi a memoria, Ivačić riesce a sviluppare la fantasia (Franceschi 1859: 93). Franceschi ricorda che anche gli avvenimenti burrascosi in Dalmazia a cavallo tra i due secoli contribuirono a stimolare l'immaginazione di Ivačić, come, ad esempio, quanto avvenne durante il periodo dell'anarchia dopo la caduta della Repubblica di Serenissima, il dominio degli austriaci fino al 1805, l'arrivo dei francesi nel 1806 ed il rientro degli austriaci nel 1813 (Franceschi 1859: 95-96).

3. L'IMPORTANZA DE *LE WILE DEL MOSSOR*

Della vita di Ivačić scrive, oltre a Ivan Franceschi, Tonko Maroević, nella prefazione alla traduzione in croato dell'opera più significativa di Ivačić, *Le Wile del Mossor*. Maroević sostiene come Ivačić "abbia contribuito come nessun altro alla regionale alleanza e coesione intellettuale dei Dalmati di quel periodo"[5] e trova l'importanza di questo autore soprattutto nel fatto che la sua opera letteraria è imbevuta del sentimento dell'appartenenza alla nazionalità croata, visibile dalla presenza degli elementi appartenenti alla poesia popolare. Proprio la coscienza dell'importanza dei temi e degli elementi della poesia popolare ha spinto Ivačić ad esercitare la sua influenza su altri autori in Dalmazia, come Ana Vidović e Niccolò Tommaseo, incitando il loro interesse verso la tradizione della poesia popolare

3 Citiamo le opere più importanti di Bicego: *Panegirico in onor di San Doimo martire e primo vescovo di Salona* (1813), il poema *Avvertimenti morali e letterari a' suoi scolari dalmatini* (1813), il poema *I contorni di Spalato* (1814) e il poemetto *Itinerario da Nona a Narenta per S. M. Francesco I* (1818).

4 Fino a oggi la più ampia e la più dettagliata biografia di Stipe Ivačić è quella scritta da Ivan Franceschi, *Della vita e degli scritti di Stefano Ivacich*, pubblicata in "Annuario dalmatico", Split, Libreria Savo, 1859, vol. I, pp. 87-152. Con queste parole Franceschi descrive gli anni di studio di Ivačić in cui frequentava le lezioni di Bicego: "E tra queste cure e questa cristiana educazione fu cresciuto il giovine Stefano, e per tempissimo manifestata vocazione allo stato clericale, fu accolto come alunno nel seminario allora arcivescovile di Spalato, il più rinomato di quanti esistevano in Dalmazia […]. Finiti due anni di studio della grammatica latina, come solevasi allora, passò il nostro Stefano allo studio delle belle lettere insegnate dall'ab. Bernardino Bicego, venuto in fama di valentissimo istitutore più per un certo suo metodo risoluto ed incalzante, che per una fine e paziente analisi degli autori latini che faceva oggetto dello studio e della interpretazione dei giovani" (Franceschi 1859: 88-89.).

5 Maroević 2006: 1.

croata.[6] Tommaseo stesso, nelle *Scintille*, mette in rilievo che sulla formazione di Ivačić una notevole influenza fu esercitata, infatti, da Bicego:

Un condiscepolo mio, che da Bernardino Bicego, maestro raro e della felice natura ebbe pronto e sicuro il sentimento del bello; dalla poesia del popolo illirico togliendo le imagini, e colle memorie de' latini scrittori contemperandole, ne trasse una forma tra italiana e pellegrina, meritevole che da me sia mostrata, a memoria degli studî comuni, ad eccitamento e di lui stesso e de' crescenti ingegni della povera patria nostra (Tommaseo 1916: 89).

Maroević elenca tra le prime opere di Ivačić la *Vista di Gravosa* del 1824 e l'ode all'imperatore *Nella faustissima occasione della ricuperata salute di S.M.I.R.A. Francesco I d'Austria* del 1826. Secondo lui, già in questa seconda opera troviamo elementi di poesia popolare, come, ad esempio, la presenza delle ninfe che abitano nelle zone di montagna e lo strumento musicale popolare dalmata, "gusla". Ma gli anni più fertili della vita di Ivačić sono gli anni '30 dell'800, quando, tra altre opere, scrive il suo capolavoro, *Le Wile del Mossor*.[7]

4. *I CONTORNI DI SPALATO* E *LE WILE DEL MOSSOR*

Le due opere di Bicego, *I contorni di Spalato* e *Avvertimenti morali e letterari a' suoi scolari dalmatini*, sono prima di tutto opere didascaliche, ma ben diverse tra loro. Anzitutto, *I contorni di Spalato* sono scritti per il largo pubblico, mentre *Avvertimenti morali e letterari a' suoi scolari dalmatini* sono destinati in primo luogo agli allievi di Bicego. E anche se tutte e due opere rivelano il carattere fisiocratico il quale impone la fede nell'ordine e nelle leggi della natura, gli *Avvertimenti morali e letterari* sono un'opera neoclassicistica *par excellence*, mentre *I contorni di Spalato* gettano le basi per la diffusione delle idee risorgimentali nel momento in cui in Dalmazia vi troviamo una situazione stagnante nonché la stanchezza e la demoralizzazione tra il popolo a causa delle guerre del secolo precedente e dei rapidi cambiamenti dei governi, vari saccheggi e altri problemi che colpivano questa zona alla fine del '700 e durante i primi decenni dell'800. Oltre a ciò, con gli *Avvertimenti morali e letterari* Bicego invita i lettori a raggiungere l'equilibrio intellettuale, seguendo gli esempi che si possono trovare in natura, mentre con *I contorni di Spalato* vuole dare

6 Cfr. Maroević 2006: 2.

7 Altre sue opere scritte in quegli anni sono: *Il tempio da erigersi sulla cima del Velebich* (1834), *La pace* (1835), *Delle lodi di Sua Maestà Francesco I* (1835), *Della educazione letteraria* (1836) e *A sua eccelenza Venceslao Wetter di Lilienberg* (1836) (Cfr. Maroević 2006: 4).

alcuni esempi pratici agli abitanti della Dalmazia di come ottimizzare le strutture agrarie per aumentarne la produzione, sempre con lo scopo del miglioramento delle condizioni di vita. Inoltre, l'autore non si sofferma solo su questi argomenti, ma cerca anche di scuotere e stimolare i Dalmati a rinnovare il paese distrutto dalle precedenti guerre. Il suo messaggio contiene anche la convinzione delle specificità di questa terra, le quali, se sfruttate in un altro modo, potrebbero contribuire al miglioramento della vita dei Dalmati. Quindi, nelle parole di Bicego è possibile scoprire l'invito ai Dalmati ad apprezzare le potenzialità agricole e, soprattutto, a stimare la storia, la tradizione e la cultura del proprio popolo. Di conseguenza, il poemetto si presenta pieno di esempi con i quali si vuole richiamare l'attenzione sulle specificità della Dalmazia nonché sulle sue ricchezze culturali e storiche, le quali tendono ad essere trascurate dai Dalmati mentre invece dovrebbero rappresentare la base per lo sviluppo di ogni paese.

Nell'idillio di Ivačić, pubblicato 19 anni dopo il poemetto di Bicego, nel prologo viene spiegato che "le wile", le quali sono al centro dell'attenzione nell'opera di Ivačić, sono come le ninfe greche: in questi versi le ninfe, elemento della tradizione popolare dalmata, quindi, vengono paragonate ed identificate con gli elementi della tradizione della letteratura classicistica. L'autore croato, pertanto, equipara l'ambientazione dalmata al monte Parnaso e le muse che vi risiedono, soltanto che nel caso di Ivačić esse non sono 9, ma 11. Nel prologo dell'opera di Ivačić viene specificato che il ruolo di queste ninfe è cantare le glorie dei re e degli eroi. Attraverso il canto delle ninfe vengono ricordate le battaglie gloriose e le vittorie su questi territori, ma anche l'importanza storica dei monumenti che vi rimangono.[8] Anche il ricordo dei momenti gloriosi del passato potrebbe esser stato ripreso da Bicego, il quale nei primi versi de *I contorni di Spalato* canta l'importanza della celebre Salona, ponendo la sua storica fama nel contrasto con la presente trascuratezza di quel luogo:

Di Salona oltrepassa; è questo il solo
Tratto d'orrore, dove un'alma umana
Non si puote arrestar senza spavento.
Qua non miri che sassi, e l'erva stessa
Quasi ancor senta crepitar sotterra […] (Bicego 1814:6).

L'ispirazione alla tematica popolare si vede anche dal fatto che Ivačić attribuisce nomi

8 Ivačić ricorda che proprio la poesia popolare canta e testimonia la gloria del passato di un popolo: "[…] queste con chiome sparse al chiaror della luna vengono a piangere sulle grandi rovine di Narona e di Salona; le quali cose, ed altre siffatte scorger si possono di leggeri nelle nostre nazionali Canzoni" (Ivačić 1833: 5).

popolari alle ninfe: Zorica, Fatimira, Crunoslava, Ljubimira, ecc. Questi appellativi non solo rivelano alcune caratteristiche delle ninfe (l'autore stesso lo spiega in una delle note all'opera: "Danizza, *figlia dell'Aurora*, Crunoslava, *Corona gloriosa*, Slatimira, *Pace d'oro*", ecc.), ma esaltano la lingua dalmata e con essa la tradizione della poesia popolare dalmata.

Tonko Maroević pone l'attenzione all'incipit dell'idillio in quanto vi viene utilizzata l' antitesi tipicamente slava[9], la quale, oltre ad introdurre l'argomento, funge da elemento intertestuale in quanto apre il riferimento alla cultura morlacca e alla poesia popolare dalmata. E non solo, Ivačić sottolinea che l'armonia regna nella natura, proprio come insisteva a rilevare Bicego, con la differenza che l'autore croato lo sottolinea cantando le ninfe dai nomi popolari dalmati e utilizzando una figura stilistica tipicamente slava.

Anche per quanto riguarda l'ambientazione dell'opera sul monte Mosor, Ivačić avrebbe potuto prenderne ispirazione da Bicego, dato che il professore di Ivačić ne parla ne *I contorni di Spalato* esaltando l'importanza del monte riguardo alle miniere d'oro che si troverebbero ai suoi piedi. Ivačić, come Bicego, in una delle note alla sua opera, cita il nome latino del monte, *Mons aureus,* dimostrando di essere cosciente dell'etimologia del nome. Tuttavia, mentre per Bicego l'importanza di Mosor starebbe nel fatto che i Dalmati potrebbero migliorare le loro condizioni economiche sfruttando le sopraccitate miniere, Ivačić sottolinea l'importanza del monte in quanto legato al patrimonio culturale di Salona. Non sorprende che nei testi di tutti e due gli autori il monte Mosor viene menzionato insieme con i resti dell'antica città di Salona di cui oggi rimangono soltanto i ruderi, ma la quale continua a simboleggiare la grandezza del popolo dalmata nell'antichità. In più, ad ogni immagine di Mosor è legata la descrizione del fiume Jadro le cui acque scorrono vicino al monte. Questo fiume viene sempre menzionato in riferimento all'oro ravvisato nelle sue acque[10]:

Essa come appendice di quel colle,
Ch'un tempo forse per feconda vena
Del bel metallo, che agli umani sguardi
Sì dolce brilla, ancor aureo s'appella,
Con l'elevato petto all'Adria in riva

9 "Qual dalle balze del Mossôr ventoso / Giugnea concento? di canori Cigni / Forse candida schiera alle sorgenti / Testè poggiò del Giadro? o di Donzelle / E Donzelli un drappel novella sposa / Al tetto marital guidò cantando? / Nè di canori Cigni alata schiera / Presso al Giadro poggiò, nè di Donzelle / E Donzelli un drappel novella sposa / Al tetto marital guidò cantando" (Ivačić 1833: 7).

10 "Vengo assicurato da molti, che in tempo d'affluenza di acque videro nel fiume Giadro, il quale bagna le rovine dell'antica Salona, una schiuma tutta dorata, pregna di minutissime particelle di questo prezioso metallo; […]" (Bicego 1814: 25).

Soavemente si dilunga, e stende (Bicego 1814: 5).

Ivačić, meno didascalico ma sicuramente più encomiastico di Bicego, riprende quest'immagine dal professore utilizzandola come un tipico topos dalmata, che nel caso del suo idillio ha un'altra importanza: circoscrivere le bellezze di questa zona le quali rappresentano l'ambientazione classica e, allo stesso tempo, tipicamente dalmata nel periodo del preromanticismo.

Per attribuire ancora più importanza all'ambientazione che hanno scelto, i due autori mettono in evidenza la decisione di un personaggio storico di trasferirsi in Dalmazia per passarvi gli ultimi anni di vita: Diocleziano. Il nome di Diocleziano viene menzionato nel testo di Bicego quando si vuole porre ancora una volta in rilievo l'importanza dell'agricoltura in quanto anche l'imperatore romano scelse di coltivare la terra ed antepose queste occupazioni all'impero. Per Bicego, Diocleziano simboleggia la gloria passata dalla quale i Dalmati dovrebbero imparare a rispettare la loro terra e rapportarsi ad essa secondo le leggi della natura e non quelle sociali. Ivačić, invece, non menziona il nome di Diocleziano, ma parla della grandezza di questo personaggio storico con lo scopo di far risaltare l'importanza della visita di Francesco I in Dalmazia, rilevando che questo territorio non fu mai visitato da un personaggio storico più importante di Francesco I, e che questa visita conferma che lo sviluppo della Dalmazia merita una particolare attenzione:

Scosser la Fronte i Monti, e in Tuo passaggio
Per gioja il Suol si commovea, che ancora
Calcato non l'aveva Orma più grande.
E qui dove Salona un dì superba
La fronte erse, di LUI, che il gran Rifiuto
Faceva, e qui moría, dal Sonno Eterno
Riazzavasi l'altera Ombra Gigante
E in Te mirando, gli aggrottati, in atto
Di chi stupisce, alzava archi del Ciglio (Ivačić 1833:15).

Inoltre, per dare un tono più magniloquente all'idillio, nel testo di Ivačić vengono frequentemente inseriti i riferimenti ad Alessandro Manzoni.[11] Anche Bicego sottolinea la

11 Paragoniamo: "[…] e in Tuo passaggio / Per gioja il Suol si commovea, che ancora / Calcato non l'aveva Orma più grande" (Ivačić 1833: 15); "[…] Né sa quando una simile / Orma di piè mortale / La sua cruenta polvere / A calpestar verrà" (Manzoni 1981: 307).

grandezza di Diocleziano attraverso i riferimenti ai versi del Manzoni[12], con lo scopo di denotare l'importanza della zona dove l'imperatore romano aveva deciso di soggiornare. Dal Foscolo, invece, Bicego riprende l'idea dell'importanza della terra in quanto generatrice di vita per tutte le specie [13] e se ne serve per lanciare il messaggio ai Dalmati di tenere a mente che sono nati per avere stima per la loro terra e che rispettandola contribuiscono a portare avanti la loro tradizione. I riferimenti al Foscolo presenti nell'opera di Ivačić portano lo stesso messaggio come nell'opera di Bicego, e con essi l'autore cerca di rimarcare l'importanza della storia e della tradizione dalmata. Inoltre, a differenza di Bicego, Ivačić non indirizza la sua opera solamente ai Dalmati, ma ad un pubblico più largo volendo sottolineare che la Dalmazia è altrettanto importante quanto altre province dell'impero austriaco.[14]

Un altro topos tipicamente dalmata viene ripreso da Bicego nell'opera di Ivačić: è lo strumento della cetra che accompagna il canto delle ninfe, il quale apre il poemetto di Bicego[15] in stile neoclassico, mentre nei versi di Ivačić viene presentato come un'altra specificità di questa terra, o un vero e proprio tratto distintivo di essa.[16]

Alla fine, evidenziamo un altro passo dall'opera di Ivačić il quale rivela che l'autore aveva in mente l'opera di Bicego quando scriveva la sua: nell'opera di Bicego viene criticato come tra i Dalmati le viti vengono coltivate in modo tale che serpeggiano per terra e non sollevate da essa, come, invece, è tradizione tra gli italiani, e ciò rappresenta solo uno dei punti attraverso i quali l'autore vuole lanciare il messaggio ai Dalmati che dovrebbero seguire l'esempio degli italiani, e non solo per quanto riguarda le questioni agricole. Seguendo l'esempio di Bicego, Ivačić saluta la visita di Francesco I in Dalmazia[17] sottolineando quanto sono migliorate le condizioni agrarie dopo questa visita, e in ciò si riallaccia alle critiche che Bicego aveva indirizzato ai Dalmati riconoscendo che il suo professore aveva ragione in quanto rilevato riguardo ai Dalmati ne *I contorni di Spalato*:

12 Confrontiamo: "Con quella man, ch'al barbaro Oriente / Più volte apparve fulmine di guerra." (Bicego 1814: 32); "[…] Dal Manzanarre al Reno, / Di quel securo il fulmine / Tenea dietro al baleno; […]"(Manzoni 1981: 309-310).

13 "Ogni dovizia, ogni più bel tesoro / Dalla terra si tragge, a lei dobbiamo / Il riposo, e la vita, ella ci accoglie / Nel suo sen nascenti" (Bicego 1814: 21); "[…] se pia la terra / Che lo raccolse infante e lo nutriva, / Nel suo grembo materno ultimo asilo / Porgendo, sacre le reliquie renda / Dall'insultar de' nembi e dal profano / Piede del vulgo, […]"(Foscolo 1964: 62).

14 "Ma come suol fra molte care figlie / Tenero Padre alla minor di cure / Esser più largo e baci; e tal Tu ancora / Dalmazia tua minor d'ogni altra, o Prence, / Fra tutte ami ed al sen stringi e vezzeggi" (Ivačić 1833: 14).

15 "[…] Posta è la bella, e a me sì cara sponda, / Cui mi appparecchio sull'aurata cetra […]" (Bicego 1814: 5).

16 Ivačić lo spiega in una delle note che accompagnano l'idillio: "Il monocordo slavo *Gusla*, che si cerca coll'arco, e col quale gli Slavi accompagnano il canto" (Ivačić 1833: 23).

17 Avvenuta nel 1818, quindi prima della pubblicazione dell'opera di Ivačić. Per sottolineare quanto ci teneva al miglioramento delle condizioni sociali ed economiche in Dalmazia, nella sua opera *Il tempio da erigersi sulla cima del Velebich* Ivačić saluta anche la costruzione di un tempio sulla cima di un altro monte come ringraziamento per la strada che Francesco I ha fatto costruire.

Mentre frattanto, ove il sentier segnava
Le Tue vestigia, si vedea l'alpestre
Suol, novello prodigio, ammorbidirsi,
E gli ulivi spuntar, e i pampinosi
Tralci innalzarsi e biondeggiar le spiche (Ivačić 1833:15).

5. CONCLUSIONE

Il processo d'opposizione all'egemonia austriaca, iniziato nel'700, nell'800 rappresenta una tendenza che, nonostante le oppressioni dalla parte di paesi come Austria, Russia e Prussia, non si poteva più fermare. Il testo di Bicego anticipa nel tempo queste idee di dissenso con i governi stranieri in quanto l'autore vuole rendere coscienti i Dalmati dei valori che la loro terra ha e vuole spronarli a utilizzarli il meglio possibile per il proprio benessere. I consigli di Bicego sono di carattere tecnico ed economico, ma una lettura più approfondita palesa che in certo qual modo sono precursori delle idee risorgimentali che cominceranno, a partire dagli anni '30, a prendere piede in Dalmazia. Ivačić è cosciente della simpatia del suo professore per la Dalmazia e dell'importanza dell'opera *I contorni di Spalato* in questo contesto, così che prende spunto da vari argomenti presenti in essa per *Le Wile del Mossor*. Questo lo possiamo dedurre dall'ispirazione neoclassica dalla quale si muove anche Ivačić, ma anche da tante altre caratteristiche dell'opera di Ivačić, come, ad esempio, i nomi dalmati delle ninfe, i topos tipicamente dalmati, le abitudini del popolo dalmata a cui si fa riferimento nell'opera, le figure stilistiche tipicamente slave, ecc. E anche se Ivačić, attraverso la scelta del monte Mosor come luogo in cui soggiornano le ninfe a pari con il Parnaso, saluta la classicità e l'armoniosa bellezza dell'arte greca caratterizzata dal nobile dominio sulle passioni, ovvero la stessa armonia che viene sottolineata nel fisiocratismo di Bicego, la sua ambientazione è sulla traccia del romanticismo in quanto Ivačić sceglie proprio questo paesaggio intatto e appartato. Possiamo concludere che Bicego con la sua opera ha aiutato Ivačić a trovare lo spunto e il modello da seguire per poter compiere il passo ormai inarrestabile verso il Romanticisimo.

BIBLIOGRAFIA

Bicego, Bernardino (1813). *Avvertimenti morali e letterari a' suoi scolari dalmatini*. Spalato: Stamperia di Giovanni Demarchi.

Bicego, Bernardino (1814). *I contorni di Spalato*. Zara: Antonio e Luigi Battara.

Ciampini, Raffaele (1944). *Studi e ricerche su Niccolò Tommaseo*. Roma: Edizioni di storia e letteratura.

Duplančić, Arsen (1990). „Sjemenište i gimnazija u Splitu na početku XIX. stoljeća“, in *290 godina klasične gimnazije u Splitu. 1700-1900*, a cura di S. Piplović (Split: Književni krug Split): 87-110.

Foscolo, Ugo (1964). *Dei sepolcri*, in *Liriche scelte. I sepolcri e le grazie*. Firenze: Sansoni.

Franceschi, Ivan (1859). „Della vita e degli scritti di Stefano Ivacich“, in *Annuario dalmatico*. Split: Libreria Savo. Vol. I: 87-152.

Ivačić, Stipe (1833). *Le Wile del Mossor*. Zara: Tipografia Battara.

Kečkemet, Duško (2009). *Stari Split od kantuna do kantuna*. Zagreb: AGM.

Ljubić, Šime (1856). *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, Lechner – Zara: Battara e Abelich.

Manzoni, Alessandro (1981). *Il Cinque maggio*, in *Poesie e tragedie*, a cura di A. Frattini (Brescia: Editrice La Scuola): 306-321.

Maroević, Tonko (2006). „Stipe Ivačić, kolovođa mosorskih vila“. *Mogućnosti*. 7-9: 1- 21.

Tommaseo, Niccolò (1861). *Via facti. La Croazia e la fraternità*. Trieste: Colombo Coen.

Tommaseo, Niccolò (1867). *Dizionario estetico*. Firenze: Le Monnier.

Tommaseo, Niccolò (1916). *Scintille*. Lanciano: Carabba.

Valentinelli, Giuseppe (1855). *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*. Zagabria: coi tipi del dr. Ljudevito Gaj.

Zorić, Mate (1992). *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*. Split: Književni krug.

Nikica Mihaljević

ENCOUNTERS OF THE TWO CULTURES, CROATIAN AND ITALIAN ONE, IN STIPE IVAČIĆ'S LITERARY WORK

Summary

The abbot Bernardino Bicego, Tommaseo's teacher, stayed in Split for twelve years teaching at the Archiepiscopal Seminary. He wrote the epic *I contorni di Spalato* in order to inform the Dalmatians about the historical, cultural, agricultural, and economical importance of Dalmatia. A literary work that would make the Dalmatians conscious, in the period in which the other European nations were being formed, of the importance of

the specificity of their historical and cultural heritage, was of great importance and Bicego was aware of that. His work influenced other Croatian writers, like Stipe Ivačić, who has contributed particularly to the regional alliance of the Dalmatians in the period before the Resurgence. The research aims to show the influence of the above-mentioned epic by Bicego and Ivačić's epic *Le Wile del Mossor* in order to survey and point out the influence of Bicego's work on Ivačić's.

Elis Deghenghi Olujić
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Odjel za studij na talijanskom jeziku

UDC 821.131.1(497.5 Istra).09”19”
originalni nučni rad

IL PATRIMONIO CULTURALE E TESTIMONIALE DEGLI ITALIANI DI CROAZIA E SLOVENIA NE *LE PAROLE RIMASTE. STORIA DELLA LETTERATURA ITALIANA DELL'ISTRIA E DEL QUARNERO NEL SECONDO NOVECENTO*

RIASSUNTO

Nel contributo si evidenzia il valore culturale, sociale e testimoniale della produzione letteraria della Comunità Nazionale Italiana (CNI) dell'Istria e di Fiume che vive nelle Repubbliche di Croazia e Slovenia. In sessanta e più anni di esistenza come minoranza nazionale, questa Comunità ha prodotto una notevole quantità di opere di narrativa e poesia sia nella lingua italiana standard sia nei dialetti locali, l'istrioto e l'istroveneto. Il corpus letterario espresso finora dalla CNI contiene valori letterari intrinseci rapportati a una ben determinata realtà territoriale, sociale e storica. Questo corpus costituisce il documento più valido per la ricostruzione dei momenti fondamentali della storia culturale della CNI. Argomento d'analisi di questo intervento è l'opera *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento.* Pubblicata nel 2010 dalla Casa editrice Edit di Fiume e dalla Società di Studi e Ricerche Pietas Iulia di Pola, l'ampia storia della letteratura italiana dell'Istria e di Fiume nel secondo Novecento presenta in due tomi un quadro e un bilancio esaustivo della produzione letteraria istro-quarnerina dalla fine della Seconda guerra mondiale al 2008.

Parole chiave: letteratura, letteratura istro-quarnerina, Comunità Nazionale Italiana (CNI), Istria, Fiume, storia, memoria, identità, cultura.

Il presente contributo nasce dalla convinzione che le fonti letterarie trasmettano sempre visioni ed esperienze del mondo. Oltre ad essere preziose per una riflessione di ordine critico e interpretativo, le opere letterarie rappresentano valide documentazioni per la conoscenza dei paesaggi storici e della loro evoluzione, e supporti efficaci da affiancare nella ricerca storiografica, sociologica, etnologica e antropologica. È risaputo che la letteratura, «[…] elaborando e serbando pezzi del vissuto, è epistemica, più vera della storia, della realtà

contingente ed apparente», perché «[…] accanto alla gratificazione estetica o morale che ci fornisce, ci aiuta a penetrare il senso dell'esistenza, a imparare qualcosa di più su noi stessi: è lo scrittore che ci guida a scoprire e a comprendere la verità, su di noi e su ciò che ci circonda» (Barbalich Geromella 2009: 112). Anche nel caso della complessa storia istriana, la strada da seguire viene indicata da un poeta, dal gradese Biagio Marin (1891-1985), che ha amato l'Istria in ogni suo aspetto.[1] Considerando la situazione storica e politica dopo la fine del Secondo conflitto mondiale, e in particolare dopo la firma del trattato di Osimo (1975), Marin affermava con lucidità che il passato era definitivamente concluso e che del medesimo si poteva fare esclusivamente e solo poesia o storia, non più politica. Una storia, possiamo aggiungere, non più travisata e interpretata in modo strumentale, bensì spiegata da storici di mestiere in modo obiettivo e sulla base dei documenti. In *Nostalgia dell'Istria* Marin scriveva:

> *Poesia dell'Istria! Ché l'Istria è una terra meravigliosamente bella, per quel suo carattere roccioso e marino. Incomincia qui lo splendido sposalizio del liquido azzurro mare con la roccia bianca del Carso, incomincia qui quell'amore tormentoso eppur sempre fresco, sempre melodioso del mare per gli scogli, per i dossi affioranti, per i porti fondi nelle valli, per i canali tra le isole e la terraferma. Mare inquieto e terra ferma serena, sui grandi banchi di calcare, sui promontori larghi, sui colli altalenanti. Terra rossa d'amore con sopra olivi grigio verdi, contorti e spaccati nei tronchi, ma ariosi e leggeri nella corona, nell'aria incantata del fermo fogliame. E allori scuri e lustranti e alti e svettanti cipressi intorno alle case e ombrose noghere* (Marin 1991: 18).

Quelli descritti da Marin nel brano sopra citato sono i caratteri peculiari del paesaggio istriano. Sono questi i tratti dell'Istria che ritroviamo nei romanzi di Fulvio Tomizza (1935-1999), il cantore per eccellenza del destino di frontiera. Con le sue opere, molti istriani sono cresciuti, identificandosi con situazioni e atmosfere. L'autore materadese ci ha insegnato che né la lingua, né gli usi, né l'indole possono in Istria costituire un ostacolo. Nel panorama della letteratura italiana e internazionale, anche dopo la sua scomparsa, egli resta il simbolo di un uomo di pace e di accoglienza. Rimane indelebile l'orma di un uomo e di un artista che ha saputo vivere nel diritto alla libertà, nel diritto al dire, sempre e comunque, coinvolgendo cronaca e storia, verità e arte, con l'occhio puntato a un microcosmo per troppo tempo mortificato dall'intolleranza. Con estrema generosità egli

1 Marco Giovanetti, nel volume antologico intitolato *Le due rive. Reportages adriatici in prosa e in versi* (2007), ha scritto ampliamente del rapporto privilegiato del poeta gradese con l'Istria.

ha sostenuto e promosso valori basati su concetti cosmologici quali l'apertura etnica e la comprensione tra culture diverse, valori unificanti e universali, indispensabili in terre come l'Istria, che ha subito nel tempo gli effetti di una Storia a dir poco travagliata, con effetti devastanti soprattutto sul piano umano.[2]

È tempo di prestare ascolto alla voce degli scrittori, è tempo di (ri)leggere Tomizza per riflettere sulle relazioni che si instaurano presso e oltre un confine. Perché, come notava Paolo Milano nel gennaio del 1961 nel recensire ne «L'Espresso» il romanzo tomizziano d'esordio, *Materada*, le terre di confine come l'Istria, spesso contese e quindi drammatiche, con la loro popolazione mista e con quella perenne condizione d'instabilità (non per niente si è parlato spesso di "confine mobile"), sembrano propizie alla letteratura. Con la sua opera letteraria, ma anche con la sua condotta di vita, Tomizza ha indicato la strada da seguire affinché «da luogo di congeniti attriti», la frontiera si trasformi «[…] in oasi di pace, in una piega di territorio non omologato, dove accanto alle reliquie di antichi idiomi persistano la lealtà e il rispetto dell'altro» (Tomizza 1996:144). In un territorio composito come quello istriano, di complessa contaminazione e dinamicità linguistica e culturale, memori della lezione tomizziana, con dignità e senso d'appartenenza al territorio, gli italiani di Croazia e Slovenia hanno mantenuto in vita la lingua italiana, i dialetti di matrice romanza, l'istroveneto e istrioto (detto anche istroromanzo) e la cultura italiana, per alimentare l'unicità istriana, una delle poche utopie europee che ancora resistono.[3]

2 Appare illuminante l'articolo *M'identifico con la frontiera* inserito, con altri scritti d'occasione, in *Alle spalle di Trieste*, pp. 133-144. In un passo dell'articolo, spiegando l'aspirazione a scavare dentro di sé per attuare la necessaria riconciliazione tra la sua anima slava e la formazione culturale italiana, sintetizzando una sorta di missione perseguita per tutta la vita, Tomizza scrive: «[…] io non avrei fatto altro che cercare di sciogliere quel "contrasto irriducibile", rendere attuabile "l'impossibile riconciliazione". Prima di tutto dentro me stesso, per non dover più scegliere tra le diverse e magari opposte componenti di sangue, di cultura, di mentalità, ma tentando piuttosto di accordarle, riconoscendole proprie di un uomo di frontiera, sentendole stimolanti anziché gravose. Ciò mi avrebbe spontaneamente portato, anche con gli scritti, ad allargare la mia frontiera, sconfinando in altre etnie, in molte fedi, in altre regioni dei vari Paesi che vi si affacciano, con la sensazione di trovarmi sempre nella mia parrocchia. Alla quale sono tornato per trascorrervi almeno due stagioni di piena luce, lasciarmi condurre e accarezzare dal suo paesaggio che ne ha viste tante e probabilmente ne vedrà di altre e tuttavia continuerà, impassibile, a riproporre l'eterna mutabilità, la sua mutabile eternità». Nell'ultima parte del brano qui riportato, Tomizza allude al suo rientro in Istria, nella casa degli avi, ristrutturata insieme alla moglie Laura, dove ha trascorso i momenti più sereni della vita, forse finalmente riconciliato con se stesso e con il mondo.

3 Nel suo *Vento di terra. Istria e Fiume, appunti di viaggio tra i Balcani e il Mediterraneo*, pubblicato come ottavo volume nella «Biblioteca dell'Adriatico» e uscito in abbinamento al quotidiano «Il Piccolo» di Trieste nel giugno del 2007, il giornalista e scrittore Paolo Rumiz, già autore di opere intense quali la *Gerusalemme perduta* (Milano, Frassinelli, 2005) e la *Leggenda dei monti naviganti* (Milano, Feltrinelli, 2007), racconta un viaggio in Istria iniziato, come dichiara nell'introduzione, con «un senso di inadeguatezza» e di «rispetto» verso una terra «dolcissima e terribile», un mondo complesso e «certo non semplificabile, troppo spesso dimenticato ma anche deformato. Dalla politica, dall'ignoranza e persino dalla nostalgia». In un itinerario di quattordici tappe molto concentrate, Rumiz fornisce al lettore una guida dell'Istria originale, densa e varia. Il racconto di Rumiz si sofferma, con l'attenzione necessaria, sui problemi delle comunità minoritarie che abitano in Istria, ed in particolare sul ruolo fondamentale di quella italiana. L'Istria, agli occhi attenti di Rumiz, viene vista quale possibile «laboratorio» di una modernità civile multietnica, nel quale la componente italiana potrebbe avere (e di fatto già ha) un ruolo di primo piano.

Che lo spazio istriano fosse un mondo particolare l'aveva capito anche Richard Francis Burton (1821-1890), esploratore e gran conoscitore del mondo, che dal 1873 e fino alla morte è stato console britannico a Trieste. Uno spirito eccezionale, che attraversò in lungo e in largo il continente africano e scoprì le origini del Nilo. Durante i suoi viaggi in Istria annotò, con precisione anglosassone, le bellezze e le stranezze di un microcosmo che gli appariva brulicante di linguaggi, di usi e tradizioni, individuò i lineamenti essenziali di un paesaggio che ha scolpito con l'amaro della salsedine e la durezza delle rocce carsiche anche i volti e l'anima della gente, ed è un tutt'uno con la sua storia tormentata. La parola più usata da Burton con riferimento all'Istria è "piccola". Il che è normale per uno come lui, abituato agli ampi spazi africani: «La piccola penisola istriana è delineata sulla carta geografica a forma di un'Africa grandemente ridotta. Il paesaggio è italiano, ma non è del tutto come in Italia, perché ha una sua propria impronta caratteristica», annotava Burton nei suoi scritti.[4]

Nella burtoniana "piccola" Istria vive un'esigua comunità di italiani. La gran parte vive lungo la fascia costiera della penisola e qua e là all'interno, in una condizione di permanente mescolanza e di osmosi fra culture che già Burton aveva individuato e considerato sorprendente. Difatti la molteplicità etnica e culturale dell'Istria è antica quanto l'Istria stessa. La penisola, che la Storia ha fatto battigia ribollente al frangersi delle grandi correnti che formano la cultura d'Europa, di matrice latina, slava e germanica, è infatti un territorio mistilingue e plurietnico. Un esempio certamente raro, se non unico, nel variegato panorama europeo.

Gli italiani che vivono in Croazia e Slovenia, principalmente in Istria e a Fiume, inseriti in un contesto politico e sociale plurietnico e multiculturale a fianco della maggioranza croata e slovena, sono coloro che scelsero di restare nella regione al momento dell'esodo massiccio della popolazione di lingua e cultura italiana che si protrasse, con momenti di maggiore e minore intensità, fin oltre i primi anni Cinquanta dello scorso secolo. Un fenomeno imponente, la cui conseguenza fu la quasi totale scomparsa della presenza italiana in una terra in cui essa aveva vissuto una secolare continuità fin dalla romanizzazione. Rimasti a vivere nello spazio del loro insediamento storico, vissuto non come luogo di confronto e lacerazione bensì come luogo di scambio e di ricchezze, gli italiani istro-quarnerini sono riusciti a ripristinare il filo della continuità con la secolare

4 Da ricordare le *Notes on the Castellieri or Prehistoric Ruins of the Istrian Peninsula* («Anthropologia», London Anthropological Society, London, 1874, 1), tradotte in lingua italiana con il titolo *Note sopra i Castellieri e rovine preistoriche della penisola istriana* (Capodistria, 1877), ristampate a Trieste nel 1970, e *More Castellieri*, opera edita a Londra nel 1878 nel «The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland», pubblicata con il titolo *Note sull'Istria* nel 1963-1964 dall'«Archeografo Triestino» e in traduzione croata, *Bilješke o Istri*, nel 2003 ad Albona (Labin).

civiltà italica di cui sono i legittimi eredi. Aggrappandosi alle proprie radici mentre tutto intorno, spesso con violenza, andava mutando, in una condizione d'inferiorità politico-sociale e in un clima di crescente assimilazione, dal secondo dopoguerra a oggi essi hanno saputo conservare, tutelare e promuovere la lingua e la memoria italiana, superando lo iato derivato dall'esperienza traumatica del Secondo conflitto mondiale, dai suoi prodromi e postumi. Nonostante l'esiguità numerica, nonostante la dispersione territoriale, nonostante le non poche difficoltà politiche e sociali, nel corso di decenni gli italiani istro-quarnerini hanno prodotto un numero considerevole di opere letterarie e artistiche che arricchiscono sia la cultura del territorio istro-quarnerino sia quella della loro terra d'origine. Le opere degli autori istro-quarnerini, a nostro avviso, oltre ad avere un innegabile valore etico ed estetico, rappresentano ineludibili punti di riferimento per una conoscenza più adeguata della cultura e della storia del territorio istro-quarnerino.

Va altresì evidenziato che la produzione letteraria è solo una minima parte, seppure significativa, di un più vasto patrimonio di cultura dell'unica comunità italiana autoctona che oggi vive al di fuori dei confini nazionali, una comunità che ha la responsabilità di perpetuare la presenza civile, linguistica e culturale italiana nel territorio del suo insediamento storico. Pur avendo la sua genesi in una realtà territoriale geograficamente ben determinata e circoscritta, l'attività letteraria e artistica degli italiani di Croazia e Slovenia è tutt'altro che provinciale. Essa nasce all'insegna della persuasione che l'universalità non è qualcosa di astratto, di esteriormente esemplaristico, ma scaturisce invece dall'approfondimento di una particolare condizione spazio/temporale e dalla sua proiezione in una sfera più vasta, nella quale ognuno possa riconoscersi. Difatti nelle opere di narrativa e nelle sillogi poetiche, gli autori istro-quarnerini rivendicano la libertà di esprimersi e il diritto di radicamento nel territorio, e mostrano al contempo la capacità di raccontare tutti i possibili destini umani e di alimentare viaggi mentali, senza appiattire l'immaginazione. L'originale produzione letteraria istro-quarnerina, non più obbligata, come in passato, a difendere solo ed esclusivamente l'identità, si configura oggi come un atto di fede nella creatività umana e come documento di quella vita che si svolge con specifiche connotazioni morali e psicologiche nell'ambiente istriano.

Alla fine degli anni Quaranta e l'inizio degli anni Cinquanta dello scorso secolo, nel triangolo istro-quarnerino, prese l'avvio la cosiddetta letteratura istro-quarnerina o istro-fiumana, una letteratura espressa in lingua italiana e nei dialetti locali, l'istroveneto, nella versione polesana e fiumana, e l' istrioto o istroromanzo [5]. Nata e sviluppatasi in un ambito

5 La dizione di letteratura istro-quarnerina o istro-fiumana si deve a Bruno Maier, che è stato tra i primi a occuparsi in Italia di questa letteratura presentando in numerosi contributi il commento critico delle opere degli autori della Comunità Nazionale Italiana di Croazia e Slovenia. Ricordiamo, tra le molte opere,

sociale e linguistico non più italiano, questa letteratura possiede specifiche caratteristiche tematiche e formali ed è espressione del bisogno avvertito dagli italiani rimasti a vivere in Istria ed a Fiume dopo la fine del Secondo conflitto mondiale, staccati dal corpo statale nazionale, di far perdurare la memoria storico-collettiva e di conservare la propria identità culturale attraverso la parola scritta. In oltre sessant'anni, gli autori istro-quarnerini hanno prodotto un capitale letterario che trasmette una cultura e una memoria autentiche, e attesta la vitalità di una singolare comunità umana. I motivi dominanti nelle opere degli autori istro-quarnerini sono: «[…] l'impegno politico, l'esodo, il sentimento di attaccamento alla propria terra, il mantenimento delle radici, l'affermazione dell'identità spirituale tramandatasi che va salvaguardata e coltivata, la refrattarietà alla forma-romanzo, l'attrazione per la realtà e per l'Altro, per la vita quotidiana e per la gente comune, il prepotente e diffuso bisogno di dire "io", il desiderio di contare, esprimersi, sublimare le miserie del quotidiano, il dolore di una memoria, il forte legame con il passato e la moltiplicazione degli sforzi per indagarlo, riviverlo e preservarlo nell'intimo della lingua» (Milani e Dobran 2010: 15).

Nel 2010, per i tipi della Casa editrice Edit di Fiume (Rijeka, Croazia), i ricercatori della Società di Studi e Ricerche Pietas Iulia di Pola (Pula, Croazia) hanno dato alle stampe la prima storia della letteratura italiana dell'Istria e di Fiume dal 1945 ad oggi e l'hanno intitolata *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento.* Si tratta di un'opera collettanea in due volumi, ricca di notizie e di spunti di riflessione. Delineare la storia della letteratura che gli italiani dell'Istria e di Fiume hanno prodotto in oltre un sessantennio, dallo spartiacque traumatico della Seconda guerra mondiale ad oggi, significa rispondere all'esigenza di riassumere con ordine espositivo la vicenda storica, culturale ed umana di una comunità che ha trovato nella parola scritta il modo per conservare la propria autonomia e la propria identità linguistica e culturale, anche quando farlo risultava estremamente difficile. Gli scopi principali della ricerca sono stati sintetizzati dai curatori nella quarta di copertina. Essi sono: «l'individuazione delle motivazioni sociali, esistenziali, culturali ed estetiche che spingono la minoranza italiana a scrivere, individuare le estetiche di riferimento, proporre un disegno di periodizzazione e di

La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento, nella quale Maier traccia una prima storia della letteratura istro-quarnerina nel capitolo dedicato al Novecento (pp. 65-124), ed evidenzia come sia di estrema importanza il fatto che gli italiani di Croazia e Slovenia siano in grado di produrre una letteratura che riflette la specifica realtà sociale, la situazione psicologica, politica e morale del territorio in cui essa nasce e si sviluppa. Maier evidenzia che la letteratura prodotta in lingua italiana e nei locali dialetti in Istria e a Fiume dalla fine del Secondo conflitto mondiale ad oggi, possiede caratteristiche tematiche e formali ben definite. Facendo tesoro della cultura italiana, le cui radici nel territorio istro-quarnerino sono profonde nella dimensione temporale e robuste sul terreno sociologico, gli scrittori della Comunità Nazionale Italiana, che in Croazia e Slovenia ha legittimità stanziale, storica e di costume, hanno saputo trovare una loro strada autonoma e originale, e si sono inseriti nel panorama culturale istriano arricchendolo con il loro contributo intellettuale e artistico.

confronto rispetto a quanto stava avvenendo simultaneamente in Italia, evidenziare il ruolo catalizzatore delle istituzioni (circoli, concorsi, editori, riviste), offrire al pubblico una bibliografia essenziale e aggiornata, insistere sulla necessità di collocare codesta letteratura regionale all'interno della critica e del più ampio spazio culturale italiano».

Il manuale, intitolato significativamente *Le parole rimaste* (sottotitolo: *Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*), frutto della collaborazione di diversi autori, rappresenta un primo concreto orientamento per avviare alla scoperta di una produzione letteraria, in primo luogo poetica e narrativa, ma anche saggistica, ancora poco conosciuta e apprezzata. Gli autori hanno lavorato con lo scopo di offrire gli strumenti essenziali per collocare nello spazio e nel tempo opere e autori, e proporre una solida base dalla quale partire per avviare una ricerca semmai ancor più rigorosa, suggerendo la necessità di avviare iniziative che in futuro prevedano, per esempio, la stesura dei profili monografici degli autori più significativi, nonché la pubblicazione di uno o più volumi antologici con una selezione rappresentativa di testi poetici, di narrativa e di saggistica, che in questo lavoro, seppur corredato da inserti tratti dalle opere, non possono avere una presenza più cospicua. Difatti è nostra convinzione che la conoscenza e lo studio della letteratura, ed anche di quella istro-quarnerina, non possano scaturire che da un diretto confronto con i testi: i dati teorici, istituzionali (abbondantemente presenti nel lavoro), diventano interessanti solo a partire dalla curiosità per i testi. Prima di ogni altra cosa deve venire il piacere per la lettura, la partecipazione all'esperienza che la lettura comunica, l'impegno a comprendere i mondi che essa rappresenta. Anche se in una canonica storia della letteratura l'inserimento di testi poetici e di brani di narrativa e di saggistica non rappresenta una prassi frequente, si auspica che proprio la loro presenza in questo lavoro possa innescare nei lettori l'interesse per le opere e gli autori, per le situazioni in cui i testi sono stati prodotti, per le emozioni che la lettura suscita, per le suggestioni che fa nascere.

Uno dei pregi dell'opera è la ricchezza di dati e di indicazioni bibliografiche che possono consentire, a chi in futuro vorrà approfondire lo studio o anche solo la conoscenza della letteratura istro-quarnerina, di avere le informazioni necessarie per poterlo fare. Difatti già la preparazione di quest'opera ha consentito di mettere a fuoco molti aspetti e problemi della storia della letteratura degli italiani di Croazia e Slovenia, cui si spera altri saranno tentati di dare risposta, proprio traendo spunto da questa sintesi, che si propone come un punto di riferimento obbligato per ogni futura analisi e studio della letteratura istro-quarnerina. Una letteratura fortemente e indissolubilmente radicata in uno specifico ambito territoriale, come emerge da questo lavoro. Anche per questa sua appartenenza regionale, che non è un limite bensì rappresenta un suo punto di forza, questa letteratura

acquista rilievo nell'Europa unitaria costituita da tante microculture.

L'opera, articolata in due poderosi volumi, si avvale di una trattazione chiara ed è di agile consultazione. La divisione in capitoli (il primo tomo contiene sei capitoli, il secondo ne conta altrettanti) consente di leggerla non solo per esteso e consequenzialmente, ma anche di scegliere il capitolo che può sembrare più interessante. Anche se di carattere enciclopedico, l'opera si presta dunque a una lettura selettiva. Crediamo questo sia un suo pregio, specialmente per i lettori più giovani ai quali i primi capitoli, densi di informazioni sulla storia e sulle istituzioni, sui giornali e la stampa in generale, possono risultare meno interessanti rispetto a quelli che trattano l'epoca a noi più vicina, autori più recenti. Quest'opera si propone pertanto come una mappa completa ed esaustiva della letteratura istro-quarnerina, nella quale ognuno può scegliere la rotta preferita da seguire. I capitoli del primo volume sono preceduti da una *Premessa* firmata dal Comitato di redazione e da un'*Introduzione*, mentre il secondo volume si chiude con una *Conclusione*. Premessa, introduzione e conclusione sono altrettanti preziosi saggi, densi di spunti di riflessione, funzionali non solo a spiegare i motivi e la genesi del lavoro ma ricchi altresì di informazioni che contestualizzano acutamente la materia. A chiudere, dopo la teoria dei capitoli, altri validi strumenti cognitivi: la *Bibliografia generale*, l'*Indice dei nomi* e due *Appendici*: un'ordinata panoramica della *Storia della letteratura istriana dal secolo XII al XX* e la *Rassegna dei giornali e dei periodici italiani dell'Istria e di Fiume dal 1945 ad oggi*. Una particolare considerazione va fatta per il primo capitolo, intitolato *Nascita e sviluppo del gruppo nazionale italiano nel contesto jugoslavo e nei nuovi stati di Croazia e Slovenia (1945-1992)*. In poco più di venti pagine Orietta Moscarda Oblak, storica e ricercatrice presso il Centro di ricerche storiche di Rovigno (Rovinj, Croazia), illustra e spiega in maniera concisa, obiettiva ed esaustiva le vicende storiche del periodo indicato nel titolo, un arco di tempo in cui gli italiani dell'Istro-quarnerino sono stati al centro di vicende il più delle volte drammatiche.

In una situazione complessa e troppo vicina a noi perché le misure di valore si assestino su livelli concordi, i giudizi critici espressi sugli autori e le loro opere non vanno naturalmente intesi come definitivi e assoluti. Si auspica che i profili degli autori (in massima parte ancora viventi) e i giudizi espressi sulla loro produzione (non ancora conclusa e dunque *in fieri*), possano fungere da stimolo per futuri approfondimenti critici. Rigore e chiarezza, questi i due obiettivi che gli autori hanno perseguito nello stendere i contributi, che poi sono stati assemblati nel lavoro dai curatori, Nalida Milani e Roberto Dobran. Tenendo conto del fatto che si tratta di un lavoro di gruppo e che è sempre difficile amalgamare stili, linguaggi e approcci differenti, il risultato è soddisfacente. Questa storia

della letteratura istro-quarnerina è pertanto anche esercizio e raccolta di sapere accumulato, di competenze diverse, di generosa attenzione e coinvolgimento, da sottoporre agli Altri, da condividere con gli Altri.

Dopo questa impresa editoriale e grazie ad essa, ed è questo uno dei suoi pregi maggiori, chiunque si interesserà in futuro della produzione letteraria degli italiani di Croazia e Slovenia, dei suoi autori, delle sue tendenze, non dovrà più perdersi in estenuanti ricerche di fogli sparsi, di saggi pubblicati in riviste, in miscellanee, in volumi di atti di convegni ecc. In questi due volumi scrupolosi, che possiamo definire "ingombranti e anomali" per la loro ampiezza, nelle infinite note esplicative e informative, nell'ampia bibliografia, il ricercatore (e il lettore) troverà tutte le informazioni di cui necessita. Per insegnanti e studenti delle scuole della Comunità Nazionale Italiana di Croazia e Slovenia i volumi saranno d'ora in poi un sussidio propedeutico indispensabile e ineludibile, da accostare alle *Voci nostre* di Antonio Pellizzer, da diffondere anche nelle scuole italiane (d'Italia), croate e slovene (si auspica la stesura di una "summa" che possa, sotto forma di compendio, venir tradotta in lingua croata e slovena). Inoltre, questo lavoro entrerà a far parte della bibliografia d'obbligo per gli studenti universitari, laddove si svolgono già corsi incentrati sulla letteratura istro-quarnerina, come presso il Dipartimento di studi in lingua italiana dell'Università Juraj Dobrila di Pola. Ma al di là delle sue specifiche finalità didattiche, quest'opera è adatta a chiunque voglia conoscere per la prima volta o approfondire la conoscenza delle radici, del processo di formazione e dello sviluppo di una letteratura che è relativamente giovane, ma che ha già al suo attivo un bagaglio di opere di tutto rispetto, che sono il modo migliore per contrastare il declino e il depauperamento della lingua italiana, e tramandare la memoria storica ed il patrimonio culturale degli italiani di Croazia e Slovenia, abitanti autoctoni di una regione che non può rinunciare all'apporto culturale offerto da ogni sua componete etnica.

Aveva di certo torto Alessandro Manzoni quando diceva che le storie della letteratura sono destinate "a somministrare giudizi già fatti a quelli che vogliono avere un'opinione sui libri che non hanno letti". Al contrario, riteniamo che conoscere la vita degli scrittori e dei poeti, acquisire informazioni sulla società e le circostanze in cui si trovano a operare, conoscere le fonti che li hanno ispirati, ci consente di sentirli più vicini e ci permette di capire e apprezzare a fondo le loro opere. Si spera la consultazione di questa storia della letteratura stimoli nei lettori il desiderio di leggere le opere degli autori istro-quarnerini che sono ancora relegati in una zona d'ombra, in larga parte inesplorata.

BIBLIOGRAFIA

Barbalich Geromella, Elis (2009). "I racconti di Ester Sardoz Barlessi: dalla polesanità alla polesanite". *La Battana.* 173/174: 104-113.

Damiani, Alessandro (1997). *La cultura degli Italiani dell'Istria e di Fiume. Saggi e interventi*. Trieste/Rovigno: Unione Italiana Fiume/Università Popolare di Trieste, serie ETNIA, n. VII.

Giovanetti, Marco (2007). *Le due rive. Reportages adriatici in prosa e in versi*. Reggio Emilia: Diabasis.

Maier, Bruno (1996). *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*. Trieste: Istituto Regionale per la Cultura Istriana, Edizioni Italo Svevo.

Marin, Biagio (1991). "Nostalgia dell'Istria". *Voce Giuliana*. 535: 18-20.

Milani, Nelida e Dobran, Roberto (2010). *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*. Fiume/Pola: Edit/Pietas Iulia.

Rumiz, Paolo (2007). *Vento di terra. Istria e Fiume, appunti di viaggio tra i Balcani e il Mediterraneo*. Trieste: «Biblioteca dell'Adriatico», «Il Piccolo», n. VIII.

Tomizza, Fulvio (1996). *Alle spalle di Trieste*. Milano: Bompiani.

Elis Deghenghi Olujić

LE PAROLE RIMASTE. STORIA DELLA LETTERATURA ITALIANA DELL'ISTRIA E DEL QUARNERO NEL SECONDO NOVECENTO, A POINT OF REFERENCE OF THE ITALIAN LITERATURE IN ISTRIA AND KVARNER AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

The present work deals with the literature produced by the Italians that after the Second World War decided to remain in Istria, Rijeka, Kvarner and Dalmatia, even thought Italy had to cede this parts to Yugoslavia. A present Italian population of some 25.000 actually live in a territory that after the break-up of the federative republic became part of the newly-created sovereign states of Croatia and Slovenia. For the Italian population, literature has been an existential need, a means of survival, indeed. Minorities require the safety of cultural

support. Literature - fiction, drama and poetry - has been a *weapon* of daily resistance. Despite its small number, diffusion in space and anything but few political and social difficulties it has faced, the Italian minority has turned culture and literature in particular, into its trademark. Literature is hereby understood not only as artistic exercise, but also as a therapeutic and heading practice amidst the surrounding changes, as the existential driving force supporting a frequently disputed identity. The present essay analyses the work *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, the first history of literature written by the Italians living in Istria and Rijeka.

Marina Goreta
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

UDC 3-055.1:929 Maruna
stručni rad

BORIS MARUNA – USAMLJENIK U ARKADIJAMA ISTOKA I ZAPADA

APSTRAKT

Cilj ovoga rada jest analizirajući građansku, a prvenstveno stvaralačku biografiju autora Borisa Marune, semantički razlučiti termine egzila, emigracije i uopće odiljanja. Rad pokušava osvijetliti modifikaciju identiteta u sredini koja je uvijek ostala nematerinjska, da bi naposlijetku oblikovala tip čovjeka koji se osjećao *homeless at home*. Tematika koja polazi od nasilne kartografije, a koja bi očekivano podizala zidove novoga nepovjerenja među narodima, u Marune, osviještenog nomada, iznevjerava. Njegov glas od početne domoljubno-nostalgične retorike o domovini i hvalospjeva Zapada, zapada u zagađenje *mrakom od istoči* i zapadnjačkom iluminacijom, sve do potpunog okretanja lirskom subjektu (autoreferencijalnost) i autoironizaciji koja završava u pesimizmu i odbacivanju, doslovno defenestriranju svega što ga je oblikovalo. Autor se hrani sjećanjem kako bi stvorio svoj arkadijski zavičaj, no Arkadiji koja je s godinama opustjela, Maruna suprotstavlja urbane pejzaže sjevernoameričkih megalopolisa. Također, rad propituje pripadnost Marune materinjem korpusu stoga se vodi razlikom etničke (književnost koja je uklopiva u korpus zemlje domaćina i tematski vezana uz postojanje i život određene etničke skupine na tematskoj razini) i egzilne književnosti (odnosi se prema korpusu zemlje podrijetla na tematskom sloju i funkcionira u okviru njezina sustava).

Autor iznoseći svoju autobiografiju u pjesmama narativnoga ritma promišlja svijet u kojem se našao te svijet iz kojega je došao, koristeći subverzivna kulturološka značenja mitova i ideologema ovih područja kao čin pobune protiv dominantnoga kanona.

Kako se Maruna odnosio prema matičnoj kulturi, tradiciji i suvremenicima, o tome nam najviše govori njegova intelektualistička narativna lirika i razboriti eseji*: I poslije nas ostaje ljubav, 1964., Govorim na sav glas, 1972. Ograničenja, 1986., Ovako je pisao Katul, 1992., Bilo je lakše voljeti te iz daljine, 1996., Što je čuvalo nadu, 2008.*

Ključne riječi: egzil, emigracija, identitet, ideologemi, subverzija

RAZMATRANJA EGZILA

Razmatranje egzila najbolje je početi promišljanjem leksema egzil i rječitom semantikom navedenoga termina. Riječ postala od izraza nimalo ugodna značenja, *ex sole ire* značila bi doslovno odlazak sa sunca koje u sebi krije toliko pozitivnog ako se samo sjetimo drevnih mitologija i vrhovnih božanstava (Amon Ra, Feb, Prometej). Egzil se stoga samoodređuje kao odlazak u tminu.

Odiljanja, progonstava i napuštanja *rodne grude* su teška, za odlazeće i za ostajuće, no, čini se, čovjek bez njih ne može. Za mnoge su značila odlazak s onu stranu života, eufemistički rečeno (ostracizam), a za druge pak, bez odiljanja ne bio moguć život. Kad bismo vratili kronologiju na njene početke, uvidjeli bismo da ljudska mitska svijest počinje rastancima, svojevoljnim i onima nametnutima. Odlazaka je bilo nebrojeno mnogo, i ljudskih i božjih. Odlazio je Gilgameš, Abraham, Edip, Odisej, Ovidije, Eneja, Dante, a broj suvremenih odiljenih nebrojiv je. Konsolatorske literature i književnih odlazaka bilo je svih vrsta. Onih koji odoše bez povratka, onih koji se vratiše da bi se uvjerili da povratka nema, i onih koje je uništila emigracija.

Dolaskom na Jadran Hrvati su emigrirali iz svoje pradomovine kako bi opstali. Njima je odlazak značio opstanak. Odlaskom su uspjeli sačuvati ime, jezik i dušu iako su se nastanili na turbulentnom pograničnom području, nažalost, ne dijaloga već polemike, sraza Istoka i Zapada. Unatoč činjenici da su često bili žrtve zemljopisa, sklanjali su se u prostranstva duha neušutkanih muza, svjesni činjenice da je svaki život u prostoru i vremenu, cvetajevski, tijesan. Mnogima se, nažalost, događalo da su zavoljeli vlastitu domovinu više no ona njih. Upravo to dogodilo se autoru Borisu Maruni čija građanska i stvaralačka biografija nije prošla nezapaženo unatoč činjenici koja svjedoči o slaboj recepciji autorova stvaralaštva i stvarnosti koja govori da se emigracija i matica slabo poznaju.

Njegov život i djelo nisu se sveli na kratku crticu u vijestima niti na pohvalni nekrolog već su uzdrmali mnoge koji su pokušavali ublažiti njegovu profetsku i sanjarsku misao i riječ. Činjenica jest da Maruna ne donosi uvijek «lako probavljivu hranu» (no hrana je hrana) niti eufemistično izriče da se izvjesni fiziološki događaji odvijaju danas kao i u vrijeme Voltairea ili pak koje stoljeće starijega Rabelaisa, te da čovjek u svakodnevnoj komunikaciji upotrebljava izraze snažnije od «sto mu gromova».

O Maruni su pisali mnogi istaknuti autori «… jedna od najsadržajnijih poezija u hrvatskom egzilu …jedna od najzanimljivijih pjesničkih zbirka u hrvatskom književnom poraću.» (Grubišić 1991:243) S. P. Novak izrekao je sljedeće «… jedan od najboljih hrvatskih pjesnika koji je djelovao u emigraciji, a koji je sudbinski isprepleo svoj život sa svim svojim tekst ovima» (Maruna 2008:12.) dalje navodeći da je «najnespokojniji

pjesnik svoga naraštaja». O autorovu životu možemo govoriti wikipedijski. Rođen je 13. travnja 1940. u Podpragu. Živio je u Zagrebu, a 1960. s dvojicom braće otišao je u emigraciju. « … Iz države u državu, iz grada u grad / S jednog pločnika na drugi pločnik …» (Maruna 1986:102), uglavnom osamljen i razbacan na sve strane izjašnjava se u manifestu nomadizma «S kontinenta na kontinent, iz zemlje u zemlju /… Gledao sam kako se na horizontu ukazuje pukotina.../ Gdje me nije bilo / Život je hinio zanimljivost…» (Maruna 1998:133) No da se njegova biografija ne bi svela na *Ograničenja IV.* «Rođen / Završio školu / Ponapravio djecu / Rastavio se / Ponovno oženio / Umro. // Zašto su / Svi / Važni datumi / U ljudskom životu / Negativni?», možda bi Marunu najviše obradovalo kada bismo ga pustili da o sebi govori vlastitim riječima, što je i činio u svojim pjesničkim zbirkama i esejima koji su u ujedno i autorov *curriculum vitae*.

SVJETSKI TJESNACI

Na uzletu svojih mladenačkih snova i bježeći od svih represija, Maruna je krenuo put «obećane zemlje» nastojeći zaboraviti, potisnuti nelagodu koju je osjećao pri spomenu zemlje koju je odredio zvati Domovinom «… Ti, koja me izdaješ, nepotrebno činiš. Nećeš me/ dozvati ruševinama. Mnogo sam zaboravljao: sve kad/ bih htio, ne bih mogao pogoditi put do Podpraga» (Maruna 1998:9). Bio je poput Kranjčevićeva Iseljenika, dobrijan koji je srtao u neznane strane, bježao i od kukavne sreće pod obzorje novo.

Prva Arkadija koju je snivao bio je Zapad «… I bijah došao u Arkadiju zbog zaposlenja/ ...Tek pomalo obeshrabren mišlju da sam .../ U Kaliforniji također/ Narodna manjina» (Maruna 1986:9), no već tada osjećao je neuključenost u zemlju domaćina nazivajući se narodnom manjinom.

B. Škvorc razlikuje modele diskontinuiteta u sustavu nacionalnoga korpusa. U nazivu emigrantska književnost zapaža različite stupnjeve odnošenja prema zemlji domaćina i prema zemlji podrijetla, te različite mogućnosti uklopljivosti u kanon (književna dijela koja su prihvaćena kao vrijednost), odnosno korpus (širi pojam koji obuhvaća sva književna djela).

Razlikuje etničku književnost (uklopiva je u korpus zemlje domaćina i tematski vezana uz postojanje i život određene etničke skupine na tematskoj razini), egzilnu (odnosi se prema korpusu zemlje podrijetla na tematskom sloju i funkcionira u okviru njezina sustava). «Egzilna literatura održava kontakte s maticom i prema njoj se odnosi, pri tome nije nužno da utječe na tijekove matične književnosti jer njeni radovi uglavnom i nisu poznati u matici» (Škvorc 2005:93).

Za emigraciju pak tvrdi da je riječ o zbivanju, ne stanju i da se emigrantska literatura

razvija kao autonomni korpus, što znači da je odnos prema matičnom korpusu nesustavan i asinkroničan. Uzima se dijakronija koja se smatra sinkronom, a razvoj ne ovisi o matici i relativno je slobodan jer se temelji na samozadanim vrijednostima koje nisu drugdje prisutne.

V. Brešić smatra da hrvatska književnost «pripada onom tipu književnosti čiji je korpus necjelovit, a kontinuitet poremećen» (Škvorc 2005:74) stoga razlikuje dva tipa diskontinuiteta koji se mogu temeljiti na prostoru, vremenu, temi, jeziku, te stilskoj formaciji:

1. stabilan – književnost nacionalnih manjina sa stabilnim zajednicama (Mađarska, Italija, Rumunjska, Austrija)
2. nestabilan – uspostavljen u okviru egzilnih skupina (ili pisanja izoliranih pojedinaca); zemlje domaćina dopuštaju drugima da zadrže dio svoga identiteta (korištenjem materinjega jezika, ali ne i njegovom ravnopravnošću - Australija, Kanada, SAD).

B. Maruna kaže da je «… svaki čovjek nužno separatist. … Mladić koji se ženi i nastoji osnovati dom i vlastitu obitelj, odvaja se od svojega roditeljskoga doma ...´Moja kućica – moja slobodica´ nije ništa drugo, nego separatistička deviza. … premda je čovjek društveno biće, bez separatizma stao bi svaki kret života. … Pisanje je osamljeni čin. Bez separatizma ne bi bilo Cervantesa» (Maruna 2008:27). Istina je ipak u riječima Edwarda Saida koji je jednom prilikom rekao da je egzil neobično izazovno zamišljati, ali jezivo iskusiti.

Ubrzo su ga svjetla Arkadije, koliko god svjetlost tradicionalno bila shvaćana dobrom, počela zasljepljivati. Prejako svjetlo i tama dvije su strane iste medalje. Anera Ryzar zapazila je da su «brojne iluminacijske slike u Maruninoj poeziji artificijelnog podrijetla (blještavilo reflektora, gradova, sjaj automobilskih karoserija, neonskih natpisa, bljesak oružja, treperenje televizijskih ekrana) te su ispražnjene od uobičajenih pozitivnih konotacija. Riječ je o svojevrsnom svjetlosnom zagađenju: svjetlost zasljepljuje, obmanjuje i prikriva stvarno stanje stvari, Ameriku »koju nisi mogao vidjeti od prejakog svjetla«. Iako i domovina i domaćin u sebi kriju dom, Maruna se osjećao upravo stranjski, otuđeno. Nije se odrekao stvaralaštva na hrvatskome jeziku i počeo je zapažati neosjetljivost domaćina na mnogo onoga što je njemu bilo od iznimne važnosti te da nije riječ o slučajnosti što u Sjedinjenim Državama nitko semantički ne razlikuje civilizaciju i kulturu ni državu i narod. Smatrao je da ljudi oduvijek zatvaraju oči pred onim što im ne odgovara. Bolna je činjenica koliko je autor pokušavao prilagoditi svoja osjećanja i stvoriti identitet koji neće biti prepun pukotina kroz koje proviru čas ponos čas sram « … Vi, sretnici,/vi točno znate

kako se živi; … / zašto sa mnom tako ne ide?» (Maruna 1998:35)

KNJIŽEVNE VRSTE U EGZILU

Najzastupljenija i najuspjelija književna vrsta u emigraciji je pjesma. Zašto je tome tako, objašnjava nam Vinko Grubišić u djelu *Hrvatska književnost u egzilu.* Jedan od razloga je kratkoća forme koja omogućava da se trenutak inspiracije sroči, uhvati na koljenu prkosnog odmetnutoga sina, a upravo se u ovoj književnoj vrsti najčešće izražavao Boris Maruna. O razlozima stvaranja poezije Maruna ne zna mnogo «… ja pišem zbog istog razloga zbog kojeg je genijalni predhistorijski majmun oslikavao zidove pećine, pred kojom sjedim u ovom času. Poput njega, ja se odupirem vremenu i događajima koji ga čine, odabirući u mraku ili pri svjetlu varljive logorske vatre jednu od ograničenog broja djelatnosti dostupnih čovjeku» (Maruna 1998: 243).

POVRATAK MATICI

Iako se Maruna skanjivao ukalupiti, eksplicitno je rekao «Ja sam samo Hrvat; ja igram na svoju štetu» (Maruna 2008:22), a nekoliko puta i pripomenuo «Nama Hrvatima je suđeno da na kraju dvadesetoga stoljeća živimo ono što su drugi živjeli u devetnaestome stoljeću. … Čini se da ne znamo drugačije» (Maruna 2008: 301). No Maruna otežava posao samoodređujući se prefiksom ne- « … ja nemam ništa ili imam vrlo malo zajedničkog s nizom pjesnika» potom veli „Nisam prigodničarski pjesnik.“ „… Ja nisam pojedinac / … ja sam čovjek za sebe…/ Razumljivo je iz toga da sam ja različit...» (Maruna, 1998:53)

Ne možemo se ne zapitati otkuda takav odbojan stav prema ikakvom pripadanju? Zašto se Maruna otima modelima kojima ga pokušavamo obuhvatiti? Odgovore opet moramo potražiti u njegovoj stvaralačkoj ostavštini «Nisam ja hrvatsko narodno smeće, nego oni koji su me desetljećima i svakom razboru usprkos, uporno proglašavali smećem. … Ja nisam političar, nego pisac …» (Maruna 2008:239) Autor je duboko povrijeđen odnosom domovine i sunarodnjaka kojima je htio pripadati. S obzirom na to da su ga «ljudi nahvao» proglasili «porodom od tmine» i odbacili, odbacio se sam i pokušao odrediti kao podijeljeni (što je cijeloga života i ostao, s domovinom u psovci, s domovinom u molitvi) «Zovite me separatist. Dok izgovaram gornje riječi, vidim stanovitu brigu na vašem licu. Nešto vas muči. Ustrašeni ste. … rado biste izbjegli svaki dodir sa mnom. Ovaj razgovor nije niz vašu dlaku. Ja vas nastojim razumjeti ... Ali, dok izgovaram riječi «Zovite me separatist», ja vam zaista ne govorim ništa neljudsko i ništa strašno. Bez ikakvih zlih namjera, ja samo potvrđujem jedno od kardinalnih ljudskih načela života» (Maruna 2008: 280).

Autor sužava prostor voljene domovine na Velebit i Podprag, na djetinjstvo i izriče

«slavensku antitezu» ne samo kao stilsku figuru koja se nazire u pjesmi, već nemir koji se javlja u duhu «Neka mi nitko ne spominje Velebita…/ nije ja i nije ti / i sigurno nije …/ Velebit je planina/ kuća gora/ kamen u nebu/ ptica u mom mozgu/ ...» (Maruna 1998:37) Na kojim god se geografskim širinama i dužinama nalazio, kojim god kontinentima novoga i poluotocima staroga svijeta kročio, hrvatski demoni nalazili su mu se za petama « Dok sjedim za pisaćim stolom/ Oni su iza mojih leđa/ Čovjek ih se jednostavno ne može otresti/ Oni prate u topu svaku moju riječ/ Oni su žedni moje krvi/ Oni su/Iza/ mojih leđa/ Čitava plejada hrvatskih veličina …“ (Maruna 1998: 45) Maruna je započeo svoju kalvariju ´potucanja´ svijetom, ali okanio se donkihotstva. Požalio je braću koja su ga prodala i pokušao osjetiti domovinu negdje drugdje «Nekad su bila bolja vremena …/ Ja sam bio pun sjajnih ideja/ Pun gotovih planova: / …Ali svijet je iz godine u godinu išao/ Od zla na gore. Ja ipak nisam gubio nadu./ Ja sam obilazio kontinente i posvuda davao/ Nezaboravne savjete. Ja sam vjerovao/ da će se o meni voditi računa…/ Ali / mene nitko/ nije slušao./ Zbogom! Što vam ja mogu.» (Maruna 1998: 49)

Usprkos neizbježnim traumama, 1990. ´navratio´ se u Hrvatsku, no sanjana Hrvatska više nije bila Arkadija, a Hrvati su postali «jetrena braća» s kojom nije imao mnogo zajedničkoga i među kojima se, umjesto stranački, osjećao poput Camusovoga Stranca. Njegova ljubav za Hrvatsku jačala je prostornom udaljenošću, a postajala bolna s blizinom. Teško je živio izvan nje, a još teže u njoj. Maruna je zaprepašten zatečenim stanjem i kranjčevićevski progovara o Kastorima na Hrvatskom tlu «Ovo je dakle obećana zemlja / A ovi ljudi što je prekrajaju kao/ Stari kaput, što je prodaju, ponovno/ Kupuju i ponovno prodaju/ Tuku se oko nje i prepiru oko/ ...To je taj obećani narod» (Maruna 1996:73).

Poput Krležinih povratnika, nije bio zadovoljan stanjem koje ga je dočekalo. Shvatio je da se malo toga izmijenilo u nekoliko desetljeća odsustvovanja te da je jedan totalitarizam zamijenio drugi. Po povratku se posvetio pisanju elegija no u njima nije samo «gangao i cvilio na hrvatske teme». Pokušavao je stvoriti novi identitet, ali ono do čega je dolazio raspršivalo je njegove arkadije «Bilo je lakše voljeti te iz daljine, /… Ništa nije moglo narušiti predodžbu o tebi./Sad izbliza siliš me da te osjećam kao truli zub...». (Maruna 1996: 72) Nametala mu se misao da je ipak trebao ostati u tuđini «Razmišljam o tom da nisam trebao dolaziti ovamo/ Razmišljam da su neki povratci nemogući …/nakon toliko godina nisam trebao dolaziti ovamo…/Uđeš li dočeka te samo pustoš…/ …porazna spoznaja/ da svaka ljubav/ ma kakva bila/ u konačnici iziskuje stanovitu/ Materijalnu štetu» (Maruna 1996:42).

Pokušavajući pronaći potiskivani hrvatski identitet pronalazi ljude s kojima nema mnogo zajedničkoga «I nakon svega živjeti u zemlji koja te/ ne pozna i ne zadovoljava,

recimo, kao živjeti/ U Hrvatskoj …» (Maruna 1998:88), « … hrvatski pjesnik ima pravo/ I rodoljubnu dužnost/ Da kaže što mu ide na jetra. / U mom slučaju to su Hrvati. / Možda je posrijedi ovaj panični osjećaj/ Da su ti ljudi dio moje sudbine?» (Maruna 1998: 90) Čudi se otkud odjednom mnogi pokazuju interes za njegovo postojanje «Ja ne znam odakle snaga/ Državnicima da tako požrtvovno/ Brinu o meni/ Kao da sam ja konačni smisao / Njihove zrele dobi// A ja uistinu ničim/ Ne zaslužujem pažnju ...» (Maruna 2008:383)

Autor je pomislio da se oslobodio domovine «Tako dakle još postoji Hrvatska/ Na ovoj mapi, izvan prostora vremena…» (Maruna 1998:143), te da joj može pristupiti objektivno i sagledati je izdaleka nezamagljenim pogledom blizine. Mutni nagoni vukli su ga zavičaju čije ime naposljetku izušćuje «... I ja kroz zube/ Ponovno izušćujem tvoje ime/ Hrvatska …» (Maruna 1998:136)

Deset godina kasnije, 2000. postao je ravnatelj Matice iseljenika i otišao drugi put u emigraciju, ovaj put svojevoljno. Za časopis *Nacional* izjavio je da je u svijet odlazio s velikim nadama, a još s većima se vraćao. Cesarićevi stihovi upućeni Matošu mogli bi se jednako tako odnositi i na Marunu «... Ja bezimen u bezimenu mnoštvu /Daleko negdje stičem sebi ime. /I muku mučim samca dezertera, /Što zabranjenu domovinu sanja / Na hartiji, u potezima pera.» Preminuo je u Zagrebu 14. lipnja 2007. „Konačno jednoga dana ja ću biti mrtav / ... Govorit će da ja nisam znao kako se pišu pjesme / Sam je ostavio svjedočanstva u tom smislu!// Drugi će, naprotiv, tvrditi / Da sam ja pokazivao nekakav put / kojim bi trebala poći čitava hrvatska poezija/ …Treći će prihvaćati sve što sam napisao / Postavljat će retorička pitanja / … Kad bih mogao, ja bih se složio sa svima njima ...» (Maruna 1998:115)

«Ja sam uvijek manje nego što netko misli (bilo tko), i uvijek više nego što netko (bilo tko) može misliti!» (Maruna 2008: 255)

ZAKLJUČAK

Maruna je bio avangarda, esklamativnoga glasa, koja je pomicala granice isparceliziranoga svijeta. Prostorni diskontinuitet nije mnogo utjecao na vremensku sinkroniju, iako je njegova misao zvučala profetski što mnogima nije odgovaralo. Pozivao je na aktivizam, ne uvijek eufemistično, što je mnogima zasmetalo, a u interpretacijama su «ublažavali njegovu oštricu». Maruninu stvaralačku biografiju teško je odvojiti od njegove građanske biografije, a s obzirom na činjenicu da se izražavao anakreontski, kolokvijalno, aluzivno i retorično, mnogima je zasmetao kad je izrekao da Hrvatska raspolaže s toliko mnogo mentalno *mrtvoga kapitala*. U njegovim pjesmama nije se sudarao, već susretao kozmopolitizam i nacionalizam. U tom svijetu, koji se sve više pokazivao nenaklonjen

raseljenom pojedincu tražio je mjesto u koje bi se sklonio, a to mjesto za njega postala je pisana riječ i umjetnost. Činjenica je da se Maruna nije uspio «udomaćiti» kod domaćina, te da je čeznući za domom kreirao imaginarnu Hrvatsku koja nije odgovarala ni sinkroniji ni geografiji stvarne Hrvatske.

Njegov tekst uistinu možemo ubrojiti u iseljenički tip teksta jer u njemu pronalazimo ono čemu Maruna nije izbjegao, a to su nostalgija za zavičajem, patriotizam, vjera u materinji jezik kojeg se ne odriče (promišlja lekseme koludrica – časna sestra), problem identiteta koji mu izmiče i težak život u emigraciji (iako priznaje da je imao podosta sreće). Autor Krešimir Bagić uočio je neorealističku paradigmu u Maruninu stvaralaštvu (inzistiranje na pisanju o sadašnjem trenutku što je vidljivo u pjesmi *Ja nisam pjesnik budućnosti*, zatim, izravan angažman kad kaže *Suvremena poezija /je/ borba za opstanak* u pjesmi *Ljubaznom čitatelju* iz zbirke «Ograničenja», inzistiranje na doslovnoj komunikaciji sa stihovima *U ovim ćete pjesmama uzalud tražiti/ Neki dublji smisao* i literarno odbacivanje lirskih iskustava vidljivo u pjesmi *Jutro kada sam napokon očistio svoju sobu*.

Demitizirao je i Zapad i Istok koji «za sobom ostavljaju smeće», a veliku bit postojanja pronašao je na zavičajnom Vele-bit-u. Maruna se kretao u obzorju Preradovićeva *Putnika*, te Kranjčevićeva i Matoševa *Iseljenika.* Nastavljajući tragom književnih prethodnika, Maruna bi bio Šenoin stražar «gorostas čovjek, golubinje duše», čovjek koji se teško oslobađao domovinskoga blagoslova i prokletstva.

LITERATURA

Grubišić, Vinko (1991.) *Hrvatska književnost u egzilu*. Barcelona - Munchen.

Kalogjera, Branka (2004.) „Etničari, egzilanti, globalisti“ in *Hrvatski iseljenički zbornik*.

Maruna, Boris (1996.) *Bilo je lakše voljeti te iz daljine*. Povratničke elegije. Zagreb: MH.

Maruna, Boris (1986.) *Ograničenja*. Barcelona – München.

Maruna, Boris (1998.) *Upute za pakleni stroj*, *izabrane pjesme.* Zagreb: MH.

Maruna, Boris (2008.) *Što je čuvalo nadu*. Zagreb: MH.

Oraić – Tolić, Dubravka (2006.) *Kulturni stereotipi - koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima.* Zagreb: FF press.

Škvorc, Boris (2005.) *Australski Hrvati: Mitovi i stvarnost*. Rasprave i eseji o hrvatskoj emigrantskoj književnosti, egzilantima i imaginarnoj Hrvatskoj. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.

Vrkljan, Irena (2004.) *Marina ili O biografiji*. Zagreb: Večernji list d.d..

Zlatar, Andrea (1998.) *Autobiografija u Hrvatskoj*. Zagreb: MH.
Skupina autora - *5. stoljeća hrvatske književnosti – O. Delorko, V. Vida, O. Šolc*. Zagreb: MH.
Skupina autora (2010.) *9. kijevski književni susreti*. Zagreb: Kijevo.

Marina Goreta

BORIS MARUNA HERMIT IN THE ARCADIAS OF THE WEST AND EAST

Summary

The aim of this paper is to analyse the civic, but primarily creative biography of Boris Maruna, semantically differentiate the terms of exile, emigration and departing in general. The paper attempts to explain the modification of identity in the non-native environment which, in the end, made a man feel *homeless at home*. The subject matter starting from a violent cartography, which would predictably raise new walls of distrust amongst peoples, tends to let down in Maruna`s work, even though he is a "socially-aware nomad". His voice ranges from a patriotic and nostalgic rhetoric of homeland and praise of the West to contamination with the darkness "from the eastern side" and western illumination all the way to the utter focussing on the lyric subject (auto-referentiality) and auto-irony ending in pessimism and rejection, literal defenestration of everything that made him who he is. The author feeds on memory in order to create his own Arcadia; he opposes urban landscapes of North American megalopolises to the already deserted Arcadia. Furthermore, the paper examines Maruna`s belonging to the native corpus based on the difference between ethnic (incorporable in the corpus of the host country and thematically attached to the existence and life of a certain ethnic group at a thematic level) and exile literature (refers to the corpus of the native country at a thematic level and functions within its system; a model of non-systematisation).

The author reveals his autobiography in the poems of narrative rhythm and meditates about the world around him and the world he originated from, using subversive cultural meanings of myths and ideologemes of this geographic area as an act of rebellion towards the dominant canon.

We find most evidence of how Maruna treated his native culture and contemporaries in his intellectualist narrative lyric and prudent essays *Even after us the love remains*, 1964,

I speak out loud, 1972, *Limitations*, 1986, *Thus wrote Catullus* 1992, *It was easier to love you from the distance*, 1996, *What preserved hope*, 2008.

Snežana Vukadinović
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.124'02.09-141
originalni naučni rad

ELEMENTI HESIODOVE *TEOGONIJE* U MITOLOŠKOM EPU *DE RAPTU PROSERPINAE* KLAUDIJA KLAUDIJANA

APSTRAKT

U mitološkom epu Klaudija Klaudijana autor izdvaja suštinske elemente i vezu sa antičkim pesnikom Hesiodom i njegovim delom *Teogonija*. Ti elementi su od velikog značaja jer povezuju i dokazuju bogatu kulturološku naslojenost mediteranskih kultura.

Ključne reči: Klaudije Klaudijan, *De raptu Proserpinae*, Hesiod, *Teogonija*.

Klaudijan (Claudius Claudianus, oko 371 – 408 n. e.) pisac, blizak Statiju i klasicizmu Domitijanova vremena, poslednji je veliki latinski pesnik (Cameron 2011: passim). Oduševljeno opeva rimsku veličinu slaveći kao dvorski pesnik vladara, veliku gospodu, svoje zaštitnike. Peva kao rimski rodoljub i kao paganin, veliča Rim i s prezrenjem govori o Istočnom Rimskom carstvu, o svim političarima naklonjenim Istoku gde se šire evnusi i cveta „orijentalni nepotizam". Ali Klaudijan je pesnik s kraja kosmopolitskog poklasičnog perioda. Njegovi vladari su hrišćani: prvo, kratko, Teodosije, pa potom Honorije. A Honorijeva prestonica više nije „Veliki Rim". I, najzad, sa grčkog Istoka, koji iz političkih razloga prezire, došao je i sam Klaudijan, pesnik iz grčke Aleksandrije u Egiptu. Ovo poreklo objašnjava nam delom i njegov klijentski položaj i njegovo rimsko rodoljublje. Bio je privrženi štićenik Flavija Stilihona (Flavius Stilicho) i tako blizak onoj italskoj aristokratiji koja je bila verna kulturnoj tradiciji starog Rima.

Pisao je dvojezičnu poeziju, pretpostavlja se da je nešto od grčkih Klaudijanovih pesama sačuvano i u nekim epigramima *Palatinske antologije*. Savladao je latinski stil i stih, pa pored sklonosti za gotovu frazu i pored klijentskog udvaranja velikašima, njegove pesme nisu samo konvencionalni stihovi dvorskog pesnika već i ozbiljna umetnička dela puna duha i raznolike sadržine. Povod za pesmu Klaudijan je često nalazio u svakodnevnom životu, ali često tako umeo je da peva i u svečanon tonu krupne teme, rodoljubive i istorijske.

Sačuvane su njegove prigodne pesme (panegirici, invektive, svadbene pesme, opisi ratova), mitološki epovi i zbirka manjih pesama raznih vrsta na latinskom, a nešto malo i na grčkom jeziku. Klaudijanova dela pružaju bogat istorijski materijal u retoričkom stilu. Srodan je Lukanu i Juvenalu i samom Vergiliju. U naučnim krugovima ocenjen je kao *brilijantan artista, iskren patriota i oštar satiričar*. Klaudijan je pesnik poslednje restauracije rimske paganske književnosti kao što je Vergilije postao pesnik restauracije Augusta. Za taj poslednji pokušaj obnove vezana je velikim delom klasicistička rimska književnost verna starim tradicijama u 4. i početkom 5. veka.

Hesiodova *Teogonija* zasniva se na jednom filozofskom mitu gde se apstrakcije mešaju sa Nereidama, Titanima i Gigantima koje nije mogao da zaobiđe. Kod religije koja nije imala svetih knjiga sa sistematskom doktrinom i koja nije stvar svešteničkog autoriteta, nego je pre jedan oblik unutrašnjeg temperamenta helenskog naroda, Hesiodova *Teogonija* činila je narodu službu kao objavljena knjiga.

Ovo delo iz 8. veka s. e. nije taksativna registracija i kombinacija religijskih predanja, ni golo nabrajanje i hronika svemirskih procesa, nego prvi sistematsko-stvaralački pokušaj kauzalno-genetičkog posmatranja sveta. Hesioda drže u istoriji naučne misli kao prvog mislioca koji na veoma krupan zadatak primenjuje dve naučne forme: sistematsku i istorijsku tj. on prvi sabira i u organsko jedinstvo sređuje sabrano gradivo i posmatra ga sa gledišta uzročnog genetizma.

U mitološkom epu *De raptu Proserpinae* ne možemo očekivati religioznu inspiraciju koju poseduje *Teogonija*, niti je prikladno čak ni porediti ovo kao ni ocenjivati Klaudijana preko Hesioda. Kakvu god da je religioznu svrhu imao mit u 8. veku s.e., teško je za očekivati da to ostane nepromenjeno čak četiri veka posle Hrista.

Mit o Demetri i Kori - Kereri i Proserpini je veoma stara priča iz matrijarhalnog perioda Helade. Hadova otmica Kore – Persefone – Proserpine je deo mita po kome se helensko božansko trojstvo nasilno ženi prehelenskom Trojnom Boginjom[1] (Srejović – Cermanović Kuzmanović 1979: 108; Dimezil, 1997: 121 -126, 225-241; Grevs 1990: 24). Ispričan je mnogo puta u različitim verzijama (Zimmermann 1882; Foley 1994). Homer mit ne spominje ali je poznat Hesiodu (Hes. *Theog*. 913). Negde posle tog vremena datira se i najslavnija pesma, Homerska himna Demetri. Tu temu obrađuju i lirski pesnici: Bakhilid, Arhiloh, Pindar od čije je himne Demetri ostao samo prvi stih, Las iz Hermione (Bergk 1843: 376). Znamo da je Eshil napisao dramu *Eleusinjani,* a Sofokle *Triptolem* i *Jamba*.

1 Kora, Persefona i Hekata bile su Trojna Boginja kao Devica, Nimfa i Starica, u to vreme kada su se samo žene bavile zemljoranjom. Dakle, Kora kao predstava zelenog žita, Persefona zrelog klasa, a Hekata pokošenog žita. Zajedničko ime Trojne Boginje je Demetra. Tako se Zevs oženio Herom, Posejdon Demetrom, a Had Korom.

Na mit aludira i Aristofan u svojim *Žabama*. U kasnije vreme mit prepričavaju Kalimah te autor *Biblioteke*, Apolodor i Diodor sa Sicilije. Od helenističkih pisaca prešao je kod rimskih autora. Posle sporednih spomena, Ovidije je prvi ispričao ceo mit u *Metamorfosama (*5.341-571*)* i *Fastima (*4.417-620*)*. Veliki je broj pisaca[2] koji se osvrću na priču: Seneka, Lukan, Statije, Valerije Flak. Hrišanski pisci kao što je Klement Aleksandrijski ili Firmik Materna, želeli su da ospore mit i uz njega vezan eleusinski kult. Oni, zapravo napadajući ih preneli su nam dragocene podatke koji bi inače bili izgubljeni. Svi su oni uticali jedan na drugoga i posredno ili neposredno na Klaudijana.

Već na prvi pogled *De raptu Proserpinae* otkriva nam da je pesnik imao mnoge i različite uzore, da je mnogo literature pročitao i da je koristio podatke različitih tradicija. Mit se nalazi u literaturi u brojnim verzijama i varijantama, i Klaudijan je sigurno imao mnogo posla sakupljajući razne motive i pri tom pazeći da ne sastavi i neke sasvim suprotne verzije priče. Ipak, koliko god da je on preuzimao od starijih pesnika, Klaudijan je bio nadareniji pesnik od prosečnih stihotvoraca – on će uzeti neki model ili samo strukturu priče i sve to komponovati vlastitom harmonijom ritma i reči. Pesnik je sigurno imao više izvora. Verzije ovog mita mogle bi se podeliti u dve grupe: jedna je atička ili eleusinska, a druga je sicilska ili južnoitalska. Ova druga veliku dužnost daje trima boginjama (Veneri, Minervi i Dijani, odnosno Afroditi, Atini i Artemidi) i Jupiterovoj intervenciji, te mesto događaja stavlja na Siciliju. Ali, koliko nam je poznato Pindar je prvi rekao da je Sicilija bila omiljeni kraj Prosrpine (Pind. *Pyth.* 12.1). Klaudijan je spojio dva ili više izvora.[3] Pretpostavlja se da neki detalji u epu potiču iz orfičke tradicije npr: Demetrina *gvozdena* palata, Proserpinino tkanje, dolazak Venere, Minerve i Dijane, spominjanje Orfeja, a i opisivanje Heraklovih dela.

U celini ovaj mitološki ep ne može da se prihvati kao orfički jer ne pokazuje osnovne orfičke postavke (npr. da je Jupiter silovao Proserpinu, da je rodila malog Dionisa, da su Dionisa rastrgli Titani, itd). Naravno, ne mogu se zanemariti ni jaki uticaji neoplatonske filosofije, kao i pitagorejskih ideja.

Da li je *Otmica Proserpine* uopšte bila namenjena širem krugu čitalaca? Očito, da je u vreme nastanka imala malo čitalaca, a jedini savremenik koji je imitirao Klaudijanov stil i divio mu se bio je Prudentje. Rukopisna tradicija pokazuje da se *Otmica Proserpine* prenosila, odvojeno od *Claudianus maior*. Ovaj mitološki spev je ostao nedovršen. Tek

2 O njima detaljnije govori autor u doktorskom radu *Antički mit kao metafora istorije u pesništvu Klaudija Klaudijana*, prihvaćen na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

3 Ne možemo biti potpuno sigurni kojim se sve izvorima Klaudijan služio, jer je mnogo toga izgubljeno. Jedan od predloga je da mu je izvor moglo biti divovsko delo Pisandra iz Larande *Heroikai Theogamiai*. Iako je delo izgubljeno znamo da je bilo vrlo popularno u kasnoj antici (Zosim. 5.29.2-3) i imao je veliki uticaj npr. na Nonove *Dionysiaka* (Cameron 1970:310-311).

posle Klaudijanove smrti spev je postao poznat i čitan. Možda su samo pojedinci, poput Florentina znali o čemu se radi. Iniciranih u misterije i učenih pagana iz dana u dan bilo je sve manje. Verovatno da ni oni, a ni sam Klaudijan nisu znali sve tajne Eleusine, ali su izmenjivali ono što su znali i nastojali su to sačuvati za budućnost. Klaudijan je dao svoj prilog tim nastojanjima. Pišući *De raptu Proserpinae* Klaudijan je ostavio sećanja na mit o elusinskim boginjama i diskretno upleo elemente eleusinskih misterija. Ali, ostavio je, gotovo neprimećenu sliku, isto tako izgubljenog i uništenog Serapisovog kipa iz Aleksandrije; ostavio je opis Kibelinog kulta i bučne povorke njenih vernika, zauvek zabranjene posle Eugenijevog poraza i Nikomahove smrti. Nažalost, ep je nedovršen jer je pesnik, verovatno umro ili se povukao sa političke scene.

Posle Klaudijanovog vremena, njegova su dela čitana kroz celu kasnu antiku. Čitali su ga Prudentije, Rutilije Namatijan, Augustin, Orosije, Hijeronim. Naročito je uticao na pesnika Drakontija koji je živeo u Africi u vreme vandalske vlasti i koji je svoju poemu *De raptu Helenae* oblikovao prema *Otmici Proserpine*. Sidonije Apolinar[4] je u 5. veku Klaudijana posmatrao prvenstveno kroz ovaj mitološki ep. Na njega su se ugledali pesnisi Korip, Merob, Venatije Fortunat, Sedulije, Prosper Akvitanac, Avit (Hall 1969: 66). Da je Klaudijanovo delo dostojno svakog poštovanja dokazao je i dubrovački pesnik Ivan Gundulić (Tadić 1948: 234-280. Id. 1847: 240-293; Samardžić1962: 106-110). U svojoj mitološkoj drami *Prozerpina ugrabljena od Plutona*[5] bio je duboko inspirisan istoimenim Klaudijanovim delom.

Sabiranje i poetsko komponovanje mitološke građe Klaudijan je savladao još kao mladić u Aleksandriji kod učitelja retorike i gramatike. S pravom ga naučnici nazivaju *poeta doctus.* Mitološki ep *De raptu Proserpinae* predstavlja kulturološki, religiozni i tradicionalni sinkretizam grčke i rimske baštine. U njegovo vreme malo je ko imao hrabrosti da se upusti u pisanje tako složenog mitološkog epa, a uspeo nije gotovo niko (Cameron 1965: 481-509).

U Klaudijanovom mitološkom epu ostali su tragovi opisa prapokolenja iz Hesiodove Teogonije. Hesiod na sam početak stavlja Haos (tj. bezdan, reč srodna sa s£skw, sa… nw – zijam) bezdan koji je postao pre svih stvari, ispunjen pramaterijom magle i mraka. Ali Klaudijan od sveopšteg pojma haosa fokusira i racionalizuje bezdan kao strah i stanje potpune neizvesnosti u već stvorenom Tartaru i već stvorenoj Zemlji.

4 Sidonije Apolinar (Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius), druga polovina V veka, rodom iz Lugdunuma (Lion). Njegova dela su značajna za kulturu Galije.

5 *Proserpina spevana od Givu Franu Gundulishiu vlastelinu dubrovaskomu*, u Dubrovniku, 1845.

... tom otmicom dovedena je neustrašiva
Proserpina[6] što zadobi u miraz Haos[7]

Majku zemlju kao princip materije i kao rodilju svih prirodnih bića Klaudijan je preuzeo iz tzv. olimpskog mita o stvaranju sveta.

Naročito se zanimao za drugo pokolenje Hesiodove *Teogonije,* koje je postalo iz veze muških i ženskih praelemenata. Pesnik spominje Gejin i Uranov porod, i određene titane (Okeana, Keja, Hiperiona i Krona) takođe i titanke (Tetiju, Temidu, Reju i Febu) oko njih ispreda mitsku priču i indirektno ih dovodi u vezu sa otmicom Proserpine. Tu su i tri kiklopa : Bront, Sterop i Arg, ružni i strašni ali koristan Gejin porod. Kod Homera se nazivaju *Posejdonovi sinovi*, ali Klaudijan se drži Hesiodovog predanja, preuzetog od Vergilija i Ovidija, koje proširuje pričom da su kiklopi najstariji stanovnici ostrva Sicilije ili Liparskih ostrva, gde, u vulkanskim kraterima, duboko pod zemljom, imaju radionice u kojima, po Hefestovom nalogu, izrađuju oružje bogovima. Čudovišna Gejina deca Podzemlja su i tri storuka bića nazvana hekatonheira (storuki) Brijarej, Kot i Gij, koji su po potrebi služili vrhovnog boga.

Pesnik pominje priču o stradanju Urana, a potom i Krona i nagoveštava dolazak trećeg pokolenja ili prave teogonije gde gospodar sveta postaje Div odnosno Zevs. Za razliku od mnogih pesnika kasnog carstva Klaudijanu je bila dobro poznata grčka mitologija i razlika titanomahije od gigantomahije.

Naročito posvećuje pažnju opisu stanovnika Podzemnog sveta (pominje furije, parke, mane) i njegovom prostoru (delove Ereba, podzemne reke smrti Flegeton, Stig i Alfej). Opis mesta otmice je *locus amoenus* i sastavljen je prema standardima: postoji livada, drveće, jezero, cveće i blagi vetar. Interesantno je da svaki od ovih pojmova indirektno ili direktno simboliše podzemni svet. Klaudijan pravi atlas drveća (smreka, čempres, beli i

6 Proserpina, rimska boginja Podzemlja i gospodarisa sveta mrtvih, poistovećena sa grčkom boginjom Persefonom. U Rimu je poštovana zajedno sa Dis paterom. Igre posvećene Proserpini i Dis pateru su se održavale noću, oko jednog podzemnog žrtvenika, koji se nalazio na mestu zvanom Tarentum, na severnom delu Marsovog polja, u blizini Tibra. Tom prilikom prinošene su na žrtvu srne životinje bik i krava. Podzemni žrtvenik otvarao se samo u vreme tarentskih igara, koje su proslavljane svake stote godine. Kod Valerija Maksima imamo zabeleženu legendu o Sabinjaninu Valeriju, koji je po savetu bogova krenuo u Tarent da svoju obolelu decu napoji vodom sa žrtvenika Proserpine i Dis patera. Noć ga je zatekla na okuci Tibra. Kad je sutradan pitao za ime mesta gde je prenoćio, rekli su mu da je to Tarentum. Valerije je tad razumeo nalog proročišta i odmah napojio decu vodom iz Tibra. Kad su deca ozdravila, on je na tom mestu hteo da podigne hram Dis pateru i Proserpini, ali je pri kopanju zemlje naišao na žrtvenik sa imenima ova dva božanstva. Vidi: Val. Max., II, 4, 5.

7 Shaos, akuz. shaos, abl. shao, drugih padeža nema u klas. jeziku; Χάος – Haos, bezdan koji je postao pre svih stvari, ispunjen pramaterijom magle i mraka. Iz Haosa su nastali Mrak i Noć, kao i kozmički Eros. Vidi: Hes., *Th*., 116 i dalje.; Plat., *Symp*., 178b.; Kod Ovidija Haos je shvaćen i kao gruba, bezoblična masa, kao lenja težina koja sadrći izmešane začetke svih stvari. Vidi: Ov., Met., I, 7 i dalje. U stvorenom kozmosu Haos oličava sveukupnost sveta, prostor između neba i zemlje ili ždrelo Podzemlja. On je i drugi princip postanka sveta; sjedinjen sa tamom (Kaligo), on je roditelj Noći (Niks), Dana (Dies), Mraka (Ereb) i Vazduha (Eter). Vidi: Ov., *Met*., H, 30; Verg., *Aen*., VI, 265.; Hyg., *Fab,*predgovor.

crni bor, jela), atlas cveća koji su uglavnom atributi boga Hada ili Demetre ili Proserpine.

Bogovi, manja božanstva, njihovi epigoni i heroji, zatim prirodne sile i apstrakcije u ovom mitu služe kao slike. Te pesničke slike koncentrisane su oko glavnih aktera ovog epa: Proserpine, Kerere i Plutona. Karakteri i priroda olimpskih odnosno rimskih božanstava je antropomorfizirana. U njima je i fizičko i psihičko ljudska ontologija ali postupci, i reagovanja i odluke su u rukama boginje Nature, koja je bila čista personifikacija prirode i prirodnih zakona. Klaudijan verovatno pod uticajem neoplatoničara daje boginji Naturi počasno mesto kao stvoriteljici sveta i haosa.

Mit o Kereri i Proserpini, odnosno Demetri i Persefoni može se posmatrati i kao alegorijska paradigma potresnih društvenih dešavanja poznog rimskog crstva. Ratovi, glad, bolesti i krvoprolića, intrige i smaknuća deo su scenarija Klaudijanovog vremena. Isto tako titanomahija i gigantomahija su pesničke mitske metafore i univerzalije svakog teškog istorijskog doba. Zato ovaj mitološki ep jeste pesnikovo iskušenje ali ne sa namerom da krene u novu borbu za stare kultove niti da pokrene sukob sa hrišćanskim ocima i piscima. Ceo njegov život pokazuje da je bio mudar i oprezan, nikakav heroj ni mučenik željan da gine za uverenja. Njegova metoda bila je drugačija – on je radio u potaji ne ističući svoja uverenja, ali nije ih ni menjao. Nije bio hrabar ali je bio mudar da sačuva nasleđe predaka. Zato, prilazak mitskoj tematici danas, ne treba posmatrati kao puki tradicionalizam, jer to po sebi nije, već duhovni preokret koji ne zahteva samo literaturu. To je uvek novi korak u samorazumevanju čoveka kao pojedinca i kao istorijski aktivne grupacije.

LITERATURA

Bergk, Theodor, (1843) *Poetae Lzrici Graeci.* Lipsiae.

Birt, Theodor (1892). *Claudii Claudiani Carmina*, recensuit Th. Birt, *Monumentum Germaniae Historica, Auctorum Antiquissimorum tomus VIII*

Budimir, Milan; Flašar, Miron (1986). *Pregled rimske književnosti.* Beograd: Naučna knjiga.

Cameron, Alan (2011). *The Last Pagans of Rome*. NY: Oxford University Press.

Cameron, Alan (1965). *Wandering Poets: A Literary Movment in Byzantine Egypt*, *Historia 14*. Oxford.

Dimezil, Žorž (1997). *Drevna rimska religija*, Novi Sad-Sr. Karlovci: Izdavčka knjižnisa Zorana Stojanovića.

Đurić, Miloš (1988). *Istorija helenske književnosti.* Beograd: Zavod za udžbenike i

nastavna sredstva.

Foley, H.P. (1994). *The Homeric Hymn to Demeter, Translation, Commentary and Interpretative Essays,* Princeton Univ. Press.

Grevs, Robert (1990). *Grčki mitovi*. Beograd: Nolit

Hall, J.B. (1969). *CLAUDIAN, De raptu Proserpinae. Edited with an Intadustion and Commentary*, Cambridge Univ. Press, 66 .

Klaudijan (1997), *Otmica Prozerpine*, priredila i prevela Marina Milićević, Zagreb: Latina et Graeca.

Leppin, Hartmur (2003). *Teodosius der Grosse.* Darmstand: Wissenschafliche Buchgesellschaft.

Platnauer, Maurice (1922). *Claudian*. Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, (reprint 1990).

Rostagni, Augusto (1955). *Storia della letteratura latina II*. Torino.

Samardžić Radovan (1962). *Veliki Vek Dubrovnika*. Beograd: Prosveta.

Schanz (1920). *Geschichte der römische Litteratur IV*. München.

Srejović Dragoslav; Cermanović Kuzmanović, Aleksandrina (1979) – Rečnik grčke i rimske mitologije.Beograd: SKZ.

Tadić, Jorjo (1948). *Dubrovački portreti*. Beograd: SKZ.

Id. (1847) *Dijela Ivana Gundulića*, *Različite piesni*, knjiga II, štampao Dr Ljudevit Gaj, Zagreb.

Vrettos, Theodor (2009). *Aleksandrija grad zapada*. Zagreb.

Zimmermann, Alber (1882) *De Proserpinae raptu et reditu fabulas varias inter se somparavit*. Lingae.

Snežana Vukadinović

ELEMENTS OF HESIOD'S *THEOGNY* IN THE MYTHOLOGICAL EPIC POEM *DE REAPTU PROSERPINAE* BY CLAUDIUS CLAUDIANUS

Summary

In Claudian's mythological epic poem *De raptu Proserpinae* the author of the paper distinguishes the essential elements and bonds with Hesiod and his epic poem *Theogony*. These elements are of great significance since they connect and prove the rich cultural layers of Mediterranean civilizations.

XI

RECEPCIJA KULTURE I KNJIŽEVNOSTI U POJEDINIM EVROPSKIM SREDINAMA

Julijana Beli Genc
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.112.2-31
originalni naučni rad

NEMAČKI KAMPUS-ROMAN

APSTRAKT

Rad se bavi jednom relativno novom romanesknom podvrstom u nemačkoj književnosti – kampus-romanom [Campusroman] odnosno univerzitetskim [Univesitätsroman] ili akademskim romanom [akademischer Roman], kako se ona još naziva. Razmatraju se osnovne karakteristike koje su preuzete od anglosaksonskih uzora kao i autohtone osobenosti u nemačkoj književnosti. Prati se, takođe, razvojna linija ove podvrste kao i odnos prema drugim srodnim romanesknim žanrovima.

Ključne reči: kampus-roman, univerzitetski roman, akademski roman

Campus novel, *college novel* ili *university novel* romaneskna je podvrsta koja se u književnosti javila tridesetih godina 20. veka sa Doroti Sejers [Dorothy Sayers], da bi početkom pedesetih godina postala vrlo produktivna, prevashodno u anglosaksonskim književnostima, tako da je tokom nekoliko narednih decenija razvila respektabilnu raznolikost romanesknih tekstova. Upadljivu koncentraciju i popularnost ovih romana na engleskom jeziku možda najbolje ilustruje podatak da je samo u vremenu od kraja Drugog svetskog rata do 1990. godine objavljeno 196 britanskih i 439 američkih kampus-romana (Fischer 2010: 16), dok se podaci iz drugih zemalja engleskog govornog područja (na primer Kanade, Australije i sl.) ne navode. Poznati autori romana iz tog perioda su Meri Mekarti [Mary McCarthy], Angus Vilson [Wilson], Vladimir Nabokov, ser Kingsli Vilijam Ejmis [Sir Kingsley William Amis] (pri čemu skoro svakog od ovih autora bar jedan kritičar ili teoretičar proglašava za začetnika ovog subžanra), Sol Belou [Saul Bellow], Erih Segal [Erich Segal], Dž. D. Selindžer [J. D. Salinger], kao i najčešće citirani engleski autori Dejvid Lodž [David Lodge] (sa svojim romanima iz sedamdesetih i osamdesetih godina), koji u sekundarnoj literaturi o ovoj temi često slovi za tipičnog predstavnika i Malkolm Bredberi [Malcolm Bradbury].

Otkriće univerzitetskog kampusa za roman nemačkog govornog područja je relativno

novog datuma i zasluga za to pripisuje se (koja „slučajnost“!) anglisti Diteru Švanicu [Dieter Schwanitz]. Švanic, u to vreme profesor engleske književnosti i kulture na Univerzitetu u Hamburgu, objavio je 1995. godine svoj roman programatskog naslova *Kampus* [*Der Campus*] koji je ubrzo postao bestseler i koji je tri godine kasnije već bio ekranizovan. Iako se i pre Švanicovog dela sporadično pojavljuju romani sa univerzitetskom ili naučnom tematikom, likovima ili miljeom, mnogi kritičari pojavu novog subžanra vezuju upravo za njegovog najeminentnijeg predstavnika i njegov roman koji u određenom smislu predstavlja prototip nemačkog kampus-romana, dok ga neki kritičari nazivaju čak i klasikom ove romaneskne podvrste (Schmeiser 2000).

Po ugledu na anglosaksonsku tradiciju, u nauci o književnosti nemačkog govornog područja ovu romanesknu podvrstu nazivaju, čini se sinonimno, kampus-romanom [Campusroman], univerzitetskim romanom [Universitätsroman], ali i visokoškolskim [Hochschulroman] ili akademskim romanom [akademischer Roman] (http://www.worldlingo.com/ma/enwiki/ de/Campus_novel). Za razliku od anglosaksonskog govornog područja, na nemačkom je interesovanje pisaca za novi romaneskni subžanr bilo znatno skromnije, tako da se u jednoj doktorskoj disertaciji iz 2001. godine navodi lista od 15 (doduše, isključivo autorefleksivnih) univerzitetskih romana (Stachowitz 2001: 240)[1], 2008. godine je sačinjena lista od 19 kampus-romana (Wendzel 2010), dok sam ja na osnovu žanrovskih odrednica u samim romanima ili recenzija i raznih napisa o njima, pre svega na internetu, izbrojala ukupno četrdeset. Pritom treba naglasiti da je u nemačkoj književnosti, ali i nauci o njoj vrlo diskutabilna upotreba ovih žanrovskih oznaka koje se često nekritički i po automatizmu preuzimaju iz anglosaksonskih književnosti. Na ovu pojavu upozorila je Štahovic (Stachowitz 2001: 26), pri čemu ni sama nije bila konsekventna u primeni žanrovskih kriterijuma koje je definisala u svom tekstu (zbog nedostatka prostora, o ovoj temi biće reči u nekom drugom radu).

Isti je slučaj i sa sekundarnom literaturom: jedan od prvih naučnih radova je *Engleski univerzitetski roman* [*The English University Novel*] od Mortimera Proktora (Proctor) iz 1957. godine, za kojim nastaje čitav niz tekstova različitog obima i vrste o raznim aspektima kampus-romana. Engleski i američki kampus-romani omiljeni su predmet istraživanja i nemačkih anglista (Stachowitz 2001: 3). Sa nemačkim germanistima, međutim, nije taj slučaj. Činjenica je da većina nemačkih dela nije izazvala pažnju nauke o književnosti, tako da postoji malo istraživanja o ovoj temi, a i postojeća sekundarna literatura ne zaboravlja da naglasi oskudnost same romaneskne produkcije (Plexnies 2006:

1 Ista autorka na drugom mestu napominje da od početka 20. veka može da nabroji svega 16 romana koji se po njenoj definiciji mogu svrstati u romanesknu podvrstu koju ona naziva univerzitetskim romanom (Stachowitz 2001: 25), ne naglašavajući ovog puta da se radi samo o autorefleksivnim tekstovima.

3).[2]

Već pomenuti Proktor (Proctor 1957: 1) svodi radnju engleskih univerzitetskih romana na jednostavnu *generalnu formulu*: opisivanje veselog studentskog života. Međutim, vremenom se fokus radnje postepeno premešta na nastavno osoblje (Fischer 2010: 18), pre svega na profesore. Izbor lika profesora za protagonistu nije slučajan i temelji se na *faktoru poznatosti*, jer svaki čitalac ima neku, makar i krajnje konfuznu ili rapsodičnu predstavu o tome ko su i kakvi su profesori (Stachowitz 2001: 225). Nastavno osoblje sa nižim zvanjima [Dozenten des Mittelbaus] ne javlja se u ulozi protagoniste, jer o ovoj grupi velika većina recipijenata uglavnom nema ni približnu predstavu. Osim toga, ti likovi, shodno karakteru samog zvanja, koje ne podrazumeva neku karijeru ili bilo kakav razvojni aspekat, pružaju krajnje oskudne mogućnosti za izbor toka radnje (Stachowitz 2001: 225–226). Time univerzitetski roman prestaje da bude i studentski roman [Studentenroman] i sve više postaje profesorski [Professorenroman] ili učenjački [Gelehrtenroman], odnosno naučnički roman [Wissenschaftlerroman]. Ista razvojna tendencija zapaža se i u književnosti nemačkog govornog područja. Pritom je upadljiva prevaga profesora kao protagonista nad njihovim koleginicama koje se javljaju uglavnom kao sporedni likovi, što po autorki odražava realnu rodnu situaciju na nemačkim univerzitetima, na kojima su žene na visokokvalifikovanim pozicijama još uvek relativno retko zastupljene (Stachowitz 2001: 135, 226).

Paralelno sa promenom sadržaja zapaža se još jedan fenomen: sve je više nastavnog osoblja u ulozi autora ovih tekstova, pri čemu je i tu upadljiva prevaga muškaraca. Oni opisuju univerzitetske prilike iz perspektive insajdera (Maidt-Zinke 2008), koji povremeno izbrblja i poneku internu tajnu, omogućavajući na taj način čitaocima da „bace pogled iza kulisa“ (Schmeiser 2000). Većina autora potiče iz duhovnoistorijskih nauka, posebno iz nauke o književnosti, pa su stoga pojedini tekstovi i neka vrsta svedočanstva o tome kako se pišu književna dela – kao književnici oni rade upravo ono o čemu kao profesori predaju svojim studentima: pišu o onome što najbolje poznaju. Samotematizacija navodi ali i (za) vodi autore da sebe stave u prvi plan. Pošto profesori književnosti pišu o profesorima književnosti, oni smeštaju radnju skoro uvek u domen nauke o književnosti, te otuda ne

2 Štahovic upoređuje prisustvo ove romaneskne podvrste i u odgovarajućim priručnicima iz nauke o književnosti i konstatuje da je ona zastupljena u anglosaksonskim, dok u nemačkim književnim leksikonima to nije slučaj, pa u fusnoti navodi da je nema ni u *Meclerovom književnom leksikonu* iz 1990. godine kao ni u Vilpertovom. Međutim, da se odnos prema kampus-romanu ipak menja i da on postaje „vidljiviji“ i za nemačke leksikone svedoči izdanje Vilpertovog leksikona iz 2001. godine koji pod odrednicom „College Novel“ u nekoliko redova daje najosnovnije informacije o „univerzitetskom romanu“, nabrajajući pre svega imena anglosaksonskih autora, dok od nemačkih spominje samo Švanica (Wilpert 2001: 140). Meclerov leksikon iz 2007. godine takođe uvodi ovu književnu podvrstu, ali već pod odrednicom „Campusroman“, dajući nešto više informacija o subžanru, kao i detaljniji pregled njegovog razvoja uz nabrajanje predstavnika anglosaksonske romaneskne produkcije, dok se od nemačkih autora pominje još uvek jedino Švanic (Schweikle 2007: 112– 113).

čudi visok stupanj autorefleksivnosti odnosno samopromišljanja ovih tekstova (Fischer 2010: 20).

Obojica najpoznatijih predstavnika britanskog kampus-romana, Lodž i Bredberi, bavili su se kao univerzitetski profesori naukom o književnosti, da bi potom u svojoj spisateljskoj praksi neretko isprobavali svoje naučne teorijske pozicije (Schmeiser 2000). Očigledno su neki od autora, inače univerzitetskih profesora, imali potrebu da u svojim romanima preispitaju sopstvenu sliku o sebi kao naučniku, tako da problemi njihovih protagonista zapravo odslikavaju one naučne probleme koji zaokupljaju same autore kao profesore (Schmeiser: 2000). A neki kritičari čak smatraju da se pojedini romani mogu okvalifikovati kao produkt osvete svojih autora (N. N. 2009).

Kampus je mesto koegzistencije dve funkcionalno razdvojene grupe: studenata i nastavnog osoblja. U većini novijih kampus-romana studenti jedva da igraju neku značajniju ulogu, a i tad su često opisani kao glupi, lenji, neobrazovani, bezobrazni, razmaženi mladi ljudi koje odistinski interesuje jedino zabava.[3] Piscima su ipak mnogo zanimljivije studentkinje odnosno njihov fizički izgled, zbog koga one mahom postaju objekti profesorske požude, mada studentkinje u pojedinim slučajevima potpuno neočekivano napuštaju ulogu žrtve i mutiraju u subjekte ucenjivanja (Fischer 2010: 17). Ovakva slika studentkinja stvorena je verovatno na osnovu radnje, koncepcije i konstelacije glavnih likova u Švanicovom romanu. Međutim, u tematizovanju studentske svakodnevice često se opisuju i studentske nedaće vezane za kvalitet studiranja: loše opremljene biblioteke, teme radova koje se *graniče sa maloumnošću*, nadmeni profesori (Lieske 1999) itd. U zavisnosti od pripadnosti protagoniste jednoj od ove dve grupe, razlikuje se i vizura univerziteta kao institucije (Stachowitz 2001: 26).

U pojedinim romanima evidentna je još jedna polarizacija, ovog puta među likovima nastavnog osoblja i to na one koji imaju konformistički, odnosno kritički stav prema društvenom sistemu. U okviru ove problematike zapaža se i pojava da univerzitetski roman devedesetih godina neretko tematizuje povezanost pojedinca sa sferom politike. Iz tog očijukanja on najčešće izvlači neku korist za sebe da bi na kraju možda čak i konvertirao iz naučnog u politički milje, pri čemu se ova zamena miljea uglavnom doživljava i vrednuje kao uspon na društvenoj lestvici. Ta činjenica zapravo vrlo ilustrativno dokumentuje promenu vrednosnih sudova i interesa savremenog društva, s jedne strane, ali i vrednosne

3 Štahovic ima potpuno drugačiju percepciju studenata u ovoj romanesknoj podvrsti, ističući da se ne može uočiti niti posezanje za starim a ni stvaranje novih stereotipa: studenti, po pravilu, nisu ekstremno oblikovani likovi. Oni nisu uvek negovanog izgleda, ali ni zapušteni, nisu generalno lenji i nezainteresovani, ali ni vredni, nego su nekad više a nekad manje motivisani za studije (Stachowitz 2001: 136). Pleksnis dodaje još jednu grupu studenata – onih koji iz nekog razloga prekidaju studije, čime gube studentski status (Plexnies 2006: 6).

skale i prioritete univerzitetskog osoblja, s druge strane (Stachowitz 2001: 134–135).

Prema anglosaksonskom uzoru radnja nemačkih kampus-romana smeštena je, kao što je to već pomenuto, prevashodno u hijerarhizovan milje nastavnog osoblja. U središtu najvećeg broja tekstova ne nalaze se, međutim, kao što bi se to moglo očekivati, istraživanje ili bavljenje naukom i strukom. Umesto toga univerzitetsko osoblje se, u prvom redu zarad sopstvenog benefita, koncentriše na intrigu. Upravo stoga intriga u ovom subžanru ne služi nekoj višoj svrsi i nema za cilj, na primer, ilustraciju ili razotkrivanje opšte dezorijentacije izazvane vrednosnom dekadencijom, ne samo na univerzitetu nego i u društvu uopšte. U skladu sa tim je i krajnje neobičan odnos kako većine likova tako i samog pripovedača prema intrigiranju: ta aktivnost se ne ocenjuje negativno, ona se pre doživljava kao nešto normalno, kao integralni deo sistema. Takođe se zapaža povišen nivo univerzitetske tolerancije na intrigu: ono što bi neki autsajder okvalifikovao kao nedvosmislenu intrigu, to likovi iz univerzitetske zajednice često vrednuju kao kolegijalno ponašanje. Ako je intrigiranje glavna preokupacija likova u nemačkom univerzitetskom romanu, onda ne čudi da se ostalim aspektima univerzitetskih aktivnosti, kao na primer istraživanju i nastavi, posvećuje tako malo pažnje (Stachowitz 2001: 133).

Generalno se univerzitet u fikcionalnim tekstovima već odavno ne pojavljuje kao uzvišena kula od slonovače, nego pre kao kondenzovan odraz društva sa svim njegovim devijacijama, kriminogenim i kriminalnim elementima (http://www.ku-eichstaett.de/www/PressReleases/ZZk4VnjLnVkSrU). Stoga se tekstovi često posmatraju iz perspektive njihove situiranosti u sociokulturalni kontekst.

Odnos između univerziteta i društva tematizuje se u kampus-romanu, bilo anglosaksonskom ili nemačkom, iz različitih perspektiva. Iako mikrokosmos za sebe, sa vrlo izraženom svešću o sopstvenom identitetu, univerzitet je ipak neraskidivim, reverzibilnim relacijama povezan sa društvom. Kada u autorefleksivnim kampus-romanima autor iz perspektive insajdera daje poražavajući prikaz univerziteta, praćen često žalopojkama zbog njegovog permanentnog propadanja, zbog nestanka starih i osvedočenih vrednosti i ideala, kao krivac za ovakvo stanje najčešće se apostrofira društvo. Tvrdi se da društvo upropašćava univerzitete, traži od njih previše ili čak nemoguće, da razara specijalni status nauke, što se onda negativno odražava na njen kvalitet. O naučnom miljeu insajderi se izjašnjavaju pozitivno samo onda kada upoređuju svoju disciplinu sa drugim, koje se najčešće doživljavaju i predočavaju kao nekvalitetne. Ta inferiornost drugih disciplina se, naravno, vrlo retko direktno verbalizuje, ali je uprkos tome manifestna i prevashodno implicira uzdizanje sopstvene discipline (Stachowitz 2001: 133).

Specifični kampus-efekat ovih romana produkt je kontrasta i napetosti koja vlada

između uzvišene nauke i visokih intelektualnih aspiracija, s jedne strane, i pobede ljudskih slabosti, niskih strasti, podlosti, pokvarenosti i hipokrizije, s druge strane (Maidt-Zinke 2008). Time univerzitet postaje arena međuljudskih sukoba, mesto na kom akcenat nije samo na karijeri i napredovanju u viša zvanja, nego pre svega mesto na kom se voli, mrzi, upražnjava mobing, pa i ubija (Schmeiser 2000). Na univerzitetu caruju amoralnost, nelojalna konkurencija, seksualno uznemiravanje, raznorazne afere, političke i ine intrige, mafioidni klanovi, korupcija i druge kriminalne radnje (N. N. 2009). Sve u svemu, nimalo prijatna slika najviše institucije obrazovnog sistema jedne države. A uprkos tome neki kritičari se skoro sa nostalgijom prisećaju upravo ovakve slike univerzitetskog pejzaža, tvrdeći čak sa dozom crnog humora da je do sredine devedesetih godina na nemačkim univerzitetima bilo *još veselo*. Narednih godina je koktel, sastavljen od analize eficijencije odnosno ekonomske koristi i isplativosti univerziteta, inicijative i preterane, a pritom krajnje nekompetentne revnosti prosvetnih i drugih političara, pritisaka od strane univerziteta kao institucije i egzistencijalnih strahova nastavnog osoblja, u toj meri paralisao razne do tada manje ili više uobičajene aktivnosti i dešavanja na nemačkim univerzitetima da je nastavnicima, istraživačima i studentima, ogrezlim u konformizmu, jedino preostalo da se fokusirano posvete svom napredovanju. Za različite ekscese i eskapade ponestalo je vremena, a izgleda i hrabrosti (Maidt-Zinke 2008).

Ovaj romaneskni subžanr predstavlja pogodan forum za iznošenje nemilosrdne kritike pravih i nametnutih autoriteta kao i same institucije univerziteta, ali je on u isto vreme i nezamenljiv medij satiričnog razračunavanja sa obrazovnom politikom i diskusije o normama, smislu i funkciji obrazovanja (Greber 2000). Interesantno je u ovom kontekstu zbog nedostatka prostora makar spomenuti da se pojavio i prvi nemački „bolonjski" kampus-roman.

Od samog početka subžanra satira je bitan sastavni deo kampus-romana. Kvantitet i funkcija satiričnih elemenata posebno u autoreferencijalnim romanima u velikoj meri pomažu da se shvati spisateljska motivacija (Schmeiser 2000). Za prepoznavanje i razumevanje satire neophodno je, međutim, poznavanje univerzitetskih prilika. Satira u pojedinim tekstovima sadrži ironične i samoironične akcente, a u nekima se služi i parodističkim strategijama (*parodija nauke* na primer) (Genschke, Kelava, Krunic 2000; http://www.student-online.net/dictionary/action/view/Glossary/5202b7f0-b9e9-1028-9a84-00096b3f4e2e). Izvesni autori pak u svojim romanima promovišu mešavinu učenosti i humora, pri čemu duhovitost i komičnost svakako olakšavaju i potpomažu recepciju ovih dela.

Pored žanrovske bliskosti sa satiričnim romanom upadljivo je i često ukrštanje sa

kriminalističkim i ljubavnim romanom, kao i sa romanom s ključem [Schlüsselroman] (Greber 2000). Neki autori i istraživači u kampus-romanu vide modernu, izmeštenu formu pastorale, te ga stoga ubrajaju u eskapističku književnost, pokušavajući na taj način da objasne interesovanje recipijenata za ovu romanesknu podvrstu (Fischer 2010: 20).

Jedan od kuriozuma nemačkih kampus-romana, posebno onih čiji autori potiču iz redova univerzitetskog nastavnog osoblja, jeste da su to često tekstovi koji, uprkos ili upravo zbog glavne profesije svojih autora, nisu u književnom smislu posebno zahtevni pa ni inovativni. Dok se engleski univerzitetski romani naprosto poigravaju poznatim konvencijama i motivima, dotle je u tipičnom nemačkom romanu 20. veka prisutno uglavnom prototipično personalno-auktorijalno pripovedanje (prema Štanclovoj tipologiji narativnih situacija). Osim toga, većina autora poklanja iznenađujuće malo pažnje jezičkom oblikovanju svojih tekstova. Pritom je upravo jezik najjači kohezivni faktor univerzitetskog miljea koji intenzivnijom međusobnom komunikacijom povezuje likove različitih struka i naučnih diskursa, sa različitim privatnim interesovanjima i načinom života i, kako prema sopstvenom, tako i prema tuđem viđenju, stvara osećaj zajedničke pripadnosti miljeu. Taj milje je ne samo svet „posla“, u datom slučaju istraživačkog i nastavnog bavljenja naukom na visokom nivou nego i važan deo života i identiteta likova u romanu (Stachowitz 2001: 129, 130, 1, 20). Međutim, naučni diskurs u nemačkim kampus-romanima, za razliku od anglosaksonskih, prisutan je samo na marginama ili se trivijalizuje (Esslinger, Gekeler 2000).

Na kraju još jedna razlika između autora nemačkih i engleskih kampus-romana, ovog puta u recepciji. Dok je, od kritičara mnogo osporavani a od čitalaca utoliko više čitani „otac nemačkog kampus-romana“ Diter Švanic, ne samo kod književnih kritičara nego i kod svojih kolega izazvao izrazito negativno intonirano i vrlo intenzivno medijsko interesovanje sa jakim emocionalnim nabojem kada je objavio svoj roman *Kampus*, jer je u njemu opisao ono što je bilo inoportuno da se na taj način predstavi, dotle takve akademske autorefleksije na britanskim univerzitetima spadaju u dobru i cenjenu tradiciju (Schmeiser 2000). Švanicov roman, *bravurozna univerzitetska satira* i *univerzitetski roman koji ruši tabue* bio je uperen protiv isključivosti i rigidnog shvatanja političke korektnosti i feminizma (Möller 2003). Otuda ne iznenađuje strah nemačkog univerzitetskog osoblja da se pojavi u tabuiziranoj ulozi autora nekog kampus-romana.

Uragan kritika ne preti više Švanicovim sledbenicima. Ono što karakteriše današnji odnos prema kampus-romanu može se ukratko opisati kao guranje rukopisa u ladicu od strane potencijalnih izdavača, odnosno smrtna presuda prećutkivanjem objavljenih romana u medijima od strane književne kritike.

Literatura

Esslinger, Eva; Gekeler, Moritz (2000). „Das Krimikonzept des Universitätskrimis“. URL: http://www.kunstundkultur.org/art-culture/campus-novels/allgemeine-gattungsfrage.html (26. 3. 2011).

Fischer, Carolin (2010). „Campusromane der Gegenwart oder die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen“. *Komparatistik : Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft.* 2008/2009: 15-25.

Genschke, Celine; Kelava, Gordana; Krunic, Danica (2000). „Die Satire“. URL: http://www.kunstundkultur.org/art-culture/campus-novels/allgemeine-gattungsfrage.html (26. 3. 2011).

Greber, Erika (2000). „Campus Novels – Universitätsromane : Die Universität als literarisches Motiv“. URL: http://www.kunstundkultur.org/art-culture/campus-novels/allgemeine-gattungsfrage.html (26. 3. 2011).

Lieske, Tanya (1999). „Die Intrige : Ein Campus-Roman“. URL: http://www.dradio.de/dlf/sendungen/buechermarkt/164384/ (26. 3. 2011).

Maidt-Zinke, Kristina (2008). „Studenten als Liebhaber bevorzugt“. URL: http://www.sueddeutsche.de/kultur/campus-krimi-studenten-als-liebhaber-bevorzugt-1.690632 (26. 3. 2011).

Möller, Simon (2003). „Operation gelungen“. URL: http://www.freitag.de/2003/13/03131701.php (26. 3. 2011).

N. N. „Der Campus“ URL: http://www.abendblatt.de/kultur-live/buecher/article1156135/Der-Campus.html (26. 3. 2011).

Plexnies, Marcel (2006). *Der Wissenschaftler als Anti-Held? Untersuchungen zum deutschsprachigen Universitätsroman im 20. Jahrhundert*. Norderstedt: Grin Verlag.

Proctor, Mortimer (1957). *The English University Novel*. Los Angeles: Berkeley.

Schmeiser, Danela (2000). „Campusroman“. Heureka. 2/00. URL: http://www.falter.at/web/heureka/archiv/00_2/08.php (10. 11. 2011).

Stachowitz, Victoria (2001). *Die Selbstthematisierung des wissenschaftlichen Millieus in der deutschen Literatur des 20. Jahrhunderts*. Inaugural-Dissertation, die Bergische Universität-Gesamthochschule Wuppertal, Wuppertal. URL: http://deposit.ddb.de/cgi-bin/dokserv?idn=963275453&dok_var=d1&dok_ext=pdf&filename=963275453.pdf (26. 3. 2011).

Schweikle, Günther u. Irmgard (2007). *Metzler Lexikon Literatur : Begriffe und Definitionen*. Stuttgart/Weimar: J. B. Metzler.

URL: http://www.worldlingo.com/ma/enwiki/de/Campus_novel (10. 11. 2011).
URL: http://www.ku-eichstaett.de/www/PressReleases/ZZk4VnjLnVkSrU (26. 3. 2011).
URL: http://www.student-online.net/dictionary/action/view/Glossary/5202b7f0-b9e9-1028-9a84-00096b3f4e2e (26. 3. 2011).
Wendzel, Steffen (2010). „Der Campusroman".
URL: http://neu-im-studium.blogspot.com/2010/08/der-campus-roman.html (26. 3. 2011).
Wilpert, Gero von (2001). *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner Verlag.

Julijana Beli-Genc

GERMAN CAMPUS NOVEL

Summary

The paper deals with a relatively new novel subgenre in the German literature – campus novel [Campusroman], that is university [Universitätsroman] or academic novel [akademischer Roman], as it is named as well. There are considered the basic features taken from the Anglo-Saxon model and the autochthon characteristics in the German literature. It is also followed the development line of this subgenre, and its connection to other related novel genres.

Mihal Babiak
Univerzitet Komenski, Filozofski fakultet
Bratislava, Republika Slovačka

UDC 821.162.4(497.113).09
pregledni rad

SLOVAČKI VOJVOĐANSKI PISCI U KONTEKSTU ROMANTIZMA

APSTRAKT

U radu se prezentuju putevi prodiranja romantizma, kao i glavne karakteristike romantizma u delima slovačkih pisaca koji su od početka 19. veka delovali u Vojvodini: P. J. Šafarik, J. Rohonj, M.Godra, L. B. Abafi, J. Podgradski, G. Maršal-Petrovski. Većinom intelektualno formirani na slovačkim licejima i nemačkim protestantskim univerzitetima, ovi pisci bili su nosioci i šire kulturne saradnje imeđu Slovaka i Srba u ovoj sredini; brojni poticaji koji su došli iz ove saradnje, poprimili su najviši nacionalni nivo.

Ključne reči: romantizam, slovački pisci u Vojvodini, slovačko-srpska saradnja.

Na formiranje romantizma u kontekstu slovačke culture u Vojvodini presudni uticaj imala su dva faktora: kulturne veze sa srednjeeuropskim prostorom na jednoj strani i socijalni kontekst političke saradnje sa vojvođanskim Srbima na strani drugoj. Prvi od ova dva faktora manifestuje se u činjenici osvajanja i prenošenja aktuelnih filozofskih, obrazovnih, kulturnih, umetničkih ali i crkveno-organizacijskih a s tim u vezi i finansijskih, privrednih i ekonomskih modela – pre svega iz nemačke sredine. Od kraja 18. veka, kada dolazi do formiranja prvih crkvenih opština doseljenih Slovaka protestanata, dolaze u ovu sredinu bivše ugarske Donje zemlje i slovački evangelistički sveštenici i učitelji koji su studije završavali na pojedinim protestantskim licejima u Slovačkoj (pre svega Bratislava, Modra, Kežmarok, Levoča, Banska Štjavnica) a zatim sticali potpuno viskoškolsko filozofsko obrazovanje na pojedinim nemačkim protestantskim univerzitetima (Jena, Hale, ali i Vitenberg, Berlin, Rostok, Lajpcig itd.). Kraj osamnaestog veka i prva polovina devetnaestog veka nose se na liniji rađajućeg se romantizma, tako da pojedini slovački studenti, a kasniji intelektualci (a među njima i pomenuti sveštenici, učitelji, profesori itd.) dolaze na predavanjima u kontakt sa Šilerom, Frisom, kasnije sa Hegelovom filozofijom, čitaju Herdera, posećuju Getea itd. Svi ovi podsticaji veoma brzo nalaze svoju primenu na

različitim nivoima kulturnog delovanja - pre svega u pedagoškom procesu; već od početka 19. veka na pomenutim evangelističkim licejima u Slovačkoj, osim filozofije, predaje se kao samostalna disciplina i estetika, gde se osim klasičnih autora, analiziraju i dela savremene, razumljivo – pre svega – nemačke estetike.

Druga linija prodiranja romantizma u slovački kulturni kontekst odvija se preko učenih društava, koja se osnivaju u pojedinim slovačkim gradovima još u vreme prosvetiteljstva i klasicizma; ali vremenom u ove kulturne institucije sve više prodire duh savremenog romantizma. Jedno ovakvo društvo, *Societas Slavica* osnovano je 1828. godine (Čelovský 2011: 389) i u Kulpinu (a prema nekim izvorima u Gložanu kod Novog Sada). Osnivači su bila velika imena slovačkog preromantizma koja su u to vreme boravila i delovala u ovoj vojvođanskoj sredini: prvi direktor novoosnovane srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu, kasnije naučnik svetskog glasa, slavista Pavel Jozef Šafarik, zatim pesnik, profesor a u to vreme učitelj u srpskoj plemićkoj porodici Stratimirović u Kulpinu, kasnije direktor gimnazije u Vrbasu Mihal Godra i evangelistički sveštenik, bačko-sremski senior Juraj Rohonj. Ova generacija naučnika i pisaca glavnim delom svog opusa i ideološko-umetničkog opredeljenja nalazi se u sferi klascizma i preromantizma – iako su recimo glavna dela Šafarika bili udžbenici romantičarskog nacionalnog osvešćivanja ne samo nadolazeće generacije Slovaka, već i Srba, Hrvata, Čeha itd. Šafarikova slavistička istraživanja, zajedno sa delima Jana Kolara, te fragmentima iz filozofije Johana G. Herdera ukazivaće na drevni kontinuitet postojanja i doprinos svetskoj istoriji od strane slavenskih naroda a Herderova ideja da slovenska poezija pruža odlučujući dokaz da Sloveni, za razliku od drugih naroda, ne veličaju osvajačke ratove, već se u njima nalazi isključivo duh humanizma, a pošto je istorija rozvitak u pravcu jačanja humanizma, i da zbog toga slavenskim narodima pripada budućnost – znači u ovim idejama i delima formirao se jedan od stubova romantizma slavenskih naroda koji su sanjali svoj nacionalni san o slobodi i ravnopravnom bratstvu među narodima sveta.

Za slovački književni romantizam u Vojvodini ključna su četiri imena: Leopold Branislav Abafi (1827 Aradac -1883 Aradac), Feliks Kutlik (1843 Sinikolaul Mare, Rumunija – 1890, Kulpin) i sa određenom rezervom: Jozef Podhradski - Josip Podgradski (1823 Skalica, Slovačka – 1915 Jagodina, Srbija) i Gustav Maršal-Petrovski (1862 Bački Petrovac – 1916 Čikago, SAD). Sva ova četvorica pisaca visoko prevazilaze lokalni karakter jedne manjinske književnosti i nalaze se u glavnoj liniji pisaca slovačkog romantizma uopšte.

Od ove četvorice istaknutih romantičarskih autora Leopold Branislav Abafi najviše je slovački vojvođanski pisac: rođen je u Aradcu, u Banatu, gde je i umro, iako je jeden značajan deo života proveo izvan svoje rodne sredine: osim studija u Levoči, Prešovu

i Bratislavi, u Slovačkoj je učestvovao i u revoluciji 1848/49, nakon revolucije bio je vicežupan Njitranske županije a zatim evangelistički sveštenik u mestu Beckov, da bi se tek 1854. vratio u rodni Aradac, gde je primio mesto sveštenika i tu ostao do kraja života. Za slovačku književnost izuzetno su vredne tri njegove novele napisane u duhu romantizma: *Snovidjenje i stvarnost (Vidina a skutočnosť, 1860), U trski (Na rákosí, 1863) i Tri groba (Tri hroby, 1864)*. Novela *Snovidjenje i stvarnost* svakako jeste jedna od najvećih alegorija ispevana u kontekstu slovačkog romantizma: nigde tako snažno u slovačkoj književnosti nije uzleto duh romantičarske metafizičke slobode kao u ovom delu: negirajući zakone fizičkog sveta a dospevši u trans izvanzemljskog, nadprirodnog bivstovanja, u ekstazi sna – romantični junak doživljava proročke vizije koje kulminiraju apoteozom nacionalne patnje i traženja slobode i slave. Druge dve novele – *U trski* (koja se tematski veže za prostor Banata) i *Tri groba* (koja koristi u romantizmu izuzetno popularnu temu razbojništva) nisu uspele da dosegnu velike kvalitativne srazmere prve Abafijeve novele.

Feliks Kutlik bio je posve drugačijeg kova i književne orjentacije. Poticao je iz porodice koja je bila izuzetna značajna za kulturni razvoj nekoliko sredina: od Češke preko Slovačke, pa sve do Srbije: osim ostalih, njegov sinovac Ciril Kutlik (u srpskoj istoriji: Kirilo Kutlik, 1869, Jastrebi, Češka -1900, Beograd) od 1895. živeo je u Beogradu, gde je osnovao i prvu umetničku crtačku školu. Nakon univerzitetskih studija u Rostoku Feliks Kutlik primio je mesto pomoćnog sveštenika na više mesta u Mađarskoj i Rumuniji, nakon toga u Bačkom Petrovcu a zatim i mesto sveštenika u Silbašu i Kulpinu. Osim organizacionog rada na polju pozorišta, Kutlik je 60. i 70. godina 19. veka bio jedan od vodećih slovačkih romantičarskih pisaca. Za razliku od Abafija i njegove poetike, Kutlik je fascinarao slovačku književnu publiku svojim novelama i pripovetkama koje se tematski vežu za balkansku sredinu – pre svega srpski i bugarski kontekst. U ovim prozama (*Hajdukova nevesta, Marko, Anastazija, Hajdukova smrt, Kraljica*) Kutlik s jedne strane se oslanja na romantičarsku zapadnu fascinaciju orjentalnom sredinom a s druge strane – sve ove strastvene proze, pune velikih emocija i oštrih borbi Srba i Bugara sa Turcima – imaju i svoj dublji metaforički ton: u nacionalno-emancipacijskoj borbi ovih slovenskih naroda Kutlik prezentuje primer, kojim bi trebalo da krenu i Slovaci, ali i ostali slavenski narodi u svojoj borbi za nacionalna prava. Kutlik tako donosi u slovačku romantičarsku književnost novu paradigmu interesa za slavenski jug koja će se crpiti sve do prvog svetskog rata.

Ali interes za srpsku narodnu književnost starijeg je datuma od Kutlikovih romantičarskih proza sa srpskom tematikom. Centralna ličnost slovačkog nacionalnog preporoda i slovačkog romantizma, Ljudovit Štur (1815-1856) za vreme svog delovanja na bratislavskom evangelističkom liceju imao je izuzetno bogate kontakte sa srpskim

studentima koji su ovde studirali i koji su mu donosili srpske narodne pesme – a koje je on uvrstio i analizirao u glavni estetski, ali i nacionalno-programski spis slovačkog romantizma – *O narodnim pesmama i pripovestima slavenskih plemena*; inače, ovo delo Štur je posvetio srpskom knezu Mihajlu Obrenoviću. Fascinacija srpskom narodnom srednjevekovnom epikom iz ove estetske rasprave Ljudevita Štura tako je postala udžbenička građa slovačkog romantizma – a Kutlikova proza, tako se javlja kao prirodan nastavak ovog interesa. Uzavrelom balkanskom krvi koja čezne za slobodom tako su se opijali ne samo romantičari, ali nakon autrijske aneksije Bosne i Hercegovine i slovački realisti.

Za najstarijeg od četvorice pomenutih slovačkih romantičara, Josifa Podgradskog (1823-1915), romantičarska fascinacija jugom otišla je do krajnjih mogućih tačaka: bivši Šturov student na bratislavskom liceju a kasnije pomoćni evangelistički sveštenik kod Jana Kolara u Pešti, Podgradski je najviše oduševljen revolucijom i njoj u slavu napisao je – i s današnjeg stanovišta – najbolju slovačku romantičarsku tragediju, *Holubi i Šulek* (1850) – o prvim žrtvama revolucije na slovačkoj strani. Nakon revolucije u stanju očaja, paralelno kada i Štur, izneveren u Beč, traži oslonac u carskoj Rusiji i pravoslavlju, Podgradski se odlučuje za prelazak s reči na dela: 1863. godine dolazi u Vojvodinu, na mesto profesora srpske gimnazije u Novom Sadu a u manastiru Kovilj konvertuje na pravoslavlje. Nakon penzionisanja 1882. odlazi u Petrograd u Rusiji a nakon toga dolazi u Srbiju na mesto profesora gimanzije u Leskovcu, da bi od kraja 19. veka živeo u Beogradu; star i iznemogao u 92. godini života 1915. povlači se zajedno sa srpskom vojskom iz Beograda, da bi prilikom ovog povlačenja umro u Jagodini. Podgradski je u duhu romantizma ne samo pisao, već i živeo: nemiran revolucionaran duh pretočio je u ogroman romantičarski opus koji do dana današnjeg nije kompletno izdan, niti istražen. U srcu mesijanista, Podgradski se uživeo u ulogu velikog barda koji sniva svemirski san o drugom dolasku Hrista na zemlju; traži praiskonsko svetlo u praslovenskoj mitologiji a u drevnim predanjima nalazi simbolički smisao budućnosti. Sav u romantičarskoj groznici piše brojne političke pamflete, brani Svetozara Miletića, napada neprijatelje Ujedinjene omladine srpske, veliča Obrenoviće, objašnjava bit pravoslavlja itd. Njegove drame – ponekad kronike, u kojima se oseća romantičarska fascinacija Šekspirom, ponekad politički pamfleti, jednom naivne obrade priča, drugi put alegorije, a ponekad hermetički zatvoreni tekstovi u kojima se dotiče nacionalna mitologija sa nekontrolisanom fantazmagorijom.

Ova pozicija Josifa Podgradskog dijametralno se razlikuje od pozicije Gustava Maršala Petrovskog (1862-1916) koji nakon nedovršenih studija medicine u Beču počinje da deluje kao nacionalno osvešćeni pisac i kulturni organizator u rodnom Bačkom Petrovcu, da bi

nakon konflikta sa ondašnjim ugarskim režimom morao da napusti rodnu sredinu i spas potraži u Americi. U Čikagu se tako rađa jedno od poslednjih dela slovačkog romantizma – roman *Janošik* (1894) u kojem se vratio omiljenoj temi romantizma uopšte – izuzetnim, često bizarnim pojedincima – u ovom slučaju slovačkom hajdučkom vođi s kraja 17. i početka 18. veka, kao simbolu slobode i socijalne pravde. Maršal-Petrovski je ovaj roman pisao sa svešću da ga piše za slovačku publiku u Americi koja je imala poprilično osrednji ukus i tražila dela široke popularnosti. Njegova kasnija dela imala su veći značaj u kontekstu slovačkog realizma, dok je roman *Janošik* ostao na književnoj margini (možda je samo kao kuriozitet vredno pomena da su ovaj roman uzeli braća Sjakel za osnovu scenarija istoimenog prvog slovačkog dugometražnog filma iz 1921. godine). Maršal-Petrovski, veoma slično ostalim slovačkim romantičarima iz Vojvodine u svojim kasnijim delima vraćao se temi slovačko-srpske saradnje kao modelu zajedničkog nastupa u borbi za nacionalna prava.

Slovački romantičarski pisci iz Vojvodine na ovaj način izuzetno su obogatili profil slovačkog književnog romantizma: odgojeni na izvorima nemačke filozofije i estetike a u direktnom dodiru sa srpskim socijalnim i kulturnim kontekstom, uspeli su da nađu novu originalnu paradigmu u kontekstu slovačkog romantizma – metaforu borbe za nacionalna prava koja se dotiče najdubljih metafizičkih slojeva mitološke Majke Slavije.

LITERATURA

Čelovský, Samuel (2010). *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine*. Bački Petrovac: MOMS.

Kmeć, Jan (1987). *Jugoslovensko-slovačke slavističke veze*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.

Michal Babiak

SLOVAK WRITERS IN VOJVODINA IN THE CONTEXT OF ROMANTICISM

Summary

In this work author presents the paths of penetration of the Romanticism features, as well as its main characteristics, in the works of the Slovak writers, who in the period of the beginning of 19th century had their workplace in Vojvodina: P.J.Šafarik, J.Rohonj, M.Godra, L.B.Abafi, J.Podgradski, G.Maršal-Petrovski. Intellectually shaped at the Slovak Lyceums and the German protestant universities, this writers were holders of the wider cultural cooperation among Slovaks and Serbs in this milieu; number of inputs, arose from this cooperation, had reached the highest national level.

Gabor Crnković
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 930.85(436-89)
originalni naučni rad

NOSZTALGIA AZ ELTŰNT IDŐK UTÁN, AVAGY A HABSBURG MONARCHIA, MINT A MULTIKULTURÁLIS EGYÜTTÉLÉS HORDOZÓJA

ABSZTRAKT

A tanulmány a Habsburg Monarchia világával foglalkozik irodalmi, kultúrtörténeti szempontból, melynek a történelem során folyton változó hatásai számos etnikumot zártak egy államba. A multikulturalizmus és az identitás vizsgálatát Hofmannsthal novellái mentén végzem. A novellák lapjairól a Monarchia letűnt világa köszön vissza. Hofmannsthal egy már haldokló kultúra örököse, s a haldoklás pillanatából, a XX. század elejéről tekint vissza a soknemzetiségű birodalom fénykorára. Novelláiban a Monarchia fülledt, ködös, torz, görbe tükör elé állított világa jelenik meg. A szövegekben kifejezésre jutnak a különböző nemzetek kapcsolatai, melynek fontos leképezése a hadsereg. Az író fontos szerephez juttatja a maszkot, az álarcot, a tükörképet. Ezekre részletesen kitérek egy-egy novella kapcsán. Elkülönítem a valós világot az álom és az irracionalitás világától.

Kulcsszavak: multikulturalizmus, Monarchia, történelem, álomkép, tükörkép, hadsereg, álarc, maszk

Tanulmányomban a Habsburg Monarchia kulturális közegével, mint a multikulturális együttélés hordozójával foglalkozom, mert Hugo von Hofmannsthal novelláiban ez jól megragadható. A legtöbb Monarchiával foglalkozó irodalomtörténész a Monarchia válságos korszakát Hofmannsthal irodalmi munkásságán keresztül igazolva látja. A tanulmány a Monarchia fénykorát visszatekintő szempontból mutatja be, hiszen a hofmannsthali korszak már nem más, mint a „romlás virága”. A Monarchia több nép országa volt, ezáltal a kultúrák kavalkádja mutatkozott meg benne. Tudjuk, hogy a császár az uniformizáltságot, az abszolút egyformaságot követelte. Nyelvi tekintetben sem volt egyformán minden nemzet nyelve hivatalos nyelv az államban, mégis a hivatali bürokrácia mellett a hétköznapi világ hősei nem tagadták meg nemzeti és nyelvi hovatartozásukat.

Globálisan szemlélve a multikulturális együttélés Hofmannsthal novelláiban is megjelenik a keleti mesevilággal együtt.

A HABSBURG BIRODALOM KORSTÍLUSA, KORSZELLEME

A Habsburg kultúráról beszélve megkerülhetetlen, hogy szóljunk a Habsburg-uralkodóházról, amelynek jelenléte szervesen egybeolvadt a kultúrával. Valóságos Habsburg-civilizáció ez. Sajátosan monarchikus jellegű kultúra alakult ki. Claudio Magris Habsburg-mítoszról beszél tanulmányában, amely egyfajta életmodell volt. A Habsburg-uralkodóház mítoszként állt a császárság élén és a történelemben is.

Maga a Monarchia sajátos rendezettséggel, rendszeretettel rendelkezett, egyéni uniformizált világot teremtett a kultúra, a művészetek, a közélet területén is. Duna-menti civilizációként jelölték meg a kutatók a Monarchiát. A Monarchiát vizsgálva hármas tengelyről beszélhetünk, főként az irodalom és a művészetek tekintetében. Ez pedig nem más, mint a Bécs—Budapest—Prága tengely.

E kultúra virágkorát Mária Terézia uralkodása alatt élte a XVIII. században. A rokokó korszaka a maga választékosságával és kételkedésével előrevetíti a hanyatlás árnyékát, a dekadenciát. A XIX. század második felétől Ausztria hanyatlásának lehetünk tanúi. Halódó világnak nevezi ezt a korszakot Magris. „Ez a halódó világ közben álarcot ölt, pezsgő életöröm mögé rejti hanyatlását, felszínes, önfeledt érzékiségbe menekül.” (Magris 1988: 32)

Hermann Broch tanulmányában így határozza meg ezt a korszakot: „(…) alighanem a világtörténelem egyik legsiralmasabbja; az eklekticizmus korszaka volt ez, a hamis barokké, a hamis reneszánszé, a hamis gótikáé.” (Broch 1988: 5) A valóság elől a társadalom azon rétegei, akik épp tenni tudnának valamit a pusztulás megállításáért a rózsaszínben látott világba menekülnek, a mulatságok, táncok, pompás hintók, operettek világába. „Ahogy közeledik a vég, és a császárság problémái súlyosbodnak, a társadalmi valóságból való, mind lázasabb menekülés önfeledt hedonizmusába sodorja az életet.” (Magris 1988: 33) Így válik Bécs a zene, a gyönyör, a mulatozás fellegvárává. Egész különleges kulturális légkör alakul ki. Strauss, a zeneszerző a hanyatlás gondtalan mítoszát zenéjében örökíti meg, amelyek több ponton is érintkeznek az akkori osztrák irodalom szereplőivel.

A Monarchia szétesési folyamatát átélték a századforduló polgárai. A felhőtlen vidámság maga is álca, az álarc dekadenciát rejt magában. Valójában a háttérben mindenki tudta, hogy a Monarchia haláltusáját vívja, egy korszak utolsó stádiumába került, csak késlelteti a végkifejlet bekövetkezését.

A folytonos telepítési hullámnak köszönhetően a Habsburg Monarchiát a kulturális

sokszínűség jellemezte. A XVIII. században még az uralkodók nem gondoltak arra, hogy a véghez majd a sok nemzet türelmetlensége fog vezetni, az alappilléreket a nemzeti ébredés, a népek tavasza fogja megbontani. A hadseregben a fent említett tény különleges módon mutatkozott meg. Az osztrák hadsereg több vesztett csata után már csak takargatni tudja áldatlan helyzetét a különféle díszszemléken. Valójában a történelem kereke előrehaladt, és még ideig-óráig visszafelé próbálták forgatni, illetve helyben tartani.

A Monarchia irodalmában a kor jellegzetes motívumai fedezhetők fel, az arisztokratikus vonások kiteljesedése, a Monarchia hadseregének feltűnése. A Monarchia utolsó évtizedeiben kiteljesedik a „fülledt" atmoszféra, amely a maradiságból, az elavult államszerkezetből adódott. Az egységes világkép felbomlásának folyamatát figyelhetjük meg. A hanyatlás egy letűnt korszak, a barokk jegyében megy végbe. A barokk igazából már rég eltűnt korszak, de az akkori Bécs mondhatjuk, hogy igazi barokk város maradt, minden maradiságával és stílusával együtt. Juhász Erzsébet a következőket írja: „(…) Bécs barokk város maradt, távol minden világvárosra jellemző szenvedélyes komorságtól és lappangó forradalmi feszültségektől, amelyek ott izzottak a 19. század francia derűje alatt." (Juhász 1996: 10) Hermann Broch Bécs apokalipsziséről beszél, illetve a dekorativitás kapcsán a következőket mondja: „Ha valahol, akkor Bécsben legitim volt a dekorativitás; csakhogy ez nagyjából olyan legitimitás volt, amilyen egy múzeum berendezését, karbantartását illeti meg. Hagyományőrző kötelessége közben Bécs összetévesztette a múzeumszerűséget a kultúrával, és önmaga múzeumává lett." (Broch 1988: 54) Bécs a múlt század varázsát kereste, nem tudott illeszkedni az adott kor követelményeihez. Hermann Broch szerint Bécs a giccs metropolisza lett, illetve a korszak érték-vákuumának fővárosa. Az érték-vákuum kifejezést találóan használja a szerző, hiszen tényleg valami vákuumra emlékeztető dekadens, fülledt levegőjű világ alakult ki Ausztriában. A stílus-vákuum korszakában csak az írók személyes stílusa tudott kialakulni. Hanák Pétert érdemes idézni, aki szépen összefoglalja a monarchia-kultuszt. „A megboldogult Monarchiában nemcsak a színház, a kórház, a fogház, az indóház és a kávéház hasonlított egymásra, mint egyik tojás a másikra, hanem az étlapon szereplő bécsi szelet, a marhafartő, a prágai vadasgombóc, a magyar gulyás és paprikáscsirke, a rántással készült levesek és főzelékek, az édes-sós-borsos főtt tészták mindenütt kaphatók – és ehetők voltak. A közös regionális tömegkultúrához szervesen hozzátartozott a valcer és a polka, a csárdás és a palotás, a kávéházi szalonzene és a köztéri katonazene, és mindenek fölött: bécsi-budapesti operett, Suppé, Strauss, Millöcker, Lehár, Huszka, Kálmán Imre örökzöld muzsikája, amelyen nem fogtak a háborúk, forradalmak, ellenforradalmak – még a véres diktatúrák sem." (Hanák 1992: 179) E régió hagyományozódik, öröklődik leginkább észrevehetően a közterekben,

szobrokban, folklórban, humorban, tragédiában, háborúban. Hanák Péter egy valóságos felépítményhez hasonlítja az államot, amelynek már nem maradt alapja, csak a csillogása.

A HOFMANNSTHALI NOVELLÁK VILÁGA

A novellákban a fent vázolt légkör jelenik meg. Együtt hatnak benne a századforduló stílusirányzatai. Fontos tényező a mesei elemek megjelenése, a benyomások, a színek, a szagok kavalkádja a novellákban. A 672. éjszaka meséje című novellában a szoba nehéz, dohos levegője a világérzést fejezi ki: „Ekkor fölkapta a fejét, és belélegezte a szobából kiáramló dohos és nehéz szagot: valami rettenetesen fojtogató szagot." (Hofmannsthal 2004: 28) Az Aranyalmában szintén fülledt, félhomályos szoba levegőjét érezhetjük. A XIX. században a hedonisztikus életérzés új fordulatot kapott, de nem veszítette el az eklekticizmusát. A stílusok együttes megjelenése előidézi a színek dominálását a novellákban. Hasonlóan megy végbe ez a folyamat Csáth Géza novelláiban is. A folyamatos szürkeség, a félhomályban való láttatás tűnik fel az olvasónak. „Ekkor a szél halkan meglebbentette az ajtó függönyét, s a gyermeknek úgy tűnt, mintha az aranyalma illatának alig érezhető, finom lehelletét érezné." (Hofmannsthal 2004: 43) A Hofmannsthal-novellák világa, a történetek levegője nem más, mint reflektálás a Monarchia világának bizonytalanságára.

AZ EMLÉKEZÉS MOTÍVUMA, AVAGY NOSZTALGIA AZ ELTŰNT IDŐ UTÁN

A reális és irreális világ képei keverednek a novellákban. Az emlékezés legtöbbször az irreális világba vezeti az olvasót. Az elbeszélő nézőpontja határmezsgyét jelent a valós és a valón túli világ között. Nem lehet éles határt húzni, Hofmannsthal mesterien vezeti át az olvasót egyik világból a másikba. Többféle nézőpontot képvisel az elbeszélő a novellákban. Az E/3 személyű elbeszélő mindentudó elbeszélővé válik. Ettől fogva nem lehet eldönteni mi a realisztikus, és mi a képzeletbeli. „A strázsamesternek eszébe jutott az asszony neve és még sok minden egyéb: hogy a nő egy horvát számvevőségi tiszt özvegye vagy elvált felesége (…)" (Hofmannsthal 2004: 62) Ettől kezdve nem az asszonyról beszél, hanem a múlt világáról. A fenti idézet is a többnemzetiségű lakosság együttélésére mutat rá. A jelent a múlttal váltogatja. Az asszonnyal való találkozás emlékképeket indít be a strázsamesterben. Vágyálom jelentkezik, hogy az asszony nyakszirtjéhez nyúl – sóvárgás jelentkezik, a szexuális vágyakozás ereje zavarja meg addigi világát. A ma emléke mellé kerül a múlt emléke. A név kimondása az emlékkép megtörését jelenti. A strázsamester alakja hasonló Krúdy Alvinczi Edvárdjához, aki szintén a múlt emlékeiben kutatja a maga fiatalságát, az akkor megismert nőket, akik már csak deja vu-ként mutatkoznak a hős

képzeletében. A tükörképszerűség fokozására Krúdynál Alvinczi alakja csak hasonmásnak tűnik a grófkisasszonyok szemében. Az eredeti, akit Alvinczi keres, az bizonytalan vagy nincs is. A hős képzeletében játszódnak le azok. A strázsamester is a képzeletében létező nőt keresi, amely nem is létezik már, hiszen az idő múltával csak az emlékkép maradt meg olyannak, amit valaha látott.

Csúri Károly a Lovastörténetről írt elemzésében a nővel való találkozás kapcsán kettős világról beszél. A civil életről, amelyet Vuic képvisel, és a katonai világról, amelyet Lerch képvisel. A két világ kapcsolatát a strázsamester számára a nő jelenti, aki nem ad egyértelmű jelet magatartásával a strázsamester ajánlatára. Véleményem szerint a két világ másként is értelmezhető, amit fentebb már jeleztem. Valójában nem teljesen bizonyos, hogy a nővel való találkozás megtörtént egyáltalán, vagy csak a strázsamester képzeletének szintjén jött létre, azaz a fantázia, az álomvilág szüleménye. Ezt a következő részlet támasztja alá: „Az utóbb említett városkapu közelében, ahol egy délceg platánokkal beültetett bástyatér volt Anton Lerch strázsamesternek úgy rémlett, mintha ismerős női arcot látna az egyik újonnan épült, világossárga ház földszinti ablakában." (Hofmannsthal 2004: 61) A rémlik ige az, amely igazolja a képzeletben létrejött találkozást. Ezért inkább hihető, hogy csak a strázsamester képzeletében játszódik le a nővel való találkozás, annál is inkább, mivel a nő nem kommunikál a strázsamesterrel verbálisan. Válasz nélkül hagyja a strázsamester ajánlatát. Az azonosulás önmagával (strázsamester) nem jöhet létre. Valójában két kor találkozik, tükörképet állítanak egymásnak a társadalmi változások. A tükörképben pedig mindig a nő jelenik meg, mint a megváltó ősanya.

Hasonlóan Joyce-hoz, Hofmannsthal hősei is egy eltűnt, fényes világ után vágyakoznak. Mondhatjuk, hogy „időutazást" tesznek a hősök.

TÜKÖRKÉPEK LABIRINTUSA

Jaques Lacan tanulmányában a következő meghatározást teszi a tükörképre vonatkozóan: „Arról van csupán szó, hogy a tükör-stádiumot mint egy identifikációt kell felfognunk, abban a teljes értelemben, amelyet az analízis adott ennek a kifejezésnek. Vagyis ez nem más, mint az átváltozás, amely az alanyban megy végbe olyankor, amikor egy képet magáévá tesz (…)". (Lacan 2002: 66) Ez azt jelenti, hogy első pillanatban a tükörben, akárcsak a kisgyerek az alakot látja meg, vagyis ez a Lacan által Gestalt-nak nevezett forma. Ez a novellákban is csak a tükröződés első pillanatát jelenti, magát az észlelést. A következő pillanatban már beindul a gondolkodás és átlép a másik nyelvi mezőre, elidegenedik, metaforizálódik a nyelvi forma és maga a tükörben látott imágó is. Az imágók számára a tükörkép a világ küszöbének látszik. Hallucináció, saját testi diszpozícióját jeleníti meg

úgy, mint a hasonmást (double). Eljut ahhoz a megállapításhoz, hogy a tükör-stádium nem más, mint az imágó funkció sajátos esete, funkciója, hogy viszony létesüljön a szervezet és annak külvilága között, idegen kifejezéssel az Innenwelt és az Umwelt között. A tükörképet virtuális képnek kell tekintenünk. Ezeknek a képeknek nincs valóságos megfelelőjük. Orosz Magdolna tanulmányában ide sorolja a tükörképet és az álomképet is. A tükörkép mindig egy adott tárgyat, alakot, alakzatot képez le. Az irodalmi szövegekben megőrzik ikonikus jellegüket, másrészt különféle műveleteket végezhet velük az író. „A tükör, mint tárgy az érzékelés és megismerés eszközeként funkcionálhat, és utalhat az érzékelés és megismerés folyamatának nehézségeire." (Orosz 2003: 193) A tükörképről és a leképezettről, mint jelről és jelölőről beszélhetünk. A tükörkép kapcsolatban áll az álmokkal is, a képzelet és a valóság határai fokozatos eltűnésének lehetünk tanúi. A tükörkép leginkább az irreális képalkotások közé tartozik, de valós dolgok is kifejeződnek általa. Az álomképek maguk is virtuálisak, nem kötődnek a realitáshoz. Freud pszichoanalitikus elméletéhez vezethetők vissza ezek az álomfejtések. Az álmoknak különböző jelenség tudható be. Hofmannsthal novelláiban dominál az álomkép, a tükörkép megjelenése. A 672. éjszaka meséjének főhőse a szolgálólányt a ferdén felfüggesztett tükörben pillantja meg. „(...) a kereskedőfinak úgy tűnt, hogy a tükör mélyéből közeledik feléje." (Hofmannasthal 2004: 15) A hasonmás megjelenése rokonságot mutat a tükörképpel. „A mozdulatlanul és ellenségesen rá meredő gyermek ugyanis megfoghatatlan módon hasonlított a házában lakó tizenöt éves lányra. Mindenük szakasztott mása volt egymásnak: a finoman remegő orrcimpák, a vékony ajkak, s akárcsak a másik, az idősebb, ez a kislány is kissé fölhúzva tartotta a vállát." (Hofmannsthal 2004: 23) Maga az üveg hatása is bizonyos esetekben a tükrözés, a láttatás tükröztetése. Tehát nem a valós, hanem egy illuzórikus világ szemlélése. Hofmannsthal novelláiban mindent állandó tükrözés jellemez. Minden tükörnek megjelenik a tükre. Többszöri áttételes tükröződés játszódik le. A már tükörben meglátott tükör többszörös tükröztetés következtében közvetít, láttat és végeztet elvonatkoztatást a látóval. Ez a tükrörkép-motívum Lacan szerint pszichoanalitikus tapasztalatszféra számunkra.

Sokszor fordul elő a vizsgált novellákban az árnyak láttatása, az árnyék kifejezésre jutása. A szereplők sok esetben, mint egy letűnt világ emberei, kísérteties árnyként jelennek meg. A Lovastörténet című novellában a strázsamester önmagával találkozik a kőhídnál. Saját maga hasonmása, önmaga képe jelenik meg. Identitás-megoszlással állunk szemben, a strázsamester két énje csap össze egymással – mondja Csúri Károly tanulmányában. A tükörkép testi közelségében érinti a strázsamestert. Igazából nem érnek egymáshoz, hirtelen megriadnak, mielőtt érintkeztek volna. Az egész jelenet a strázsamester képzeleti szintjén játszódik le, nem más, mint tűnődés, képzelődés. A strázsamester, amikor megpillantja

önmagát, ez a lacani értelemben vett Gestalt. Első pillanatban csak az észlelés megy végbe, majd onnantól kezdve, amikor elkezd a látványon gondolkodni, átlép egy másik nyelvi mezőre és elidegenedik, metaforizálódik a nyelvi forma, a Gestalt. Drámai fejlődési folyamat megy végbe. Maga a váltás irreális, a fejlődési folyamat az alany egész fejlődését meghatározza. Más novellákban is hasonlóan érvényesül a lacani elmélet. A tükörkép mellett Hofmannsthal egyik kedvelt témája a maszk, az álarc, mely mögött annak viselője észrevétlenül befurakodhat a sokszínű nagyvilági forgatagba.

INTERTEXTUALITÁS A NOVELLÁKBAN

Több Hofmannsthal novellában is beleszövődik a történet a történetbe. Semmilyen szöveg nem létezik önmagában, minden szöveg több szöveg összeolvadása, amelyek eltérő módon jelennek meg az elsődleges szövegben. Egy bizonyos Dzsalál ad-Dín Rumi költő egyik versének kezdetét idézi az Aranyalmában. „Mindenedet nekem adtad." (Hofmannsthal 2004: 40) A jelen valóságvilága, az imaginárius álomvilágba csap át. Az átmenet leheletnyi, finom, alig érzékelhető. A 672. éjszaka meséjében ismételgeti egy névtelen költő szavait a főhős. „A szegfűk hajladozó szárában, az érett kalászok illatában felkeltetted a vágyam, ám amikor megtaláltalak, nem te voltál, akit kerestem, hanem lelked nővérei." (Hofmannsthal 2004: 16) A vizsgált novellák alapján elmondható, hogy Hofmannsthal a novellákban a saját szövegének intertextusát hozza létre a visszaemlékezés beillesztésével. Julia Kristeva: A szövegstrukturálás problémája című tanulmányában a következő megállapítást teszi, ami igaz a hofmannsthali novellákra is: „A megismerő alany számára az intertextualitás az a fogalom, amely jelzi azt a módot, ahogyan a szöveg a történelmet olvassa, és ahogyan beilleszkedik a történelembe." (Kristeva 1996: 18-19) Általában minden irodalmi szöveg kötődik valamely más irodalmi szöveghez, párbeszédet folytat. Ez történik Hofmannsthalnál is, főként a keleti mesevilág motívumrendszerének beemelése kapcsán.

A KELETI MESEVILÁG

Hofmannsthal a keleti kultúrkörből, illetve az itáliai világból meríti az ihletet, hogy bemutassa a kor hangulatát. A 672. éjszaka meséje című novella címe asszociál Az Ezeregyéjszaka meséire. A keleti misztikum, a kereskedőfi megjelenése igazolhatja állításomat. Az egész novellát tekinthetjük egy Seherezádé-mesének. Műveire nagy hatással van az Ezeregyéjszaka mesés napkelete, Velence báli örömei, az örök, időtlen Bécs, továbbá a mesés birodalmak, a díszletek. Igyekszik az idő elől megszökni, megfeledkezni a konkrét valóságról. A bécsi kultúra elemei felfedezhetőek a novelláiban. Az aranyalmában már a

helyszín is a mesés kelet, ahol egy szőnyegkereskedő emlékezete indítja be a történetet. „(…) rokona volt ez az aranyalma a mesék legcsodálatosabb dolgainak, élete a beszélő madárral, a táncoló vízzel és az éneklő fával valamiképpen föld alatti tikos járatokkal volt összekötve(…)" (Hofmannsthal 2004: 43)

A HALÁL MOTÍVUMA

A hofmannsthali szereplők felett ott lebeg a halál. A Lovastörténet dandárparancsnoka visszafordíthatatlanul tart végzete felé, valami sötét, rejtélyes őrület hatja át titkos, különös értelemmel a novella látszólag banális meséjét. Bassompierre tábornok gyönyörű mátkáját, szíve hölgyét elragadja tőle a pestis, egyetlen találka után eltűnik, lecsap rá a sors keze. A hofmannsthali halálra ítélt hősök nem tudnak túllépni önmagukon, ragaszkodnak a dermedtséghez, a mozdulatlansághoz, ami halálhoz vezet. Ugyanígy A 672. éjszaka meséje című novella hőse, a kereskedőfi sem tud kibújni a halál alól. A szürkület és éjjeli vihar című elbeszélésben pedig a temetőt látjuk a villámlás fényében, amely szintén a halál előjelének tekinthető. Az aranyalmában szintén felsejlik a halál, amely az elmúlás velejárója.

A HADSEREG A FELÉPÍTMÉNY EGYIK ALAPJA

A hadsereg a Monarchia egyik alappillére. A Monarchia hadseregét is viszontlátjuk a novellák történeteiben. A Lovastörténet, mint az egyik legkiemelkedőbb hadsereget ábrázoló novella, az 1848-as dátummal kezdődik, amely a Monarchia hanyatlásában döntő dátum. A Monarchia szervezett lovas hadseregét ismerhetjük meg a történetből. Kitűnik a többnemzetiségű hadsereg. A Monarchia katonaságát több alkalommal látjuk a maga fonákságaival együtt. A Lovastörténetben a strázsamester kiválik a csapatból, zsákmányszerzés, főleg saját zsebre való pénzgyűjtés céljából indul el. E részletben jól kidomborodik a hadsereget, az államot szétbomlasztó erő, amely a katonai világra oly jellemző volt. A Bassompierre marsall című novella főhőse is katona, a Monarchia hadseregének tisztje. A novellában nem a hadsereg bemutatása áll a középpontban, de mégis rávilágít a kuszált állapotokra. A marsall előtérbe helyezi az asszonyt, mint választottját a hadsereggel, a szolgálatával szemben, hiszen a nő kedvéért tovább marad a megadott városban, mint amennyit megengedne neki a szolgálata.

KONKLÚZIÓ

A novellák vizsgálatának kiindulási helyzete a Monarchia világa, sajátos stílusa, élete. Fontosnak tartottam kiemelni az általam vizsgált motívumokat, amelyek alapján a novellák világa jobban megközelíthető. A legtöbb novellában két világot tudunk

megkülönböztetni, az egyik a valós világ, a másik az álom, az irracionalitás világa. Ez a különbség megmutatkozik a tükörképek, a képzelődés, a maszkírozottság, az álomvilág illúziójában. Mindezek a vonatkozások meghatározói a Monarchia világának, a Habsburg-mítosznak. Az egész Habsburg Monarchia multikulturális egységként működött, ennek fő leképezése a hadsereg volt. Hofmannsthal novelláiban időről időre megjelennek a hadsereg dicsőséges napjai. A hadseregről elmondhatjuk, hogy nem más, mint a társadalom kicsiben. Ugyanígy megjelenik ez a felépítmény Musil és Hašek műveiben is. A novellákat vizsgálva tapasztalhatjuk, hogy többféle tényező befolyásolja Hofmannsthal művészetét. A tükörképeket, árnyképeket a lacani tükör-stádium felől érdemes megközelíteni. A nosztalgiázás élménye meseszerűvé formálja a novellákat. A bennük rejtőző intertextuális anyag többféle megközelítésből is elemezhető. A szövegek diskurzust folytatnak egymással, valamint paratextualitás és architextualitás is jellemzi őket. A hofmannsthali novellavilág a mai napig is érdekes kutatási terület. A tükör-stádium ma is visszatérő, felidézhet eltűnt világokat, letűnt korszakokat, amelyben a jelen világunk is hagyományozódik. A maszk mögé bújás, a tükör, az álom virtuális képe, a keretes látásmód meghatározó jelenségei a Monarchia hanyatlásának korszakában született novelláknak.

IRODALOMJEGYZÉK

Kiadás

Hofmannsthal, von Hugo (2004). Az árnyék nélküli asszony. Budapest: Európa

Irodalom:

Broch, Hermann (1988). Hofmannsthal és kora. Budapest: Helikon, 1988.

Csúri, Károly (1973). A 672. éjszaka meséje. Helikon. 1: 95-113.

Csúri, Károly (1987). Lehetséges Világok. Budapest: Tankönyvkiadó

Juhász, Erzsébet (1996). Tükörképek labirintusa. Újvidék: Forum

Hanák, Péter (1992). Ragaszkodás az utópiához. Budapest: Liget

Lacan, Jaques (2002). A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra in Bókai Antal-Vilcsek Béla-Szomori Gertrúd – Sári, László (szerk.): A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Budapest: Osiris

Magris, Claudio (1988). A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban. Budapest: Európa

Orosz, Magdolna (2003). „Az elbeszélés fonala”. Budapest: Gondolat.

Kristeva, Julia (1996). A szövegstrukturálás problémája. Helikon. 1-2: 14-22.

Gabor Crnković

NOSTALGIA OF THE OLD TIMES- THE HABSBURG MONARCHY, A SYMBOL OF THE MULTICULTURAL SYMBIOSIS

Summary

The spotlight of the analisys of these novels is the Monarchy, with its own world. Looking at the works of Hofmannsthal, we can talk about two worlds. One of them is the real world, the another one is a world of dreams and irrationality. This difference is seen in reflections, dreams and daydreams. All of these are important factors of the Monarchy world and the Habsburg myth. The Habsburg Monarchy was a multicultural unit, with the army, as its component. The legacy of the army often appears in these novels. Actually, this army is the society in small. The best way to look at the reflection is the Lacan mirror-stage. The experience of nostalgia makes the novel fabulous. The texts make discussions between themselves, having features like paratextuality and architextuality. The mirror-stage can call back worlds that once disapeared, just like our constantly-lasting world. Hiding behind masks, the mirror and the virtual picture of dreams are all characteristics of the novels of the Monarchy world.

Utasi Csilla
Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

UDC 821.14'02.09
originalni naučni rad

AZ *EZÓPUS ÉLETÉ*NEK KELETI ÉS NYUGATI HAGYOMÁNYTÖRTÉNETE

APSTRAKT

Az ismeretlen időpontban keletkezett, az eredetiben a *Biosz Aiszopóú* címet viselő ógörög regény a meseíró életrajzát epizódok laza soraként beszéli el. Fönnmaradt kézirataiban az életrajz az ezópusi mesekorpusz előtt áll. Nyugat-Európában a korai középkorban ismeretlen volt e mű. A hagyomány szerint a 13. század végén Maximosz Planudész bizánci szerzetes-filológus révén került Itáliába, később a bizánci kéziratokat felkutató, az életrajzot a mesék előtt közlő 15. századi humanisták nyomtatott kiadásai révén fejtett ki hatást. A dolgozat szerzője a regény 15. századi szerb fordítását, valamint a kora újkori nyugat-európai átültetéseit veti össze, s a komparatív vizsgálat során a műnek a keleti és a nyugati kultúrkör érintkezéseit felölelő hagyománytörténetét vázolja föl.

Kulcsszavak: Ezópus életrajza, mesekorpusz, humanista kiadások, szerb fordítás, nyugat-európai átültetések, hagyománytörténet.

1. A GÖRÖG EZÓPUS-REGÉNY

Leslie Kurke 2010-ben megjelent monográfiájában a Kr. u. 1. vagy 2. században keletkezett fiktív életrajz, a *Biosz tou Aiszopoú* alapján vázolja az ezópusi beszédmód görög kulturális szerepét. A görög műben[1] a mesemondó életútját epizódok sora beszéli el, s a szöveg az arameus eredetű Ahikár-regény részleteit is tartalmazza. A művelt, ismeretlen lejegyző az orális hagyományban régóta rögzült elemeket komponálhatta össze egységes szerkezetté. Aiszóposz a népszerű hagyományban Kutrke szerint a szophia résztvevőjeként, a szophiával versengő hősként jelenik meg, s egyúttal a szophia ellen irányuló kritika

1 A mesemondó életrajzát bizánci kódexek őrizték meg a számunk. A legrégebbi, a többi redakciótól *Vita G* néven megkülönböztetett, a New York-i Pierpont Library-ban őrzött, 397. számú kódex 1928-ban bukkant fel. A kódex eredetileg a dél-itáliai, gottaferatai bazilita monostorból került az USA-ba. 1952-ben jelent meg nyomtatásban (E. Perry: 1952). A *Vita G* közlése nyomán vált világossá, hogy a Nyugat-Európában jóval korábban ismert *Vita W* (címét a Westermann-féle 1845-ös első nyomtatott edícióról kapta) a *Vita G* epitoméja. A mű harmadik, legkésőbbi szövegváltozata, a *Vita Pl* a *Vita W-t* dolgozza át, s a művet állítólag a 14. század elején Itáliába hozó bizánci filológus-szerzetes, Maximosz Planudész (1255-1305) munkája.

és paródia mozgatóereje is. Mielőtt Arisztotelész kivonta volna belőle a phronesziszt, a politikai ügyességet, a szophia mind a technét, mind az episztémét felölelte. Eredendő értelemben a szophia az emberi érzékelés számára rejtett dolgok napfényre hozását jelentette, morális és intellektuális tökéletességet, mely politikai hatalommal is felruházza birtokosát. A *Biosz*ban a prefilozofikus szophiát képviselő bölcs életútjához hasonló életpálya bontakozik ki, ezt alátámasztják a hagyománynak Ezópus alakját a hét bölcs társaságában ábrázoló egyéb szövegei is. A bölcsek kétszer hagyják el szülővárosukat, először ifjúkorukban, tanulmányok céljából, másodszor akkor, amikor környezetüket már törvénykönyvük alapján megszervezték, hogy a törvények érvényességét távollétükben is biztosítsák. Ekkor szent követként, theoroszként kérik ki a kegyhelyek, legtöbbször a delphoi kegyhely tanácsát. A második tanulmányút, a theoria során éri el őket a halál, asszimilálódásként az isteni princípiumhoz. Aiszóposz annak árán szabadul meg a rabszolgaságból, hogy a számosziaknak helyesen értelmez egy madárjóslatot, majd személyes közbenjárásával elhárítja fejük felől Kroiszosz inváziót. Ezután kezdődik babilóniai, majd görögországi szereplése. A halál bizonyos értelemben őt is a theórián éri el, a delphoiak Apollón szentélyének kirablásával vádolják meg, egy aranykelyhet rejtenek el a távozni készülő csomagjában, majd arra kényszerítik, hogy büntetésképpen vesse le magátegy szikláról. Aiszóposz halála azonban csak részlegesen értelmezhető az istenibe lényegülésként, sokkal inkább a delphoiaknak és a delphoi Istennek könyörtelen kritikája. Aiszóposz az egész művön át verseng a szophiát magának igénylő istennel, Apolónnal, a delphoi epizód e küzdelem csúcspontja: életét elveszíti ugyan, ám a versenyt megnyeri. Aiszóposz a keze ügyében lévő hétköznapi dolgok segítségével tesz szert az emberek feletti uralomra, kényszeríti feljebbvalóit önleleplezésre és az önmagukkal való szembefordulásra. Rendkívüli érzéke van arra, hogy megtalálja a hatalmasok világát kifordító archimédészi pontot. A jogfosztottak kultúrhőseként a társadalom peremére szorultak számára ő a vágyteljesítő azonosulás lehetősége.

A *Biosz*nak a mesékkel való összekapcsolása már a Kr. u. 2. század táján bekövetkezhetett. Ezópusnak a prefilozofikus bölcselettel való viszonya idővel elhalványult, felforgató alakját a róla szóló szöveg kora újkori felfedezése idején eltérően értelmezték.az ezópusi korpusznak a 10-16. században keletkezett valamennyi bizánci redakciója a meseszövegek előtt közli a Vita G-nél, a legrégibb ismert változatnál némileg domesztikáltabb életrajzot.

2. AZ EZÓPUS ÉLETRAJZÁNAK KÖZÉPKORI SZERB FORDÍTÁSA

Az antikvitás irodalma az önálló szerb államiság megszűnte előtti korszakban kialakuló bizánci típusú művelődéssel áramlott be a korabeli szerb kultúrába. A szerb

irodalomtörténet az Ezópus-életrajz 15. századi, igen átalakított és redukált változatát a bölcsességirodalom és a regények között tárgyalja (Trifunović 2009: 255-259). Hans Beck a bizánci kultúráról írott monográfiájában a keresztény környezetben gyakran allegorikus értelmezéssel igazolni próbált erotikus regények sorában említi Ezópus életrajzát (Bek 1998:179-183).

Mindeddig nem sikerült azonosítani a több redakcióban ránk maradt *Slovo o Josopu* címet viselő munka forrását, annyi bizonyos, hogy nem Maximosz Planudész szövegváltozatán alapul[2] (Tot 2002: 129).

A *Josopo slovo* intenciója és funkciója nem merül ki az antikvitás irodalmának konzerválásában. A szöveg nem törekszik komikus effektusokra, a meseköltő, Ezópus regénybeli tulajdonságaiból egyedül bölcsessége és istenfélelme marad meg. Ida Tot szerint az átdolgozás minden bizonnyal olyan környezetben keletkezhetett, amelyben az irodalmi hagyománnyal szemben a világosan megfogalmazott keresztény üzenet élvezett elsőbbséget. A mű ugyan antik irodalmi alkotás átdolgozása:

> *„ennek ellenére ki kell emelnünk, hogy az antik mű kereszténnyé és középkorivá transzformálása nem az antikvitás irodalmának megőrzésére irányuló tudatos szándékkal történt, hanem keletkezése környezetének és olvasóinak igényeihez igazodott”* (Tot 2002: 132).

Az Ezópus életrajzát a beavatkozások a nyugati művelődés egyik központi műfajához, a példázathoz (exemplum) hasonló műfajúvá teszik.

3. AZ EZÓPUS ÉLETRAJZA A NYUGATI KERESZTÉNYSÉG LATIN MŰVELŐDÉSÉBEN

A humanisták fabula-gyűjteményeikben az általuk tanulmányozott bizánci kódexek példájára a mesekorpusz élére illesztették az életrajzot. Az Ezópus-regény az itáliai humanisták bizánci kapcsolatainak megélénkülésével, Rimicius 1474-ben Milánóban megjelent latin fordításával jutott be a nyugati irodalom vérkeringésébe, az első kétnyelvű, görög-latin 1479/80-as kiadás a milánói humanista, Bonus Accursius munkája. 1505-ben a neves velencei kiadó, Aldus Manutius is kétnyelvű antológiát jelentetett meg (Elschenbroich 1990: 36).

Az itáliai és észak-európai elhatárolódtak a fabulaanyag középkori allegorikus

2 Josof süketnéma és igen bölcs, Isten adományozza neki a beszéd és hallás képességét. Ismeretlen eredetű elemek felhasználásáról tanúskodik, hogy előbb egy eltévedt vitéznek segít, majd a tenger partján szaracén kalózok rabolják el, s eladják Számosz szigetén a bölcs Ksatijának. Josop hűségesen szolgál gazdájának, s végül Diogen császár két kérdésére segít megfelelni. A bölcsességétől elragadtatott császár udvarában úrrá teszi. Josop vesztét általa magas hivatalokba emelt, hálátlan unokaöccsei okozzák. Életét azokhoz könyörögve zárja, akik mások javára munkálkodnak (*Josopovo slovo* 1968: 194-197).

értelmezési gyakorlatától, s ezzel az életrajzot övező bölcseleti és irodalmi (ellen)tradíció legalább töredékes befogadása előtt is megnyílt számukra az út.

4. AZ ÉLETRAJZ KORA ÚJKORI VULGÁRIS NYELVŰ FORDÍTÁSAI

A kora újkori nyugati vulgáris nyelvű fordítások jelentősen különböznek abban a tekintetben, hogy humanista vagy protestáns szellemiségű átültetésekről van-szó. A humanista erudíciót a lutheri ismeretelmélettel összehangoló melanchthoni elmélet elemei hamarosan Joachim Camerarius 1538-ban kiadott protestáns humanista fabulagyűjteményének formálóelvévé lettek, a vulgáris nyelvű fabula azonban sohasem érte el a neolatin iskolai fabula szabályozottságának szintjét.

Németországban evangélikus környezetben viszonylag gazdag, főként verses, anyanyelvű fabulairodalom jött létre. Az 1500 táján Hessen tartományban született, Melanchthon és Luther legbensőbb köréhez tartozó, tanárként és prédikátorként működő, a lutheri tanokhoz való ragaszkodása miatt számos helyen szolgáló, a felekezeti polémiákban tevékenyen részt vevő Erasmus Alberus 1524-ben a két évvel azelőtt általa alapított obersurseli latin iskola mestereként írta első fabuláit. 1550-ben gyűjteménye végleges változatát *Das buch von der Tugent vnd Weißheit nemlich Neunvnd viertzig Fabeln der mehrer theil auß Esopo gezogen vnnd mit guten Rheimen verkleret / Durch Erasmum Alberum / Allen stenden nuetzlich zulesen* címmel jelentette meg.

Munkájában a tartalomjegyzéket követi *Vom Esopo / wie er gelebt vnd sich gehalten hat /etc.* címmel Ezópus verses életrajza. A Dorpius-féle *Vita* epizódjai közül Erasmus Alberus Ezópus filozófus-gazdájának, Xanthosznak a házában történtekre koncentrál. A krisztianizálási szándék jelének kell tartanunk, hogy Ezópus bölcsességét Isten ajándékának tulajdonítja. Az epizódok tanulságát a német protestáns szerző közmondásokkal, példákkal világítja meg, a történetek környezetét az olvasó a számára ismerős életvilág fogalmaival írja le. Erasmus Alberus csak kevéssé mélyült el a mesemondó alakja körüli antik hagyományban, ennek ellenére az életrajz értelmezése fabulaszövegei tartalmi és formai jegyeit mélyen meghatározta. Munkájában az állatmeséknek játékosan referenciális környezetét is megalkotja. – feltehetően a *Vita* epizódjainak példájára, melyekben a fabulák Ezópus életének „valós“ szituációiban hangzanak föl. A német szakirodalom mindenekelőtt Erasmus Alberus szövegbővítéseire keresett magyarázatot. A fabulaszövegeket Alberus legtöbbször hosszú verses elbeszélésekké formálja át, a mesékbe pontos helyrajzi utalásokat sző, kijelöli a farkas és a bárány párbeszédének és a holló fájának helyszínét, az orvról és az ebről szóló fabula cselekményét Nürnbergbe helyezi. A valószerűség látszatát megteremtő további szövegelemek közé tartoznak a beszélő nevek, pl.a hasról és a tagokról

szóló fabulában az elsőként szólásra emelkedő végtag a Nasenschweiβ (Orrveríték) névre hallgat. A szereplők a fabulákban álláspontjukat és tetteiket korabeli eseményekre, konfesszionális kérdésekre és általános morális elvekre hivatkozó terjedelmes orációkban magyarázzák el.

IRODALOM

Alberus, Erasmus (1997). *Die Fabeln. Die erweiterte Ausgabe von 1550 mit Kommentar sowie die Erstfassung von 1534,* ed. von Harms, Wolfgang und Vögel Herfried mit Lieb, Ludger. Tübingen: Max Niemeyer.

Bek, Hans (1998). *Vizantijski milenijum*, ford. Ranko KOZIĆ, Beograd: Clio.

Elschenbroich, Adalbert (1990). *Die deutsche und lateinische Fabel in der Frühen Neuzeit*. Band II., *Grundzüge einer Geschichte der Fabel in der frühen Neuzeit: Kommentar zu den Autoren und Sammlungen*. Tübingen: Niemeyer.

Kurke, Leslie (2011). *Aesopic conversations. Popular Tradition, Cultural Dialogue, and the Invention of Greek Prose.* Oxford: Princeton University Press, Princeton,.

Perry, Edwin (1952). *Aesopica. A Series of Texts Relating to Aesop or Ascribed to Him or Closely Connected with the Literary Tradition that Bears His Name,* vol. I. Greek and Latin Texts. Urbana, Ilinois: 211-241.

Slovo o Josopu (1968). *I*n *Iz naše književnosti feudalnog doba,* ed.Pavlović, D, Marinković, R. Beograd: 194-197.

Tot, Ida (2002). Esopov život u antičkoj, vizantijskoj i srednjovekovnoj južnoslovenskoj književnoj tradiciji , in *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac, 2000*, ed. Maksimović, Ljubomir – Radošević, Ninoslava – Radulović, Ema. Beograd-Kruševac: Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti – Narodni muzej Kruševac: 119-133.

Trifunović, Đorđe (2009). *Stara srpska književnost.Osnovi.* Beograd: Čigoja štampa.

Csilla Utasi

THE EASTERN AND WESTERN HISTORY TRADITION OF *AESOPUS'S LIFE*

Summary

The Old Greek novel originally entitled *Life on Aesop* appeared in the 2nd century AD, narrates the story-writer's biography as the incoherent sequence of episodes. His manuscripts in existence convey the biography before the Aesopian tale corpus. In Western Europe the Aesopus -biography was not known in the Middle Ages. According to tradition Maximos Planudes Byzantine monk-philologist brought it into Italy with himself at the end of the 13th century, later it has resulted with the help of printed editions of the 15th -century humanists seeking out the Byzantine manuscripts, conveying the biography before the tales. The author of the essay compares the 15th century Serbian translations of the novel, as well as its early modern Western European translations, and with the help of the comparative examination it outlines history tradition of the opus covering the intercourse of the eastern and western cultures.

Dubravka Bogutovac
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Republika Hrvatska

UDC 821.163.41.09 Basara S.
stručni rad

KONSTRUKCIJA LIKA U RANOJ PROZI SVETISLAVA BASARE

APSTRAKT

Polazeći od Barthesove teze da pripovjednom tekstu nije svojstvena radnja, nego lik kao vlastito ime, analiza prikazuje relacije u koje ulazi lik kao vlastito ime s ostalim instancama komunikacije – u prvom redu s pripovjedačem i implicitnim autorom – na primjeru rane proze Svetislava Basare (zbirki priča *Priče u nestajanju*, 1982. i *Peking by night*, 1985. te romana *Kinesko pismo*, 1985.). Lik se promatra kao semiološki koncept, u skladu s Hamonovim postavkama o isprekidanom označitelju kojim je lik predstavljen u tekstu. Bitni elementi koherencije – ponavljanje i stabilnost vlastitoga imena – izostaju u navedenim Basarinim prozama, u kojima je temeljno određenje lika varijabilnost, koja obuhvaća i morfološku razinu teksta, te je stoga uobičajen postupak razaranje koncepta vlastitoga imena. Analiza prikazuje principe strukturiranja likova u ranoj Basarinoj prozi, s posebnim naglaskom na likove koji su zastupljeni u nekoliko različitih Basarinih tekstova: opisuju se postupci poigravanja instancama autora, pripovjedača i lika, intertekstualne relacije uspostavljene konstrukcijom lika, funkcije refrena koji lik „prenosi“ iz teksta u tekst, kao i značenjski pomaci uvjetovani promjenom perspektive pripovijedanja.

Ključne riječi: lik, pripovjedač, autor, Basara, proza

1. POJAM LIKA U TEORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Različitost perspektiva u kojima se oblikovao pojam lika očituje se u prvom redu u različitosti naziva za istu instancu književnog teksta u različitim jezicima: karakter, osobnost, figura, junak (Biti 2000: 292). Takva diferencijacija proizlazi prije svega iz različitosti književnih rodova, modusa, žanrova i podžanrova u sklopu kojih se lik prepoznavao (dramsko, epsko; prozno – unutar proznoga modusa roman različitih vrsta, novela, bajka itd.). Način imenovanja lika se također mijenjao s promjenom njegove prezentacije u povijesti jednoga žanra – primjerice, romana, kada on prelazi iz „psihologijske“ faze u fazu „struje svijesti“. Poimanje instance lika variralo je i s obzirom na uklopljenost mišljenja o književnosti u šire paradigme (znanstvene i duhovne) u čijim su se okvirima ustrojavali

pojmovi subjekta, čovjeka, individuuma, identiteta i sl.

Uzevši u obzir navedene pretpostavke, razumljiv je današnji oprez prema tretmanu lika kao homogene i univerzalne književnoteorijske kategorije. Interes za lik opada u 20. st. i u književnosti i u znanosti o književnosti jer se od naturalizma naovamo čovjek više ne doživljava kao junak povijesnog zbivanja, ali ni kao protagonist vlastitih namjera – ono što njime upravlja izmiče njegovoj kontroli. Lik posljedično gubi stabilnost i jedinstvo; rastače se u nakupinu proturječnih težnji koje se labavo drže na okupu nekim vlastitim imenom. Pritom čak i samo ime postaje inicijalom koji je fiktivan i arbitraran.

U semiotičkoj paradigmi teorije pripovijedanja lik se ne motri u odnosu na svoj zbiljski predložak, nego kao jedinica ukupnoga tekstnog sklopa; likovi su promatrani iz perspektive funkcije koju dobivaju u priči. S Barthesom likovi postaju sastavnim dijelom ukupnog procesa imenovanja što ga čitatelj izvodi u činu čitanja sažimajući značenjski sve krupnije segmente radnje. Prema Barthesu, ono što je svojstveno pripovjednom tekstu nije radnja nego lik kao vlastito ime.

Motrenje lika spram komunikacijske pozadine zamjenjuje dotadašnje motrenje lika spram priče: unatoč važnosti lika za značenjsku integraciju priče, lik se ipak pokazuje samo putokazom prema višim razinama komunikacije – pripovjedaču, implicitnom autoru i autoru-funkciji. Osobito je to vidljivo u postmodernim tekstovima koji objelodanjuju fikcionalnu konstruiranost lika i tako svraćaju pažnju na vlastiti instrumentarij.

U studiji *Za semiološki status lika* (Milanja 2000: 429) Philippe Hamon definira lik kao semiološki koncept – neku vrstu dvostruko artikuliranog morfema. Taj morfem je migracijskog karaktera i očituje se kao isprekidani označitelj te upućuje na isprekidano označeno. Definira ga, dakle, splet odnosa sličnosti, razlika, hijerarhije i reda, koji na razini označenoga i označitelja sukcesivno ili simultano sklapa ugovor s drugim likovima i elementima djela, i to u bliskom kontekstu (drugi likovi istoga romana) i u udaljenom kontekstu (drugi likovi istog žanra).

Na sceni teksta lik predstavlja, označuje i određuje isprekidan označitelj – skup raspršenih oznaka. Bitan element koherencije i čitljivosti teksta je ponavljanje, zajedno sa stabilnošću vlastitog imena i njegovih inačica: *Sorel ne može nakon nekoliko redaka postati Rosel ili Porel*, tvrdi Hamon. Moderni tekst (npr. Beckett) prenosi u dovršeni tekst nestabilnost lika: isti lik koji ima različita imena, različiti likovi koji imaju isto ime, odsutnost trajnosti itd.

U semiološkoj perspektivi, lik je moguće definirati kao sustav uređenih ekvivalencija koji jamče čitljivost teksta. Na globalnom planu priče lik je konstrukcija teksta više nego norma izvana nametnuta tekstu. Etiketa lika raspoređuje se u funkcije gledišta ili

modalizacije koje pripovjedač pridaje likovima. Pritom raspodjela označenoga može postati predmetom naracije, sam subjekt priče – potraga za vlastitim imenom.

Semiotička pokretljivost imenovanja lika ide od onomatopeje do alegorije; prolazi preko simbola, tipa, personifikacije itd. Čitatelj gotovo uvijek nastoji unutar vlastitog imena izdvojiti razne korijene, sufikse, prefikse, morfeme koje analizira retroaktivno u odnosu prema označenom liku ili koji će mu, obrnuto, ako ih odmah prepozna, poslužiti kao prospektivni podatak, kao horizont očekivanja kako bi „predvidio" lik. Najzanimljiviji su slučajevi za analizu oni u kojima lik sam sebi izmišlja ime ili pseudonim. Vlastito ime može biti svojom motivacijom element semantičkog dupliciranja – nagovještaj njegove sudbine.

2. LIK U ROMANU *KINESKO PISMO*

U studiji *Forma ili ne o ljubavi* Dobrivoje Stanojević (Stanojević 1985: 92) primjećuje da početni iskaz romana *Kinesko pismo* Svetislava Basare *Zovem se Fric. Juče sam se zvao drugačije* (Basara 1985: 5) ne nastaje iz potrebe da se stari oblik romanesknog zapleta zamijeni novim i izigra u parodiji, nego se njime iskazuje drukčije viđenje literature predstavljene novim oblikom zapleta. Glavni junak *Kineskog pisma* nema *ništa da kaže*; sjedi u sobi i pokušava otkucati *stotinak strana svoje priče* (ibid). Na taj način se književni tekst predstavlja kao beskrajni monolog svijesti koja preispituje i tumači vlastite nedoumice. *Kineskom pismom* se, prema Stanojeviću, zagovara koncept neprestanog kruženja forme i vraćanja na isto, pri čemu pripovjedač lebdi između svijeta koji ispituje i svijeta koji se otvara postojanjem ispisanog.

Kinesko pismo počinje predstavljanjem glavnog junaka – dakle, na način tradicionalnog romana. Međutim, u daljnjem tijeku dosljedno se razgrađuje važnost ovakvoga početka. Knjiga počinje kao roman, a razvija se i završava antiromanesknom perspektivom pripovjedača. Hibridnost strukture naglašena je nizanjem fragmenata. Sistematična fragmentarnost, kako ovaj postupak imenuje Stanojević, podržava nestabilnost žanrovske koncepcije. Nestabilnost je motivirana igrom asocijacija shizofrenog naratora: *Kinesko pismo* izgrađuje priču o pisanju pod prinudom i nadzorom – glavnog junaka neprekidno požuruju u pisanju dva nepoznata posjetioca. Nedovoljno razvijeni likovi u toj priči rezultat su težnje da se shematizacijom sporednih likova travestira ozbiljnost tradicionalnog romana.

Temeljna karakteristika glavnoga lika *Kineskog pisma* jest varijabilnost (Damjanov 1990: 64) – lišen je identiteta, nema čak ni stabilno ime (isprva se zove Fric, ali tvrdi da se jučer nije tako zvao; nakon nekoliko dana više nije Fric, nego Fin, odnosno Fi; nakon

toga je Salajdin Bejs, pa opet Fric i tako unedogled). Upitno je postoji li on uopće kao konstantna jedinka i zove li se ikako. U romanu izostaje bilo kakva stabilna i postojana karakterizacija likova (Frica, majke, sestre i drugih) te oni funkcioniraju kao neodređena i neizdiferencirana smjesa govora, razmišljanja, uglavnom nesvrsishodnih akcija i apsurdnih postupaka, zaključuje Damjanov.

U analizi Basarinog pripovjednog diskursa *Postmodernističke paralogije* (Kordić 1998: 75) Radoman Kordić ističe da realnost teksta ne čini samo govor o pripovijedanju (na što ju je postmodernizam sklon svesti), nego i junaci priče. Njima pripada uloga subjekta, aktanta; njihovi postupci ili akcije teksta su u suodnosu s akcijama stvarnosti. Kao u klasičnom romanu, Basara u *Kineskom pismu* svome junaku (pripovjedaču) osigurava i obitelj, donekle sličnu obitelji iz tzv. psihoanalitičkog obiteljskog romana. Majci u toj obitelji pripada središnje mjesto. Ona je, prema Kordiću, *uzrok želje, što obrazuje junaka; ali ona je i otelovljenje manjka, lakanovski rečeno, ne-cela*. Na taj način, zaključuje Kordić, Basara u svoju prozu unosi realnost koju iz proze želi protjerati.

Basarin junak nije samo gramatički subjekt rečenice, nego i subjekt određenog ideologema, nastavlja Kordić. Jeziku je stoga nametnuta uloga ideologema, pri čemu se mogu uočiti dvije vrste ideologema: prve su proizvod kanona koji Basara rastvara, a druge nalazi u istočnjačkoj filozofiji. Ideologeme iz istočnjačke filozofije Basara koristi kao sredstvo montaže alternativne stvarnosti, tj. strukturacije paraloškog diskursa (na taj način, na primjer, koristi *Tibetansku knjigu mrtvih*). Upotrebljavaju se kao sredstvo stvaranja privida, koji obuhvaća sve citate tuđih tekstova i možda, upozorava Kordić, ukupan Basarin govor. Jer, *na mestu privida, na mestu lakanovskog analitičara, nalazi se pripovedač*.

3. LIKOVI U ZBIRKAMA PRIČA *PRIČE U NESTAJANJU* I *PEKING BY NIGHT*

„Da znaš, imam veoma loše mišljenje o tvojoj prozi. Ne marim za prozu ni inače, ali o tvojoj imam izuzetno nepovoljno mišljenje jer je prepuna laži i kukavičluka. Izmišljao si Finove i Tmuove i stavljao im u usta ono što se sam ne bi usudio da kažeš. Tako! To bi bilo sve. Ne zaboravi, praštam samo onima koji praštaju.“ Bog je zalupio slušalicu. Nije mi ostavio broj telefona.

(Basara 1985: 122)

Analiza koja slijedi pokazat će neke od principa strukturiranja likova i uspostavljanja njihovih temeljnih funkcija u ranim Basarinim prozama, na primjeru likova koji se pojavljuju u Basarinim knjigama priča *Priče u nestajanju* (1982) i *Peking by night* (1985).

Priča *Zovem se Tmu* (Basara 1982: 22) otvara se naslovnim iskazom, pri čemu je samo ime lika (koji je ujedno i pripovjedač priče) napisano malim početnim slovom na svim mjestima osim u naslovu, a cijela je priča ispričana u jednoj rečenici koja završava dvotočkom. Priča je izvedena kao igra instancama autora, pripovjedača i lika.

Pripovjedač tmu ustvrđuje odmah na početku priče da je svjestan gluposti vlastitoga imena, ali da za njega ne može snositi odgovornost jer su *drugi* željeli da se on tako zove. Ono što može ustvrditi je jedino vlastito nepostojanje: *ne postojim, ne postoje ni velika slova, pola sam mašta drugih, pola sopstvena fikcija* (ibid). Prema pripovjedačevom svjedočenju, majka mu je umrla prije njegovog rođenja da bi on mogao imati teško djetinjstvo, čime se uspostavlja bizarni obrnuti kauzalitet, ali i ironiziraju psihoanalitički koncepti, što je čest postupak u Basarinim prozama, u kojima obitelj predstavlja karikaturalan sklop funkcija koje kao da su proizašle iz intencionalno humornog čitanja opusa Sigmunda Freuda, koji je i sam česta figura/lik u Basarinim prozama.

Tmu tvrdi da o njemu piše netko drugi i da se to savršeno poklapa s izjavom da je izmišljen – štoviše, jedino što sigurno zna o sebi jest da je izmišljen:

> *i da se to poklapa s nečim, tim bolje, neću snositi odgovornost, neka On misli o tome, gledam ga nagnutog nad* ovaj *papir, muči me njegova tupa olovka, pitam se piše li uvek olovkom, kurvin sin, zašto uopšte piše, možda ima razloga, uostalom, pisati je samo malo gluplje nego živeti* (ibid).

Igra instancama iskazivanja se zaoštrava u trenutku kad pripovjedač/lik tmu postavlja pitanje *ko je od* nas *dvojice* Ja, te odgovara: *ja nisam* (ibid. 23). Pripovjedač ove priče, dakle, svjedoči vlastito nepostojanje, kao i nepostojanje identiteta lika. *Postoji li On uopšte, postoji li pisanje, mora da postoji čim ja postojim* (ibid) – zaključak je koji donosi tmu, a mogao bi se čitati kao poučak o nadmoći Autora. Na ovaj način izokreće se logika teze o smrti autora, na koju Basara svakako računa, jer već u sljedećem fragmentu svoga rečeničnog niza navodi *jedva čekam taj daleki dan, dugo najavljivanu smrt književnosti, da, govori se o smrti literature a literatura je mrtva, književno delo umire u trenutku kada pisac završi poslednju rečenicu* (ibid).

Priča završava dvotočkom iza koje slijedi bjelina papira, a ispred dvotočke stoji iskaz *izvesno je samo jedno* (ibid. 25). Između finalne dvotočke i početne sintagme *zovem se tmu* nalazi se rečenični niz u kojem se nabrajaju neizvjesnosti, poput primjerice neizvjesnosti identiteta autora, pripovjedača, lika i čitatelja, ali i neizvjesnosti samoga teksta:

> *ne znam kako se zove, kurvin sin, nije se potpisao, potpisaće se tek kad završi*

poslednju rečenicu, tada će biti kasno, nikada neću saznati ko je on, ko je on, tautologija, i on je izmišljena ličnost, drugi su mu dali ime"; *„želi da drugi čitaju o meni, pitam se da li postoje ti drugi, ako postoje on želi da im nešto saopšti, ne znam šta, ne zna ni on, neće znati ni oni* (ibid. 22).

U *Pričama u nestajanju* pojavljuje se po prvi put i lik Fina (priča *Fin koji sedi*), koji će se pojavljivati i u zbirci priča *Peking by night* (priče *Pet zapisa o Finovom boravku u Pekingu* i *Osam zapisa o Finovom letovanju*), kao i u romanu *Kinesko pismo*. Priča *Fin koji sedi* strukturirana je na sličan način kao priča *Zovem se Tmu*, dok su priče *Pet zapisa o Finovom boravku u Pekingu* i *Osam zapisa o Finovom letovanju* dodatno usložnjene izmjenom perspektive pripovijedanja.

3.1. Strukturiranje lika u priči *Fin koji sedi*

Lik Fina u ovoj priči ujedno je i pripovjedač, koji je postavljen u slične relacije prema autoru kao lik tmu u priči *Zovem se Tmu*, s kojom se uspostavlja intertekstualni odnos: Fin govori o vlastitoj genezi (kao i tmu), ali je u nju ovaj put uključen i sam Tmu:

Nastao sam deobom, nekada davno, ne znam kada, nisu mi rekli. Rekli su mi nešto drugo, neku laž punu prideva, nešto isto tako prljavo. Nešto je prethodilo, nešto bezoblično se podelilo na mene i njega. Zvao se Tmu. Ubrzo je umro. Nikada se nismo upoznali (ibid. 30).

Zanimljiva je upotreba velikog početnog slova u pisanju imena Tmu: u priči *Zovem se Tmu* navodi se da *za Njega postoje velika slova* (ibid. 24), što bi u ovako postavljenoj formuli odnosa autor-pripovjedač-lik značilo da je Fin autor, pripovjedač i lik priče *Fin koji sedi*; međutim, ta sugerirana koncepcija dovedena je u pitanje iskazom *Da bih mogao sedeti, zvati se Fin i govoriti, brine se neko drugi.* (...) *On donosi hranu da bi priča bila logična* (ibid. 33). Jedina izvjesnost ove priče je iskaz *Sedim naslonjen na zid i zovem se Fin*, koji se nekoliko puta ponavlja i vrši funkciju svojevrsnog refrena priče. Pozicija Fina kao lika osporava se i univerzalizira u isti mah: *Zar se svi mi ne zovemo Fin, zar svi nismo više-manje mrtvi, zar ne sedimo naslonjeni na zid nemoćni da učinimo ništa ni za sebe ni za druge* (ibid. 31)*?*

Priča uspostavlja nekoliko intertekstualnih odnosa: prvi je uspostavljen preko lika Fina, kojemu su posvećene dvije priče unutar kasnije Basarine zbirke priča *Peking by night*, kao i dionica romana *Kinesko pismo*, a drugi odnos uspostavlja se unutar same zbirke priča *Priče*

u nestajanju, između priče *Fin koji sedi* i priče *Pismeni zadatak iz srpskohrvatskog na temu nesanica*. Veza s ovom pričom proizlazi iz Finovog iskaza *Kada spavam ne zovem se Fin i ne sedim naslonjen na zid* (ibid. 31). U snu je Finovo ime drukčije; on ga se nikad kasnije ne sjeća. San se uvijek ponavlja kao sjećanje na san koji je sanjao kao dijete – na javi se ne može prisjetiti prošlosti, nego je uvijek u poziciji *Sedim naslonjen na zid i zovem se Fin*.

3.2. Strukturiranje lika u priči *Pet zapisa o Finovom boravku u Pekingu*

Priča je ispripovijedana u 1. licu, ali pripovjedač ovoga puta nije Fin. Pripovjedač promatra Fina, komentira njegovu pojavnost i pokušava ući u dijalog s njim: *Fine, kurvin sine – vičem na sav glas tako da se prolaznici okreću – otkuda ti u Pekingu? Ovo nisu Priče u nestajanju*. (Basara 1985: 63) Fin ne govori ništa; prestao je čak i disati. *Reklo bi se da više nije ni Fin*, zaključuje pripovjedač (ibid) i konstatira da je Finovo nestajanje poodmaklo, te se sada zove samo F (postupak koji uočavamo i u karakterizaciji lika Frica/Fina/Fi-ja u romanu *Kinesko pismo* – opsesivna tema *nestajanja* provedena je i na morfološkoj razini teksta). Fin u prvom fragmentu ove priče (odnosno, prvom *zapisu*) ne progovara izravno, nego njegove riječi prenosi pripovjedač: Finove oči *kao da* mu govore (premda najvjerojatnije ne postoje, naglašava) da ga je napisao, prekucao, objavio i ostavio da samuje na nemogućoj morskoj obali, naslonjen na zid *koji je sagrađen da bi postao ruševina* (ibid). Uspostavlja se paralelizam motiva zida iz priče *Fin koji sedi* – refren *Sedim naslonjen na zid i zovem se Fin* prekoračuje granice jednoga teksta i oglašava se u priči druge Basarine knjige. U trećem fragmentu priče refren se dodatno naglašava: *Finu ne mogu ništa. On* mora *uvek sedeti naslonjen na zid i zvati se Fin* (ibid. 65).

3.3. Strukturiranje lika u priči *Osam zapisa o Finovom letovanju*

Pripovjedač ove priče je ponovo Fin – pripovijeda u 1. licu. Bitna razlika između ove priče i prethodnih priča je u gomilanju likova i posljedično – humornih efekata, pri čemu valja istaknuti da je humor o kojemu je ovdje riječ apsurdističkog karaktera. Za razliku od ostalih priča u kojima dominantno figurira Fin (kao pripovjedač i/ili lik), ovdje je riječ o galeriji likova, koji obuhvaćaju, između ostalih, i Reč Gospodnju, grupu arheologa, profesore paleontologije, hebrejskog i sanskrta, prodavače sladoleda, hamburgera, osvježavajućih pića, cigareta i prezervativa, žene, G. Gustavsona, Becketta i Basaru. Ipak, cijela galerija likova ima samo funkciju apsurdističkog pejzaža, u kojem se opet kreće isključivo Fin – jedina razrađena figura. Osobito zanimljiv aspekt karakterizacije lika Fina u ovoj priči jest stupanj njegove samosvijesti: efektnim poigravanjem pojmom *deskripcija* pripovjedač naznačava razvojni put lika Fina, koji slijedi naredbe Reči Gospodnje i odlazi

na ljetovanje, gdje ustanovljuje: *Omnia est descriptio* (ibid. 89). Na kraju priče ustanovljuje da se sve ponavlja *i zato sve treba podvrgnuti dekonstrukciji, mene na pesku, u genitivu* (ibid. 94).

4. ZAKLJUČAK

Analiza statusa lika u Basarinim ranim proznim ostvarenjima (zbirkama priča *Priče u nestajanju* i *Peking by night* te romanu *Kinesko pismo*) pokazuje u prvom redu izostanak stabilne karakterizacije lika. Nestabilnost likova motivirana je igrom asocijacija shizofrenog pripovjedača, čime se podržava nestabilnost žanrovske koncepcije. Likovi su varijabilni, lišeni identiteta i nemaju stabilna vlastita imena.

U romanu *Kinesko pismo* ovakva koncepcija lika omogućava pripovjedačev rad na razdrađivanju romaneskne forme. Glavni lik, koji je ujedno i pripovjedač priče, piše pod nadzorom i prisilom i nije sigurno postoji li kao konstantna jedinka i kakvo mu je ime. Sporedni likovi su nedovoljno razvijeni, što je rezultat težnje da se shematizacijom travestira ozbiljnost tradicionalne romaneskne forme – oni funkcioniraju kao neodređena mješavina akcija bez svrhe i postupaka koji su apsurdni. Glavni lik *Kineskog pisma* ima obitelj, koja donekle podsjeća na obitelj iz psihoanalitičkog obiteljskog romana, u kojemu majci pripada središnje mjesto. Na taj način autorska instanca unosi u ovu pripovjednu prozu realnost koju iz nje želi protjerati.

Analiza principa strukturiranja likova i uspostavljanja njihovih temeljnih funkcija u zbirkama priča *Priče u nestajanju* i *Peking by night* pokazuje igru instancama autora, pripovjedača i lika. U prikazivanju aspekata ovih tekstualnih igara poslužile su četiri Basarine priče (*Zovem se Tmu*, *Fin koji sedi*, *Pet zapisa o Finovom boravku u Pekingu* i *Osam zapisa o Finovom letovanju*). Priča *Zovem se Tmu* ispričana je iz perspektive pripovjedača koji svjedoči vlastito nepostojanje i prokazuje svoju fikcionalnost. Priča predstavlja rečenični niz nabrajanja neizvjesnosti identiteta autora, pripovjedača, lika, čitatelja i samoga teksta. U *Pričama u nestajanju* pojavljuje se lik imenom Fin (u priči *Fin koji sedi*), koji se pojavljuje i u zbirci priča *Peking by night* (priče *Pet zapisa o Finovom boravku u Pekingu* i *Osam zapisa o Finovom letovanju*), kao i u romanu *Kinesko pismo.* Priča *Zovem se Tmu* uspostavlja intertekstualni odnos s pričom *Fin koji sedi* preko lika Fina, koji je u priči *Fin koji sedi* ujedno i pripovjedač. On u toj priči progovara o vlastitoj genezi (poput tmua u priči *Zovem se Tmu*) u koju je uključen i sam tmu.

Priča *Fin koji sedi* uspostavlja intertekstualne odnose preko lika Fina, koji se pojavljuje u dvije priče unutar knjige priča *Peking by night*, kao i u romanu *Kinesko pismo*, a drugi odnos uspostavlja se unutar *Priča u nestajanju* (između priče *Fin koji sedi* i priče *Pismeni*

zadatak iz srpskohrvatskog na temu nesanica). Priča *Pet zapisa o Finovom boravku u Pekingu* donosi drukčije organiziranog pripovjedača – ovoga puta to nije Fin. Pripovjedač promatra Fina i konstatira njegovo poodmaklo nestajanje. Postupak nestajanja ovdje se provodi na morfološkoj razini teksta, kao i u romanu *Kinesko pismo* (tamo lik Fric postaje Fin, pa Fi, dok se ovdje zove F). Karakterističan je svojevrsni refren (*Sedim naslonjen na zid i zovem se Fin*), koji prekoračuje granice jednoga teksta i oglašava se u priči druge Basarine knjige.

Priča *Osam zapisa o Finovom letovanju*, čiji je pripovjedač opet Fin, koji pripovijeda u 1. licu, donosi jednu važnu razliku u odnosu na prethodne priče: likovi se u njoj gomilaju, što dovodi do apsurdnog efekta. Galerija likova ove priče vrši funkciju apsurdističkog pejzaža u kojem je jedina pokretna i razrađena figura lik Fina. Karakterizacija lika Fina je u ovoj priči organizirana na način da pripovjedač naznačava razvojni put ovoga lika – genezu njegove samosvijesti. Tako priča o Finu završava njegovim ustanovljenjem da je sve deskripcija, da se sve ponavlja i da zato sve treba podvrgnuti dekonstrukciji, čime instanca pripovjedača daje direktnu uputu čitanja – kako strategije oblikovanja lika, tako i igre autora i pripovjedača.

LITERATURA

Basara, Svetislav (1985). *Kinesko pismo*. Beograd: Vidici.

Basara, Svetislav (1985). *Peking by night*. Beograd: Prosveta.

Basara, Svetislav (1982). *Priče u nestajanju*. Beograd: Književna omladina Srbije.

Biti, Vladimir (2000). *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Damjanov, Sava (1990). *Šta to beše „mlada srpska proza?“*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Kordić, Radoman (1988). *Postmodernističko pripovedanje*. Beograd: Prosveta.

Milanja, Cvjetko (2000). *Autor, pripovjedač, lik*. Osijek: Svjetla grada.

Stanojević, Dobrivoje (1985). *Forma ili ne o ljubavi*. Beograd: Književna omladina Srbije.

Dubravka Bogutovac

CHARACTER CONSTRUCTION IN SVETISLAV BASARA'S EARLY PROSE

Summary

Based on Barthes's thesis that it is not the plot that is inherent in a narrative, but the character as a proper name, the analysis depicts relationships between such character and other communication instances - primarily the narrator and the implicit author - as in the early prose of Svetislav Basara (short story collections *Priče u nestajanju*, 1982. and *Peking by night*, 1985. as well as the novel *Kinesko pismo*, 1985.) The character is seen as a semiological concept, which is in accordance with Hamon's theses on the intermittent signifier used to present the character in the text. The essential elements of coherence – repeating and stability of the proper name - are not present in Basara's mentioned prose, in which variability, as the fundamental determinant of the character, includes the morphological level of the text, and therefore represents a common procedure for the destruction of the concept of proper names.

The analysis shows the principles of structuring the characters in Basara's early prose, with special emphasis on the characters which are represented in several different Basara's texts: it describes the procedures of playing with the instances of the author, narrator and character, the intertextual relation established through character construction, the function of the chorus which the character "transfers" from one text to the other, as well as semantic shifts caused by changing the narrative perspective.

Jelena Milinković
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

UDC 82.09-31
originalni naučni rad

SUSRETI KULTURA U ROMANU *JEDNO DOPISIVANJE* JULKE HLAPEC ĐORĐEVIĆ I PUTOPISU *NOVI SVET ILI U AMERICI GODINU DANA* JELENE DIMITRIJEVIĆ[1]

APSTRAKT

Uporednom analizom romana *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević (1932) i putopisa *Novi svet ili U Americi godinu dana* Jelene Dimitrijević (1934), rad istražuje kako su dve književnice srpske međuratne književnosti na razmeđi književnog i dokumentarnog diskursa slikale susrete različitih kultura. Pored niza žanrovskih i drugih razlika koje postoje između ova dva dela u radu se pokazuju njihove sličnosti prvenstveno na idejnoj ravni. Razmatra se interesovanje obe autorke za žensko pitanje, poredi njihov odnos prema I svetskom ratu, i ukazuje na neobičnost odabranih hronotopa i ekskluzivitet i atipičnost ovih delâ u kontekstu međuratne putopisne kulture.

Ključne reči: Jelena Dimitrijević, Julka Hlapec Đorđević, međuratna književnost, feminizam, putopis, roman, susret kultura

... i ako sam negde stigao, bilo je iznutra...
M.Mladenović

Roman *Jedno dopisivanje* (Hlapec 1932) i putopis *Novi svet ili u Americi godinu dana* (Dimitrijević 1934) objavljeni su gotovo jedan za drugim: 1932. i 1934. godine. Pored žanrovske razlike – fikcionalni epistolarni roman i putopis – ova dva teksta razlikuju se i po nizu drugih karakteristika, počevši od stila, pa sve do idejnog sloja i opšteg značenja oba teksta. Međutim, i pored niza razlika koje su uočljive, može se pronaći zajednički imenitelj. Karakteristika koju dele očituje se prvenstveno u internacionalnom hronotopu, a na idejnoj ravni u prisustvu elemenata internacionalizma, demokratičnosti i, posebno, feminizma.

Oba teksta su rodno i feministički osvešćena i postavljaju položaj žene i pitanje

1 Rad je nastao u okviru projekta br. 178029 Ministarstva za prosvetu i nauku Republike Srbije, *Književnstvo, teorija i istorija književnosti na srpskom jeziku do 1915.*

ženskosti kao veoma važne teme. Slika sveta koja nam se u oba slučaja nudi data je iz precizno definisanog ženskog ugla. Takođe, način na koji su pisale o svetu i drugim kulturama uslovljen je specifičnim nomadizmom ovih autorki.[2] Multikulturalnost, stečena kroz putovanja i život u inostranstvu, bila je važna komponenta u životima obe autorke, a postala je i jedna od određujućih karakteristika njihovog profesionalnog interesovanja i stvaralaštva.

Komparativno posmatranje *Novog sveta* i *Jednog dopisivanja* podrazumeva konstantno prisustvo svesti o osnovnoj žanrovskoj distinkciji među njima: za razliku od Jelene Dimitrijević, čiji su putopisi zasnovani na njenim realnim putovanjima, Julka Hlapec Đorđević doticaj kultura ostvaruje u fikcionalnom delu, u romanu. Međutim, osnovane pretpostavke o autobiografskoj zasnovanosti romana *Jedno dopisivanje* približavaju fikciju dokumentu, a sa druge strane veze između fikcionalnog i faktografskog prisutna je i u putopisu *Novi svet* Jelene Dimitrijević.[3]

ŽENSKI POGLED NA SVET

Jelena Dimitrijević je književnica poznata po svojim putovanjima i nomadizmu, po putopisima i radoznalosti usmerenoj ka drugim kulturama. Pri tom, posebna sfera njenog interesovanja su žene: način njihovog života i oblačenja, običaji koji se na njih odnose, stepen slobode koju poseduju, (ne)mogućnosti obrazovanja, način na koji se predstavljaju drugima, ponašanje u muško-ženskim odnosima. Celokupno svaralaštvo ove autorke je posvećeno ženi ili kako Slobodanka Peković piše:

> *Ženski princip u književnosti Jelene Dimitrijević je konsekventno i otvoreno zastupljen i to ne samo kao poruka, već i kao pogled na svet. Njen svet je uglavnom nastanjen ženama, njena putovanja ili razgovori posvećeni su ženama, ona se na putovanjima sreće sa drugim putnicama, ona piše za žene.* (Peković 2006: 60)

Pišući o ženi Jelena Dimitrijević ispoljava visok stepen svesti o njenoj subalternosti, o tome da je žena ta koja je *drugi* u kulturi, politici, društvu.[4] Pošavši od sopstvenog okruženja,

2 Jelena Dimitrijević je verovatno jedna od najvećih žena putnica srpske književnosti, a Julka Hlapec Đorđević je najveći deo svog života provela u inostranstvu: tokom studija u Beču, na putovanjima po severnoj, srednjoj i zapadnoj Evropi krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, a nakon udaje u Češkoj, gde je i umrla.

3 Slobodanka Peković ukazuje na manir Jelene Dimitrijević da svoje putopisne tekstove žanrovski obogaćuje uključujući u njih scene koje su čvrsto povezane sa njenim fikcionalnim radovima, stvarajući tako svojevrsnu hibridnu tvorevinu, koja je dominantno dokumentaristička, ali unutar koje se nalaze i drugi žanrovi (v. Peković 2006).

4 O problemima orjentalizma, hibridnosti i subalternosti u delu Jelene Dimitrijević v. Bečanović Nikolić 2011. O viđenju drugog u putopisima Jelene Dimitrijević i načinu na koji to drugo eksplicira i kroz jezik v. Peković 2008.

ona uočene odnose i specifičnosti ženskog položaja sagledava i u drugim sredinama i nastoji da opiše upravo tu *drugost*: *„Sav njen život bio je neprekidna pobuna žene svesne svoje snage da se iščupa iz orijentalnog nasleđa, da pobedi balkanski patrijarhalizam u kojem je žena bila onoliko vredna koliko joj je rod vredeo."* (Peković 1986); ili *„ ... njena iskustva su se bazirala na praksi balkanskog patrijarhalnog sistema, koje je podrazumevao žensku marginalizaciju, podređen položaj u androcentričnom društvu, kao i veoma ograničene mogućnosti za obrazovanje i zapošljavanje."* (Kulauzov 2010: 65) Jelena Dimitrijević je bila prvenstveno zainteresovana za *mistični* Istok,[5] a njena prva interesovanja su okrenuta Turkinjama, gde ju je specifični, *drugačiji* model života ovih žena posebno intrigirao. Zbog toga je još neobičniji način na koji, sa znanjem o *istoku*, piše o *zapadu*, a posebno o položaju žene u zapadnim društvima. Interesovanje za Ameriku i *novi svet*, unutar kojeg je položaj žene početkom XX veka umnogome različit od položaja žene u orjentalnim društvima, usledиće tek nakon I svetskog rata. Jelena Dimitrijević tako poznajući tri paralelna modela upoređuje: ženu Istoka, ženu Zapada i ženu u Srbiji, koja u celosti ne pripada ni prvom ni drugom „tipu". Zbog dobrog poznavanja različitih kultura njen pogled na *novi svet* proizvodi dodatne analogije, paralelizme i komparacije.

U putopisu *Novi Svet ili u Americi godinu dana*, posvećenom boravku Jelene Dimitrijević u Americi odmah nakon I svetskog rata, susret kultura se ostvaruje na najmanje dva nivoa. U samom naslovu Jelena Dimitrijević koristi atribut *novi*, kojim ukazuje i na postojanje starog, tj. na upoređivanje, susret dva sveta kojim se proizvodi ova razlika. Naratorka je strankinja iz *starog* sveta u susretu sa kuturom *novog* koja joj je do tada uglavnom bila nepoznata.[6] Ona posmatra zemlju u koju je doputovala i podrobno analizira njene specifičnosti u rasponu od arhitekture do običaja svakodnevnog života. Najviše njene pažnje se ne zadržava na prirodnim i arhitektonskim osobenostima, već na stvarima koje čine kulturu svakodnevnog privatnog života i na društveno-političkim manifestacijama kakve su izbori i niz (feminističkih) predavanja koja posećuje i podrobno opisuje. Pogled stranca nužno proizvodi komparaciju svoje/tuđe, blisko/strano, koja dovodi do izdvajanja specifičnosti kako američke, tako i sopstvene, u ovom slučaju, srpske kulture. Pored ovog američko-srpskog upoređivanja Jelena Dimitrijević u svoje posmatranje novog sveta uključuje i znanja sa svojih prethodnih putovanja. Tako se na drugom koloseku, preko

5 Jelena Dimitrijević je u svojim radovima pokazala način na koji žive žene u orijentalnim društvima, pre svega u turskim porodicama (*Nove*, *Đul Marikina prikažnja*, *Pisma iz Niša ili o haremima*). Takođe je autorka niza putopisa, među kojima su *Pisma iz Soluna*, *Pisma iz Indije*, *Pisma iz Misira*. Za biobibliografske podatke o Jeleni Dimitrijević v. http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelena-dimitrijevic

6 Odlazak u Ameriku nije prvi susret Jelene Dimitrijević sa američkom kulturom, s obzirom na to da je tokom I svetskog rata dolazila u kontakt sa Amerikankama i Amerikancima. Ipak, ona smatra da je neophodno susresti se sa kulturom i ljudima na njihovom matičnom tlu, jer se tako stvara najkompletnija slika.

znanja koje autorka poseduje, posredno ostvaruje doticaj američke i turske kulture, prvenstveno kroz čestu i vrlo eksplicitnu komparaciju ta dva društva. Tako na kraju poglavlja *Amerikanka*, na primer, Jelena Dimitrijević piše:

> *Od svih žena sa kojima sam se u tuđini družila, najviše me interesuju Turkinje i Amerikanke. Turkinje i Amerikanke! Šta one mogu imati zajedničko? Turkinja je stara istočnjačka žena čak i onda kada sebe zove novom: konzervativna, pasivna, mrtva prošlost, i samo prošlost. Amerikanka bi bila i tada nova kada bi nešto iz koketerije i kaprisa tvrdila da je stara: progresivna, aktivna, živa sadašnjost i – budućnost.* (Dimitrijević 1934: 96)

Putovanje Jelene Dimitrijević u Ameriku je i svojevrsna „feministička istraživačka misija“ (Kulauzov 2010: 65), a putopis je „priručnik za žene“ (Peković 2006: 57) i podrobna analiza feminizma kao pokreta, njegovih aktivistkinja, ali i njegove konkretne implementacije u privatnom životu (za detaljniju analizu ovog aspekta teksta v. Kulauzov 2010: 64 – 70 ili Peković 2006).

Za razliku od Jelene Dimitrijević, Julka Hlapec je prvenstveno zainteresovana za evropsku kulturu, a njen evropocentrizam je vidljiv i u temama njene teorijsko-esejističke delatnosti (v. Hlapec 1935a. i Hlapec 1937) kao i putopisnih radova (v. Hlapec 1935b). Julka Hlapec Đorđević je takođe bila veoma zainteresovana za pitanja koja se tiču položaja žena. Njena esejistička, ali i aktivistička i književna delatnost je veliki i sistematičan doprinos razvoju feminističkih ideja u srpskoj kulturi. Ona je, takođe, autorka putopisnih zapisa u kojima je opisivala svoje kulturne susrete, a koji su objavljeni u drugom delu knjige *Osećanja i opažanja* (Hlapec 1935b). Ovi tekstovi manjeg obima nastajali su krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina prošlog veka i njima se autorka uključuje u putopisnu kulturu međuratnog perioda. Julka Hlapec Đorđević piše o destinacijama kao što su Češka, Slovačka, Francuska, Švajcarska. Svojevrsni odgovor Isidori Sekulić predstavlja njen putopis „Sa Monte Rozom do norveških fjordova“ (Hlapec 1935b: 31–40), a pored Norveške autorka piše i o skandinavskoj Danskoj, što sveukupno predstavlja ne tako uobičajeno interesovanje srpske putopisne književnosti (tog vremena).[7] Zanimanje Julke Hlapec Đorđević za Skandinaviju dolazi preko skandinavske književnosti, prvenstveno preko čitanja Ibzena, na koga referira i u *Jednom dopisivanju* i u svojim esejima.[8] Inače, putovanja Julke Hlapec Đorđević su često inspirisana kulturno-umetničkim činjenicama

7 Poznata je ocena Jovana Skerlića izrečena povodom putopisa Isidore Sekulić o Norveškoj, kao i začuđenost Jovana Dučića njenim izborom zemlje o kojoj će pisati, s obzirom na to da je to zemlja „bez gradova i bez prošlosti“ (v. Gvozden 2011: 68).

8 Ovu vezu primećuje i Vladimir Gvozden (v. Gvozden 2011: 67).

što bitno obeležava hronotop njenih susreta.[9] Svojevrsna intertekstualnost koja se ovako ostvaruje svedoči o vrsti „predrasude“ i predznanja sa kojom putnica odlazi u druge zemlje i kulture. U ovim putopisnim zapisima ostvaruju se složene i tanane veze sa ranije objavljenim romanom *Jedno dopisivanje*, koje ukazuju na žanrovsku polifoničnost romana i dopunjuju niz dokumentarnih žanrova zaogrnutih fikcionalnom strukturom u ovom delu.[10] I dok su kulturni susreti u putopisima Julke Hlapec Đorđević vrlo jednostavni i u izvesnom smislu očekivani, doticaji kultura koji se ostvaruju u njenom romanu su simboličniji. Vrlo ubedljiva literarizacija srednjoevropskih toposa u romanu čini jedan od temeljnih slojeva ove romaneskne strukture.

Poređenjima svoje/tuđe obe autorke dovode u vezu i položaj žene i njenih sloboda, ali i analiziraju opšti stepen sloboda u društvima koja se upoređuju. S obzirom na feministička ubeđenja obe autorke i na rodnu osvešćenost tekstova, primarna komparacija koju prave odnosi se na *žensko pitanje*. Kada govore o američkoj ženi ili o češkoj ženi Jelena Dimitrijević i Julka Hlapec je nužno porede sa srpskom ženom pokazujući sičnosti, a češće razlike (v. Dimitrijević 1934: 72 – 96 i Hlapec 2004: 50). Međutim kompariranja se vrše i na drugim nivoima i bitno su obeležena pogledom na svet naratorki.

ISKUSTVO NARATORKI

U oba dela, u putopisnim beleškama Jelene Dimitrijević i u ljubavnim pismima glavne junakinje romana Marije, položaj i priroda naratorke u velikoj meri determiniše način na koji će određene pojave biti sagledane, kao i odabir onoga o čemu će pisati, Različit pogled na svet – tradicionalan kod Jelene Dimitrijević i moderan kod Julke Hlapec – najbolje dolazi do izražaja pri ukršaju sa drugačijim pogledima i pri iskoraku ka drugim kulturama. Jelena Dimitrijević, tako, često ističe svoju ulogu strankinje, ona se otvoreno iznenađuje nad uočenim stvarima, ukazuje na razlike između sebe i drugih i sebe doživljava kao strano telo u telu grada/kulture koje je posetila. Marija, glavna junakinja romana *Jedno dopisivanje*, ima potpuno drugačiju vizuru, ona želi da bude asimilovana, da dosegne stepen slobode koji vidi u društvima oko sebe, stopljena je sa gradom, bilo da je to Beč, bilo da je Prag. Tako, na primer, u delu teksta koji je posvećen boravku glavne junakinje u Kranjskoj Gori pokazuje se prožetost naizgled objektivnih doživljaja spoljašnjih prizora sa unutrašnjim, psihološkim, emocionalnim. Svi prostori u Marijinoj vizuri dobijaju novo

9 U Švajcarsku, na primer, putuje sa predstavama formiranim na osnovu impersionističkog slikarstva ove zemlje: U Švajcarsku sam pošla s određenim pretstavama i bujnijom maštom nego u ikoju drugu zemlju. Poznavala sam je iz reprezenativnih slika Jirona ... Burnardove dekorative ... divnih pejsaža Biller'a Biel'a Gossa... Studirajući impresionizam , u dušu mi se urezao triptihon Segantina ...“ (Hlapec 1935b: 49)

10 Analiza romana pokazuje prisustvo privatne prepiske, autobiografskog narativa, dnevničkog teksta, elemenata eseja. Pokazivanje intertekstualnih i drugih veza između putopisa i romana podrazumevalo bi detaljnu i širu analizu što prevazilazi okvire ovog rada.

osvetljenje ukoliko su povezani sa njenim susretom sa ljubavnikom, Otonom. Ali i u svim drugim delovima romana u kojima Marija otvoreno govori o svojoj zaljubljenosti i zabavljanju sa muškarcima prostor u kome se nalaze, grad ili predeo, učestvuju u sveopštoj atmosferi ushićenja proizvedenog zaljubljenošću. Na delu je, dakle, višestruka težnja za spajanjem, prožimanjem i postovećivanjem subjekta i okruženja.

Naratorke, takođe, imaju različito početno (životno) iskustvo koje uslovljava drugačije reagovanje na stranu kulturu i bitno uslovljava način na koji naratorke reaguju na strano okruženje. Marija poseduje veliki stepen udobnosti i materijalnu obezbeđenost, a njen pogled na druge uslovljen je time što ona nije samo gošća u drugim kulturama, već piše i o gradovima u kojima živi. Jelena Dimitrijević je pak turista, i to sa determinišućim ratnim iskustvom, koje je i najviše razlikuje u odnosu na junakinju Julke Hlapec Đorđević. Jelena Dimitrijević je bolničaraka iz balkanskih ratova, učesnica I svetskog rata i udovica oficira koji je u njemu poginuo. Svežina strahota koje je doživela, ratno iskustvo, svest o srpskoj ulozi u I svetskom ratu, kao i patriotsko osećanje, koje ni u jednom trenutku nije stavljeno na stranu, obeležavaju vizuru kroz koju Jelena Dimitrijević posmatra Ameriku.

Julka Hlapec je svoju junakinju Mariju modelirala prema sopstvenim interesovanjima, izgrađujući je time kao modernu, oslobođenu, samosvesnu, emancipovanu ženu, koja će u skladu sa svojim osobinama i sa stečenim obrazovanjem analizirati sredinu u kojoj se nalazi. Marija je rođena Vojvođanka, odrasla na bogatom i velikom imanju dobrostojeće porodice svoje majke. Smestivši je prvo u Beč radi studija, a nakon udaje u Prag, Julka Hlapec joj je, slično svom životnom iskustvu, dodelila ulogu strankinje u ovim kulturama. Feministička osvešćenost glavne junakinje utiče na to da je ona veoma zainteresovana za položaj žene i da će ga shodno tome pomno analizirati. Takođe, zainteresovanost za politička pitanja glavne junakinje omogući će autorki romana da prikaže *jugoslovenstvo* u Beču, kao i srpsku *inteligenciju* i studente u Češkoj. Njena osetljivost za socijalne razlike učiniće vidljivim i socijalno-ekonomske nejednakosti između naroda tek stvorene multinacionalne i multikulturalne Jugoslavije: „imućnih“ Slovenaca i „sirotih“ Srba.

U oba dela se prikazuju Srbi u dodiru sa drugim kulturama, a poređenjem sa zapadnoevropskim društvima pokazuje se niži stepen sloboda koje postoje u srpskom društvu. Način na koji se govori o *svojima* u stranoj zemlji podjednako je uslovljen prirodom i životnim iskustvom naratorki. Jelena Dimitrijević slika pripadnike svog naroda u Americi, pokazujući stepen njihove asimilovanosti, kao u poglavlju „Naši u Americi“ (Dimitrijević 1934: 239 – 258), u kojem su grupisani portreti nekoliko najzanimljivijih ljudi iz Srbije koje je Jelena Dimitrijević na svom putovanju srela. Predstava o Srbiji u Americi je tema koja Jelenu Dimitrijević veoma zanima, bilo da istražuje šta Amerikanci o

Srbiji znaju,[11] bilo da im je ona svojim pričama približava.[12] Međutim, predstava o Srbiji je u direktnoj vezi sa prvim svetskim ratom i sa ulogom Srbije u njemu.[13] Delovi teksta koji su posvećeni slici Srba i Srbije u Americi svedoče o snažnom nacionalnom i patriotskom osećanju koje obeležava misao Jelene Dimitrijević, što predstavlja jednu od ključnih razlika između nje i Julke Hlapec Đorđević.

U romanu *Jedno dopisivanje* prikazana je revolucionarna srpska inteligencija u Beču, čime je data veoma zanimljiva i živa slika srpskog aktivizma i delovanja u drugim sredinama. Na drugoj strani, u Kranjskoj Gori, alpskoj varošici novostvorene Jugoslavije, glavna junakinja Marija se nalazi u direktnom kontaktu sa srpskim studentima. Oni su sada, u periodu nakon rata, naslikani potpuno suprotno od oduševljene i revolucionarne bečke mladosti ili praških mladića i devojaka. Za srpske studente ovde se vezuju tuberkuloza i siromaštvo. Inače, čitav deo romana u kome Marija Otonu piše o Kranjskoj Gori, a koji je u velikoj meri, obeležen elementima putopisnog žanra,[14] prožet je slikama siromaštva i bede u kojima dominiraju podaci o lošem stanju puteva, lokalnoj hronici, bolestima.

VELIKI RAT: OBELEŽJE *NOVOG SVETA*

Pitanje rata i sa njim povezano pitanje nacionalnog osećanja ključne su teme na kojima se razilaze ova dva teksta.[15] Nastajali u slično vreme, sa „radnjom“ koja se događa nakon I svetskog rata, tekstovi dve autorke u potpunosti se drugačije određuju prema ovom prelomnom događaju. U putopisu *Novi svet* postoji čitav sloj posvećen evropskom, a posebno srpskom stradanju, kao i analiza slike koja je o Srbiji stvorena nakon rata. Motivacija za odlazak u Ameriku Jelene Dimitrijević je bežanje od traumatičnih (ratnih) uspomena. Prvo poglavlje ovog putopisa u potpunosti je posvećeno refleksijama povodom ratnog iskustva, kako naratorkinog, tako i ostalih Evropljanki koje se na istom brodu nalaze. Opšte iskustvo

11 Prisustvujući jednom od predavanja Jelena Dimitrijević zaključuje da su neki od Amerikanaca veoma neobavešteni o Srbiji, a o njoj govore.

12 U tu svrhu Jelena Dimitrijević daje da se čita jedna od njenih pripovedaka koja prikazuje život u okupiranom Beogradu (v. Dimitrijević: 230).

13 U tom smislu je veoma značajno poglavlje „Poor little Serbia“ (Dimitrijević 1934: 233–238) ili poglavlje „Hotel Ratlidž“ (Dimitrijević 154–167), u kome naratorka između ostalog izjavljuje da je ime Srbije pronela srpska vojska, a da je spski narod postao legendaran (v. Dimitrijević: 158).

14 U ovim delovima teksta prodire i folkloristika, slovenačka, ali i srpska, prvenstveno preko sevdalinki i slovenačkih narodnih pesama. Pored folkloristike, Marija ovde piše i o prirodnim alpskim lepotama, lokalnom stanovništvu, susretima sa drugim turistima, ali i o delikatnim slovenačko-srpskim odnosima. Ovde se pokazuje multikulturalnost novostvorene Jugoslavije unutra koje je putovanje podrazumevalo susret sa drugom kulturom. Putnik – Jugosloven putujući kroz svoju zemlju je istovremeno bio i turista i domaćin.

15 Dok Jelena Dimitrijević ima vrlo izgrađeno i prisutno nacionalno osećanje koje joj u velikoj meri determiniše pogled na svet, Marija se u takvoj vrsti zajedništva ne pronalazi i u svojim pismima piše: *„Godine 1926. održao se u Pragu Svesokolski slet. Nemam smisla za te velike narodne proslave. Previše se čuje huka mašine postavljene od zvaničnih osoba za buđenje patriotskog raspoloženja, otporan mi je zadah znojavih tela i kikot žvakanjem rastegnutih vilica*“ (Hlapec 2004: 40).

evropski žena je obeleženo ratom, te se ono ne pokazuje isključivo kao ratna traumatizacija muškarca, već podjednako i kao ženska trauma. U potpunosti je jasno da se svet u velikoj meri promenio i to ne samo velikim stradanjima koja je rat doneo, već je promena nastupila upravo *susretom kultura*, ali i doticajem dva sveta: novog i starog, američkog i evropskog, kao i procesima modernizacije u svim oblastima. Jelena Dimitrijević se ovakvim odnosom prema ratu uključuje u dominantnu klimu međuratnog perioda.[16] Sa druge strane, junakinja Julke Hlapec Đorđević rat gotovo i da ne pominje, ali glavni lik Oton Šrepan obeležava svoje vreme kao vreme u kome se još uvek „boluje od ratne psihoze" (Hlapec 2004: 33).[17] Objašnjenje za ovu razliku leži između ostalog i u tome što Jelena Dimitrijević u Ameriku putuje neposredno nakon I svetskog rata 1919. godine, dok Julka Hlapec Đorđević prepisku svojih junaka smešta u drugu polovinu dvadesetih godina, kada je vremenska distanca već formirana. Jelena Dimitrijević je još uvek u crnini žaleći poginulog muža, a prikazuje i ostale žene na prekookeanskom brodu kojim plovi u *novi svet*, čiji životi su bitno obeleženi ratom, bilo da su kao i ona u žalosti, bilo da su buduće neveste američkih vojnika koje su tokom rata upoznale. Ovde Jelena Dimitrijević pokazuje u kojoj meri je rat svetskih razmera takođe bio platforma za susret kultura, i proizvođač budućih kulturnih doticaja; u bukvalnom smislu kao sukob ili savezništvo, ali i kao prostor i mogućnost za ostvarenje multikulturalnih, internacionalnih, multikonfesionalnih međuljudskih intimnih, prijateljskih ili ljubavničkih odnosa. Jelena Dimitrijević je značajan prostor na početku svog teksta posvetila upravo ovim budućim „mešovitim" brakovima, skicirajući fenomen novog „posleratnog", a u stvari tek *međuratnog* vremena.

BEČ: OBELEŽJE *JEDNOG DOPISIVANJA*

Novi svet i *Jedno dopisivanje* imaju neuobičajen hronotop za srpsku međuratnu književnost i pružaju sliku i analizu *drugačijih* predela. Jelena Dimitrijević putujući u Ameriku, a Julka Hlapec smeštanjem svojih junaka u različite gradove, Maribor i Prag,[18] ostvaruju internacionalni hronotop. Pišući o putopisnoj kulturi od 1914. do 1940. godine

16 O promenama koje su usled *velikog rata* i formiranja *izgubljene generacije* nastupile u srpskoj kulturi i književnosti v. Gvozden 2011. O odnosu rata i putopisa *Novi svet ili u Americi godinu dana* ovaj autor piše: *„U stvari, putopis Novi svet ili u Americi godinu dana (1934) uokviren je posledicama ratnih zbivanja koje se ispoljavaju u nekoliko ravni. Na prvom mestu je sveprožimajući kontrast između „krvave Evrope" („stari svet") i bogate Amerike („novi svet"); na drugom mestu je činjenica da Jelena Dimitrijević putuje u crnini* (...) *na kraju, ali ne i najmanje važno, razlog za putovanje u Ameriku blisko je povezano s Amerikancima koji su donosili ili slali pomoć Srbima tokom rata (major Frotingem, misiz Mors), a sa kojima se naratorka u više navrata susreće ili u čijim domovima povremeno boravi"* (Gvozden 2011: 96).

17 Oton Šrepan ukazujući na nerazvijenost slovenačkih sela, ekonomske probleme tumači kao posledicu zatvorenosti tržišta motivisnu patriotskim razlozima: „Domaći kapitaliste neće da reskiraju svoj imetak, a tuđi se iz patriotskih razloga ne puštaju u zemlju. Kao što vidite, mi bolujemo, još od ratne psihoze" (Hlapec 2004: 34).

18 Prepiska se dakle odvija na relaciji između Slovenije, unutar tek nastale Jugoslavije i, takođe novonastale, Češke.

Vladimir Gvozden pokazuje kako u prvenstvene sfere interesovanja srpskih putopisaca nisu spadali ni Amerika, ni Srednja Evropa. Kao omiljene destinacije izdvojene su Francuska, Grčka, Italija, kao i zemlje starog Istoka (v. Gvozden 2011: 50–91). U tom smislu su oba dela atipična za srpsku putopisnu kulturu tog perioda.

Roman *Jedno dopisivanje* ima srednjoevropsku geografiju. Pored mesta boravišta junaka Marije i Otona, veoma značajan deo radnje, vezan za njihove studije, odvija se u Beču, a junaci posećuju i Kranjsku Goru, kao i Brno i Bratislavu. Najznačajniji dodiri kulture ostvaruju se u refleksijama glavne junakinje i njenim zapažanjima vezanim za život u Beču i Pragu, kao i u dnevničkom delu teksta koji je posvećen Marijinom boravku u alpskom mestu Kranjska Gora. U romanu *Jedno dopisivanje* tako se izdvaja čitav sloj teksta koji se može označiti kao putopisni, i to deo koji slika Beč (u kontekstu stvaranja jugoslovenstva) i posebno deo koji se odnosi na Kranjsku Goru. Ovakvom geografijom roman *Jedno dopisivanje* predstavlja jedan od malobrojnih tekstova koji daju sliku Beča s početka XX veka,[19] ali i srednjoevropskih sredina, koje nisu bile zastupljene u onoj meri u kojoj su to, na primer, bile Italija ili Francuska.

Beč je u romanu *Jedno dopisivanje* prikazan kao središte slavenstva, a time i središte susreta, kao grad u kome je, između ostalog, bilo moguće da se nađu skromni, prostosrdačni sin alpskog sela i otmena, razmažena vlastelinova kći Vojvodine (v. Hlapec 2004: 21). Marija u svojim pismima piše o ovom gradu, ali ne sa namerom da ga uobičajeno putopisno opiše, da pokaže lepotu njegovih građevina i ulica, već da prikaže intelektualnu atmosferu koja je u njemu vladala. Kulturni život u Beču je ono što je zanima: duh, a ne telo grada. Marija Beč predstavlja kao grad koji je uticao na stvaranje generacije intelektualaca koji su bili nacionalno i socijalno opredeljeni i pokazuje slobodu koju im je Beč davao.[20]

19 Jedan od malobrojnih putopisa posvećenih Beču u međuratnom periodu jeste i putopis Stanislava Vinavera *Beč: staklena bašta na Dunavu* (Vinaver 1999). U pogovoru ovom delu Gojko Tešić, priređivač izdanja, piše da je pisanje o Beču dvadesetih godina podrazumevalo izvesnu smelost (Tešić 1999: 93). Svetlana Slapšak, sa druge strane, takođe primećuje neuobičajenost ovog toposa i u pogovoru romanu *Jedno dopisivanje* piše: *„ ... u srpskoj književnosti između dva rata skoro da nema literarizacije Beča, kulturne sredine koja je bila ključna za oblikovanje svih važnih ideoloških koncepata buduće južnoslovenske države ...“* (Slapšak 2004: 167). Svetlana Slapšak ovo nepostojanje putopisanja i literarizacije Beča kao kulturne sredine tumači svojevsrnom samocenzurom koja je bila uslovljena političko-ideološkim razlozima.

20 Pitanje slobode je važna tema u oba dela koja su predmet analize i u oba dela je često povezan sa feminističkim pitanjima slobode i prava žena. Međutim, ne samo sa tim. Jelena Dimitrijević govori o paradoksima američkog slobodnog društva koje je u velikoj meri prožeto rasizmom i antisemitizmom. Julka Hlapec Đorđević u svom romanu ideologiju slobode izgrađuje na nekoliko nivoa i tematizuje na više načina, a pored simboličnih momenata romana koji ovo pitanje razlažu, problematizuju ili ilustruju ona daje svojoj junakinji da vrlo otvoreno govori o raznim oblicima slobode koji postoje u Pragu, pa tako izdvaja sledeće: „Prag u erotičnim pitanjima najtolerantniji grad Evrope“ (Hlapec 2002: 44), ili na drugom mestu: „Ovde je (u Pragu – prim. J.M) drugo shvatanje seksualnog života. (...) Mentalitet čoveka i žene je mnogo bliži i oslobođen veriga patrijarhalizma. Oni zajedno rade i zajedno uživaju, ne baš vrlo finim i otmenim načinom, ali na cesti ka izjednačenju, ka dostojanstvenijem polnom životu. Kod nas se drži vanbračano materinstvo za sramotu, ovde za peh ili glupost.“ (Hlapec 2004: 46). Pitanje erotskih i seksualnih sloboda je često merilo stepena „oslobođenosti“ konkretnog društva, te su ovakva zapažanja i komparacije u romanu *Jedno dopisivanje* veoma značajni. Marija, kao i Jelena Dimitrijević, ne idealizuje sredinu u kojoj se nalazi, već analizira dvostrukost morala koji uočava.

Beč je, svojom idejom slobodnog društva, u velikoj meri uticao na stvaranje generacije projugoslovenski orjentisanih intelektualaca. U romanu je prikazan kao aktivni princip, kao živo telo, koje učestvuje u aktivnostima ljudi koji u njemu žive, a ne kao masa čelika i betona:

> *Ja ne znam da li je koja generacija bila nacionalnije a ujedno socijalnije raspoložena nego onda naša. Donekle imao je za to velike zasluge sam Beč, ma kako ga naročito ovde sada kudili. Intiman ali nenametljiv, on je sa utanačenom umetničkom tradicijom, nasmejanom dobrodušnošću svog obivateljstva i prirodnom lepotom svoje okolice davao strancu ugodan milieu i osećaj sigurnosti, obezbediv mu ujedno slobodan, nezavisan, vlastitim mentalitetom opredeljen razvitak. Tamo u Beču kovali smo mi Jugoslaviju*.

Marija sa ushićenjem piše o bečkom pozorištu, socijalističkim mitinzima, poseti Petra Karađorđevića i egzaltiranosti mase (*stotine i stotine jugoslovenskih đaka*) koja ga je tom prilikom na bečkim ulicama pozdravljala. U ove njene rečenice pred naletima sećanja i usled uzbuđenja prodire nemački jezik što dodatno svedoči o prirod(nost)i susreta i dubini prožimanja.

*

Komparativna analiza romana *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević i putopisa *Novi svet ili U Americi godinu dana* Jelene Dimitrijević pokazuje naznake modusa i konkretnih literarnih rešenja do kojih su autorke došle tekstualno konkretizujući doticaj srpske kulture i kulture *zapada*. Kontekstualizuja ova dva dela u okvirima srpske međuratne književnosti, ali i u okvirima stvaralaštva svake pojedinačne autorke, pokazuje u kojoj meri se ova dva teksta uključuju u putopisnu kulturu datog perioda, a koliko predstavljaju svojevrsno odstupanje od nje. Važan zajednički element oba dela koji ih ujedninjuje je feministički tok, svojstven obema autorka, njihovim stvaralačkim opusima, pa i ovim tekstovima. Tačke na kojima se ovi tekstovi razilaze, poput prisustva/odsustva ratnog iskustva ili različitog shvatanja patriotizma, pokazuju različite mogućnosti književne obrade iskustva međuratnih godina, ali i iskustva žene u tom periodu. Analiza takođe daje naznake korenspondiranja ovih tekstova sa ostalim delima svake pojedinačne autorke, čime se pokazuje da je kultura susreta i susret kultura jedno od poetičkih čvorišta ove dve književnice.

LITERATURA

Bečanović Nikolić, Zorica (2011). „Paradoksi hibridnosti, orjentalizma (balkanizma) i subalternosti u romanu *Nove* Jelene Dimitrijević". *Knjizenstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*. 1. pogledan 29. januara 2012. URL:
http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=14

Dimitrijević, Jelena (1934). *Novi svet ili u Americi godinu dana*, Beograd: D. Gregorić.

Gvozden, Vladimir (2011). *Srpska putopisna kultura 1914 – 1940*: Beograd: Službeni glasnik.

Hlapec Đorđević, Julka (1930). *Sudbina žene. Kriza seksualne etike,* Ljubljana.

Hlapec Đorđević, Julka (1932). *Jedno dopisivanje*, Beograd: Geca Kon.

Hlapec Đorđević, Julka (1935a). *Studije i eseji o feminizmu*, Beograd: Život i rad.

Hlapec Đorđević, Julka (1935b). Osećanja i opažanja, Beograd: Život i rad.

Hlapec Đorđević, Julka (1937). *Studije i eseji o feminizmu* II, Beograd: Izdanje izdavačke knjižarnice Radomira D. Ćukovića.

Hlapec Đorđević, Julka (2004). *Jedno dopisivanje*, Beograd: Prosveta, drugo izdanje.

Kulauzov, Jovana Reba (2010). *Ženski Istok i Zapad*, Beograd: Zadužbina Andrejević.

Peković, Slobodanka (1986). „Pisma Jelene Dimitrijević", u Jelena Dimitrijević, *Pisma iz Niša o haremima*, Beograd, Gornji Milanovac: Narodna biblioteka Srbije, Dečje novine 1986, str. I-XV, pogledano 29. 02. 2012. URL:
http://karposbooks.com/pisma-jelene-dimitrijevic-pekovic-slobodanka.htm

Peković, Slobodanka (2001). „Putopis – uslovljenost žanra", u *Knjiga o putopisu*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 11 – 26.

Peković, Slobodanka (2006). „Romani i putopisi u stvaralačkom postupku Jelene Dimitrijević", u *Jelena Dimitrijević, život i delo*, Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu, 55 – 64).

Peković, Slobodanka (2008). „Putopisi Jelene Dimitrijević kao mogućnosti viđenja drugog". *Književna istorija*. 134-135: 117 – 135.

Slapšak, Svetlana (2004). „Julka Hlapec Đorđević *Jedno dopisivanje:*odgovor posle sedamdeset godina", u Julka Hlapec Đorđević, *Jedno dopisivanje*, Beograd: Prosveta, 153 – 170.

Tešić, Gojko (1999) „Pogovor" u Stanislav Vinaver, *Beč: staklena bašta na Dunavu*, Beograd: Narodna knjiga.

Vinaver, Stanislav (1999). *Beč: staklena bašta na Dunavu*, Beograd: Narodna knjiga.

Jelena Milinković

PERMEATION OF CULTURAL MODELS IN THE NOVEL *ONE CORRESPONDENCE* BY JULKA HLAPEC DJORDJEVIC AND IN TRAVELOGUE *THE NEW WORLD* BY JELENA DIMITRIJEVIC

Summary

By using comparative analysis of the novel One correspondence of Julka Hlapec Djordjevic (1932) and travelogue New World or in America for a year of Jelena Dimitrijevic (1934), the work explores how these two woman writers of interwar Serbian literature, at the crossroads of literary and documentary discourse, showed cultural encounters. Besides of distinctions in genre and other differences that exist between these two works, paper show their similarity, primarily on the ideological plane. The work discusses the author's interest in both works for women's issue, compares their relationship to the First World War, and points out to the peculiarity of selected chronotope and to the exclusivity of these works in the context of interwar culture travelogue.

Jarmila Hodolič
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.162.4(497.113)"1980"
pregledni rad

ZAČIATKY MODERNEJ LITERATÚRY PRE DETI SLOVÁKOV VO VOJVODINE - 80. ROKY 20. ST.[1]

ABSTRAKT

Osemdesiate roky minulého storočia predstavujú začiatky modernej literatúry pre deti v slovenskej vojvodinskej literatúre. Prítomné je vzdiaľovanie sa od klasických štandardných spôsobov písania, didaktizmus ústupil a na literárne pole sa dostali detský hrdinovia so svojimi samopašnými skutkami a avantúrami mladých hrdinov, najmä chlapcov. Predstavitelia tohto moderného smeru sú Zoroslav Spevák, Tomáš Čelovský a Miroslav Demák. Prichádza ku klasifikácii literárneho stvárnenia postáv na tzv. dievčenskú a chlapčenskú literatúru v závislosti od hlavných postáv v literárnom diele. Toto podelenie je prevzaté od teoretikov detskej literatúry na Slovensku, kde sa už v 60.rokoch minulého st. začalo uplatňovať taká klasifikácia, keď bola aktuálna najmä "dievčenská literatúra", alebo literatúra pre dievčatá. To podelenie sa uplatňuje dodnes. Práca zahrňuje tvorbu a hlavné znaky tvorby predstaviteľov tejto generácie.

Kľúčové slová: detská literatúra, 80.roky min.st, začiatky modernej literatúry, Zoroslav Spevák, Tomáš Čelovský, Miroslav Demák.

Osemdesiate roky sú novou, treťou periodizačnou etapou v dejinách slovenskej vojvodinskej literatúry. Znamenali ustálenie a ďalší posun tých znakov prózy, ktoré u Juraja Tušiaka a Michala Babinku boli vývinovo najproduktívnejšie v 70. rokoch. To, čo v 70. rokoch predstavovala literárna produkcia Michala Babinku a Juraja Tušiaka, to v rokoch 80. predstavovala tvorba Zoroslava Speváka a jeho nástupcu Tomáša Čelovského. Táto generácia pokračovala v tendenciách „tušiakovskej školy", ale s modernejším nasadením. Cez príbehovú prózu zo súčasného života a prostredníctvom spájania tradičných a moderných prvkov sú títo dvaja spisovatelia dnes najbližšie k detskému percipientovi. V procese modelovania svojich postáv sú obidvaja lucídnymi observátormi s hlbokou psychoanalytickou žilkou, majstri v racionálnom narábaní so

1 Ovaj rad je nastao kao deo projekta Ministarstva za nauku i prosvetu Republike Srbije *Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi* br. 178017.

slovami a nadovšetko talentovaní tvorcovia smiechu, ktorý nachádzajú v neočakávaných a prekvapivých situáciách. Na vrchole pyramídy detskej tvorby svojimi knihami *Mastené, paprené, solené...* (1987) a *Mám mušku v oku* (1989) Zoroslav Spevák-Jesenský uzatvára osemdesiate roky. 80. roky neboli síce zastúpené takým počtom diel a autorov ako v 70. rokoch, ale toto obdobie považujeme za vrcholné, lebo vtedy naša literatúra pre deti dostala novú kvalitu a dosiahla svoju kulmináciu. Najviac sa priblížila k detskému čitateľovi najmä cez spoločenskú prózu s dobrodružnou chlapčenskou tematikou.

POÉZIA

V 80. rokoch má prevahu próza. Poézia sa píše tak málo ako nikdy v predchádzajúcich obdobiach. **Anna Majerová** je aj autorkou zbierky básničiek pre deti ***Vodičkové zrkadlo*** (1985), z ktorej vanie optimistický, pozitívny postoj ku všetkému, čo obkolesuje detský svet. Rým, rytmus a dynamika robia tieto verše vtipné, preto bývali často zhudobnené.

Miroslav Demák sa prejavil ako básnik bohatého slova v knihe ***Tchorí chór*** (1985). Demák mal vždy bohatú obrazotvornosť a slovnú zásobu, čo sa prejavilo v jeho autorských rozprávkach a teraz aj vo veršoch, kde sú hlavné postavy hrdinovia ľudových rozprávok.V siedmich cykloch opisuje moderným veršom, slovnou hrou súčasné bystré dieťa s moderným rozmýšľaním, ale vsunul sem aj dve smutné sentimentálne básne, ktoré citovo zapôsobia na dieťa.

Útla knižočka **Pavla Mučajiho** ***Marhuľka, Marka, Miško a kohút*** (1988) patrí k veršovaným rozprávkam s jednoduchým príbehom o hľadaní stratenej knižky, ktorý sa končí šťastne. Veselý tón neudáva iba hra detí, ale aj hra spisovateľa, ktorý zručne narába so slovami a rýmom.

Juraj Tušiak vydal tretiu zbierku básní ***Otčina (***1982). Okrem niekoľkých básní obsahuje už len vlasteneckú a revolučnú poéziu. Len tretí cyklus *Keď je doma moja mama* je primeraný detskému chápaniu lásky ako najväčšej ľudskej hodnoty.

PRÓZA

Roku 1981 vyšla posmrtne **Babinkova** druhá a posledná kniha krátkych próz ***Už aj letíme (***výber z tvorby, 1981*)*, ktorá obsahuje (v časti nazvanej *Kniha prvá*) dvadsaťštyri próz, predtým uverejnených v *Pionieroch* a v *Hlase ľudu*, zatiaľ čo do časti *Kniha druhá* bola zaradená zbierka *Ako rástol Igorko*. Poviedky z prvej časti tohto výberu sa vyznačujú detskou zvedavosťou. Pohybujú sa najviac v rodinnom kruhu a tak potom aj v kruhu rodičov a starých rodičov získavajú nové poznatky, ale v antididaktickej podobe. Najvydarenejšie prózy sú práve tie, v ktorých vystupujú starí rodičia, najmä starý otec. Pre

tieto prózy je charakteristická desentimentalizácia starého otca v poviedkach *Rozprávka o jarmočnom* a *O krivde neslýchanej!* V takejto situácii sa prejavuje Babinkova šikovnosť priblížiť sa moderným spôsobom detskému čitateľovi a podáva opak sentimentality starého otca, ktorý namiesto rozprávania rozprávok o víle a princeznej začne pokúšať vnuka, posmievať a vysmievať sa z jeho očakávania, čo mu rodičia prinesú z jarmoku. Taká huncútska a skutočná postava starého otca predstavuje odklon od klasického stereotypu, ktorý sa prvý raz v slovenskej vojvodinskej literatúre v desentimentalizovanej podobe zjavil práve u Babinku. Odkaz v humoristickej podobe, že sa netreba pomstiť starším, pôsobí sympaticky. Babinka aj v tejto próze nevedel zosúladiť vek hrdinu s jeho skutkami. Tradičné zostávajú láska a prítulnosť vnuka k starým rodičom a opačne. Preto v krátkych prózach Michala Babinku nenachádzame ani zbytočné deminutíva a superlatíva, ale vo všetkých jeho prózach je prítomná irónia, sebairónia a paródia. Narácia je pútavá a vie prekvapiť aj slovnými zvratmi. Babinka je ako autor v texte vedome prítomný. Neustále komunikuje s čitateľom. Niekedy sa línia sujetu narúša. V takých prípadoch retardačné prvky slúžia, aby spisovateľ zdôraznil napätie, podčiarkol kontrasty a usmernil čitateľa, aby si sám niečo domyslel a o veciach uvažoval.

Poslednú zbierku krátkych próz **Anny Majerovej *Chichotačky s Majkou*** (1981) na rozdiel od predchádzajúcich dvoch zbierok, v ktorých sú poviedky heterogénne, tieto "chichotačky" sú komponované na iný spôsob, s hlavnou, zjednocujúcou postavou, ktorú stelesňuje Majka. Pre našu prózu je zaujímavé už to, že sa do názvu diela dostáva dievčenská postava, ktorá svojím rozprávaním pripomína hrdinku širšie koncipovanej poviedky Márie Ďuríčkovej *Majka Tárajka* (1965). V tejto knihe si Anna Majerová už našla svoj vlastný výraz. Odstúpila od "mučajiovskej" spomienkovo-tradičnej i "tušiakovskej" spomienkovo-modernej koncepcie. Táto kniha prezentuje jej vlastné miesto mimo týchto dvoch prúdov. Majerová vnáša do svojej tvorby bohatú obrazotvornosť moderného dieťaťa, šťastný a veselý život so všetkými okružnými reáliami, ktorý je vždy prifarbený humorom. Kompozičnú mozaiku tvorí rozvíjanie príbehovosti, deja, zážitkov, pocitov, úvah, predstáv, detských fantázijných výmyslov. Dynamickosť je ukotvená v každej scéne, detská zvedavosť nemá hraníc. Do bystrého detského vnímania Majky sa dostávajú aj vzťahy medzi dospelými, kamarátmi a ostatným okolím. Kompozícia knihy *Chichotačky s Majkou* predovšetkým konturuje charakter hlavnej hrdinky. Zároveň sa tu opisuje prostredie vnímané očami hlavnej protagonistky, pre ktorú je príznačná (ako aj pre celú tvorbu Anny Majerovej) fantázia a humor bystrého a moderného dievčaťa.

Viera Benková vo svojich ďalších dvoch knihách pre deti ***Lesné príhody*** (1980) a ***Hojdacie kreslo spisovateľa Martina*** (1984) opäť prináša do našej literatúry niečo nové,

a to prostredie, v ktorom sa dej odohráva. Tematika próz pre deti vojvodinských Slovákov je z väčšej časti situovaná do dedinského prostredia, len vo výnimočných prípadoch sa odohráva v mestskom prostredí.Viera Benková svoje dve spomenuté knihy zakomponovala do prostredia lesa, čo nie je celkom bežné pre slovenských vojvodinských autorov pochádzajúcich z roviny. Benkovej prózy sú vlastne autobiograficko-dokumentárne spomienky na detstvo svojich známych a detí, susedov, s ktorými sa stretávala v Slovinsku (dej sa odohráva pri dedinke Črni vrh nad Indrijo). Je to próza o lese, ktorý je tu "hlavnou postavou", o zvieratách a ľuďoch, o vzťahu človeka voči živočíchom a ľuďom a o človekovom vzťahu voči svetu okolo seba a animálneho sveta voči dospelým. V knihe ***Hojdacie kreslo spisovateľa Martina***, ktorá mala byť priamym pokračovaním *Lesných príhod*, sa Benkovej v menšej miere podarilo pohybovať sa v lesnom prostredí. Dej je znova situovaný do lesa na sklonku leta, keď sa do chaty uchýli spisovateľ z mesta, ktorý už vyčerpal všetok materiál na písanie.

V 80. rokoch vyšli dve knihy próz pre deti od **Juraja Tušiaka:** ***Kráľovské rozprávky*** (1981) a ***Čarodejný zvonček*** (1986). V ***Kráľovských rozprávkach*** autor pokračuje v zámere napísať ľudovú rozprávku, kde by mohol naplno uplatniť fantastiku. Tušiak v nich použil metódu možnosti neobyčajných prvkov v obyčajnom svete. Kráľ je vlastne paródiou na kráľa, ktorý nekoná žiadne hrdinské a kráľovské skutky. V duchu ľudových rozprávok aj *Kráľovské rozprávky* sa končia šťastne a vyriešia sa všetky životné trampoty rozprávkových hrdinov. Fantastika a imaginatívny princíp v tejto rozprávke súvisia so skutočnosťou a potvrdzujú pravdu, že medzi reálnym a nereálnym, ako aj medzi realistickou a fantastickou prózou, nejestvujú ostré hranice, ale fantastika sa môže dostať do skutočného života, alebo skutočný život do fantastickej rozprávky. Rovina fantázie a rovina skutočnosti sa medzi sebou prepletajú a dávajú týmto rozprávkam modernú náplň. Aj v poslednej knihe ***Čarodejný zvonček*** (1986) prenikajú neobyčajné prvky do obyčajného sveta. Do skutočného urbánneho prostredia, detského sveta a deja sa zapájajú rôznorodé fantastické predmety a udalosti. Táto útla knižočka by mohla byť krátkou poviedkou. Tušiak sa v nej nedopracoval k vyšším umeleckým hodnotám.Na Slovensku vyšiel aj rozsiahly výber z jeho poézie a prózy pre deti pod názvom ***Zelený zajko*** (1985), lenže táto kniha sa už do rúk autora nedostala.

Na tvorbu Juraja Tušiaka tesne nadväzuje najmladšia moderná generácia autorov osemdesiatych rokov - Zoroslav Spevák a Tomáš Čelovský. Medzi nimi a staršou generáciou Juraj Tušiak tvorí synkretickú podobu spony.

Knižný debut **Tomáša Čelovského** (1958) predstavuje zbierka minipróz ***Rád chodím do školy*** (1984). Sám názov možno chápať v úvodzovkách. Nejde totiž o didakticko-

výchovný zámer. Zbierku charakterizuje tematická rôznorodosť a zaujímavé kompozičné spracovanie motívov. Nekonvenčnými postupmi opisuje školu, hru, lásku, technické veci, zvieratá a pod. Čelovského knihu *Rád chodím do školy* charakterizuje humor, nie však humor prostoduchý a každodenný, ale inteligentný humor bystrého dieťaťa, ktoré si všíma každodenné veci cez vlastnú prizmu pohľadu. Takýto humor privádza až k sebairónii. Čelovského hrdina žije v šťastnom rodinnom a školskom prostredí bez akýchkoľvek problémov. Prózy v tejto knihe sú krátke a dynamické. Hoci motívy školy, rodiny, kamarátov, zvierat sú v literatúre častými témami, Čelovský ich prezentuje svojráznym spôsobom, dáva im špecifickú formu, pričom neraz využíva štruktúru ľudovej rozprávky. Bohatstvo jazyka je najsilnejším znakom štýlotvornej vycibrenosti týchto próz. Takýmto prístupom k tematike a forme Čelovský začal uplatňovať v detskej literatúre 80. rokov nový originálny smer – inteligentnú detskú iróniu, ktorú paralelne s ním pestoval v tom čase aj Zoroslav Spevák Jesenský.

Zoroslav Spevák (1956) sa svojou prvou knihou pre deti ***Malí velikáni*** (1983) pokúsil nevyhranenou, ale novou a zaujímavou formou dostať sa do literatúry pre deti, v ktorej akoby si skúšal svoje schopnosti a možnosti stať sa detským spisovateľom. Táto prvá kniha nie je ešte úplne "spevákovská", ale už v nej naznačuje, že do detskej literatúry vstupuje novou, modernou formou. Kniha obsahuje osem krátkych próz, v ktorých opisuje detstvo významných svetových osobností, ale nie v zmysle ich geniálnosti a poslušnosti, ale práve naopak. Sú to: Herakles, Michelangelo Buonarroti, Frédéric Chopin, Lev Nikolajevič Tolstoj, Mária Curie - Sklodowska, Albert Einstein, Pablo Picasso a Charly Chaplin. V detstve boli títo géniovia ako všetky deti deťmi a nikdy neboli rovnoprávnymi s dospelými. O štyri roky neskôr Spevák (ktorý sa vtedy začal podpisovať aj ako Jesenský) zostavil z dovtedajšej svojej časopiseckej produkcie knižný výber pod názvom ***Mastené, paprené, solené...*** (1987). Vydanie tejto knihy, ktoré odzrkadľuje tvorivý vývin autora od realistických próz spomienkového charakteru s veselými dobrodružnými príbehmi až po nonsens a fantastickosť, ju robí heterogénnou. Dvadsaťjeden poviedok v tejto knihe predstavuje asi polovicu dovtedajšej tvorby Zoroslava Speváka. Sú to veselé a humoristické miniprózy, ktoré možno rozdeliť do troch skupín: dobrodružné chlapčenské poviedky, poviedky zo života zvierat a fantastické poviedky. Už táto kniha naznačuje, že pôjde o nadaného rozprávača, ktorý z imaginárneho uhla vidí všetko, čo je v živote pravdivé a možné. Spevák je spisovateľ krátkej epickej formy, opisuje detstvo ako filmové sekvencie a v dobrodružných prózach hlavnými hrdinami sú samotný autor a jeho družina. V chlapčenských prózach sa autor pohybuje v dedinskom prostredí, v prírode, v ktorej vidí najdokonalejší a najplnší spôsob jestvovania. V očarujúcej prírode sa však odohrávajú

aj "vojny" medzi skupinami chlapcov z dvoch ulíc, lokálny kolorit je presne vymedzený Petrovcom a riečkou Begej, kde si mladí šarvanci našli svoj druhý domov a svoje kráľovstvo. Faktografia je viditeľná a aj samotné prózy nesú pečať autorovho detstva. Prvky fantastiky Spevák vsadil do reálnej situácie, ale postavy a príbehy sú fantastické. Fantastika je najprítomnejšia vo fantastickej rozprávke *Bartolomej Kolumbus v Erdevíku*, čo predstavuje určitú dvojplánovosť diela. Prózy z tejto knihy predstavujú konkatenačný schodík k tretej knižke "smutných" próz v zbierke ***Mám mušku v oku*** (1989). Vo vývinových premenách umeleckého konštituovania a umeleckej diferenciácie a polarizácie sa v chronologickom slede knižných vydaní na najvyššom stupni autorovej vývinovej krivky nachádza práve táto zbierka, ktorá najvýraznejšie profiluje spisovateľskú osobnosť Zoroslava Speváka Jesenského. Deväť mikropoviedok a jedna rozsiahlejšia reprezentujú tieto spoločensko-psychologické práce, ktoré po dobrodružných príbehoch v "mastenej" knihe majú dieťaťu brnknúť aj na city. Mladý percipient sa tak stáva introjekčným príjemcom, ktorý sa viac citovo ako rozumovo stavia voči literárnemu textu tejto knihy. Poviedky v zbierke obsahujú aj zamlčaný didaktizmus, ktorý je skrytý a nenápadný, vyznievajúci v konečnom dôsledku ako odkaz a výchovný cieľ. Zoroslav Spevák Jesenský dáva celkom iný tón a výraz vo vzťahu zviera-človek. Vzťah voči zvieratám zo strany rodičov (ktorí rast zvieraťa chápu prakticky, t. j. jeho rast na začiatku života je predurčený jeho koncom) nemôže pochopiť dieťa. Ďalšie poviedky v tejto knihe nastoľujú široký pohľad v otázke hľadania životných a mravných hodnôt. Téma staroby a samoty, vďačná pre literatúru pre dospelých, dáva aj Zoroslavovi Spevákovi Jesenskému načrieť do vážnej problematiky nedeliteľnosti sveta dospelých a sveta detí, prienik do citového a psychického sveta detí, do vzťahov medzi deťmi a dospelými, kde sa do popredia dostáva kognitívnosť a emocionálnosť. Vo všetkých poviedkach Zoroslava Speváka Jesenského sa nachádza obraz slobodného, sebavedomého dieťaťa v súčasnej rodine, ktoré už premýšľa, pričom neraz odhaľuje aj pokrivené charaktery dospelých. Zoroslav Spevák Jesenský je pokračovateľom "tušiakovsky" orientovanej prózy, navyše sa stal aj priekopníkom nových tendencií v súčasnej próze vojvodinských Slovákov. Nachádza sa na vrchole pyramídy súčasnej detskej literatúry.

Dozvuky národnooslobodzovacieho boja obsahujú v sebe kniha krátkych próz **Anny Dudášovej (**1936) ***Zuzanka*** (1980), v ktorej opisuje dievčenskú hrdinku vo vojnových časoch. Účastníci dianí v Zuzanke rozvíjajú dramatickú akciu, ktorá detskú hru transformuje do vážneho činu. Skutočnosť sa prelína s fantastikou, dedinské deti sledujú vojnové udalosti, pestuje sa u nich cit spravodlivosti a odhodlanosti bojovať proti okupantom.

Aj v knihe **Jána Kopčoka *Chlapci zo salaša*** (1986) je prítomná tematika odboja. Vyšla po časovom odstupe 27 rokov a obsahuje dve prózy pre deti Hostina a Johann.

Tieto poviedky sú písané modernejšie, a aj napriek vojnovej tematike sú hrdinovia-chlapci skutočnejší, hmatateľnejší, nemajú črty a hrdinské skutky, ktoré by sme skôr mohli pripísať dospelým, ale svoj boj proti okupantovi vedú na svoj detský spôsob, s detským šibalstvom a prirodzene. Poviedka Johann je zo všetkých najvyspelejšia s emocionálnym prifarbením a preširuje svoje topografické umiestnenie na susednú dedinu Buľkes a pohľad na nemeckú rodinu, ktorá tiež vo výre vojny stratí dvoch synov, s ktorými hrdina poviedky – autor bol kamarát, čo ich matku Nemku privedie do šialenstva a upevní čitateľa v presvedčení, že vojna krivdí všetkým.

Kniha **Anny Papugovej *Zrkadlo*** (1983) je akoby denníkovým záznamom, ktorý sledoval najzaujímavejšie chvíle zo života dvoch súrodencov. Konkrétny údaj používa ako podnet pre sám dej. Jemný humor je jedným z najkonštruktívnejších zložiek tejto knihy.

V roku 1980 vyšiel výber krátkych rozprávok rôznych autorov z časopisu *Pionieri* pod názvom ***O letnom koncerte***. Obsahuje dvanásť poviedok a je to prvá kniha tohto druhu u nás.

Dramatické texty štyroch autorov Juraja Tušiaka (*Červený medvedík*), Viery Benkovej (*Pusťte basu do rozhlasu*), Miroslava Demáka (*Výsluch*) a Juraja Madackého (*Krakpatrick*) vyšli roku 1985 v knihe ***Štyri hry.*** *Výber dramatických textov pre deti*.

LITERATÚRA

Hodoličová, Jarmila (2011). *Medovník. Chrestomatia slovenskej vojvodinskej literatúry pre deti.* Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum.

Noge, Július (1988). *Literatúra v literatúre*. Bratislava: Mladé letá.

Sliacky, Ondrej (2007). *Dejiny slovenskej literatúry pre deti a mládež do roku 1960.* Bratislava: Literárne informačné centrum

Sedlák, Ján (1972). *Epické žánre v literatúre pre mládež.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo

Stanislavová, Zuzana (1960): *Dejiny slovenskej literatúry pre deti a mládež po roku 1960.* Bratislava: Literárne informačné centrum

Jarmila Hodolič

THE BEGINNINGS OF MODERNS LITERATURE FOR VOJVODINIAN SLOVAK CHILDREN IN 1980´S

Summary

The 1980's represent the beginning of modern writing for children in Slovak Vojvodinian literature. There were changes in the writing norm so didacticism was replaced with moderns mischiefs and adventures of young heroes, especially boys. The representatives of this modern current were Zoroslav Spevak, Tomaš Čelovski and Miroslav Demak. Literature is classified into "boy literature" and "girl literature", depending on the main characters in the book. This division was adopted from the theoreticians of children's literature in Slovakia, where it was first applied in the 1960's, when "girl literature", i.e. literature for girls, was particularly popular. This division is present even today. The paper describes the literary opus and the main characteristics of the writers of this generation.

XII

SUSRETI KULTURA U KNJIŽEVNOSTI

Драгиња Рамадански
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УДК 821.161.1.09
стручни рад

ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ У СВЕТЛУ РУСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

САЖЕТАК

У раду се разматрају три тзв. *хора* руског класицисте Александра Сумарокова, који нуде широку лепезу вредносних односа према иностраним културним иновацијама. У прва два хора користи се глосолалија, а у трећем ironични реторички обрт. Рекли бисмо да опсег ових захвата није толико критика иностране колико самокритика сопствене културе, којој прети опасност слепе имитативности односно уплив мрачних и нихилистичких културолошких утицаја.

Кључне речи: Александар Сумароков, Катарина Велика, вестернизација, зло, охолост, ксенофобија, ксенофилија, глосолалија, бинарност.

Александар Сумароков, уграђен у темеље одоцнелог руског шекспиризма, у својој лирици преферирао је жанрове у сатиричном и пародичном кључу. Руковет такве, жанровски апартне, лирике објављена је у брошури *Торжествующая Минерва* 1763. године, поводом крунисања Катарине Велике.

Овом приликом разматрамо три тзв. хора из ове колекције. *Први Хор упућен охолости,* представља полилог са злом самим, недокучивим, отпадничким и баналним. *Хор упућен наопаком свету* решава задатак суочавања са ондашњим западњачким културолошким моделом. *Други хор упућен наопаком свету* такође се уклапа у ракурс културолошке имагологије. Овога пута, међутим, у иностранству је све боље него код куће: хор похвално портретише стратусе иностране културе. Тако су се крајносне бинарности, које одликују руску културу, среле, оцртавши пун круг: од ксенофобије до ксенофилије.

Русија је у својим најбољим цивилизацијским моментима склона да ослушкује саговорничке реплике, и више од тога, да се великим делом свога бића емпатички идентификује са њима. То је, наравно, неоспорни квалитет једне културе. А да то није наметнуто и фингирано, већ иманентно, изворно и искрено, као да жели да

посведочи и Сумароков, песник из ере протомодернизације Русије, у контексту једне од њених вестернизација, када се, вољом цара-реформатора, средњовековна Русија преобразила, и наставила да се преображава, почев од својих државотворних темеља па све до највиших спратова – уметности.

Усред рационализма и дириговане просветитељске поетике средине 18. века, која се ослањала пре свега на контактно усвајање западњачких књижевних програма, њихово превођење и имитовање, адаптирање и русификовање, јављају се и горепоменута полемичка делца, у упадљиво ексцентричном кључу, који више доликује смелом барокном искораку спочетка века.

Први хор, *Хор ко гордости*, у озрачју мефистофеловског мотива, чине две секстине, чији први стихови се римују («Охолост и сујету измисли враг» према «Сатану због охолости збацише с неба») не без извесне апокрифне духовитости (*бес* према *небес*), док осталих пет стихова представљају идентичну рефренску целину, базирану на заумној звучности.

Гордость и тщеславие выдумал бес.

Шерин да берин, лис тра фа,
Фар, фар, фар, фар, люди, ер, арцы,
Шинда шиндара,
Транду трандара,
Фар, фар, фар, фар, фар, фар, фар, фар, ферт.

Сатана за гордость низвержен с небес.

Шерин да берин, лис тра фа,
Фар, фар, фар, фар, люди, ер, арцы,
Шинда шиндара,
Транду трандара,
Фар, фар, фар, фар, фар, фар, фар, фар, ферт.

Ако је по среди „говорење у језицима“, ова необична вокализација, налик говору или језику, има спиритуалну етиологију, представља слављење Бога и не захтева тумачење. Ради се о анђеоском језику, чије порекло је божанско: пред нама је непојмовна молитва, где песник наступа као мистагог. Међутим, постоји могућност,

а њу нам сугерише наслов песме, да овде глосолалија није дар, већ казна, коју Бог шаље на охоле људе. Сетимо се да су градитељи куле Вавилонске кажњени пометњом језика, „да не разумеју један другог шта говоре“.

Непознати лингвистички код рефрена Сумароковљеве песме (са својим аграматизмима, неологизмима и ритмички репетитивном организацијом) може представљати и регресију у забран подсвести. У том случају рефрен је врста илузорног говора у коме се изражава оно што се иначе не сме изразити, чист енергетски механизам, супституте директне акције.

Мада се Сумароков овде понаша као молитвени вођа у трансу, могуће је да ипак користи и семантичке капацитете изговореног, например речи *ферт.* То је назив слова староруске азбуке, које се, уз некадашњу ортографску алтернацију са словом фита**,** употребљава и данас. Оба ова словна назива, највећма због своје графеме - овал са хоризонталном односно вертикалном цртом - генеришу извесну непристојност када се односе на мушкарца.

По мишљењу В.В. Виноградова (књига *История слов,* објављена у целини тек 1994. године, равно четврт века после смрти научника) на делу је семантичко-асоцијативне веза за немачком речју „fertig“, чијом субстантивацијом добијамо реч са значењем заводник, кицош. Излази да *ферт* из Сумароковљеве песме није друго до колевка неког будућег злодуха - Оњегина, Печорина, Чичикова. То се уклапа у још неистражену, окултистичку, примену глосолалије (*шерин да берин* су заумне речи које су се у блиској редакцији сретале у екстатичним песмама руских мистичних секти).

У оближје вештичарења доводи нас и синтагма *лис тра фа***,** поготово ако смо читаоци Виктора Пељевина, и његовог романа *Священная книга оборотня*, где је протагониста мрачних културолошких сила управо лисица, односно травестији склона проститутка. Њен главни клијент-флагелант зове се исто као негоцијант Чичиков, Павел Иванович, уз чије име стоји одредница *делец,* која се римује са *подлец*.

Виктор Пељевин је у разговору поводом своје књиге *Диалектика переходного периода, Из ниоткуда в никуда*, изразио (и поставио на свој сајт) мишљење да се «на нивоу суштине у Русији заправо никада ништа не мења. Дешава се нешто друго – у госте нам долази један те исти мали злодух, који се костимира час у комесара, час у трговачког путника, час у бандита, час у безбедњака. Главни задатак тог малог злодуха је да вам баци прашину у очи, и увери вас да се ствари коренито мењају, док се у ствари мења само његов костим. С те тачке гледишта историја Русије је просто

историја моде« (Електронски извор, превод Д.Р.).

Руска књижевност се маестрално бавила сликањем суштине и преобука управо тог јунака. Највећи руски песници изводили су га на просценијум и под његовим правим именом (демон Љермонтова, ђаво у *Браћи Карамазовима*, црни човек у истоименој поеми Јесењина, професор црне магије у *Маестру и Маргарити*, мочварно попче Блока и Ремизова) или у еуфемистичком обличју престоничких или провинцијских дендија.[1]

У свом чувеном *Писму председнику* (Вацлаву Хавелу), објављеном у *The New York Review of Books* 1994, надовезујући се полемички на источно-европску русофобију, као и на културолошку флоскулу о Индијанцима и каубојима, и на то ко на кога треба да личи, Јосиф Бродски сматра да „та врста говора приличи неискуснима и демагозима који воде послове индустријских демократија“ али никако онима „који познају тајне људског срца“. Зло представља „слом хуманости“ и „антрополошко посрнуће“ независно од тога ко или шта га је изазвало. Тражити узрок зла споља, у Другом, представља, по Бродском, тек могућност малограђанске моралне утехе. Уместо тога песник препоручује – поглед у огледало. (Парафраза и превод Д. Р. према електронском издању поменутог *Писма*).

У чудесном дослуху са овом констатацијом, у глосолаличкој бујици Сумароковљеве песме, плута зато и барка јасно артикулисане лексеме *људи*, зацело у вокативу послепотопног дозивања, на крају једног и на почетку другог, «непосрнулог» човечанства...

Однос речи и културе на свој начин проблематизовао је Осип Мандељштам у есеју *Реч и култура* (1921). Али, док су класициста Сумароков и постмодерниста Пељевин помало цинични, Мандељштам је, са свог акмеистичког полазишта, нужно оптимистичан:

„Данас је на делу права глосолалија. У свом светом заносу песници говоре језиком свих времена, свих култура. Ништа није немогуће. Попут собе самртника,

1 Немојмо занемарити чињеницу да руска књижевност познаје и конфликтну културолошку имагологију. Дисфемична дискредитација Другог била је специјалност Николаја Гогоља (који је, скоро на нивоу општег места, сваког странца поистовећивао са црним ђаволом). Патроним кројача Петровича из *Шињела* као да је повезан са Петром Великим, којега је руски народ дуго сматрао нечастивим, јер је силом обукао Русе у прекоморско рухо. Док седи у задимљеној просторији, скрстивши ноге „као турски паша“, кројач погледу муштерије излаже свој нокат на нози, „налик корњачином оклопу“. Вештац из *Страшне освете* братимио се, ни са ким другим, већ са Љасима. И *homo sovieticus* је испод пешева западњачких капута умео да уочи репове и копитанца... На првим страницама романа Булгаковљевог романа *Маестро и Маргарита*, Московљани овако описују Воланда: „На изглед - четрдесет и кусур година. Уста некако крива. Глатко избријан. Бринет. Десно око црно, лево због нечега зелено. Обрве црне, али једна виша од друге. Речју – странац“. Превела Злата Коцић.

отворене за сваког, тако су и врата старог света широм отворена пред намерницима. Дођите и узмите. Све је постало заједничка својина. Све је доступно: сви лавиринти, све ризнице, сви тајни пролази. Реч је постала стогласна свирала, коју озвучује истовремени дах свију векова.“ (Електронски извор, превод Д. Р.).

Сумароковљев *Хор упућен наопаком свету* (1763) решава културолошки задатак суочавања са просторно (а не временски, или онтолошки) удаљеним светом, тачније са ондашњим западњачким културолошким моделом. И овде се говор о Другом своди на глосолалију, али у сатиричном кључу, уз напомену да се ради о озбиљној критици „прекоморских порока“.

Соловей, давай и ты оброки,
Просвищи заморские пороки.
За морем, хам, хам, хам, хам, хам, хам.
Хам, хам, хам, хам, за морем, хам, хам, хам.
За морем, хам, хам, хам, хам, хам, хам.
Хам, хам, хам, хам, за морем, хам, хам, хам.
За морем, хам, хам, хам, хам, хам, хам.

Ова имагологија Запада представља лајање псића који се управо вратио из иностранства, и састоји се од тридесетак *хам* у реченично-стиховној интонацији. Посебно узев, тај слог гради једносложну реч *хам*, која на руском значи грубијан. Презентовање путописно-сатиричног дискурса као лајања и то пригодом крунисања владарке иностраног порекла, може се разумети и као нека врста нужне одбране од туђинског уплива, која је свесна своје ирационалне и нагонске компоненте, жигосане још од времена културног полигона Нојеве барке (где се трећи, антикултурни Нојев син звао се Хам).

Значи ли ово да је руска култура ипак помало ксенофобична? Као зеца из шешира, на видело извлачимо и *Други хор упућен наопаком свету*, објављен у првим постхумним сабраним делима Сумарокова (изд. Н. И. Новикова, 1781. године). Пошто га нема у наведеној брошури из 1763. године, у литератури је постојало мишљење да његов аутор и није Сумароков.

Било како било, песма се уклапа у ракурс културолошке имагологије, која црпи своје слике из полисемије речи *наопак*, која значи супротан али и изопачен. Песнички еленхус, који обухвата стотинак стихова, похвално портретише на десетине социјалних и културолошких слојева иностране културе, и заправо представља

критички аутропортрет сопствене. Тамо, преко мора (реч *прекоморје* је поменута педесетак пута) не тргује се људима, села се не губе на картама, са сељака не деру кожу, попадије не носе драгуље, дечаци и девојчице похађају школу, писари умеју да пишу, мисли писаца су јасне, критика није злонамерна, јаки не киње слабе. У иностранству нема охолости, ласкања, подлости, лажи, безакоња, сребролубља, пијанства, проституције ни криминала.

Да неко не би помислио да је све тако једноставно, има ту и песничких трикова лукавога Сумарокова. Песникова тирада у финалу је усмерена против слепе имитативности иностраних образаца. У том и таквом иностранству сви, наиме, раде и труде се на ползу отачаства, матерњи језик се не презире, већ се презиру незналице које пуне главу страним речима. Тамошњи сељаци вреднији су од овдашње господе, «боље су и њихове нечешљане коврџе од овдашњих балвана у перикама».

Там язык отцовский не в презреньи;
Только в презреньи те невежи,
Кои свой язык уничтожают,
Кои, долго странствуя по свету,
Чужестранным воздухом некстати
Головы пустые набивая,
Пузыри надутые вывозят.
Все люди за морем трудятся,
Все там отечеству служат.

У богатом и разноврсном спектру дефинисања и самодефинисања руске културе, увек се инсистирало на извесним бинарним крајностима (*икона* и *секира* Џејмса Билингтона, *ксенија* и *химера* Лава Гумилева) које су се отварале ка бескрају, и на крају уливале једна у другу. Рекли бисмо да савремена Русија управо живи благословени тренутак освешћености и луцидности.Тако су се оне опречне бинарности које одликују руску културу, и које једна другу подупиру, изнова среле. То није друго до много пута препознато јединство супротности: исток-запад, седеоци-номади, пагани-хришћани, шума-степа, река-море, ловци-сточари, господар-слуга, Обломов-Штолц, револуција-контрареволуција. Вечита дволикост, двоверје, двовлашће...

Сазвучно томе, и у харизматичном песнику руског класицизма, Александру Сумарокову, имамо својеврсног, помало мушичавог, заговорника тезе да будућност зависи од човекове спремности да надилази границе властите културе. Тако схваћен

интеркултурализам није пука замена једног облика мишљења другим, већ могућност различитих култура на једном простору. Размишљамо ли пак у складу са нашим временом, метаутопијски, можемо са своје стране додати: ако не баш на нашој планети Земљи, оно бар у нашим главама.

ЛИТЕРАТУРА

Bilington, Džejms (1988). *Ikona i sekira. Istorija ruske kulture, jedno tumačenje.* Beograd: Rad.

Brodsky, Joseph (1994). *The Post-Communist Nightmare: An Exchange* http://www.nybook.com/articles/archives/1994/feb/17 05. 04.2011.

Булгаков, Михаил (2003). *Маестро и Маргарита*, Београд: Рад

Виноградов, В.В. *История слов*, http://slovari.ru/default.spx?s=0&p=3071 10.04.2011.

Гумилев, Лев (2001). *Этногенез и биосфера Земли*. Санкт Петербург: Кристалл.

Зексл, Мартин (2011). „Зоран Константиновић у разговору“. Нови Сад: Поља, 468: 41-90

Кондаков, Игорь (2003). *Культурология, история культуры России*, Москва: Омега-Л

Дмитријева, Л.Н. (2007). *Портрет маленького человека в повести Н.В. Гоголя Шинель* http://www.mineralov.ru/dmitrievsk4.htm 11. 03.2011.

Мандеыштам, Осип (1921). *Слово и культура* http://www.silverage.ru/poets/mandel/mand_sl_cult.html 20.03.2011.

Пелевин, Виктор (2007). *Священная книга оборотня*, Москва:Эксмо

Пелевин, Виктор (2008). *История России – это просто история моды***,** интервју на пишчевом сајту http://www.pelevin.nov.ru/interview/o-gaz/1.html 01.04. 2011.

Сумароков, Александр (1957). *Избранные произведения,* Ленинград: Советский писатель

Draginja Ramadanski

INTERCULTURALITY IN THE RUSSIAN LITERATURE

Summary

Alexander P. Sumarokov, built in the foundations of the delayed Russian Shakespearism, in his lyrics preferred the genres in satirical and parodical style. A handful of these specific pieces, published in 1763 on the occasion of the coronation of Catharine the Great, we estimate as a penetrating experiment in the context of the masked and ambiguous culturological addresee. This time we are considering three so called *choirs* from this collection. The first *Choir Directed to Arrogance* represents polilogue with evil itself, obscure, banal and disloyal. *The Choir Directed to the Reversed World* solves the culturological task of confronting the western cultural model of that time. The discourse about the Other is reduced to glossolalia but in a satirical key. The word *overseas* is mentioned for fifteen times. *The Second Choir Directed to the Reverse World* also fits the aspect of imagology. This time, however, everything is better abroad than at home: the poem portraits praiseworthily the strata of foreign culture and in fact represents the critical autoportrait of one's own culture. In that way the extreme binarities, which characterise the Russian culture, met themselves, closing a full circle: from xenophobia to xenophilia.

Ivana Janjić; Carmen Cerasela Darabuş
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

UDC 393.9:2(498)
originalni naučni rad

MERRY CEMETERY – CIMITIRUL VESEL

ABSTRACT

Cimitirul Vesel este un cimitir din localitatea Săpânța, județul Maramureș, faimos pentru crucile mormintelor viu colorate, picturile naive reprezentând scene din viața și ocupația persoanelor înhumate. Pe unele cruci există versuri în care sunt amintite, deseori cu nuanțe umoristice, persoanele respective. Ineditul acestui cimitir este diferențierea față de majoritatea culturilor popoarelor, care consideră moartea ca un eveniment foarte solemn. Caracterul a acestui cimitir este pus în legătură cu cultura dacilor, a căror filosofie era bazată pe nemurire și pe considerația că moartea era un motiv de bucurie, persoana respectivă ajungând într-o altă viață, mai bună.

Cuvinte-cheie: tradiție, relația creştinism/precreştinism, filozofia morții, practici funerare.

Relația omului cu momentele fundamentale ale vieții – naşterea şi moartea – este diferit conturată în diversele culturi, privite la nivel macro- ori microsocial. Simbolistica, deşi aparent presupune o hermeneutică complicată, este accesibilă nouă, pentru că utilizăm şi interpretăm simboluri în fiecare zi. Comunitățile dezvoltă a filozofie personală în relaționarea cu universul, în funcție de istoria mentalității căreia îi aparține și de interacțiunile sociale din viața cotidiană. Cimitirul Vesel din Săpânța, Maramureş, județ aflat în nord-vestul României, reflectă o astfel de reprezentare, în care moartea nu constituie un final dramatic, ci o consecință a unui mod de viață, o etapă firească, un accident tragic – dar tragismul nu este dat de moartea în sine, ci de natura ei. Este important să luăm în considerare puterea fascinantă a simbolurilor de a recunoaşte şi marca evenimente şi ocazii majore ale vieții, ce oferă o atenție specială rolurilor comemorative.

"Se adresează potențialului acestora de a explora relația dintre lumea fizică și metafizică, de asemenea luand in considerare capacitatea lor de a transmite, reflecta și conecta elementele celor două entități. Atenția este indreptată către sensul in care simbolurile pot fi înțelese in relație cu arhetipurile platoniciene şi către potențialul lor de transmitere a esenței unei idei in forma cea mai pură. Puterea conexiunii simbolurilor este de asemenea

un subiect atins, la fel ca şi abilitatea lor de a rafina şi comemora indeosebi experiențele şi memoria individuală sau colectivă" (Lombard 2009:53).

Crucea este un astfel de element simbolic, care-şi subsumează, în funcție de cultură şi de memorie colectivă, un alt set de simboluri. Prezentă încă din antichitate, în civilizațiile egiptene, cretane şi chinezeşti, ea are legătură cu simbolistica cifrei patru" şi cu elementele de intersecție care coincid cu ideea de centru: "Arătând spre cele patru puncte cardinale, crucea este mai întâi baza tuturor simbolurilor de orientare, la diferitele niveluri de existență ale omului" (Chevalier, Gheerbrant 1995: 395).

Regiunea Maramureş sau "denumirea istorică de Maramureş, situată la extremitatea septentrională a teritoriului daco-roman, se constituie din punct de vedere geografic dintr-o bunecunoscută depresiune intracarpatică, se întinde chiar şi dincolo de actuala frontieră românească de stat" (Mazzoni 2002:530).

Legenda spune că atitudinea veselă în fața morții era un obicei al dacilor, care credeau în viața veşnică, iar moartea pentru ei era doar trecerea spre o altă lume. Ei nu vedeau moartea ca pe un sfârşit tragic, ci ca pe o şansă de a întâlni zeul suprem al imaginarului divin dacic, Zamolxe. Populația din Maramureş a conservat, în memoria colectivă, concepția potrivit căreia moartea nu este privită cu spaimă sau dispreț, ci considerată un act firesc de integrare în lumea de dincolo.

Imaginea 1. Detaliu la întrarea în Cimitirul Vesel – Săpânța 2012; foto: Colecția Ivana Janjić

"Satul Sâpanța, situat aproape la confluența cursului de apă omonim cu Tisa, are o populație de circa 3500 de locuitori, în majoritate românească, şi este aproape echidistant față de satul Remeți, la vest, cu o populație ucraineană, şi de Câmpulung la Tisa, la est cu populație maghiară" **(**Mazzoni 2002:530). Jan Turec scrie că acest *sat a*re 5000 *locuitori* şi din punct de vedere geografic nu este diferit de alte sate în această parte României (Turek 2011:77).

Este o lume organizată similar cu a noastră, unde strămoşii perpetuau aceeaşi organizare şi îndeplineau aceleaşi funcții, practicând aceleaşi îndeletniciri. De aceea, riturile funerare se desfăşurau precum banchetele, cu veselie şi împăcare sufletească. La moartea celor "nelumiți" (tineri necăsătoriți) se organizau nunți şi petreceri. Periodic, în cimitirele satelor îşi dă întâlnire întreaga comunitate, la "Sărbătoarea morților", prilej cu care se aprind lumânări şi se consumă alimente şi băuturi oferite peste morminte, dovedind încă o dată că între lumea celor vii şi lumea celor morți se aşază un prag firav, abia perceptibil. Tributare creştinismului, concepțiile despre lume şi viață ale Europei secolelor XX-XXI au asimilat şi păstrat obiceiuri precreştine, îmbogățind conținutul filozofico-religios al ritualurilor, depăşind, astfel, dogmele rigide care nu pot încorseta viața reală.

Imaginea 2. Cimitirul Vesel din Săpânţa – Săpânţa 2012; foto: Colecţia Ivana Janjić

Crucile din lemn de stejar sculptate şi pictate au fost realizate pentru prima dată în 1936 de către meşterul popular Ion Stan Pătraş.

"Născut la Săpânța în 1908 dintr-o veche familie din sat, rămas orfan de tată, căzut în primul război mondial a desfăşurat mai multe activități legate de prelucrarea lemnului; de la tăiat păduri până la profesor în Şcoala populară de artă, unde a format numeroşi elevi tâmplari. Începând cu jumătatea anilor '30 maestrul care-şi cunoştea bine meseria, încât a creat bogate portale sculptate caselor din sat şi din împrejurimi, începe sp sculpteze cruci de morminte şi să le picteze" (Mazzoni 2002:531).

"Pătraş cioplea porțile monumentale care fac mândria gospodarilor maramuşeni în multe sate din jurul Săpânței şi cruci pentru cimitirile din sat. Din dorința de a-şi mulțumi clienții, a început, la un moment dat, să le picteze spre a le feri de intemperii şi a le face să dureze mai mult" (Golopenția 2006:1864).

Deci povestea este creația artistului popular. Pătraş este sculptor, pictor şi poet în acelaşi timp. A introdus, rând pe rând, pe lângă numele, data morții, o scurtă frază şi "anumite cuvinte rostite de mortul însuşi" (Mazzoni 2002:531). Creativitatea lui Pătraş a scos la iveală această monumentală şi renumită operă de artă. Artistul a creat sute de cruci din lemn inscripționate în stilul său caracteristic. Tradiția a fost continuată, din 1977, de către Dumitru Pop zis şi Tincu, unul dintre ucenicii meşterului.

Căci ideea lui Ion Stan Pătraş, devenită instituție şi perpetuată ca atare la Săpânța şi după moartea acestuia, marchează, aşa cum se întâmplă în general în cultura populară, capacitatea de a anima într-un mod nou elemente ale unui sistem de gândire şi expresie pe care l-a împărtăşit[...](Goloponția 2006:1864).

Materialul folosit pentru cruci este lemn de stejar, inscriptat manual după ce a fost tăiat şi uscat. În partea de sus a fiecarei cruci există un basorelief cu o scenă din viața celui decedat. Scenele sunt simple, aducând din trecut elemente din viața locuitorilor satului şi prezentând un aspect relevant din viața fiecaruia. Ele prezintă femei torcând lâna, țesând covoare sau făcând pâine, bărbați care taie lemne sau ară pământul, păstori cu turmele, lucrători în lemn, lăutari şi multe alte ocupații. Cimitirul a devenind un muzeu în aer liber de natură unică şi o atracție turistică. După ce crucea este sculptată, ea este pictată de obicei cu un fundal albastru - "Albastru de Săpânța". Crucile surprind anumite momente din viața celui ce se afla înmormântat în locul respectiv, acesta fiind adeseori însoțit de elemente din universul său cotidian (animalele, casa, bunurile dobândite sau obiectul muncii), personajele fiind în mişcare (lucrând pe câmp, mergând la şcoala, la razboi, lucrând în curte sau în casa, femeile sunt reprezentate ocazional cu copii in brațe. Scenele din viața defunctului, culorile la care a recurs în mod firesc au fost cele pe care le vedea în jur, pe icoanele pe sticlă, pe țesături, în special pe covoare: roşu, galben-portocaliu, verde mohorât, negru şi alb. Aceste scene sunt simple, aducând din trecut viața locuitorilor satului şi prezentând un aspecte

relevant din viaţa fiecăruia.

Imaginea 3. Cimitirul Vesel din Săpânţa – Săpânţa 2012; foto: Colecţia Ivana Janjić

"Culoarea care s-a impus din capul locului a fost albastru şi, spre deosebirede criticii de artă, nu la mănăstirile pictate din nordul Moldovei, cu cele şase sai şapte tonuri de albastru nemaivăzut care o singularizează şi o înnobilează pe fiecare, ci la casele vechi transilvănene, albastre ca sineala, muruite de femei cu mâna pe dinăuntru şi pe dinfară" (Golopenția 2006:1864).

La nivelul textului prezent, nicio cruce nu e terminată fără o scurtă poezie, câteva rime simple, între 7 si 17. Epitafurile sunt sincere, spontane şi scrise la persoana I, cu numeresoase elemente de limbaj popular, regional, mesaje adresate de persoana decedată celor care trăiesc. Stilul este liric, dar satira se găseşte frecvent în sclipirea jucăuşă a rimelor. Fiecare poem conține numele celui decedat, precum și un aspect esențial din viața respectivei persoane. Un epitaf celebru în Cimitirul vesel este:

Sub aceasta cruce grea
Zace biata soacra-mea
Trei zile de mai traia
Zaceam eu si cetea ea
Voi care treceti pa aici
Incercati sa n-o treziti
Ca acasa daca vine
Iarai cu gura pa mine
Da asa eu m-oi purta
Ca-napoi n-a inturna
Stai aicea draga soacra-mea

După religia creştină, sufletul primeşte o judecată numită particulară, un fel de autojudecată, în care sufletul îşi dă singur pedeapsa sau primeşte răsplată după caz şi apoi aşteaptă sfârşitul lumii la judecata viitoare. "*Această judecată particulară este zugrăvită în* "*Cimitirul vesel" şi după cum un proverb românesc spune* "*Ce face omul cu mâna lui..." şi cimitirul arată rezultatul prin crucile unde apar faptele defunctlui ca o carte de vizită cu care sufletul merge la judecată" (Mocanu 2003:862).*

Motivele geometrice sau florale, cu brâiele şerpuite şi soarele sau luna pe care le sculptase pe porți, meşterul le-a gravat şi pictat pe cruci.

Mai mult decât o moştenire celtică, Cimitirul Vesel prezintă *cultura tradiţională românească* şi arată o dialectică între tradiție şi originalitate (Pop-Curşeu 2010:99). "Şi să închei cu fondatorul Cimitirului vesel, el ne divulgă cum a fost sufletul țăranului în suprema intimitate"*(Mocanu 2003:962).* În prezent, există aici peste 800 asemenea cruci, aflate acum în patrimoniul cultural universal, sub egida UNESCO. Semnificația crucii maramureşene are legătură implicită cu ideea de regenerare prin viziunea asupra morții, văzută ca etapă a unei mari experiențe continue: "Crucea verticală şi centrală mai este şi Axa lumii, lucru precizat şi de globul care poartă la pol o cruce, simbol imperial pe care alchimiştii îl identificau cu creuzetul regenerator"(Chevalier, Gheerbrant 1995:403). Lemnul pentru Maramureş şi maramureşeni, a însemnat dintotdeauna căldura, locuința şi uneltele. Din lemn şi-au construit maramureşenii casa şi biserica, plugul şi moara, uneltele şi tacâmurile. Lemnul a mai însemnat ceva pentru localnici: a fost şi încă mai este suportul ideal pentru manifestarea geniului artistic al oamenilor de aici. Una din primele manifestări artistice ale maramureşenilor, care au avut ca suport lemnul, a fost sculptura pentru cruci.

BIBLIOGRAFIE

Chevalier, Jean şi Alain Gheerbrant (1995). *Dicţionar de simboluri, vol. I.* Bucureşti: Ed.Artemis.

Golopenția, Sanda (2006). Cimitirul vesel din Săpânța. *Memoria Ethnologica.* 20:1863-1870.

Turek, Jan (2011). Săpânța, veselý hřbitov**.** *ŽIVÁ ARCHEOLOGIE – REA* 12:76-78

Mazzoni, Bruno (2002). Inscripțiile grăitoare ale Cimitirului de la Săpânța. *Memoria Ethnologica.* 4-5: 530-533

Mocanu, Horia (2003). Cimitirul de la Săpânța - cimitir de factura celtică? *Memoria Ethnologica.* 8-9:861-862

Lombard, Madelaine (2009). La nivel spiritual. *Memoria Ethnologica.* 30-31: 53-57

Pop-Curşeu (2010), Representation, Reality and Illusion in Visual Culture. *EKPHRASIS* . 3: 90-103

Reynolds, Susan (1983). Medieval Origins: Gentium and the Community of the Realm. *History*. 68: 375-390.

BIBLIOGRAFIE ONLINE

www.worldwideromania.com/2013/03/26/cimitirul-vesel-de-la-sapanta/

www.obiectiv-turistic.com/cimitirul-vesel-din-sapanta/

www.shelf3d.com/i/Merry%20Cemetery

www.wpa2015bucharest.org/Discover-Romantic-ROMANIA/Maramures-Tour

Ivana Janjić, *Carmen Cerasela Darabuş*

MERRY CEMETERY

Summary

The Merry Cemetery (In Romanian - Cimitirul Vesel) is a unique cemetery in the village of Săpânţa, Maramureş county in Romania. It is famous for its colourful tombstones with naive paintings describing, in an original and poetic manner, the persons that are buried there as well as scenes from their lives. The Merry Cemetery became an open-air museum and a national tourist attraction.

This paradoxical name is due to the vivid colours of the crosses and the amusing or satirical epitaphs carved on them. Unusual feature of this cemetery is that it diverges from the prevalent belief, culturally shared within European societies – a belief that views death as something indelibly solemn. It is said that this joyful attitude towards death is a legacy of the Dacians who believed in the immortality of the soul and that death was only a passage to a better life. They did not see death as a tragic end, but as a chance to meet with the supreme god, Zalmoxis. Some days the throngs of tourists that assault the cemetery with their cameras ready make one wonder if it really is possible to rest in peace here. The cemetery's origins are linked with the name of Stan Ioan Pătraş, a local artist who sculpted the first tombstone crosses. In 1935, Pătraş carved the first epitaph and, as of 1960s, more than 800 of such oak wood crosses came into sight. The material used for the crosses is oak, which, after being properly cut and dried, is carved by hand. With these images and the short poems, Stan Ioan Pătraş and Dumitru Pop Tincu have managed to recreate the entire village at the cemetery and give the people a second life beyond the grave.

Aleksander Urkom, Adam Walko
University of Eötvös Loránd Faculty of Humanities
Institute of Slavic and Baltic Studies
Budapest
UDC 81'42:821.163.41-31 Milošević P.
stručni rad

„ZAVIČAJNO KOSMOPOLITSKI" – KNJIŽEVNO-LINGVISTIČKA ANALIZA ROMANA „WEBSAJT-STORI" PETRA MILOŠEVIĆA

APSTRAKT

Websajt-stori (*Web Site Story*), inovativni „repistolarni" roman Петра Милошевића, tj. Pétera Milosevitsa predstavlja izuzetno plodno tlo za eksperimentalnu književno-lingvističku analizu koju želimo provesti. Da li je ovaj roman-hipertekst koji je ujedno i prvi *internet-roman* na srpskom jeziku stvarno revolucionarna književna inovacija ili je „repistolarni" roman jedan od *miloševićevih trikova* (usp. postmoderni trik-roman (Milosevits, 2004)). Paralelna književno-lingvistička analiza razmatraće to pitanje iz aspekta forme, pisma, diskursa i interdiskursivnosti, autoreferencijalnosti, tematsko-motivske strukture, digitalizovane intertekstualnosti i drugih intermedijalnih *linkova*. Lingvistička analiza će pokušati da potvrdi književnu analizu u sledećim aspektima: metajezik kao književno sredstvo, odnos humora i forme, odraz jezičke slike na stvarnost, duh i alati manjinskog jezika u izražavanju autora.

Ključne reči: diskurs, interdiskursivnost, autoreferencijalnost, intertekstualnost, metajezik, korpus, eksperimentalna književno-lingvistička analiza.

Petar Milošević [Miloshevitj][1], autor romana *Websajt-stori*, je srpski pisac u Mađarskoj, „iz severnog rasejanja" populacije Srba koja sad već više vekova živi u Mađarskoj.

Ova činjenica na prvi pogled svrstava i autora romana *Websajt-stori* u grupu onih književnika, pisaca koji za svoju temu, svoje umetničke alate koristi prvenstveno svoj manjinski pogled na svet. Autori ovog kraćeg članka će ipak pokušati da pokažu nešto sasvim drugo. Pokušaće da autora navedenog romana stave u jedan širi kontekst – u kontekst jednog nad-regionalnog, kosmopolitskog i postmodernistički orijentisanog umetnika. Koristeći metodu interdisciplinarne književno-lingvističke kritike autori će dati

1 Reč je o Miloševićevim trikovima i njegovom specifičnom poimanju stvarnosti. Autor sam u romanu meša ćirilicu i latinicu, formira novo pismo *interneticu*. U navođenju njegovog imena je korišćena *internetica*.

svoje analize sa zajedničkog aspekta, književno - lingvističkog diskursa.

STRUKTURA

Autor u ovom delu koristi brojne alate u svom izražavanju. Jedan od osnovnih alata koji stvaraoci mogu da koriste u svom radu jeste struktura. Konstrukcija izgradnje dela gde svi korišćeni elementi imaju svoju svrhu, namenu, cilj i dalji „link“. Upravo je autor već ovim osnovnim alatom pokušao da oformi nešto što u tom vremenu na srpskom jeziku još nigde nije postojalo. Naime, u ovom članku istraživači su primorani da gore navedeno autorovo delo čitaju u tri posebne verzije, tri zasebna oblika, 1) u obliku jednog internet-romana koji je oformljen i postoji na internet mreži, 2) u štampanom obliku koji je izdat 2002. godine i 3) u elektronizovanom (digitalizovanom) obliku štampanog romana koji se nalazi na zvaničnoj internet stranici autora. Na prvi pogled banalna i nebitna činjenica, ali tri različita oblika ovog romana u stvarnosti predstavlja prvu odrednicu u ovom radu prema kojoj autora možemo da okarakterišemo kao post-modernistu strukture.

Verzija romana na internetu predstavlja prvi internet-roman koji je pisan na srpskom jeziku.

> *Kao da je planirao i tempirao, autor je Websajt-stori popeo na internet bash na Uskrs 2000. godine.*
>
> (http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/SVEMIRuskrs.htm)

Sam autor o svom delu piše sledeće:

> *Internet-roman je autorov izum, trik-roman u kojem se program za pisanje na internetu koristi u svrhu stvaranja kvazitrodimenzionalne strukture jednog postmodernističkog romana u kojem se, pomoću gomile linkova između potpuno slobodnih i zamršenih a sa svačim povezanih asocijacija, razvija i u celinu sastavlja priča s mnoštvom linija kretanja i pravaca na Mreži, koja je, poput nervnog sistema, na raznim mestima različito osetljiva.*
>
> (http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Tehnika pisanja ovog romana se zasniva na autorovoj ideji da internet-roman treba da se piše na internetu, neprestano, grupisanjem tema u jednu celinu, gde se tehnikom „linkova“, povezivanjem, stvara jedan konačan proizvod. Čitalac se čitajući kraće, jasno definisane i uokvirene jedinice teksta postepeno upoznaje sa romanom. Redosled čitanja nije bitan i

neretko je čitalac prinuđen da se i vraća na ranije pročitane delove i da prelazeći na sledeći *link* nastavi sa čitanjem romana. Danas se metoda „*linkova*“ koristi u uobičajenoj tehnici formiranja enciklopedija, kao što se primenjuje i kod trenutno najkorišćenije Wikipedije.

Štampani oblik romana se ne slaže u potpunosti sa originalnim internet-romanom. Mnogi delovi su izbačeni ili adaptirani za štampanu verziju. Problem dijakritičkih znakova se gubi i samo objašnjava u onim delovima romana gde su originalno i postojali.

Digitalizovani oblik štampanog romana suočava se sa sledećim problemima: postojanje eventualnih grešaka u postupku digitalizacije, kao i problemi prepoznavanja teksta, ali sa druge strane predstavlja jednu od najvažnijih karakteristika ovog oblika romana – omogućava elektronsku analizu teksta raznim jezičkim alatima, softverima.

U svom internet-romanu autor pokušava da pronađe rešenje za svoj sopstveni minijaturni sistem – otkriva motiv „abecedne besmislice“:

> *Delom Drina duboke gudure ili između kanjone kroz obala odsečenih okomito planina protiče reka strmih svoga tesne toka većim. (Andrić ćuprija Drini Ivo na.)* * U tradicionalnom diskursu: Većim delom svoga toka reka Drina protiče kroz tesne gudure između strmih planina ili kroz duboke kanjone okomito odsečenih obala (Ivo Andrić: Na Drini ćuprija).*
>
> (http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Autor pokušava da umreži svoje „linkove“ i to čini na razne načine. Grupiše ih po abecednom redosledu i time ostavlja mogućnost čitaocu da po svojoj volji istražuje autorov sistem, kao u nekoj paukovoj mreži gde redosled nije bitan, već samo činjenica da je jedan element deo jednog većeg sistema.

Zbog otvorenosti i fragmentizacije se pruža gotovo beskonačni niz mogućnosti i načina uspostavljanja različitih relacija između medija, propitkivanje granica književnog medija je moguće prema ostalim različitim medijima, a novinska, filmska, televizijska, hiper-, i sajbertekstualna adaptacija potvrđuje Bartovu tezu o *apsolutnom pluralizmu teksta*, o *nedovršenosti konvencija* proznog teksta i o nedostatku konačnog, završnog oblika teksta.

Intertekstualnost i intermedijalnost između drugih autopoetskih motivacija i strategija u stvaranju književnog teksta ima i *funkciju stvaranja i kanoniziranja književne memorije* u odnosu na zatečeni literarni, a i izvanliteralni kontekst vremena u kojoj nastaje književno delo, dakle i funkciju samoodređenja, identifikacije autorove poetike i vremena na koje se odnosi, a za Miloševića taj zavičaj jeste Kalaz i Sentandreja. Autoreferencijalnost se uočava svugde u tekstovima, obično kao inicijalna ideja. Roman sam autor definiše „repistolarnim

romanom“ , što je jedan od *miloševićevih trikova* (usp. postmoderni trik-roman (Milosevits, 2004: 110)), i autor ironično se referira na Geteov klasični epistolarni roman Verter.

Osim intermedijalnih citata autor koristi i *interlingvalne citate* i tako uspostavlja vezu s govorom Srba u okolini Sentandreje (lik Glavate Nate i lik autorove bake), a pomoću njih se otvara mogućnost za „ludističko“ montiranje. Odličan primer za takvu Vavilonsku kulu je anegdota dogradnje kuće, gde se petoro radnika različitih nacionalnosti (Srbin, Mađar, Nemac, Slovak i Ciganin) međusobno obraćaju na jeziku onog drugog naroda, koliko to omogućuje njihovo fragmentarno, ali ipak signifikantno znanje jezika svih naroda koji žive na tom području. Ali, za razliku od legendarne kule, Milošević zaključuje: „*A kuća, ipak stoji*“! (http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/AUTvavilon.htm)

Revolucionarne promene u odnosu na *Gutenbergovu galaksiju* odnose se na redefinisanje uloge teksta, čitaoca i autora. Pojava *kompjuterske tehnologije* i *World Wide Weba* otvorila je nesagledive mogućnosti. Umesto teksta kao fiksiranog, dovršenog, završenog predmeta koji može zauzeti fizički prostor, bestelesni *hipertekst* je ostvario pluralni prostor označivosti. U skladu s Bartovim razlikovanjem čitljivog (*lisible*) teksta i ispisivog (*Scriptible*) teksta, Stjuart Multrop hipertekst je odredio kao ispisivi „sistem, a ne predmet” poprišta proizvodnje gde se sastaju autor i čitalac (Multrop, 1989).

Središnje mesto hiperteksta multiplicira se umnožavanjem niza *leksija* koje grade „heterarhičnu“ strukturu jednakovrednih centara, omogućujući konceptualno stvaranje teksta kao *dijaloškog odnosa* (Bahtin 2001: 36) Odnos subordinacije se gubi, a komentirani ili citirani tekstovi postaju ravnopravni tekstu koji o njima govori. Na taj način se proces pisanja pretvara u kolažiranje, kombinovanje, a tekst postaje mehanizmom. Veliki teoretičar hiperteksta, Teodor Nelsn je pisao o tekstu kao *književnom mehanizmu* (Nelsn 1993: 13), a drugi velikan, Espn Erset kao o *kiborškom mehanizmu* (Erset 1994: 15). Tekst u toj realizaciji je mehanizam za intertekstualnost i citiranje. Oni su smatrali da otvorenost, irelevantnost opozicije teksta izvan i unutra može od hiperteksta napraviti novi, slobodniji, bogatiji oblik teksta, s nadom „demokratizacije” i pluralizacije teksta.

Espn Erset je u teoriji hiperteksta svojom teorijom *sajber-teksta* i *ergodičke književnosti* (grč. *Ergos*–rad, *hodos*–put) napravio veliki korak. Sajber-tekstom se definišu sva dela koja sadrže *informacijsku povratnu petlju* (eng. *feed-back*) uključujući tako sva hipertekstualna, nelinearna dela elektrosfere, a pojam ergodičke književnosti obuhvata sva dela, bez obzira na medije, koja su organizovana nelinearno, a od čitaoca traže aktivan rad ili učestvovanje u sleđenju i/ili otkrivanju tekstualnih puteva. Prvi srpski internet-roman besprekorno zadovoljava ove uslove, pa možemo odrediti *Websajt-stori* kao *prvi srpski sajber-tekst*, a Miloševića kao prvog srpskog ergodičkog književnika.

ILUSTRACIJA

Sledeći alat koji autor vrlo rado i često koristi je „ilustracija manjinskog jezika“. Ovaj alat autor koristi u onim slučajevima kada želi bliže da nam objasni – ilustruje – karakteristične crte Srba u Mađarskoj, njihovo karakteristično izražavanje, pogled na svet, okolinu, stvarnost. Srbi u Mađarskoj danas (a naravno i u prošlosti su govorili) govore jednim posebnim idiomom srpskog jezika, koji ih čini „izdvojenima“ iz govora matice. Ovo prikazujemo jednim od zanimljivijih konkordansi lične zamenice „*ih*“:

*Šipak! Idi u crkvu, pa ćeš **ji** naučiti, opet. Jer kad si bio…*
*Jer kad si bio deran, znav si **ji**.”/Pošto ga je baka odbila, Ichwich…*
(http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Na udaljenosti od svega nekoliko stotina kilometara, ali bez geografskih kontakata, jezik Srba u Mađarskoj se jasno udaljava od jezika u matici. Kao što i sam jezik živi kao jedan organizam koji se ponekad obogaćuje, ponekad „upropašćuje“, širi i sužava, tako i jezik Srba u Mađarskoj kao efekat lavine govornika iz matice tokom devedesetih godina dvadesetog veka ponovo kreće u svoje neminovne izmene. A tu su i velike promene koje su prethodile ovom događaju kada dolazi do jasnog razdvajanja tada još bratski složne srpske i hrvatske dijaspore u Mađarskoj. Autor svojim vrlo interesantnim i poučnim primerima pokušava da nam dočara haos koji je postojao u vreme stvaranja ovog romana. U ovom kompletnom haosu nije ni čudo da se rađaju oblici „bez ruku i nogu“ a koje govornici za kratko vreme i prihvataju kao pravilne i odgovarajuće:

Jer šta ako nestane struja?” – rekla je svome zetu. „Ili ako se pokvari kompjute? Ko moj frižide*. Tandrče i hrče.*
** Okrnjene oblike „kompjute“ i „frižide“, u duhu srpskog jezika, stvorila je Glavata Nata, po uzoru na srp.“ juče“ (nesrp. jučer), srp. „takođe“ (nesrp. također), srp. „veče“ (nesrp. večer). Umesto srp. „frižide“ koristila bi ponekad najnesrpskiju varijantu“ ladnjak“.*
(http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Autor na nivou izraza voli da eksperimentiše. Često arhaične i retke izraze koristi u novom i nekonvencionalnom okruženju. Autor katkad prilagođava postojeće izraze svojim umetničkim namenama, a s druge strane gradi i nove izraze *(lep-top, CD-RUM.*).

Gore navedeni primeri pokazuju da autor pokušava i na nivou izraza da iskoristi sve

mogućnosti koje mu kao stvaraocu stoje na raspolaganju, dok svaki njegov izraz u sebi krije i jedan drugi, koji paralelno sa njim živi i ostavlja čitaoca da sam bira svoje sopstveno tumačenje.

HUMOR

Humor kao tipični pristup stvarnosti predstavlja autorov sledeći stvaralački alat. Humor se u svojoj iskonskoj jednostavnosti i lepoti provlači kroz ceo roman. Ovaj roman i ne bi mogao da postoji bez autorovog strasnog i svestranog humora.

Autor na samom početku štampane verzije svog romana postavlja jedno filozofsko pitanje: kakva je svrha jednog internet-romana ako je on na papiru, a ne u „beskrajnom svemiru elektronizovanih informacija".

> *Šta je na baki neobično? Deda.*
> *Praveći dakle od drveta gvozdenu kariku ili krojeći od košulje gaće**
>
> (http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Humor je u ovom delu prisutan i kod ilustracije manjinskog jezika i kulture Srba u Mađarskoj.

Autor se postavlja kao lice koje je izdvojeno iz kolektiva i na njega gleda sa nekom dozom sarkazma. U svim primerima ilustriranja srpske manjine, čitalac je prinuđen da se nezadrživo nasmeje. Humor je dalje prisutan i u onim delovima teksta, gde se autor osvrće na verska pitanja, na odnos vere i manjinskog stanovništva.

> *Po rimokatoličkom poimanju, zabrane su podeljene u dve posebne zapovesti: jedna zabranjuje da se poželi žena bližnjega, a druga se odnosi na ostala dobra, na kuću, sluge i sluškinje, vola i magarca, dok u pravoslavnoj interpretaciji sve to spada pod istu zabranu i jednu zapovest – žena, zajedno sa volom i magarcem i ostalim stvarima*
>
> (http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm).

Najzad, humor je prisutan u mnoštvu onih primera u kojima autor svojim „naivnim stvaralačkim duhom" (naivni umetnici) želi da stvara novo, nove oblike, izraze, još neizgovoreno:

> *Vetrić koji ga je maznuo (up. maziti) po licu, doneo mu je u nos prijatan miris*
>
> (http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm).

WEB VUK „PO NE ZNAMO KOJI PUT MEĐU SRBIMA“

Jedna od zanimljivijih karakteristika ovog romana jeste paralela sa jednim od najvećih srpskih stvaralaca, reformatora – paralela sa stvaralaštvom Vuka Stefanovića Karadžića. Autor romana je ambiciozni inovator kako u književnom pristupu (postmodernistički hipertekst), tako i u lingvističkom pristupu. U ovom romanu autor je prinuđen da oformi nov oblik srpskog pisma (tretje pismo) i time se po prvi put povezuje sa Vukom.

> *Autor je – kao neki Web-Vuk – stvorio interneticu: nov pravopis za srpsko pisanje na internetu i imejlu gde specijalna slova č, ć, đ, š, ž često stvaraju haos.*
>
> (http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Naime, u svitanju elektronizacije evropskih kultura, naroda, autor se sreće sa jednim vrlo neugodnim problemom: u svom internet-romanu ne može da koristi dijakritičke znake – u trenutku stvaranja ovog romana za to ne postoji tehničko rešenje. Autor ne želi da se preda u ovoj borbi, on želi da napiše svoj internet-roman i kao i svi reformatori kroz istoriju, prinuđen je da osmisli, oformi novo srpsko pismo koje bi bilo pogodno za pisanje na internetu. Nastaje „tretje srpsko pismo“ – internetica (paralela sa vukovicom, ćirilicom).

> *INTERNETICA*
> *Novo (tretje) srpsko pismo*
> *© Petar Miloshevitj. 2000*
>
> (http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/internica.htm)

Kako dokazati da je jedno novo pismo adekvatno za svoju namenu, za pisanje na internetu? Potrebno je prikupiti građu jezika koji želimo da koristimo sa novim pismom i treba da oformimo jedan novi rečnik. Autor je doista ambiciozan, stoga kreće sa ova dva zadatka. Građu za korišćenje novog pisma će predstavljati autorov roman, u kome je prezentirana čak i poezija, nadalje i manjinski diskurs. Kada je prikupio građu, autor stvara – odnosno pokreće – novi srpski rečnik – „Slovar“ gde će svesno biti isključeni dijakritički znaci. Autorov „Slovar“ se zasniva na sinonimima i filozofiji manjeg otpora.

> *Rechnik – Slovar (Sinonimi)*
> *Problematichne rechi – Nebelajski izrazi*
> *budutjnost – futur, sutrica*
> *chovek – ljud*
> *machka – cica, devojka*

objashnjenje – objasnica
zhaba – kreketica
zhivot – ljudski vek, besmrt
zhivotinja – zver
itd.

(http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/internica.htm)

Kao i sam Vuk i autor daje detaljni prikaz svoje reforme srpskog pravopisa kroz primere i tipove novih slova:

Slova i primeri
ch – chovek, dj – djavo, lj – ljubav, nj – njiva, sh – shofer, tj – tjorav, zh – zhena

Tipovi novih slova
ch, sh, zh
dj, lj, nj, tj

Jednostavnost sistema
Kao menjači suglasnika, upotrebljavaju se svega dva: „h, j“
1. Slovo „h“ uz „c, s, z“ ima funkciju kao „haček” na „c, s, z“ u latinici.
2. Uz „d“ i „t“ kao znak umekšavanja stoji „j“, kao u „lj, nj.“

(http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/internica.htm)

Autor se ne zaustavlja ovde. On nastavlja svoju naučnu diskusiju. Analizira *Rečnik srpskohrvatskog jezika* Matice srpske i pokušava da potvrdi svoje teze. I kao što i svojim ostalim alatima i modelima izlazi iz jednog uskog okvira i pokušava da svoj efekat odrazi na čitav kosmos, navodi i činjenicu da se njegov pravopis može koristiti za sve „sloavenske jezike“:

Internetica se može koristiti za sve sloavenske jezike (up. panslavizam).*
** Oblik „sloavenski” nije greška, nego specijalni diftong za zajednički oblik srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog izraza „južnoslovenski” i „južnoslavenski.”*

(http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/internica.htm)

Danas na internetu u autorovom internet-romanu Websajt-stori stoji sledeće:

Post scriptum

Nema, avaj, više potrebe za interneticom. (Tehnika, tehnika!) Možemo da pišemo na Mreži kako god nam se ćefne.
Ode dakle moja internetica među starudije, tamo gde svoj večni san sniva glagoljica. Jedina je razlika (i uteha) što moja pokojna internetica neće se javljati u snu studenata staroslovenskog.

(http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm)

Tehnika na kraju ipak pobeđuje. Gubi se potreba za autorovim „tretjim“ srpskim pismom i na neki način i autorov roman gubi na svojoj predodređenosti. Ipak svojim postojanjem u trenutku svog stvaranja ostaje dragulj srpske književnosti i oličenje hrabrosti za stvaranje novog, neiskazanog, neistraženog.

Utopističke nade teoretičara hipetekst ipak nije ostvario, pismenost se nije transformisala u hiperpismenost, čak i teoretičari su bili prisiljeni objavljivati tekstove u štampanom izdanju. Mada postoje on-line verzije prvih studija o hipertekstu Davida Boltera *Writing Space* i Georgea Landowa *The Hypertext*, i u njima autori pričaju o hipertekstu kao književnom i esejističkom žanru, ipak su prvobitno objavljene u štampi, a kultni hipertekstualni romani poput *Victoria Garden* Stuarta Moulthropa ili *afternoon* Michaela Joycea ostali su na periferiji postmodernoga pisanja i smatraju se proizvodima eksperimentalne elitne kulture.

Autor kroz ceo roman ima jasnu viziju koja je svrha romana, šta treba da ponudi čitaocu, na koji način, u kojim dozama. Autor to ne čini iz nekog sopstvenog interesa, on to čini kao jedan profesor – „prosvetitelj“. Autor po tom pitanju i nije daleko „pao sa grane“ – naime, autor je profesor književnosti na univerzitetu u Budimpešti. On svakodnevno čini isto to, rutinski, prosvećuje mladi naraštaj. Međutim, veličina njegovog dela opet nije u tome šta radi, već u tome na koji način to radi.

On u ovom svom delu dotiče niz problematičnih i potrebnih pitanja. Dotiče pitanja jezika, pitanja moderne književnosti, pitanja manjinskog diskursa, pitanje moderne forme. On uz sve to pruža čitaocima jednu ontološku koncepciju stvarnosti. U okviru jednog neprofitnog projekta, on propagira svoje ideje i otkrića, na način koji obrazuje, na način koji je neograničeno dostupan. Ulazi u komplikovane i književne i lingvističke probleme i daje svoj umetnički stav o njima. Daje svoj manifest i „link“ prema njegovom stvaralačkom dragulju – trik-romanu. Na ovaj način autor ovim delom izlazi iz jednog tvrdo određenog okvira iz svog zavičaja i postaje definitivno kosmopolitski.

LITERATURA

Bahtin (2001) – Mihail Bahtyin: *Doszojevszkij poetikájának problémái*. Prev. Csaba Könczöl, Katalin Szőke, István Hetesi i Géza Horváth. Budapest, Gond-Cura/Osiris.

Erset (1994) – Espen Aarseth: *Nonlinearity and Literary Theory*. In *Hyper/Text/Theory. Ur. George P. Landow*. Baltimore, Johns University Press.

Multrop (1989) – Stewart Mouthrop: *In the zones*. <http://iat.ubalt.edu/moulthrop/essays/zones.html>

Milosevits (2004) – Milosevits Péter: *Az emberiségkölteménytől a trükkregényig. Irodalmi tanulmányok.* Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék

Nelsn (1993) – Theodore Nelson: *Literary Machines*. 93.1. Sausalito CA, Mindful Press.

Websajt-stori: http://milosevits.web.elte.hu/ARTws.htm

Websajt-stori: http://www.rastko.rs/rastko-hu/WebsajtStori/index.htm

Aleksander Urkom – Adam Walko

NATIVE COSMOPOLITAN“ – A LITERARY-LINGUISTIC ANALYSIS OF THE NOVEL „WEBSAJT-STORI“ BY PETAR MILOŠEVIĆ

Summary

Websajt-stori (*Web Site Story*), an innovative, „repistolary“ novel by Petar Milošević (Péter Milosevits) is an extremly fertile area for the experimental analysis that we would like to conduct. Is this novel-hypertext which is also the first Internet novel in Serbian truly a revolutionary literary innovation or is the „repistolary“ novel just one of *Milošević's tricks* (postmodern trick-novel (Milošević, 2004)). A paralel linguistic and literary analysis will be discussing this question through the aspects of form, text, discourse and interdiscourse, autoreference, thematic and motive structure, digital intertextuality and other intermediary links. The linguistic analysis will try to support the literary analysis in the following aspects: metalanguage as a literary tool, the relationship of humor and form, the reflection of the language depiction on reality, the spirit and tools of minority language in the author's expression.

Ivana Miljak
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDC 821.163.41.09-311.8 Tokin B.
originalni naučni rad

SUSRET SA ITALIJOM U PUTOPISNIM TEKSTOVIMA BOŠKA TOKINA

APSTRAKT: U radu se analizira odnos Boška Tokina prema Italiji na primeru tri putopisna teksta: „Rim/Kupola Svetog Petra“, „Beleške iz Rima i Firence“ i „Strašni sud - slika Mikelanđela u Sikstinskoj kapeli“. Metodološki pristup koji se primenjuje u analizi jeste imagologija, jer *„uzima u obzir sam tekst, i interakciju teksta i konteksta u kome tekst nastaje ili u kome se tekst interpretira“* (Živančević- Sekeruš 2009: 5). Radom se odgovara na pitanja da li i zbog čega Tokin u putopisnim tekstovima iz Italije zagovara prisustvo strane stvarnosti u kulturi koja je njegova.

Ključne reči: Boško Tokin, Italija, Mikelanđelo Buonaroti, Sikstinska kapela, „Strašni sud“, putopis, imagologija

Oslanjajući se na mišljenje Olge Stuparević, prema kojem se *„prisustvo Italije u srpskoj književnosti može posmatrati i kroz putopise koje su srpski književnici i drugi radoznala duha putnici, pisali o ovoj zemlji tokom već više od dva veka“*, i po kojem je *„putopis kao književna forma otvorena za najraznovrsnije sadržaje, od opisa i utisaka do govora o političkim, nacionalnim, društvenim i kulturnim temama, naročito pogodan da se to prisustvo sagleda u onom mnogostrukom dejstvu kojim neka zemlja zrači na intelektualni život neke druge zemlje“,* u radu se tumače putopisni tekstovi Boška Tokina (Stuparević 2003: 103). Tekstovi su nastali na putovanju po Italiji, koje je trajalo od januara do oktobra 1920. godine, a na kojem je pisac boravio u Rimu, Firenci, Napulju i Milanu.

U studiji o srpskom putopisu o Italiji Stuparević zaključuje da je dominantan stav putopisaca u ovoj zemlji divljenje, da je putopis o Italiji pre svega urbani putopis često jednog jedinog grada, da se ređe posmatraju savremene prilike a mnogo češće istorijski spomenici zbog čega putnik iz Italije donosi najpre putopis o istoriji i putopis o umetnosti (v. Stuparević 2003). Tokin u sva tri teksta o Italiji piše o Rimu[1] a dominantan stav je divljenje: *„Rim je rezervoar života, izraza, inspiracija, rešavanja, rezultata, skup simbola*

1 U tekstu „Beleške iz Rima i Firence“ Tokin pominje Firencu kao mesto gde se nalazi galerija „Ufici“.

i energija" (Tokin 1921: 3). Piščevi putopisi o Italiji jesu putopisi o umetnosti jer Italiju, kako kaže, doživljava kao umetnik: *„Opisati Rim, pojedine momente to je posao arheologa, istoričara, monografa. Osetiti moćno, en bloc, sintetično to je delo umetnika"* (Tokin 1923: 3). Istorijski spomenici, kulturne znamenitosti i umetnička dela su centralni motivi ovih putopisnih tekstova, dok je umetnički pravac koji je obuzimao Italiju u vreme Tokinovog boravka, futurizam, u njima implicitan.

Futurizam koji je upoznao u Italiji uticao je na piščevu poetiku, mada se sa Marinetijevim programom upoznao još u Parizu tokom 1919. godine. Primer tog uticaja nalazi se u tekstu „Rim/Kupola Svetog Petra": *„Polet: dinamički i zanosno izraz psiho-fiziološko-astralnog sastava koji nose moje ime. Elan- linije, skokovi, zanosi, koji izražavaju moju personalnost [...] Impulsivnost i elan dva oblika motora moga života i života drugih"* (Tokin 1921: 3). Polet, elan, impulsivnost i pokret ogledaju se u dinamizmu koji je bio okosnica piščeve poetike. Senzibilitet Rima je odgovarao Tokinovom senzibilitetu, o čemu i sam svedoči: *„Čas uzvišenja: moja duša i duša Rima sjedinile su se. Naše su duše lebdele iznad prostora"* (Tokin 1921: 3). Tako pisac u Rimu pronalazi vrednosti za koje se zalagao u svojoj poetici pa pored poleta, elana, impulsivnosti, pokreta, dinamizma, u Rimu je uživao u sintezi umetnosti: *„Kao celina vibrira sinteza sinteza.[...] Rim znači: varoš- umetničko delo"* (Tokin 1921: 3).[2]

„Neki zavole antički Rim, drugi Katakombe, treći samo Rim Mikelanđela" (Crnjanski 1966: 310) svedoči Miloš Crnjanski u romanu „Kod Hiperborejaca". Boško Tokin pripada onima koji su zavoleli Rim Mikelanđela. Veći deo sva tri putopisna teksta se odnosi na renesansnog umetnika i na njegova dela: *„Ka delu Mikelanđela gravitira sve. Ka Mikelanđelu uzvišitelju duša i izraziocu energetika, bilo rečju, bojom, linijom, formom, konstrukcijom, kupolom"* (Tokin 1921: 3). U tekstu „Rim/ Kupola Svetog Petra" Tokin Kupolu[3] naziva centrom Rima ka kojem sve upućuje: *„Svi delovi, varoši, sve kuće, crkve, drva, fontane, ljudi, sve jednom rečju sve je prinosilo sebe kao dar kupoli. Sve se dovršavalo u njoj. Nosilo moje obožavanje njoj (-i njemu). Sva je sakupljala sve darove, vibriranja, obožavanja"* (Tokin 1921: 3). Pisac je Rim gledao kroz Mikelanđela i njegova dela: *„Dve duše, duša Rima, (Mikelanđela) i moja, bratimile su se. [...] Ali gle svi putokazi upućuju na onog koji odgoneta u istini na Mikelanđela"* (Tokin 1921: 3). *„Mikelanđelo čini Rim*

2 Kada je u tekstu „Rim/Kupola Svetog Petra" pisao o sinkretizmu umetnosti koju je primećivao u Rimu, pisac je u istom tekstu dao primer sinkretizma, tako što je određenim tipografskim rešenjima istakao umetnosti koje su se spajale u Rimu: „Slikarstvo, vajarstvo, Reljef, arhitekturu, muziku, pesmu, Poeme Visuel". Iskustva koja je pisac doživeo gledajući spoj tih umetnosti, izdvojio je na isti način na koji je izdvojio i umetnosti: „Uzvišenje" koje je osetio u susretu sa Rimom, „razgovor duša" odnosno razgovor njegove i duše Rima, „spiritualnost" jer u Rimu, po Tokinu, zapravo ne žive ljudi nego duše, „snaga i smirenje" koje je osetio u Rimu.

3 Današnja Kupola podignuta je prema Mikelanđelovom projektu posle njegove smrti.

drugačijim od ostalih varoši" (Tokin 1921: 3).

U nauci o književnosti je poznato da su avangardni književnici bili fascinirani Mikelanđelom Buonarotijem. Pored zaokupljenosti avangardista renesansnim umetnikom, koja je proistekla iz njihovog odnosa prema renesansnoj epohi, lektira Boška Tokina je takođe uticala na piščev stav prema Mikelanđelu. Naime, Romen Rolan je bio jedan od omiljenih pisaca našeg avangardiste, o čemu Tokin svedoči u autobiograskom tekstu (v. Tokin 1992: 11). Na to upućuje i piščev književno- kritički rad: 1919. godine u „Glasniku jugoslovenske omladine" izašla je njegova kritika romana „Kola Brenjon" i filozofske rasprave o Empedoklu Romena Rolana. Rolan je, između ostalih biografija velikih umetnika, napisao knjigu o Mikelanđelovom životu, u kojoj slavi heroizam, život i rad ovog umetnika.[4] U tekstu „Beleške iz Rima i Firence" Tokin portret Mikelanđela iz galerije „Ufici" tumači na isti način na koji ga je Rolan predstavio u knjizi: kao nekog ko je mnogo patio, sa gorkim osmehom punim dobrote, koji se kroz život borio sa sobom i sa okolinom.[5]

U tekstu „Beleške iz Rima i Firence", Tokin o Mikelanđelovom delu „Strašni sud" kaže: *„Gledajući Strašni sud Mikelanđela ja sam u sebi izvršio neki strašni sud. Pojavila se želja da uništimo i kod sebe i kod drugih ono što ne valja"* (Tokin 1921: 372).[6] U tekstu „Strašni sud. Slika Mikelanđela u Sikstinskoj kapeli" Tokin takođe piše o iskustvima koja je doživeo usled posmatranja Mikelanđelovog dela: *"Za mene je posmatranje i življenje sa tom slikom u Rimu, bilo početak novog života. Izvršujući u sebi neku vrstu „strašnog suda" ja sam naučio da priznam veličinu velikih, to je bio za mene kraj samoobmane par exellence, to jest rđave literature"* (Tokin 1920: 2).

U istom tekstu Tokin je izneo svoje tumačenje „Strašnog suda" zbog toga što: *„Koliko mi je poznato, u najvećem delu slučajeva, Strašni sud Mikelanđela krivo je*

4 Knjigu o Mikelanđelu Romena Rolana sa francuskog je preveo brat od strica Boška Tokina, Milan Tokin.

5 Kao Mikelanđelovog antipoda, u tekstu „Beleške iz Rima i Firence" Boško Tokin tumači Leonarda da Vinčija. *„M.A. i L. dva su načina, često antipoda, ispitivanja i pronalaženja čoveka i njegovih veza, odnosno, sa kosmosom. Oni su dva načina objašnjenja i izraza"* (Tokin 1921: 372). U daljem tekstu pisac navodi razlike između dva renesansna umetnika. Dok je Mikelađelo više patio u svom životu i radu, Leonardo nije, zbog čega se Tokin poistovećuje sa umetnikom „gorkog osmeha punog dobrote" (Tokin 1921: 373).

6 U istom tekstu Tokin definiše prosec usled kojeg nastaju klasična umetnička dela*: „(proces) dolazi od moći suptilizacije tj. od toga koliko je umetnik ušao u sebe i kosmos, koliko je u predmetu i predmet u njemu. Od toga u kolikoj su meri on i predmet jedno. Subtilizacija bila bi osobina kojom umetnik ume da izrazi, da izvadi bitno iz toga jedinstva Osobinu pomoću koje dotakavši se najdubljeg i najfinijeg njegovog „ja" najbitnije njegove substance i substance kosmosa, on izrazi „otkida" od sebe. „Otkidanjem" od sebe on dodaje delu tj. unosi u delo. Vadeći tako iz sebe on unosi to u platno, kamen itd"* (Tokin 1921:372). Tokinova definicija bliska je Mikelanđelovom objašnjenju o nastanku značajnih umetničkih dela: *„Nije dovoljno ako je slikar veliki i vešt zanatlija. Mislim da je mnogo važnije da mu je život čist i svet koliko god je to moguće, kako bi Sveti Duh upravljao njegovim mislima"* (Rolan 1952: 58). I prema Tokinu i prema Mikelanđelu, velika umetnička dela nastaju, između ostalog, pod uticajima koji se nalaze van umetnika.

tumačen" (Tokin 1920: 2).[7] Po Tokinu, suština „Strašnog suda" je figura Hrista, koga je na osnovu Mikelanđelovog dela doživeo na sledeći način: *„Hrist u ovoj slici je oličenje čoveka, njegovih najbitnijih osobina: stvaralac, jak, tragičan, borben, muževan, nošen unutrašnjom vatrom. To je kosmički"* (Tokin 1920: 2). Ovakvo viđenje Hrista podseća na koncept „barbarogenija", kako je Tokin nazivao novovekovnog heroja elementarne čistote i muževnosti. *„Izabran, on će pokazati ljudima onakav kakav je: moćan, usamljenik, onaj koji stvara sudbine. To će reći strašan u očima gomile. Gest Hrista je onog koji stavlja sve stvari na njihovo mesto, onog koji od haosa pravi red. Što je bilo gore biće dole. Što je bilo dole, ide gore"* (Tokin 1920: 2). Tokin dakle Hrista posmatra kao preteču svih genija: *„U slici je izražena osveta svih genija. Onih čije se ideje-dela, nisu ostvarile zbog sitničarstva i inercije ljudi. Osveta velikih oličena je u jednom od stvaralaca, u jednom od onih oko kojih se, kako veli Niče, svet nevidljivo kreće"* (Tokin 1920:2). Takođe, Tokin je pripadnike takozvane „mlade" generacije, avangardiste, opisivao kao savremene genije, a vreme u kojem su stvarali poistovećivao je sa epohama u kojima su se desili civilizacijski prevrati. Mikelanđelo Strašnim sudom prikazuje *„trenutak strašan, revolucionaran, veličanstven [...] kada genije uzima svoja prava*", a *„Hrist kao da veli: A sad dosta! Sad će biti reda! a to znači, perturbacija, revolucija. Revolucija znači red"* (Tokin 1920: 2). Takvi su bili i usklici avangardista. Tokin je Mikelanđela takođe smatrao (barbaro)genijem: *„Izraziti ove istine bilo je Mikelanđelu uteha. Za nas je to duševna hrana i početak novog"* (Tokin 1920: 2). Dakle, Tokin se na više nivoa poistovećivao sa onim što je video u delu „Strašni sud". Mikelanđelo i Hrist su bili geniji koji su izvršili revoluciju ali im je nedostajao momenat priznanja i prepoznavanja njihove genijalnosti. Taj momenat je, smatra Tokin, Mikelanđelo uspeo da prikaže u Strašnom sudu: *„U slici Strašni sud, međutim, veliki slikar uspeo ja da prikaže momenat kada „čovečanstvo" primećuje da je genije tu i da će delovati dok je živ"* (Tokin 1920: 2). Taj momenat je očekivao i Tokin. Avangardisti su se, u vremenu u kojem nastaju putopisni tekstovi Boška Tokina, vraćali iz inostranstva posle više godina izgnanstva, sa idejama za građenje nove duhovne klime. Nadali su se trenutku kada će pripadnici konzervativnog intelektualnog i kulturnog miljea prepoznati i prihvatiti njihovu genijalnost. U tekstu „Strašni sud. Slika Mikelanđela u Sikstinskoj kapeli" Tokin uzvikuje: *„Neka nov život počne! A ako nije moguće, neka počne strašni sud! Kraj sveta!"* (Tokin 1920: 2).

Tokin se na izvestan način, u sva tri teksta, poredio sa velikanima iz prošlosti, i

7 Primeri „krivog tumačenja" mogu biti tumačenja nagih figura na Mikelanđelovom „Strašnom sudu": *„Iako nage figure nisu karakteristika samo Mikelanđelove kompozicije, kod njega je ta činjenica posebno isticana još od renesansnih tekstova pa do savremenih, i navođena kao potvrda u njemu duboko ukorenjenog paganizma„* (Grujičić 1976: 45).

eksplicitno je isticao svoje mišljenje o potrebi umetnika da se sa njima meri. Smatrao je da im je i zbog toga „prošlost“ neophodna:

„Nama nedostaje osećaj proporcije. I niko neće npr. da uporedi sebe sa velikima iz „prošlosti“ (iz straha) da podnesu njihovu važnost i veličinu. Zna se, nejasno, da ima velikih koje bi trebalo studirati, zna se da ima veličina, ali malo se zna u čemu je njihova veličina. Malo je njih koji se usuđuju stati pored njih. Bojimo se da ne izgubimo „iluziju“ naše veličine“ (Tokin 1921: 372).

Tokin je stao pored dela onih koje je smatrao velikim umetnicima, a pišući o posledicama toga, svedočio je o nekoj vrsti preobražaja: *„Gledajući „Strašni sud“ Mikelanđela ja sam u sebi izvršio neki strašni sud“* (Tokin 1920: 372).

Ideja o „odmeravanju“ o kojem Tokin piše ipak nije njegova originalna ideja. Preuzeo ju je od Mikelanđela i od ostalih velikih renesansnih umetnika i filozofa, jer su oni činili slično sa svojim uzorima-prethodnicima: *“Kopiranje antičke umetnosti vrlo brzo će biti zamenjeno delatnošću umetnika koji su bili svesni svoje veličine i svoga genija, želeći da ga odmere u takmičenju sa svojim antičkim uzorima“* (Raičević 2005: 302).

Takođe, ovu vrstu poređenja Tokin je, sem za bolji i „strašniji“ sud o svojim delima, iskoristio da bi uporedio matično kulturno područje i milje sa kulturnim područjem na koje je renesansa ostavila najviše traga. *„U procenjivanju jednog pisca i njegovog odnosa prema drugom, izgleda da je najproduktivnije poći od njegove slike sopstvenog naroda, a tek potom na osnovu uvida koje dobijemo tim putem, preći na njegov odnos prema drugim narodima“* (Gvozden 2001: 222). Boško Tokin je sve vreme svog boravka u Parizu svojim kulturnim radom približavao kulturu svoje domovine stranoj kulturnoj stvarnosti. Evropa i Pariz su, kao što pisac u tekstovima svedoči, u to vreme posmatrali Jugoslovene kao varvare. Tokin je hteo da ospori takva razmišljanja i pokaže svetu vrednosti svoje kulture.[8] Pored ostalih aktivnosti kojima je stranoj kulturi predstavljao svoju, učestvovao je i u pripremanju „Prve jugoslovenske izložbe“ koja se održala maja i juna 1919. godine. U tekstu o toj izložbi, koji je iz Pariza poslao uredništvu časopisa „Plamen“ da ga objavi, Tokin oštro kritikuje jugoslovenske savremene slikare, iako ih je odredio kao superiornije od španskih: *„Početkom aprila otvorena je u Petit Palais-u izložba jugoslovenskih umetnika, istovremeno i izložba španjolskih savremenih slikara koji su ukupno uzev inferiorniji od naših“* (Tokin 1919: 24). Oni čije je radove izdvojio kao vredne, „rezultati ove izložbe“ su

8 Boško Tokin se praktično i teorijski zalagao za internacionalizaciju matične kulture još dok je boravio u Parizu tokom 1918. i 1919. godine. Aktivno je učestvovao u manifestacijama mladih Francuza i Jugoslovena. Sa Fileasom Lebegom je objavio „Antologiju savremenih jugoslovenskih pesama“ za koju je napisao predgovor i za koju je na francuski preveo dela domaćih modernih pesnika. U predgovoru za antologiju, Tokin je pisao o istoriji jugoslovenske književnosti veličajući je, i ukazujući na kontinuum dinamizma koji Sloveni oduvek imaju u sebi. Takođe je pomagao Armanu Dajou prilikom objavljivanja spacijalnog broja revije „Umetnost i umetnici“, posvećenog Srbiji i tamošnjim mladim umetnicima.

slikari Dobrović, Babić i Vorkapić i skulptori Meštrović i Dešković: *„Ovi, koje ja zovem rezultatima izložbe, jedino su sposobni, više manje, da unose (ili su uneli) nečeg novog, originalnog, krepkog u „atmosferu lepih stvari“ ne samo naše, no i svetske umetnosti“* (Tokin 1919: 29). Iako je u tekstu napisao: *„Politički razlozi manje me se tiču od kulturnih, a ovi opet manje od umetničkih. Moje je merilo dakle estetsko, i ja sa te tačke gledišta dajem svoj „sud“ o rezultatima, a malo govorim o 'esembleu'“* (Tokin 1919: 24), ipak su pored estetskih postojali i drugi razlozi zbog kojih je Tokin izdvojio ove umetnike. U istom tekstu, kada govori o ciljevima izložbe, kaže: *„Ciljevi izložbe poznati su: Pokazati strancima da nismo barbari, a Italijanima specijalno da je jedan dobar deo naših umetnika baš iz onih krajeva, na koje oni pretenduju. (Otud, i izvesne smetnje, što su oni činili u oči izložbe-bez uspeha.) Trebalo je manifestovati i naše „jedinstvo“ na kulturan način“* (Tokin 1919: 24). Te smetnja Marko Babac obrazlaže: *„Neki uticajniji Italijani pokušali su da spreče njeno organizovanje zbog pretenzija Italije na krajeve u Dalmaciji, iz kojih je sa svojim radovima bilo dosta autora Srba, Hrvata i Slovenaca“* (Babac 2009: 23). Dakle, Tokin je izdvojio skulptore Branka Deškovića i Ivana Meštrovića i zbog toga što su iz krajeva Dalmacije na koje je Italija pretendovala, te je na taj način uputio Italiji izvestan prkos, ali takođe, poručio je svom narodu, odnosno intelektualnom i kulturnom miljeu iz kojeg je poticao, da Italijani koji imaju bogatu kulturnu tradiciju, pretenduju na „njihove“ odnosno jugoslovenske krajeve i kulturu, i pokazao im je da su upravo iz tih krajeva proistekli veliki umetnici, te je na izvestan način uporedio, odnosno poistovetio svoju matičnu i italijansku kulturu.[9]

„Oni su (pisci) zagovornici, ponekad pioniri, vodiči koji nude i nameću svojim prevodima i kritičkim radovima prisustvo strane stvarnosti u drugoj kulturi koja je njihova“ (Pažo 2006: 27). S tim u vezi, u radu se pokazalo da je Boško Tokin upoređivao i poistovećivao renesansu sa vremenom u kojem je stvarao, te Italiju kao prestonicu umetnosti te epohe sa jugoslovenskim krajevima, da bi poručio kako će aktuelno doba biti prevratničko kao što je bilo doba renesanse, dok će uloga aktuelnih umetnika imati civilizacijski značaj kao što ima uloga renesansnih umetnika.

Analiza tekstova je najpre pokazala da je Tokinov dominantan stav o Italiji divljenje, da su sva tri teksta putopisi jednog grada, i da je pisac ređe posmatrao savremene prilike a češće istorijske spomenike. Kako se glavni deo sva tri putopisna teksta odnosi na dela

9 To svakako nije bilo osnovno merilo, ali je pored estetskog odredilo Tokinov sud, odnosno nameru da istakne ove umetnike u tom trenutku. Zbog toga je istakao i Petra Dobrovića, koji je bio veliki pobornik ideje da se Pečuj, Baranja i Bačka pripoje Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Intelektualna jugoslovenska grupa kojoj je i Tokin pripadao, u Parizu je sa najvećim oduševljenjem i radošću dočekala proglašenje Kraljevine. Svakodnevno su raspravljali o budućem ustrojstvu nove države, o unutrašnjim i spoljnim odnosima, o vaspitanju i prosvećivanju naroda, dakle bili su veliki pobornici ideje jedinstva. S tim u vezi, Dobrović je za Tokina simbol takvog jedinstva, jer se i sam zalagao za njega.

Mikelanđela Buonarotija, utvrdilo se da su kulturno- umetničke okolnosti i Tokinova lektira uticale na piščevu fasciniranost renesansnim umetnikom. Zaključilo se da su putopisni tekstovi Boška Tokina u funkciji tačno određene akcije: putopiščeva namera bila je da stranu kulturnu stvarnost poistoveti sa kulturnom stvarnošću zemlje iz koje potiče.

LITERATURA

Izvori

Tokin, Boško (1919). „Izložba jugoslavenskih umetnika u Parizu“. *Plamen.* 13: 24- 29.

Tokin, Boško (1920). „Strašni sud. Slika Mikelanđela u Sikstinskoj kapeli“. *Progres.* 137: 2.

Tokin, Boško (1921). „Rim/Kupola Svetog Petra“. *Zenit*. 5: 3-4.

Tokin, Boško (1921). „Beleške iz Rima i Firence“. *Kritika*. 9-10: 372.

Tokin, Boško (1992). „Autobiografija“. *Književna reč*. 360: 11.

Citirana literatura

Ambrozić, Katarina (1976). *Mikelanđelo, Strašni sud.* Beograd: Vuk Karađić.

Gvozden, Vladimir (2001). „Polazišta i ciljevi imagološkog proučavanja književnosti“. *Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik.* 49: 220-222

Pažo, Danijel- Anri (2006). „Od multikulturalizma do interkulturalnosti“. *Susret kultura.* 1: 23- 29.

Stuparević, Olga (2003). *Srpski putopis o Italiji*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Sekeruš, Pavle (2006). „ Društvene predstave i proizvodnja značenja: Slike Južnih Slovena u Francuskoj kulturi XIX veka“. *Susret kultura*. 1:102- 108.

Živančević-Sekeruš, Ivana (2009). *Kako (o)pisati različitost? Slika drugog u srpskoj književnosti.* Novi Sad: Filozofski fakultet.

Ivana Miljak

THE ENCOUNTER WITH ITALY IN THE TRAVEL WRITING TEXTS BY BOŠKO TOKIN

Summary

The paper examines Boško Tokin's relationship with Italy based on the examples of travel writing texts. By means on the imagological approach to the texts „Rome/ Dome of Saint Peter's", „Notes from Rome and Florence" and „The Last Judgement- Michelangelo's painting in the Sistine Chapel", both the text and the context in which the text develops and is interpreted have been analysed. The prevalent attitude of the travel writer towards the country proved to be admiration, all three texts representing travel writing concerning one city. Furthermore, Tokin observed contemporary state of affairs less frequently, and in turn historical monuments more often. Since the main part of all three travel writing texts is related to the works of Michelangelo Buonarroti, it has been determined that the cultural- artistic circumstances and Tokin's reading influenced the writer's fascination with the renaissance artist.

The analysis has shown that Boško Tokin's writing texts had a clearly determined function: the travel writer's intention was to equate the foreign cultural reality with the cultural reality of the country of his origin.

Natalija Ludoški
Ph.D. student at the University of Novi Sad, Serbia

UDK 821.163.41.09:821.113.5.09

ХЕНРИК ИБСЕН У КРИТИЧКОЈ РЕЦЕПЦИЈИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Апстракт: О Слободану Јовановићу (1869–1958) као обавештеном читаоцу који прати актуелности и на европској културној сцени сведоче, поред осталог, два његова књижевно-критичка огледа посвећена драмском стваралаштву Хенрика Ибзена (1828–1906). Текстовима „Ибсенове жене" (1894) и „Најновија драма Хенрика Ибсена" (1895) Слободан Јовановић указује се као један од пионира критичке рецепције норвешке књижевности у српској култури.

Кључне речи: превод, драма, женски ликови, брак, индивидуализам, морал

У читалачком и критичком фокусу Слободана Јовановића (Нови Сад, 1869–Лондон, 1958), налазило се и дело Хенрика Ибсена. Већ као седамнаестогодишњак, свршени гимназиста, наставивши школовање на минхенском Универзитету, школске 1886/87, Јовановић се сусрео с делом норвешког драматичара. Ибсен је и сам у то време житељ Минхена,[1] и редовни гост кафане Максимилијан. „[Милан] Шевић је скренуо пажњу Слободану Јовановићу на Ибзена, читали су заједно његове *Авети* и преводили један део. Једнога дана се реше те прићу Ибзену на разговор," бележи Јовановићев биограф (Стајић 2009:262). Данас не знамо исход могућег личног контакта двојице младића с познатим писцем. Не наилазимо ни на податак о судбини њиховог преводилачког напора над текстом *Авети*. (Индикативно је да се млади преводиоци опредељују за Ибсенову драму која је изазвала жестока оспоравања и највише контроверзи). Тек, Милан Шевић, први је преводилац чији је превод Ибсена (до тада већ присутног на српским позорницама)[2] штампан на јужнословенским просторима. Године 1891, најпре у листу *Отаџбина*, а потом као самостално издање,

1 Љубиша Рајић, бележећи основне биобиблиографске податке о Хенрику Ибсену, нотира да је овај у два маха живео у Минхену; најпре у периоду од 1875. до 1880, и поново од 1885. до 1891. године.

2 У Народном позоришту у Београду 1878. премијерно је изведена драма „Стубови друштва", а 1889. „Нора" по Шевићевом преводу. На сцени новосадског Српског народног позоришта прва поставка Ибсена била је *Нора* 1894. године.

објављен је у Београду његов превод Ибсенове *Луткине куће* или, како ће је Шевић насловити по немачком издању по којем је преводио, *Норе*. Ваља напоменути да је уз име Милана Шевића нотирано да је превод урађен „с пишчевим допуштењем".

У моменту када дође до кратког минхенског суграђанства између Јовановића и Ибсена (Јовановић из Минхена прелази у Цирих, а већ у октобру 1887. постаје студент Правног факултета у Женеви), норвешки драматичар побрао је светску славу драмама из свог средишњег, такозваног реалистичког, периода (*Стубови друштва* (1877), *Луткина кућа* (1879), *Авети* (1881), *Непријатељ народа* (1882)). Његови комади играју се у Берлину, Минхену, Лондону, Паризу, Чикагу, Москви, Загребу, Београду...

Доминантан на размеђу 19. и 20. века на сценама широм света, Ибсен постаје писац чије се свако ново дело прати с великом пажњом. Тако и Слободан Јовановић, када се 1891. као свршени правник врати у Србију, те отпочне 1892. године и књижевнокритичко деловање, своју обавештеност о књижевним и позоришним токовима потврђује, уз остало, и текстовима посвећеним Ибсеновом делу. Године 1894, у часопису *Ред*, штампа оглед „Ибсенове жене", а следеће, 1895, у *Српском прегледу*, текст „Најновија драма Хенрика Ибсена." Њима се Јовановић сврстао у пионире критичке рецепције Ибсеновог дела и норвешке књижевности у српској култури.

Очито је Јовановић, полиглота,[3] на страним језицима читао и европским позорницама пратио извођења Ибсенових дела. Судећи по именима наведених Ибсенових јунакиња (Нора, Госпођа Алвинг, Елида Ванген, Лона Хесел, Хилда Вангел, Ребека Вест, Хеда Габлер) у тексту „Ибсенове жене" и огледу „Најновија драма хенрика Ибсена" (о Ибсеновом комаду *Мали Ејолф*), Слободан Јовановић, осим наведеног наслова, имао је у критичком обзорју и Ибсенове драме *Луткина кућа* (одн. *Нора*), *Авети, Госпођа с мора, Градитељ Солнес, Росмерсхолм, Хеда Габлер.* И не само да је добро познавао Ибсеново дело већ пратио и критичку рецепцију о њему. Тако ће сам Јовановић навести имена француских тумача Ибсена, Жила Леметра и Леопола Лакура, који су му били познати с обзиром да је последње године студија провео у Женеви и Паризу. Поменуће Слободан Јовановић и Бошка Чолак Антића, нашег критичара, који је управо у *Реду*, у којем је објављен и његов текст, опширније писао о *Неимару Соленсу*.

3 О језичком осећању Слободана Јовановића казује и чињеница да је код нас уврежено име норвешког писца *Ibsen-а*: Ибзен (са 'з'), правилно, у транскрипцији на српски језик, писао (у два наведена критичка огледа) као „Ибсен" (са 'с'): Видети *Правопис српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2010, стр 228.

Јовановић се, у радовима посвећеним Ибсену, фокусира на кључне мотиве овог писца: положај жене у друштву и породици, брачне односе, положај деце. При том, моралиста, попут већине критичара свога доба, заокупљен је првенствено морално-психолошким проблемима. У Ибсеновом делу њега највише интригирају женски ликови – потпуно различито конципирани од конвенционалног културолошког модела жене у западном цивилизацијском кругу.[4] Целокупно дело овог Норвежанина Јовановић разматра полазећи од два, за њега, централна проблема: активистичке и бунтовне природе жена у његовим комадима и два различита етичка концепта:

> „Ибсен разликује два морала. Један који је друштвена конвенција, и други који је глас слободне савести. Један који човек поштује само зато што види да га цео свет поштује, и други који човек поштује опет зато што се сам уверио да је он истинит. И сад, док Ибсенови људи представљају онај први морал, морал фарисејски, дотле Ибсенове жене исповедају овај други морал, морал личног испитивања и искреног уверења" (Јовановић 1991:509).

Друштвене предрасуде, везано за Ибсеново схватање природе полова, уочава Слободан Јовановић, нарушавају аутентичне човекове потребе. Грађанска морална начела жене настоје да промене: „И тиме, наравно, показују се активније од људи, који друштвени обичај трпељиво сносе" (Јовановић 1991:509). Ибсенове јунакиње Јовановић назива одметницама које, кршећи општедруштвени закон, настоје да успоставе правила која одговарају њиховој суштини. „Код Ибсена, дакле, људи представљају предање, а жене новину. Код Ибсена ретки су људи без предрасуда; жене пак све су без предрасуда: оне се никад не питају шта ће свет рећи [...] Речју, све његове жене имају ту ретку кураж да своје *ја* ставе на супрот целом друштву" (Јовановић 1991:510).

Веома виспрено протумачивши Ибсенову „филозофију", која мотивски условљава креацију драмских ликова, Јовановић своју критику заснива на социолошкој и психолошкој анализи ликова и њихових међусобних (мушко-женских) односа. Млади ерудита, Јовановић, демонстрира своја знања о Русоовој идеји о природном праву доводећи је у везу с Ибсеновим схватањем морала:

> „Што је Ибсен жене начинио одметницама, а не људе, објашњује се свеколиком његовом философијом. Он је уверен да је човеку најбоље кад својој природи пусти на вољу: naturam sequere; па према томе, да и свој морал човек налази најсигурније онда кад за својим осећањем иде: слобода срца. То је био још

4 Гледајући с тог аспекта, Јовановић, унеколико, антиципира појаву тзв. родне критике. Доцније ће се истим проблемима у Ибсеновим драмама посветити Ксенија Атанасијевић у тексту „Ибзенова схватања жене" (1927).

Русовљев морал. И зато, што жене више слушају срце но људи, што више но људи подлежу осећајима, што су природе ако смем рећи, интуитивније, и Ибсен је хтео да његовог морала сентименталног, морала који потиче из срца, а не из главе, буду жене јунакиње, а не људи"(Јовановић 1991:510).

Слободан Јовановић латентно полемише са Ибсеном, наводећи као аргументе управо карактеристике његових драмских текстова, који су саткани више од рација но емоција. Пажљиво анализирајући његове драме, а ослањајући се уз то на иностранну критичку литературу, Јовановић уочава три типа драмских јунакиња у његовим комадима. Најпре, ту су жене које поседују свест о лошем устројству друштва, те трагају за идеалом (Нора, госпођа Алвинг, делимично Елида), потом јунакиње које су пронашле идеал, али трагају за мушкарцем с којим ће га остварити (Лона Хесел, Хилда Вангел, Ребека Вест), и најзад, жене које настоје да успоставе власт над мушкарцима (Хеда Габлер). Последњи тип Ибсенове жене стоји као супротност првим двема категоријама драмских хероина:

„То су оне које не траже власт над људима да им душу искупе, него је траже из неке деспотске ћуди. Она тражи ту власт ради ње саме, а не ради неке више сврхе. Хеда Габлер, напр. игра се људима који јој подлегну. Она разорава судбину једног човека само зато да види колико има власти над њим. На крају крајева она је кадра да упропасти човека сасвим, јер никад се неће ни њој самој њена власт над њим учинити тако велика као онда, кад он њој за љубав у пропаст оде. То ласка њеној охолости. Она је сестра оне Шилерове Куникунде која је у својој бездушној радозналости хтела да зна да ли је њен јунак толико воли да ће ње ради да сиђе међу лавове. И даље још, она је сестра Делиде и Иродиаде; жена једна толико лепа толико без срца која човека највише воли кад му одрубљену главу на чинији види. [...] то је тип Ибсенове жене извитоперен. Код свију Ибсенових жена јасна је та жудња да господаре људима. И пошто је изнео жене које хоће да господаре људима из љубави према њима, било је природно да изнесе и њихову болесну варијанту у оним женама које хоће да господаре људима из љубави према себи, а то је из охолости" (Јовановић 1991:510/11).

Позивајући се на Леополда Лакура и Жила Леметра, Слободан Јовановић истиче несклад између Ибсенових намера и остварења његових идеја о женама које се активистички односе према задатостима грађанског друштва. Саткане од идеја, Ибсенове јунакиње лишене су емоција: „По Ибсеновој замисли, оне имају да представе морал срца, и то је, наравно, лепо; али, оне саме, бар како их је он описао,

немају срца ни мало, и то је мало незгодно [...] Код његових жена глава потпуно срцу заповеда" (Јовановић 1991:511). Због тога оне делују беживотно попут модела. „И те жене, појмљиво, ми поштујемо много, али, баш зато што их толико поштујемо, не волимо их довољно. Оне нам одвећ импонују. Ми осећамо да су те жене које су своја чула сасвим победиле много јаче од нас. Ми још нисмо своја победили. И онда, не може се рећи да их волимо. Ми их обожавамо – као идоле" (Јовановић 1991:511).

Следеће, 1895. године, Слободан Јовановић, у приказу насловљеном „Најновија драма Хенрика Ибсена", домаћу публику извештава о драми *Мали Ејолф*.[5] Јовановићев критички интерес за њу потиче поглавито из запажања да овај драмски текст „представља обрт у оним његовим мислима које су му увек биле најдраже". Тематски фокус Ибсеновог стваралаштва представља проблем брака, истиче Јовановић, а с тим у вези јесте и његова самосвојна, индивидуалистичка филозофија љубави.

> „Истина, љубав је код њега имала значај који код мало кога има. Он ју је сматрао као неку вишу духовну заједницу, као удружење између мужа и жене коме је циљ њихово узајамно морално усавршавање. Он је сматрао да се душе, кад се слободно и искрено споје, узајамно оплемењују; самом њиховом споју, некако, признавао је он ту мађијску моћ. Брак је, по његовим појмовима, имао и мужу и жени да буде једно чистилиште у коме би њихове душе дошле до врхунца своје етеричне лепоте. Брак је, на тај начин, био неко искупљивање душа; његов је карактер био готово религиозан" (Јовановић 1991:515).

Мали Ејолф је другачији од осталих Ибсенових драма стога што је писац потпуно променио визуру из које је посматрао брак. Наиме, истиче Јовановић, до тада, занемарујући чињеницу да брак и породичне односе обликују и деца, њега је интересовао искључиво однос између супружника. „Ако је икада било потпуног индивидуалисте у брачним питањима, ако је икад ко посматрао брак једино са гледишта мужа и жене, и видео у њему само један облик њихове љубави, а не читав низ свакојаких дужности, то је без сумње био Хенрик Ибсен" (Јовановић 1991:516). Међутим, у *Малом Ејолфу* запажа Јовановић, Ибсен чини преокрет заговарајући тезу да за брачну срећу није довољна само супружанска, већ и родитељска љубав. Стога:

„интерес деце, за који дотле он није имао колико треба пажње, истиче се у овој драми на прво место, и добија сву важност главног задатка коме брак има да служи. Извесно је да Ибсен није више сигуран да је љубав, у ужем смислу, прикладна основа

5 Ово је прилика да исправимо грешку коју смо начинили приписујући превод *Малог Ејолфа* Милану Шевићу. Видети: Н. Лудошки, *Слободан Јовановић као критичар*, Нови Сад, 2008, стр. 121.

брака. Он је, истина, још није сасвим одлучио од њега као Толстој, али већ самим тим што је не узима за његов главни елеменат, он се приближује томе филозофу од кога се иначе толико разликује!" (Јовановић 1991:516).

Два критичка огледа о Ибсену, написана деведесетих година 19. века, у доба када Јовановић тек почиње своју књижевнокритичку делатност, указују на његову склоност ка дубинској анализи текста, усмереној на суштинске структурне чиниоце дела, везане за психолошке, моралне и социјалне назоре аутора. Док се у великом броју приказа задовољава препричавањем садржине, интерпретације Ибсеновог дела сведоче о иницијацији младог Јовановића у студиозног критичара који, пратећи и ослањајући се и на страну критичку грађу, веома вешто успева да резимира и вреднује опсесивна стваралачка интересовања појединих писаца. Посебна умешност Слободана Јовановића огледа се, већ тада, у способности да и када износи замерке текст не буде доживљен као оспоравање писца нити дела, већ препорука.

Још једном ће Слободан Јовановић изнети свој суд о Ибсеновом делу. После више од пет деценија од настанка његових књижевнокритичих огледа, закључну оцену о овом писцу даће 1948. у мемоарском есеју „Богдан Поповић". Као Поповићев близак пријатељ из ђачких дана, у овом антологијском есеју Јовановић је настојао, по сопственом признању, да представи оне идеје чувеног професора, које нису материјализоване у његовним рукописима. Тако ће, поред осталог, указати и на *најјачу и најтрајнију* књижевну антипатију Богдана Поповића – Хенрика Ибсена. Још у приступном предавању „Из историје српске књижевности", одржаног фебруара 1894. назвао је Поповић Ибсена „претенциозним и антипатичним надрифилозофом" (Поповић 1932:22). Дакле, децидирано негативни став о Ибсеновом делу изриче Богдан Поповић у исто време када Слободан Јовановић афирмише овог писца. О његовом делу могле су бити вођене и приватне расправе двојице изузетних интелектуалаца: једног „квалификованог" читаоца, универзитетског професора књижевности, и лаика у овој области, правника, Слободана Јовановића. Данас нема сумње о томе чији су читалачки судови поузданији и критичке оцене валидније. У свом есеју из 1948. Јовановић указује на разлоге Поповићевог неразумевања Ибсеновог дела и износећи, истовремено, свој суд. Док сам Јовановић на Ибсена гледа као песника и драматичара који је „знао занат", те врхунац остварио „социјалним драмама" преплићући реалистичке и симболистичке елементе, дотле, по његовом сведочењу, Поповић у истом писцу види само „социјалног мислиоца".

> „Идеје које је [Ибсен] заступао у социјалним драмама важиле су у своје време као врло смеле; поборник крајњег индивидуализма, он је устајао не

само против друштвеног лицемерја, него и против друштвене дисциплине уопште, признајући за једино мерило морала само оно до чега би појединац дошао путем свог властитог размишљања, потпуно независно од утицаја своје друштвене средине. То је дух протестантског самоопредељивања доведен до крајњих последица" (Јовановић 1991:742).

Стога је, пише Јовановић, за Богдана Поповића, „Његов индивидуализам означавао [...] као незрело опозиционарство једног омладинца" те га је квалификовао као радикала, одн. човека „који је о друштвеним питањима расправљао без претходног искуства, на основу неких наопаких теорија" (Јовановић 1991:743). Моралиста Поповић није у могућности да појми индивидуалистичку Ибсенову филозофију:

„Богдан се највише разилазио с Ибзеном у питању друштвене инхибиције. Ибзен је налазио да она смета појединцу да развије своју животну снагу до највећег степена јачине. Богдан је налазио да је друштвена инхибиција битан услов културног развитка. Његово неслагање с Ибзеном било је неизбежно: он је веровао у културу, а Ибзен у тајанствену снагу живота. У етици Ибзен би се могао окарактерисати као виталист. Једино што би се Богдану могло замерити, то је што због Ибзенових идеја које није одобравао, није признавао ни оне добре стране које је Ибзен као песник и позоришни писац имао" (Јовановић 1991:743).

Закључујући текст предговора за Нолитово издање Ибсенове *Четири драме*, Љубиша Рајић, пише: „Na kraju valja pomenuti da je Ibsen veoma rano bio preveden kod nas, bar neke od njegovih drama, a i da je ubrzo počelo da se piše o njemu. To su, međutim, uglavnom bili prevodi s prevoda, pre svega nemačkog, a članci o njemu samo odjek onoga što se o njemu pisalo u Evropi" (Rajić 1983:22). Ипак, ти први међупреводи Ибсена, као и прве критике његовог дела из пера српских аутора – ма колико посредничке, епигонске и еклектичке биле – имале су, несуњиво, важност за афирмацију Ибсеновог опуса у нашој култури.

ЛИТЕРАТУРА:

Јовановић, Слободан (1991). „Ибсенове жене". *Сабрана дела*, том 12, 508–512. Београд: БИГЗ–Југославијапублик–СКЗ.

Јовановић, Слободан (1991). „Најновија драма Хенрика Ибсена". *Сабрана дела*, том 12, 515–516. Београд: БИГЗ–Југославијапублик–СКЗ.

Јовановић, Слободан (1991). „Богдан Поповић". *Сабрана дела*, том 11, 717–754. Београд: БИГЗ–Југославијапублик–СКЗ.

Lešić, Zdenko (1989). „Tri Ibzenove drame", u Henrik Ibzen, *Drame* (*Lutkina kuća, Sablasti, Divlja patka*), Sarajevo, „Veselin Masleša", 5–54.

Rajić, Ljubiša (1983). „Ibsenove drame u kritici i istoriji književnosti", u Henrik Ibsen, *Četiri drame*, Beograd, Nolit, 7–22.

Стајић, Миодраг (2009). „Млади Слободан Јовановић", у *Савременици о Слободану Јовановићу*, ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Ј.П. „Службени гласник"):258–262.

Атанасијевић, Ксенија (1927). „Ибзенова схватања жене". *Летопис Матице српске*. 313:245–252.

Natalija Ludoški

SLOBODAN JOVANOVIĆ'S CRITICAL RECEPTION OF HENRIK IBSEN

Summary

That Slobodan Jovanović (1869-1958) was an informed reader who followed current developments on European cultural scene is testified by two of his literary critical essays on dramatic work of Henrik Ibsen (1828-1906). The texts "Ibsen's Wives" (1894) and "Henrik Ibsen's Latest Play" (1895) introduce Slobodan Jovanović as a pioneer of critical reception of Norwegian literature in Serbian culture.

Золтан Ђере
Универитет у Новом Саду
Филозофски факултет

UDK 94(497.113 Bačka)"18"

БАЧКА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

Апстракт*:* Реч је о краткој скици привредних и демографских одлика Бачке у трећој деценији 19. века. Рад представља сажетак дуже анализе пореског пописа становништва из 1828. године и пописа становништва Лајоша Нађа из 1827.г., и пружа преглед најважнијих чињеница у вези са друштвеном стратификацијом, етничком и религијском структуром становништва, аграрном и занатском производњом и трговином.

Кључне речи: Мађарска, Бачка, насеља, статистика, демографија, привреда, пољопривреда, занатство, трговина.

Саопштење има за циљ да у најкраћим цртама опише демографске и економске карактеристике Бачке с почетка 19. века. Базирано је на анализи података Земаљског пореског пописа из 1828.године и пописа становништва Лајоша Нађа састављеног на основу црквених шематизама из 1827. године. Иако се ради о ванредно вредним и садржајним пописима, морамо имати на уму да су бележени само подаци опорезоване категорије становништва, не и племићких поседа. У том смислу, али и због других методолошких специфичности, податке пописа морамо третирати као приближне, најниже могуће вредности.

Анализа је већином фокусирана на три краљевска града (Суботица, Нови Сад, Сомбор) и 13 трговишта (Сента, Бечеј, Кањижа, Паланка, Бездан, Темерин, Кула, Апатин, Бачка Топола, Бач, Станишић, Оџаци и Футог) у којима је живело близу 37% становништва жупаније.

Подстакнутим идејама просвећености и Француске револуције и под утицајем снажне привредне конјунктуре из времена ратова са Наполеоновом Француском и почетака индустријске револуције у аустријским деловима Хабзбуршке монархије од деведесетих година 19. века, дошло је до промена који су током 1790-1830. у културном, националном и привредном смислу поставили темеље грађанском преображају друштва у Краљевини Мађарској. У привредном животу најбитније су биле промене у смислу модернизације производње и почетака масовне робне

производње за тржиште. Услед расположивог капитала и организационих могућности предводници унапређења производње у почетку су били велики поседи Мађарске дворске коморе и властелинства аристократије, а касније модернизација и масовна производња пољопривредних артикала проширила су се и на део племства, трговишта и поседе имућнијих сељака. Уједно, уместо вина и стоке прворазредни извозни производ постале су житарице и вуна, а главни правац извоза аустријске покрајине.

СТАНОВНИШТВО

Да бисмо могли у потпуности сагледати динамику и обим развоја, добро је знати да је Бачка током турског периода власти била тешко уназађена, а у периоду 1672-1718. епидемијама, устанцима и ратовима тешко разорена, добрим делом мочварна, готово пуста област, са свега око 30.000 становника. Привредни живот и трговина су замрли. Супротно томе, век касније на територији Бачке било је 108 релативно великих насеља са цветајућом пољопривредом, Фрањиним каналом и системом мањих канала, са пространим и добро обрађеним ораницама, бројним виноградима, великим стадима стоке, оваца, коња и свиња; са обимном занатлијском производњом и живом трговином, са јавним зградама, касарнама и црквама у тада модерном стилу барока, и са мултиетничким становништвом које је живело у међусобном миру.

Године 1827 Бачко-Бодрошка жупанија је била најбројнија од оних на југу Краљевине Мађарске. Са почетних тридесетхиљада, број становника се повећао на 435.237, што је приближно одгаварало броју становника Београдског пашалука на почетку Првог српског устанка.[1] Једна од најуочљивијих карактеристика бачких градова била је њихова величина. У Суботици, Сомбору и Новом Саду живело је укупно 72.689 људи, што је претстављало 16% становника жупаније. У Суботици је пописано 34.924-en, у Новом Саду 20.231-en и у Сомбору 17.534, чиме је величина градова далеко превазилазила број становника трговишта и села, али је и у земаљским релацијама била надпросечна. Нарочито су бачки градови били бројни у поређењу са суседним балканским областима. Београд је 1834. имао 18.000 становника, а четрдесет година касније још увек свега 27.605. У Тројединици је још 1857.г. било свега 3 насеља са више од 10.000 становника: Осијек, Ријека и Загареб (у загребу 16.657). У Бачкој је већ 1828.г. било 6 насеља са више од 10.000 житеља (Суботица, Сомбор, Нови Сад, Баја, Стари Бечеј и Сента), а у 21 насељу било је више од 5.000

1 Љушић, Радош (2001). *Историја српске државности*, књига II, *Србија и Црна Гора*, Нови Сад: Српска академија науке и уметности, 27–28, 36–37; Katarina Čobanović, Antal Hegediš (1991). *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad: Filozofski Fakultet u Novom Sadu, 31.

становника.[2]

Уистину, за Бачку су била карактеристична насеља са више од 2.000 душа (више од 71%), наспрам Торонталске и Сремске жупаније где је 61%, односно 92% насеља имало мање од 2.000 житеља. Један од резултата те величине насеља је била ретка мрежа насеља карактеристична иначе за некадашње турске територије. Једна од последица било је формирање салаша на пространим атарима бачких насеља уз све погодности које су проистицале од ослобођености пореза салашарских газдинстава и мање могућности контроле од стране власти.[3]

Бачка је уз Банат својевремено сматрана етнички и верски најшаренијом облашћу Краљевине Мађарске, с тиме да је етничка структура становништва Бачке била специфична и у односу на суседне жупаније. У погледу северних области истицала се великим бројем словенског живља, а према другим жупанијама католичком већином: наспрам региона Баната и Срема, где је 60-91% становништва припадало православној конфесији, две трећине житеља Бачке било је католичко; 24% чинило је православно, 9% протестантско и 1,3% јеврејско становништво.

У односу на данашњу територију Војводине у Бачкој је живео највећи део протестаната (37.358, односно 61%) и Јевреја (5.750, или 77%, од укупно 7.440). Интересантно је да је од 108 насеља Бачке Јевреја пописано у деведесет. Према подацима Елека Фењеша 37,7% становника Бачке били су Мађари, 20,4% Срби, 19% Немци, 18,1% Буњевци, Шокци и Хрвати, 2,1%- Словаци, 1,6% Јевреји, 0,1% Грка, али живело је ту и Русина, Цинцара, Јермена, Цигана,итд.[4]

Друштвена и професионална структура становништва Бачке углавном је одговарала земаљском, доминантно аграрном карактеру. Истовремено, подаци пописа указују на почетке урбанизације и сложенијег диференцирања становништв, међутим недостатак података о племству, о закупу земљишта као и о делу носиоца неаграрних занимања не омогућује нам формирање нијансираније слике.

По нашим подацима у посматраним насељима, у просеку, 23% становништва били су кметови, готово 42% желири (у слободним краљевским градовима у ову категорију сврстали су сваког ко није имао статус грађана, али је располагао некретнинама, а исти су могли бити доста имућни и различитих занимања), 12% желири бескућници, 8,9% грађани, 2,7% трговци, 12% занатлија и 1% хонорациори.[5]

2 Zoltán Györe (2007). *Gradovi i varoši Bačke*, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 35.

3 Золтан Ђере, *Демографски односи Војводине на основу пописа Лајоша Нађа из 1828. године.* Зборник Матице српске за историју. 46: 103, 104.

4 Золтан Ђере, ibid., 111.

5 Zoltán Györe, *Gradovi i varoši Bačke*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2007, 62-63.

У три слободна краљевска града Бачке, пописано је 2.379 становника са статусом грађана (близу 16% становника). Чини се да је тај број релативно мали у односу на број становника, међутим то је у складу са актуелним привредним и економским кретањима у земљи: главни носиоци урбанизације више нису били грађани и слободни краљевски градови. Промотор урбанизације, грађанских тежњи више је било либерално племтво, интелигенција, трговци и донекле занатлије, уз тиху, али масовну подршку сељаштава, пре свега грњих слојева сељаштва. Од 138 тржишних центара Краљевине Мађарске само 35 су били градови, а остали трговишта и бискупски градови, па чак и једно село, а од 113 тржишна подцентра само су 3 били градови, 101 трговиште.[6]

Неаграрно становништво пописано је само делимичночно (хонорациори, занатлије, трговци) и њихова сразмера у градовима и трговиштима у просеку се кретала близу 16 одсто, с тиме да их је најмање било у Станишићу (6,6%), а највише у Новом Саду (24,2%). Врста посредног показатеља урбаних процеса је и број припадника интелигенције. Њихово присуство било је ванредно важно, јер су они задовољавали потребе становништва на пољу образовања, културе, функционисања правног и управног система као и у смислу цивилизацијског напретка; подстицали су оснивање новина, позоришних дружина, штампарија, отварање књижара, и сл. На југу Мађарске у Бачко-Бодрошкој жупанији било је највише хонорациора: заједно са градовима укупно 328, што је пуно више него у Торонталској (60), Сремској (89) или у Тамишкој жупанији (заједно са Темишваром 129). Њихова концентрација је била изразита у градовима (60%), мање у трговиштима (24%), а у селима свега 16%.[7]

Током прве половине 19. века повећавао се број кметовских сесија и кметова, али ових последњих знатно брже од сесија. Уз тенденцију повећавања племићких поседа на терет кметовских и деобу поседа путем наслеђивања, број кметова са ситним поседима или без поседа (желира) се повећавао. У том смислу у најбољем положају били су немачки кметови, који су већином живели на коморским поседима где су феудалнби односи били повољнији него на поседима приватне властеле, а руководили су се и рестриктивнијим следом наслеђивања од других народности: посед је интегрално наслеђиавао прворођени син, док су остала деца морала на други начин обезбедити себи егзистенцију. Док је код Немаца на сто сесија долазило 60 кметова код других народа на сто кметовских поседа отпадало је 400 кметова![8]

6 Bácskai Vera, Nagy Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest 1984,176-190.

7 Zoltán Györe, 68-70.

8 Антал Хегедиш (2000). *Управни, друштвени, духовни и културни центар.* Домети. 100-103: 107-108.

АГРАРНИ ОДНОСИ

Карактер мреже насеља као и привредне делатности било је већином детерминисано географским положајем и природним датостима простора Бачко-Бодрошке жупаније. Као контраст стања с почетка 18. века, када су земљишта Бачке била необрађивана и коришћена пре свега за сточарство и рибарство, у првој половини 19. века обрађиване површине претстављале су више од 2/3 површине жупаније (6.803 km^2)! Од поменуте површине 3.219 km^2 биле су оранице, 2.078 km^2 ливаде, 357 km^2 виногради и 1.148 km^2 шуме.[9]

Бачка је својевремено била славна по својим плодним ораницама иако је квалитет земљишта био различит. На северу (Суботица, Мадараш, Јанковац, Баја, Алмаш, Барачка) био је карактеристичан жути песак који је погодовао пре свега виноградарству и сточарству. У плавним областима Подунавља (Богојево, Плавна, Вајска, Бођан, Сонта) земља је често била шалитраста па је и квалитет у најбољем случају био осредњи. На Телечканским бреговима лес је толико чврст да су понекад копали подруме и спремишта на спратове, с тиме да су у лесним удолинама одлична земљишта обезбеђивала високе приносе. Првокласна земљишта су се простирала између Фрањиног канала и Дунава, где је и без ђубрења постизан десет до дванаестоструки принос.[10]

Уз добро земљиште Бачка је била благословена и водотоковима: Дунав, Тиса и Фрањин канал играли су све виднију улогу у превозу лица и робе; Фрањин канал са системом мањих канала допринео је исушивању мочварних терена; Дунав и Тиса коришћени су као покретачка снага бројних водених млинова. Богатством рибама Бачко-Бодрошка жупанија је такође била међу првима у Мађарској. После већих поплава, дуж Тисе је остајало толико риба да су оне коришћене за исхрану свиња.[11]

Слично другим областима и у Бачкој је била карактеристична доминантност пољопривредне производње. Подаци пописа сведоче пољопривредној производњи далеко изнад просечног обима у Суботици, Сомбору, Бачкој Тополи, Кули и Станишићу, али је и у другим Бачким насељима аграрна производња била пажње вредна. Од јужномађарских жупајнија Бачко-Бодрошка је продуковала далеко највише житарица: 2,9 милиона пожунских мерова (приближно 130.000 т). На другом месту била је Торонталска жупанија са 1,6 милиона пожунских мерова. Сличне су биле и тржишне вредности произведених житарица: у Бачко-Бодрошкој 1,75 милиона у

9 Benda Gyula (1973). *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867*, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 106.

10 Fényes Elek (1836–1840). *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*, I–VI, Pest, 27–28.

11 E. Fényes, ibid, 36.

Торонталској жупанији 1,07 милиона форинти. У складу са размерама производње житарица кроз брз развој је пролазило и млинарство: године 1828. у разматраним областима било је готово 400 млинова, а 1895. са активних 1.136 млинова Бачка је била на другом месту у земљи.[12]

У структури обрадивих површина код градова доминирале су оранице (79% обрадивих површина) код трговишта ливаде (51,4%). Суботица сама располагала је са више засејаних површина него бачка трговишта укупно, што с друге стране не значи да су трговишта газдовала на малим површинама! Сва варошка насеља (сем Темерина) имала су мање или веће винограде. Највеће површине под виноградима пописане су у Суботици и у Сомбору и та два града налазила су се међу прва 4 града Мађарске по величини винограда. Била је значајна продукција вина још у Кули, Сенти, Паланци односно у Бачу и Кањижи. Бројне су биле и крчме у Бачкој: у Новом Саду 173, Сомбору 154 и у Суботици 104, са укупним годишњим приходом од 24.311 форинти.[13]

На посматраним областима било је на десетине хиљада свиња и говеда, близу 80.000 коња и 190.000 оваца, с тиме да су наведене количине само минималне, да је у стварности њихов број био знатно виши. Велики број коња је сем за орање, употребљаван за превоз разне врсте производа које је у Бачко-Бодрошкој жупанији, или у околним, областима произвођено у већим количинама за тржиште. Било је доста желира који су управо као превозници зарађивали за живот.

ПОСЕДОВНИ ОДНОСИ

Попис из 1828.г. сведочи о солидним поседовним односима: у сл.кр. градовима је 37% пописаних старешина породица располагало земљишним поседом, а у трговиштима 69%. Карактеристични су били мали поседи (испод 15 хектара), каквим је располагало 96% газда у трговиштима и 76% газда у градовима. Претежан део газда (88%) у градовима и трговиштима располагао је ораницом: 40,3% имало је оранице и ливаде, 22,4% оранице, ливаде и винограде, 11,8% оранице и винограде, 13,4% само оранице, а 12% газда поседовало је само винограде.[14]

За Бачку били су карактеристични мали и средњи поседи, до 15 хектара (рачунавши само величину оранице, без ливада, винограда и башта). Од њих у најнеповољнијем положају су били поседници до 2,2 хектара, они од земљорадње никако нису успевали прехранити своје породице (градови 30%, вароши 17% свих

12 Zoltán Györe, ibid., 128.
13 Zoltán Györe, ibid., 117-122.
14 Zoltán Györe, ibid., 202.

поседника земљишта). Кметови са поседима до 7,5 хектара успевали су да обезбеде егзистенцију на основном нивоу (22 и 41%), док они са поседима од 7,5-15 хектара у зависности од квалитета земљишта, своје марљивости и примењених агротехничких метода успевали су да остваре 50-140 форинти добити (23 и 37%). У категорију имућних сељака (више од 15 хектара оранице) у градовима је спадало 24%, у варошима свега 4% сељака. Примера ради, газда који је располагао са 30 хектара оранице могао је зарадити близу 300 форинти зараде. Ради поређења, да поменемо да је 1829 цена једног јутра добре оранице у Сомбору била је 150 форинти или да се плата главног судије града кретала између 200 и 300 форинти годишње.[15] Сељаци који су остварили неку добит могли су га реинвестирати у земљорадњу (закуп земље, нови производи, радана снага, куповина оруђа, итд), у сточарство, виноградарство или у побољшање свог животног стандарда. Они који нису имали довољно земљишта могли су своје приходе увећати, арендом, неаграрним пословима, превозом за туђе потребе, риболовом, итд. Сем ораница у већини случајева газде су располагале и са ливадама, виноградима и баштама, односно барем живином, а неки и стоком, овцама па су и на тај начин остваривали одређене приходе или у најмању руку осигурали себи задовољење онисних животних п потреба.

ЗАНАТСТСВО

За Бачко-Бодрошу жупанију била је карактеристична надпросечна развијеност занатства. Радило је ту преко 7.000 занатлија, од којих близу 3.000 у градовима, око 1.500 у варошима и око 2.600 у селима. У Бачкој је било више занатлија него у околним јужномађарским жупанијама. Штовише, у Бачкој су занатлије живеле у свим насељима док у Торонталској у 92%, а у Сремској у свега 60% насеља. У Бачкој је било барем 87 врсте заната. На основу бројности и географске распростањености занатлија, чини се да је постојала изражена потреба за њиховом делатношћу. То потврђује и податак да је интензитет занатства био такође јак: близу 2/3 занатлија било је активно током целе године, а мање од пола године само 12% њих. Занатство је било нарочито напредно у Новом Саду, Суботици, Сомбору, Апатину, затим у Бечеју, Бездану, Кули, Бачкој Паланци, Сенти и Кањижи. Док је у земаљском просеку на једног занатлију долазило 111 становника, у нашим градовима и трговиштима тај однос је 40 и 62. У бачким градовима и трговиштима највише је било чизмара (496), па млинара (384), ћурчија (345), кројача (303), итд. Било је ту и 48 професионалних рибара, 46 шеширџија, 37 златара, 28 дугмара, 24 сапунџије, 18 стаклара, 16 лулара,

15 Антал Хегедиш (2000). *Управа слободног краљевског града.* Домети. 100/103: 20, 73.

10 пушкара, 6 књиговезаца, по једног ливца звона, поплочивача улица, произвођача оргуља, поклопцца за луле, власуљара, итд.[16]

ТРГОВИНА

За развој трговине постојали су добре околности у Бачкој: динамично растући број становника, њихов релативно добар имовни статус, постојање водених саобраћајница, обимна пољопривредна и занатска производња, близина државне границе. Према попису из 1828.г. Нови Сад је по броју трговаца (403) био одмах иза Будима и Пеште. На другом месту била је Суботица са 96 трговаца, после које следе Сомбор, Сента,, Бачка Паланка, Стари Бечеј, Кањижа и Кула. Од њих четири насеља (Нови Сад, Сомбор, Сента и Кула) имала су функцију тржишних центара различите јачине. Насеље са најјачом регионалном привлачном снагом био је Нови Сад, а с обзиром да је и део земаљске трговине балканском робом пролазио кроз град, стекао је значај и у земаљској трговини. Слично, Нови Сад је био један од најзначајнијих центара за трговину житом.[17]

Разгранатост трговачке мреже у Бачкој пада у очи уколико је упоредимо са околним областима: док је на нашој области трговаца било у 83% насеља, у Торонталској жупанији их је било у 61%, у Сремској жупанији у 49%, а у вршачком срезу Тамишке жупаније у свега 27% насеља.[18]

РЕЗИМЕ

Иако Бачка насеља већином имају корена у средњем веку, услед размера уништења и пропадања практично их можемо сматрати младим насеобинама која су се динамично развијала. Подаци пописа речито сведоче о томе да је област Бачке у стотињак година после ослобођења османске власти у потпуности успео да се реинтегрише у правни, друштвени и екон омски систем Краљевине Мађарске, штовише, да се у привредном и демографском погледу сврстао међу водеће регионе земље. Анализа пописа је показала да су три слободна краљевска града и тринаест трговишта били мотор развоја целе регије, при чему су Нови Сад, Суботица и Сомбор учинили и прве кораке у правцу савременог урбаног развоја.

Могло би се приметити међутим, да на основу инфраструктуралне изграђености и спољашности улица, бројности модерних јавних зграда већина варошких насеља

16 Zoltán Györe, ibid., 225-235.

17 Bácskai Vera (1988). *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 35.

18 Zoltán Györe, ibid., 170

није личила на савреме европске градове и вароши. При томе бисмо требали имати на уму две околности: да су ова насеља ипак били носиоци централних привредних, административних, образовних, културних или верских функција; односно да насеља на просторима на којима се ранија простирала османска власт и где су деценијама вођени тешки ратови, не можемо упоређивати са градовима у срећним регијама Европе које су избегле османску власт и избегле деценијска па и вековна ратна пустошења. Заправо, оновремена власт је даривањем разних правних и економских привилегија управо градовима и трговиштима намењио улогу центара ревитализације некадашњих османских области.

КОРИШЋЕН ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Попис према VII законском чланку из 1827. године Архив Војводина, серија микрофилмова Н: Апатин, Бач Н 82; Бечеј, Темерин, Бачка Топола, Нови Футог, Бачка Паланка Н 89; Бездан Н 83; Оџаци Н 85; Кула Н 86; Стари Футог, Кањижа, Сента Н 90; Суботица Н 58, Н 59, Н 60; Станишић Н 88; Нови Сад Н 61, Н 62; Сомбор Н 63, Н 64.

Bácskai Vera (1988). *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bácskai Vera, Nagy Lajos (1984). *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*: Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benda Gyula (1973). *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Čobanović, Katarina, Hegediš, Antal (1991). *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Fényes Elek (1851). *Magyarország geographiai szótára*, I–IV, Pest.

Fényes Elek (1847). *Magyarország leírása,* I–II, Pest.

Györe Zoltán. (2007). *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. 2007.

Nagy Lajos (1828–29). *Notitae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae partiumque adnexarum* I–II, Buda.

Ђере, Золтан (1993). *Демографски односи Војводине на основу пописа Лајоша Нађа из 1828. године*. Зборник Матице српске за историју. 46: 101-133.

Хегедиш, Антал (2000). *Градска земља и грађани.* Домети. 100/103: 40-61.

Хегедиш, Антал (1980). *Литература прве половине XIX века о привреди торонталске, бачко-бодрошке и сремске жупаније.* Зборник за историју. 21: 109-133.
Хегедиш, Анатал. (2000). *Урбани преображај*. Домети. 100/103: 84-102.
Хегедиш, Анатал (2000). *Успон градске привреде*. Домети. 100/103: 62-83.

Györe Zoltán

BÁCSKA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

The study relates to the demographic and economic characteristics of Bácska region according to the Royal Tax Census from 1828 and the population census of Ludovicus Nagy from 1827. It analysis the demographic, ethnic and religious characteristics of Bácska. It covers some issues of social stratification, as well as the region's agricultural production, possession situation, craftsmanship, for trade characteristics.

Available data reveal that after the period of Turkish rule (1526-1699) the Bácska region was successfully reintegrated into the legal and social tissue of Hungary. Moreover, we can conclude that until 1828 Bács-Bodrog County, with its urban municipalities, became one of the most developed regions of the state in the sense of the intensity of agricultural production, crafts and the extent of trade, as well as one of the ethnically most complex areas of Hungary. The 1828 census analysis has made it clear that the most important role in this development had the three royal cities: Szabadka, Újvidék and Zombor and some of the towns as Zenta, Kúla, Kanizsa, Bácspalánka and Apatin.

SADRŽAJ

VI
SUSRETI KULTURA, ETIKA I DRUŠTVO. 695

Katalin Hegedűs
KARAKTERISTIKA ERAZMIJANSKE TOLERANCIJE..... 697

Ljubinko Pušić
(S)UDARI RURALNOG I URBANOG..... 707

Papp Árpád
A POLITIKAI ELIT TÉRHASZNÁLATI GYAKORLATA
AZ EZREDFORDULÓ VÉGI SZABADKÁN 717

VII
PREVOĐENJE KAO ODRAZ KULTURNIH VEZA. 727

Predrag Novakov
KULTUROLOŠKA KOMPONENTA U PREVODU:
„ODOMAĆIVANJE" ILI OBJAŠNJAVANJE 729

Nikolina Zobenica
KULTUROLOŠKI ASPEKT PREVOĐENJA VOLFRAMOVOG
PARCIFALA NA SRPSKI JEZIK 741

Biljana Radić Bojanić
PREVOĐENJE KAO STRATEGIJA ZA UČENJE
METAFORIČKOG VOKABULARA U NASTAVI
ENGLESKOG JEZIKA 751

Соња Веселиновић
ПРЕВЕДЕНА КЊИЖЕВНОСТ И ЦИЉНА
КУЛТУРА – ПРЕПЛЕТЕНЕ ПОЕТИКЕ..... 761

Igor Grbić
TRANSLATION VS. CISLATION: SHOULD THE READER
BE PAMPERED OR CHALLENGED? 773

Diana Prodanović Stankić
TRANSLATING VERBAL HUMOUR AND CULTURAL
ELEMENTS IN SITCOMS: A CORPUS-BASED ANALYSIS 781

Borislava Eraković
PREVOĐENJE KNJIGA ZA DECU: PROBLEM STRATEGIJE 789

Aleksandar Kavgić
NEOLOGIZMI I NOVIJI KOLOKVIJALIZMI U SERIJI *PRIJATELJI* I POSTUPCI NJIHOVOG PREVOĐENJA NA SRPSKI – ANALIZA PARALELNOG KORPUSA 801

Olga Panić Kavgić
NASLOVI FILMSKIH NASTAVAKA NA ENGLESKOM JEZIKU I NJIHOVI PREVODI NA SRPSKI..... 813

Adam Svetlik
SAVREMENA SLOVAČKA PROZA U SRPSKOM PREVODU..... 823

Katja Radoš-Perković
KULTURA PROSTORA U PRIJEVODU. TOPONIMI U HRVATSKIM ADAPTACIJAMA GOLDONIJEVIH KOMEDIJA .. 829

Marija Pastor Kiči
ANTIPOSLOVICE NA MAĐARSKIM I SRPSKIM INTERNET STRANICAMA..... 839

VIII
DRŽAVNI, KULTURNI I POLITIČKI PROJEKTI NARODA JUGOISTOČNE EVROPE. 849

Ispánovics Csapó Julianna
SZERB NYOMDÁSZOK A BÁCSKAI MAGYAR KÖNYVKULTÚRÁBAN 1794–1918..... 851

Јанко Рамач
РУСКИ БАТОГ (РУСИНСКИ БИЧ) ИЗ 1922. ГОДИНЕ – ПАМФЛЕТ ИЛИ ПОЛИТИЧКА, ВЕРСКА И НАЦИОНАЛНА ПЛАТФОРМА 865

Александар Касаш
ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НАСЕЉАВАЊА СЕКЕЉА У БАЧКУ 1941. ГОДИНЕ 875

Слободан Бјелица
ДЕМОНСТРАЦИЈЕ АЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1968. ГОДИНЕ И РЕАКЦИЈА ВОЈВОЂАНСКИХ КОМУНИСТА 881

Đura Hardi
KUMSTVA I KUMOVSKE VEZE JEDNE EVROPSKE PLEMIĆKE PORODICE IZ PRVE POLOVINE XIV VEKA 891

Снежана Божанић
О ДЕСПОТИЦИ ЈЕЛЕНИ, КЋЕРИ СТЕФАНА ЈАКШИЋА, У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ, КУЛТУРИ И ТРАДИЦИЈИ 899

Ненад Нинковић
МИТРОПОЛИТ ПАВЛЕ НЕНАДОВИЋ И ОДБРАНА ПРИВИЛЕГИЈА 1751. ГОДИНЕ 909

Владимир Баровић
ДОПРИНОС ДИМИТРИЈА ДАВИДОВИЋА У ФОРМИРАЊУ МОДЕРНОГ СРПСКОГ ДРУШТВА 921

Владан Гавриловић
ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ ОД КРАЈА XVII ДО ПОТКРАЈ XVIII ВЕКА..... 931

Дејан Микавица
ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ – СРБИ ИЗМЕЂУ АУСТРИЈАНАЦА И МАЂАРА 1790-1848 941

Горан Васин
ИЗМЕЂУ АУСТРИЈАНАЦА И МАЂАРА ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ 1860-1868 955

Tibor Pal
KORIŠĆENJE JEZIKA U DOBA DUALIZMA U SVETLU ZAKONA O NARODNOSTIMA IZ 1868. GODINE U KRALJEVINI MAĐARSKOJ 965

Светозар Бошков
АНТИКА И СРПСКА КУЛТУРА У ЧАСОПИСИМА XIX ВЕКУ – *СЕДМИЦА, МАТИЦА* И *ЈАВОР* 975

Boris Stojkovski
MUSLIMS OF MEDIEVAL HUNGARY IN THE MIRROR OF AN ARTICLE IN *UNGRISHCES MAGAZIN* 985

Dragan Prole
KULTURA SEĆANJA NA TURSKU VLADAVINU U SRBIJI 995

Војин Калинић
СЛИКА НИКОДИМА МИЛАША О ИТАЛИЈАНСКОЈ КУЛТУРИ У ДАЛМАЦИЈИ 1005

IX
IDENTITETI I KULTURNI MODELI U KNJIŽEVNOSTI. 1017

Александра Попин
МИТСКО И АЛХЕМИЈСКО У КЊИЗИ ПЕСАМА *ВУЧЈА СО* ВАСКА ПОПЕ 1019

Valnea Delbianco, Dubravka Dulibić-Paljar
STRANCI U DUBROVAČKOJ KOMEDIJI 17. STOLJEĆA 1031

Кристина Стевановић
ТИПОВИ МАСКУЛИНИТЕТА У ПРОЗИ ДРАГИШЕ ВАСИЋА, СТАНИСЛАВА КРАКОВА И РАСТКА ПЕТРОВИЋА 1039

Бојан Јовић
У ПОТРАЗИ ЗА СВЕОБУХВАТНИМ УМЕТНИЧКИМ ДЕЛОМ (НА НЕКОЛИКИМ ПРИМЕРИМА ИЗ ЕВРОПСКЕ И СРПСКЕ АВАНГАРДЕ) 1051

Софија М. Кошничар
ЛИТЕРАРНИ ХРОНОТОП КАО СЕМИОТИЧКО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗНАК 1061

Јасмина Јокић
БАСМЕ ПРОТИВ ДЕМОНА БОЛЕСТИ *ПОГАНИЦА* У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ 1071

Tanja Habrle
IL MONDO FEMMINILE NELL'OPERA DI BIANCA PITZORNO 1081

Ivana Šibalić
SPOMENAR ZA ŽENE/ O ŽENSKIM IDENTITETIMA S. DRAKULIĆ I D. UGREŠIĆ 1091

Sanja Maričić
IDENTITET SEFARDSKE ŽENE U DELIMA ROSE NISAN 1099

Eva Toldi
INTERKULTURALNI ASPEKTI ŽENSKOG PISMA U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI U VOJVODINI 1109

Anja Antić; Pavle Sekeruš
PROBLEM OČUVANJA IDENTITETA U ROMANIMA DAVIDA ALBAHARIJA, *MAMAC* I *SNEŽNI ČOVEK* 1117

X
KNJIŽEVNI KONTAKTI KAO KULTURNI KONTAKTI. 1127

Ljiljana Matić
LE MESSAGE ALTRUISTE DE LJUBICA MILIĆEVIĆ AUX ENFANTS ET AUX ADOLESCENTS 1129

Violeta Moretti
FIGURA *TURCAE* U VITEZOVIĆEVIM STIHOVANIM PISMIMA 1139

Novák Anikó
LEXIKONSZÓCIKKEK MINT A KULTÚRA HORDALÉKAI A LEXIKON SZEREPE DUBRAVKA UGREŠIĆ ÉS TOLNAI OTTÓ MŰVEIBEN 1149

Laslo Patoč
STRATEGIJE INTERKULTURALNOG PRIBLIŽAVANJA U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI U VOJVODINI 1157

Marína Šimáková Speváková
ZÁNIK HRDINU V ROMÁNE PLNÝ PONOR OD VÍŤAZOSLAVA HRONCA 1165

Nikica Mihaljević
INCONTRI TRA DUE CULTURE, QUELLA CROATA E QUELLA ITALIANA, NELL'OPERA LETTERARIA DI STIPE IVAČIĆ 1175

Elis Deghenghi Olujić
IL PATRIMONIO CULTURALE E TESTIMONIALE DEGLI ITALIANI DI CROAZIA E SLOVENIA NE *LE PAROLE RIMASTE. STORIA DELLA LETTERATURA ITALIANA DELL'ISTRIA E DEL QUARNERO NEL SECONDO NOVECENTO* 1187

Marina Goreta
BORIS MARUNA – USAMLJENIK U ARKADIJAMA ISTOKA I ZAPADA 1199

Snežana Vukadinović
ELEMENTI HESIODOVE *TEOGONIJE* U MITOLOŠKOM EPU *DE RAPTU PROSERPINAE* KLAUDIJA KLAUDIJANA 1209

XI
RECEPCIJA KULTURE I KNJIŽEVNOSTI U POJEDINIM EVROPSKIM SREDINAMA. 1217

Julijana Beli Genc
NEMAČKI KAMPUS-ROMAN 1219

Mihal Babiak
SLOVAČKI VOJVOĐANSKI PISCI U KONTEKSTU ROMANTIZMA 1229

Gabor Crnković
NOSZTALGIA AZ ELTŰNT IDŐK UTÁN, AVAGY A HABSBURG MONARCHIA, MINT A MULTIKULTURÁLIS EGYÜTTÉLÉS HORDOZÓJA 1235

Utasi Csilla
AZ *EZÓPUS ÉLETÉ*NEK KELETI ÉS NYUGATI HAGYOMÁNYTÖRTÉNETE 1245

Dubravka Bogutovac
KONSTRUKCIJA LIKA U RANOJ PROZI SVETISLAVA BASARE 1251

Jelena Milinković
SUSRETI KULTURA U ROMANU *JEDNO DOPISIVANJE* JULKE HLAPEC ĐORĐEVIĆ I PUTOPISU *NOVI SVET ILI U AMERICI GODINU DANA* JELENE DIMITRIJEVIĆ 1261

Jarmila Hodolič
ZAČIATKY MODERNEJ LITERATÚRY PRE DETI SLOVÁKOV VO VOJVODINE - 80. ROKY 20. ST. 1273

XII
SUSRETI KULTURA U KNJIŽEVNOSTI. 1281

Драгиња Рамадански
ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ У СВЕТЛУ РУСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ 1283

Ivana Janjić; Carmen Cerasela Darabuş
MERRY CEMETERY – CIMITIRUL VESEL 1291

Aleksander Urkom, Adam Walko
„ZAVIČAJNO KOSMOPOLITSKI“ – KNJIŽEVNO-LINGVISTIČKA ANALIZA ROMANA „WEBSAJT-STORI“ PETRA MILOŠEVIĆA 1299

Ivana Miljak
SUSRET SA ITALIJOM U PUTOPISNIM TEKSTOVIMA BOŠKA TOKINA 1309

Natalija Ludoški
ХЕНРИК ИБСЕН У КРИТИЧКОЈ РЕЦЕПЦИЈИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 1317

Золтан Ђере
БАЧКА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА 1325

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2.
21000 Novi Sad
Tel: +381214853900
www.ff.uns.ac.rs

Elektronsko izdanje.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.7(082)
008(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни симпозијум Сусрет култура (6 ; 2013 ; Нови Сад)
Zbronik radova [Elektronski izvor]. Knj. 2 / Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum «Susret kultura» , Novi Sad, 2013. -Novi Sad : Filozofski fakultet, 2013. - 688 str.

Način pristupa (URL) : http://www.ff.uns.ac.rs - Radovi na više jezika. - Opis zasnovan na stanju na dan: 26.11.2013. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978–86–6065–185–5

a) Мултикултуралност - Зборници b) Култура - Интердисциплинарни приступ - Зборници

COBISS.SR–ID 281854727